

E-ISSN: 2147-1185

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF THE HUMAN AND
SOCIAL SCIENCE RESEARCHES

itobiad

YIL- YEAR: 2024

Cilt-Volume : 13

Sayı- Issue : 1

Ocak – Şubat – Mart

January - February- March

İSTANBUL / TÜRKİYE

Since 2012 -13 th Years

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi

Journal of the Human and Social Science Researches

itobiad

Cilt/Volume:13 Sayı/ Issue: 1

Ocak-Şubat-Mart / January-February-March 2024

e-ISSN: 2147-1185

www.itobiad.com & https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad

Yayıncı / Publisher

Mustafa Süleyman ÖZCAN- publisher@itobiad.com

itobiadmuhasebe@gmail.com

 0000-0003-1091-6314

Eyüp-İstanbul

www.itobiad.com

Yazı İşleri Müdürü/Managing Editor

Assoc. Prof. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU itobiad@itobiad.com

mustafayigitoglu@ibu.edu.tr-www.mustafayigitoglu.com

 0000-0001-6308-1475

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology,
Bolu-TURKIYE

Baş Editör/ Editor in Chief

Assoc. Prof. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU -

itobiad@itobiad.com , mustafayigitoglu@ibu.edu.tr

 0000-0001-6308-1475

Address: Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of
Theology, Bolu-TURKIYE

Address: Bolu Abant İzzet Baysal University, Prof. Dr. Fuat
Sezgin Library, Scientific Publications and Journals
Coordinatorship / **Coordinator**

3rd Floor, Room 220

Golkoy, 4030, Bolu / TURKIYE

Editör Yardımcısı/Editorial Assistant

Prof. Dr. Serkan DİLEK- serkand1975@yandex.com,

 0000-0002-0393-4509

Kastamonu University, Economics and Administrative
Sciences Faculty, Bolu-TURKIYE

Editör Yardımcısı/Editorial Assistant

Assist. Prof. Dr. Eyüp AKBULUT-

eyupakbulut@ibu.edu.tr

 0000-0003-4314-8462

Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu- TURKIYE

Veri Girişi/Data Entry

Mehmet ÖZGÜN- mehmet_1296_@hotmail.com

Yazım Desteği Akademik Yayın ve Danışmanlık-TURKIYE

E-Yayın/Electronic Publication

31.03.2024

https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad

Yönetim Yer /Executive Office

Yeşil Pınar Mah. Ruzgarlı Sokak. No:8/10 Eyup
Sultan -İSTANBUL

publisher@itobiad.com ; itobiad@itobiad.com

www.itobiad.com

Dizinlenme Bilgileri / Abstracting And Indexing Services

[itobiad] Tubitak-Ulakbim **TR Dizin**, Ebsco (Sociology Source Ultimate) , Index Islamicus, **Modern Language Association (MLA)**, Education Full Text (H. W. Wilson) Database Coverage List, **DOAJ: Directory of Open Access Journals**, IPISA, **CNKI**: China National Knowledge Infrastructure, **Erih Plus**, The Belt and Road Initiative Reference Source (Ebsco), **RILM Abstracts of Music Literature (EBSCO)**, EBSCO - SocINDEX For detailed information, please click here: <https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad>

Digital Platforms

ULRICH'S (Proquest), JGate, Academic Journal Database, Asos, SJournals, Academic Journals Database, Türk Eğitim İndeksi (TEİ), EuroPub, İlahiyat Atıf Dizi (Davet), Sobiad **For detailed information, please click here:** <https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad>

Alan Editörleri/Section Editors

İktisadi İdari Bilimler Editörleri / Economic Administrative Sciences Editors

Prof. Dr. Serkan DİLEK- serkand1975@yandex.com,

 0000-0002-0393-4509

Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences Faculty, Bolu-TURKIYE

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ- saim.kayabidi@marmara.edu.tr

 0000-0002-4753-4216

Marmara University. Institute of Islamic Economics and Finance Faculty of Business Administration, Istanbul-TURKIYE

Assist. Prof. Dr. Samet YÜCE- syuce@kastamonu.edu.tr

 0000-0002-9975-4739

Kastamonu University School of Foreign Languages, Kastamonu-TURKIYE

Prof. Dr. Norma Md SAAD -norma@iium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of Economics and Management Sciences

 0000-0002-2455-904X

Islamic Economy, Kuala Lumpur / Malasia

Assoc. Prof. Dr. Dzuljastri Abdul RAZAK- dzuljastri@iium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of Economics and Management Sciences

 0000-0002-2455-904X

Islamic Economy, Kuala Lumpur / Malasia

Dr. Khoirul UMAM- khoirulumam@unida.gontor.ac.id

University Darussalam Gontor (unida),

 0000-0002-5530-8884

Indonesia

Assoc. Prof. Dr. Siti Zubaidah ISMAIL- szubaida@um.edu.my

University of Malaya- Malaysia

 0000-0003-3381-4943

Siyaset Bilim Editörü/ Editor of Political Science

Dr. Oğuz ÖZCAN- oguzozcan@ticaret.edu.tr

İstanbul Ticaret University

 0000-0003-4031-615X

Eğitim Editörleri / Educaciton Editors

Assoc. Prof. Dr. Cennet GÖLOĞLU DEMİR – gologlu.cennet@gmail.com, Bahkesir- TURKIYE

 0000-0002-8770-6107

Bandırma Onyedli Eylül University

Dr. Macario G. GAYETA-doc.aiyo@gmail.com

 0000-0001-8183-5234

University of the East, University of the East Caloocan Campus, PHILIPPINES

Felsefe ve Dini Araştırmalar Editörleri / Philosophy and Religious Studies Editors

Prof. Dr. Erhan TECİM – erhantecim@gmail.com

 0000-0001-6578-5150

Selcuk University, Sociology, Konya- TURKIYE

Dr. Merve YİĞİTOĞLU- merve56yigitoglu@gmail.com

 0009-0006-7833-7131

Presidency of Religious Affairs- Bolu- TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Ali YILDIRIM – oklubali@hotmail.com

 0000-0003-1687-993X

Tokat Gaziosmanpasa University, Faculty of Theology, Tokat-TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Şükrü MADEN –

sukrumaden@karabuk.edu.tr

 0000-0002-7165-6299

Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk- TURKIYE

Nelofar ARA- nelofarara2017@gmail.com

 0000-0003-1366-1505

Lovely Professional University, Pencap-INDIA

Assist Prof. Dr. Ahmad ALI- ahmadali.pak@yandex.com

 0000-0001-6739-9384

Abdul Wali Khan University-Pakistan

Tarih Kültür Sanat Editörleri / History, Culture and Arts Editors

Prof. Dr. Gülçin YAHYA KAÇAR-gulcin.yahya@hbv.edu.tr>

 0000-0001-6056-2564

Ankara Hacı Bayram Veli University State Conservatory of Turkish Music Instrument Education Department

Ankara-TURKIYE

Prof. Dr. Aşkın ÇELİK- a_celik36@hotmail.com

 0000-0003-4056-0371

Manisa Celal Bayar University, Faculty of Education, Manisa-TURKIYE

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ- saim.kayabidi@marmara.edu.tr

 0000-0002-4753-4216

Marmara University. Institute of Islamic Economics And Finance Faculty of Business Administration, Istanbul-TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT-

demiray_f@ibu.edu.tr

 0000-0003-0689-8483

Bolu Abant İzzet Baysal University, School of Foreign Languages, Bolu- TURKIYE

Assist. Prof. Dr. Samet YÜCE- syuce@kastamonu.edu.tr

 0000-0002-9975-4739

Kastamonu University School of Foreign Languages, Kastamonu-TURKIYE

Fransızca Dil Editörü / French Language Editor

Assist Prof. Dr. Zeynep BÜYÜKSARAC-

zeynepbuyuksarac@ibu.edu.tr

 0000-0001-7683-0965

Bolu Abant İzzet Baysal University, School of Foreign Languages, Bolu- TURKIYE

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Assist. Prof. Dr. Gulzira ZHAXYGULOVA-

gulzirazhaxyguloval@ibu.edu.tr

 0000-0002-3797-6803

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSIT- Bolu-TURKIYE

Almanca Dil Editörü / German Language Editor

Assist Prof. Dr. Muhammet Ali CAN

muhammetalican@gmail.com

 0000-0001-8781-0812

Çanakkale Onsekiz Mart University, Theology Faculty, Çanakkale- TURKIYE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Serkan DİLEK- serkand1975@yandex.com,

 0000-0002-0393-4509

Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences Faculty, Bolu-TURKIYE

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ- saim.kayabidi@marmara.edu.tr

 0000-0002-4753-4216

Marmara University. Institute of Islamic Economics and Finance Faculty of Business Administration, Istanbul-TURKIYE

Doç. Dr. Hanudin AMİN- hanudin@ums.edu.my

 0000-0003-3645-287X

Universiti Malaysia Sabah- Malasia

Dr. Maciej MILCZANOWSKI – macm@poczta.onet.pl

 0000-0002-2322-2074

Rzeszow University-POLAND

Dr. Muhammad Uhaib AS'AD-uhaibm@yahoo.com

 0000-0003-3645-2706

Islamic University of Kalimantan-INDONESIA

Assoc. Prof. Dr. Tetiana KUSHNAREVA –

kushnareva_t@mail.ru

Vernadsky Federal University-RUSSIA

Assoc. Prof. Dr. Şükrü MADEN –

sukrumaden@karabuk.edu.tr

 0000-0002-7165-6299

Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk- TURKIYE

Prof. Dr. Ieva MEIDUTĖ-KAVALIAUSKIENĖ

ieva.meidute@gmail.com

 0000-0003-0435-7632

Vilnius Gediminas Technical University (Vilnius Tech)

LITHUANIA

Dr. Merve YİĞİTOĞLU- merve56yigitoglu@gmail.com

 0009-0006-7833-7131

Presidency of Religious Affairs- Bolu- TURKIYE

Prof. Dr. Esmail ABOUNOORİ-

esmaiel.abounoori@semnan.ac.ir

 0000-0003-4168-7163

Semran University-IRAN

Assoc. Prof. Dr. Ali YILDIRIM – oklubali@hotmail.com

 0000-0003-1687-993X

Tokat Gaziosmanpasa University, Faculty of Theology, Tokat-TURKEY

Dr. Maksym DOICHYK- maksvdoc@ukr.net

 0000-0001-5081-1336

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, UKRAINE

Assist Prof. Dr. Ahmad ALI- ahmadali.pak@yandex.com

 0000-0001-6739-9384

Abdul Wali Khan University-Pakistan

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Fine Arts,

Bolu-TURKIYE

Dr. Macario G. GAYETA-doc.aiyo@gmail.com

 0000-0001-8183-5234

University of the East Caloocan, PHILIPPINES

Dr. Nagmi AİMER-najmimuftah@gmail.com

 0000-0003-1739-2509

Higher Institute of Marine Sciences Techniques,
SabrathalIBYA

Prof. Dr. Ihor HURAK-ihorhurak@gmail.com

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk- UKRAINE

 0000-0003-1739-2509

Dr. Amina OMRANE -amina.omrane@yahoo.fr

UNİVERSİTY OF SFAX

 :0000-0001-9057-5307

Tunus

Assoc. Prof. Dr. Cennet GÖLOĞLU DEMİR –
gologlu.cennet@gmail.com, Balıkesir- TURKIYE

 0000-0002-8770-6107

Bandırma Onyedi Eylül University

Prof. Dr. Erhan TECİM – erhantecim@gmail.com

 0000-0001-6578-5150

Selcuk University, Sociology Konya-TURKEY

Prof. Dr. Norma Md SAAD -norma@iiium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of
Economics and Management Sciences

 0000-0002-2455-904X

Islamic Economy

Kuala Lumpur / Malasia

İndeks Editörü & Index Editor

Havva ÖZGÜN- info@yazimdestegi.com

 0000-0002-2905-5326

Yazım Desteği Akademik Yayın ve Danışmanlık-TURKIYE

<https://yazimdestegi.com/>

Hakem Kurulu / Referee Board

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi [itobiad], en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır. / **Bu konuda genel bilgi için** www.itobiad.com **Journal of the Human and Social Science Researches [itobiad]** uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept strictly confidential. **For detailed information, please click here:** <https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad>

Telif Hakları/Copyrights

Dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakları yazarlara aittir ve çalışmalarını [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

Authors own the copyright to their work published in the journal and their work is licensed under [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)

İçindekiler/Contents

i/x | Jenerik/Generic

Araştırma Makaleleri/ Research Articles

- 11/31 | Yeşim CAN SAĞLAM
Smart Logistics Management in the Age of Digital Transformation: A Systematic Literature Review
Dijital Dönüşüm Çağında Akıllı Lojistik Yönetimi: Sistematik Literatür İncelemesi
- 32/54 | Hande ÇİL & Burak BOYRAZ
Changing and Developing Museology: Assessments on the Museums of the Future and the Possibilities
Değişen ve Gelişen Müzecilik: Geleceğin Müzeleri ve Olasılıklar Üzerine Değerlendirmeler
- 55/85 | Aysun YÜKSEL BAŞAR & Yüksel GÜNDÜZ
The Relationship Between Teachers' Self-Efficacy and Attitudes Towards Supervision
Öğretmenlerin Öz-yeterlikleri ile Denetime Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki
- 86/105 | Mehmet Ekim AYYILDIZ & Aşkım Nurdan TÜMBEK TEKEOĞLU
Digital Marketing Communication as an Instrument in Social Responsibility Projects After the Earthquake in Türkiye
Türkiye’de Deprem Sonrası Sosyal Sorumluluk Çalışmalarında Bir Enstrüman Olarak Dijital Pazarlama İletişimi
- 106/129 | Neslihan CENGİZ PARLAK & İsmail KİNAY
Evaluation of Students' Participation in the 5E-Based Flipped Classroom Approach
5E Tabanlı Ters Yüz Edilmiş Sınıf Yaklaşımında Öğrencilerin Katılım Durumlarının Değerlendirilmesi
- 130/151 | Faruk DAYI & Nasruldeen INDABHA
Profitability Analysis of Markets Traded on Borsa Istanbul
Borsa İstanbul’da İşlem Gören Marketlerin Karlılık Analizi

152/173	Süleyman UĞURLU Türkiye’de Küreselleşme Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Etkiliyor mu? ARDL Yaklaşımı Does Globalization Affect Foreign Direct Investments Inflows in Türkiye? ARDL Approach
174/202	Oğuz YILDIZ & Alpaslan KELLEÇİ & Tuğçe BAŞAKCI Sürdürülebilir Havayollarının Tüketici Tarafından Kabulünü Etkileyen Teşvik Edici Faktörler Driving Factors Affecting Consumer Acceptance of Sustainable Airlines
203/232	Nesibe ECE & Rahime ÇELİK Salgın Döneminde İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Uzaktan Öğretime Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi Examination of the Views of the Faculty of Theology Students Towards Distance Education During the Epidemic Period
233/254	Abdumelik İBRAHİMOĞLU Farsça Bir Fusûs Şerhinin Aidiyet Problemi: Muhammed Pârsâ’nın mı, Seyyid Ali Hemedâni’nin mi? The Belongingness Problem of a Persian Commentary on Fusûs: Muhammad Pârsâ’s or Sayyed Ali Hamadâni?
255/274	Abdussamet VARLI Hicretin Kur’an’i Hedefleri Üzerine Bir Değerlendirme An Evaluation on the Qur'anic Goals of Hijrah
275/304	Selçuk AVDEREN & Mehtap ETER Türkiye’nin Medikal Turizm Kurumsal Yeterliliğinin ve Potansiyelinin Avrupa’daki Türk Vatandaşları Tarafından Değerlendirilmesi Assessment of Türkiye's Medical Tourism Institutional Competency and Potential by Turkish Citizens in Europe
305/324	Ömer AKPINAR Moldova’daki Devlet Okullarında Din Eğitimi Religious Education in Moldovan Public Schools

325/345	Mehmet Mekin MEÇİN Sosyal ve Mistik Bir Dinî Hareket Olarak Mazdekizm Mazdakism as a Social and Mystical Religious Movement
346/364	Oğuz DÜZGÜN Ahlak Yasasından Ebedi Barış İdealine Kant'ı Yeniden Okumak Rereading Kant from the Moral Law to the Ideal of Eternal Peace
365/381	Mehmet Dilek Mâverdi'ye Göre Hz. Peygamber'in Nübüvvete Hazırlık Safhaları The Prophet's Preparatory Stages to Prophethood From the Viewpoint of Al-Mâwardi
382/403	Ezgi KAŞDARMA İklim Değişikliğiyle Mücadeleye Etki Eden Psikolojik Engellerin İncelenmesi Investigation of Psychological Barriers to Coping with Climate Change
404/421	Mehmet GÖKERİK Consumer Cynicism in Influencer Marketing: An Impact Analysis on Purchase Intention and Brand Loyalty Influencer Pazarlamasında Tüketici Sinizmi: Satın Alma Niyeti ve Marka Sadakati Üzerine Etki Analizi
422/445	Müjgan DENİZ & Azad HEYDEROV Disturbing Effects of Global Oil Price Changes: Case of Azerbaijan Küresel Petrol Fiyat Değişimlerinin İstikrarsızlaştırıcı Etkileri: Azerbaycan Örneği
446/466	Ahmet ÖZALP Toplumsal Değişim Sürecinde Çocuk Suçluluğu: Eğilimler ve Etkiler Juvenile Delinquency in the Process of Social Change: Trends and impacts
467/482	Kübra KÜÇÜKŞEN & Nisa Nur YENEL The Moderating Role of Gender in the Relationship Between Purpose in Life and Self-Confidence Yaşam Amacı ve Özgüven Arasındaki İlişkide Cinsiyetin Moderatör Rolü

483/497

Ayşe ALKAN

Yapay Zekâ: Eğitimdeki Rolü ve Potansiyeli

Artificial Intelligence: Its Role and Potential in Education

Kitap Değerlendirmeleri/Book Evaluations

498/504

Burhan BALTACI

Amasya Yazma Eser Kütüphanesi 1816/2 Nu.da Kayıtlı Eser -Şerhü Ayeti'l-Kürsî-

Manuscript in Amasya Manuscript Library No. 1816/2 -Şerhü Ayeti'l-Kürsî-

2024, 13 (1), 11-31 | Research Article

Smart Logistics Management in the Age of Digital Transformation: A Systematic Literature Review

Yeşim CAN SAĞLAM¹

Abstract

Recently, the Industry 4.0 paradigm has commenced to swiftly grow in the supply chain management and logistics fields. Despite this development in the logistics and supply chain management domain, the investigations of smart logistics (also known as logistics 4.0) are still in maturity. Especially, some areas such as the drivers and inhibitors of smart logistics are still an adequately unexplored area. On the other hand, smart logistics provides highly practical solutions to overcome the increasing difficulties in logistics operations by enabling worldwide cooperation. For this reason, studies in the field of smart logistics are of critical importance. This study addresses this gap by investigating the driving factors to facilitate and barriers to the adoption of smart logistics in the context of the extant literature. A systematic literature review was conducted to provide a comprehensive result to capture the dynamics and benefits of smart logistics and identify barriers deserving of further academic interest. To summarize the novel investigations in this domain, forty (40) papers were chosen and properly analyzed. As a result of the analysis, it was revealed that there are 6 main barriers preventing the adoption and implementation of smart logistics. These are risk-related barriers, data and technology-related barriers, organizational-related barriers, human resource-related barriers, economic-related barriers, and regulation-related barriers. On the other hand, as a result of the literature review, critical factors (such as investing in smart logistics, developing technological infrastructure, generating organizational culture or mission toward smart logistics, and providing top management support) that will both overcome these obstacles and facilitate the adoption of smart logistics have been determined. The accumulation of knowledge and provided insights in this research will provide advantages for both practitioners and academics interested in this emerging novel technology segment.

Keywords: Logistics, Smart Logistics, Logistics 4.0, Supply Chain Management, Smart Logistics Barriers

CAN SAĞLAM, Y. (2024). Smart Logistics Management in the Age of Digital Transformation: A Systematic Literature Review. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 11-31. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1283253>

Date of Submission	14.04.2023
Date of Acceptance	03.10.2023
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Dr., Gebze Technical University, Business Administration, The Institute of Social Sciences, Gebze, Türkiye, yesimcan@gtu.edu.tr, ORCID:0000-0003-0528-6135

2024, 13 (1), 11-31 | Araştırma Makalesi

Dijital Dönüşüm Çağında Akıllı Lojistik Yönetimi: Sistematik Literatür İncelemesi

Yeşim CAN SAĞLAM¹

Öz

Son zamanlarda Endüstri 4.0 paradigması, tedarik zinciri yönetimi ve lojistik alanında hızlı bir şekilde yayılmaya başladı. Lojistik ve tedarik zinciri yönetimi alanındaki bu önemli gelişmeye rağmen, lojistik 4.0 olarak da bilinen akıllı lojistik üzerindeki araştırmalar yeterince gelişmedi. Özellikle, akıllı lojistiğin uygulanmasını olumlu yönde etkileyen faktörler ve uygulanmasının önündeki engeller gibi bazı önemli konular yeterince araştırılmamıştır. Hâlbuki akıllı lojistik, dünya çapında iş birliği yapılmasını mümkün kılarak, lojistik operasyonları alanındaki artan zorlukları aşmada son derece pratik çözümler sunmaktadır. Bu nedenle akıllı lojistik alanında yapılan çalışmalar kritik öneme sahiptir. Bu çalışma, mevcut literatürü göz önünde bulundurarak akıllı lojistiğin benimsenmesini kolaylaştıran itici faktörleri ve uygulanmasının önündeki engelleri araştırarak literatürdeki bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Çalışma bağlamında, akıllı lojistiği mümkün kılan faktörleri ve uygulanmasını engelleyen bariyerleri belirlemek için kapsamlı bir sistematik literatür taraması yapıldı. Bu alandaki ilgili çalışmalar tespit edilerek, kırk (40) makale seçildi ve detaylı bir şekilde analiz edildi. Analiz sonucunda, akıllı lojistiğin benimsenmesini ve uygulanmasını engelleyen 6 ana engelin olduğu ortaya konuldu. Bunlar: Risk ile ilişkili engeller, veri ve teknoloji ile ilgili engeller, organizasyon ile ilgili engeller, insan kaynakları ile ilişkili engeller, ekonomi ile ilgili engeller ve yönetmelik ile ilgili engellerdir. Buna karşılık, literatür incelemeleri sonucunda hem bu engellerin üstesinden gelmeyi sağlayacak hem de akıllı lojistiğin benimsenmesini kolaylaştıracak kritik faktörler (akıllı lojistiğe yönelik yatırımların yapılması, teknolojik alt yapının geliştirilmesi, akıllı lojistiğe yönelik organizasyonda kurumsal kültür veya misyon oluşturulması, üst yönetim desteğinin sağlanması gibi) belirlendi. Bu araştırmadan elde edilen sonuçların, hem ortaya çıkan bu yeni teknoloji segmentiyle ilgilenen uygulayıcılara hem de akademisyenlere avantajlar sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lojistik, Akıllı Lojistik, Lojistik 4.0, Tedarik Zinciri Yönetimi, Akıllı Lojistik Engelleri

CAN SAĞLAM, Y. (2024). Dijital Dönüşüm Çağında Akıllı Lojistik Yönetimi: Sistematik Literatür İncelemesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 11-31. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1283253>

Geliş Tarihi	14.04.2023
Kabul Tarihi	03.10.2023
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makedir.	

¹ Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze, Türkiye, yesimcan@gtu.edu.tr, ORCID:0000-0003-0528-6135

Introduction

Supply chain management is the core component of a company's business model (Rejeb et al., 2021, p.3747). In supply chain management, logistics is progressively identified as a core component of its (McFarlane et al., 2016). In businesses, an average company's logistics costs are calculated to be between 10 and 25 percent of the total cost of its international sales. These costs comprise practices such as inventory management, warehousing, packaging, and the physical distribution of properties. Accordingly, the control of logistics practice is obligatory to sustain competitive advantage, without considering the operating sector of the firm, the geographic state, and the kind of goods manufactured, distributed, and sold (Rejeb et al., 2021, p.3747). Logistics administration keeps an audit of the entire process, from the gathering of raw materials for producing units to the final mile delivery of completed and packed outputs to the clients (Sharma et al., 2020). Logistics may be described as "the process of planning, implementing and controlling the efficient, effective flow and storage of goods, services, and related information from their point of origin to point of consumption for the purpose of conforming to customer requirements" (Tran-Dang et al., 2022, p.93).

The age of smart logistics facilitates utilization of the capacity, thus enhancing the efficiency of the logistics service. Smart logistics is a promising remedy for encountering the growing adversity and capacity of logistics operations thanks to the worldwide collaboration and unification of channels. Technologies like information and communication, the Internet of Things, and artificial intelligence, not only create innovative functions in logistics management but also alter the narrative of logistics operations (Feng and Ye, 2021, p.352). In substance, smart logistics is a process that endeavors to eliminate the human factor and to the greatest extent feasible automate the process. The strategy of manufacturing firms is towards a forthcoming where we have an excellent conspectus of not only where a piece is correct at present, but it will also be required to understand who had it inside, when and where it was moved, why, and if it had any outcomes. This process cannot be reached without ideal information systems and will have to be provided not solely during manufacturing, but also throughout warehouse operations and material delivery. Smart logistics can bring better consequences in automation, ensuring widespread information, enhancing flexibility, and decreasing the human factor (Zoubek and Šimon, 2021, p.4263).

Smart logistics is a fundamental way to create a cross-transport network, logistics, and information-oriented organizations in industry and it is an inevitable trend for the development of modern logistics (Yan et al., 2022, p.58). Recently, many investigations focus on the new technologies associated with smart logistics like information technology (Windt and Hulsmann, 2007), big data (Govindan et al., 2018), internet of things (Montreuil, 2011; Jagtap et al., 2020), and cloud collaboration (Gregor et al., 2017), etc. In addition, various investigations discuss intelligent logistics in particular real scenarios. For instance, Okwu and Tartibu (2020) constitute a sustainable supplier assessment system by applying TOPSIS and adaptive neuro-fuzzy inference systems methods for providing a smooth warehouse service. In another study, Prajapati et al. (2020) propounded a clustering-based routing heuristic for optimizing the recent mile circulation of fresh food logistics. However, all these investigations focus on how the efficiency of smart logistics can be enhanced with technological innovation. Scarce

researches (Perotti et al., 2022; Karlı and Tanyaş, 2020) pay attention to the drivers or inhibitors of operating smart logistics. Therefore, a comprehensive study addressing and unveiling both the barriers and drivers of smart logistics in a holistic manner is missing in the literature. The aim of this study is to provide an extensive investigation of smart logistics drivers and inhibitors by embracing the Systematic Literature Review (SLR) method to present robust results in the propounded conceptual framework (Perotti et al., 2022, p.195). SLR effectuates a broad road to designate the theoretical aspects prevailing in the domain. It can also help to assess and develop the degree of maturity of literature by embracing its range and key topics (Yildiz Çankaya et al., 2022).

Smart Logistics

Although the concept of intelligent or smart comes into insight very often in the supply chain management and logistics literature, there is no proper consensus on the description of the concept of intelligent logistics (McFarlane et al., 2016, p.106). “Smart Logistics”, also known as “Logistics 4.0”, can be described as the technological developments that emerged in the field of logistics management with the fourth industrial revolution. Smart logistics uses intelligent technologies equipped with computer support systems based on automated processes and advanced artificial intelligence solutions (Tekin et al., 2020, p.573-574). Moreover, it is a basic approach that increases the intelligence of the system by placing advanced information and communication technologies in every component of the logistics system. The type and level of smart logistics range from basic functionality such as product monitoring and sensing environmental events to practices and methods that include problem identification, automated decision-making, and execution (McFarlane et al., 2016, p.106; Tran-Dang et al., 2022, p.95).

The benefits of smart logistics comprise providing timely delivery and supply, competency to constitute supply chains agility, flexibility, and responsiveness as well as capability to implement predictive analytics. These competencies can remarkably diminish the delivery lead times with clients. Smart logistics may enhance quality parameters tremendously and supports sustainability issue by enhancing environmental and social outcomes. It can also cut some costs considerably in the supply chain. Hence, smart logistics competencies can affect reverse decision-making at operational, strategic, and tactical levels (Bag et al., 2020). Indeed, smart services and smart products are two core ingredients of smart logistics. Specifically, the smart products can able to render additional functionality like determination, sensing, and algorithm implementation provided by accompanying technologies. On the other hand, smart services present a set of worthwhile applications and utilities applied to develop the efficiency of logistics practices. For instance, control services endeavor to delegate control duties like robbery detection, tracing and tracking, and preservation. Furthermore, risk services, leasing services, information services, and sophisticated services are extra kinds of smart services advanced and unified to fulfill logistics-associated process requirements (Tran-Dang et al., 2022, p.95). The notion of smart logistics is presented in Figure 1.

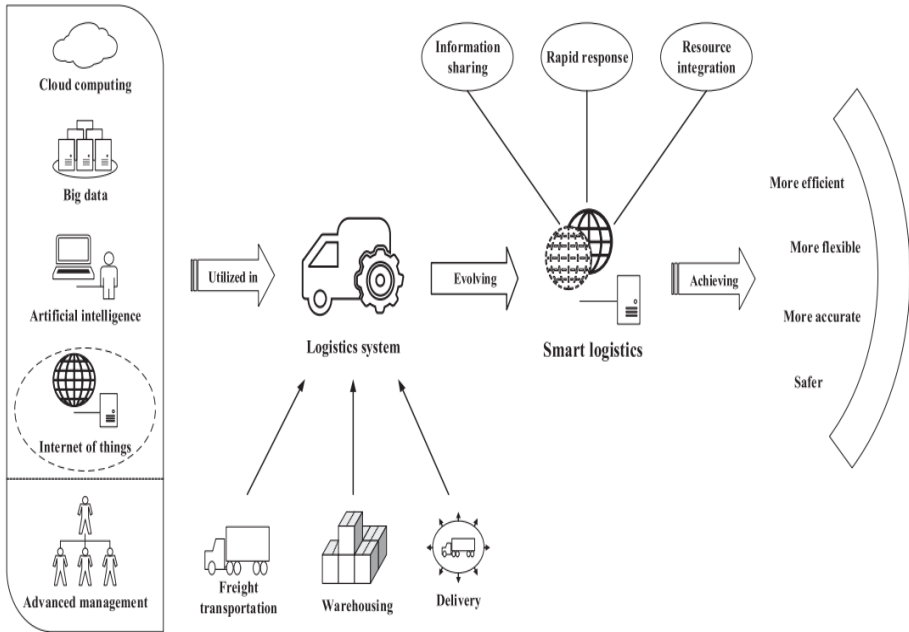

Figure 1. The notion of smart logistics (source: Ding et al., 2021:325)

To capture a broad and overall comprehension of smart logistics by synthesizing the existing clarifications of logistics, Winkelhaus and Grosse (2020) distinguish smart logistics into three sides:

- (1) The implications of the altering manufacturing paradigm to mass customization on logistics.
- (2) The alterations of logistics processes are endangered by the application of novel digital technologies like IoT.
- (3) The significance of humans that are evaluated in their roles as employees, other stakeholders, or clients is also accompanied by environmental alterations.

Based on these sides, Winkelhaus and Grosse (2020, p.21) describe smart logistics as “a logistical system that enables the sustainable satisfaction of individualized customer demands without an increase in costs and supports this development in industry and trade using digital technologies”. Technologies like the Internet of Things (IoT), big data analytics, and artificial intelligence, implemented in smart logistics differentiate from that applied in conventional logistics with four features:

- Intelligence- Intelligent technologies like automation technology, artificial intelligence, and communications technology, are implemented in the overall logistics process for advancing the automation degree of logistics operations and achieving intelligent decision-making on mutual problems related to logistics management.

- Flexibility: Thanks to its more proper demand forecasting, more effective transportation routing, and better optimization of inventory, smart logistics has an advanced degree of flexibility. The augmentation competency to cope with unforeseen topics of smart logistics meets customer expectations.
- Unification of logistics: With technologies such as IoT and information and communication technologies, information sharing among partners in the logistics process is effectuated, and connected business processes can be centrally administrated, in this way reinforcing the coordination of diverse logistics processes.
- Self-organization: intelligent decision-making and real-time monitoring facilitate the logistics system to function without considerable human intervention, which provides higher effectiveness for logistics operations (Feng and Ye 2021, p.346).

Methodology

The purpose of literature reviews is to obtain results by evaluating primary studies. The general feature of these studies is to reveal the research gaps in the literature by presenting a broad perspective and providing a more solid positioning of the information (Karlı and Tanyaş, 2020, p.616). Systematic Literature Review (SLR) is a method that creates credible scientific information for the progression of a discipline, ensures advanced quality for the review procedures, minimizes errors as well as bias, and provides more validity to the process (Yildiz Çankaya et al., 2022, p.4). An SLR is a powerful approach to determine, select, and assess existing contributions of the literature. It follows a list of particular phases that provides the relevance of research about a specific domain and the minimization of research bias and errors (Rejeb et al., 2021, p.3751). Therefore, in this study SLR has been preferred for applying a systematic procedure to achieve the research aims. The review process in this study has been designated into the subsequent three stages that have been further structured in a number of stages:

- Designing
- Execution
- Analysis and results (Evangelista et al., 2018).

Designing of the review process

In this stage, the three-step methodology suggested by Evangelista et al. (2018) and Yildiz Çankaya et al. (2022) was adopted as follows:

- (1) determination of the aims of the review,
- (2) identification of the associated keywords, and
- (3) description of the searching criteria.

The overall designing and administration of the review process are in parallel with the three-stage suggested by Evangelista et al. (2018) and Yildiz Çankaya et al. (2022), which can be seen in Figure 2.

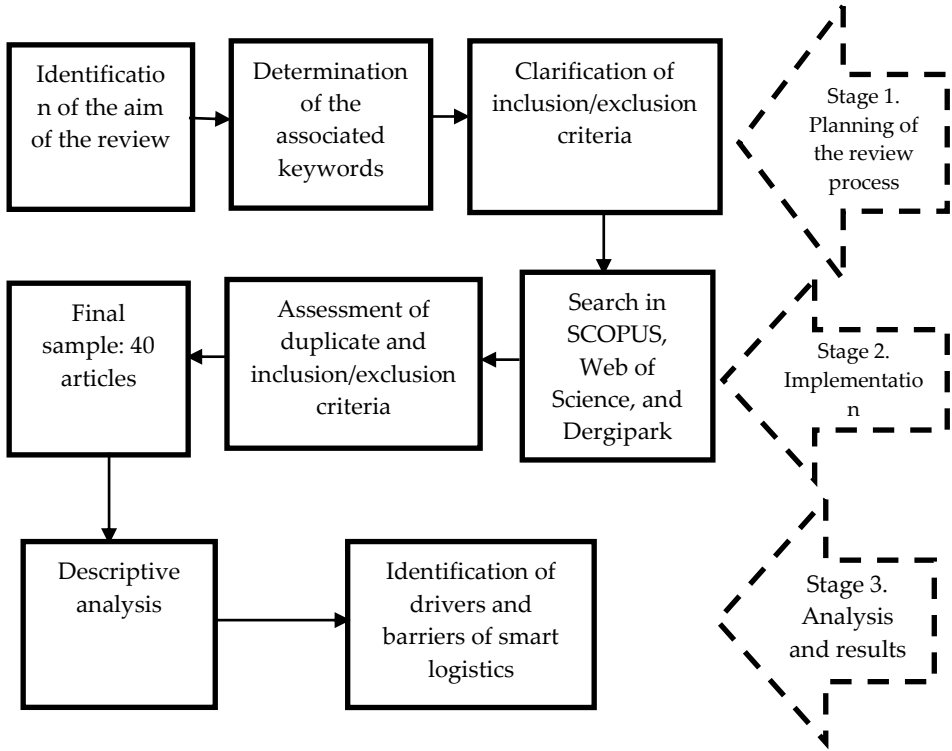

Figure 2. The process of the systematic literature review

Firstly, the aim of the research has been evidently described. As mentioned formerly, the main aim of this investigation is to examine the driving force and barriers to smart logistics adoption which can bring both academicians and practitioners a novel insight. Secondly, by investigating prior research on this domain, an initial set of qualified keywords was determined such as "barrier smart logistic", "barrier logistic 4.0", "driver smart logistic", and "driver logistic 4.0". However, it was seen that there are only a few papers appeared with these determined keywords. Then the determined keywords were separated into two categories: first "smart logistic" and "logistic 4.0" were searched. Then other keywords such as "barrier", "driver", "factor", "challenge", and "advantage" were searched in the selected papers both in the abstract and body of the articles. Thirdly, the searching criterion was determined as paper, which explains at least one driver or barrier of smart logistics. The papers which not explain at least one driver or barrier were excluded.

As Web of Science as well as Scopus databases harbor extensive coverage of management journals, many significant SLR research in the literature (e.g. Evangelista et al., 2018; Rejeb et al., 2021; Perotti et al., 2022; Yildiz Çankaya et al., 2022; D'Amico et al., 2022) have selected these two databases. Therefore, Scopus and Web of Science were selected as databases. In addition, Dergipark has provided significant Turkish studies. Therefore, besides Web of Science as well as Scopus, we selected Dergipark as a

research database. This study reviewed papers published from 2015 until the 2022. The motivation for this period choice is that the paper by Hannan et al. (2015) is the first study published parallel with this research question that serves as a beginning point for the papers' analysis. In addition, the selected article references were investigated to attain other associated researches. Only peer-reviewed English and Turkish language articles were searched and conference papers, master and doctoral theses, and book chapters were exempted from this review.

Execution of the Review Process

As a result of the search, 316 publications were identified in the Web of Science database and 162 of these publications were articles. 465 publications have been identified in the Scopus database and 214 of these publications are articles. After filtering out duplicated papers (185), the research process generated 191 articles. The previously determined keywords such as "barriers", "drivers", etc. were searched in the 191 selected articles. As parallel with our research aims, 40 articles were selected for analysis.

Analysis

Descriptive analysis

In the third stage, based on a two-step approach, the selected journal papers were analyzed. For identifying some critical characteristics of the whole last sample, a descriptive analysis was performed in the first phase. This analysis comprises the distribution of researches by time, kind of journals, and research methodology. In the second phase, the content of the chosen papers was analyzed.

The analysis procedure unveiled 40 significant studies from 2015 to 2022 and the studies were obtained from different journals like the International Journal of Logistics Research and Applications, Sustainability, Benchmarking: An International Journal, Kybernetes, Journal of Beykoz Academy, and Cleaner Logistics and Supply Chain. Figure 3 demonstrates the dispersion of the papers through the years. Our systematic review generated the first view of the barriers or drivers of smart logistics article in 2015. In the last years, the number of studies associated with the barriers or drivers of smart logistics has increased swiftly. Totally, more than half of the selected papers (35 out of 40) were published from 2020 to 2022. This progress signifies that articles on barriers or drivers-focused studies will prosecute to expand since smart logistics becomes a significant feature of organizations' manufacturing process. Moreover, the escalating interest in the studies stresses the need for a complete analysis of the widening this domain (Yildiz Çankaya et al., 2022).

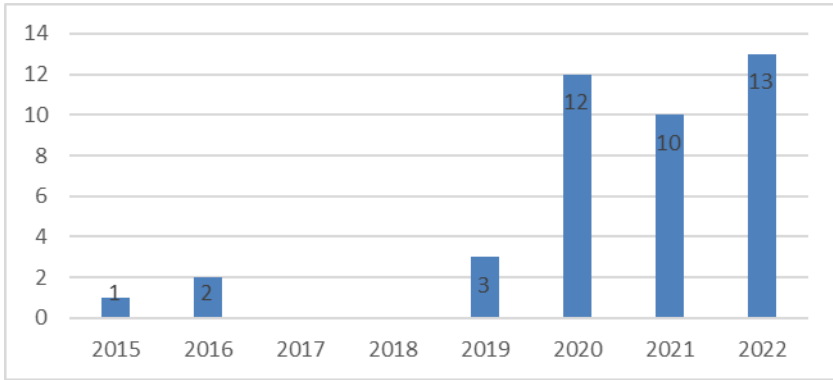

Figure 3. The dispersion of the papers through the years

In the selected articles, the analysis of the studies methods that were used is exhibited in Figure 4. Totally, 37.5 percent of the papers followed quantitative methods such as AHP, DEMATEL, and surveys, 25 percent utilized literature review, conceptual studies constituted 17.5 percent, case studies accounted for 12.5 percent, and qualitative constituted 7.5 percent. It can be concluded that the quantitative and literature review studies dominated.

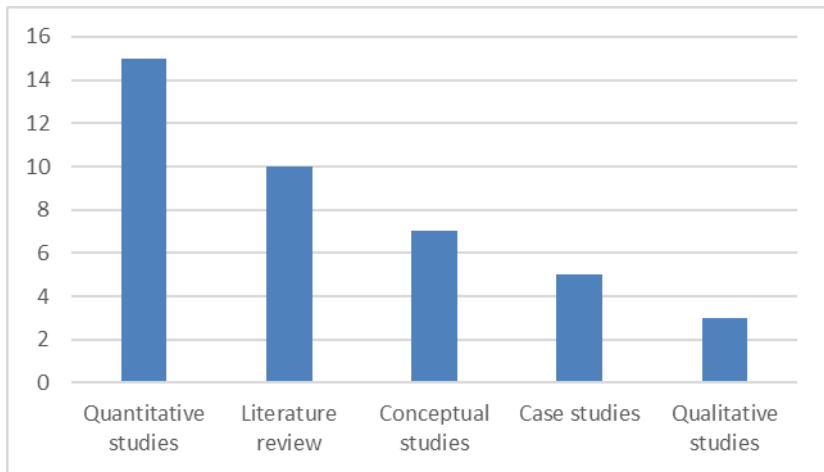

Figure 4. The methods of the selected studies

In Figure 5, It can be understood that the journals of the articles published are spread over an extensive domain. There are studies on smart logistics in 31 different journals. The other 31 journals have one article on the selected topic. The other journals presented in Figure 4 include Sustainability, IETE Technical Review, Industrial Marketing Management, Sustainable Cities and Society, Benchmarking: An International Journal, Applied Sciences, Computers in Industry, Electronics, Production Planning & Control, Journal of Science and Technology Policy Management, Production, Frontiers of Engineering Management, International Journal of Information Management, Open

Engineering, Waste Management, etc.

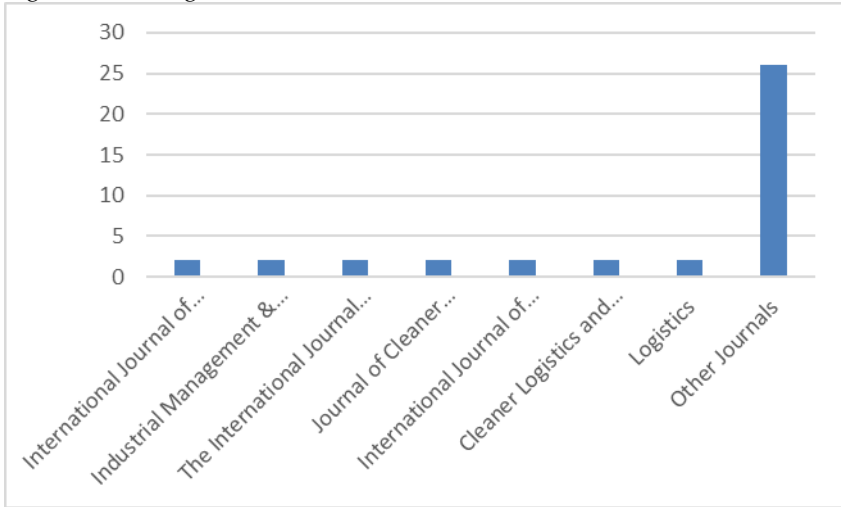

Figure 5. Journals published the selected articles

The barriers of smart logistics

As a result of the analysis of 40 selected articles from prominent journals, the barriers of smart logistics have been divided into seven main categories. As seen in Table 1, the main barriers include; risk related barriers, data and technological-related barriers, organizational-related barriers, human resources-related barriers, economy-related barriers, and regulation-related barriers. In the following subsections, we will explain each main and sub-barriers.

Table 1. The barriers of smart logistics and references

Barrier categories	References
Risk-related barriers	Liu et al. (2020); Tran-Dang et al. (2022); Perotti et al. (2022); Kodym et al. (2020); Çalışkan, (2020); Karlı and Tanyaş, (2020); Chauhan et al. (2016).
Data and technological-related barriers	Silva et al. (2021); Tran-Dang et al. (2022); Sarkar et al. (2022); Feng and Ye (2021); Zoubek and Šimon (2021); Zhang et al. (2019); Çalışkan, (2020); Karlı and Tanyaş (2020).
Organizational-related barriers	Silva et al. (2021); Sarkar et al. (2022); Perotti et al. (2022); Affia and Aamer (2021); Correa et al. (2020); Zoubek and Šimon (2021); Mahroof, (2019); Zhang et al. (2019).
Human resources-related barriers	Silva et al. (2021); Cimini et al. (2021); Affia and Aamer (2021); Correa et al. (2020); Zhang et al. (2019); Hannan et al. (2015); Çalışkan, (2020); Karlı and Tanyaş (2020); Chauhan et al. (2016);

	Sarkar et al. (2022); Sgarbossa et al. (2020); Susanty et al. (2022).
Economy-related barriers	Sharma et al. (2022); Tran-Dang et al. (2022); Yan et al. (2022); Perotti et al. (2022); Affia and Aamer (2021); Correa et al. (2020); Feng and Ye (2021); Zoubek and Šimon (2021); Zhang et al. (2019); H annan et al. (2015); Çalışkan, (2020); Karlı and Tanyaş, (2020); Čámská and Klečka, (2020); Susanty et al. (2022).
Regulation-related barriers	Tran-Dang et al. (2022); Sarkar et al. (2022); Zhang et al. (2019); Çalışkan, (2020); Susanty et al. (2022).

Risk-related barriers

Risk-related barriers describe the associated risks unveiled as a result of the implementation of smart logistics or in advance. Risk-related barriers include technology risks, risks of smart logistics partners, external environmental risks, and security risks (McFarlane et al., 2016; Liu et al., 2020; Tran-Dang et al. 2022).

***Technology risks:** Technology has a significant role in intelligent logistics. It is driven by novel technologies like the Internet of Things, big data, and cloud computing to achieve visualization and automation of logistics service operations (McFarlane et al., 2016, p.106). The technological risks of smart logistics are generally classified into two categories: the risk of technological route alteration and the risk of disruptive technology upgrades. The improvement of technology is usually not a gradual process. For instance, the development of smartphones may engender large alterations. The occurrence of this disruptive technology will tremendously influence the operation model of smart logistics, which causes to risks. Moreover, alteration of the technological route also substantially matters. The technical route usually designates the construction of smart logistics, and variation of the technical route is generally accompanied by technological advancements, which automatically cause various risks (Liu et al., 2020, p.4).

***Risks of smart logistics partners:** Smart logistics highlight the interaction among various partners. This close connection among partners escalates the effect of the risks of smart logistics partners on smart logistics. Liu et al. (2020) categorized the risks of smart logistics partners into (1) internal stakeholder risks, (2) external stakeholder risks, and (3) indirect stakeholder risks.

- 1) Internal stakeholders comprise the board of directors, business units, functional departments, and personnel within the firm. The risks of internal stakeholders depict the exudation of client privacy information and the infringements of the employees in the firm.
- 2) External stakeholders comprise suppliers, business partners, customers, distributors, competitors, contractors, and so on. One instance of the risk of

external stakeholders is supply disruptions because of suppliers' sustainable risks.

- 3) Indirect stakeholders chiefly comprise public institutions like the news government as well as media. With the public's rising attention to sustainability topics and the expanding impact of social media, the significance of sustainable risks brought by indirect stakeholders in smart logistics proceeds to rise.

***External environmental risks:** The external environment of smart logistics signifies external circumstances such as government administration, intermediary services, industry management, industrial policy, and a regulations system. The external environment is usually in a process of incessant alteration. Any alteration in the external environment will significantly affect the operations of smart logistics. Hence, taking corresponding prudent measures for the external environment is significant to the operation of intelligent logistics (Liu et al., 2020, p.5).

***Security risks:** Security is a significant side of the logistics industry. Because interoperation and interconnection are a prerequisite for the processes of smart logistics, digital security becomes highly significant at any grade. Combination of additional competencies to the smart objects (such as data identification, storage, and monitoring) burdensome probable risks throughout the shipping trajectories. Particularly, digital transactions attract more attention from cyber attackers and hackers (Tran-Dang et al., 2022, p.111).

Data and technological-related barriers

Data and technological-related barriers associated with data understanding, poor or missing raw data, distinctive values in different data sources for the same property, and technological infrastructure (Silva et al., 2021; Sarkar et al., 2022; Tran-Dang et al., 2022; Zhang et al., 2019; Çalışkan, 2020).

***Data understanding:** Comprehending the data that are warehoused in the transactional database is generally hard duty, which is made even hard when a firm is cosmopolitan to a substantial extent. Transactional databases are complicated systems, with feature names as well as misleading tables. The present documentation associated with data sources is generally infrequent, not give sufficient comprehension into the data. Various logistics notions are required to be known like safety stock, delivery time, safety time, and procurement to better comprehend the data and their relations.

***Poor or missing raw data:** When a firm commences a project that will utilize the raw data constituted by the routine job, it is essential to determine if the important data are being constituted as well as stored in the transactional system and their general quality. Occasionally, the project aims cannot be fulfilled because of the absence of data. In complicated Enterprise Resource Planning systems, it is probable to affirm that numerous features are not utilized by the firm. For instance, in logistics, informing where a commission is in pass to its target may be helpful to estimate whether it will be on time or not, and to make decisions about how to abstain halts in the manufacturing route.

*** Distinctive values in different data sources for the same property:** Because of the big and complicated transactional system, it is pretty widespread to encounter identical

features in various tables, associated with the same wealth, yet with diverse values. Comprehending why this occurs as well as comprehending the kind of circumstances that drive this kind of behavior may be arduous (Silva et al., 2021, p.13).

* **Technological infrastructure:** Although the aim of logistics operations is to gain efficiency, the adoption of technologies in this field can encumber a paradox. For instance, because the tangible assets of logistics are equipped with intelligent applications (like sensors) generally powered by batteries, accumulating their energy to extend their working life is significantly prioritized. These smart devices can be desired at any time to ensure convenient information that is required to improve and propose smart decision-making. Accordingly, they can be active generally to accomplish such critical requirements (Tran-Dang et al., 2022, p.110). In addition, it is particularly intractable difficult when a partner in the supply chain utilizes various technology platforms that are discordant with each other (Zhang et al., 2019, p.5).

Organizational-related barriers

Organizational-related barriers comprise access to technological infrastructure as well as to data, understanding the business processes, lack of trust and culture, and lack of top management support (Silva et al., 2021; Sarkar et al., 2022; Perotti et al., 2022; Affia and Aamer 2021; Correa et al., 2020; Zoubek and Šimon, 2021; Mahroof, 2019; Zhang et al., 2019).

* **Access to data and to a technological infrastructure:** One of the initial duties in the organization is to obtain access to data as well as to the substructure that will be utilized to course and store them. This is a duty that requires to be implemented at the early stage of the production, which can enable to interfere negative incidents. This process must not be a barrier or take a long period to cope with.

* **Comprehension of the business processes:** Generally, large firms have various complicated organization processes with different exceptions, various rules, and paths, which cannot be easily understood. In addition, the authentication of the business processes may be inadequate, which constitutes another barrier. In the logistics domain, where routine interactions with the partner of the supply chains and their systems are present, where processes are complicated for obtaining better consequences in the manufacturing process, and where significant terms like just-in-time production are being performed, the authentication has a convenient effect when novel projects begin to be improved (Silva et al., 2021, p.14).

***Lack of trust and culture:** The absence of technological culture is one of the major obstacles the logistics sector is facing as well as the firm's maturity and manner against the digital scenery impact the application of smart logistics (Perotti et al., 2022, p.201).

***Lack of top management support:** When top management support in the firm is weak for smart logistics, it is difficult to obtain these new technologies (Correa et al., 2020:8). One of the principles of Industry 4.0 stress that it is necessary to support employees by implementing a series of duties that are flavorless, too tiresome, or insecure owing to the unification of promoter as well as collaborative technologies (Sgarbossa et al., 2020, p.301).

Human resources-related barriers

Human resources-related barriers associated with a lack of knowledge of the technologies used and a lack of sufficient human resources (Silva et al., 2021; Cimini et al., 2021; Affia and Aamer, 2021; Correa et al., 2020; Zhang et al., 2019; Hannan et al., 2015; Çalışkan, 2020; Karlı and Tanyaş 2020; Chauhan et al., 2016; Sarkar et al., 2022; Sgarbossa et al., 2020; Susanty et al., 2022).

***Lack of knowledge of the technologies used:** Smart technologies have excellent potential, yet their implementation generates various technological challenges. It is particularly complex when a partner of the supply chain or organization utilizes various technology platforms which are discordant with each another (Zhang et al., 2019).

***Lack of sufficient human resources:** In spite of the powerful motivation towards automation in logistics, human resources remain convenient across various activities as well as not be replaced through technology (Cimini et al., 2021).

Economy-related barriers

Economy-related barriers comprise investment costs and focus on short-term profitability (Sharma et al., 2022; Tran-Dang et al., 2022; Yan et al., 2022; Perotti et al., 2022; Affia and Aamer, 2021; Correa et al., 2020; Feng and Ye, 2021; Zoubek and Šimon, 2021; Zhang et al., 2019; Hannan et al., 2015; Çalışkan, 2020; Karlı and Tanyaş, 2020; Čámská and Klečka, 2020; Susanty et al., 2022).

***Investment costs:** The high cost of information technology investments makes it difficult to implement smart logistics (Karlı and Tanyaş, 2020, p.624). Many firms have a challenge in consolidating financial resources for developing smart logistics. Furthermore, the establishment of novel technologies and the incorporated ecosystem may cause extra costs for organizations utilized for practices like training, controlling, proximity to get utilized operating, and administrating the technology operations (Tran-Dang et al., 2022, p.111).

***Focus on short-term profitability:** It is difficult to estimate and designate business purposes in the long term. Performing smart technologies necessitates affluent investment, yet the fruit of it may have taken after years. The adoption of smart logistics is not probably when firms solely follow their short-run economic benefits (Zhang et al., 2019, p.6).

Regulation related barriers

In a global logistics network, stakeholders, and all partners are necessitated to share knowledge, protocols, and resources for achieving maximized efficiency and transparency. The Internet of Things serves a critical role to facilitate interconnectivity as well as data barter among any sides of logistics ubiquitously as well as universally. Nevertheless, owing to the diverse regulations of countries, the success of the appointed regulations for regular management of international activities is arduous to be materialized (Tran-Dang et al., 2022, p.111). A lack of convenient standards leads to a hardship in the utilization of smart technologies to automate the appropriate practices (Karlı and Tanyaş, 2020, p.624; Zhang et al., 2019, p.6).

The enablers of smart logistics

After identifying the barriers to smart logistics, the enablers of smart logistics have been determined from the related studies. Table 2 demonstrates the enablers of smart

logistics and references.

Table 2. The enablers of smart logistics

Enablers	References
*Develop technological infrastructure	Khan et al. (2022b); Parhi et al. (2022); Winkelhaus and Grosse (2020); Liu et al. (2020); D'Amico et al. (2022); Khan et al. (2022a); Chen et al. (2022); Büyüközkan and Ilıcak, (2021)
*Enhance trust and collaboration	Bag et al. (2020); Khan et al. (2022b); Parhi et al. (2022); Liu et al. (2020b)
*Facilitate knowledge transfer	Jagtap et al. (2020); Liu et al. (2020b); Khan et al. (2022); Kucukaltan et al. (2022); Winkelhaus and Grosse (2020)
*Development of analytical capabilities	Kucukaltan et al. (2022); Khan et al. (2022)
*Create a smart work environment	Khan et al. (2022b); D'Amico et al. (2022)
*Top management commitment and support	Khan et al. (2022a); Parhi et al. (2022); Khan et al. (2022b)
*Invest in logistics 4.0	Khan et al. (2022b)
*Training and Education employees	Khan et al. (2022b); Parhi et al. (2022); Winkelhaus and Grosse (2020); Sarkar et al. (2022); Khan et al. (2022); Chen et al. (2022)
*Governmental norms & support	Parhi et al. (2022); D'Amico et al. (2022); Khan et al. (2022a)
*Create cybersecurity and threat resilience	Parhi et al. (2022); Chen et al. (2022)
*Generate organizational culture & mission toward smart logistics	Parhi et al. (2022); Perotti et al. (2022)
*Constitute cost-sharing methodologies	Parhi et al. (2022); Cimini et al. (2021); Khan et al. (2022); Chen et al. (2022)

The purpose of Industry 4.0 is to generate smart organizations as well as supply chains applying novel technologies comprising cyber-physical systems, big data, and the Internet of Things. These new technologies are utilized to advance the various component of the supply chain like manufacturing, logistics, and warehousing to the following grade. Among these ingredients, smart logistics can be evaluated as a significant part of Industry 4.0 as well as *developing technological infrastructure* can be advantageous for the digitalization of the supply chain (Khan et al., 2022, p.1). Besides, *enhancing trust and collaboration* among supply chain partner facilitates logistics organization to convert into smart systems and provides to meet the increasingly complicated client demands (Liu et al., 2021b, p.367). Enhancement of trust and collaboration among partners can *facilitate knowledge transfer*, which enhances the success of smart logistics (Kucukaltan et al., 2022, p.2013).

Smart logistics ability progress necessitates improving dynamic competencies like environmental and technological capabilities to facilitate digital technologies as well as realize plans (Bag et al., 2020, p.608). Hence, *developing analytical capabilities and creating a smart work environment* have a road that facilitates to implementation of smart logistics.

Just like in any practice in the firm, smart logistics requires *top management commitment and support* to administrate all processes successfully. *Investing in innovative attempts such as smart logistics*, is an important factor in their adoption (Khan et al., 2022b, p.7). Smart logistics purposes to exterminate imprecision and develop speed operations based on information. Human involvement is necessary to interconnect with devices as well as control the processes (Bag et al., 2020, p.608). Therefore, *training and educating employees* have critical importance in this process.

The government and policymakers should formulate obligatory policies, plan administration initiatives, governance various training programs, and help adopt smart logistics systems (Parhi et al., 2022, p.10). In addition, managers should advance a various technology application method to overcome the risks as well as security issues associated with smart logistics (Chen et al., 2022, p.3930). In this line, they should *create cybersecurity and threat resilience*. According to Perotti et al. (2022, p.201), the absence of culture and mission is one of the biggest barriers the logistics industry is facing, because the firm's manner toward the digital prospect influences the application of smart logistics. Therefore, managers should *generate organizational culture and mission toward smart logistics*. Lastly, *constituting cost sharing methodologies* among partners can solve economy-related barriers because the strategies of cost-sharing diminish the high initial investment costs of smart technologies (Parhi et al., 2022, p.6).

Conclusion

Smart logistics is receiving increasing significance because of the recognition of industry 4.0 recently, reinforcing the necessity to pay attentive attention to significant factors for providing its victories application. This study aims to carry out an in-depth systematic literature review to determine and identify the barriers to the application of intelligent logistics and relevant factors for successful implementation. A systematic literature review process on articles published from 2015 to 2022 was performed in the Scopus, Web of Science, and Dergipark databases. Among these articles, the study by Hannan et al. (2015) is the first article published in this domain. Accordingly, that presented as a commencing point for the article's analysis. Totally, 40 articles have been chosen and reviewed in detail.

When the results of the study are evaluated, it is seen that three main elements stand out. First of all, it has been observed that the studies on the barriers and enabling factors of smart logistics applications have increased significantly in the last three years (2020, 2021, and 2022). This finding indicates that the focus of research has shifted towards barriers and enabling factors of smart logistics. The second finding obtained from the descriptive analysis was that the articles, examined in this research, have preferred quantitative approaches in terms of methodologies, followed by literature reviews and conceptual studies. It is thought that the main reason for this situation is that the concept of smart logistics has just begun and that there are not enough applications to offer practical solutions in this field (Karlı and Tanyas, 2020, p.626).

Thirdly, as a result of the analysis, it was revealed that there are six main barriers that prevent the adoption and implementation of smart logistics. These are; risk-related barriers, data and technological-related barriers, organizational-related barriers, human resources-related barriers, economy-related barriers, and regulation-related barriers. Last but not least, as the enablers of the implementation of smart logistics, these factors

have been recommended in examined studies: develop technological infrastructure, enhance trust and collaboration, facilitate knowledge transfer, development of analytical capabilities, create a smart work environment, top management commitment and support, invest in logistics 4.0, training and educating employees, governmental norms & support, create cybersecurity and threat resilience, generate organizational culture & mission toward smart logistics, and constitute cost sharing methodologies. Managers and policy makers can benefit the outcomes of this research. In this way, they can overcome the barriers of smart logistics as well as facilitate the implementation of its.

In conclusion, this study makes three important contributions to the logistics literature. First, it provides descriptive statistics for the current state of the developing smart logistics literature. Secondly, it highlights the obstacles to the implementation of smart logistics and sheds light on why smart logistics is not spreading further in business. Finally, it presents the factors facilitating the implementation of smart logistics and offers managers suggestions to overcome the barriers mentioned.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

References / Kaynakça

- Affia, I., & Aamer, A. (2021). An internet of things-based smart warehouse infrastructure: design and application. *Journal of Science and Technology Policy Management*, 13(1), 90-109.
- Bag, S., Gupta, S., & Luo, Z. (2020). Examining the role of logistics 4.0 enabled dynamic capabilities on firm performance. *The International Journal of Logistics Management*, 31(3), 607-628.
- Büyükközkın, G., & Ilıcak, Ö. (2021). Smart urban logistics: Literature review and future directions. *Socio-Economic Planning Sciences*, 101197.
- Čámská, D., & Klečka, J. (2020). Cost development in logistics due to industry 4.0. *LogForum*, 16(2).
- Chauhan, S., Agarwal, N., & Kar, A. K. (2016). Addressing big data challenges in smart cities: a systematic literature review. *info*, 18(4), 73-90.
- Chen, X., Chen, R., & Yang, C. (2022). Research to key success factors of intelligent logistics based on IoT technology. *The Journal of Supercomputing*, 78(3), 3905-3939.
- Cimini, C., Lagorio, A., Pirola, F., & Pinto, R. (2021). How human factors affect operators' task evolution in Logistics 4.0. *Human Factors and Ergonomics in Manufacturing & Service Industries*, 31(1), 98-117.
- Correa, J. S., Sampaio, M., Barros, R. D. C., & Hilsdorf, W. D. C. (2020). IoT and BDA in the Brazilian future logistics 4.0 scenario. *Production*, 30.
- Çalışkan, A. (2020). Akıllı Liman Dönüşümünde Zorlukların Yorumlayıcı Yapısal Modelleme İle Değerlendirilmesi. *Beykoz Akademi Dergisi*, 8(1), 305-320.
- D'Amico, G., Szopik-Depczyńska, K., Dembińska, I., & Ioppolo, G. (2021). Smart and sustainable logistics of Port cities: A framework for comprehending enabling factors, domains and goals. *Sustainable Cities and Society*, 69, 102801.
- Dallasega, P., Woschank, M., Sarkis, J., & Tippayawong, K. Y. (2022). Logistics 4.0 measurement model: empirical validation based on an international survey. *Industrial Management & Data Systems*, (ahead-of-print).
- Ding, Y., Jin, M., Li, S., & Feng, D. (2021). Smart logistics based on the internet of things technology: an overview. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 24(4), 323-345.
- Evangelista, P., Santoro, L., & Thomas, A. (2018). Environmental sustainability in third-party logistics service providers: A systematic literature review from 2000–2016. *Sustainability*, 10(5), 1627.
- Feng, B., & Ye, Q. (2021). Operations management of smart logistics: A literature review and future research. *Frontiers of Engineering Management*, 8, 344-355.
- Govindan, K., Cheng, T. E., Mishra, N., & Shukla, N. (2018). Big data analytics and application for logistics and supply chain management. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 114, 343-349.

- Gregor, T., Krajčovič, M., & Więcek, D. (2017). Smart connected logistics. *Procedia Engineering*, 192, 265-270.
- Hannan, M. A., Al Mamun, M. A., Hussain, A., Basri, H., & Begum, R. A. (2015). A review on technologies and their usage in solid waste monitoring and management systems: Issues and challenges. *Waste Management*, 43, 509-523.
- Jagtap, S., Bader, F., Garcia-Garcia, G., Trollman, H., Fadiji, T., & Salonitis, K. (2020). Food logistics 4.0: Opportunities and challenges. *Logistics*, 5(1), 2.
- Jamkhaneh, H. B., Shahin, R., & Tortorella, G. L. (2022). Analysis of Logistics 4.0 service quality and its sustainability enabler scenarios in emerging economy. *Cleaner Logistics and Supply Chain*, 4, 100053.
- Karlı, H., & Tanyaş, M. (2020). Lojistik yönetiminin dijital dönüşümü: akıllı lojistik üzerine sistematik literatür haritalaması. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 613-632.
- Khan, S. A., Laalaoui, W., Hokal, F., Tareq, M., & Ahmad, L. (2022a). Connecting reverse logistics with circular economy in the context of Industry 4.0. *Kybernetes*, (ahead-of-print).
- Khan, S., Singh, R., Haleem, A., Dsilva, J., & Ali, S. S. (2022b). Exploration of critical success factors of logistics 4.0: a DEMATEL approach. *Logistics*, 6(1), 13.
- Kodym, O., Kubáč, L., & Kavka, L. (2020). Risks associated with Logistics 4.0 and their minimization using Blockchain. *Open Engineering*, 10(1), 74-85.
- Kucukaltan, B., Saatcioglu, O. Y., Irani, Z., & Tuna, O. (2022). Gaining strategic insights into Logistics 4.0: expectations and impacts. *Production Planning & Control*, 33(2-3), 211-227.
- Liu, W., Wei, S., Liang, Y., Wang, D., & Wang, J. (2021a). Influencing factors on organizational efficiency of smart logistics ecological chain: a multi-case study in China. *Industrial Management & Data Systems*.
- Liu, W., Wei, W., Yan, X., Dong, D., & Chen, Z. (2020a). Sustainability risk management in a smart logistics ecological chain: An evaluation framework based on social network analysis. *Journal of Cleaner Production*, 276, 124189.
- Liu, W., Zhang, J., Wei, S., & Wang, D. (2021b). Factors influencing organisational efficiency in a smart-logistics ecological chain under e-commerce platform leadership. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 24(4), 364-391.
- Mahroof, K. (2019). A human-centric perspective exploring the readiness towards smart warehousing: The case of a large retail distribution warehouse. *International Journal of Information Management*, 45, 176-190.
- McFarlane, D., Giannikas, V., & Lu, W. (2016). Intelligent logistics: Involving the customer. *Computers in Industry*, 81, 105-115.
- Montreuil, B. (2011). Toward a Physical Internet: meeting the global logistics sustainability grand challenge. *Logistics Research*, 3, 71-87.
- Okwu, M. O., & Tartibu, L. K. (2020). Sustainable supplier selection in the retail

industry: A TOPSIS-and ANFIS-based evaluating methodology. *International journal of engineering business management*, 12, 1847979019899542.

Parhi, S., Joshi, K., Gunasekaran, A., & Sethuraman, K. (2022). Reflecting on an empirical study of the digitalization initiatives for sustainability on logistics: The concept of sustainable logistics 4.0. *Cleaner Logistics and Supply Chain*, 4, 100058.

Perotti, S., Bastidas Santacruz, R. F., Bremer, P., & Beer, J. E. (2022). Logistics 4.0 in warehousing: a conceptual framework of influencing factors, benefits and barriers. *The International Journal of Logistics Management*, 33(5), 193-220.

Prajapati, D., Harish, A. R., Daultani, Y., Singh, H., & Pratap, S. (2023). A clustering based routing heuristic for last-mile logistics in fresh food E-commerce. *Global Business Review*, 24(1), 7-20.

Rejeb, A., Keogh, J. G., Leong, G. K., & Treiblmaier, H. (2021). Potentials and challenges of augmented reality smart glasses in logistics and supply chain management: A systematic literature review. *International Journal of Production Research*, 59(12), 3747-3776.

Sarkar, B. D., Shankar, R., & Kar, A. K. (2022). Severity analysis and risk profiling of port logistics barriers in the Industry 4.0 era. *Benchmarking: An International Journal*, (ahead-of-print).

Sgarbossa, F., Grosse, E. H., Neumann, W. P., Battini, D., & Glock, C. H. (2020). Human factors in production and logistics systems of the future. *Annual Reviews in Control*, 49, 295-305.

Sharma, V. P., Prakash, S., & Singh, R. (2022). What Prevents Sustainable Last-Mile Delivery in Industry 4.0? An Analysis and Decision Framework. *Sustainability*, 14(24), 16423.

Silva, N., Barros, J., Santos, M. Y., Costa, C., Cortez, P., Carvalho, M. S., & Gonçalves, J. N. (2021). Advancing logistics 4.0 with the implementation of a big data warehouse: a demonstration case for the automotive industry. *Electronics*, 10(18), 2221.

Stachowiak, A., Adamczak, M., Hadas, L., Domański, R., & Cyplik, P. (2019). Knowledge absorption capacity as a factor for increasing logistics 4.0 maturity. *Applied Sciences*, 9(24), 5365.

Susanty, A., Putri, V. A., & Purwanggono, B. (2022). Proposed Policy to Manage the Barrier of the Implementation of Intelligent Transportation System. *International Journal of Intelligent Transportation Systems Research*, 20(2), 540-559.

Tekin, M., Öztürk, D., & Bahar, İ. (2020). Akıllı lojistik faaliyetlerinde blokzincir teknolojisi. *Kent Akademisi*, 13(3), 570-583.

Tran-Dang, H., Krommenacker, N., Charpentier, P., & Kim, D. S. (2022). The Internet of Things for logistics: Perspectives, application review, and challenges. *IETE Technical Review*, 39(1), 93-121.

Windt, K., & Hülsmann, M. (2007). Changing paradigms in logistics—understanding the shift from conventional control to autonomous cooperation and control. Understanding autonomous cooperation and control in logistics: The impact of

autonomy on management, information, communication and material flow, 1-16.

Winkelhaus, S., & Grosse, E. H. (2020). Logistics 4.0: a systematic review towards a new logistics system. *International Journal of Production Research*, 58(1), 18-43.

Yan, X., Liu, W., Lim, M. K., Lin, Y., & Wei, W. (2022). Exploring the factors to promote circular supply chain implementation in the smart logistics ecological chain. *Industrial Marketing Management*, 101, 57-70.

Yildiz Çankaya, S., Can Saglam, Y. and Sezen, B. (2022), "Mapping the landscape of organizational theories for future research themes in supply chain risk management", *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/APJBA-07-2021-0345>

Zhang, A., Venkatesh, V. G., Liu, Y., Wan, M., Qu, T., & Huisingh, D. (2019). Barriers to smart waste management for a circular economy in China. *Journal of Cleaner Production*, 240, 118198.

Zoubek, M., & Šimon, M. (2021). The Framework for Logistics 4.0 Maturity Model with a Specification for Internal Logistics.

2024, 13 (1), 32-54 | Research Article

Changing and Developing Museology: Assessments on the Museums of the Future and the Possibilities

Hande ÇİL¹

Burak BOYRAZ²

Abstract

The increasing (foreign trade-oriented) competitiveness with the production of technology provides local governments with a number of facilities both in terms of export and administration. In this respect, almost all developed countries have established technological infrastructures and integrated them into the corporate organizations in their homelands. The situation we are talking about has made "technology alliances", one of the popular definitions of the recent period, a necessity. In this way, changes and transformations focused on speed, practicality and ergonomics related to technology have reached the potential to have a global-scale impact. We are aware of the point reached in the 20th century of postmodernism. It is possible to say that the effect it evoked in the last quarter of the century has left it with a similar one. However, technology has a use area that appeals to the collective consciousness by creating widespread effects with its renewed and interdisciplinary features. There is now a situation that should be foreseen in decisions on national policies and that affects the sustainability of large-capital institutions. On the other hand, today, the emphasis is on information and the information societies that come with it. Information societies are societies that have the ability to assimilate the benefits provided by the information urgently. Due to these characteristics, while their intellectual needs deepen day by day, their expectations from the culture industry are different. Museums, one of the indispensable actors of the cultural industry, closely follow technology while striving to meet the intellectual needs of information societies among their target groups. In line with their functions, there are already many "current" technologies that they have added to their fixture lists. Their knowledge in the process signals that they will continue their current approach in the coming years. Research; It has a flow that sets out from the technologies that museums have acquired/continue to acquire and evaluates and interprets the later stages of the process. The technologies discussed in the subheadings range from augmented reality to NFT and Metaverse. In the last part, where this diversity is examined, there are a number of suggestions for museums that want to benefit from the benefits of Industry 4.0.

Keywords: Museums, Museology, Exposition, Technology, History of Technology.

ÇİL, H., & BOYRAZ, B. (2024). Changing and Developing Museology: Assessments on the Museums of the Future and the Possibilities, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 32-54.
<https://doi.org/10.15869/itobiad.1269027>

Date of Submission	22.03.2023
Date of Acceptance	10.12.2023
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ MA Student, Yildiz Technical University, Museology MA / Türkiye, hande.cil@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9597-5094

² Assoc. Prof., Yildiz Technical University, Art and Design Faculty / Türkiye, bboyraz@yildiz.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1373-7234

Değişen ve Gelişen Müzecilik: Geleceğin Müzeleri ve Olasılıklar Üzerine Değerlendirmeler

Hande ÇİL¹

Burak BOYRAZ²

Öz

Teknoloji üretimi ile artan (dış ticaret odaklı) rekabet gücü yerel yönetimlere hem ihracat konusunda hem de idari açıdan bir takım kolaylıklar sağlamıştır. Bu açıdan gelişmiş ülkelerin hemen hepsi teknolojik altyapılar kurmuş ve bunları ana yurtlarındaki kurumsal organizasyonlara entegre etmiştir. Bahsini geçirdiğimiz durum son dönemin popüler tanımlamalarından “teknoloji ittifaklarını” bir gereklilik haline getirmiştir. Bu sayede teknolojiyi ilgilendiren hız, pratiklik ve ergonomi odaklı değişim ve dönüşümler küresel ölçekli bir hâl alabilme potansiyeline erişmiştir. Geline noktanın bizleri postmodernizmin 20. Yüzyılın son çeyreğinde uyandırdığı etkinin bir benzeri ile karşı karşıya bıraktığını söylemek mümkündür. Çünkü teknoloji yeni ve disiplinlerarası özellikleri ile yaygınlaşıp kolektif bilince hitap edebilecek bir kullanım alanı kazanmıştır. Artık ulusal politikalara yönelik kararlarda öngörülmesi gereken ve büyük sermayeli kurumların sürdürülebilirliğine tesir eden bir vaziyet söz konusudur. Öte yandan bugün bilgi ve onun getirisi olan bilgi toplumları üzerinde durulmaktadır. Bilgi toplumları bilginin enforme edilmesi ile sağlanan getirileri ivedilikle özümseyebilmektedir. Bu özelliklerinden dolayı entelektüel ihtiyaçları günden güne derinleşmekte ve kültür endüstrisinden beklentileri farklılaşmaktadır. Kültür endüstrisinin vazgeçilmez aktörlerinden müzeler hedef kitleleri arasında yer alan bilgi toplumlarının entelektüel ihtiyaçlarını karşılama yönünde gayret gösterirken teknolojiyi yakından takip etmektedir. İşlevleri doğrultusunda daha şimdiden demirbaş listelerine katmış oldukları pek çok “güncel” teknoloji bulunmaktadır. Süreç dâhilindeki birikimleri mevcut yaklaşımlarını ileriki yıllarda da devam ettireceklerinin sinyallerini vermektedir. Araştırma, müzelerin edildiği/edinmeyi sürdürdüğü teknolojiler üzerinden yola çıkan ve sürecin ileriki aşamalarını değerlendirip, yorumlayan bir akış ile ilerlemektedir. Alt başlıklarda ele alınan teknolojiler artırılmış gerçeklikten NFT ve Metaverse’e uzanan bir çeşitlilik arz etmektedir. Söz konusu çeşitliliğin irdelendiği son kısımda ise Endüstri 4.0’ın getirilerinden faydalanmak isteyen müzeler için bir takım öneriler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müzeler, Müzecilik, Sergileme, Teknoloji, Teknoloji Tarihi.

ÇİL, H., & BOYRAZ, B. (2024). Değişen ve Gelişen Müzecilik: Geleceğin Müzeleri ve Olasılıklar Üzerine Değerlendirmeler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 32-54.
<https://doi.org/10.15869/itobiad.1269027>

Geliş Tarihi	22.03.2023
Kabul Tarihi	10.12.2023
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ YL Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Müzecilik Yüksek Lisans Prog. / Türkiye, hande.cil@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9597-5094

² Doç., Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi / Türkiye, bboyraz@yildiz.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1373-7234

Introduction

Simple hand tools have been used by many civilizations in the historical process. The ancient Greeks increased their maritime skills to higher levels with these tools. With the transfer of the applied methods from generation to generation, the fishing profession and maritime trade in the Aegean region have progressed and the maritime culture has been enriched. Over time, the equipment and information available; It has been moved to other geographies accompanied by movements such as trade, migration and war. For example; victories of Alexander the Great, one of the greatest commanders in history, did not only allow for cross-cultural sharing. With these victories, the sharing of ongoing teachings was also realized, and a brilliant period was opened for civilization. Centuries after the dissolution of Alexander the Great's empire, a prominent name emerged in the Anatolian geography with its vision. Al-Jazari combined his knowledge with imagination to create wonders in engineering, and the robots he designed became an inspiration for the great masters after him. Leonardo Da Vinci's enormous paintings and the technical notes he left behind have enabled us to sail to new horizons both aesthetically and intellectually. As Nikola Tesla strives to take us one step further, he has proven that having a foresight and focusing on the future are things that can make a difference.

When the path to technical knowledge is put on the table, many more names can be found that directly or indirectly touch and contribute to this phenomenon. However, in order to talk about the next steps of our development process, it is necessary to examine the technology mainly. The age we are in is the information age. Leading role in information age technologies; computers, smartphones, internet and social media. These tools, which are communication technologies at their core, are now frequently encountered in our home and work environments. However, they are in a transformation/metamorphosis with continuity (Çubukçu, 2011, p. 1024). Current computers have more ergonomic and more minimal designs than in the past. Smartphones have already outpaced the keys. Popular devices of a period with the functions they have gained; digital cameras and portable music players (walkmans) have been removed to drawers. At the moment, there is no need for cables to use the Internet. With the increasing number of Wi-Fi networks, connections can be established almost anywhere. Social media continues to be updated. The orientation purposes no longer include only the need to communicate and have a pleasant time (Figure 1). Such environments are wrapped in a structure that promises professional careers and offers economic returns to account holders (Karaçor, 2009, p. 124).

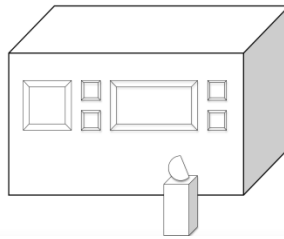

Figure 1. Today's museums have multiple functions and technology is in a position to serve many of these functions.

As can be understood, the momentum for the progress of civilization has not yet slowed down. Therefore, it is essential to observe and experience technological changes in order to be successful in the professions we have and to move forward in the areas we are interested in. Because the inferences we will gain from these observations and experiences will enable us to make the right investments by taking the right decisions on behalf of our future. However, in today's conditions, whether utopian or dystopian, it is very difficult to make comprehensive predictions about technology. The benefits of this concept have not been able to evoke the same effect in all societies due to social, cultural and economic differences. In addition, when technology is mentioned, it is not possible to talk about a single use area or a single stage of daily life. In this context, it is necessary to act with a limitation when conducting research on technology (Akinci Vural & Sabuncuoğlu, 2008, p. 7-8).

Considering the distance traveled by the phenomenon of technology and the opportunities it provides, it is likely that we will come across many creative initiatives of extraordinary nature in the coming years. In this respect, the sub-titles of the article have been written in a way to appeal to museums, which are one of the cultural channels. Accompanied by literature review; tools to help with exhibition, archives, educational events, etc. were touched upon, and "horizon lines" containing references from recent technologies were produced for them.

1. Definitions and Regulations

Global organisations such as ICOM strive to ensure that definitions of museums point to current situations and have general validity (İşçi et al. 2020, p. 30). But definitions aren't the only things that need to be updated. In the face of the changes that have taken place, laws and regulations are obliged to review themselves. For example, the subject of private museums (foundation museums) is a concept that does not contain definite lines in Turkey, which was known for the richness of its cultural assets until forty years ago. However, with a regulation written in 1984 (in the face of the increase in attempts to enrich and exhibit independent collections and the desire to formalize the collections of legal and real persons), first the qualifications that private museums should have were determined and then the operating criteria of such museums were declared (Artan, 2012, p. 109). Since then, the number of private museums in Turkey has exceeded two hundred. This number is ahead of the number of state museums. So, as museums proliferate, the percentage of private museums in the total number of museums increases (which is likely to increase in the future), what effects can the consumption of technology have on laws and regulations?

If we start with a time frame that is not too far away, "new normals" have been declared in almost every country with the COVID-19 pandemic, which has started to have an impact on a global scale since the first quarter of 2020. In accordance with the social distance rules based on the new normals, education and training were suspended, the wearing of masks in multiple environments was compulsory and access to public spaces was restricted. When the periodically announced curfew restrictions / prohibitions and QR code follow-up practices are added to these, daily living conditions have become more and more negative. However, the measures have paved the way for other practices. The phenomenon of distance education made a breakthrough during the pandemic period, and with the acceleration of the relevant infrastructures of the

institutions, a large number of students took over the computer to meet their cultural needs and complete their homework/research. Within the process, museum doors remained closed for a long time. But during the restrictions/ prohibitions, the demand for virtual museums increased, with the access of archives away from the eyes, the visits began to take place entirely from homes, web pages (Kasapoğlu Akyol, 2020, p. 77-79)..

It is not possible to see how long mass events such as pandemics will last or to guarantee that such events will not be encountered once again. However, with the experience and observations gained in 2020, it is not difficult to predict that museums will remain in greater interaction with virtual media in the future. Many countries now have laws and regulations that address cultural, historical and natural riches. These are primarily focused on maintenance and protection, that is, to make the condition of existing collections or objects sustainable. The current articles touch on a number of issues, from sanctions to be encountered if their culture and nature assets are damaged, to copyright issues. But to what extent do the laws and regulations we have cover technology, the phenomenon of remote access and virtual museums? In order for cultural and aesthetic needs to be interrupted, the orientation of museums to virtual museum practices is likely to become a general validity in the future. Of course, this brings with it discussions about what criteria the relevant applications, namely virtual environment exhibitions, should have. Virtual media exhibitions are three-dimensional (3D) applications that provide a 360-degree perspective to visitors at the beginning of the computer and allow them to move some objects under the lens by directing them to specific points. However, many digital content has started to be launched with virtual museums or virtual exhibition titles, from photo albums on social media of individuals or institutions to one-minute videos on web pages of art galleries. This situation is likely to mislead the visitor and waste time with applications far from expectation. Therefore, drawing a descriptive framework is an issue that should be emphasized in adding the parser definitions or principles of such practices to the relevant regulations (Figure 2).

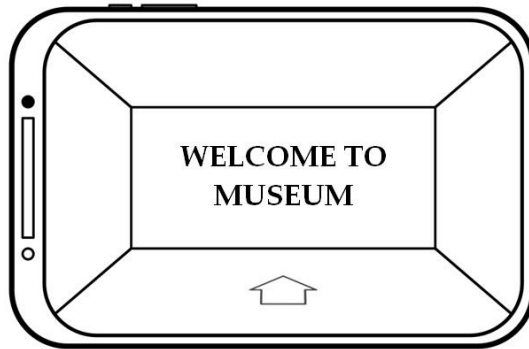

Figure 2. Portable computers and smartphones, facilitate access to museum web pages or virtual museums

As another matter, internet media are open to communication today. However, virtual exhibitions accessible via the internet are applications that do not allow visitors to communicate with each other and keep the profiles separate (independent) by not hosting derivative tabs. These applications are designed to appeal only to individual visits. However, there is no technical obstacle to moving group trips to virtual

environments (multiple visits) in a time period when communication technologies are progressing. So the main question to be asked is what sanctions can be made in the negative events that can be confused if the communication tabs are adapted to virtual museums, virtual exhibitions and if this becomes widespread (cyber crime attempts). In virtual museum applications with a communication tab open to interpretation and contact, where profiles can communicate with each other, a visitor is likely to exhibit inappropriate, unpleasant attitudes towards another visitor. All criminal acts and behaviors in the virtual environment concern the security units of the countries concerned, the information and cybercrime offices. However, it is also the responsibility of the moderators within the institution to take measures that will not give a place to the occurrence of these situations or to take the necessary steps if they occur. The essence of the word museums may remain in the future to prepare a regulation or a protocol for virtual museums and virtual exhibitions to protect their visitors and brand values in the future. From a broader perspective, it can be among the alternatives to creating emergency plans that focus solely on the virtual world.

2. Augmented Reality (AR) Archives

Vivariums are scientific sites where creatures such as reptiles, rodents, fish and insects are housed in environments suitable for their nature and visitors can observe them. Today, there are vivarium in many countries of the world. While these can serve as sub-units in museums, there may also be research-oriented institutions supported by foundation capitals.

Sustainability of flora in vivariums is a quite tough work and requires attention. The heat and nutritional balances of living things should be followed precisely. Periods such as breeding times or hibernation should be considered with continuity. Security measures should be in line for both visitors and creatures under control.

One of the most important developments in displaying (or presentation) in the 21st century is augmented reality (AR). Such applications are available in the form of portable equipment (smartphones, tablet computers, wearable technologies). During their use, virtual models are superimposed on the depth of the visitor viewfinder or screen. It is possible to examine these models from different angles and from different distances (Coşkun, 2021, p. 104).

For example, in Germany, there is an extremely deep variety of sea and land creatures in the vivarium in the Landesmuseum Hannover (See. www.landesmuseum-hannover.de). However, this diversity brought with it some responsibilities. In the previous paragraph, we talked about the heat balance of living things. In the vivarium in the Landesmuseum Hannover, this balance was observed and multifaceted from general air conditioning to microclimates. However, this situation required periodic checks and increased spatial expenses. Unexpected and long-term heat changes can lead to damage to living things. Another risk is that if visitors exhibit unusual behavior, the creatures are damaged. Not all living things are behind glass walls in vivariums. There is only one wire mesh, fence or short barrier between the people and the visitors. These barriers can sometimes be supported by a ditch and sometimes a puddle. However, rarely, visitors try to touch the creatures with the excitement created by the environment in which they are located, and attempt to feed them.

Similar initiatives that do not have any risks for visitors are likely to be accepted and widespread in societies with high technology consumption. In such a situation, institutions such as museums may invest more in augmented reality, where they can save both space and responsibility, rather than soft and costly vivariums (Figure 3).

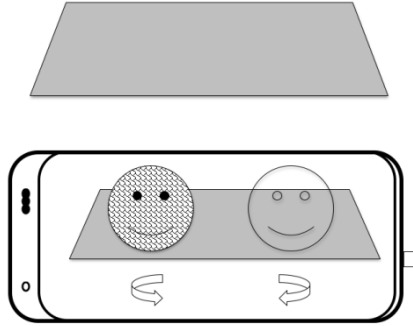

Figure 3. Augmented Reality (AR) applications are among the popular technologies of today. In addition, such technologies are rapidly integrated into smartphones.

Thanks to the augmented reality technologies of the future, the chance to observe without encountering the negativities at the top can be accessed. For example, learning about anatomy and mobility by examining a flashy and poisonous frog native to Amazon forests from close plan and from different angles may not be as easy as thought under normal circumstances. A derivative review can put both the visitor and the creature who does not want to interfere with the habitat in a difficult situation. Augmented reality technologies can stand out in this type of review, thanks to their progress and new ergonomic features to gain. In such an examination, a detailed and anatomically fidelity model of the frog can function the same.

If we offer a different perspective, one of the main functions of museums today is documentation. This function, which points to more archiving works, is the task of sorting and registering existing collections. If museums leave vivariums in the background and focus on augmented reality, a different type of digital archive can be created for visitors. If it is necessary to be more descriptive, there are different breeds of Amazon frogs that we have mentioned. This also applies to other reptiles, fish, insects, birds and mammals. If museums adopt augmented reality and decide to use it instead of vivariums that stand out with its vibrant diversity, it may be possible to talk about classified augmented reality archives that host digital models of related creatures. Within this prediction, visitors can have the chance to study the creatures they wonder through the increased reality archives. It can reflect those creatures to their visors or screens, and even compare multiple creatures on the same plane at zero risk (Boyraz, 2020).

(This part of the text is also included in the blog page of Bahariye Art Gallery in Istanbul. "Ufuk Çizgileri: Geleceğin Müze Teknolojileri, Vivaryum Arşivleri", bahariyesanat.com. [25.06.2020]).

3. Mobile Games at Educational Events

John Hanke, the founder of Niantic, made a big voice in the mobile game world when he launched Pokémon GO in 2016. In a short time, thousands of people downloaded the

game and the streets were filled with Pokémon hunters (Yalçınkaya et al. 2017, p. 91). The most important feature of the game was that smartphones take advantage of augmented reality that can be compatible with operating systems IOS and Android. Taking advantage of real media maps, this game encouraged players to go to new places and to be in different venues. In this way, stronger and rare Pokémon were discovered and caught (Ertel et al. 2017, pp. 277-278).

Today, the educational events of the museums are in a pedagogical infrastructure. Most museum educators are individuals who graduate from relevant fields and have experience in the subject. Museums prepare various training packages under the supervision of these individuals and organize educational events with certain gains. Treasure hunt is one of these events. In the treasure hunt, children of certain age groups try to find hidden items and objects of replication based on the rope tips given to them in a safe environment within the museum area. Such events direct participants to research and discovery. It gives experience in catching tips and concluding through these tips (Figure 4).

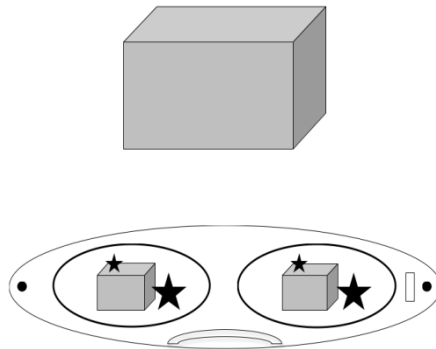

Figure 4. Augmented Reality (AR) technology, which is compatible with IOS and Android, has also brought a new breath to the gaming industry.

If technology consumption increases in subsequent years, digital initiatives are likely to be channeled to educational activities. In this context, it is necessary to follow mobile game technologies well. Because today, the generation born after 2000, known as the “Z” generation, has gained habits for mobile games. This generation takes a warm look at technology and the use of technology at almost every stage of everyday life. Further research on mobile games in the future is likely to emerge innovations that will adapt and integrate these games to the training field. On the other hand, some materials are provided to the participants in the educational events in the museums today. These materials can also be digitized as technology advances and moved to virtual environments.

For example, events such as treasure hunting in future museums are smart glasses provided by the institution instead of printed maps (See. Google Glass) and mobile game software whose license belongs to the museum. Essentially, game designers have reached the ability to shape derivative games from today in line with educators' expectations and targeted gains. On this axis, visitors can be involved in adventures where they will look for a sword or a sacred stone with smart glasses that are claimed to be much more ergonomic or even transferred to artificial lenses, creating their own avatars (as Metaverse). One step ahead, young age group students can participate in

such events in home settings with remote access under the supervision of their parents. Thus, they can search for dinosaur eggs in their rooms with their families using their own equipment to complete the museum's duties to them. So they can learn while having fun.

It should be noted that the start of adoption of mobile games by cultural institutions will also lead to the self-update of the corporate structure. Museums are developing day by day in education. When mobile games are added to this, more work will fall on the museum's marketing and legal units when licensed characters begin to be adopted and a group of bony players is formed. All these elements we count are the fields that have the potential to create their own economies and where legal measures should be taken in the face of violations of rights.

4. Artificial Intelligence (AI) Curators

Curatorship is among today's respected professions. Curators are people who prepare and carry out new exhibition concepts for museums and galleries with their original research. Today, there is a share of higher education institutions in the adoption of curation as a profession. The first thing taught in the trainings given in these institutions is to think in a multi-faceted way. Today's curators explore and examine the collections at hand in the preliminary stages of exhibition preparations. Examining the historical connections, physical states and legal frameworks of existing collection objects is the first step in multi-faceted thinking. After collecting information and documents on these, it is proceeded to produce texts and make spatial evaluations. Situations such as the preliminary impact of the exhibition on the public, making business plans, reviewing and reviewing promotional materials are the curator's responsibility. As can be understood, what affects the success of an exhibition is not just a qualified collection. The curator's attention and effort have an important share in the relevant success.

Many researchers working on computers and cybernetics argue that artificial intelligence is the key to the future (Pirim, 2006, p. 82). There is a sense of justification in this regard. Artificial intelligence is used in a remarkable part of the control mechanisms that drive everyday life today. Again, artificial intelligence is preferred in more than one profession, from banking to industry, from education to science. The advantages of artificial intelligence, whose roots date back to 1940s, will not end with counting. Because artificial intelligence is in their simplest form; it allows us to save labor, economy and time. However, looking back, it is possible to observe that such technologies threaten or eliminate the need for manpower in some professional groups (Arslan, 2020, p. 77). Culture and art environments have not felt a deep need for artificial intelligence to the present day. However, it is difficult to guarantee that this situation will remain so in the future. Because as science progresses, as new findings and new methods are identified, culture and art media are likely to turn to science more. Indeed, it was not known that harmful radiation in daylight had an effect on the deterioration of collection objects a hundred years ago. Numerical calculations were not used to prevent such damages. In addition, risk and probability calculations were not so deep and comprehensive. However, today it is possible to calculate many things that concern collections, from moisture in the interior to pollution, and to take measures accordingly. The relevant approach also applies to history research. A remarkable part of the curators today prefer virtual environments to dusty shelves in order to save time and workforce in their research. Virtual environments allow you to be able to research

on issues that require care, such as preparing chronology, in a short time and over more resources (Özcan & Çağlar, 2020, p. 646-647).

So what if artificial intelligence adopted the curator identity? Would an artificial intelligence be useful, for example, in the name of situations that detect risky points about harmful irradiation in exhibition venues and require periodic control, such as insecticides, to remind museum staff, to control and report air conditioning? How functional would this artificial intelligence go a step further and scan all the collections owned by the museum with keywords in a short time and make exhibition suggestions focused on “ time, space and collection”? (Figure 5).

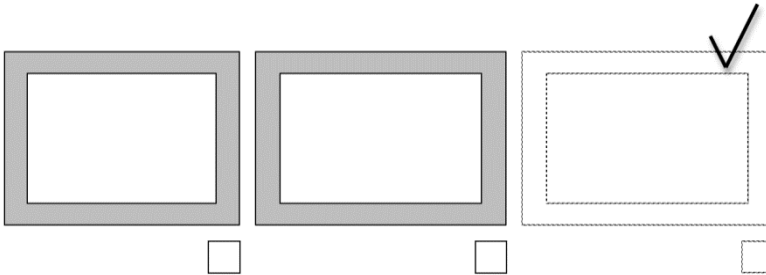

Figure 5. Curatorship is among today's respected professions. Curators are people who prepare and carry out new exhibition concepts for museums and galleries with their original research.

Considering the size of collection objects while doing all this, it prepares mathematically compatible display suggestions, it deviates useful display technologies. How much would we need curators if they created cost breakdowns on their behalf and designed promotional materials on the templates they host and presented them to the interest of the institution managers?

In fact, programs and interfaces that can perform the above jobs are available in today's technologies. But their widespread adoption is again related to technology consumption. Therefore, it is worth remembering once again that technology consumption for museum players is an issue that needs to be carefully studied.

5. Three Dimensional (3D) Printers, Replications and Commemorative Objects

In the definitions pointing to the museum, it is emphasized that such institutions are not for profit. However, museums can organize paid seminars or educational events for their visitors. In fact, marketing units can prepare and sell various publications for collections. It is necessary to add souvenirs with them. Such objects are commemorative (or useful) objects that often refer to an archaeological relic or an art object that stands out in collections. For example, tiny replicas or commemorative objects of Ancient Greek sculptures are offered for sale in the shops of archeology museums. These attract visitors. So if Heracles, the symbol of the visitor gift shop, is interested in a Roman period glass whose name is not much heard instead of bust, is it possible that it has a replica or commemorative object “right at that moment ”? When answering this question, it is important to consider which museum collections may have an inventory book series that occasionally contains hundreds of works. It is quite burdensome to produce a unit amount of replica or commemorative object of all collection objects, to

have them ready and market them in warehouses. At this point, a much more practical approach can be driven.

When three-dimensional (3D) printers were released, many suggestions were developed for the intended use of these printers. These suggestions underline that three-dimensional printers will work faster in the long run and produce more durable materials. The point that comes is to support the statement in question. The process of printing “small-scale objects”, which initially took eight to nine hours, is now up to two, two and a half hours. In addition, “ outputs ” are much more robust than the old with the new components used (Çelik & Çetinkaya, 2016, p. 152-153). When it is like this, It can be seen that three-dimensional printers that started to stand out in the 21st century may take a more functional position in the future than today. It is likely that the marketing units of museums will turn to innovative initiatives to take advantage of the possibilities offered by three-dimensional printers (Gül, 2018, p. 86). As we exemplified with the Roman glass, not all visitors may be interested in the same object during the museum visit. Some visitors may see out-of-view objects closer to them, internalize them, and want to have replicas or commemorative objects of related objects. In the face of this situation, museums can move their existing collections to virtual environments in harmony with three-dimensional printers. Visitors can detect objects they adopt (inventory code, blunt information or keywords) and send their virtual models to the three-dimensional printer thanks to the interfaces loaded on kiosks. It can even choose from size or coloring options with a slightly more innovative approach. When the process is completed or their visit is ended, they can receive their replicas or commemorative objects.

A similar approach can be adapted to educational activities. For example, the student attending an event held at the American Museum of Natural History in the United States may be interested in a prehistoric creature where he learned his name at this event. So he may want to get a replica or souvenir object (for this creature, for example, a T-Rex tooth or a Raptor claw). At this point, the visitor can quickly obtain a replica thanks to the three-dimensional printer (Figure 6).

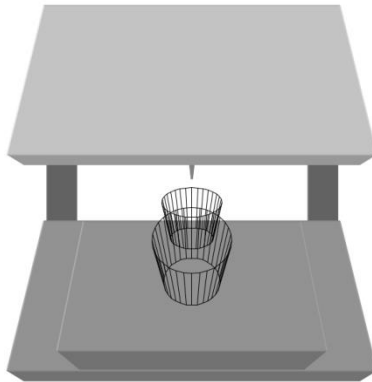

Figure 6. Today, many projects related to 3D printers are carried out under the roof of universities.

For example, Yıldız Technical University in Istanbul has a 3D printer project that concerns museums and dioramas. See: YTU, Scientific Research Projects Coordination Unit / Project Code: SBA-2023-5758.

6. New Applications in Visitor Acceptance

Today, entering museums, participating in crowded tours and benefiting from audio guides is subject to ticket. These tickets are divided into many categories for different visitor groups, such as student-teacher or young-old. However, current identity studies have signaled what kind of large use of biometric data in the future. Biometric data is used in border security and transportation sector with their current status. Since these data take reference to their physical characteristics, their margin of error is low. They also save time. For example, it was inevitable to enter the rows that did not appear to be the tip bug to pass certain stages at any airport on behalf of travel thirty years ago. At the point that comes, there are technologies that enable the passenger not to encounter any obstacles until he gets out of the taxi and gets on the plane, thus making it possible to devote more time to himself or other works. It is even possible to obtain information about the current health and psychology of the passenger with these Technologies (Figure 7).

It seems that biometric data will replace ticket transition systems in the future and do so within different institutions. Museums are one of the institutions that can benefit from this situation. There will be no need to join the long lines of dissuasive nature when museums adopt transition systems based on biometric data. In this sense, the automatic realization of wage collections, while making these collections, (on behalf of the wage separation) is among the long-term technological possibilities of observing the many qualities of visitors' current data, such as their age (Aygün et al. 2016, p. 16).

Visitors will be able to be directed to groups of similar people, with their personal information in this data, where they can easily adapt to group visits.

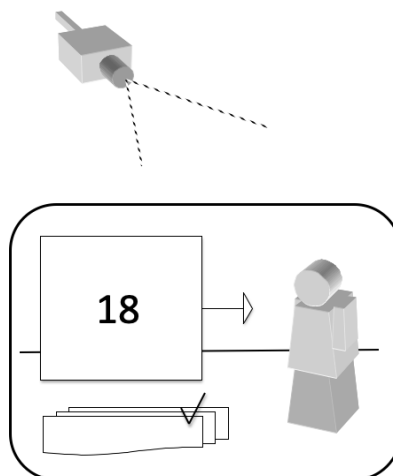

Figure 7. Nowadays, biometric data is used in many fields.

7. New Scanning Technologies in Conservation and Restoration

In the early 20th century, there was not as much technical equipment as today in the maintenance and protection environments in the museums. Inventories in the first laboratories often consisted of chemical solvents and simple hand tools. However, as

science and technology progressed, these spaces made progress as the field of care and protection discovered the benefits of these areas. The progress in question has been primarily in scanning technologies. Today, most of the qualified conservation and restoration laboratories have equipment such as X-Ray and UV lamps. An example of painting restoration can be given to explain the ways they are used. The first step in the restoration of painting today is to observe and examine the painting. In this step, situations such as the level of pollution of the painting, whether it consists of different layers or whether the interventions are new can be detected. X-Ray technology ensures that the bottom layers of the painting are noticed if they exist. UV lamps help detect subsequent interventions such as signatures. With the help of other analysis technologies added to these, the route required to bring a painting to its original state can be drawn (Ersen & Verdön, 2010, p. 10-11). So what technologies can conservation and restoration integrate into the future? To answer this question, you can go through scanning technologies again. Research on scanners has revealed that these technologies can operate in a long run in a fast, high-resolution and three-dimensional format. MR technology is a screening technology that is already involved in medicine and used to detect patients problems. This technology can reveal the state of brain functions in about an hour. Doctors can observe these functions and make the right diagnosis and apply the right treatment.

Today, various studies are being carried out to combine MR technology with augmented reality. If these studies give an ergonomic result, it will be opened that different layers of the scanned object can be followed through digital models that can be viewed with wearable technologies. Thus, problematic parts can be examined from different angles and with remote-close options. Such technologies, which need a large area in a natural volume, will crumble in the future and perhaps turn into an application. Thus, it will be possible for restorers to scan a painting that has been subjected to distortion within a few seconds and divide it into different layers and perform digital media analyzes on the divided layers (Figure 8).

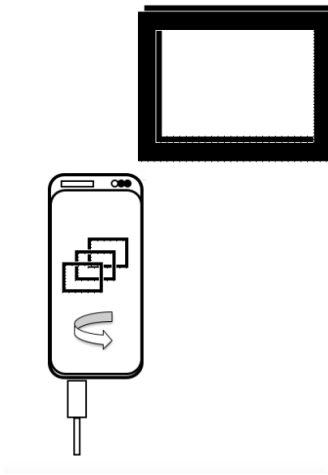

Figure 8. The impact of scanning technologies on the field of culture and art will increase in the future.

Another situation that concerns the areas of conservation and restoration is recycling. In this approach, which is essentially a principle of care and protection, all interventions for the painting should be done with recycled materials. Because if an error is encountered or the expected effect cannot be created, the painting will be cleansed from practice and will be able to receive a more professional hand. In the future, it is likely that interventions will be made primarily in virtual environments and digitally. Transferring images to the corresponding application after scanning the painting has the potential to be the first step in such applications. After that restorer will be able to perform its analysis and interventions in these environments and will be able to observe their results without physical intervention in the work.

When talking about conservation and restoration, it is necessary to touch artificial intelligence with the same degree of importance. Artificial intelligence can also be included in these areas. Accordingly, artificial intelligence can analyze a painting loaded into the system in different ways by scanning. Thus, artificial intelligence-supported data can be obtained for situations such as the distribution of pollution, subsequent interventions, detection of signs of insectization and the nature of the paint used. In fact, artificial intelligence can plan a restoration on these data, where risks are taken into account and the right steps are listed. It is possible to learn about the directional determination of the brush strokes of the painter at more advanced levels and their distribution, or to match the painting with experts who can make appropriate interventions through databases is only one way to communicate with them.

8. Digital Platforms of Museums

There were those who adopted this technology as well as those who opposed it when the televisions appeared. According to their people, television was a costly technology with the potential to exceed privacy limits. The time passed, televisions developed beyond expectation. Today, there are one or more televisions in almost every household in Western countries. However, many features of televisions have recently been transferred to portable computers or smartphones. Thus, the front of both a mobile and personal process was opened. Now viewers can follow the movies they wish through their portable devices during their journey or a dinner outside. Moreover, thanks to the possibilities provided by platforms such as Netflix, Disney+ or HBOMax, they can finish the productions they are interested in one sitting. Again, they can make comments on interfaces for them and leave emojis (Can et al. 2021, p. 330).

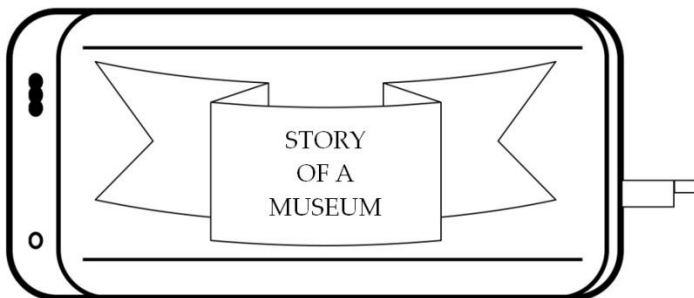

Figure 9. Today, digital platforms can be accessed with portable computers and smartphones. This allows users/members to save time.

The number of subscribers of digital platforms is increasing a little more day by day. Large-budget museums are likely to make such an initiative in the future. Because digital platforms appeal to a wide segment day by day, attracting more attention. On this axis, museums can create digital platforms and prepare thematic productions for visitors who prefer remote access and mostly work from home. These productions can be documentaries, animations, and even flashy films supported by CGI technology (Computer-Generated Imagery). Virtual question answer applications or puzzles can be added to these productions in the name of learning by having a pleasant time. When derivative initiatives reach a dimension where certain museums cannot stand alone, more than one museum can divide the responsibility for production (Figure 9).

9. Digital Tour Guides

Group visits held in museums today are accompanied by expert guides. These guides introduce visitors to existing collections and provide brief information about their history. Emerging technology has already integrated audio guides into these guides. However, progress continues. Today, smartphones host digital assistants such as SIRI. These assistants are updated certain periods and gain new features. These assistants, who are familiar with voice commands, can send and direct information to users. With the advancement of cloud technology and the distance of wireless communication, digital assistants will be able to quickly download data on the characteristics of their environment (plan, routing information, key points, etc.). If this system is adapted to museum venues, the guide accompanying the visitor in the exhibition halls will be their own digital assistants, which the visitor is familiar with (Göksel Canbek & Mutlu, 2016, p. 118).

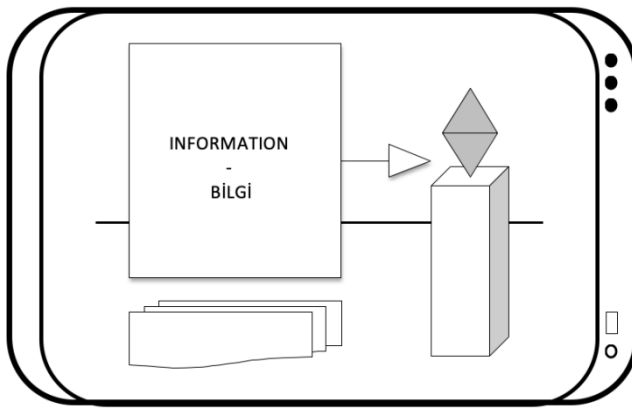

Figure 10. In fact, portable computers have long been used in museums. However, as time progressed, its functions became richer. In addition, their designs are also ergonomic.

As functions develop, visitor habits are grasped and expectations are analyzed, the situation of directing them towards museums, exhibitions or collection objects within their interests will appear. Digital guides should of course not be considered one-sided. Because these guides will be able to transfer some information not only to the visitor but also to the museum managers. It will be possible to share the physical characteristics, expectations, feedback on the approach of the exhibition, accompanied by instant data,

of these visitors. The available data can provide museums with the opportunity to evaluate their exhibitions more objectively (Figure 10).

10. Continuity Supply Consciousness & Artificial Intelligence (AI)

Museum managers are individuals who have grown not only in their specialty but also in administrative sciences. These individuals are obliged to ensure that the corporate functioning continues smoothly as they are taxpayers by making the collections sustainable. Managers are individuals who know their institutions well, master processes and have experience and ability to solve problems. One of the possible initiatives to stand out among the technologies of the future is the transfer of long-standing consciousness to virtual environments, despite the new popularization of the Netflix series *Black Mirror* or similar productions. According to the theories about this initiative, the consciousness features we have, our thinking structure and the reactions we have in the face of certain situations can be reflected in the codes. Thus, existing experiences will not disappear and personal gains will be made sustainable. If the target is reached, it seems that the people who will benefit most from the situation will be the managers of large budget family companies. Because there is a management style in family businesses that stands close to the "ancestor cult". Within the framework of this concept, family elders who founded the company or brought the company to certain points are the leading managers. Corporate functioning depends mainly on them. A similar approach applies to museums. Long-running museum directors may be individuals who have personally witnessed the progress of their institutions and signed under the decisions that guide the institution. Therefore, in cases such as death or dismissal by "saving" the management skills of those who have assumed the key task for the success of the institution, to put these records into effect, that is, delivering the task to artificial consciousnesses is already a situation that needs to be included in the possibilities (İyigün, 2021, p. 676).

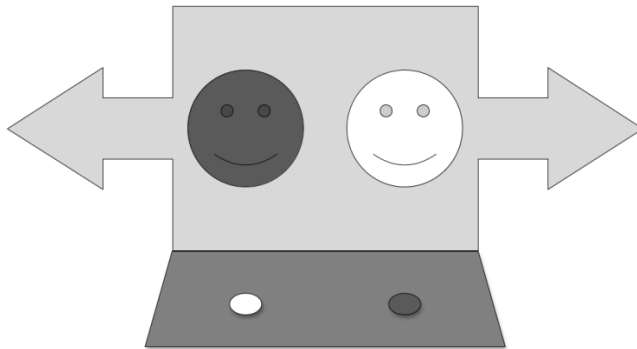

Figure 11. Continuity Supply Consciousness and Artificial Intelligence (AI) have also been the subject of many recent science fiction productions. In such productions, the main characters sometimes had to make a choice.

This issue originally contains a dilemma in itself. This dilemma is why there will be a breakthrough in this direction while artificial intelligence prone to self-improvement are present. Artificial intelligence has the ability to make decisions. To study this, it is necessary to approach the bet in two frameworks. The theme of the first framework is

state museums. In this context, the manager who contributes most to the benefit of the institution and who has the possibility to provide it should come. It is the sustainability of a public institution. In this sense, artificial intelligence can be preferred. The theme in the second frame is private museums. Trustees and families with foundations in such museums may want to continue the institution's administration with the artificial consciousness of their managers, where they nurture a sense of trust and appreciate their work. Therefore, at this point, an orientation towards the consciousness transferred to virtual environments can take place (Figure 11).

11. New Applications in Redirects

Today's museums use technology in many areas, especially promotion and display. These technologies range from high resolution digital displays to kiosks. However, current studies have led to new approaches to indoor spaces. These approaches are already shaped by the preliminary view that expensive but needs-to-meet technologies will be more economical and ergonomic in the future. For example, holography devices are still expensive for countries outside the Western geography. However, this technology is likely to become much more convenient and available in the near future. When this happens, the suggestions of the designers that center the holography technology will increase because holography technology is a highly effective technology if used for the right purposes (Işık, 2014, p. 381).

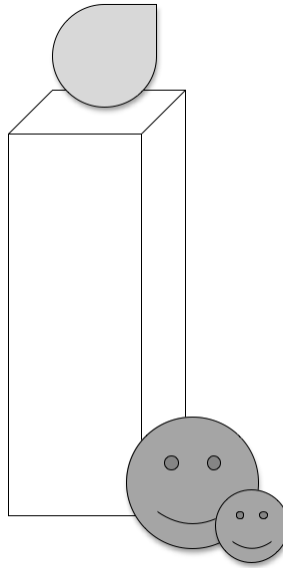

Figure 12. Holography devices are still expensive for countries outside the Western geography. However, this technology is likely to become much more convenient and available in the near future.

Holography technology is currently used as an item to help exposition more in museums. Its main task is to contribute to thematic expressions and to support these narratives with artificial images that can be observed from different angles. But holography technology can also be used in the museum to guide visitors indoors. It is

possible to express this as the current orientation approach being applied by an unusual method. Thanks to the relevant technology, the visitor can be indirectly guided by a white rabbit or an emoji. The visitor following the holographic rabbit or emoji can complete the tour on the route. The rabbit or emoji we have mentioned may be a licensed character of the museum. The designed character can also be supported by sound equipment in the environment. In this way, general rules can be taught to visitors of the young age group, such as not touching the works or pressing the fire alarm (Figure 12).

12. Smart Buildings

Inspiration or cabinet of curiosities are institutions that tend to protect collections, wherever museums come from names or roots. What is protected here can be works of the local cultures of nations or objects that constitute universal value. The efforts of international organizations, especially International Council of Museums (ICOM), have led to the concept of contemporary museology. In this concept axis, it has been added to the protection mission of museums such as research, documentation, education and exposition, and these have been brought to the fore a little more day by day (Karadeniz, 2020, p. 113).

The biggest lesson we took from the COVID-19 pandemic, which broke out in 2020, is that we can be helpless in the face of all the information and technology we have, such as natural disaster, epidemic and war. In this sense, can the world of the future enter an apocalyptic process without seeing all those glorious days we have dreamed of? Can museums leave all their functions aside and acquire a strict protection mission within certain periods of time?

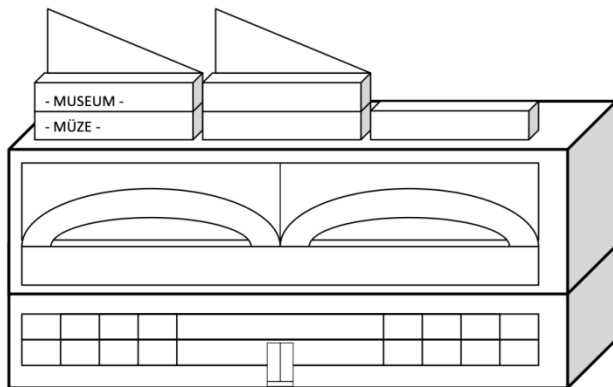

Figure 13. Today, museum architecture is a discipline that considers the functions of the museum.

To study this, it is necessary to look at a not too distant past. The First and Second World Wars are the most devastating wars in human history. In these wars that took place in the first half of the 20th century and touched the future of many countries, some museums moved their collections to metro stations in order to protect them. Some replaced their works with their fakes and entrusted the originals to reliable experts. Some museums relied solely on local law enforcement agencies, and thought it would be enough to place a guard in the exhibition halls. Emergency plans have an important place in museology today. These plans contain guidelines, which concern different units

of the museum, grinding synchronous behavior when needed, and cover many details in which order the objects are evacuated in adverse situations. But are these enough for the museums of the future? What else can institutions do to protect their collections from negativity? In the long run, smart buildings can stand out. The subject of museum architecture can be drawn to a different discussion platform. Thus, new planning can be made in line with needs and forecasts (Figure 13).

13. Reflection Applications

One of the popular digital-based initiatives of recent times is reflection practices. "Projection Mapping, 3D Projection or 3D Mapping" and grouping studies are ongoing on the basis of reflecting such spaces and object textures on real surfaces (Figure 14). Such practices, which are preferred due to the atmospheres it provides in thematic expressions, have already attracted the attention of art and design media or even museums (Ekim, 2011, p. 10-11).

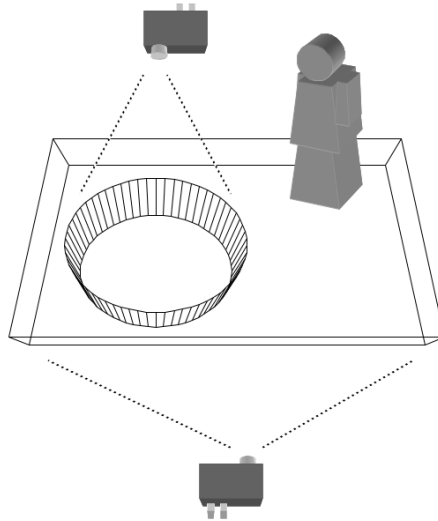

Figure 14. One of the popular digital-based initiatives of recent times is reflection practices.

Research on behalf of reflection practices is focused on topics such as texture similarity and resolution, just as in augmented reality. These applications, which managed to take part in many exhibitions after 2010, promise a pleasant and extraordinary experience for visitors. Again, as Güler and Erdem stated (2014): " *use of 3D technology for students to learn by doing and living in a virtual environment LIFE (Learning In Future Education) project started to be explored since 2010 and France, Germany, Italy, Netherlands, Turkey, the United Kingdom and the pilot schools in the Swedish countries* ". Such technologies require powerful computers and special hardware in their current state (p. 2).

In line with developments and innovations, related software and equipment can gain a more practical, ergonomic and economical dimension. Thus, museums may be more willing to transfer these practices to sites other than exhibiting them in the future. Games such as treasure hunt, for example, that we have mentioned, can be adapted to environments equipped with these technologies within the educational activities.

14. Metaverse, Blockchain & NFT

Political and social developments in the 20th century had a significant impact on the art aesthetics of the period. This manifested itself in its leanest form by the rectification of the First and Second World Wars (1914-1918 and 1939-1945). The role played by science and technology within the process was beyond underestimation. Especially with the information technology investments that appeared after 1960, mass media-centered breakthroughs were the elements that paved the way for innovative approaches in art media. The phenomenon of exhibiting at the same time began to go beyond historical sites because the works that pushed the boundaries of post modernism led many curators to the White Box, so that was given a chance to alternative perspectives before the space relationship with the art structure.

Today, there is a virtual universe. Artists are in the bustle of a visible and sustainable place in vast lands ranging from pixel-based images to famous avatars. NFTs where you bet the closest time works where the defect effort can be observed. NFTs based on the popular technology cryptography based Blockchain technology of recent years are a pardon of interest from artists from different disciplines. This ongoing interest challenged a wide variety, from moving images to stationary visuals. The mentioned variety points to a transfiguration, "that is, the transition from the White Box to the Black Screen", beyond being a technology contempt. Museums are institutions that closely observe derivative transitions. In this context, it is possible to come across applications that are referenced by commodities such as Metaverse, Blockchain and NFT in the museums of the future (Figure 15).

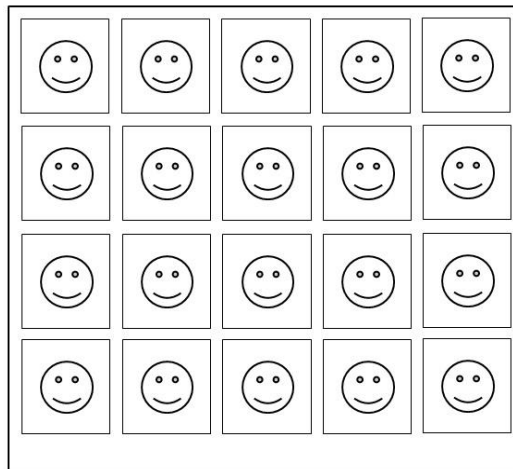

Figure 15. NFTs have attracted attention with the pandemic period. In this sense, a new source of income has emerged for artists.

Conclusion

The question-answer reviews we have presented by dividing them into specific topics may have followed the process in some matters. On some issues, may have described situations far from reality. The important thing at this point is to show a reflex and make an effort to be included in the right route. As we mentioned under the

Introduction, it is a very difficult task to predict the technologies of the future. It is necessary to analyze existing technologies and technology consumption well to qualify for relevant forecasts. The period expressed since 2010 is the Industry 4.0 period. Museums wishing to be included in Industry 4.0' should first "dream" for their collections and visitors. Then, they should study the dreams they have established within the possibilities and seek correct and effective collaborations.

- a) Having a clear vision,
- b) To follow innovative developments closely,
- c) Taking advantage of the experience of different professional groups by sending representatives to workshops, congresses on technology, design and sustainability,
- d) To be included in the networks of organizations that share current developments in technology,
- e) Regularly review target audience profiles and expectations.

Museums that want to capture the requirements of the time are of course waiting for troublesome obstacles. What we count are suggestions that will contribute to museums in their journey of overcoming obstacles and help make their decisions hit. It is necessary to underline that museums should not be used for their future quest. They should not leave their ways halfway. It should be noted that technology is developing. It will be our own preference to be a part of this progress and to transfer the flag to the next generations by completing the process with positive acquisitions.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Acquisition: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Analysis: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Writing up: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Submission and Revision: 1. Author (%50), 2. Author (%50)

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Köreme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Toplanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Analizi: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50)

References / Kaynakça

- Akıncı Vural, B. & A. Sabuncuoğlu (2013). "Bilgi İletişim Teknolojileri ve Ütopyan Bakış Açısı". Selçuk İletişim, 5(3), 5-19.
- Arslan, K. (2020). "Eğitimde Yapay Zekâ ve Uygulamaları". Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi, 11(1), 71-88.
- Artan, E. (2014). "Etkileşim Düzlemi ve Tüketim Mekânı Olarak Postmodern Müzeler İstanbul'daki Özel Müzeler Üzerine Bir İnceleme". Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi, Özel Sayı: 2 (Aynalı Labirent: Küreselleşen Kentte Tüketim), 105-132.
- Aygün, S., Akçay, M. & Güneş, E. (2016). "Bulut Sistemler İçin Önerilen Biyometrik Tabanlı Güvenlik Sistemine Genel Bakış". Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi, 2(1), 15-22.
- Boyras, B. (2020). "Ufuk Çizgileri: Geleceğin Müze Teknolojileri, Vivaryum Arşivleri", bahariyesanat.com. [25.06.2020].
- Can, E. N. , Koçer, M. & Hekimoğlu Toprak, H. (2021). "Tüketicilerin Netflix Kullanımları Üzerine Bir Araştırma". Erciyes Akademi, 35(1), 323-344.
- Coşkun, C. (2021). "Sanat Müzelerinde Artırılmış Gerçeklik Uygulamaları". Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, 3(2), 103-123.
- Çelik, D. & Çetinkaya, K. (2016). "Üç Boyutlu Yazıcı Tasarımları, Prototipleri ve Ürün Yazdırma Karşılaştırmaları". İleri Teknoloji Bilimleri Dergisi, 5(2), 151-163.
- Çubukçu, Z. (2011). "Yaşam Boyu Öğrenmenin Gereği Olarak Bilgi ve İletişim Teknolojileri". Education Sciences, 6(1), 1023-1038.
- Ekim, B. (2011). "A Video Projection Mapping Conceptual Design And Application: Yekpare". Turkish Online Journal of Design Art and Communication, 1(1), 10-19.
- Ersen, A. & Verdön, İ. (2010). "Konservasyon Biliminin Restorasyon Proje Ve Uygulamalarına Katkıları". TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, (8), 7-20.
- Ertel, R., Karakaş, O. & Doğru, Y. B. (2017). "Pokemon Go Oyunu Bağımlılığını Destekleyen Bileşenlerin Kalitatif İncelenmesi". AJIT-e: Academic Journal of Information Technology, 8(30), 271-289.
- Göksel Canbek, N. & Mutlu, M. E. (2016). "Sayısal Gelecekte Yeni Adım: Akıllı Kişisel Yardımcılar". Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi, 2(1), 114-129.
- Gül, M. (2018). "Biyomedikal Mühendisliğinde Kullanım Amaçlı 3D Yazıcı Geliştirilmesi". International Journal of 3D Printing Technologies and Digital Industry, 2(3), 85-92.
- Güler, O. & Erdem, O. (2014). "Mesleki Eğitimde İnteraktif 3D Eğitimin Uygulanması ve Stereoskopik 3D Teknolojisi Kullanımı". Bilişim Teknolojileri Dergisi, 7(3). 1-11.
- Işık, V. (2014). "Holografik Sanatta Kullanılan Hologram Çeşitleri". Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 13(49), 366-385.

İşçi, C. vd. (2020). "Müze Deneyimi: Yönetim ve Ziyaretçi Perspektiflerinin Karşılaştırılması. *Turizm Akademik Dergisi*, 7(1), 29-45.

İyigün, N. Ö. (2021). "Yapay Zekâ ve Stratejik Yönetim". *TRT Akademi*, 6(13), 675-679.

Karaçor, S. (2009). "Yeni İletişim Teknolojileri, Siyasal Katılım, Demokrasi, Yönetim ve Ekonomi". *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 121-131.

Karadeniz, C. (2020). "Uluslararası Müze Çevrelerinde Toplumsal İşlevler Temalı Etik Kod Uygulamaları". *Milli Folklor*, 16: 111-125.

Kasapoğlu Akyol, P. (2020). "Covid-19 Küresel Salgın Dönemi ve Sonrası Müze Etkinlikleri". *Milli Folklor*. 72-86.

Özcan, U. & Çağlar, H. (2020). "Müzedey Aydınlatmanın Kullanıcı ve Eserler Açısından Değerlendirilmesi". *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (18), 645-655.

Pirim, H. (2006). "Yapay Zekâ". *Journal of Yaşar University*, 1(1), 81-93.

Yalçınkaya, M., Altınok, B., Gürdal, M., Akdoğan, M. & Küçüksille, E. (2017). "Zararlı Yazılım Yayma Aracı Olarak Mobil Uygulamaların Kullanılması: Pokemon Go Örneği". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, Özel Sayı 1 (2017)*, 88-96.

2024, 13 (1), 55-85 | Research Article

The Relationship Between Teachers' Self-Efficacy and Attitudes Towards Supervision

Aysun YÜKSEL BAŞAR¹

Yüksel GÜNDÜZ²

Abstract

Self-efficacy is the individual's self-awareness in reaching the intended performance and the individual judgment that he forms for his success. Supervision is the process of involving the teacher in the educational background in order to improve teaching and increase student achievement. The attitude towards the supervision, on the other hand, is a factor that will determine the reaction and subsequent behaviors of the supervisor towards the supervision process and the supervisor after the supervision. This study aims to reveal the relationship between teachers' self-efficacy and their attitudes toward supervision. In the study, a relational survey methodology was employed. 2316 teachers who worked in various districts around the province of Samsun made up the study's population, and 747 of those instructors were chosen at random to represent the sample. Data collection techniques included the "Teachers' Self-Efficacy Scale" created by Schmitz and Schwarzer (2000), translated into Turkish by Yılmaz, Köseoğlu, Gerçek, and Soran (2004) as well as the "Attitude Toward Supervision Scale" created by Gündüz, Elma, and Aslan (2018). The methods utilized to evaluate the data included arithmetic mean, t-test, one-way analysis of variance (ANOVA), Pearson product-moment correlation coefficient, and multiple linear regression. The analysis' findings showed that while instructors' views regarding monitoring were on the medium side, their levels of self-efficacy and efficacy were on the high side. Regarding education level and marital status, there was no discernible variation in teachers' self-efficacy; nevertheless, there was a discernible difference when it came to gender, professional seniority, branch, and school type. While there was no significant difference in teachers' views about supervision when branch type, school type, or marital status were taken into account, there was a significant difference when professional seniority, gender, and educational status were taken into account. The association between instructors' attitudes about supervision and their sense of self-efficacy was shown to be both favorable and substantial. Also, it was found that instructors' views toward monitoring were significantly predicted by their level of self-efficacy.

Keywords: Teacher, Competence, Self-efficacy, Supervision, Attitude

YÜKSEL BAŞAR, A., & GÜNDÜZ, Y. (2024). The Relationship Between Teachers' Self-Efficacy and Attitudes Towards Supervision. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 55-85. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1272686>

Date of Submission	28.03.2023
Date of Acceptance	11.01.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Phd Student, Amasya University, Social Sciences Institute, Department of Educational Management, Amasya, Türkiye, aysun.yuksel88@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7045-1419.

² Assist. Prof., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences, Samsun, Türkiye, yukselgunduz0735@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4710-8444.

2024, 13 (1), 55-85 | Araştırma Makalesi

Öğretmenlerin Öz-yeterlikleri ile Denetime Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki

Aysun YÜKSEL BAŞAR¹

Yüksel GÜNDÜZ²

Öz

Öz-yeterlik, bireyin amaçlamış olduğu performansa ulaşmasında kendi farkındalığında olması, başarısına yönelik oluşturduğu bireysel yargısıdır. Denetim, öğretimi geliştirmek ve öğrenci başarısını artırmak amacıyla öğretmeni eğitim zeminine katma sürecidir. Denetime ilişkin tutum ise denetlenen kişinin geçirmiş olduğu denetim sonrasında, denetim sürecine ve deneticiyeye yönelik oluşturduğu tepki ve sonraki davranışlarını da belirleyecek olan bir unsurdur. Bu araştırma, öğretmenlerin öz-yeterlikleri ile denetime yönelik tutumları arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini Samsun ilinin farklı ilçelerinde görev yapan 2316 öğretmen; örneklemini ise, evrenden tesadüfi örnekleme yoluyla seçilen 747 öğretmen oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak, Schmitz ve Schwarzer (2000) tarafından geliştirilen ve Yılmaz, Köseoğlu, Gerçek ve Soran (2004) tarafından Türkçeye uyarlanan "Öğretmen Öz-yeterlik Ölçeği" ile Gündüz, Elma ve Aslan (2018) tarafından geliştirilen "Denetime İlişkin Tutum Ölçeği" kullanılmıştır. Elde edilen verilerin analizinde aritmetik ortalama, t-testi, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), pearson momentler çarpımı korelasyon katsayısı ve çoklu doğrusal regresyon teknikleri kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucuna göre, öğretmenlerin öz-yeterlikleri yüksek düzeyde bulunurken, denetime ilişkin tutumları ise orta düzeyde bulunmuştur. Öğretmenlerin öz-yeterlikleri arasında öğrenim durumu ve medeni durum değişkenlerine göre anlamlı fark meydana gelmezken; cinsiyet, mesleki kıdem, branş ve okul türü değişkenlerine göre anlamlı fark meydana gelmiştir. Öğretmenlerin denetime yönelik tutumları arasında medeni durum, branş türü ve okul türü değişkenlerine göre anlamlı fark oluşmazken; cinsiyet, öğrenim durumu ve mesleki kıdem değişkenlerine göre anlamlı fark meydana gelmiştir. Öğretmenlerin öz-yeterlikleri ile denetime yönelik tutumları arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca öğretmenlerin öz-yeterliklerinin, öğretmenlerin denetime yönelik tutumlarının anlamlı bir yordayıcısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Öğretmen, Yeterlik, Öz-yeterlik, Denetim, Tutum

YÜKSEL BAŞAR, A., & GÜNDÜZ, Y. (2024). Öğretmenlerin Öz-yeterlikleri ile Denetime Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 55-85. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1272686>

Geliş Tarihi	28.03.2023
Kabul Tarihi	11.01.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Phd Student, Amasya University, Social Sciences Institute, Department of Educational Management, Amasya, Türkiye, aysun.yuksel88@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7045-1419.

² Assist. Prof., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences, Samsun, Türkiye, yukselgunduz0735@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4710-8444.

Introduction

Teachers make significant contributions to the achievement of educational goals as well as to the survival and success of schools. Teachers must be professionally competent in order to carry out their tasks and responsibilities. Their sense of accomplishment is likewise impacted by this circumstance. According to research, people's ideas about what they are capable of doing serve as the foundation for their conduct and both direct and impact it (Bandura, 1977; Enochs & Riggs, 1990). A teacher's self-efficacy is referred to as their level of self-assurance that they will be able to accomplish their objectives. Teachers' self-efficacy is expected to affect their attitudes toward supervision. The purpose of supervision is to determine whether the work is appropriate for the task at hand. The method and the teacher are to be improved. It is thought that a teacher's attitude toward supervision during the monitoring process and self-efficacy are related. It has been judged that this topic hasn't received adequate research. The topic was deemed significant in this regard since it was necessary to ascertain the relationship between instructors' views regarding supervision and their level of self-efficacy. In this method, it was attempted to ascertain the interactions between teachers, their attitudes toward supervision, and their level of self-efficacy.

Self-efficacy

Self-efficacy actively contributes to people's capacity for achieving their goals and exerting control over their surroundings (Hazır Bıkmaz, 2014). Self-efficacy relates to how well people think they can plan and carry out their actions to accomplish a particular task or generate a particular outcome. (Bandura, 1977). When viewed in this light, a variety of methods can inspire people to take action. These mechanisms don't work as well or as centrally as efficacy belief (Poulou, 2007). Since self-efficacy is an affective belief, a person assesses his or her ability to carry out a task or exhibit a behavior. As a result, the person may think that they are more or less capable of completing the activity (Kotaman, 2008). Self-efficacy is the driving force behind people making plans that are in line with their knowledge and skills, so it is better to anticipate how people will act based on their beliefs in their competence than on what they can do (Pajares, 2002).

Teachers should self-assess their competencies because they are the most crucial component of the educational system. Teachers analyze their professional competencies and identify their strengths and weaknesses through self-evaluation (MEB [Ministry of National Education], 2017). Ashton (1985) defined instructors' self-efficacy as their belief that they can positively affect students and assist them in achieving their academic goals. In a larger sense, teacher self-efficacy can be defined as their assurance in their capacity to plan, organize, and carry out the entire process of achieving the results and educational objectives specified for pupils (Skaalvik & Skaalvik, 2010). Thus, the success of the teaching-learning process is significantly influenced by self-efficacy (Cocca, Cocca, Martinez, & Bulnes, 2018; Perera, Maghsoudlou, Miller, McIlveen, Barber, Part, & Reyes, 2022). On the other hand, creating positive learning environments greatly benefits from the abilities and self-efficacy of teachers (Bandura, 1993). The importance of self-efficacy as a belief that can explain how teachers differ in their approaches to teaching and be useful in teacher preparation has also been underlined (Enoch & Riggs, 1990; Pajares, 1996). Teachers' behaviors are also influenced by their self-efficacy views.

While self-efficacy has a significant impact on teachers' commitment to their jobs (Lipscomb, Chandler, Abshire, Jaramillo, & Kothari, 2022; Perera et al. 2022; Skaalvik & Skaalvik, 2014), on the other hand, it has positive effects on teachers' self-development and experience (Yoo, 2016). Tschannen-Moran and McMaster (2009) assert that teachers' self-efficacy views are amplified by the fact that the quality of their professional development programs is practice- and guidance-oriented. Here, it is important to know the reflections of high or low teachers' self-efficacy on the process.

Improvements in students' learning experiences and positive behavioral changes in return for teachers' efforts and efforts increase teachers' self-efficacy (Schunk, trans. 2009). High self-efficacy teachers employ successful classroom management strategies and cutting-edge teaching techniques (Ghaith & Yaghi, 1997; Guskey, 1988; Woolfolk, Rosoff, & Hoy, 1990). Teachers with high self-efficacy offer a variety of learning experiences by prioritizing individual differences and having the necessary equipment for students to develop academically (Ahmed, Lawal, & Ahmed, 2022; İnel Ekici, 2018). It has been revealed that teachers with high confidence in their teaching efficacy organize successful and purposeful activities; have positive student communication and high expectations for success; are tolerant and moderate towards mistakes; use new teaching methods for the needs of the student and the course; develop new teaching strategies; and are determined, robust and courageous in the face of learning difficulties (Henson, 2001; Henson, Kogan, Vacha-Haase, 2001). It has been noted that teachers with high levels of self-efficacy organize lessons more effectively, and their students behave more authentically in classroom settings and are less bothered by environmental variances (Lorsbach & Jink, 1999). According to Gençtürk's (2008) study, teachers' high self-efficacy indicates that their satisfaction with their profession is also high. Strong teacher self-efficacy has a significant positive impact on both student and teacher development (Üredi & Üredi, 2006). Teachers who have high self-efficacy are aware of their abilities, self-assured, capable of handling difficult tasks, involve students in the process, use effective communication techniques, and frequently strive for personal improvement (Benzer, 2011).

Low self-efficacy teachers tend to stick to the book during the lesson, employ more teacher-centered strategies and methods, and disregard student differences (Küçükyılmaz & Duban, 2006; Henson, 2001). In this regard, teachers' self-efficacy plays a significant role in boosting student motivation and encouraging learning (Özata, 2007). There is a prevalent expectation that teachers with low self-efficacy will perform poorly.

Attitude towards Supervision

Teachers are the primary mediators in the realization of the educational and instructional goals of schools (Balci, 2014). Teachers' realization of administrative, educational, and instructional goals is considered extremely important for the future of students. In this context, there is a need to reveal the realization of administrative, educational, and instructional goals. For this, the supervision mechanism needs to be operated.

Supervision is the process of involving the teacher in the educational process to improve teaching and increase student achievement (Sullivan & Glanz, 2000). According to this definition, supervision is to improve the education and training process and those working in this process (Gündüz, 2010). Supervision is carried out for the betterment of schools, for teachers to improve themselves, and for students to have academically and

developmentally sound learning experiences (Sergiovanni, 1992). Supervision, guidance, support, and assistance to teachers are assistance to students (Taymaz, 2013). When supervision is considered a kind of support and guidance given to teachers, it is necessary to plan how, how much, where, when, and how these services will be provided. In the supervision process, it is important to involve the teacher, who is in the position of the supervisee, in the process and to move him/her from a passive to an active position. If the teacher is not included in the process, supervision cannot go beyond a rigid and sterile action (Bursalioglu, 1982). A teacher who does not participate in the supervision process will have a negative attitude towards supervision and the negative atmosphere will not benefit this process (Gündüz, 2018). Here, teachers should be allowed to explain what they have done and what they will do. Therefore, supervisors should not be a threat to a teachers' professional competence or self-image, but a reliable refuge (Bennett, 1997).

The relationship between supervisor and supervisee should have characteristics such as care, commitment, communication, respect, love, understanding, truthfulness, and trust (Bennett, 1997). An effective supervisor must comprehend not just their own educational views and methods to individuals and groups, but also those of the people they are in charge of (Ryan & Gottfried, 2012). For successful supervision to be realized, the supervisor should be educated in that field and have the competence required by the type of supervision (Taymaz, 2013). Research shows that teachers want supervisors to guide them, inform them about new developments, and help them correct deficiencies and mistakes (Ünal & Sığircı, 2000).

In the supervision process, supervisors' attitudes and behaviors may have an important place in the perception of supervision (Uğurlu & Usta, 2016). Values, rules, and social relations influence people to form certain attitudes intellectually. People acquire attitudes through learning in society (Güney, 2013). Attitudes affect an individual's feelings, thoughts, and behaviors by making them compatible (Tavşancıl, 2018). Many factors such as the supervision model used by the supervisor, his/her evaluation of the supervision process, his/her approach to the teacher and his/her communication style are also important for the teacher to form an attitude towards supervision. The formation of a positive attitude towards supervision depends on the successful conduct of the supervision (Gündüz et al., 2018). It is assumed that teachers who form positive attitudes toward supervision benefit more from supervision activities, while teachers who form negative attitudes towards supervision cannot benefit enough from supervision activities (Uğurlu & Usta, 2016).

Since self-efficacy is a factor that affects all processes of teachers related to education, it will also affect their attitudes toward supervision. However, the level of this influence requires research. Because there is not enough research on this subject at least in the literature conducted by the authors. For this reason, it is hoped that revealing the relationship between teachers' self-efficacy and their attitudes toward supervision will fill this gap in the field. The research is considered important in this respect. In this context, the research aims to reveal the relationship between teachers' self-efficacy and their attitudes toward supervision. In this direction, answers to the following questions were sought:

1. What is the level of teachers' self-efficacy and attitudes towards supervision?
2. Are there significant differences between teachers' self-efficacy and their

attitudes towards supervision according to gender, marital status, education level, professional seniority, branch and school type variables?

3. Is there a significant relationship between teachers' self-efficacy and their attitudes toward supervision?

4. Is teachers' self-efficacy a significant predictor of their attitudes toward supervision?

Method

Research Model

In this study, the correlational survey model, one of the general survey models, was used. The relational survey model is a research model that tries to determine the relationships between at least two variables. It is a research paradigm that tries to determine the existence and degree of change between at least two variables (Karasar, 2014).

Population and Sample of the Study

The population of the study consists of 2316 teachers working in different districts of Samsun city. The sample of the study consists of 747 teachers selected from the population through simple random sampling. Simple random sampling is a type of sampling in which the elements that make up the universe have equal chances of being selected (Karasar, 2014). According to the literature, according to the 95% certainty level, a sample of 747 people from a universe of 2316 people is considered sufficient.

Table 1. Frequency and Percentage Distribution of Teachers by Demographic Variables

Variable	Category	f	%
Gender	Female	397	53,1
	Male	350	46,9
Education status	Bachelor's Degree	637	85,3
	Master's Degree	110	14,7
Professional Seniority	1-5 years	41	5,5
	6-10 years	221	29,6
	11-15 years	216	28,9
	16 -20 years	105	14,1
	21 years and more	164	22,0
Marital Status	Married	623	83,4
	Single	124	16,6
Branch	Pre-school Teacher	50	6,7
	Classroom Teacher	171	22,9
	Branch Teacher	526	70,4
School Type	Pre-school	44	5,9
	Primary school teacher	181	24,2
	Middle school teacher	248	33,2
	High school teacher	274	36,7
Total		747	100,0

Of the teachers participating in the study, 53.1 % were female, 46.9 % male; 85.3 % had a bachelor's degree and 14.7 % a master's degree; 29.6 % had 6-10 years of seniority, 28.9 % had 11-15 years of seniority, 22 % had 21 years or more of seniority, 14.1 % had 16-20 years of seniority; 83.4% were married, 16.6% were single; 70.4% were branch teachers, 22.9% were classroom teachers, 6.7% were pre-school teachers; 36.7% were high school teachers, 33.2% were middle school teachers, 24.2% were primary school teachers and 5.9% were preschool teachers.

Data Collection Tools

Three measurement tools, namely "Personal Information Form", "Teachers' Self-Efficacy Scale" and "Attitudes Towards Supervision Scale" were used to collect the data.

Personal Information Form

In the personal information form, questions about gender, marital status, educational status, seniority, branch, and school type were included for teachers to answer.

Teachers' Self-Efficacy Scale

The Turkish adaptation of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" developed by Schmitz and Schwarzer (2000) was conducted by Yılmaz, Köseoğlu, Gerçek, and Soran (2004). In the Turkish adaptation of the scale, which originally consisted of 10 items, two items with very low item-total correlation values (items 1 and 7) were removed from the scale. Thus, the scale became an 8-item scale. After factor rotation, it was determined that the first factor of the scale (Coping behavior) consisted of 5 items (2, 3, 4, 5, 6) and the second factor (Innovative behavior) consisted of 3 items (8, 9, 10). While the loadings of the first factor were between .644-.759, the loadings of the second factor were between .779-.834. The scale is a four-point Likert-type rating scale. The Cronbach alpha value of the first sub-dimension of the scale is .81, while the Cronbach alpha value of the second sub-dimension is .76. The overall Cronbach alpha internal consistency coefficient of the scale is .79. Within the scope of this study, the reliability analysis of the scale for Turkish was repeated. Cronbach's alpha coefficient of the total scale was .80, the first sub-dimension was .65, and the second sub-dimension was .79.

Attitudes Toward Supervision Scale

It is seen that the "Attitude Towards Supervision scale" developed by Gündüz, Elma, and Aslan (2018) consists of a total of 29 items and 3 factors. After the EFA analysis conducted on 29 items of the scale, it was understood that the scale consists of three sub-dimensions with eigenvalues above 1. The first factor was named "*Effect of Supervision on Organization*", the second factor was named "*Effect of Supervision on Employee*" and the third factor was named "*Effect of Supervision on Relationships*". The total variance explained by the three sub-dimensions together was 65.17 percent. According to confirmatory factor analysis, it was seen that all items formed a meaningful structure under the relevant factors and the standard factor loading values were .30 and above. The Cronbach's Alpha values of the total scores of the scale were .95, the Guttman value was .87 and the Spearman-Brown value was .87. Within the scope of this study, the reliability of the scale was repeated and the total Cronbach's alpha value of the scale was found to be .90. The reliability coefficients of the subscales were .936, .976, and .865, respectively.

Process

The necessary permissions for the scales to be used in the study were obtained from the researchers who developed the scales via e-mail, the Ethics Committee approval was obtained from the Rectorate of Ondokuz Mayıs University and permission to apply the scales was obtained from Samsun Provincial Directorate of National Education. Of the scales, 589 were filled in face-to-face and 171 were filled in electronically through forms. Of the completed scales, 13 were found to be inaccurate and 747 were accepted as valid. The collected measurement tools were given codes (IDs) respectively and data entries were made in the SPSS program. After it was understood that there was no problem with data entry, data analysis was started.

Data Analysis

In the data analysis of the study, firstly, frequency and percentage distributions of the answers given to the scale questions were found. Then, Skewness and Kurtosis values were calculated for the normality of the distributions of the scores of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" and "Attitude Towards Supervision Scale" and the normality of the distributions was tested for both tests. When Kurtosis and Skewness values are between -1.5 and +1.5, normal distribution is accepted (Tabachnick and Fidell, 2013). In the process, since their values were between -1.5 and +1.5 points, their distributions were accepted to be normal and due to this result, it was decided to use parametric statistical techniques in the research.

Table 2. Descriptive Statistical Measurements of the Teacher Self-Efficacy Scale and the Attitude towards Supervision Scale

n / 747	Arithmetic mean	Median	Mode	Standard deviation	Percentiles		
					25	50	100
Total Teacher Self-Efficacy	3,13	3,10	3,00	,45	2,83	3,10	3,47
Total Attitude Towards Supervision	3,61	3,71	3,20	,94	3,07	3,71	4,30

Pearson product moment correlation coefficients were calculated to determine the relationships between teacher self-efficacy scale and attitude scale towards supervision. Multiple linear regression analysis was used to test the hypothesis whether teachers' perceived self-efficacy is a significant predictor of their attitudes towards supervision. In the study, all the results were tested bilaterally and the level of significance was accepted as at least 0.05. In this context, arithmetic mean, t-test, one-way analysis of variance (ANOVA), correlation, and regression techniques were utilized. All statistical analyses of the study were performed with SPSS 14.0 program.

Findings

Findings Related to the First Sub-Problem - Findings Regarding Teachers' Self-Efficacy and Attitudes Towards Supervision

The evaluation of teachers' self-efficacy level over total scores is given in Table 3.

Table 3. Descriptive Statistics Values Related to the Sub-Dimensions of the Teachers' Self-Efficacy Scale

Sub-dimensions	\bar{x}	Ss
Coping Behavior	3,118	,496
Innovative Behavior	3.143	,482
Total	3.131	,489

As seen in Table 3, teachers' self-efficacy was expressed as "mostly appropriate for me" with a mean of (\bar{x} =3.131) and was found to be at a high level. The arithmetic averages of the "coping behavior" (3.118) and "innovative behavior" (3.143) sub-dimensions of the scale were generally expressed as "mostly suitable for me" and were at a high level.

The evaluation of the level of teachers' attitudes towards supervision over the total scores is given in Table 4.

Table 4. Descriptive Statistics Values Related to the Sub-Dimensions of the Attitudes Towards Supervision Scale

Sub-dimension	\bar{x}	Ss
Effect of Supervision on Organization	3,39	1,28
Effect of Supervision on the Employee	3,40	1,28
Effect of Supervision on the Relationships	3,38	1,26
Total	3,39	1,27

The arithmetic mean of the overall "Teachers' Attitudes Towards Supervision Scale" and the sub-dimensions of "the effect of supervision on organization", "the effect of supervision on the employee" and "the effect of supervision on the relationships" were within the "medium" (\bar{x} =3.38) evaluation. In other words, teachers' attitudes towards supervision were generally found to be at the "medium" level.

Findings Regarding the Second Sub-Problem - Teachers' Self-Efficacy and Attitudes Towards Supervision According to Demographic Variables

In order to test the significant difference in teachers' self-efficacy according to gender variable, unrelated group "t" test was conducted to determine the difference between the scale sub-dimension averages of the two groups and the results are given in Table 5.

Table 5. Differences between Teacher Self-Efficacy Scale Mean Scores According to Gender Variable (t-test)

Sub-dimensions	Gender	n	\bar{x}	Ss	t	Sd	p
Coping Behavior	Female	397	3,15	,46	1,90	745	,05*
	Male	350	3,08	,45			
Innovative Behavior	Female	397	3,13	,59	-,44	745	,66
	Male	350	3,15	,58			
Total	Female	397	3,14	,46	,67	745	,50
	Male	350	3,12	,44			

*p<.05

According to the gender variable, a significant difference occurred only in the "coping behavior" sub-dimension of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" scale at the .05 level. Here, the coping self-efficacy of female teachers was significantly higher than that of male teachers.

To determine the differences between teachers' self-efficacy perceptions according to the marital status variable, an unrelated group "t" test was conducted and the results are given in Table 6.

Table 6. Differences between Teacher Self-Efficacy Scale Mean Scores According to Marital Status Variable (t-test)

Sub-dimensions	Marital status	n	\bar{x}	Ss	t	Sd	p
Coping Behavior	Married	623	3,11	,47	-1,68	745	,09
	Single	124	3,18	,39			
Innovative Behavior	Married	623	3,13	,59	-1,05	745	,29
	Single	124	3,19	,58			
Total	Married	623	3,12	,46	-1,53	745	,13
	Single	124	3,19	,41			

There was no statistically significant difference in the total and sub-dimensions of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" according to the marital status variable.

The results of the unrelated group "t" test, which was conducted to determine the difference between the total scale and sub-dimension averages of the two groups in order to test the difference between teachers' self-efficacy according to the education level variable, are given in Table 7.

Table 7. Differences between Teacher Self-Efficacy Scale mean scores according to educational background variable (t-test)

Sub-dimensions	Education status	n	\bar{x}	Ss	Sd	f	p
Coping Behavior	Bachelor's degrees	637	3,11	,45	-1,59	745	,11
	Master's degrees	110	3,18	,47			
	Total	747	3,14	,58			
Innovative Behavior	Bachelor's degrees	637	3,18	,59	-,69	745	,49
	Master's degrees	110	3,12	,45			
	Total	747	3,18	,46			
Total	Bachelor's degrees	637	3,11	,45	-1,25	745	,21
	Master's degrees	110	3,18	,47			
	Total	747	3,14	,58			

There was no statistically significant difference between the total and sub-dimension averages of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" according to the educational status

variable ($p>.05$).

One-way analysis of variance (ANOVA) was conducted to test the difference between teachers' self-efficacy perceptions according to the professional seniority variable and the results are given in Table 8.

Table 8. Differences between Teacher Self-Efficacy Scale Mean Scores According to Professional Seniority Variable (ANOVA)

Sub-dimensions	Professional		\bar{x}	Ss	Sd	f	p
	Seniority	n					
Coping Behavior	1-5 years	41	3,21	,43	4-742	4,21	,002**
	6-10 years	221	3,06	,43			
	11-15 years	216	3,08	,45			
	16-20 years	105	3,12	,50			
	21 years and more	164	3,23	,47			
	Total	747	3,12	,46			
Innovative Behavior	1-5 years	41	3,30	,51	4-742	4,19	,002**
	6-10 years	221	3,09	,60			
	11-15 years	216	3,07	,60			
	16-20 years	105	3,12	,57			
	21 years and more	164	3,28	,55			
	Total	747	3,14	,58			
Total	1-5 years	41	3,26	,41	4-742	5,49	,000***
	6-10 years	221	3,08	,43			
	11-15 years	216	3,07	,46			
	16-20 years	105	3,12	,48			
	21 years and more	164	3,25	,44			
	Total	747	3,13	,45			

** $p<.01$ *** $p<.001$

There was a significant difference in the total and sub-dimensions of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" according to the professional seniority variable. In the total "Teachers' Self-Efficacy Scale", the mean scores of teachers with 21 years and more seniority were significantly higher than those of teachers with 6-10 years and 11-15 years of seniority ($p<.01$). In the sub-dimension of "coping behavior", the mean scores of teachers with 21 years and more seniority were significantly higher than the mean scores of teachers with 6-10 and 11-15 years of seniority ($p<.05$). Again, the mean scores of the "innovative behavior" sub-dimension of teachers with 21 years and above seniority are significantly higher than the mean scores of teachers with 11-15 years of seniority.

One-way analysis of variance (ANOVA) was conducted to test the differences between teachers' self-efficacy perceptions according to the branch variable and the results are given in Table 9.

Table 9. Differences between Teacher Self-Efficacy Scale Mean Scores According to Branch Variable (ANOVA)

Sub-dimensions	Branch	n	\bar{x}	Ss	Sd	f	P
Coping Behavior	Pre-school	50	3,16	,45	2-744	,67	,51
	Classroom Teachers	171	3,14	,44			
	Branch Teachers	526	3,11	,46			
	Total	747	3,12	,46			
Innovative Behavior	Pre-school	50	3,37	,47	2-744	7,44	,00***
	Classroom Teachers	171	3,22	,56			
	Branch Teachers	526	3,10	,60			
	Total	747	3,14	,58			
Total	Pre-school	50	3,27	,42	2-744	4,68	,01**
	Classroom Teachers	171	3,18	,44			
	Branch Teachers	526	3,10	,46			
	Total	747	3,13	,45			

p<.01 *p<.001

According to the branch variable, a significant difference occurred only in the "innovative behavior" sub-dimension of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" at the level of .001. Here, in the "innovative behavior" sub-dimension of the "Teachers' Self-Efficacy Scale", the mean scores of preschool and classroom teachers were significantly higher than the mean scores of branch teachers (p<.05).

ANOVA was conducted to test the difference between teacher self-efficacy according to the school type variable and the analysis results are given in Table 10.

Table 10. Differences between Teacher Self-Efficacy Scale Mean Scores According to School Type Variable (ANOVA)

Sub-dimensions	School Type	n	\bar{x}	Ss	Sd	f	p
Coping Behavior	Pre-school	44	3,21	,46	3-743	1,03	,38
	Primary School	181	3,13	,44			
	Secondary School	248	3,09	,45			
	High School	274	3,12	,47			
	Total	747	3,12	,46			
Innovative Behavior	Pre-school	44	3,40	,49	3-743	4,78	,00**
	Primary School	181	3,21	,56			
	Secondary School	248	3,09	,57			
	High School	274	3,10	,61			
	Total	747	3,14	,58			

Total	Pre-school	44	3,31	,43	3-743	3,47	,02*
	Primary School	181	3,17	,43			
	Secondary School	248	3,09	,44			
	High School	274	3,11	,47			
	Total	747	3,13	,45			

*p<.05 **p<.01

Significant differences occurred in the total (p<.05) and "innovative behavior" (p<.01) sub-dimensions of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" according to the school type variable. Here, the mean score of "innovative behavior" of preschool teachers was significantly higher than that of secondary and high school teachers (p<.05). In the total "Teachers' Self-Efficacy Scale", there was a significant difference only between preschool teachers and middle school teachers at .05 level in favor of preschool teachers.

In order to test the difference between teachers' attitudes towards supervision according to the gender variable, an independent group "t" test was conducted and the results are given in Table 11.

Table 11. Differences between the mean scores of the Attitude Scale towards Supervision According to Gender Variable (t-test)

Sub-dimensions	Gender	n	\bar{x}	Ss	t	Sd	p
Effect of Supervision on Organization	Female	397	3,28	,95	-3,31	745	,00***
	Male	350	3,50	,88			
Effect of Supervision on the Employee	Female	397	3,27	,99	-3,57	745	,00***
	Male	350	3,53	,96			
Effect of Supervision on the Relationships	Female	397	3,94	1,05	-3,46	745	,00***
	Male	350	4,20	1,01			
Total	Female	397	3,50	,95	-3,61	745	,00***
	Male	350	3,75	,91			

***p<.001

According to the gender variable, there was a significant difference at the level of .001 in the total and all sub-dimensions of the "Attitude Towards Supervision Scale" (p<.001). In total and in all sub-dimensions, male teachers' mean attitudes towards supervision are significantly higher than female teachers.

An unrelated group "t" test was conducted to test the differences between teachers' attitudes towards supervision according to marital status. The results of the group "t" test unrelated to the marital status variable are given in Table 12.

Table 12. Differences Between the Mean Scores of the Attitude Scale Towards Supervision According to Marital Status Variable (t-test)

Sub-dimensions	Marital status	n	\bar{x}	Ss	t	Sd	p
Effect of Supervision on Organization	Married	623	3,38	,93	-,26	745	,80
	Single	124	3,41	,88			
Effect of Supervision on the Employee	Married	623	3,41	,99	,79	745	,43
	Single	124	3,33	,97			
Effect of Supervision on the Relationships	Married	623	4,07	1,04	,74	745	,46
	Single	124	4,00	1,06			
Total	Married	623	3,62	,94	,46	745	,64
	Single	124	3,58	,92			

There were no significant differences neither in the total scale nor in the sub-dimensions of the scale according to marital status ($p > .05$).

In order to test the difference between teachers' attitudes towards supervision according to the education level variable, an unrelated group "t" test was conducted and the test results are given in Table 13.

Table 13. Differences Between the Mean Scores of the Attitude Scale Regarding Supervision According to the Educational Background Variable (t-test)

Sub-dimensions	Education Status	n	\bar{x}	Ss	t	Sd	p
Effect of Supervision on Organization	Bachelor's degrees	637	3,36	,92	-1,95	745	,05
	Master's degrees	110	3,55	,89			
Effect of Supervision on the Employee	Bachelor's degrees	637	3,36	,99	-2,09	745	,04*
	Master's degrees	110	3,58	,97			
Effect of Supervision on the Relationships	Bachelor's degrees	637	4,03	1,04	-2,11	745	,04*
	Master's degrees	110	4,25	1,01			
Total	Bachelor's degrees	637	3,58	,94	-2,15	745	,03*
	master's degrees	110	3,79	,92			

* $p < .05$

According to the education level variable, the mean scores of the teachers with master's degrees were significantly higher than the teachers with bachelor's degrees in the "Attitude Towards Supervision Scale" "the effect of supervision on the employee" and "the effect of supervision on relationships" sub-dimensions and in the total scale ($p < .05$).

ANOVA was conducted to test the difference between teachers' attitudes towards supervision according to the professional seniority variable and the analysis results are given in Table 14.

Tablo 14. Differences Between Supervision Attitude Scale Mean Scores According to Professional Seniority Variable (ANOVA)

Sub-dimensions	Professional		N	\bar{x}	Ss	Sd	F	P
	Seniority							
Effect of Supervision on Organization	1-5 years		41	3,56	,84	4-742	3,42	,01**
	6-10 years		221	3,31	,90			
	11-15 years		216	3,30	,89			
	16-20 years		105	3,34	1,01			
	21 years and more		164	3,59	,914			
	Total		747	3,39	,92			
Effect of Supervision on the Employee	1-5 years		41	3,55	,82	4-742	6,17	,00***
	6-10 years		221	3,25	,94			
	11-15 years		216	3,31	,99			
	16-20 years		105	3,34	1,07			
	21 years and more		164	3,70	,96			
	Total		747	3,39	,99			
Effect of Supervision on the Relationships	1-5 years		41	4,24	,75	4-742	4,19	,00**
	6-10 years		221	3,94	1,05			
	11-15 years		216	3,97	1,07			
	16-20 years		105	4,00	1,13			
	21 years and more		164	4,32	,92872			
	Total		747	4,06	1,04			
Total	1-5 years		41	3,78	,74	4-742	4,95	,00***
	6-10 years		221	3,50	,92			
	11-15 years		216	3,53	,94			
	16-20 years		105	3,56	1,03			
	21 years and more		164	3,87	,891			
	Total		747	3,61	,94			

p<.01 *p<.001

According to the professional seniority variable, there was a statistically significant difference in all sub-dimensions and total scores of the "Attitude Towards Supervision Scale" at the level of at least .001. In the sub-dimension of "the effect of supervision on the organization", the mean score of teachers with professional seniority of 21 years and above is significantly higher than that of teachers with professional seniority of 11-15 years ($p < .05$). In the sub-dimension of "the effect of supervision on the employee", the mean score of teachers with 21 years or more of professional seniority was significantly higher than teachers with 6-10 years and 11-15 years of professional seniority ($p < .01$). In the sub-dimension of "effect of supervision on relationships" and in the total scale, the mean score of the teachers with 21 years or more of professional seniority was significantly higher than the teachers with 6-10 years and 11-15 years of professional seniority ($p < .05$).

ANOVA was conducted to test the differences between teachers' attitudes towards supervision according to the branch type variable and the analysis results are given in Table 15.

Table 15. Differences Between Supervision Attitude Scale Mean Scores According to Branch Type Variable (ANOVA)

Sub-dimensions	Branch type	n	\bar{x}	Ss	sd	f	p
Effect of Supervision on Organization	Pre-school teachers	50	3,40	,87	2-744	,38	,69
	Primary school teachers	171	3,44	,89			
	Branch teachers	526	3,37	,94			
	Total	747	3,39	,92			
Effect of Supervision on the Employee	Pre-school teachers	50	3,35	,98	2-744	,26	,77
	Primary school teachers	171	3,44	,97			
	Branch teachers	526	3,38	,99			
	Total	747	3,39	,99			
Effect of Supervision on the Relationships	Pre-school teachers	50	3,99	,98	2-744	,26	,77
	Primary school teachers	171	4,10	,95			
	Branch teachers	526	4,05	1,07			
	Total	747	4,06	1,04			
Total	Pre-school teachers	50	3,58	,90	2-744	,27	,76
	Primary school teachers	171	3,66	,89			
	Branch teachers	526	3,60	,96			
	Total	747	3,61	,94			

There were no significant differences neither in the total scale nor in the sub-dimensions of the scale according to branch status ($p>.05$).

ANOVA was conducted to test the differences between teachers' attitudes towards supervision according to the school type variable, and the analysis results are given in Table 16.

Table 16. Differences Between the Attitudes Towards Supervision Scale Score Averages According to the School Type Variable (ANOVA)

Sub-dimensions	School Type	n	\bar{x}	Ss	Sd	f	P
Effect of Supervision on Organization	Pre-school	44	3,38	,92	3-743	1,33	,26
	Primary school	181	3,42	,88			
	Secondary school	248	3,30	,93			
	High school	274	3,45	,94			
	Total	747	3,39	,92			
Effect of Supervision on the Employee	Pre-school	44	3,32	1,02	3-743	1,60	,19
	Primary school	181	3,41	,95			
	Secondary school	248	3,30	,98			
	High school	274	3,48	1,00			
	Total	747	3,39	,99			
Effect of Supervision on the Relationships	Pre-school	44	3,95	1,03	3-743	2,09	,10
	Primary school	181	4,08	,93			
	secondary school	248	3,95	1,11			
	High school	274	4,17	1,04			
	Total	747	4,06	1,04			
Total	Pre-school	44	3,55	,95	3-743	1,80	,14
	Primary school	181	3,64	,88			
	Secondary school	248	3,51	,96			
	High school	274	3,70	,95			
	Total	747	3,61	,94			

There were no significant differences neither in the total scale nor in the sub-dimensions of the scale according to branch status ($p>.05$).

Findings Regarding the Third Sub-Problem - The Relationship between Teachers' Self-Efficacy and Attitudes Toward Supervision

The relationship between teachers' self-efficacy and their attitudes toward supervision is given in Table 17.

Table 17. The Relationship Between "Teachers' Self-Efficacy Scale" and "Attitude Towards Supervision Scale" Total and Subscale Total Scores

	Effect of supervision on organization	Effect of supervision on the employee	Effect of supervision on the relationships	Total
Coping Styles	,232(***)	,251(***)	,234(***)	,251(***)
Innovative behavior	,228(***)	,245(***)	,216(***)	,240(***)
Self-efficacy Total	,264(***)	,285(***)	,258(***)	,282(***)

*p<.05 **p<.01 ***p<.001

A positive (.001 level) significant relationship was found between the total scores of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" and "Attitude Towards Supervision Scale" (.282). As teachers' self-efficacy increases, their attitudes toward supervision also increase.

There is a significant positive relationship between the total scores of the "Attitude Towards Supervision Scale" and the "Coping Behavior" sub-dimension of the "Self-Efficacy Scale" (.251, p<.001) and between the "Innovative Behavior" sub-dimension (.240, p<.001).

Positive correlations were found between the sub-dimension "effect of supervision on the organization" of the "Attitude Towards Supervision Scale" and the sub-dimension "coping behavior" of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" (.232, p<.001), between the sub-dimension "innovative behavior" (.228, p<.001) and between the total scores of self-efficacy (.264, p<.001).

Significant positive correlations were obtained between the sub-dimension of "Attitudes Towards Supervision Scale", "the effect of supervision on the employee" and the sub-dimension of "Teachers' Self-Efficacy Scale", "coping behavior" (.251 p<.001), "innovative behavior" sub-dimension (.245, p<.001) and "self-efficacy" total scores (.285, p<.001).

Positive correlations were obtained between the "Attitudes Towards Supervision Scale" "effect of supervision on relationships" sub-dimension and "Teachers' Self-Efficacy Scale" "coping behavior" sub-dimension (.234, p<.001), "innovative behavior" sub-dimension (.216, p<.001) and "self-efficacy" total scores (.258, p<.001).

It is seen that as teachers' self-efficacy beliefs increase, their positive attitudes toward supervision also increase.

Findings Regarding the Fourth Sub-Problem - Predictiveness of Teachers' Self-Efficacy Attitudes Towards Supervision

The results of the regression analysis to predict teachers' self-efficacy and their attitudes toward supervision are given in Table 18.

Table 18. Regression Analysis Results-Self-efficacy Attitude Towards Supervision Total

Variable	B	Std Error	β	t	p
Constant	1,788	,230		7,760	,000
Self-efficacy Total	,583	,073	,282	8,012	,000

R: .282 R²: .079 F=64,185 p=.000***

Teachers' self-efficacy is a significant positive predictor of attitudes toward supervision ($t=8.012$, $p=.000$). The unstandardized regression coefficient shows that there is a positive relationship between the two variables ($B=.583$). R² value shows how much of the variance in the dependent variable is explained by the independent variable. The variable of teachers' self-efficacy total score explains 7.9% of the variance in the total scores of teachers' attitudes towards supervision. Simple linear regression formula for this relationship: Total attitude towards supervision score = $1.788 + (.583 \times \text{total self-efficacy score})$.

The results of multiple regression analysis-self-efficacy scale sub-dimensions / attitudes towards supervision are given in Table 19.

Table 19. Multiple Regression Analysis Results-Self-efficacy Scale Sub-dimensions / Attitude Towards Supervision Total

Variable	B	Std Error	β	t	p
Constant	1,733	,239		7,250	,000
Coping behavior	,356	,084	,174	4,258	,000***
Innovative behavior	,245	,065	,153	3,748	,000***

R: .283 R²: .080 F=32,445 p=.000***

The multiple regression coefficient between the sub-dimensions of the teachers' self-efficacy scale and the total scores of the attitude towards supervision scale is $R=.283$,

R²=.080. All dimensions of the teachers' self-efficacy scale account for 8% of the total variance of teachers' attitudes towards supervision.

When the t-test results regarding the significance of the regression coefficients are examined, it is seen that the dimension scores of "coping behavior" (t=4.258, p =.000***) and "innovative behavior" (t=3.748, p<.000) are significant predictors of the attitudes towards supervision variable. Teachers' self-efficacy affects teachers' attitudes toward supervision. Multiple linear regression formula for this relationship= "Attitude Towards Supervision Scale" total score = 1,733 + (.356* coping behavior) + (.245* innovative behavior).

Multiple regression analysis results are given in Table 20.

Table 20. Multiple Regression Analysis Results - Teachers' self-Efficacy Scale Subscales/Attitude Towards Supervision Scale "Effect of Supervision on the Organization" Total

Variable	B	Std Error	β	t	p
Constant	1,665	,236		7,057	,000
Coping behavior	,316	,083	,157	3,835	,000***
Innovative behavior	,234	,065	,149	3,630	,000***

R:.265 R²: .070 F=28,179 p=.000***

The multiple correlation coefficient between the sub-dimensions of the teachers' self-efficacy scale and the total scores of the "effect of supervision on the organization" sub-dimension of the attitude towards supervision scale is R=.265, R²=.07. All dimensions of the teachers' self-efficacy scale account for 7% of the total variance of the attitude towards supervision scale "the effect of supervision on the organization".

When the t-test results regarding the significance of the regression coefficient are examined, it is seen that the scores of "coping behavior" (t=3.835, p =.000***) and "innovative behavior" (t=3.630, p<.000) dimensions are significant predictors of the attitude towards supervision scale "effect of supervision on the organization" variable. Multiple linear regression formula for this relationship: Total "Attitudes Towards Supervision Scale" Effect of Supervision on Organization Score= 1,665 + (.316* coping behavior + .234* innovative behavior)

Multiple regression analysis results are given in Table 21.

Table 21. Multiple Regression Analysis Results - Teachers' self-Efficacy Scale Subscales / Attitude Towards Supervision Scale "Effect of Supervision on the Employee" Total

Variable	B	Std Error	β	t	p
Constant	1,400	,251		5,576	,000
Coping Behavior	,370	,088	,171	4,208	,000***
Innovative Behavior	,268	,069	,159	3,896	,000***

R:.286 R²:.082 F=33,215 p=.000***

The multiple correlation coefficient between the sub-dimensions of the teachers' self-efficacy scale and the total scores of the "effect of supervision on the employee" sub-dimension of the attitude towards supervision scale is $R=.286$, $R^2=.082$. All dimensions of the teachers' self-efficacy scale account for 8.2% of the total variance of the attitude towards supervision scale "the effect of supervision on the employee".

When the t-test results regarding the significance of the regression coefficient are examined, it is seen that the dimension scores of "coping behavior" ($t=4.208$, $p=.000$ ***) and "innovative behavior" ($t=3.896$) $p<.000$) are significant predictors of the attitude towards supervision scale "the effect of supervision on the employee" variable. Multiple linear regression formula for this relationship: Total "Attitude Towards Supervision Scale" Effect of Supervision on Employee Score= $1,400 + (.370 * \text{coping behavior} + .268 * \text{innovative behavior})$.

Multiple regression analysis results are given in Table 22.

Table 22. Multiple Regression Analysis Results - Teachers' self-Efficacy Scale Subscales/ Attitude Towards Supervision Scale "Effect of Supervision on Relationships" Total

Variable	B	Std Error	β	t	p
Constant	2,134	,267		8,002	,000
Coping behavior	,382	,093	,168	4,095	,000***
Innovative behavior	,234	,073	,131	3,199	,001***

R:.260 R²:.068 F=27,031 p=.000***

The multiple correlation coefficient between the sub-dimensions of the teachers' self-efficacy scale and the total scores of the "effect of supervision on relationships" sub-dimension of the attitude towards supervision scale is $R=.260$, $R^2=.068$. All dimensions of

the teachers' self-efficacy scale account for 6.8% of the total variance of the attitude towards supervision scale "the effect of supervision on relationships".

When the t-test results regarding the significance of the regression coefficient are examined, it is seen that the dimension scores of "coping behavior" ($t=4.095$, $p=.000^{***}$) and "innovative behavior" ($t=3.199$, $p<.000$) are significant predictors of the attitude towards supervision scale "effect of supervision on relationships" variable. Multiple linear regression formula for this relationship: Total "Attitudes Towards Supervision Scale" Effect of Supervision on Relationships Score = $2,134 + (.382^* \text{ coping behavior} + .234^* \text{ innovative behavior})$.

Conclusion, Discussion and Suggestions

Results on Teachers' Self-Efficacy

The perceptions of self-efficacy among teachers are typically very positive. This finding shows that teachers have high self-efficacy perceptions. This circumstance has a significant impact on how well teachers can do their jobs. It is anticipated that this will have good effects on the educational process. As reported by Ahmed, Lawal, & Ahmed in 2022 and İnel Ekici in 2018, teachers with high self-efficacy use an effective classroom management model (Woolfolk, Rosoff, & Hoy, 1990), innovative teaching methods (Ghaith & Yaghi, 1997), offer a variety of learning experiences by prioritizing individual differences, and have the tools necessary to develop students' academic skills. They plan fruitful and well-intentioned activities, cultivate effective student communication and high achievement expectations, are forgiving and reasonable with mistakes, create fresh teaching techniques, and are tenacious, brave, and powerful in the face of learning challenges (Henson, 2001; Henson, Kogan, Vacha-Haase, 2001). This result coincides with the research results of Ekici (2020), Küpeli (2019), Ayra and Kösterelioğlu (2016), Djigic, Stojiljkovic and Doskovic (2014), Süzer (2019), Gündüz and Kumcağız (2018), but not with the research results of Üstüner, Demirtaş, Cömert, and Özer (2009) and Derbedek (2008).

There was a significant difference in teachers' self-efficacy in the coping sub-dimension based on the gender variable. Here, female instructors had much stronger self-efficacy for coping than male teachers. According to Rich Kapc (2003), female teachers experience greater challenges than male teachers up until they enter the business world. Once they do, they cling to their career fiercely, leading to better self-efficacy. The findings of Koç (2013), Ekici (2020), Kaçar and Beyciouğlu (2017), Ayra and Kösterelioğlu (2016), Benzer (2011), and Süzer (2019) are in agreement with this finding, however those of Korkut and Babaoğlu (2012) and Klassen and Chiu are not (2010).

According to the marital status variable, there was no significant difference between teachers' self-efficacy. While this result coincides with the results of Türk's (2008) study, it does not coincide with the results of Benzer's (2011) study.

Regarding teachers' self-efficacy, there was no discernible variation depending on their educational status. Yet, it is anticipated that education level will impact self-efficacy. This finding is in agreement with that of Von Suchodoletz, Jamil, Larsen, and Hamre (2018), Cocca et al. (2018), and Koç (2013), but not with Derbedek's research finding (2008).

There was a significant difference in the total and sub-dimensions of the "Teachers' Self-Efficacy Scale" according to the professional seniority variable. In general, the self-efficacy of teachers with 21 years or more seniority was significantly higher than teachers with 6-10 and 11-15 years of seniority. This result coincides with the results of Ekici (2020), Öztürk (2014), Koç (2013), Benzer (2011), Tschannen-Moran and Hoy (2007), but not with the results of Süzer (2019), Korkut and Babaoğlu (2012), Üstüner et al.

While there was no significant difference between teachers' self-efficacy according to the branch variable in the sub-dimension of "coping behavior", there was a significant difference in the sub-dimension of "innovative behavior". The self-efficacy of preschool and classroom teachers in the "innovative behavior" sub-dimension was significantly higher than that of branch teachers. This result coincides with the results of Zararsız (2012), Demirtaş, Cömert and Özer (2011), Tschannen-Moran and Woolfolk-Hoy (2001) and Klassen and Chiu (2010), but not with the results of Kaçar and Beycioğlu (2017) and Ayra and Köstereliöğlu (2016).

According to the school type variable, statistically significant results occurred between teachers' self-efficacy in the total self-efficacy and "innovative behavior" sub-dimension. The self-efficacy of preschool teachers was significantly higher than that of middle and high school teachers in the "Teachers' Self-Efficacy Scale" in total and in the "Innovative Behavior" sub-dimension. This result coincides with the research results of Milner and Woolfolk Hoy (2002), Klassen and Chiu (2010), Ekici (2020), Benzer (2011), but not with the research result of Öztürk (2014).

Results Regarding Attitude Towards Supervision

In general, it was shown that teachers' attitudes toward supervision were at the "medium" level. Yet, it is often anticipated that teachers will have positive attitudes regarding supervision. because accountability and progress are both thought to require monitoring. The degree to which teachers view monitoring favorably determines how much they can gain from it. The perception of supervision can be significantly influenced by the attitudes and behaviors of the supervisors during the supervisory process (Uğurlu & Usta, 2016). Teachers' attitudes regarding supervision are influenced by a variety of factors, including the supervisor's supervisory model, judgment of the supervision process, approach to the teacher, and communication style. The successful execution of the monitoring is necessary for the development of a good attitude toward it (Gündüz et al., 2018). Care, commitment, communication, respect, love, understanding, correctness, and trust should characterize the connection between the supervisor and supervisee (Bennett, 1997). A effective supervisor must comprehend not just their own educational views and methods for working with individuals and groups, but also those of those they manage (Ryan & Gottfried, 2012).

This result coincides with the research results of Akyol (2013), Süzerler (2013), Kunduz (2007), Aslanargun and Tarku (2014), Kurka and Berhanu (2019), Gündüz (2010). It can be thought that the attitudes and behaviors of the supervisors in the supervision process and the natural result of the supervision are effective in the formation of this situation in teachers.

According to the gender variable, male teachers' attitudes towards supervision were at a higher level than female teachers. While this result of the study coincides with the research results of Uslu (2021), Akyol (2013), Kaur and Kumar (2008), and İnal (2008), it does not coincide with the research results of Süzerler (2013), Erdem and Eroğul (2012), Gündüz (2010).

According to the marital status variable, there were no significant differences in the total and sub-dimensions of the attitudes towards supervision scale. This result does not coincide with the results of Süzerler (2013).

According to the education level variable, there were significant differences in the total scale of teachers' attitudes towards supervision and in the sub-dimensions of the effect of supervision on the employee and the effect of supervision on relationships. Accordingly, the attitudes of teachers with master's degrees towards supervision were found to be significantly higher than those of teachers with bachelor's degrees. This result does not coincide with the research results of Uslu (2021), Erdem, and Eroğul (2012).

According to the professional seniority variable, significant differences occurred in the total and all sub-dimensions of the scale of teachers' attitudes towards supervision. Accordingly, the attitudes towards supervision of teachers with a professional seniority of 21 years and above were found to be significantly higher than those of teachers with a seniority of 6-10 years and 11-15 years. While this result coincides with the results of Erdem and Eroğul (2012), it does not coincide with the results of Süzerler (2013), Gündüz and Coşkun (2011), Uslu (2021) and Gündüz (2010).

According to the branch variable, there were no significant differences in the total and sub-dimensions of the scale of teachers' attitudes towards supervision. This result does not coincide with Süzerler's (2013) research result.

According to the school type variable, there were no significant differences in the total and sub-dimensions of the scale of teachers' attitudes towards supervision. This result coincides with the research results of Uslu (2021) and Memişoğlu (2001).

There is a significant positive relationship between "Teachers' self-Efficacy" and the total and sub-dimensions of the "Teachers' Attitudes towards Supervision" scale. In other words, there is a significant positive relationship between the total scores of teachers' self-efficacy and the scores of teachers' attitudes towards supervision. In other words, as teachers' self-efficacy increases, their attitudes toward supervision also increase. In addition, teachers' self-efficacy scale scores were found to be a significant predictor of the attitude towards supervision variable. This means that teachers' self-efficacy is effective in their attitudes toward supervision. In this context, the following suggestions were made.

1. Studies should be carried out to provide teachers with positive attitudes towards supervision.
2. Supervisors should prefer to use the power of influence rather than the tendency to use authority.

3. Teachers' attitudes towards supervision can be studied qualitatively.

4. Educational administrators and supervisors should behave in ways that increase teachers' morale and motivation and support their self-efficacy.

5. Qualitative studies can be conducted on the factors that enable or will ensure teachers' high self-efficacy.

6. The same research can be applied to teachers working in private schools and the self-efficacy and attitudes towards supervision of public and private school teachers can be studied comparatively.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This article is extracted from the first authors' master thesis dissertation entitled "The Relationship Between Teachers' Self-Efficacy and Attitude Towards Supervision", supervised by the second author (Master's Thesis Dissertation, Ondokuz Mayıs University, Samsun, 2023).</p> <p>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</p> <p>* (Ondokuz Mayıs University Rectorate, Social and Humanities Research Ethics Committee Decision was taken with the decision dated 28.01.2022, numbered 2022-19 of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)</p>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	<p>Design of Study: 1. Author (%50), 2. Author (%50)</p> <p>Data Acquisition: 1. Author (%80), 2. Author (%20)</p> <p>Data Analysis: 1. Author (%60), 2. Author (%40)</p> <p>Writing up: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Submission and Revision: 1. Author (%50), 2. Author (%50)</p>

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Köreleme
Etik Beyan	<p>* Bu çalışma 1. yazarın 2. yazar danışmanlığında 2023 tarihinde tamamladığımız "Öğretmenlerin Öz-yeterlikleri ile Denetime Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p> <p>*(Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rektörlüğü, Sosyal ve Beşeri Araştırmalar Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının 28.01.2022 Tarih, 2022-19 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	<p>Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50)</p> <p>Veri Toplanması: 1. Yazar (%80), 2. Yazar (%20)</p> <p>Veri Analizi: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40)</p> <p>Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50)</p>

References / Kaynakça

Ahmed, M. A., Lawal, A. A. & Ahmed, R. A. (2022). Influence of teachers' self-efficacy on secondary school students' self-efficacy in biology in Ogbomoso, Nigeria. *JPBI (Jurnal Pendidikan Biologi Indonesia)*, 8(1), 58-64. <https://doi.org/10.22219/jpbi.v8i1.17231>.

Akyol, C. (2013). *Class teachers in primary schools of the city inspectors of education inspection opinions regarding the lesson* (Unpublished Master Thesis). Abant İzzet Baysal University Institute of Educational Sciences, Bolu.

Ashton, P. T. (1985). *Motivation and teachers' sense of efficacy*. In C. Ames & R. Ames (Eds.), *Research on motivation in education: Vol. 2. The classroom milieu* (pp. 141-174). Orlando, FL: Academic Press.

Aslanargun, E. & Tarku, E. (2014). Teachers' expectations about supervision and guidance roles of supervisor. *Educational Administration: Theory and Practice*, 20(3), 281-306. doi: 10.14527/kuey.2014.012.

Ayra, M. & Kösterelioğlu, İ. (2016). The investigation of teachers' professional self-efficacy related to the various variables. *Gümüşhane University Institute of Social Sciences Electronic Journal*, 7(17), 81-101. doi: 10.17823/gusb.313.

Balçı, A. (2014). *Effective school and school development: theory, practice and research*. Ankara: Pegem Academy.

Bandura, A. (1993). Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning. *Educational psychologist*, 28(2), 117-148. doi:10.1207/s15326985ep2802_3.

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215. doi: 10.1037/0033-295x.84.2.191

Bennett, T. (1997). Clinical supervision marriage: A matrimonial metaphor for understanding the supervisor-teacher relationship. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED408246.pdf>.

Benzer, F. (2011). *An Analysis on the sense of self efficacy of the teachers working in primary and high schools* (Unpublished Master Thesis). Selcuk University, Konya.

Bursalioğlu, Z. (1982). *New structures and behaviors in school management*. Ankara: Ankara University Faculty of Education Publications.

Cocca, M., Cocca, A., Martínez, E. A. & Bulnes, M. G. R. (2018). Correlation between self-efficacy perception and teaching performance: The case of Mexican preschool and primary school teachers. *Arab World English Journal (AWEJ)*, 9(1), 56-70.

Demirtaş, H., Cömert, M. & Özer, N. (2011). Pre-Service teachers' self-efficacy beliefs and attitudes towards profession. *Education and Science*, 159(36), 96-111. <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/278/241>.

Derbedek, H. (2008). *The effect of instructional leadership on elementary school teachers' self efficacy* (Unpublished Master Thesis). Pamukkale University Institute of Social Sciences, Denizli.

Djigic, G., Stojiljkovic, S. & Doskovic, M. (2014). Basic personality dimensions and teachers' self-efficacy. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 112, 593-602. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.01.1206

Ekici, E. (2020). *Investigation of the relationships between the professionalization levels and self competence perceptions of teachers* (Unpublished Master Thesis). Kahramanmaraş Sutcu Imam University, Kahramanmaraş.

Enochs, L. G. & Riggs, I. M. (1990). Further development of an elementary science teaching efficacy belief instrument: A preservice elementary scale. *A paper presented at the annual meeting of the National Association of Research in Science Teaching*, 63, 8-11. doi:10.1111/j.1949-8594.1990.tb12048.x

Erdem, A. R. & Eroğul, M. G. (2012). According to primary school teachers' opinions, education inspectors' attitudes during the lesson inspection. *Pamukkale University Faculty of Education Journal*, 31, 13-26. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pauefd/issue/11112/132849>.

Gençtürk, A. (2008). *The analysis of primary school teachers' self-efficacy beliefs and job satisfactions in terms of various variables* (Master Thesis). Zonguldak Karaelmas University, Zonguldak.

Ghaith, G. & Yaghi, H. (1997). Relationships among experience, teacher efficacy, and attitudes toward the implementation of instructional innovation. *Teaching and Teacher Education*, 13, 451-458. doi:10.1016/s0742-051x(96)00045-5.

Guskey, T. R. (1988). Teacher efficacy, self-concept, and attitudes toward the implementation of instructional innovation. *Teaching and Teacher Education*, 4, 63-69. doi:10.1016/0742-051x(88)90025-x

Gündüz, Y. (2018). *The need to renew the inspection system of the Ministry of National Education in the process of harmonization with the European Union*. Ankara: Pegem Academy.

Gündüz, Y. (2010). Investigating of attitudes concerning supervisors of administrators and teachers in primary schools. *Journal of Ahi Evran University Faculty of Education*, 11 (2), 1-23. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kefad/issue/59503/855346>.

Gündüz, Y. & Coşkun, K. (2010). Investigation of teachers' stress level caused by applications of supervision. *Journal of the Faculty of Education*, 24(2), 367-388.

Gündüz, Y., Elma, C. & Aslan, H. (2018). Denetime ilişkin tutum ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 32-59. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uefad/issue/16694/173523>.

Gündüz, Y. & Kumaçız, H. (2018). An investigation of self-efficacy beliefs of teacher candidates' of fine arts education and their attitudes toward teaching. *Abant İzzet Baysal University Journal of the Faculty of Education*, 18(3), 1514-1553. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2018.18.39790-420275>.

Güney, S. (2013). *Behavioral sciences*. (7th Edition). Ankara: Nobel Academic Publishing.

Hazır Bıkmaz, F. (2014). Self efficacy beliefs. Y. Kuzgun ve D. Deryakulu (Ed.). *Individual Differences in Education* (291-310). Ankara: Nobel Academic Publishing.

Henson, R. K. (2001). The effects of participation in teacher research on teacher efficacy. *Teaching and Teacher Education*, 17, 819–836. doi: 10.1016/s0742-051x(01)00033-6

Henson R. K., Kogan, L. R. & Vacha-Haase, T. (2001). A reliability generalization study of the teacher efficacy scale and related instruments. *Educational and Psychological Measurement*, 61(3), 404-420. doi: 10.1177/00131640121971284

İnal, A. (2008). *Evaluation of the attitudes and behaviors of inspectors by the teachers in the supervisions in primary schools* (Unpublished Master Thesis). Yeditepe University Institute of Social Sciences, İstanbul.

İnel Ekici, D. (2018). Development of pre-service teachers' teaching self-efficacy beliefs through an online community of practice. *Asia Pacific Education Review*, 19, 27–40. doi:10.1007/s12564-017-9511-8

Kaçar, T. & Beycioğlu, K. (2017). The investigation of elementary school teachers' self-efficacy beliefs in terms of various variables. *Elementary Education Online*, 16(4), 1753-1767. doi: 10.17051/ilkonline.2017.342988

Karasar, N. (2014). *Scientific research method* (26th Edition). Ankara: Nobel Academic Publishing.

Kaur S. & Kumar D. (2008). Comparative study of government and non government college teacher in relation to job satisfaction and job stress from Eric. Erişim Adresi: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED502218.pdf>.

Klassen, R. M. & Chiu, M. M. (2010). Effects on teachers' self-efficacy and job satisfaction: Teacher gender, years of experience, and job stress. *Journal of Educational Psychology*, 102(3), 741-756. doi: 10.1037/a0019237

Koç, C. (2013). An investigation into elementary school teachers' self-efficacy beliefs and skills for creating constructivist learning environments. *Journal of Hacettepe University Faculty of Education*, 1, 240-255. <http://efdergi.hacettepe.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/292-published.pdf>.

Korkut, K. & Babaoğlu, E. (2012). Primary school teachers' self efficacy. *International Journal of Management Economics and Business*, 8(16), 269-281.

Kotaman, H. (2008). Self-efficacy belief and learning performance literature review for its development. *Journal of Uludag University Faculty of Education*, 21(1), 111-133. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/153331>.

Kunduz, E. (2007). *Teachers' perceptions of primary education inspectors' behavior towards contemporary educational supervision principles and clinical supervision* (Unpublished Master Thesis). Yıldız Technical University Institute of Social Sciences, İstanbul.

Kurka, A. & Berhanu, E. (2019). Attitude of teachers towards school-based instructional supervision at secondary schools of Wolaita Zone. *Research on Humanities and Social Sciences*, 9(15), 35-54. doi: 10.7176/RHSS

Küçükyılmaz, E. A. & Duban, N. (2006). Opinions of primary school teacher candidates on the measures to be taken in order to increase their science teaching self-efficacy beliefs. *Van Yüzüncü Yıl University Journal of the Faculty of Education*. 3(2), 1-23. <https://dergipark.org.tr/pub/yyuefd/issue/13718/166053>

Küpeli, E. (2019) *Examining the relationship between secondary school teachers' communication skills and self-efficacy perceptions* (Unpublished Master Thesis). Kahramanmaraş Sutcu Imam University Institute of Social Sciences, Kahramanmaraş.

Lipscomb, S. T., Chandler, K. D., Abshire, C., Jaramillo, J. & Kothari, B. (2022). Early childhood teachers' self-efficacy and professional support predict work engagement. *Early Childhood Education Journal*, 50, 675-685. <https://doi.org/10.1007/s10643-021-01182-5>

Lorsbach, A. W. & Jinks, J. L. (1999). Self-efficacy theory and learning environment research. *Kluwer Academic Publishers*, 2, 157- 167. doi:10.1023/A:1009902810926

Memişoğlu, S. P. (2001). *Evaluation of teacher supervision practices in primary schools in terms of contemporary supervision principles* (Unpublished Master Thesis). Abant İzzet Baysal University Institute of Social Sciences, Bolu.

Ministry of Education (2017). *General competencies of the teaching profession*. General Directorate of Teacher Training and Development, Ankara.

Milner, R. & Woolfolk-Hoy, A. (2002). Respect, social support and teacher efficacy: a case study. *American Education Research Association*, 26, 1-10.

Özata, H. (2007). *Investigation of teachers' self-efficacy perceptions and their views on organizational innovation* (Unpublished Master Thesis). Kocaeli University, Kocaeli.

Öztürk, T. (2014). *The effect of teachers' self-efficacy beliefs on the perceptions of provincial education supervisors' supervision behaviors* (Unpublished Master Thesis). Necmettin Erbakan University, Konya.

Pajares, F. (2002). *Overview of social cognitive theory and self efficacy*. <http://www.uky.edu/~eushe2/Pajares/eff>.

Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. *Rewiew of Educational Research*, 66(4), 543-578. doi: 10.3102/00346543066004543

Perera, H. N., Maghsoudlou, A., Miller, C. J., McIlveen, P., Barber, D., Part, R. & Reyes, A. L. (2022). Relations of science teaching self-efficacy with instructional practices, student achievement and support, and teacher job satisfaction. *Contemporary Educational Psychology*, 69(5), 102041. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2021.102041>

Poulou, M. (2007). Personal teaching efficacy and its sources: Student teachers' perceptions. *Educational Psychology*, 27(2), 191–218. doi:10.1080/01443410601066693

Ryan, T. G. & Gottfried, j. (2012). Elementary supervision and the supervisor: Teacher attitudes and inclusive education. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 4(3), 563-571. <https://www.iejee.com/index.php/IEJEE/article/view/195>

Schmitz, G. S. & Schwarzer, R. (2000). Perceived self-efficacy of teachers: Longitudinal findings with a new instrument. *German Journal of Educational Psychology*, 14(1), 12–25.

Schunk, D. H. (2009). *Learning theories from an educational perspective*. (Çev. M. Şahin). Ankara: Nobel Publication Distribution.

Sergiovanni, T. J. (1992). Moral authority and the regeneration of supervision. In C. Glickman (Ed.), *Supervision in transition: 1992 yearbook of the Association for Supervision and Curriculum Development* (pp. 203-214). ASCD.

Skaalvik, E. M. & Skaalvik, S. (2014). Teacher self-efficacy and perceived autonomy: Relations with teacher engagement, job satisfaction, and emotional exhaustion. *Psychological Reports*, 114 (1), 68–77. doi:10.2466/14.02.pr0.114k14w0

Skaalvik, E. M. & Skaalvik, S. (2010). Teacher self-efficacy and teacher burnout: A study of relations. *Teaching and Teacher Education*, 26, 1059-1069. doi:10.1016/j.tate.2009.11.001

Sullivan, S. & Glanz, J., (2000). *Supervision that improves teaching: Strategies and techniques*. California: Corwin Press.

Süzer, B. (2019). *Investigation of the relationship between science teachers' self-efficacy beliefs and sources of their self-efficacy: Tokat sample* (Unpublished Master Thesis). Tokat Gaziosmanpaşa University, Tokat.

Süzerler, S. N. (2013). *The relationship between teachers' perceived organizational support and attitudes towards educational supervisors* (Unpublished Master Thesis). Hasan Kalyoncu University, Gaziantep.

Tavşancıl, E. (2018). *Measuring attitudes and data analysis with SPSS*. 6th Edition. Ankara: Nobel Publishing.

Taymaz, H. (2013). *Inspection in the education system: Concepts, principles, methods*. 10th Edition. Ankara: Pegem Academy.

Tschannen-Moran, M. & McMaster, P. (2009). Sources of Self-Efficacy: Four Professional Development Formats and Their Relationship to Self-Efficacy and Implementation of a New Teaching Strategy. *The Elementary School Journal*, 110(2), 228-245. doi:10.1086/605771

Tschannen-Moran, M. & Hoy, A. W. (2007). The differential antecedents of self-efficacy beliefs of novice and experienced teachers. *Teaching and Teacher Education*, 23, 944–956. doi:10.1016/j.tate.2006.05.003

Tschannen-Moran, M. & Woolfolk Hoy, A. (2001). Teacher efficacy: Capturing an elusive construct. *Teaching and Teacher Education*, 17, 783-805. doi:10.1016/s0742-051x(01)00036-1

Türk, Ö. (2008). Examination of primary school classroom teachers' self-efficacy and professional satisfaction. *Unpublished Master Thesis*, Yeditepe University, İstanbul.

Uğurlu, C.T. & Usta, G. (2016). Validity and reliability study of supervision attitude scale in education. *Erzincan University Journal of Educational Sciences*. 18(1), 137-159. <https://doi.org/10.17556/jef.28260>

Uslu, S. (2021). Teachers' attitudes towards supervision. *Graduate Term Project*, Pamukkale University Institute of Educational Sciences, Denizli.

Ünal, S. & Sığırıcı, M. (2000). Teachers' evaluation of supervisors and their expectations. *M. U. Atatürk Faculty of Education Journal of Educational Sciences*, 12, 281-294. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruaeabd/issue/381/2396>

Üredi, I. ve Üredi, L. (2006). Comparison of pre-service teachers' self-efficacy beliefs about science teaching according to their gender, grade and achievement levels. *Yeditepe University Journal*, 1(2), 1-8. <http://journal.yeditepe.edu.tr/index.php/edu7/article/view/15>

Üstüner, M., Demirtaş, H., Cömert, M. & Özer, N. (2009). Self-efficacy perceptions of secondary school teachers. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Faculty of Education*, 17, 1-16.

Von Schodoletz, A., Jamil, F. M., Larsen, R. A. A. A. & Hamre, B. (2018). Personal and contextual factors associated with growth in preschool teachers' self-efficacy beliefs during a longitudinal professional development study. *Teaching and Teacher Education*, 75, 278- 289. doi:10.1016/j.tate.2018.07.009

Woolfolk, A. E., Rosoff, B. & Hoy, W. K. (1990). Teachers' sense of efficacy and their beliefs about managing students. *Teaching and Teacher Education*, 6, 137-148. doi: 10.1016/0742-051x(90)90031-y.

Yılmaz, M., Köseoğlu, P., Gerçek, C. & Soran, H. (2004). Adaptation of a teacher self-efficacy scale prepared in a foreign language into Turkish. *Journal of Hacettepe University Faculty of Education*, 27, 260-267.

Yoo, J. H. (2016). The effect of professional development on teacher efficacy and teachers' self-analysis of their efficacy change. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 8(1),84-94. Doi: <https://doi.org/10.1515/jtes-2016-0007>

Zararsız, N. (2012). *Examining the self-efficacy perceptions of teachers working in primary schools: The example of Istanbul-Sultanbeyli district* (Unpublished Master Thesis). Abant İzzet Baysal University, Bolu.

Zengin Kapıcı, U. (2003). *Self-efficacy perceptions and classroom communication patterns of primary school teachers* (Unpublished Master Thesis). Dokuz Eylül University Institute of Educational Sciences, İzmir.

Digital Marketing Communication as an Instrument in Social Responsibility Projects After the Earthquake in Türkiye

Mehmet Ekim AYYILDIZ¹

Aşkın Nurdan TÜMBEK TEKEOĞLU²

Abstract

The earthquakes that took place in Kahramanmaraş, Hatay, Gaziantep, Adıyaman, Adana, Malatya, Diyarbakır, Kilis, Osmaniye, Şanlıurfa, and Elazığ on February 6, 2023, at 04:17 and 13:24 Turkish Standard Time, resulted in significant property damage and fatalities. After these earthquake disasters in Türkiye, all government institutions, non-governmental organizations, individuals, and international actors implemented a variety of social responsibility projects to provide aid to the region and mitigate the effects of the earthquake on the lives of the people. Since the COVID-19 pandemic that occurred between 2020 and 2022 accelerated the digital transformation of businesses, the use of social media and digital marketing tools by individuals and institutions has increased significantly. Although Digital Marketing communication tools such as e-commerce web sites, social media marketing, and search engine marketing are primarily marketing and profit-oriented technologies, it has been demonstrated that they can also be used in social responsibility projects due to their widespread use by individuals and businesses and their ability to quickly deliver messages to the masses. Following the development of a conceptual framework for social responsibility and digital marketing communication, examples of the use of Digital Marketing Communication Tools, such as E-Commerce Web Sites (Topraktan Tabağa, Umut Hareketi), Social Media Platforms (Instagram, Twitter, Youtube), Search Engine Advertisement (Google Ads), and Social Media Advertisement (Facebook), in Türkiye's post-earthquake social responsibility projects are examined in this study. Based on these examples, suggestions for influencers, institutions, and content managers regarding the use of marketing communication tools in social responsibility projects are shared, and recommendations for future research are provided.

Keywords: Earthquake, Social Responsibility, Digital Marketing Communication, Social Media, Digital Marketing.

AYYILDIZ, M. E., & TÜMBEK TEKEOĞLU, A., N., (2024). Digital Marketing Communication as an Instrument in Social Responsibility Projects After the Earthquake in Türkiye, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 86-105. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1292171>

Date of Submission	04.05.2023
Date of Acceptance	25.01.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ PHD Student, İstanbul Ticaret University, Institute of Social Sciences, Marketing Doctoral Program, İstanbul, Türkiye, meayyildiz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6613-2143>

² Associate Professor, İstanbul Ticaret University, Business Administration Faculty, İstanbul, Türkiye, anttekeoglu@ticaret.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6837-9649>

Türkiye’de Deprem Sonrası Sosyal Sorumluluk Çalışmalarında Bir Enstrüman Olarak Dijital Pazarlama İletişimi

Mehmet Ekim AYYILDIZ¹

Aşkım Nurdan TÜMBEK TEKEOĞLU²

Öz

06.02.2023 günü, Türkiye saati ile 04:17’de ve 13:24’te sırası ile merkez üssü Pazarcık (Kahramanmaraş) ve Elbistan (Kahramanmaraş) olan Mw 7.7 ve Mw 7.6 büyüklüğünde iki deprem meydana gelmiş, bu depremler Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Gaziantep, Malatya, Kilis, Diyarbakır, Adana, Osmaniye, Şanlıurfa ve Elazığ’da çok şiddetli hissedilmiş can kaybı ve ağır hasara neden olmuştur. Deprem felaketi sonrasında, tüm devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları, bireyler ve uluslararası aktörler bölgeye yardım sağlamak ve depremin neden olduğu hasarın insanların hayatı üzerindeki olumsuz etkisini olabildiğince azaltabilmek adına çeşitli çalışmalar yapmış ve sosyal sorumluluk projelerini hayata geçirmişlerdir. Dünyada 2020-2022 yılları arasında yaşanan COVID-19 pandemisiyle birlikte işletmeler için dijital dönüşüm süreçlerinin hızlanmasıyla birlikte, sosyal medya ve dijital pazarlama araçları gerek işletmeler gerekse bireyler tarafından yoğun bir şekilde kullanılır hale gelmiştir. E-Ticaret web siteleri, sosyal medya pazarlaması, arama motoru pazarlaması gibi dijital pazarlama iletişim araçları her ne kadar asıl olarak pazarlama ve kar odaklı teknolojiler olsa da işletmeler ve bireyler tarafından yaygın kullanımları ile mesajların geniş kitlelere çok süratli bir şekilde iletilmesine imkan vermeleri özelliği ile, sosyal sorumluluk projelerinde de etkinlikle kullanılabilir oldukları görülmektedir. Bu çalışmada, sosyal sorumluluk ve dijital pazarlama iletişimine yönelik kavramsal çerçevenin oluşturulmasının ardından, Türkiye’de deprem sonrasında yürütülen sosyal sorumluluk projelerinde kullanılan Dijital Pazarlama İletişim araçları olarak, E-Ticaret Web Siteleri (Topraktan Tabağa, Umud Hareketi), Sosyal Medya Platformları (Instagram, Twitter, Youtube), Arama Motoru Reklamcılığı (Google Ads) ve Sosyal Medya Reklamcılığı (Facebook) örnekleri incelenmiştir. Bu örneklerden hareketle sosyal sorumluluk projelerinde pazarlama iletişimi araçlarının kullanımına ilişkin influencer’lara, kurumlara ve içerik yöneticilerine yönelik tavsiyeler paylaşılmış ve gelecek araştırmalar için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Sosyal Sorumluluk, Dijital Pazarlama İletişimi, Sosyal Medya, Dijital Pazarlama.

AYYILDIZ, M. E., & TÜMBEK TEKEOĞLU, A., N., (2024). Türkiye’de Deprem Sonrası Sosyal Sorumluluk Çalışmalarında Bir Enstrüman Olarak Dijital Pazarlama İletişimi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 86-105. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1292171>

Geliş Tarihi	04.05.2023
Kabul Tarihi	25.01.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Pazarlama Yönetimi Doktora Programı, İstanbul, Türkiye, meayyildiz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6613-2143>

² Doç.Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İstanbul, Türkiye, anttekeoglu@ticaret.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6837-9649>

Introduction

On February 6, 2023, at 04:17 and 13:24 Turkish time, two earthquakes of magnitudes Mw 7.7 and Mw 7.6 struck Türkiye, with the epicenters near Pazarcık (Kahramanmaraş) and Elbistan (Kahramanmaraş). In Hatay, Kahramanmaraş, Gaziantep, Adıyaman, Adana, Malatya, Kilis, Diyarbakır, Osmaniye, Şanlıurfa, and Elazığ, these earthquakes resulted in significant human casualties and property damage. To help the area and lessen the impact of the earthquake's destruction on people's lives, all governmental entities, non-governmental organizations, individuals, and international organizations carried out numerous social responsibility programs after the disaster.

The precautions that were taken during the COVID-19 pandemic in the world between 2020 and 2022 had a significant impact on people's daily routine behaviors, and the processes of isolation and closure accelerated the integration of concepts like remote work, online shopping, and online education. Since this situation accelerated businesses' digital transformation processes, many businesses now have online shopping infrastructures, the e-commerce and social media marketing industries have grown, remote working has become popular, and training resources have expanded.

The use of digital marketing communication and social media marketing tools to help earthquake-affected areas, whose prevalence increased during the pandemic period, was investigated in this study, and an effort was taken to draw attention to the effectiveness of marketing communication tools for social responsibility and campaigns carried out in post-disaster situations.

The concepts of social responsibility and digital marketing communication are explained in the first part of the study through a literature review, and in the second part, examples of the use of digital marketing communication tools in post-earthquake social responsibility projects in Türkiye are examined.

As the subject of this research "Digital Marketing Communication as an Instrument in Social Responsibility Projects After the Earthquake in Türkiye", research question was "finding highly visible social media campaign examples on different channels" and these examples are reviewed via observation as a qualitative research method.

The importance of this research based on considering digital marketing communication tools as social responsibility assets and exploring different digital marketing channels including social media and online advertising such as YouTube, Twitter, Instagram, online marketing web sites and Search Engine Marketing.

This research is different from previous studies by being focused on Türkiye Earthquake social responsibility campaigns conducted via social media and analyzes some campaigns of the highest visibility. Contribution of this research to the literature is showing the efficiency of marketing communication channels in social responsibility based on examples on a specific event.

1. Social Responsibility

Social responsibility is defined as the idea that companies have obligations to the groups in the society beyond those stipulated by the shareholders, laws, or union agreements (Çengel et.al., 2020, p.7). This obligation, which is accepted voluntarily, goes beyond the stakeholders; It is a broad concept that includes customers, employees, suppliers, and social groups (Jones, 1980).

1.1. Corporate Social Responsibility

While it is expected that companies struggling with social problems have a sense of corporate social responsibility (Kotler & Lee, 2008), it is natural that social responsibility brings brand awareness, brand image development and improvement, and competitive advantage in the market, and businesses need to consider flexible management processes and prioritize functions within the scope of social responsibility since consumer behaviors are significantly affected by the factors which affects public health (Çengel et.al., 2020).

Based on the reality that successful companies need society and society needs successful companies (Porter & Kramer, 2006), the social responsibility approach that emphasizes the social aspects of companies gains importance.

1.2. Individual Social Responsibility

Individual social responsibility is the consciousness of individuals towards social problems, and it emerges depending on the needs and demands of the group or society where the actions are carried out, and its scope may vary (Eraslan, 2011).

Individual actors operating in Digital Marketing channels, such as social media influencers, content producers (YouTube, Instagram), and social media celebrities, can reach a larger audience through the content and messages they share and benefit from the social responsibility approach in terms of individual brand awareness and achievements (increased number of followers, likes, reposts, and platform payments, etc.). Social media is also during natural disasters to share information about relief funds, shelter, food, staying safe and emotional support (Yadav et.al. 2016).

Although the primary goal of social media campaigns in the context of social responsibility is to aid victims of natural disasters, they also help to build the brand identity and awareness of social media accounts.

2. Marketing Communication

The concepts of marketing communication mix, digital marketing and digital marketing communication will be introduced in this section, and a conceptual framework for digital marketing communication tools that can be used in social responsibility efforts will be constructed.

Marketing is defined as the whole of activities aimed at determining consumer needs and desires, discovering target markets with opportunities for success, and developing and implementing goods, services, and programs suitable for these markets (Mucuk, 2007).

The generally accepted Marketing Communication Mix elements consisting of communication variables that form the basis of marketing communication activities are shown below (Copley, 2004):

- Advertising
- Sales promotion
- Public relations (market/product/brand)
- Personal communications
- Direct marketing
- Sponsorship

Promotion, which is the most common application among marketing communication applications (Odabaşı & Oyman, 2002), is defined as "all marketing tools that provide

communication in a persuasive way to consumers" according to Kotler, it is also defined as the communication process that consists of direct, unified, programmed and coordinated activities carried out under the supervision of the manufacturing and marketing company for the purpose of persuading the customer (Öztürk, 1978).

According to the Association of American Advertising Agency, Integrated Marketing Communications is explained as the use of various communication disciplines such as advertising, direct response, sales promotion, or public relations within a plan to achieve the highest communication effect (Duncan & Everett, 1993).

The designation of marketing communication as "integrated" emerges as the most important development in the field of marketing in the 1990s and emphasizes the view that integration is a necessity for success, unlike the fact that businesses could send marketing communication messages through different channels without integrity in the past (Yurdakul, 2006, p.55).

2.1. Marketing Communication Mix

Marketing communication mix or promotion mix is defined as the communication process consisting of conscious, programmed and coordinated activities for the purpose of persuading the customer, carried out under the control of the enterprise in order to facilitate the sale of a company's products or services and the promotion mix elements and their subcomponents are shown in Table-1 (Odabaşı & Oyman, 2002).

Table 1. Components of Promotion Mix

Advertisement Mix	Personal Sales Mix	Public Relations Mix	Sales Promotion Mix
Radio	Personal communication	News	Sample products
Television	To consumers	Corporate Advertising	Coupons
Newspaper	To intermediaries	Press relations	Exhibitions, fairs
Magazine	Salesperson selection, training, payment, and territories	Corporate identity	Selling points
Direct mail		Announcement	Competitions
Open area		Speeches	Sweepstakes
Message		Editorship	Discounts
Joint Advertising			Refunds

Today, all components of the Marketing Communication Mix can be carried out through digital channels, and target market access is simple and low-cost.

2.2. Digital Marketing

According to the Cambridge English dictionary, "digital" means recording or storing data by expressing with 1's and 0's or displaying information electronically, and "digitization" or "digitalization" are given as synonyms, meaning to convert the data into a series of 0's and 1's to make it understandable by a computer (Cambridge Dictionary, 2022).

Digital Marketing is defined as the use of innovative practices to introduce products and services to consumers at the right time, in accordance with their personal characteristics and in a cost-effective way, using database-oriented distribution channels (Wsi, 2013).

Kotler, Shalowitz, and Stevens define Digital Marketing as, “a social and management process through which different groups and individuals obtain what they need and want, creating, offering and exchanging products with value for others” (Lopez Garcia et al., 2019, p.3; Kotler et.al, 2008).

According to Todor (2016), Digital Marketing is the use of digital technologies in order to market products and services in a targeted, measurable and interactive way, converting leads into customers and keeping them as customers, and its advantages are being cost-effective, measurable, customizable, adaptable, interactive, easily accessible to the market, having no time limit, and allowing easy dialogue with customers, and usability of rich content (Todor, 2016, p.52).

Digital Marketing, which is an umbrella concept that includes all online marketing tools such as search engine optimization, e-mail marketing, content marketing and social media marketing, is a technology-enabled process used to start and maintain communication, with which companies can create common value for all stakeholders (Gedik, 2020).

In a broader definition, digital marketing is a planned approach aiming to gain and retain customers profitably by using digital technologies through online channels (web, e-mail, databases, mobile phone, digital TV, etc.) and provide personalized services to customers by analyzing customer profile, behavior, and loyalty factors (Holder, 2007, p.374).

The use of digital marketing tools also gives businesses the opportunity to increase their market share and competitive power (Kotane et al., 2019, p.29-30; Kannan and Li, 2017, p.23).

Instruments of Digital Marketing are listed below (Kingsnorth, 2016) :

- E-mail Marketing
- Social Media Marketing - SMM (Posts and Advertisements)
- Paid Search / Search Engine Marketing - SEM
- Search Engine Optimization - SEO
- Web Sites - E-Commerce Platforms
- Content Marketing
- Mobile Marketing
- CRM Marketing

2.3. Digital Marketing Communication

In addition to the world of physical resources that the manager can see and touch, businesses must compete in the virtual world, where information is created which is Internet and, in this environment, exchange transactions do not have to be physical, nor are they limited in time, and consumers can communicate directly with each other. (Odabaşı & Oyman, 2002).

Internet marketing is conducted by creating an electronic store environment, making use of internet advertisements, utilizing forums and newsgroups, and the use of e-mails (Kotler et al., 1999), at the same time, campaigns carried out by social media marketing, content marketing and internet influencers are becoming more common every day.

Sharing information with relevant target audiences via social media is also seen as a method used by the governments. Government institutions started to use social media tools widely in addition to traditional media tools such as television, radio, newspaper,

etc. especially during the COVID-19 pandemic, and social media accounts of state institutions and officials are users for delivering various information about the number of cases, precautions, etc. (Develi, 2020, p.317-333).

Internet and social media marketing is also used for tourism re-marketing after recovery is completed for cities suffered natural disasters (Orchiston et.al., 2016, p.64-84).

3. Social Responsibility and Natural Disasters

Two earthquakes of magnitude Mw 7.7 and Mw 7.6 occurred in Pazarcık (Kahramanmaraş) and Elbistan (Kahramanmaraş) on 06.02.2023, at 04:17 and 13:24 Turkish time and both earthquakes caused loss of life and severe damage in Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Gaziantep, Malatya, Kilis, Diyarbakır, Adana, Osmaniye, Şanlıurfa and Elazığ.

The earthquake was effective in an area of 108,812 km² covering 11 cities in the Eastern and Southeastern Anatolia Region, was recorded as the most destructive earthquake storm in the history of the country according to the strong ground motion records of these two main shocks, field observations and information received from the people of the region (AFAD, 2023).

As a similar disaster recently affected millions of people, the COVID-19 epidemic has caused serious economic consequences in the world and has affected the whole society by causing significant changes in consumer behavior and business strategies (Donthu and Gustafsson, 2020).

Because the earthquake disaster also limits the development of businesses in the region to meet consumer needs, the use of marketing communication tools in social responsibility projects is critical in terms of both meeting the needs of the region's people and accelerating the return of commercial activities of businesses damaged by the natural disaster.

Although the primary goals of institutions, organizations, and individuals involved in social responsibility projects for aid collection after natural disasters are not to profit, their activities have positive effects such as increasing brand awareness, boosting the amount of people visiting social media accounts or websites, and influencing visitors positively in terms of brand identity perception.

On the assumption that the use of celebrities in advertisements as a marketing communication tool can persuade people and influence their behavior, celebrities are used in product packaging and posters, as well as video and audio advertisements, and this contributes to the delivery and consideration of the messages intended to be conveyed in advertisements (Serttaş, 2016, p.2; Ablak & Sağlam, 2022).

4. Research

4.1. Methodology

Methodology of this study is based on literature review and online media review as qualitative research. After explaining conceptual framework of Digital Marketing Communication, examples of the use of Digital Marketing Communication tools for the purpose of collecting aid for the disaster area were reviewed.

Examples reviewed in this chapter are selected by convenience sampling with the criteria of reaching large masses and being unique applications, data collected covering the

period between February 6 and April 19, 2023, and the examined applications are shown in Table-2.

Table 2. Social Responsibility Practices Examined

Content Owner	Media Channel	Application Type	Purpose	Effect
Beşiktaş JK Sports Club	YouTube	Sales promotion/ Direct selling	Collection of toys for children in the disaster area	25.000 toys delivered to children in disaster area.
İzmir Municipality	E-Commerce Web Site	Internet Marketing	Blanket, hygiene kit, food package for disaster area	No data shared.
Ebru Baybara Demir	Instagram	Content Sharing	Providing food in the disaster area	Free food delivered 3 times a day starting the next week of earthquake to present.
Haluk Levent	Twitter	Content Sharing	Aid collection for disaster area	Reached 8,853,335 twitter followers.
Hasan Can Kaya - Konuşanlar	YouTube	TV show	Aid collection for disaster area	All of the 2023 season income is donated.
Topraktan Tabağa	E-Commerce Web Site	Internet Marketing	Aid collection for disaster area	Food material is provided to Free food programs.
Akademik Link	YouTube	Content Sharing	Aid collection for disaster area	Reached 605.000 followers.
Barış Özcan	YouTube	Content Sharing	Aid collection for disaster area	As of April 19, 2023, 653,626 USD raised and first episode received 1,053,017 views.
Kızılay, İBB	Google Ads	Search Engine Advertising	Search result for "Earthquake Aid"	No data shared.
Cerebral Palsy Türkiye	Facebook	Social Media Advertising	Charity activity advertisement	No data shared.
Unicef Türkiye	Facebook	Social Media Advertising	Charity activity advertisement	No data shared.

In the following sections, Electronic Commerce Platforms, Social Media Platforms and Digital Advertisement Applications will be examined regarding disaster relief and aid collection projects.

4.2. Electronic Commerce Platforms and Websites

Under the auspices of the Republic of Türkiye Ministry of Trade, an Earthquake Assistance Campaign in e-Commerce was launched, aiming to provide the citizens affected by the earthquakes in Kahramanmaraş the high priority products they need (Anadolu Agency, 2023), and in this context, companies and institutions that sell through web sites and electronic commerce platforms have carried out many aid campaigns for the disaster area in which consumers were given the option to purchase the aid products they prefer online and these products were delivered to the disaster area by the companies' shipping channels.

This section examines the projects conducted by various corporations and institutions in relation to social responsibility and fundraising on E-Commerce sites.

"Topraktan Tabağa" and İzmir Municipality "Umut Hareketi" E-Commerce Web Sites are reviewed as examples in this section. Although a lot of municipalities, sports teams and organizations conducted social responsibility campaigns for the same purpose, these examples are selected based on their uniqueness, high visibility, interaction, and effect. "Topraktan Tabağa" is a local manufacturer in the disaster area, and İzmir Municipality is using all digital communication channels and e-commerce platform to promote online sales of the aid packages.

4.2.1. From Soil to the Dishes (Topraktan Tabağa) Platform

The organization named "Topraktan Tabağa" is not only producing their products with the motto of living soil, local seed, good agriculture, and sustainable economy in the Mardin region, but also selling them through the online shopping site www.topraktantabaga.com.tr.

It is also possible to provide financial support to the kitchens operated by volunteers in the region by purchasing food items needed in the earthquake area as donations or by purchasing aid packages in the form of "digital support cards" through the company website (Topraktan Tabağa, 2023).

4.2.2. Izmir Municipality "Umut Hareketi" (Hope Movement) Platform

Following the earthquake, Izmir Municipality established an online shopping platform called "Umut Hareketi (Hope Movement)" and began selling products such as food packages, hygiene packages, blankets, container equipment, and feed to send to the disaster area. Donors are notified via SMS and an e-invoices are delivered via e-mails (Umut Hareketi, 2023).

4.3. Social Media Platforms

Although the use of marketing communication channels by businesses for social responsibility and aid collection activities in disaster areas cannot be classified as marketing or advertisement efforts, it can still increase sales and provide brand awareness for local businesses serving earthquake victims.

Public Relations can be defined as "the science or art of developing mutual understanding and goodwill between a person, a company or an institution and the public" (Webster's New Collegiate Dictionary), It can also be defined as efforts for developing good relations with various interest groups in the society and to maintain these relations by providing information about their activities that benefit society (Mucuk, 2007, p. 229).

Following the 6 September 2023 earthquake, celebrities and influencers shared a variety of content, including messages to support relief efforts, volunteer workers, or businesses in the disaster area for the purpose of assisting and informing. As examples, the contents shared on various social media sites are investigated in this part.

Haluk Levent (Twitter), Beşiktaş J.K. (Youtube), Ebru Baybara Demir (Instagram), Konuşanlar (YouTube), Akademik Link (YouTube) and Barış Özcan (YouTube) are reviewed as examples in this section. Although a lot of social media accounts conducted social responsibility campaigns for the same purpose, these examples are selected based on their uniqueness, high visibility, interaction, and effect.

While uniqueness of the campaign conducted by Beşiktaş J.K. was caused by the way it collected toys for the area, social media accounts are selected based on their high visibility since Haluk Levent has 8,853,335 Twitter followers, Beşiktaş J.K. has 1,110,000 Youtube subscribers, Ebru Baybara Demir has 173,000 Instagram Followers, Barış Özcan has 6,350,000 YouTube subscribers, Akademik Link has 605,000 YouTube subscribers, Konuşanlar has 2,730,000 YouTube subscribers.

4.3.1. Haluk Levent Twitter Account

Haluk Levent was born on November 26, 1968, in the town of Yüreğir in Adana. Fifteen albums, ten thousand concerts, two books, hundreds of awards, charity concerts, two record concerts (twelve hours) and dozens of environmental lawsuits have fit into his artistic life. Haluk Levent founded the AHBAP organization to provide aid to those in need (Hürriyet, Haluk Levent'in Biyografisi, 2023).

The following posts can be reviewed as examples:

- Ali Usta had 4 shops in Hatay. All destroyed. But he wanted to help people. He said, "Haluk brother, I want to give out free sweets." We took care of all your needs. Our master has started to distribute sweets free of charge in Uğur mumcu square in Defne. Open to everyone (Haluk Levent, 2023a). This post was shared on 26 Mar 2023, viewed 2,500,000 times, retweeted 3,561 times, and received 49,000 likes.
- Singing in the region for the first time in 50 days. A mini concert to raise our children's morale who have lost their homes (Kahta - Adıyaman) (Haluk Levent, 2023b).
- Eskişehir Professional Hairdressers Association, which came to the tent city in Hatay in coordination with AHBAP, provided service to the citizens in the disaster area. We continue to work for all kinds of needs of the regions (Haluk Levent, 2023c).
- About a month ago, I invited everyone to donate blood. Because more blood is needed during an earthquake. ... please donate blood (Haluk Levent, 2023d).
- Our "Kitchen of Goodness", prepared in cooperation with Philips Home Products, is on its way to Hatay (Haluk Levent, 2023e). This post shared on Apr 10, 2023, received 564,800 views, 424 retweets, and 4,975 likes.

In a survey conducted by the IPSOS company, Haluk Levent was deemed Türkiye's most trusted artist due to his devoted work with state institutions and non-governmental organizations, as well as the donations he collected (Cumhuriyet, 2023), he is also listed among the 100 Most Influential People in the World by Time (Time 100 Most Influential People 2023, 2023).

4.3.2. Ebru Baybara Demir Instagram Account

Ebru Baybara Demir is selected as an example of use of an Instagram Account, since she is a high-profile chef living in the disaster area with 173.000 Instagram followers, and with attendance of many people, her organization prepared and served food for the area completely free of charge for a very long time.

Ebru Baybara Demir, the first and only Turkish chef to be among the top 10 chefs in the world for two years at the Basque Culinary World Prize, one of the most prestigious

awards in the world of gastronomy, was born in Mardin in 1976 and settled there after completing her studies at Marmara University (NTV, Ebru Baybara Demir Kimdir, n.d.).

While Ebru Baybara Demir continued her cooking and distribution activities with volunteers in the kitchen she established after the earthquake, she collected material and labor support for this activity through her social media accounts and shared posts to raise awareness about supporting the local businesses.

Some examples of these shares are given below:

- Sudan came from Nepal and worked voluntarily in our kitchen. He wanted to be here to pay his debt of loyalty. Because Türkiye was the first country that went to help in the 2015 Nepal earthquake and helped people in Nepal (Ebru Baybara Demir, 2023a).
- The situation is getting harder day by day for those staying in tent cities due to the rainy weather and the effect of the storm. Yesterday, our Gönül (heart) kitchen worked very hard and with our 202 volunteers, we managed to deliver food for 61,111 people to the earthquake victims (Ebru Baybara Demir, 2023b).
- Hatay's brand; Petek Patisserie. With its family tradition and warmth, it is a business that is active for more than 80 years and known and loved by all Hatay residents. They have continued their uninterrupted support for our earthquake victims since the first day of the earthquake. Mr. Bayram says: "Hatay is Atatürk's entrustment not only to us, but to all of Türkiye. It is our duty to raise it all together and restore it to its former beauty". It is our duty to keep this beautiful family business alive. Let's visit peteksiparis.com now, let's order one of Petek Patisserie's wonderful desserts from all over Türkiye (Ebru Baybara Demir, 2023c).
- Yesterday, we prepared dinner for 72 thousand people with the unity of heart. We delivered it to our earthquake victims in need. With the unity of heart, we have created a kitchen where hearts are satisfied, not stomachs. We need more volunteers (Ebru Baybara Demir, 2023d).
- All we lack is you, let's grow this goodness movement together (Ebru Baybara Demir, 2023e).

4.3.3. Beşiktaş JK Sports Club YouTube Channel

Although many sports teams in Türkiye collected aids for the disaster area, Beşiktaş JK is selected as an example because of the uniqueness of the campaign and higher visibility in the international media.

In the fourth minute and seventeen seconds of the match between Beşiktaş JK and Antalyaspor on February 26, 2023, the game was stopped, and thousands of toys were thrown onto the field, referring to the earthquake time of 04:17.

This event, during which the footballers applauded the supporters and were unable to control their tears, received extensive coverage in the Turkish and international media. Beşiktaş JK's distribution of toys to children in the earthquake-affected region boosted the children's spirits, while video clips of the activity were posted on the club's YouTube channel, which has 1,008,000 subscribers, received positive comments, and likes from fans of other sports teams, watched by 317,321 visitors, and received 1,372 comments (Beşiktaş JK, 2023).

Examples of news headlines about the activity in the Turkish and World press are presented below:

- Mynet: Last minute: Historical scenes! The emotional minute of Beşiktaş - Antalyaspor match: 4:17! With the "This Toy is for You My Friend" campaign, the pitch was overflowing... (Mynet, 2023).
- NTV: "This toy is for you my friend" campaign in the world press (NTV, 2023).
- The Guardian: Besiktas fans throw toys on to pitch for children affected by earthquake (The Guradian, 2023).
- Reuters: Besiktas fans throw toys on field for children affected by earthquake (Reuters, 2023).
- BBC: Besiktas fans throw toys on to pitch for children affected by Turkey earthquake (BBC, 2023).
- CBS Sports: Fans of Turkish club Beşiktaş throw toys onto pitch for children affected by earthquakes in Türkiye, Syria (CBS Sports, 2023).

This application, which is an example of the use of both social media channels and traditional media tools in the field of social responsibility, not only contributed to the global Brand Identity of Beşiktaş JK, but also contributed significantly in the fundraising efforts.

4.3.4. Konuşanlar TV Series and YouTube Channel

"The Konuşanlar" Series, produced by Hasan Can Kaygısız and broadcast on EXXEN Television, also has a YouTube channel with 2,640,000 followers. "All of the ticket and donation revenues from this episode will be donated to our earthquake victims, condolences to our country." message is displayed at the start of every episode released after the earthquake (Konuşanlar, 2023).

4.3.5. Akademik Link YouTube Channel

"Akademik Link" YouTube channel has been on air since 2015, shared informative content on statistics and university agenda provided by Assoc. Prof. Behçet Yalın ÖZKARA, has 605.000 followers and 540 video content online. The channel donates its entire revenue to charity organizations, and it shares accurate and timely charity reports. Following the earthquake, channel produced content related to it and took part in fundraising campaigns (Akademik Link, 2023).

4.3.6. Barış Özcan YouTube Channel

After the earthquake, an aid campaign was carried out and joint live broadcasts were made on the "Barış Özcan" YouTube channel, where content related to popular scientific topics was shared by Barış Özcan. As of April 19, 2023, it is reported that 653,626 USD have been raised for earthquake relief using YouTube and TPF (Turkish Philanthropy Funds) infrastructure as part of a campaign on the YouTube channel with 6,290,000 subscribers and 713 videos shared so far (Barış Özcan, 2023).

"Earthquake Solidarity YouTube Joint Broadcast - Episode 1" broadcast on February 8, 2023, received 1,053,017 views.

4.4. Digital Advertisement Applications

Advertisement is defined as the impersonal presentation of goods, services, and ideas for a fee, with the goal of announcing and adopting large masse and as its main features, it

is aimed at a large audience, can be repeated, can be presented in a meaningful and effective way, and is impersonal (one-way effectiveness) (Mucuk, 2007, s. 215).

Internet advertising, which is becoming more and more common, eliminates time and place restrictions for brands and customers, and allows analysis and targeting using many metrics, especially demographic targeting and main types of internet advertising are as follows (Dokanak, 2019):

- E-Mail Advertisement
- Search Engine Advertisement
- Social Media Advertisement
- Content Network Advertisement

In this section, examples of Internet Advertising used in relief activities after the earthquake disaster were examined.

4.4.1. Search Engine Advertisement

When the words "Earthquake Aid" are searched on the Google search engine, the "Kızılay Blood Donation" and "Istanbul Metropolitan Municipality Hanging Bills" ads appear in the "Paid Sponsored Advertisement" section at the top of the search result page (SRP).

4.4.2. Social Media Advertisement

The Facebook platform, which is a social networking platform owned by META Company and has been active since 2004, has 32,800,000 users in Türkiye as of 2023 (statista.com, 2023). On the Facebook platform, which has more than 2 Billion users worldwide, ads allow targeting of people based on location, age, gender, interests, demographics, behavior and connections, and more advanced targeting tools such as lookalike audiences that allow you to target users who are similar to users who have interacted with your business before are also available (facebook.com, 2023).

As an example of the use of Facebook ads for social responsibility purposes, the content shared by Cerebral Palsy Turkey includes the message "Donate so that disabled children can reach the materials and services they need in the earthquake, so that rehabilitation and special education continue without interruption with your support..." (Cerebral Palsy Türkiye, 2023).

As another example, UNICEF Türkiye shared the message "Needs are not one day, but every day. In times of urgent humanitarian aid, we can perform the first response quickly with your regular donations. Just like earthquakes in Turkey. Become a regular donor so that we can continue our work for the children affected by the earthquake in the long term and let's do good things for children together." with Facebook ads (UNICEF Türkiye, 2023)

Conclusion

There are many examples of aid campaigns supported with traditional advertising and public relations tools, such as radio, television, and newspapers.

For example, the benefit concert for the Haiti earthquake on January 12, 2010, which occurred 25 km from the city Port-au-Prince and had a magnitude of 7.0 Richter (Wikipedia.com, n.d.), was shown live on television from Belgium Eén (Telefilmbe, 2010). The Live Aid concerts, a two-site concert and music-based fundraising initiative held on Saturday, July 13, 1985, to raise funds for hunger relief in Ethiopia with one of the largest

satellite links and television broadcasts in history, were viewed live by approximately 1.9 billion people in 150 countries, or roughly 40 percent of the world's population (Wikipedia, 2023).

The COVID-19 pandemic has increased the significance of digital marketing channels, consumer behavior and the purchasing decision process have changed significantly, and online shopping habits have become widespread; consequently, social media channels, internet advertisements, internet blogs, online content, and social media influencers have become crucial marketing communication instruments.

In the examples examined in the study, following points are observed:

- Influencers reach thousands of people through their social media accounts,
- Institutions and organizations effectively carry out their fundraising activities by making use of Marketing Communication Tools,
- Aid activities contributed to raising awareness about the earthquake disaster by taking place in the international press.
- Content managers with a large audience can provide financial support to the earthquake region with the aid campaigns they carry out.

National Disasters also shape markets' needs and purchasing priorities, such as sales of hygienic products (disinfectants and masks) increased by 4%, 47%, and 53% in the two weeks following the first confirmed case of Covid in the United States on January 30, 2020 (Nilesen IQ, 202), (Hacıoğlu & Sağlam, 2021). It has been observed that consumers' purchasing patterns and purchasing priorities have changed (Erkan, 2020: 588), and the demand for long-shelf-life products and products such as disinfectants, masks, and gloves has increased, and that more orders are being placed online (Yıldız, 2020: 386).

Similarly, the earthquake disaster might create new markets for businesses providing products such as tents, portable energy solutions, and hygiene materials, marketing communication tools should provide free or low-cost services to new businesses and entrepreneurs operating in the disaster area as part of their social responsibility to aid in the regional development and wound healing.

As discussion for this study, it is believed that celebrities and social media influencers sharing positive messages about health workers, social workers, teachers, and volunteers working in the region can raise awareness and motivate more volunteers to work in the region.

Influencers, institutions, and content managers are encouraged to consider the following issues regarding the use of marketing communication tools in social responsibility projects and natural disaster aid collection activities, within the context of the concepts explained in the literature review and the social responsibility projects examined:

- Awareness and participation in social responsibility projects can be increased with the use of digital marketing communication tools.
- Social responsibility projects can be announced to wider audiences with social media tools.
- Social responsibility projects can contribute positively to brand perception and brand identity of the businesses.

- Conflicting messages or practices (cancellation of discounts, extra shipping fees, etc.) can quickly turn the positive impact expected from social responsibility projects into a negative direction and should be avoided.
- Artists or influencers with a fan base can utilize their influence to increase perception of the help campaign and urge the target audience to engage.
- Because involvement in social responsibility initiatives contributes to public image of donors, adequate infrastructure should be available to offer documentation and share events on social media.

The findings of this study show digital marketing tools are used effectively for social responsibility projects considering the number of followers, voluntary participants and fund raised, and it confirms that social responsibility projects also create positive effect on campaign organizers' own public image resulting more followers or visibility.

Limitations of this study include the fact that limited number of examples of the use of Digital Marketing Communication tools in social responsibility projects for the Türkiye Earthquake of 2023 have been examined and there are other digital marketing channels or social media accounts that can be analyzed.

Future academic research would benefit from collecting quantitative data on the use of Digital Marketing Communication tools in social responsibility projects and analyzing the effectiveness of these tools in persuading volunteers and donors to participate through surveys.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%70), 2. Author (30) Data Acquisition: 1. Author (%90), 2. Author (%10) Data Analysis: 1. Author (%90), 2. Author (%10) Writing up: 1. Author (%80), 2. Author (%20) Submission and Revision: 1. Author (%90), 2. Author (%10)

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körele
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30) Veri Toplanması: 1. Yazar (%90), 2. Yazar (%10) Veri Analizi: 1. Yazar (%90), 2. Yazar (%10) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%80), 2. Yazar (%20) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%90), 2. Yazar (%10)

References / Kaynakça

Ablak, E. & Sağlam, M. (2022). Reklamda Ünlü Kullanımının Tüketici Davranışsal Niyetlerine Etkisinde Marka Aşkı ve Marka İtibarının Seri Aracılık Etkisi [The Effect of Celebrity Use in Advertising on Consumer Behavioral Intentions: The Serial Mediation Effect of Brand Love and Brand Reputation]. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(3),1143-1160. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/73042/1112275>

AFAD. (2023). 06 Şubat 2023 Kahramanmaraş (Pazarcık ve Elbistan) Depremleri Saha Çalışmaları Ön Değerlendirme Raporu [February 6, 2023 Earthquake Field Studies in Kahramanmaraş (Pazarcık and Elbistan) Preliminary Evaluation Report]. T.C. İçişleri Bakanlığı, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Deprem Dairesi Başkanlığı.

Akademik Link. (2023, February 8). Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=KM7k0N7sXOI>

Anadolu Ajansı. (2023, February 07). E-Ticarette Deprem Yardımlaşma Seferberliği başlatıldı [The Earthquake Assistance Mobilization in E-Commerce initiative was started.]. Retrieved April, 2023, from: <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/e-ticarette-deprem-yardimlasma-seferberligi-baslatildi/2809802>

Barış Özcan. (2023, February 8). Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=qQAZNLGPdml&t=1437s>

BBC. (2023, February). Retrieved, April, 2023 from: <https://www.bbc.com/sport/football/64782551>

Beşiktaş JK. (2023, February 26). Youtube. <https://youtu.be/rQkdtMX4jIQ>

Burnett, J., & Moriarty, S. (1998).

Cambridge Dictionary. (2022, April 12). Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/tr/s/C3%B6z1%C3%BCk/ingilizce/digitalize?q=digitalisation>

CBS Sports. (2023, February). Retrieved, April, 2023, from: <https://www.cbssports.com/soccer/news/fans-of-turkish-club-besiktas-throw-toys-onto-pitch-for-children-affected-by-earthquakes-in-turkiye-syria/>

Çengel, Ö., Pirtini, S., Çakıroğlu, I. (2020). COVID-19 Sürecinde İşletmelerde Kurumsal Yönetim ve Sosyal Sorumluluk Stratejilerinin Yeniden Yapılandırılması Üzerine Pazarlama Yönlü Bir Yaklaşım [A Marketing-Focused Approach to Restructuring Corporate Governance and Social Responsibility Strategies in Organizations within the COVID-19 Process]. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi*, 4(7), 1-21. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tje/issue/57551/767364>.

Cerebral Palsy Türkiye - TSCV. (2023, April 10). Depremzede Engelli Çocuklarımıza Destek Ol [Support our disabled children in earthquake victims]. Facebook. <https://www.facebook.com/plugins/post.php?href=https%3A%2F%2Fwww.facebook.com%2FCerebralPalsyTR%2Fposts%2Fpfbid02wwtVs6kUnGdvUrLJ8HoZ9MQIHRCKQL2FHc4jNsTwYecGor1JtB9VN1T6bkXL7KWgl>

Copley, P. (2004). *Marketing Communication Management*,

Concepts&Theories, Cases&Practices. Burlington: Elsevier.

Cumhuriyet. (2023). Ipsos'tan 'en güvenilen ünlüler' araştırması: İlk sırada Haluk Levent var [Ipsos' assessment on "the most trusted celebrities": Haluk Levent is currently in first place]. Retrieved April, 2023, from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/muge-anli-ilber-ortayli-acun-ilicali-ipsostan-en-guvenilen-unluler-arastirmasi-ilk-sirada-haluk-levent-var-2068118>

Develi, E. İ. (2020). Sosyal Pazarlama Kavramı ve Kamu Sektörü Reklamlarının Geleneksel ve Sosyal Medya Üzerinden Duyurulması [Social Marketing Concept and Public Sector Advertisement Announcement on Traditional and Social Media]. İstanbul, 2023: Hiperayın.

Dokanak, Z. (2019, January 12). Branding Türkiye - İnternet Reklamcılığı. Retrieved April, 2023, from: <https://www.brandingturkiye.com/internet-reklamciligini-nedir-turleri-ve-avantajlari-nelerdir/> adresinden alındı

Duncan, T., & Everett, S. (1993). Client Perceptions of Integrated Marketing Communications. *Journal of Advertising Research*, 31.

Ebru Baybara Demir [@ebrubaybarademir]. (2023a, March 30). Instagram. Retrieved from: <https://www.instagram.com/reel/Cqay0McIx4T/>

Ebru Baybara Demir [@ebrubaybarademir]. (2023b, March 31). Instagram. Retrieved from: <https://www.instagram.com/p/Cqcb79BIsTr/>

Ebru Baybara Demir [@ebrubaybarademir]. (2023c, April 4). Instagram. Retrieved from: <https://www.instagram.com/p/Cqn4OdHoSiW/>

Ebru Baybara Demir [@ebrubaybarademir]. (2023d, April 10). Instagram. Retrieved from: https://www.instagram.com/reel/Cq3Bk_BIe4j/

Ebru Baybara Demir [@ebrubaybarademir]. (2023e, April 18). Instagram. Retrieved from: <https://www.instagram.com/reel/CrMVpjKIj7c>

Eraslan, L. (2011, January). Bireysel Sosyal Sorumluluk Ölçeğinin (BSS) Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması [Development of Individual Social Responsibility Scale: Validity and Reliability Study]. *Aile ve Toplum*, 7(24), 81-91, Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/198259>.

Erkan, İ. (2020). Consumers' perceptions of unity solidarity and motivation themed advertisements published in the Covid-19 period. *Gaziantep University Journal of Social Sciences 2020 Special Issue*, 585-600. <https://doi.org/10.21547/jss.788085>

facebook.com. (2023). Neden Facebook, Instagram veya diğer Meta teknolojilerinde reklam vermelisiniz [Why you should advertise on Facebook, Instagram or other Meta Technologies?]. Retrieved from: <https://www.facebook.com/business/help/205029060038706>

Gedik, Y. (2020). Pazarlamada Yeni Bir Pencere: Dijital Pazarlama [A New Window in Marketing: Digital Marketing]. *Journal of Business in the Digital Age*, 3(1), 63-75. <http://dx.doi.org/10.46238/jobda.726408>.

Hacıoğlu, A., & Sağlam, M. (2021). COVID-19 Pandemi Sürecinde Tüketici

Davranışları ve E-Ticaretteki Değişimler [Changes in Consumer Behavior and E-Commerce During the COVID-19 Pandemic]. *Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 3(1), 16-29. <https://doi.org/10.29228/mekcad.2>.

Haluk Levent [@haluklevent]. (2023a, Mart 26). Twitter. Retrieved April, 2023, from: <https://twitter.com/haluklevent/status/1640065075607220224?s=20>

Haluk Levent [@haluklevent]. (2023b, March 28). Twitter. Retrieved April, 2023, from: <https://twitter.com/haluklevent/status/1640722910481350656?s=20>

Haluk Levent [@haluklevent]. (2023c, March 29). Twitter. Retrieved April, 2023, from: <https://twitter.com/haluklevent/status/1641084039166672901?s=20>

Haluk Levent [@haluklevent]. (2023d, April 6). Twitter. Retrieved April, 2023, from: <https://twitter.com/haluklevent/status/1644037931823161345?s=20>

Haluk Levent [@haluklevent]. (2023e, April 10). Twitter. Retrieved April, 2023, from: <https://twitter.com/ahbap/status/1645347375462993920?s=20>

Holder, D. (2007). What do we mean by direct, data and digital marketing? M. Baker, & S. Hart içinde, *The Marketing Book* (s. 372-390). London: Routledge

Hürriyet. (2023, April) Haluk Levent'in Biyografisi [Biography of Haluk Levent]. Retrieved April, 2023, from: <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-haluk-levent-kimdir-kac-yasinda-ve-nereli-iste-sanatci-ve-ahbapin-kurucusu-haluk-leventin-biyografisi-42217859/2>

Kannan, P. ve Li, H. (2017). Digital Marketing: A Famework, Review and Research Agenda, *International Journal of Research in Marketing*, 34, 22-45.

Kingsnorth, S. (2016). *Digital Marketing Strategy, An Integrated Approach to Online Marketing*. Philadelphia: Kogan Page.

Konuşanlar. (2023, April). Youtube. <https://youtu.be/orZViER0btK>

Kotane, I., Znotina, D. ve Hushko, S. (2019). Assessment Of Trends in The Application of Digital Marketing, *Scientific Journal Of Polonia University*, 33(2), 28-35.

Kotler, P., & et al. (1999).

Kotler, P., & Lee, N, (2008), *Corporate Social Responsibility: Doing the Most Good for Your Company and Your Cause*, John Wiley & Sons.

Kotler. (n.d.). *Marketing 4.0*.

Kotler, P., Shalowitz, J., Stevens, R.J., 2008, *Strategic Marketing for Health Care Organizations: Building a Customer-Driven Health System*; Jossey-Bass: San Francisco, CA, USA.

Mucuk, İ. (2007). *Pazarlama İlkeleri [Marketing Principles]*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Mynet. (2023, February). Retrieved from: <https://www.mynet.com/son-dakika-besiktas-antalyaspor-macinda-herkesi-duygulandiran-dakika-4-17-bu-oyuncak-sana-arkadasim-kampanyasiyla-saha-kenari-doldu-tasti-359340-myspor>

Nilesen IQ. (202). April 2023. Retrieved from:

<https://nielseniq.com/global/en/insights/analysis/2020/key-consumer-behavior-thresholds-identified-as-the-coronavirus-outbreak-evolves-2/>

NTV, Ebru Baybara Demir Kimdir [Who is Ebru Baybara Demir]. (n.d.). Retrieved from: https://www.ntv.com.tr/n-life/magazin/ebru-baybara-demir-kimdiriki-yil-ust-ustedunyanin-en-iyi-10-sefi-arasina-girmeyi-basaranebru-baybara-demirin-biyografisi,O34gXs1i_kaMnj3j6hpM8Q

NTV. (2023, February). Retrieved from: https://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/bu-oyuncak-sana-arkadasim-kampanyasi-dunya-basininda,5t0I34wtckOdjUR-ibs3XA/-BPh2fjmkkKsgw_tq9O5Jw

Orchiston, C., & Higham, J. E. S. (2016). Knowledge management and tourism recovery (de)market-ing: The Christchurch earthquakes 2010–2011. *Current Issues in Tourism*, 19(1), 64–84. <https://doi.org/10.1080/13683500.2014.990424>

Odabaşı, Y., & Oyman., M. (2002). *Pazarlama İletişimi Yönetimi* [Marketing Communication Management]. Eskişehir: Kapital Medya Hizmetleri A.Ş.

Öztürk, T. (1978). "Tutundurma", *Pazarlama Yönetimi* ["Promotion", Marketing Management]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Pazarlama Ens. Yayını No:10.

Porter, M., & Kramer, M. (2006). The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility. *Harvard Business Review* 84(12), 78-92.

Reuters. (2023, February). Retrieved from: <https://www.reuters.com/lifestyle/sports/besiktas-fans-throw-toys-field-children-affected-by-earthquake-2023-02-27/>

Rockcontent.com. (2022, January 18). Retrieved from: <https://rockcontent.com/blog/direct-marketing/>

Serttaş, A. (2016). *Yeni Medyada Reklam Yapmak: Yaratıcılığın Sınırları* [Advertising in the new media: Limits of Creativity]. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/328335603_Yeni_Medyada_Reklam_Yapmak_Yaraticiligin_Sinirlari

Statista.com. (2023, February 24). Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/268136/top-15-countries-based-on-number-of-facebook-users/>

Telefilmbe. (2010, January 21). Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=kt9FmFjt1vE>

The Guradian. (2023, February). Retrieved from: <https://www.theguardian.com/football/2023/feb/27/besiktas-fans-throw-toys-pitch-children-earthquake>

Time 100 Most Influential People 2023. (2023, April). Retrieved from: <https://time.com/collection/100-most-influential-people-2023/>

Todor, R. (2016). Blending Traditional and Digital Marketing, *Bulletin Of The Transilvania University of Braşov Series V: Economic Sciences*, Vol: 9 (58), No: 1, 51-56.

Tone, B. (1988). Successful Direct Marketing Methods. Lincolnwood: National Textbank Co.

Topraktan Tabaga. (2023, April 15). Retrieved from: <https://www.topraktantabaga.com.tr/deprem-bolgesine-gonderilecek-yardimlar>

Umut Hareketi. (2023, April 15). Retrieved from: <https://umuthareketi.izmir.bel.tr>

UNICEF Türkiye. (2023, April 13). En Zor Durumdaki Çocuklar İçin Düzenli Bağışçımız Ol [Be Our Regular Donor for Children in the Hardest Situation]. Facebook. <https://www.facebook.com/plugins/post.php?href=https%3A%2F%2Fwww.facebook.com%2Funicefturkiye%2Fposts%2Fpfbid02Bj68hSoN2D7jouBBTBWQGcJonnKNHzcq6wmAKgoXmU8nccRUJpmsw2RpF2Zkjhafl>

Wikipedia. (2023, April). Retrieved from: https://tr.wikipedia.org/wiki/Live_Aid

Wikipedia.com. (n.d.). Retrieved from: https://tr.wikipedia.org/wiki/2010_Haiti_depremi#:~:text=2010%20Haiti%20Depremi%20C%20merkez%20%C3%BCss%C3%BC,on%20d%C3%B6rt%20art%C3%A7%C4%B1%20depremi%20kaydetti

Wsi, 2013. Digital Minds: 12 Things Every Business Needs to Know about Digital Marketing. Victoria: Friesen Press, p. 7

Yadav, M., Rahman, Z. (2016) The social role of social media: the case of Chennai rains-2015. Soc. Netw. Anal. Min. 6, 101. <https://doi.org/10.1007/s13278-016-0410-5>

Yıldız, S. (2020, May 18). COVID-19 ile değişen tüketici davranışları. [Consumer behavior changing with COVID-19] December 28, 2020 Retrieved from: <https://covid19.tabipacademy.com/2020/05/18/degisen-tuketici-davranislari>

Yurdakul, N. B. (2006). Bütünleşik Pazarlama İletişimi Ölçümleme Süreci [Integrated Marketing Communication measuring process]. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

2024, 13 (1), 106-129 | Research Article

Evaluation of Students' Participation in the 5E-Based Flipped Classroom Approach

Neslihan CENGİZ PARLAK¹

İsmail KİNAY²

Abstract

This study aims to evaluate the participation of students levels in the 5E-based flipped classroom approach. The participants of the study consist of 12 students in the 7th grade at a public school. Case study, one of the qualitative research methods, was adopted in the study. In this study, how student participation occurred at each stage of the 5E-based flipped classroom approach was evaluated based on the students' subjective experiences. The data evaluated in the study were obtained through video recordings taken during classroom lessons, student worksheets, student documents uploaded in Google Classroom, semi-structured interview questions, audio recordings, field notes of the researcher teacher, and observation forms. Observation forms were created by the researcher to analyze in-class and out-of-class processes. Observation forms were prepared in line with the principles specified in the stages of the 5E-based classroom approach, which is the basis of the study. In the analysis of the data, deductive-inductive qualitative content analysis was used. In the coding process, a preliminary coding list was created using elements of both deductive and inductive approaches, and deductive categories were employed based on the 5E-based flipped classroom approach, which serves as the theoretical background of the study. According to the results of this study, it has been observed that in the use of the 5E-based flipped classroom approach, students' participation in out-of-class processes prepares students for in-class processes, and thus students actively participate in in-class processes. This study provides a framework for teachers to develop effective teaching strategies in terms of increasing student participation in in-class and out-of-class processes using the 5E-based flipped classroom approach. It also offers suggestions regarding the 5E-based flipped classroom approach to ensure student participation in mathematics lessons and emphasizes the importance of student participation in the learning process.

Keywords: 5E-Based Learning Model, Flipped Classroom, Inquiry-Based Learning, Maths, Student Participation

CENGİZ PARLAK, N., & KİNAY, İ. (2024). Evaluation of Students' Participation in the 5E-Based Flipped Classroom Approach, Journal of the Human and Social Science Researches, 13(1), 106-129. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1396321>

Date of Submission	26.11.2023
Date of Acceptance	05.03.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Ph.D. Student, Dicle University, Institute of Education Science, , Education Science, Diyarbakır, Türkiye, nshncngz1@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9777-4624

² Assoc. Prof. Dr., Dicle University, Ziya Gökalp Faculty of Education, Education Science, Diyarbakır, Türkiye, ismailkinay84@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8963-8411

2024, 13 (1), 1-129 | Araştırma Makalesi

5E Tabanlı Ters Yüz Edilmiş Sınıf Yaklaşımında Öğrencilerin Katılım Durumlarının Değerlendirilmesi

Neslihan CENGİZ PARLAK¹

İsmail KİNAY²

Öz

Bu çalışma 5E tabanlı ters yüz edilmiş sınıf yaklaşımında öğrencilerin katılım durumlarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın katılımcılarını bir devlet okulunda 7. sınıfa giden 12 öğrenci oluşturmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması benimsenmiştir. Bu çalışmada 5E tabanlı ters yüz edilmiş sınıf yaklaşımının her bir aşamasında öğrenci katılımlarının nasıl gerçekleştiği öğrencilerin subjektif deneyimlerine dayanarak değerlendirilmiştir. Değerlendirmeye tabi tutulan veriler için sınıf içinde dersler işlenirken çekilen video kayıtları, öğrenci çalışma kağıtları, Google Classroom'da yüklü olan öğrenci dokümanları, yarı yapılandırılmış görüşme soruları, ses kayıtları, araştırmacı öğretmenin alan notları ve gözlem formları kullanılmıştır. Sınıf içi ve sınıf dışı süreçlerin analizi için araştırmacı tarafından gözlem formları oluşturulmuştur. Gözlem formları çalışmanın dayanağı olan 5E tabanlı sınıf yaklaşımının aşamalarında belirtilen ilkeler doğrultusunda hazırlanmıştır. Verilerin analizinde tümdengelim-tümevarım nitel içerik analizi kullanılmıştır. Kodlama sürecinde tümdengelim ve tümevarım yaklaşım unsurlarını kullanarak bir ön kodlama listesi oluşturulmuş, çalışmanın teorik arka planı olan 5E tabanlı ters yüz edilmiş sınıf yaklaşımına dayalı olarak tümdengelim kategorileri kullanılmıştır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre 5E tabanlı ters yüz edilmiş sınıf yaklaşımının kullanımında öğrencilerin sınıf dışı süreçlere katılımının, öğrencileri sınıf içi süreçlere hazırladığı ve öğrencilerin böylelikle sınıf içi süreçlerde aktif katılım sağladığı görülmüştür. Sınıf dışı süreçlere katılmayan öğrencilerin sınıf içi süreçlerde etkinlikleri yaparken zorlandıkları ve tartışmalara katılmadıkları belirlenmiştir. Bu çalışma, 5E tabanlı ters yüz edilmiş sınıf yaklaşımının kullanımında sınıf içi ve sınıf dışı süreçlerde öğrenci katılımlarını arttırmak açısından öğretmenlere etkili öğretim stratejileri geliştirmeleri konusunda bir çerçeve sunmaktadır. Ayrıca matematik dersinde öğrenci katılımını sağlamak için 5E tabanlı ters yüz edilmiş sınıf yaklaşımıyla ilgili öneriler sunmakta ve öğrenci katılımının öğrenme sürecindeki önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: 5E Tabanlı Öğrenme, Ters Yüz Edilmiş Sınıf, Sorgulamaya Dayalı Öğrenme, Matematik, Öğrenci Katılımı

CENGİZ PARLAK, N., & KİNAY, İ. (2024). 5E Tabanlı Ters Yüz Edilmiş Sınıf Yaklaşımında Öğrencilerin Katılım Durumlarının Değerlendirilmesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 106-129.
<https://doi.org/10.15869/itobiad.1396321>

Geliş Tarihi	26.11.2023
Kabul Tarihi	05.03.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doktora Öğrencisi, Dicle Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Eğitimi Ana Bilim Dalı, Diyarbakır, Türkiye, nslhncngz1@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9777-4624

² Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Diyarbakır, Türkiye, ismailkinay84@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8963-8411

Introduction

Participation refers to the level of active participation of the student in a learning activity (Welborn, 1992). The multifaceted nature of participation is also reflected in the studies in the literature. Behavioral engagement includes participation in academic, social, or extracurricular activities. Emotional involvement includes students' positive and negative reactions to their teachers, classmates, and school. Cognitive participation, on the other hand, is based on the idea of understanding complex ideas and trying to learn difficult skills (Fredricks et al., 2004, p.60). The active, conscious, and constructive contribution of students to the teaching process explains how students benefit from classroom learning opportunities (Reeve, 2012, p.165). Henrie et al. (2015, p.49) assert that assessing the success of student participation in achieving desired academic and social outcomes is a useful indicator.

Technological innovations and changing learning environments affect student engagement more than ever before. As these changing learning environments affect students' behavioral participation patterns in the online environment, an investigation is needed to determine how to better achieve student learning outcomes (Al Mamun & Lawrie 2023). Attard and Holmes (2019) emphasized the usage of technology can increase students' participation in the subject as it changes the way mathematics education is presented and evaluated. In the flipped classroom approach where technology is used, Hwang, Lai and Wang (2015, p.8) emphasized that the learning flow is continuously ensured and students can actively participate in the learning process. Abeysekera and Dawson (2015) defined the flipped classroom approach as an approach where information is transferred outside the classroom, reinforcement is applied after the lesson, and student-centered activities are used in the classroom. In Abeysekera and Dawson's (2015) flipped classroom approach, they mentioned that students must complete both pre-class and post-class activities in order to participate in in-class activities. Bond (2020, p.4) emphasized that further examination of the effects of the flipped classroom approach on student participation will help educators make more informed decisions and better understand student participation when applying this approach. Schallert et al. (2022a, 2022b) developed the 5E-based flipped classroom approach by combining the stages of the 5E learning model (Bybee et al., 2006) with Abeysekera and Dawson's (2015) flipped classroom approach. The 5E model is an inquiry-based model that enables students to wonder, make discoveries, and explain their discoveries (Bybee et al., 2006). There are studies in the literature that conclude that inquiry-based learning can increase student participation (Buchanan et al. 2016, p.34; Fielding and Makar 2009, p.9). In the 5E model, the questioning process is initiated by attracting students' attention and motivating them. Students must then explore new phenomena based on their experiences. Students should provide explanations based on their experiences during the exploration. The explanation phase is followed by the elaborate phase. During the elaborate phase, additional activities should be offered to make it easier to transfer concepts and processes to new situations for generalization purposes. During the evaluation phase, students should be given the opportunity to evaluate the skills they have acquired (Bybee et al., 2006). In the inquiry-based 5E learning model, it is noteworthy that students construct their knowledge by actively participating.

In the 5E-based flipped classroom approach, students are prepared for in-class activities in the pre-lesson stages, and are also given the opportunity to reinforce what has been

learned in the course or correct their deficiencies. In this approach, since students have the opportunity to examine the course materials in advance, they can allocate more time to processes such as discovery, practice, and group work under the guidance of teachers in classroom processes. It allows students who prepare for the lesson outside the classroom to actively participate in in-class activities (Schallert et al. 2022b). Schallert et al. (2022b, p.283) have specified the points that teachers and students should consider in planning what needs to be done in each stage of the 5E-based flipped classroom approach (Table 1):

Table 1. Design Heuristic for 5E-based Flipped Classroom Scenarios

Stages	Out of Class	In Classroom
Engagement	Students' prior knowledge is activated with questioning videos aimed at the objectives. The teacher introduces the training scenarios to arouse the curiosity of the students. Students review the provided material at their own pace and jot down any questions that come to mind.	Under the guidance of the teacher, the questions that students take notes outside the classroom are opened for discussion. Students actively participate in class discussion.
Exploration	Teachers provide inquisitive videos for exploration. In the inquisitive video, a problem is discussed in detail without foreshadowing the final solutions. Students prepare for the lesson by watching these videos.	The teacher is the guide in the discovery process. It gives instant feedback to the students during the implementation process of the activities. Students explore and explain the concept in the learning environment. Informal assessments are included.
Explanation	The teacher re-introduces the concepts and theories in case the student has overlooked them, and gives the students the opportunity to explain the concepts and theories learned. Students review the presented material and compare it with their own explanations.	Students explain the concepts and theories they discovered under the guidance of the teacher. Classroom discussion and activity allows the teacher to evaluate student's understanding of concepts and/or skill acquisition.
Elaboration	The teacher presents new but closely related interrogative videos or materials related to the concept being learned. Activities include real-life contexts. Students are given tasks to apply what they have learned to different situations.	The teacher encourages students to apply what they have learned to different situations. Taking into account that students may have different levels of success, tasks with different situations are given. Students apply what they have learned to new but closely related situations.
Evaluation	The teacher provides the opportunity for students to self-assess. Students participate in self-assessments to reflect on their learning process.	The teacher evaluates the learning process of the students. Formative assessment techniques are used.

Lesson planning principles presented by Schallert et al. (2022b, p.291) that will assist educators in the lesson planning process in the 5E-based flipped classroom approach are given in Table 2:

Table 2. *Design Principles for Setting up 5E-based Flipped Classroom Scenarios*

Principle 1	The out-of-class process is used to reveal the preliminary information about the subject to be learned.
Principle 2	Students are motivated to complete the activities in and out of the classroom. Online activities are used to provide immediate feedback for formative assessments.
Principle 3	Students are encouraged to participate in activities with questioning questions in and out of the classroom.
Principle 4	Instant feedback is provided to students by applying discovery activities in the classroom process.
Principle 5	The out-of-class process is used to reinforce the learned information.
Principle 6	In the classroom process, activities are applied that enable students to explain what they have learned by justifying them.
Principle 7	In the classroom process, activities involving different situations related to daily life are applied to the students in order to make sense of the learned information, where they can apply the knowledge and skills they have acquired.
Principle 8	In order to strengthen cooperative learning environments, activities involving small group work are applied in the classroom process.

There are many studies examining student participation in the literature (Cummins, 2016; Coufal, 2014; Clark, 2015). Reeve (2012, p.21) argued that changes in student participation cause changes in the learning environment, and further research is needed in the future to fully understand and evaluate this. In our study, 5E-based flipped classroom approach, that is, an integrated model, was used.

In this context, it was necessary to conduct a study that draws attention to the potential of student participation in the 5E-based flipped classroom approach. In this study, student participations were not evaluated behavioral (Fredricks 2013; Li et al. 2014; Lai et al. 2021; Ponitz et al. 2009), emotional (Sagayadevan and Jeyaraj 2012; Ulmanen et al. 2016) and cognitive (Greene et al. 2004; Helme and Clarke 2001). In this study, student participation was evaluated in line with the stages of the 5E-based flipped classroom approach. In addition, considering the scarcity of studies on the 5E-based flipped classroom approach, this study also enables us to understand the general validity of the approach.

In this study, we aim to evaluate how student participation occurs in the 5E-based flipped classroom approach, in order to fill the gap in the literature. The purpose of the study is also to analyze student participation in a more comprehensive, taking into account the subjective experiences of students. Thus, by filling the gap in the literature, it is aimed to make suggestions for the educators to better understand the 5E-based flipped classroom approach, which is a new approach in the field of education, and to ensure student participation.

Methodology

In the research, case which is one of the qualitative research approaches was chosen to apply; as it was aimed to evaluate student participation in the 5E-based flipped classroom approach. The case study is a research method based on “how” and “why” questions to examine a phenomenon or event in depth (Yıldırım & Şimşek, 2016, p.289).

Participants

The researcher carried out the application in her own school and in a class of students she directly taught. Easily accessible sampling was used in choosing the school where the study was conducted. The easily accessible sample is the researcher choosing the situation that is easy to access (Yıldırım & Şimşek, 2016, p.123). The participants of the study are 7th grade students in the 12-13 age group attending a public school. The study was carried out on a voluntary basis with 35 students from the selected 7th grade students. For the study group, 12 students were selected from 35 students who participated in the application. These participants are students who can cooperate effectively in a group, participate in in-class and out-of-class processes, actively participate in in-class discussions, and use computers, GeoGebra dynamic software, and Google Classroom.

Environment of the Research

The refurbishment works to be carried out in the school building selected for implementation forced our school to temporarily move to another building. In this temporary settlement, the education process continued in a building used by high school students. However, since our students left late in the evening, the duration of the lessons was determined as 35 minutes. The activities were applied to the curriculum in the mathematics lesson. Since the school does not have internet and a computer room, the researcher was able to carry out the application with the facilities of himself and his students. Students brought their own devices such as laptop, phones, tablets that they used while doing the activities.

Data Collection Tools

This study is based on the pilot implementation data of the ongoing doctoral thesis of the first author. Video and audio recordings, semi-structured interview questions, student worksheets and student works uploaded to Google Classroom were used to collect data. Video recordings were used to determine participant behaviors, reactions, and interactions in the classroom process. Audio recordings were employed to analyze students' responses to interview questions. Answers extracted from student worksheets were utilized to elaborate on student participation status in detail. Additionally, student studies uploaded on Google Classroom were employed to analyze students' participation status in out-of-class stages. Semi-structured interview questions were used to expand the findings obtained from other data collection tools and add more information. Student worksheets used as data collection tools were prepared in accordance with mathematical activities. For these worksheets, the opinions of a faculty member who was an associate professor in mathematics education at a state university and a primary school mathematics teacher who was writing her master's thesis in this field at the time were taken. In order to get the opinions of the experts, rubrics were prepared by the researcher and sent to the experts. The working papers were revised in line with the feedback from experts. Observation forms were created by the researcher for the analysis of in-class and

out-of-class processes. Observation forms were prepared in line with the principles stated in the stages of the 5E-based flipped classroom approach, which is the basis of the study. Observation forms were submitted to expert opinion and revised. In addition, a semi-structured interview form was prepared. The semi-structured interview form was asked to be examined by two experts in Curriculum and Instruction, an expert in Measurement and Evaluation, an expert in mathematics education, and also a doctoral specialist in Curriculum and Instruction. The final form of the semi-structured interview form was created by taking their opinions.

Task Preparation Process

In the study, out-of-class activities and in-class activities based on 5E-based flipped classroom approach were prepared for the following objective in the 2018 Mathematics Curriculum:

“Determines the diagonals, interior and exterior angles of polygons; calculates the sum of the measures of the interior and exterior angles.

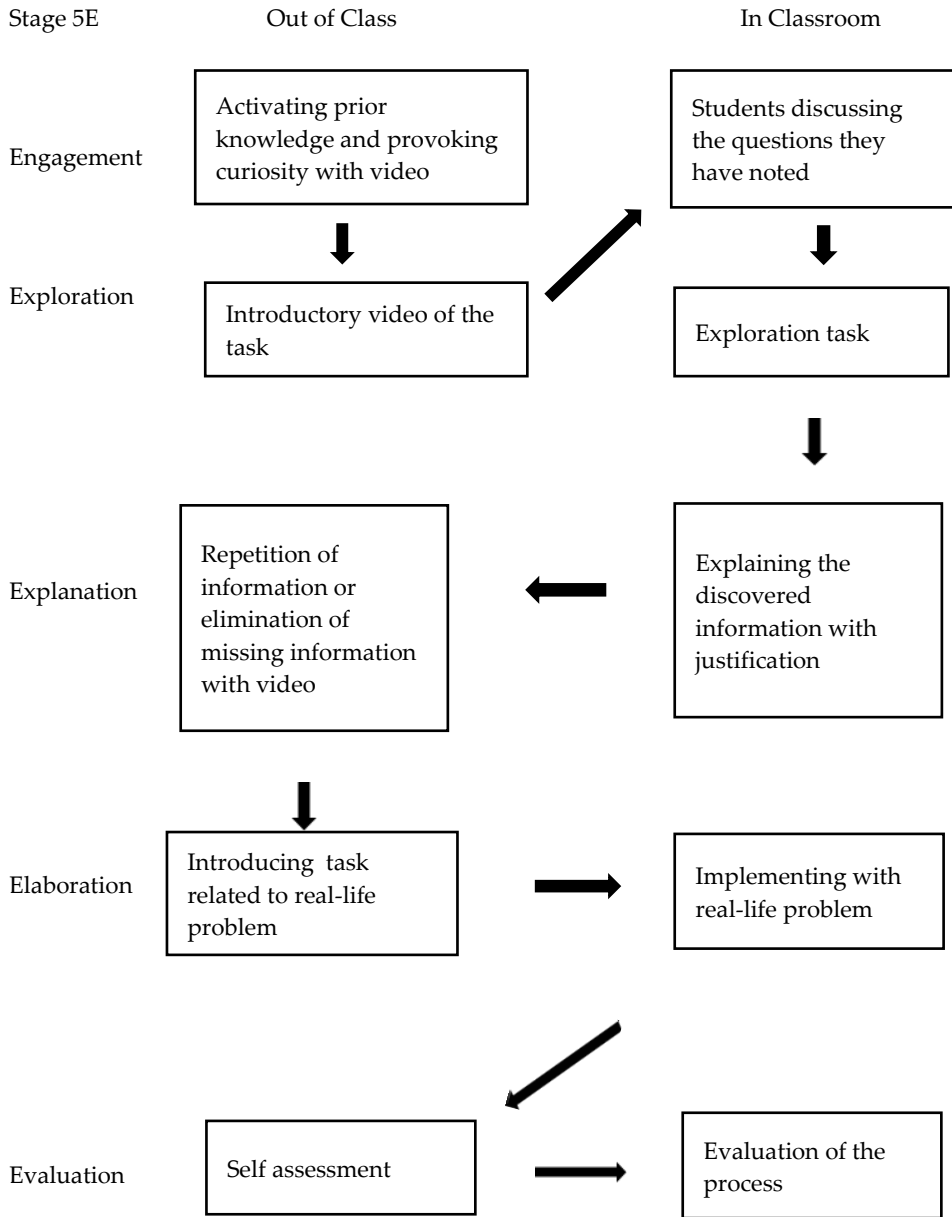
Studies to explore the sum of interior angles are included” (MEB, 2018, p.69).

All the contents used in the study were prepared by the researcher. The out-of-class stages of the activities are discussed in two parts as pre-class out-of-class stages and after-class stages. Video recordings were made by the researcher using the Zoom program for the out-of-class stages. After the expert opinions, the video footage was revised and the videos were shot again. Video editing applications were not used while the videos were being prepared, and when there was an error in the video, the videos were taken from the beginning. The questions in the videos and the evaluation questions in the out-of-class phase were sent to the students as a word file document. Content in the out-of-class stages was sent to students via Google Classroom. The exploration activity in the classroom phase was done with the GeoGebra dynamic geometry software. Before starting the study, both a guide for GeoGebra dynamic geometry software and a practical demonstration of how to use the software were prepared by the researcher. In addition, the researcher teacher informed the students about how they can use Google Classroom. In the design of the activities, Schallert et al. (2022b) 5E-based flipped classroom approach design (Table 1) and lesson planning principles (Table 2), and Smith and Stein's (1998) activity framework were adopted. After the activities were completed, a mathematics teacher who practiced using the inquiry-based flipped classroom approach and was writing a thesis on this subject, and an expert in the field of mathematics education were consulted. In line with the feedback received, corrections were made in the activities.

Implementation Process

Students worked individually on out-of-class stages and in groups in the classroom process during the stages of exploring, explaining, and deepening. They made the in-class evaluation stage individually. The implementation stages of the 5E-based flipped classroom approach in this study is provided in Figure 1. Arrows indicate the sequence of implementation stages.

Figure 1.The Process Using the 5E-based Flipped Classroom Approach

Inquiry videos were used to activate students' prior knowledge and to draw their attention to the subject during the engagement (out-of-class) phase. In the exploration (out-of-class) stage, a video was sent to the students to introduce the activity that they would be doing in the classroom. During the in-class engagement phase, in-class discussions were opened by asking the questions that were on their minds. During the in-class exploration stage, the students were given worksheets and guided by the researcher to complete the activities with group work. During the in-class exploration

stage, the students were enabled to explain the information they acquired by justifying. Explanation in the classroom process, students were asked to do the activity distributed as a group in which they could explain the information they discovered. At this stage, students were asked to make explanations and justifications. During the explanation out-of-class stage, videos which have students question the information they learned and allow them to make reinforcement and they were asked to answer the questions. During the out-of-class elaboration phase, a video was sent to the students to introduce the activities they would do in the lesson. During the in-class elaboration phase, students were provided with activities related to daily life to transfer what they learned to new situations. During the out-of-class evaluation phase, students were sent questions about the subject and asked to answer them. Thus, students were provided with self-assessment. During the in-class evaluation phase, the students were given questions about the subject and the application was ended by asking them to answer.

Analysis of Data

The following steps were carried out in the analysis of the obtained data: first, the recorded videos were watched; then all dialogues in the videos were transcribed. By looking at the video recordings, the data in Google Classroom and the student handouts, the observation forms were filled several times by the researcher at different times and the consistency among them was checked. Some questions in the semi-structured interview form prepared in the study were focused on. Some questions suitable for the purpose of the study were selected and analyzed. The semi-structured interview form was personally applied by the researcher teacher. Expression errors in the answers given by the students were corrected with their permission. The answers given by the students directly to the question were written in support of the coding obtained from the observation form. 12 students were selected for the stage of presenting the analysis results. The analysis results of these students are given in detail in the findings section. In the presentation of the data analysis, instead of the real names of the students, students were presented as A, B, C

Schreier (2012) qualitative content analysis approach was used in the study. In the coding process, a preliminary coding list was created by using deductive and inductive approaches. In the coding process, deductive categories were used based on the 5E-based flipped classroom approach, which is the theoretical background of the study. As coding progressed, the initial coding list was modified and developed, codes were added, and categories were reviewed so that they did not conflict with each other (Miles & Huberman, 1994). The coding list is given in Table 3:

Table 3.Encoding List

	Out of Class	In Classroom
Engagement	Students reviewing the materials provided at their own pace and taking notes of any questions that come up	Students sharing questions and notes in class discussion The effect of students' sharing their ideas on discussions Students interacting with other students in classroom discussions

Exploration	Students preparing for the lesson by watching the inquiry video	Students interacting with teacher and one another during activities Expressing students' answers explanatorily
Explanation	Students can use repetitive concepts in their answers to questions	Students' explanation of the concepts they discovered with their reasons Classroom discussions and activities helping evaluate students' levels of understanding concepts and acquiring skills
Elaboration	Preparing the student for the lesson by watching the introductory video of the activity	Students applying what they learn to new situations
Evaluation	Students' use of the evaluation opportunity	Students explaining solution steps while solving questions

Findings

At this stage, the analysis of the videos and student worksheets for the in-class stages, and the analysis results of the data obtained from the Google Classroom for the out-of-class stages are included. Teacher-student dialogues, students' worksheets and students' answers to interview questions will be included. First of all, the application about what is done at which stage is introduced, then the observation chart is presented and interpreted.

Student Participation in the Out-of-Class Engagement Phase

Students Reviewing the Materials Provided at Their Own Pace and Taking Notes of Any Questions That Come Up:

The video and the questions in the video were written in word files and sent to the students via Google Classroom in order to increase the students' interest in the subject, attract their attention and remind them of their prior knowledge. In the video, a quadrilateral and a triangle were drawn to remind students of their prior knowledge and they were asked to answer how many sides, corners, interior and exterior angles they had. The teacher gave feedback to the answers from the students. It was seen that the answers sent by many students were correct. The teacher noticed that there were no correct answers from the answers sent by a student and decided to open this up for discussion during the in-class engagement phase. In addition, students H and B opened the questions that came to their minds for discussion during the in-class engagement stage.

Student Participation in the Out-of-Class Exploration Phase

Students Preparing for the Lesson by Watching the Inquiry Video:

Except for three students, other students participated in the out-of-class exploration phase, watched the video and sent answers to questions about the video. The answers sent by the students were given feedback by the teacher. Thus, it was ensured that the

students were prepared for the in-class exploration phase. It was observed that the students could not answer some questions, answered some incorrectly, and did not understand some of them. It can be understood that this situation does not fully prepare the students for the in-class activity. For example, student C's answer for question one is given below:

He replied, "I couldn't find a connection with the outer inverse superposition on the right". It is understood that he did not fully understand the question. He answered the second question as follows:

"Parallel because they run equally".

He has given his answer. However, the type of angle was asked in the question.

Student H gave correct answers to all questions. Student A answered the other questions correctly, except for the 2nd question. Student A's answer to question 2:

Student A: "Contralateral angle comes to my mind"

Since he came prepared for the activities, it was determined that student H participated actively while doing the activity in the classroom.

At the same time, student A was asked whether the videos sent outside of the classroom prepared him/her for the lesson or not.

Student A: "Those videos were very helpful to me, I was watching them before I came to the class. You were mostly asking questions from those videos anyway. You were asking similar questions. Knowing their answers beforehand helped me a lot in the lesson. Sometimes I already knew the answer on the activity sheet, so I could finish it faster".

Student Participation in the Class Engagement Stage

During the introductory stage, the students asked questions that came to their minds, and class discussions were opened. Thus, a participatory learning environment was provided and the students were allowed to share their thought processes.

Students Sharing Questions and Notes in Class Discussion:

At the stage of engagement the classroom, Student D repeated the answer she gave outside the classroom with the guidance of the teacher and a class discussion was opened.

Student D the student watched the inquisitive video but gave wrong answers to some questions. He answered the 1st question as:

"Infinite exterior angles" and "Four interior angles or unknown".

He answered the second question as: "unknown interior angle" and "unknown exterior angle"

The Effect of Students' Sharing Their Ideas on Discussions:

Student B opened the class discussion by asking the question that stuck in his mind about the interior and exterior angles discussed in the video.

Student B: "Why do we call the exterior angles of the rectangle and square four but not eight?" asked the question.

Student F gave the following answer to Student B's question:

Student F: "He drew two when he was drawing the exterior angle, but he was going to draw one".

Student B clearly expressed his opinion by asking the above-mentioned question. Student F contributed to the discussion by explaining where his friend made a mistake in this question.

Students were given the opportunity to express their thoughts. The students' sharing of different ideas contributed to the enrichment of the class discussion.

Students Interacting with Other Students in Classroom Discussions:

Student H presented a different point of view earlier and started a class discussion to confirm this.

Student H: "You drew a square, you asked how many triangles are formed. After that, I drew such a drawing and said that there would be 2 of them. Then it came to my mind, we can do it like this" and draws on the board.

Teacher: "And two or four?"

Student J: "Four. Because when we draw non-adjacent diagonals, there are four of them".

Student H: "Maybe they shouldn't overlap".

When Student B answered "eight", the teacher tried to guide the students by asking the question "How many times did you count the same triangle?"

Thus, students were able to benefit from the perspectives of their friends while improving their own understanding.

At the same time, Student A and K's answers to the interview question:

Student A: "It worked very well for you to be a group in the class. We were learning different ideas and it allowed us to learn ideas from different groups, which was very good as we all told the solutions. Also, some friends did not attend the class. Student M was normally someone who didn't attend a lot of lectures. But in our practice, it is better than normal, now he exchanged ideas with us and this was very good for us".

Student K: "It improved our communication even more. He also became a better grasper. It developed our thinking. There was different of opinion. We tried to find a common idea".

In addition, it was observed that students' interaction with one another increased their communication, and they were able to express their thoughts by exchanging ideas.

Student Participation in the Classroom Exploration Phase

In the classroom exploration stage, the teacher acts as a guide. Students are expected to discover what is intended to be given and to explain the concepts they have discovered. The teacher gives instant feedback to the students when the activities are done.

Students Interacting with the Teacher and One Other During the Activities:

Student E asks questions about the activity. The teacher guides by showing it on the student's computer. At that time, one of student E's bandmates goes to listen to what the teacher has to say. All of the other students in the group also listen carefully to their teacher. This allowed students to focus.

Since rounding must be done in GeoGebra while doing the activity, the teacher makes a reminder on the GeoGebra program on the smart board. Student B explains to his friends how to do it for those who use GeoGebra on tablet and phone.

Student B: "Tablet and phone have a setting at the top. When you press the setting, three options will appear: graph, general, and algebra. You choose the general. There is rounding. You click on rounding."

In the interview, Student C stated that it was very productive for the teacher to guide the classroom activities.

It has been observed that students' interaction with their teacher and each other helps them understand the subjects better by providing a better understanding of what they will do in the activities.

Expressing Students' Answers Explanatorily:

Teacher: "Which of the relative positions of the three lines in the plane can we see here?" to answer the question

Student H: "There is a Z rule"

and shows it on the smart board.

Teacher: "Is there a relationship between the sums of the interior angles of the quadrilateral and the sums of A and C?"

Student H: "Z rule because it has interior reverse angles."

Teacher: "What is the sum of the interior angle measures of the hexagon? he asks. Student B and C raise their fingers".

Student C: "720"

Teacher: "Why?"

Student C: "Because of the triangles drawn in it".

Teacher: "Is there a pattern between the number of sides of the polygon and the number of diagonals?"

Student B: "He already has one and two around him. We can subtract the total vertices and find each vertex".

Student B: "It could be $n-3$ ".

Teacher: "Can we create a pattern about the measure of an interior angle of a polygon by using the number of sides of the polygon and the sum of the interior angles of the triangle? Explain".

Student H: "Sir, we showed the formula in that formula [on the board $(n-2) \cdot 180^\circ$] and said divide by (n) ".

Teacher: "Why did you say divide by (n) ?"

Student H: "Because it gave the sum of the interior angles of the polygon. For example, we were dividing it by how many corners it had".

Thus, it was seen that student B, C, and H were able to discover and explain where the formulas came from.

At the same time, Student B's response to the relevant interview question:

Student B: "Besides, our expression skills were improving. The fact that we explained those questions to each other in the group and exchanged ideas increased our knowledge of mathematics and increased our ability to explain".

Students were given the opportunity to express their thoughts. It has been observed that in this case, where students can explain the concepts they have discovered, much more active participation in the learning process is achieved.

Student Participation in the Classroom Explanation Stage

Students explain what they have discovered with justification.

Students' Explanation of the Concepts They Discovered with Their Reasons:

Teacher: "With what formula do we find the sum of the interior angles of a polygon?"

Most of the students give the answer $(n-2) \cdot 180^\circ$.

Teacher: "Why am I multiplying $(n-2)$ by 180° ?"

Student H: "Because $(n-2)$ is to find how many triangles there are and the sum of the interior angles of all triangles is 180° ".

Teacher: "How do I find the measure of an angle in a regular polygon?"

Student E: " $(n-2)180^\circ/n$ "

Teacher: "Why did you divide by n ?"

Student E: "We use $(n-2) \cdot 180^\circ$ to find the sum of all interior angles. To find an angle, we divide by n ".

Thus, it was seen that the students explained why the formulas were written in this way by justifying them.

In addition, student B's response to the relevant interview question:

Student B: "Student J's attendance has increased considerably now. He began to stand up like a spokesman. He started to tell. So this project we did has not only improved our math but also our explanation".

Student E gave the following answer to the interview question:

Student E: "For example, if there is a formula or something else, you can understand where they come from. For example, I read the formula $n-2$, this $n-2$ does not stay in my head. I understand where that $n-2$ comes from".

Their explanations were provided by justifying the formulas they discovered. In this way, it has been observed that students can have a deep understanding of where the formulas come from.

Classroom Discussions and Activities Helping Evaluate Students' Levels of Understanding Concepts and Acquiring Skills:

Teacher: " $(n-2)$ What is 180° ?"

Student L: "Interior angles".

Teacher: "What are interior angles?"

Student L: "Total".

Teacher: "The sum of the interior angles. Can you tell me again the sum

formula?"

Student L: "Teacher (n-2) 180° "

Teacher: "So where does the -2 in the formula come from?"

Student L: "I think it has one side".

Teacher: "Where does the -2 in the formula come from?"

Student L cannot answer

Student L answered question 1 correctly. However, when the justification was requested, he called the whole formula as interior angles and could not explain exactly where (-2) in the formula came from. With the guidance of the teacher, the level of understanding the concept and gaining skills was determined. Student B was able to explain where (-2) in the formula came from, along with his justification. Thus, it was seen that the approach used allowed students to identify their strengths and weak areas that needed improvement.

Student Participation in the Out-of-Class Explanation Stage

The teacher explains the subject again; Students are given the opportunity to explain what has been learned. Students examine the presented explanations and compare them with their own. Except for two students, the other students answered the questions in the out-of-class explanation document.

Students Can Use Repetitive Concepts in Their Answers to Questions:

Students interpreted question 1 in different ways. For example;

Student A: "Since the triangle is isosceles, both are 45° . Since one side of the quadrilateral is 90° , one triangle becomes 180° and two triangles 360° ".

Student B: "From the Z rule (USA), we find that the angle $\hat{}$ is 45° . Since the diagonals are bisectors, they are $45 \times 2 = 90^\circ$ degrees. Since $90 \times 4 = 360^\circ$, the sum of the interior angles of the square is 360° ".

Student C: "Yes, we can find it because the triangle is 180° degrees, there are two triangles inside a quadrilateral and the result is 360° degrees".

Student L: "Yes, since the interior angles of a triangle are 180° , $180^\circ + 180^\circ$ equals 360° ".

The students who answered the 2nd and 8th questions answered without explanation. No different comments were made from the students who answered the other questions correctly, either only answered or answered the question with its justification.

In the interview, students J and G mentioned that they reinforced the documents sent during the out-of-class phase.

It was observed that this situation enabled students to reinforce the concepts they discovered.

Student Participation in the Elaboration Stage Outside the Classroom

The teacher sends the activity that includes real-life contexts to the students and aims to make the students come prepared to the lesson.

Preparing the Student for the Lesson by Watching the Introductory Video of the Activity:

Most of the students answered the questions about the activities. As an example, student F mentioned that he will design a spacecraft, use regular polygons for this, and use the sum of interior angles to find the angle of view.

It has been seen that the students who come prepared get more efficiency from the activities.

Student Participation in the Elaboration Stage of the Classroom

Students participate in the teacher's activities involving different situations associated with daily life.

Students Applying What They Learn to New Situations:

Student C: "Our formula is $(n-2) \cdot 180^\circ$ "

Teacher: "Where does this formula come from?"

Student C: "This shows how many sides n has. -2 adjacent angles".

Teacher: "Correct. Neighboring corners".

When student C cannot explain where $(n-2)$ in the formula comes from, another student answers as the number of triangles formed.

Teacher: "What is 180° ?"

Student C: "Sum of interior angles. Of the octagon $(8-2)180^\circ$, this equals $6 \cdot 180^\circ = 1080^\circ$. In hexagon $(6-2) \cdot 180^\circ = 4 \cdot 180^\circ$. We subtract $1080^\circ - 720^\circ$ ".

Thus, it was seen that the student found the sum of the interior angles of the octagon and the hexagon from the formula for the sum of the interior angles of the polygon.

Transferring what has been learned to new situations shows that learning is actually carried out. It can contribute to the permanent learning process.

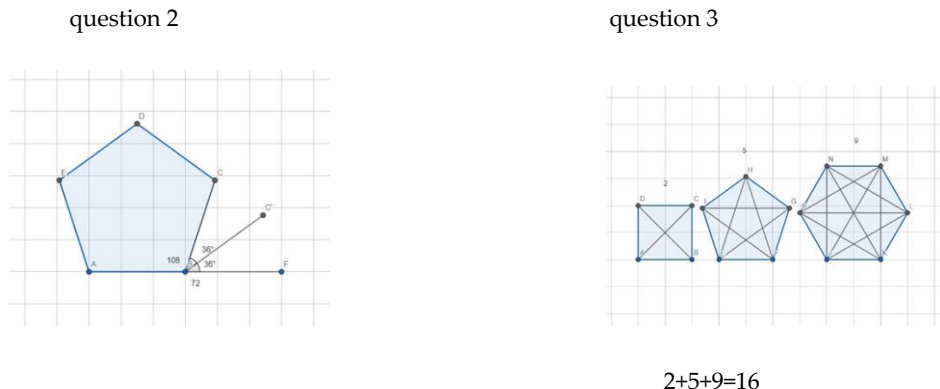
Student Participation in the Out-of-Class Evaluation Phase

Students' Use of Evaluation Opportunity:

Less than half of the students answered the assessment questions. If we give an example from student B, who answered all the questions correctly; he found the angle x in between by utilizing an interior angle of many polygons and subtracting it from the sum of the

interior angles of the triangle. And while solving it, he made the necessary explanations. He drew the answers to the 2nd and 3rd questions over the GeoGebra dynamic software and showed them on the figure 2.

Figure 2. Student B's Answers

He also interpreted the 4th question without taking any action.

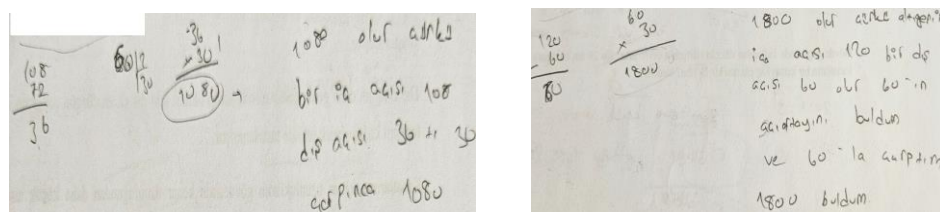
This stage can show the level of what students have learned. It has shown that students can have a more effective learning experience as feedback is provided.

Student Participation in the Classroom Evaluation Phase

In the classroom assessment phase, the teacher evaluates the learning process of the students.

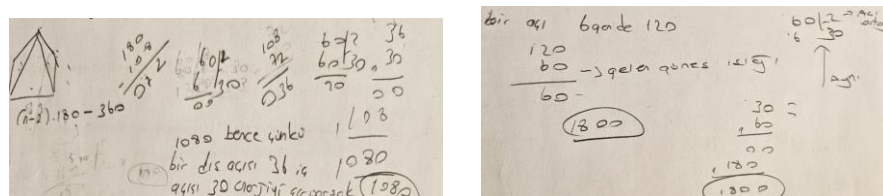
Students Explain Solution Steps While Solving Questions

Figure 3. Student A's Answers:

Most of the students answered by drawing a figure 4. For example: Student K's answers:

Figure 4. Student K's Answers

The students' thinking processes were followed by examining their solution stages, and it was concluded that this method could help them develop their missing parts.

Conclusion

Student participation was evaluated in line with the principles of the 5E-based flipped classroom approach. The stages of the approach are categorized and the focus is on evaluating student participation in the in-class and out-of-class stages.

Lo and Hew (2021, p.13) stated in their studies that classroom observation should be made to monitor student behaviors. In this study, in which a qualitative approach was followed in accordance with this recommendation, it was concluded that the 5E-based flipped classroom approach increased the participation of students in in-class processes when they attended the out-of-the classroom processes. Likewise, according to Demir et al. (2022), although the 5E-based flipped classroom approach increased student participation, it was understood that it had negative effects on student participation if students did not participate in out-of-class stages. Some students emphasized that they did not have the necessary technological equipment to participate in online learning platforms, and others emphasized that their motivation to communicate and discuss on online learning platforms was low, and that this may have prevented students from creating a productive discussion process because they wanted to communicate face to face in the learning environments they were accustomed to. Cevikbas and Kaiser (2021, p.1455) also stated that when students could not complete the pre-lesson tasks, participation was negatively affected. They mentioned that the flipped classroom approach positively affects student participation, but it should not be forgotten that some students may experience difficulties in the adaptation process.

With the 5E-based flipped classroom approach, different materials and strategies can be used to ensure student participation in out-of-class and in-class processes. Çevikbaş (2018, p.204) emphasized that students' participating in discussions, participating in group work, solving problems with different difficulties, receiving developer support and monitoring and evaluating their progress increased their participation in the course. All these applications, which are claimed to increase class participation, were easily applied in the stages of the 5E-based flipped classroom approach in this study. As a result, it was seen that students increased their participation in classroom stages. It has been observed that students increase their participation in in-class stages.

In the flipped classroom approach, students have more opportunities to participate in the activity and have a discussion about the topic. However, for this, teachers should carefully plan the activities, videos and study notes they offer outside of the classroom (Zengin, 2017, p.89). It is thought that this may help to make the learning process more meaningful. As a solution to this, it can be said that teachers should diversify materials for students with different learning styles. Additionally, students and educators need to be supported in order to successfully implement the 5E-based flipped classroom approach.

The results of this study show that students should be given the opportunity to review the provided material at their own pace and direct their own learning process. Likewise, Tütüncü and Aksu (2018, p.211) mentioned that in the flipped classroom approach, students can watch videos at their own pace, teachers can provide immediate feedback

to students about their learning processes as a guide, and teachers can differentiate their teaching and materials in accordance with students' needs and pace.

One of our conclusions is that watching questioning videos provided outside the classroom helps students prepare for the lesson to have preliminary information about the activity to be covered in the lesson, encourages them to think before the lesson, and that using questioning videos to prepare students for the lesson can be an effective method of increasing student participation. Bredow et al. (2021, p.4) likewise argued that in the flipped classroom approach, sending course materials to students in advance allows them to understand the information more deeply by encouraging active participation in in-class activities. Likewise, Çevikbaş (2018, p.183) stated in his study that it would be useful to watch lecture videos to ensure student participation.

It can be thought that it is important for students to give explanatory answers to the questions in terms of exhibiting their skills in the learning process, as it provides the opportunity to understand the thinking processes of the students and determine their needs. Likewise, Özcan et al. (2022, p.129) suggested to mathematics teachers that in order to deepen the conceptual understanding of the inquiry-based flipped classroom approach, classroom discussions should be supported with guiding questions. Demir et al. (2022, p.21) observed in his study that the teacher's use of guiding questions was effective in helping students enter the justification process, and in some cases, when the teacher did not participate in the discussion processes, the students abandoned the discussion. In this study, it was concluded that the students' sharing the questions in their minds in the class allows the discussions to deepen and strengthens the interaction of the students with each other and student-centered learning.

Bredow et al. (2021, p.6) stated that in the flipped approach, students can draw conclusions and make connections by reinforcing what has been learned. Likewise, Clark (2015) emphasizes that watching the videos sent in the flipped classroom model multiple times contributes to the students' better understanding of the relevant subject. In addition to these, as Schallert et al. (2022b) stated, it is argued that out-of-class practices are beneficial in terms of reinforcing students' knowledge and eliminating their deficiencies when applied after in-class activities. In this study, it was clearly determined that by using the 5E-based flipped classroom approach, students reinforced the subjects they learned and understood the relevant subject better.

As a result, it is understood that the 5E-based flipped classroom approach supports student participation in different aspects. It has been observed that participation in out-of-class processes increases students' interest and motivation, and also by coming prepared to class, active participation in in-class processes increases. It has been determined that students who do not participate in out-of-class processes have difficulty performing activities in the classroom and cannot participate in discussions. It has been observed that participation in discussions and group studies in the classroom processes and the monitoring and evaluation activities carried out by the teacher throughout this process increase the participation of the students. It has been determined that students' ability to express their ideas and interact with the teacher and each other during classroom processes enables them to develop a deep understanding of their knowledge.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>*This study was produced from the data obtained from the pilot implementation of the 1st author's ongoing doctoral thesis study.</p> <p>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</p> <p>* Dicle University Rectorate, Dicle University Social and Human Sciences Ethics Committee Decision was taken with the decision dated 21.03.2022, numbered 76 of the Presidency of the Publication Ethics Committee</p>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	<p>Design of Study: 1. Author (%80), 2. Author (%20)</p> <p>Data Acquisition: 1. Author (%80), 2. Author (%20)</p> <p>Data Analysis: 1. Author (%80), 2. Author (%20)</p> <p>Writing up: 1. Author (%80), 2. Author (%20)</p> <p>Submission and Revision: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p>

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>* Bu çalışma 1. Yazarın devam etmekte olan doktora tez çalışmasının pilot uygulamasından elde edilen verilerden üretilmiştir.</p> <p><i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p> <p>* Dicle Üniversitesi Rektörlüğü, Dicle Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Başkanlığının 21.03.2022 Tarih, 76 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	<p>Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%80), 2. Yazar (%20)</p> <p>Veri Toplanması: 1. Yazar (%80), 2. Yazar (%20)</p> <p>Veri Analizi: 1. Yazar (%80), 2. Yazar (%20)</p> <p>Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%80), 2. Yazar (%20)</p> <p>Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p>

References / Kaynakça

- Abeyssekera, L., & Dawson, P. (2015). Motivation and cognitive load in the flipped classroom: Definition, rationale and a call for research. *Higher Education Research & Development*, 34(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/07294360.2014.934336>.
- Al Mamun, M. A., & Lawrie, G. (2023). Student-content interactions: Exploring behavioural engagement with self-regulated inquiry-based online learning modules. *Smart Learning Environments*, 10(1), 1. <https://doi.org/10.1186/s40561-022-00221-x>.
- Attard, C., & Holmes, K. (2019). *Technology-enabled mathematics education: Optimising student engagement*. Routledge.
- Bybee, R. W., Taylor, J. A., Gardner, A., Van Scotter, P., Powell, J.C., Westbrook, A., & Landes, N. (2006). *The BSCS 5E instructional model: Origins and effectiveness*. Colorado Springs: BSCS.
- Buchanan, S., Harlan, M., Bruce, C., & Edwards, S. (2016). Inquiry based learning models, information literacy and student engagement: A literature review. *School Libraries Worldwide*, 23-39.
- Bond, M. (2020). Facilitating student engagement through the flipped learning approach in K-12: A systematic review. *Computers & Education*, 151, 103819. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2020.103819>
- Bredow, C. A., Roehling, P. V., Knorp, A. J., Sweet, A. M. (2021). To flip or not to flip? A meta-analysis of the efficacy of flipped learning in higher education. *Review of Educational Research*, 6(91), 878-918. <https://doi.org/10.3102/00346543211019122>.
- Cevikbas, M. & Kaiser, G. (2021). Student engagement in a flipped secondary mathematics classroom. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 1-26. <https://doi.org/10.1007/s10763-021-10213-x>.
- Clark, K. R. (2015). The effects of the flipped model of instruction on student engagement and performance in the secondary mathematics classroom. *Journal of Educators Online*, 12(1), 91-115.
- Coufal, K. (2014). *Flipped learning instructional model: Perceptions of video delivery to support engagement in eighth grade math* [Doctoral thesis]. Lamar University, Beaumont, USA.
- Cummins, J. C. (2016). *College student engagement patterns in small group learning Activities conducted in courses organized using a flipped learning instructional pedagogy* [Doctoral thesis]. The University of Tennessee, Knoxville.
- Çevikbaş, M. (2018). *Investigation of student participation process in a mathematics classroom based on flipped classroom model applications* [Doctoral thesis]. Gazi University, Ankara, Türkiye.
- Demir M., Zengin Y., Özcan Ş., Urhan S. & Aksu N. (2023) Students' mathematical reasoning on the area of the circle: 5E-based flipped classroom approach, *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, 54:1, 99-123.
- Fredricks, J. A., Blumenfeld, P. C., & Paris, A. H. (2004). School engagement: Potential of the concept, state of the evidence. *Review of educational research*, 74(1), 59-109.

- Fredricks, J. (2013). Behavioral engagement in learning. *International Guide to Student Achievement*, 42, 44.
- Fielding-Wells, J., & Makar, K. (2009). *Student (dis) Engagement in Mathematics*.
- Greene, B. A., Miller, R. B., Crowson, H. M., Duke, B. L., & Akey, K. L. (2004). Predicting high school students' cognitive engagement and achievement: Contributions of classroom perceptions and motivation. *Contemporary educational psychology*, 29(4), 462-482.
- Helme, S., & Clarke, D. (2001). Identifying cognitive engagement in the mathematics classroom. *Mathematics Education Research Journal*, 13(2), 133-153.
- Hwang, G. J., Lai, C. L., & Wang, S. Y. (2015). Seamless flipped learning: A mobile technology-enhanced flipped classroom with effective learning strategies. *Journal of computers in education*, 2, 449-473.
- Henrie, C. R., Halverson, L. R., & Graham, C. R. (2015). Measuring student engagement in technology-mediated learning: A review. *Computers & Education*, 90, 36-53.
- Lai, H. M., Hsieh, P. J., Uden, L., & Yang, C. H. (2021). A multilevel investigation of factors influencing university students' behavioral engagement in flipped classrooms. *Computers & Education*, 175, 104318.
- Li, F., Qi, J., Wang, G., & Wang, X. (2014). Traditional classroom vs e-learning in higher education: Difference between students' behavioral engagement. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (Online)*, 9(2), 48.
- Lo, C. K., & Hew, K. F. (2021). Student engagement in mathematics flipped classrooms: Implications of journal publications from 2011 to 2020. *Frontiers in Psychology*, 12, 672610.
- MEB (2018). *Matematik Ders Programı (1-8. Sınıflar) [Mathematics Curriculum (Grades 1-8)]*. Ankara. Board of Education.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An Expanded Sourcebook (2nd ed)*. Sage Publications.
- Özcan, Ş.; Demir, M., Aksu, N; Urhan, S. & Zengin, Y. (2022). Investigation of middle school students' conceptual understandings of the circle : Flipped classroom approaches with the 5E model. *Muğla Sıtkı Koçman Faculty of Education Journal*, 9(1), 110-133. <https://doi.org/10.21666/muefd.988366>
- Ponitz, C. C., Rimm-Kaufman, S. E., Grimm, K. J., & Curby, T. W. (2009). Kindergarten classroom quality, behavioral engagement and reading achievement. *School Psychology Review*, 38(1), 102-120.
- Reeve, J. (2012). *A self-determination theory perspective on student engagement*. In *Handbook of Research on Student Engagement* (pp. 149-172). Boston, MA: Springer US.
- Sagayadevan, V., & Jeyaraj, S. (2012). The role of emotional engagement in lecturer-student interaction and the impact on academic outcomes of student achievement and learning. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 12(3), 1-30.

Schallert, S., Lavicza, Z., & Vandervieren, E. (2022a). Merging flipped classroom approaches with the 5E inquiry model: A design heuristic. *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, 53(6), 1528–1545. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/0020739X.2020.1831092>

Schallert, S., Lavicza, Z., & Vandervieren, E. (2022b). Towards inquiry-based flipped classroom scenarios: A design heuristic and principles for lesson planning. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 20(2), 277–297. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s10763-021-10167-0>.

Schreier, M. (2012). Qualitative content analysis in practice. *Qualitative Content Analysis in Practice*, 1-280. London: Sage.

Smith, M. S., & Stein, M. K. (1998). Reflections on practice: Selecting and creating mathematical tasks: from research to practice. *Mathematics Teaching in The Middle School*, 3(5). <https://doi.org/10.5951/MTMS.3.5.0344>

Tütüncü, N., & Aksu, M. (2018). A Systematic review of flipped classroom studies in Turkish education. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4(2), 207–229.

Ulmanen, S., Soini, T., Pietarinen, J., & Pyhältö, K. (2016). Students' experiences of the development of emotional engagement. *International Journal of Educational Research*, 79, 86-96.

Yıldırım, A.; Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (Qualitative Research Methods in The Social Sciences)*. Ankara: Seçkin.

Wellborn, J. G. (1992). *Engaged and disaffected Action: The conceptualization and measurement of motivation in the academic domain* (Order No.9218563). ProQuest Dissertations & Theses Global.(304029074). Retrieved from <https://www.proquest.com/dissertations-theses/engaged-disaffected-action-conceptualization/docview/304029074/se-2>.

Zengin, Y. (2017). Investigating the Use of the Khan Academy and mathematics software with a flipped classroom approach in mathematics teaching. *Educational Technology & Society*, 20(2), 89-100.

Profitability Analysis of Markets Traded on Borsa Istanbul

Faruk DAYI¹

Nasruldeen INDABHA²

Abstract

Supermarkets significantly increased product prices in response to the sudden and sharp rise in the exchange rate in July 2018. A similar situation unfolded in 2021 when interest rates dropped, and the exchange rate experienced a steep increase. The surge in demand for foreign currency and subsequent interest rate cuts led to an escalation in the exchange rate. Consequently, production costs rose due to inflated raw material prices, resulting in higher product prices. Additionally, supermarkets allegedly engaged in cartel-like behavior, purposely withholding products from sale, further contributing to price hikes between 2021 and 2022. This study evaluates whether supermarkets garnered substantial profits during the period. Financial statement data from 2018 to 2022 was analyzed using vertical, trend, and ratio analyses to assess the financial position and profitability of five companies listed on Borsa Istanbul. Throughout the 2018-2022 period, except for 2022, BIM demonstrated the highest return on assets ratio. The return on assets ratios for 2022 and 2021 exhibited an upward trend, indicating an increase in profitability during 2022. SOK recorded the highest return on equity ratio in the 2018-2022 period, while CarrefourSA reported the lowest. Furthermore, the companies witnessed notable growth in revenues, gross sales profitability, and net profitability in 2022, surpassing previous years. This suggests they earned more profit by increasing prices at a greater rate than their costs in 2022. The operating profitability of the companies also experienced an upswing during this period. BIM held the largest share of operating profit in revenues in 2022, while CarrefourSA possessed the smallest share. In terms of net profitability, the companies fared better in 2022 compared to 2021, with net profitability exhibiting a more substantial increase during 2022.

Keywords: Profitability, Supermarket, Financial Analysis, Ratio Analysis, Istanbul Stock Exchange

DAYI, F., & ADAİEM, N. (2024). Profitability Analysis of Markets Traded on Borsa Istanbul, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 130-151. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1311806>

Date of Submission	08.06.2023
Date of Acceptance	31.12.2023
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assoc. Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Business Administration, Kastamonu, Türkiye, fdayi@kastamonu.edu.tr, ORCID:0000-0003-0903-1500

² Ph.D Student, Kastamonu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Business Administration, Kastamonu, Türkiye, nesrdden@hotmail.com, ORCID:0000-0003-0618-0148

2024, 13 (1), 130-151 | Araştırma Makalesi

Borsa İstanbul'da İşlem Gören Marketlerin Karlılık Analizi

Faruk DAYI¹

Nasruldeen INDABHA²

Öz

2018 yılında Temmuz ayında döviz kurundaki ani ve sert yükseliş sonucunda süpermarketler fiyatlara yüksek oranda zam yapmışlardır. 2021 yılında da benzer bir durum ile karşılaşılmış faiz oranlarının düşmesi ile döviz kurunda sert yükselişler görülmüştür. Döviz talebinin artması ve faiz indirimlerinin sonraki aylarda devam etmesi döviz kurunun yükselmesine neden olmuştur. Hammadde fiyatlarının yükselmesi sonucunda üretim maliyetleri artmış ve ürünlerin fiyatına yüksek oranda zam yapılmıştır. Süpermarketler fiyatlarının yükseldiğini bahane ederek mevcut ürünlere de zam yaptıkları ifade edilmektedir. 2021-2022 yıllarında süpermarketlerin stoklarındaki ürünlere de zamlı fiyatı yansıttıkları düşünülmektedir. Süpermarketlerin kartel oluşturdukları ve ürünleri satmayarak fiyatları yükselttikleri iddia edilmiştir. Çalışmada süpermarketlerin 2021 ve 2022 yıllarında yüksek oranda kar edip etmedikleri değerlendirilmektedir. Borsa İstanbul'da işlem gören 5 şirketin 2018-2022 dönemi finansal tablo verileri kullanılarak dikey, trend ve oran analizleri yapılarak finansal durumları ve karlılıkları incelenmiştir. 2018-2022 döneminde 2022 yılı haricinde aktif karlılık oranı en yüksek şirketin BİM olduğu tespit edilmiştir. Şirketlerin 2022 ile 2021 yılları aktif karlılık oranı karşılaştırıldığında 2022 yılında oranın yükseldiği görülmektedir. 2018-2022 döneminde özsermaye karlılık oranı en yüksek olan ŞOK; en düşük olan ise CarrefourSA'dır. Şirketlerin 2022 yılında hasılatlarının, brüt satış karlılığının ve dönem net karlılığının diğer yıllara göre daha fazla arttığı dolayısıyla 2022 yılında maliyetlerden daha yüksek oranda fiyatların artmasıyla daha fazla kar ettikleri görülmektedir. Şirketlerin esas faaliyet karlılıkları karşılaştırıldığında hepsinin esas faaliyet karlılığının arttığı tespit edilmiştir. 2022 yılında esas faaliyet karının hasılat içindeki payı en yüksek olan şirket BİM, en düşük şirket ise CarrefourSA'dır. Analiz sonucunda şirketlerin 2022 yılında dönem net karlılıklarının 2021 yılına göre daha fazla arttığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karlılık, Süpermarket, Finansal Analiz, Rasyo Analizi, Borsa İstanbul

DAYI, F., & ADAİEM, N. (2024). Borsa İstanbul'da İşlem Gören Marketlerin Karlılık Analizi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 130-151. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1311806>

Geliş Tarihi	08.06.2023
Kabul Tarihi	31.12.2023
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Kastamonu, Türkiye, fdayi@kastamonu.edu.tr, ORCID:0000-0003-0903-1500

² Doktora Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Kastamonu, Türkiye, nesrdden@hotmail.com, ORCID:0000-0003-0618-0148

Introduction

The wholesale and retail sector holds the second-largest portion of national income, trailing only behind the manufacturing industry. Moreover, the retail sector contributes significantly to government taxes, making it the second-largest sector in terms of tax revenues and the third-largest sector in terms of the number of taxpayers. In Türkiye, the retail sector is the second-largest employer, surpassed only by the building construction industry (Deloitte, 2015). According to data from the Turkish Statistical Institute (TSI), 3.6 million businesses were operating in Türkiye in 2021, employing approximately 14.5 million individuals. Within this landscape, the retail industry alone encompasses 815,000 companies, employing around 1.6 million people. In 2021, the sector generated a turnover of 1.5 trillion Liras, constituting approximately 8.9% of the total trade volume (Turkcrating, 2022, p.1-2).

The retail sector has undergone substantial transformations amid the COVID-19 pandemic. Uncertainty increased with the pandemic and decisions were taken under incomplete information (Akalın & Dilek, 2007, p. 34). It has been stated that individuals turn to online shopping to avoid physical contact in crowded places such as supermarkets (Madalı, 2022, p. 103). Notably, there has been a significant surge in the number of consumers opting for online shopping at supermarkets. However, as pandemic restrictions were gradually lifted, there has been a resurgence in the utilization of physical distribution channels, accompanied by a decline in online shopping. Following the pandemic, purchases made by physical grocery shoppers witnessed a 1.6% increase, while online shoppers experienced a decline of 1.3%. It is projected that individuals who became accustomed to online shopping during the pandemic will persist with this preference in the coming years. Consequently, consumers are anticipated to undergo notable shifts in their shopping behaviors. In the upcoming years, the retail sector is likely to encounter several challenges, including unreliable websites, price disparities between online and brick-and-mortar stores, limited online stock availability, payment security vulnerabilities, and inaccurate product recommendations. Furthermore, prices will emerge as a crucial determinant influencing the product choices of consumers who opt for physical distribution channels while monitoring store offerings. Supermarkets are expected to place greater emphasis on branding by promoting and selling products under their own labels (TUSIAD, 2023, p. 1-20).

Supermarkets play a significant role within the retail sector, particularly in Türkiye, where numerous supermarkets with extensive branch networks operate as discounters. Concerns have been raised about the formation of cartels among these markets, leading to potential price manipulation. Supermarkets constantly increase the products price due to inflation. This study investigates whether supermarkets have attained substantial profits in light of the abrupt and substantial increase in commodity prices caused by exchange rate fluctuations in 2021. Unlike other studies, the incomes and expenses of supermarkets are examined and it is evaluated whether they gain unfair advantage or not. After the introduction is given in the first part, there is a literature review in the second part. The sample, model and method of the study are in the third section. Findings and evaluation part is in the fourth part. Finally, the study is completed by evaluating the results of the analysis.

Literature Review

This section specifically addresses the limited number of studies that delve into supermarkets' financial analysis.

In a study by Kazak (2023), the financial performance of retail sector companies in Türkiye, specifically BIM, CarrefourSA, Migros, and SOK supermarkets, was examined using the ratio analysis method. The analysis focused on the financial statement data from 2017 to 2021. By calculating 18 ratios and employing the DEMATEL and MOORA methods, Kazak assessed the financial performance of these companies. The findings revealed that BIM exhibited the strongest financial performance among the supermarkets analyzed, followed by Migros, SOK, and CarrefourSA. Consequently, Kazak recommended that the other supermarkets take proactive measures to enhance their financial performance based on these outcomes (Kazak, 2023).

In a study by Mızrakçı (2023), a performance evaluation of three supermarket branches was conducted using data from 2016 to 2020. The evaluation focused on various factors, including rent, employee costs, energy costs, waste, sales revenue, purchasing costs, and the size of the physical space. Mızrakçı used the ENTROPI method to assign weights to the criteria and used the VIKOR, ARAS, and MOORA methods to analyze the financial performance. All three methods produced the same results. Mızrakçı concluded that both the rent and the size of the sales area were significant criteria affecting performance (Mızrakçı, 2023).

Bozkır, Yıldız, and Türkmen (2022) acknowledged that the COVID-19 pandemic brought about numerous economic and social challenges. Their study specifically explored the pandemic's impact on the food, beverage, and tobacco sector. To assess the financial performance, they focused on the annual financial statement data of 26 companies listed on the Borsa Istanbul (BIST) exchange, covering the period from 2019 to 2021. The researchers calculated seven ratios and employed the GRI relational analysis method. The findings indicated that certain companies were able to leverage the pandemic circumstances to their advantage, while others encountered difficulties in adapting to the changing conditions (Bozkır, Yıldız, & Türkmen, 2022).

İyibildiren (2022) examined the financial performance of five supermarkets during the COVID-19 pandemic. The analysis included vertical, trend, and ratio analyses using the financial statement data of these companies from 2017 to 2021. The results showed that supermarkets achieved their most robust performance in 2020. However, in 2021, their focus shifted to maintaining their current level of performance. İyibildiren also found that BIM used its assets most profitably (İyibildiren, 2022).

Ceyhan and Karapolat (2022) examined the financial performance of five retail companies listed on Borsa Istanbul. They calculated various ratios based on financial statement data spanning from 2014 to 2019. These ratios were subsequently analyzed using the COPRAS method. The findings indicated that ADESE achieved the highest average ratio throughout the five-year period. However, Bizim Toptan did not secure the top position during the six-year period. BIM and CarrefourSA emerged as the top performers twice each, while Migros claimed the top position once in terms of financial performance (Ceyhan & Karapolat, 2022).

In their study, Gül and Erdem (2022) emphasize the significance of financial analysis in aiding decision-makers to evaluate the operational outcomes of enterprises. They

highlight that companies employ various methods to assess their success, considering numerous factors in the decision-making process. Specifically, the researchers focused on data from 2013 to 2020 for food retail companies listed on Borsa Istanbul. To analyze the financial performance of these companies, Gül and Erdem calculated 20 financial ratios and three non-financial ratios. They utilized the Entropy-based Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS) method for the analysis. Their examination concluded that companies with a higher return on equity ratios, an extensive branch network, and effective inventory management could sustain profitability. Conversely, companies with inadequate equity, weak financial position, and suboptimal inventory management struggled to maintain profitability (Gül & Erdem, 2022).

Kondak (2021) investigated the financial performance of nine food companies listed on Borsa Istanbul that transitioned to online shopping during the COVID-19 pandemic. The analysis involved utilizing financial statements from 13 three-month periods from 2018 to 2021 to calculate eight ratios. The researcher employed TOPSIS to compare the financial performance of the companies. The findings indicated that Ülker consistently demonstrated the best financial performance across most of the periods analyzed, with only one exception (Kondak, 2021).

Yılmaz (2020) studied the financial performance of 24 food companies listed on Borsa Istanbul. The study focused on the financial statement data from 2017 to 2019. A total of 20 ratios were calculated, and the financial performance of the companies was analyzed using the ENTROPI, TOPSIS, and VIKOR methods. The findings revealed that market ratios, particularly the price/sales ratio, significantly determined financial performance. The study also identified the top-performing companies for each year, with CCOLA leading in 2017, ULKER and EKIZ in 2018, and EKIZ and TKURU in 2019 (Yılmaz, 2020).

Akkan and Bozkurt (2020) discussed the financial performance of food retailers that utilized online methods during the COVID-19 pandemic and observed substantial profits. The study aimed to assess the impact of the pandemic on these retailers by analyzing their non-financial data. Specifically, they focused on the social dimension of the GRI 4 standard in their content analysis. The study examined reports published between 2017 and 2019 by six food retailers listed on Borsa Istanbul. The findings indicated that companies demonstrated increased attention to occupational health measures during this period (Akkan & Bozkurt, 2020).

Öztel and Şenkal (2020) conducted a study on the financial performance of CarrefourSA from 2014 to 2018. The study involved the calculation of 12 financial ratios, which were then analyzed using the COPRAS method. The weights of the ratios were determined using ENTROPI. The findings indicated that the return on equity ratio held a high significance level, whereas the equity turnover ratio held a low significance level. Additionally, the study highlighted that 2015 was the most successful year for the company, while 2017 was deemed the least successful (Öztel & Şenkal, 2020).

Satır, Kısakürek, and Yaşar (2020) conducted a study on the financial performance of eight retail companies listed on Borsa Istanbul between 2012 and 2018. The study focused on six financial indicators: short-term debt payment ratio, net working capital turnover, and liquidity ratios. The financial performance of the companies was evaluated using the TOPSIS method. Additionally, the return on assets ratios were calculated to assess the financial performance of the companies. The findings revealed that the companies had

high liquidity ratios but low returns on assets. Furthermore, the study highlighted that the results obtained through the TOPSIS method differed from those obtained through the return on assets ratio analysis (Satır, Kısakürek, & Yaşar, 2020).

Dayı (2020) presents the argument that inflation leads to an increase in sales costs. Companies respond to these cost increases by adjusting prices to achieve their target profits. Some companies may even raise prices more than the cost increase. To explore this phenomenon, Dayı examined the price increases implemented by certain companies that may have taken advantage of sudden spikes in the exchange rate during the period of July-September 2018. The study utilized financial statement data from ten retail companies traded on Borsa Istanbul, specifically focusing on the 2nd and 3rd quarters of 2017 and 2018. Correlation analysis, t-tests, and financial analysis were conducted on various factors, including revenues, cost of sales, gross profits, operating profits, and net profits. The findings revealed that supermarkets increased their selling prices at a higher rate compared to the cost of sales (Dayı, 2020).

Ülker and Arslan (2020) conducted a comparative analysis of the financial performance of three supermarkets traded on Borsa Istanbul using ratio analysis. The study involved calculating and analyzing 20 ratios based on the financial statement data for the period of 2015-2018. The findings revealed that Migros exhibited the highest level of liquidity among the three companies. Additionally, Migros demonstrated a high receivables turnover, while BIM had a high inventory and asset turnover. BIM emerged as the most profitable company in terms of return on assets, return on operations, and net profitability. On the other hand, CarrefourSA displayed the weakest ability to repay short-term debt. The study also highlighted that BIM's operational efficiency was attributed to factors such as a high number of markets, low prices, and a policy focused on generating high sales revenue. In comparison to Migros and CarrefourSA, these factors played a significant role in BIM's efficient operations (Ülker & Arslan, 2020).

Kazak (2018) emphasizes the significance of the retail sector within the economy, highlighting the intense competition and the prevalence of discount store chains. In his study, Kazak compared the financial performance of BIM with that of the retail sector traded on Borsa Istanbul. The analysis involved ratio analysis using the balance sheet and income statement data of the sector, as well as the financial statement data of the companies. The data encompassed the period from 2011 to 2016. The findings indicate that BIM remains relatively unaffected by the unfavorable trajectory of the retail sector. It is suggested that the sector should increase its inventory turnover rate by reducing the number of products offered, and inefficient branches could be closed to enhance overall efficiency (Kazak, 2018).

Özbek (2016) highlights the significance of the retail sector and emphasizes the necessity for companies to operate efficiently in order to accomplish their objectives. He argues that evaluating the financial performance of companies can serve as a means to assess their operational efficiency. In his study, Özbek analyzed the financial performance of BIM, a company traded on Borsa Istanbul, during the period of 2008-2015. Utilizing the ELECTRE III method, he examined liquidity, financial, operating, and profitability ratios to evaluate the company's financial performance. His findings indicate that BIM demonstrated efficiency in 2009 and 2010 but exhibited inefficiency in 2014 (Özbek, 2016).

Omağ (2014) asserts that financial analysis plays a strategic role in assessing the financial

performance of businesses. In his study, he conducted a financial analysis of a company operating in the food sector. By utilizing the vertical analysis method, he examined the financial statement data of the food company for the period of 2011-2012. The findings revealed the necessity for the company to enhance its cost efficiency. Additionally, Omağ identified high inventory and turnover rates, as well as trade payables turnover rate, suggesting that effective cash management planning is crucial for companies (Omağ, 2014).

Bülbül and Köse (2011) conducted a study utilizing the TOPSIS and ELECTRE methods to evaluate the financial performance of 19 companies operating in the food, beverage, and tobacco industry sector in Türkiye. The researchers analyzed the financial statement data of these companies for the period of 2005-2008 and calculated eight ratios. Their findings indicated that Company H consistently demonstrated the highest level of performance across all periods, whereas Company P exhibited the poorest performance. The study concluded that the overall performance of the companies was relatively similar (Bülbül & Köse, 2011).

Kaderli (2006) conducted an analysis of the financial performance of ten food companies listed on Borsa Istanbul. The study utilized financial statement data from the period 1993-2002 and involved the calculation of liquidity, financial structure, activity, and profitability ratios. The findings revealed that Banvit and Tat canned food companies demonstrated the strongest performance in terms of liquidity ratios. When it came to financial structure ratios, Tat Konserve and Ülker stood out as the top performers. In terms of activity ratios, Banvit and Vanet exhibited the highest levels of performance. Finally, Tat Konserve and Konfrut Gıda were identified as the top performers in profitability ratios (Kaderli, 2006).

Sample, Model and Method

In late 2021, there was a notable surge in product prices attributed to the escalation of exchange rates. Supermarkets took advantage of this situation by consistently raising the selling prices of their products, justifying the increases as a response to rising costs, despite not being directly involved in the production process. As a result, the government implemented stricter controls to curb unfair price hikes when supermarkets began selling their existing stock at new prices. The objective of this study is to investigate the profitability of supermarkets in the years 2021 and 2022. The sample consisted of five supermarkets that are publicly listed on Borsa Istanbul (refer to Table 1).

Table 1: Sample of The Study

No	Company Name	Codes
1	BİM Birleşik Mağazalar A.Ş.	BIMAS
2	Bizim Toptan Satış Mağazaları A.Ş.	BIZIM
3	CarrefourSA Carrefour Sabancı Ticaret Merkezi A.Ş.	CRFSA
4	Migros Ticaret A.Ş.	MGROS
5	ŞOK Marketler Ticaret A.Ş.	SOKM

There are currently fourteen companies operating in the retail trade sector listed on Borsa

Istanbul. This study aimed to investigate whether there was an unusual surge in the profitability of supermarkets during the period of 2021-2022. The sample for the study consisted of five supermarkets (Public Disclosure Platform, 2023). The analysis focused on the audited financial statement data of these supermarkets for the period of 2018-2022. The income statements were examined to assess the revenues and expenses of the supermarkets, while the statements of financial position were utilized to evaluate their assets, equity, and profitability ratios. The data were analyzed using various financial statement analysis methods (Table 2).

Table 2: Variables and Analysis Methods

Variables	Analysis Methods
Total Assets	Trend
Total Equity	Trend
Revenue	Trend
Cost of Sales / Revenue	Vertical
Gross Sales Profit (Gross Profit / Revenue)	Vertical
Marketing Expenses / Revenue	Vertical
General Administrative Expenses / Revenue	Vertical
Real Operating Profit / Revenue	Vertical
Operating Profits Before Finance Income / Revenue	Vertical
Net Profit Margin	Vertical
Return on Assets	Ratio
Return on Equity	Ratio

Researchers use trend analysis to evaluate the changing dynamics of a company's assets, equity, and revenues over a period of time. Trend analysis is used to examine fluctuations in various accounts within financial statements over time. To use this method effectively, selecting the appropriate base year for comparison is critical. The base year represents a period during which the company operates under normal conditions. By setting the base year at 100 and calculating the changes in other years relative to that base year, the researcher can gain meaningful insights. This approach yields successful results, especially in periods with long time series (Usta, 2014, p. 139). Trend analysis allows researchers to easily examine changes in financial statement items relative to the base year and observe fluctuations in financial accounts during specific periods.

The percentage method was used to analyze the distribution of income, expenses, and profits within companies. This method involved analyzing the financial statement accounts using percentages. In this approach, the accounts such as assets, resources, revenues, etc., are considered as 100, and the values of other accounts are calculated proportionally based on the percentage. By using this method, researchers are able to compare a company with others (Karapınar & Zaif, 2016, pp. 81-82). The percentage

method facilitates the comparison of analysis results between companies and helps researchers to observe differences in profitability ratios.

Return on assets and return on equity are commonly used to evaluate the financial performance of companies. Since we have already calculated the net profit margin using the percentage method, it will not be repeated here. The return on assets ratio is used to evaluate how efficiently companies use their assets, while the return on equity ratio is used to evaluate how efficiently companies use their equity. Researchers can compare the ratio analysis results among different companies and evaluate their financial performance. In addition, by comparing the industry averages of the ratios, researchers can assess how companies are performing relative to their industry peers (Akdoğan & Tenker, 2006).

Results and Evaluation

The first section of the analysis presented the findings from the trend analysis, focusing on changes in revenues, total assets, and equity over time. In the second section, we delved into the income statement accounts using the percentage method. This involved calculating ratios and analyzing the results. Finally, the third section revolved around the ratio analysis, where we discussed the findings and their implications.

Trend Analysis Results

A trend analysis was performed to assess the progression of revenues, assets, and equity within the companies. 2018 was selected as the base year to facilitate the comparison of data across a span of five years. The trend analysis involved considering the accounts of 2018 as a benchmark value of 100. Table 3 presents the revenue amounts for the period from 2018 to 2022.

Table 3: Revenues (TL)

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	32.322.987.000	40.211.942.000	55.495.364.000	70.698.507.000	147.715.566.000
BIZIM	3.725.343.576	4.520.672.511	5.361.820.597	7.173.144.694	14.038.833.943
CRFSA	5.203.359.873	6.385.696.495	7.914.987.337	9.637.507.540	19.198.331.620
MGROS	18.717.358.000	22.864.760.000	28.790.190.000	36.272.243.000	74.501.977.000
SOKM	12.060.771.860	16.051.963.222	21.353.835.397	28.411.812.112	59.292.346.817

During the 5-year period, the analysis revealed a consistent and steady growth in revenues. BIM recorded the highest revenues, while Bizim had the lowest revenues. Notably, there was a higher rate of increase in 2021 and 2022 compared to other years. To further analyze the revenue growth, a trend analysis was conducted. The findings of the trend analysis are displayed in Table 4, while Figure 1 provides a graphical representation of the trends.

Table 4: Trend Analysis of Revenues for the Period 2018-2022

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	100	124	172	219	457

BIZIM	100	121	144	193	377
CRFSA	100	123	152	185	369
MGROS	100	122	154	194	398
SOKM	100	133	177	236	492

The trend analysis revealed a consistent and steady increase in revenues over time. Specifically, there was a substantial growth ranging between 269% and 392% in 2022 when compared to 2018. To evaluate the influence of high inflation in 2021 on the financial statements for both 2021 and 2022, a trend analysis was conducted, utilizing 2020 as the base year. The results of this analysis can be found in Table 5.

Table 5: Trend Analysis of Revenues for the Period 2020-2022

Companies	2020	2021	2022
BİM	100	127	266
BİZİM	100	134	262
CRFSA	100	122	243
MGROS	100	126	259
SOKM	100	133	278

In 2021, revenues experienced an increase ranging from 22% to 34% compared to 2020, while in 2022, the increase ranged between 143% and 178% compared to 2020. ŞOK exhibited the highest revenue growth in both 2021 and 2022, while CarrefourSA demonstrated the lowest increase. BİM, Migros, CarrefourSA, and ŞOK recorded revenue increases of over one hundred percent in 2022 compared to 2021. Additionally, Bizim observed a revenue growth of approximately 95% in 2022 compared to 2021.

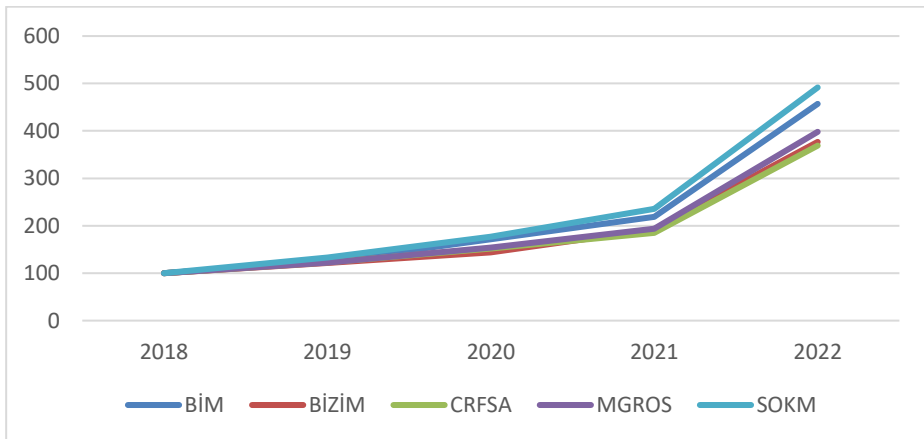

Figure 1: Trend Analysis of Revenues for the Period 2018-2022

During the 5-year period, ŞOK experienced the highest increase in revenues, while CarrefourSA demonstrated the lowest growth. Notably, revenues witnessed a rapid acceleration after 2021.

Table 6 shows the total assets of the companies for the period 2018-2022.

Table 6: Total Assets (TL)

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	8.947.950.000	14.852.270.000	23.430.292.000	30.412.122.000	66.684.433.000
BIZIM	842.182.879	1.140.646.596	1.520.081.297	2.138.497.049	4.012.381.435
CRFSA	2.648.882.517	3.693.252.466	4.585.988.575	4.917.909.338	7.694.279.092
MGROS	10.884.861.000	13.817.048.000	15.378.059.000	18.100.325.000	36.423.868.000
SOKM	3.261.931.527	5.707.800.914	7.761.829.776	9.734.829.839	18.776.998.210

The analysis results indicate that the companies experienced consistent growth in their total assets. Throughout the analysis period, BIM consistently held the highest total assets, except for the year 2018. On the other hand, BIZIM had the lowest total assets among the companies examined. In 2022, BIM's total assets were only 223 million liras less than the combined total assets of the other four companies, highlighting BIM's significant market share in the sector. Notably, BIM demonstrated a higher rate of increase in total assets in 2021 and 2022 compared to other years. To further assess the changes in total assets, a trend analysis was conducted, and the findings for the period 2018-2022 can be observed in Table 7. Additionally, Figure 2 presents a graphical representation of the trend analysis.

Table 7: Trend Analysis of Total Assets for 2018-2022

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	100	166	262	340	745
BIZIM	100	135	180	254	476
CRFSA	100	139	173	186	290
MGROS	100	127	141	166	335
SOKM	100	175	238	298	576

The trend analysis showed that the companies' assets increased steadily. Their total assets increased between 235% and 645% during the analysis period. 2020 was selected as the base year to perform trend analysis to evaluate the impact of high inflation in 2021 on the financial statements of 2021 and 2022. Table 8 shows the results.

Table 8: Trend Analysis of Total Assets for 2020-2022

Companies	2020	2021	2022
BIM	100	130	285
BIZIM	100	141	264
CRFSA	100	107	168
MGROS	100	118	237
SOKM	100	125	242

In 2021, total assets witnessed an increase ranging from 7% to 41% compared to 2020, while in 2022, the increase ranged between 68% and 185% compared to 2020. Among the companies analyzed, BIM and CarrefourSA demonstrated the highest and lowest increase in total assets, respectively, in both 2021 and 2022. In 2022, all companies except CarrefourSA experienced a total assets growth of over one hundred percent.

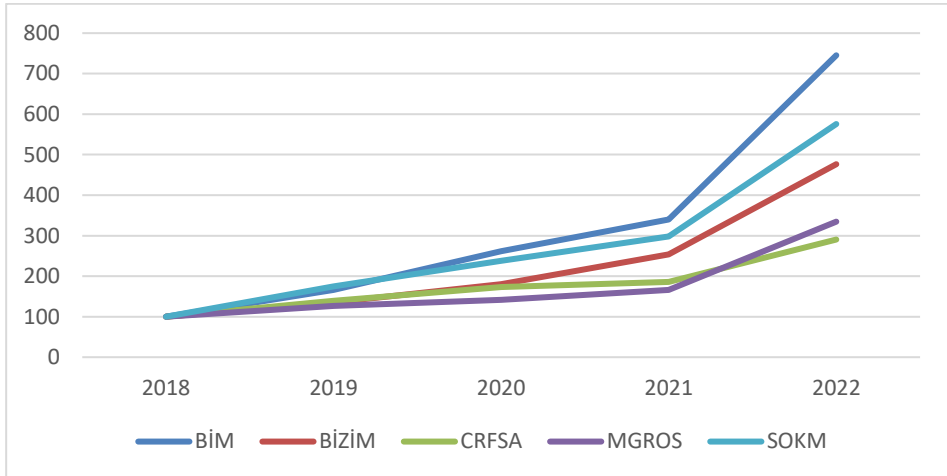

Figure 2: Trend Analysis Chart of Total Assets for the Period 2018-2022

The findings revealed that BIM had the highest increase in total assets, while CarrefourSA had the lowest increase over the five-year period. Notably, there was a rapid acceleration in asset growth after 2021.

Table 9 shows the total equity for the period 2018-2022.

Table 9: Total Equity (TL)

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	3.512.016.000	4.237.290.000	7.175.687.000	7.809.072.000	25.409.403.000
BİZİM	123.850.001	141.275.558	152.692.763	216.094.890	490.430.703
CRFSA	53.249.372	-301.938.282	17.077.803	-394.893.724	-780.017.574
MGROS	635.090.000	354.168.000	33.461.000	536.064.000	4.089.751.000
SOKM	262.989.023	-26.864.823	235.897.878	495.889.838	2.865.436.009

Throughout the five-year period, the total equity of BIM and BİZİM exhibited a steady increase. However, CarrefourSA experienced negative equity during three periods due to significant losses. Migros observed a decline in equity until 2020, but it has been gradually increasing since 2021. SOK had negative equity in 2019 but steadily improved its own resources from 2020 onwards. Notably, there was a higher increase in equity in 2021 and 2022 compared to other years. To further analyze the changes in total equity, a trend analysis was conducted, and the results can be found in Table 10. Additionally, Figure 3 provides a graphical representation of the trend analysis findings.

Table 10: Trend Analysis of Total Equity for 2018-2022

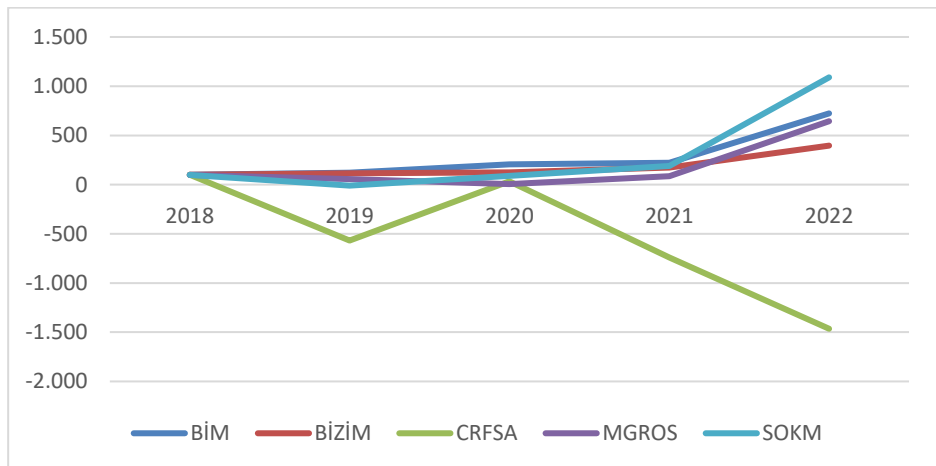
Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BİM	100	121	204	222	723
BİZİM	100	114	123	174	396
CRFSA	100	-567	32	-742	-1.465
MGROS	100	56	5	84	644
SOKM	100	-10	90	189	1.090

The total equity of all companies but CarrefourSA and ŞOK increased steadily. Total equity ranged from -1365% to 990% in the period 2018-2022. 2020 was selected as the base year to perform trend analysis to evaluate the impact of high inflation in 2021 on the financial statements of 2021 and 2022. Table 11 shows the results.

Table 11: Trend Analysis of Total Equity for 2020-2022

Companies	2020	2021	2022
BİM	100	109	354
BİZİM	100	142	321
CRFSA	100	-2.312	-4.567
MGROS	100	1.602	12.222
SOKM	100	210	1.215

In 2021, the total equity experienced fluctuations ranging from -212% to 1502% compared to 2020, while in 2022, the changes ranged between -4467% and 12122% compared to 2020. Migros recorded the highest increase in equity in both 2021 and 2022. On the other hand, CarrefourSA had the highest decrease in equity during those years.

Figure 3: Trend Analysis Graph of Total Equity for the period 2018-2022

BIM demonstrated the highest increase in total equity over the five-year period, indicating significant growth. Conversely, CarrefourSA exhibited the smallest increase in total equity during the same period. Apart from CarrefourSA, all other companies experienced a rapid acceleration in the growth of their total equity after 2021.

Vertical Method Analysis Results

The Cost of Goods Sold (COGS), gross sales profit, marketing expenses, general administrative expenses, operating profit, operating profit before financing income, and profit for the period from sustainable operations were analyzed using the percentage method. The findings are presented below.

Table 12 shows the percentage analysis findings of the cost of sales.

Table 12: Vertical Analysis of Cost of Sales

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	82,34	82,63	81,76	80,96	81,87
BIZIM	89,01	88,60	89,15	87,69	85,65
CRFSA	74,99	72,78	73,35	70,46	75,00
MGROS	71,96	73,24	73,95	75,86	76,11
SOKM	75,67	76,70	76,42	76,61	76,22

The findings indicate that the companies' cost of sales as a percentage of revenue remained relatively similar during the 2018-2022 period. BIM's cost of sales share in revenues ranged between 80% and 82%. BIZIM had a cost of sales share in revenues ranging between 85% and 89%. CarrefourSA's cost of sales share in revenues was between 70% and 75%. Migros had a cost of sales share in revenues ranging from 71% to 76%, while SOK's cost of sales share in revenues ranged from 75% to 76%. In 2022, BIZIM had the highest cost-of-sales ratio, while Migros had the lowest. When comparing the cost of sales accounts in 2022 and 2021, it was determined that the costs increased for BIM, CarrefourSA, and Migros, while the costs decreased for BIZIM and SOK.

Table 13 shows the findings of the analysis of the gross profit on sales accounts.

Table 13: Vertical Analysis of Gross Sales Profit

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	17,66	17,37	18,24	19,04	18,13
BIZIM	10,99	11,40	10,85	12,31	14,35
CRFSA	25,01	27,22	26,65	26,74	25,00
MGROS	28,04	26,76	25,70	24,14	23,89
SOKM	24,33	23,30	23,58	23,39	23,78

The analysis reveals that the companies' gross sales profits as a percentage of revenue were relatively similar between 2018 and 2022. BIM's gross margin on sales ranged

between 17% and 19%. BIZIM had a gross margin on sales between 10% and 14%, while SOK's gross margin on sales was between 23% and 24%. In 2022, CarrefourSA recorded the highest gross sales profit, while BIZIM had the lowest gross sales profit among the companies examined. Comparing the data from 2022 and 2021, it was observed that BIZIM and SOK experienced an increase in gross profit margins, whereas BIM, CarrefourSA, and Migros witnessed a reduction in gross profit margins. The rise in gross sales margins in 2022 suggests that the companies increased their prices at a higher rate compared to the increase in their costs.

Table 14 shows the analysis findings of the marketing expenses.

Table 14: Vertical Analysis of Marketing Expenses

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	11,33	10,64	10,11	10,88	10,52
BIZIM	6,71	6,06	6,38	6,72	7,91
CRFSA	22,54	21,44	20,74	19,98	17,72
MGROS	20,49	19,66	19,67	17,32	16,06
SOKM	20,17	17,26	16,26	16,48	16,78

The results of the percentage analysis for marketing expenses during the 2018-2022 period indicate significant differences among the companies. BIM had a marketing cost share in revenues ranging between 10% and 11%. BIZIM had a marketing cost share in revenues between 6% and 7%. CarrefourSA's marketing cost share in revenues ranged from 17% to 22%, while Migros and SOK had a share of marketing costs in revenues between 16% and 20%. BIM and BIZIM did not experience significant changes in their marketing costs. However, all supermarkets, except BIZIM, witnessed an increase in marketing costs during the 2018-2022 period. In 2022, CarrefourSA had the highest share of marketing expenses in revenues, while BIZIM had the lowest. Comparing the data from 2022 and 2021, it was observed that BIM, CarrefourSA, and Migros experienced a decrease in marketing costs, while BIZIM and SOK had an increase in marketing costs.

Table 15 shows the analysis findings of general administrative expenses.

Table 15: Vertical Analysis of General Administrative Expenses

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	1,60	1,59	1,47	1,40	1,32
BIZIM	1,01	1,08	1,18	1,32	1,76
CRFSA	3,10	2,54	2,08	2,07	2,20
MGROS	3,02	1,20	1,23	1,34	1,40
SOKM	0,59	0,61	0,75	0,61	0,88

The companies exhibited significant variations in their general administrative expenses. BIM's share of general administrative expenses in revenues ranged between 1.32% and

1.60%. BIZIM had a share of general administrative expenses in revenues between 1.01% and 1.76%. CarrefourSA's share of general administrative expenses in revenues ranged from 2.2% to 3.1%, while Migros and SOK had a share of general administrative expenses in revenues between 1.4% and 3.02%, and 0.88% and 0.59%, respectively. Throughout the analysis period, BIZIM and SOK experienced an increase in general administrative expenses, while the other supermarkets witnessed a decrease. In 2022, CarrefourSA had the highest share of general administrative expenses in revenues, whereas SOK had the lowest. When comparing the data from 2022 and 2021, it is noteworthy that all supermarkets, except BIM, recorded an increase in general administrative expenses in 2022.

Table 16 shows the analysis results of real operating profits.

Table 16: Vertical Analysis of Real Operating Profits

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	4,78	5,28	6,82	5,83	6,44
BIZIM	0,81	1,75	1,76	2,08	2,17
CRFSA	-6,20	-0,45	1,20	0,45	1,99
MGROS	2,36	3,64	3,59	1,95	3,66
SOKM	0,03	2,01	3,98	3,41	5,22

There were notable disparities in real operating profits during the 2018-2022 period. BIM had a real operating profit ranging from 4% to 6%. BIZIM had a real operating profit ranging from 0.81% to 2.17%. CarrefourSA had a real operating profit ranging from -6.2% to 1.99%. Migros had a real operating profit ranging from 1.95% to 3.66%. SOK had a real operating profit ranging from 0.03% to 5.22%. It is worth mentioning that the real operating profits of all companies experienced an increase throughout the 2018-2022 period. In terms of the share of operating profit in revenue, BIM had the highest percentage in 2022, while CarrefourSA had the lowest. Moreover, the operating profits of all companies demonstrated an increase in 2022.

Table 17 shows the results of the analysis of operating profits before finance income.

Table 17: Vertical Analysis of Operating Profits Before Finance Income

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	4,91	5,56	7,06	6,30	6,71
BIZIM	2,04	3,33	2,60	2,76	2,75
CRFSA	4,72	-0,47	1,26	0,19	2,21
MGROS	1,63	3,50	3,69	2,55	3,72
SOKM	0,13	2,05	4,08	3,87	5,32

There were notable variations in operating profits before finance income during the 2018-2022 period. BIM exhibited operating profitability before finance income ranging from

4.91% to 6.71%. BIZIM had operating profitability before finance income between 2.04% and 3.33%. CarrefourSA demonstrated operating profitability before finance income ranging from -0.47% to 4.72%. Migros had operating profitability before finance income ranging from 1.63% to 3.72%. SOK had operating profitability before finance income ranging from 0.13% to 5.32%. With the exception of CarrefourSA, all supermarkets experienced an increase in their operating profits before finance income throughout the 2018-2022 period. In terms of the share of operating profit before finance income in revenue, BIM had the highest percentage in 2022, while CarrefourSA had the lowest. Furthermore, all supermarkets, except BIZIM, witnessed an increase in their operating profits before finance income.

Table 18 shows the results of the analysis of net profits.

Table 18: Vertical Analysis of Net Profits

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	3,87	3,05	4,70	4,17	5,52
BIZIM	0,58	0,73	0,71	1,15	1,98
CRFSA	-0,22	-5,37	-3,84	-4,47	-0,97
MGROS	-0,004	-2,01	-1,40	0,99	3,46
SOKM	0,56	-1,86	1,27	1,12	4,01

There were notable discrepancies in period profits from sustainable operations during the 2018-2022 period. BIM had a share of profit for the period from sustainable operations in revenues ranging from 3.05% to 5.52%. BIZIM had a share of profit for the period from sustainable operations in revenues ranging from 0.58% to 1.98%. CarrefourSA demonstrated a share of profit for the period from sustainable operations in revenues ranging from -5.37% to -0.22%. Migros had a share of profit for the period from sustainable operations in revenues ranging from -2.01% to 3.46%. SOK had a share of profit for the period from sustainable operations in revenues ranging from -1.86% to 4.01%. Throughout the 2018-2022 period, all supermarkets, except CarrefourSA, experienced an increase in their period profits from sustainable operations. In terms of the share of profit from sustainable operations in revenues, BIM had the highest percentage in 2022, while CarrefourSA had the lowest. Additionally, in the 2021-2022 period, all supermarkets, except CarrefourSA, witnessed an increase in their period profits due to sustainable operations.

Ratio Analysis Results

This section assesses the profitability ratios of the supermarkets, which provide insights into the operating performance of the companies. Researchers often emphasize profitability ratios to evaluate financial efficiency. In this analysis, the return on assets ratio and return on equity ratio were computed. The results are outlined below.

Table 19 shows the return on assets ratios for the period 2018-2022.

Table 19: Return on Assets Ratios

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
-----------	------	------	------	------	------

BIM	0,14	0,08	0,11	0,10	0,12
BIZIM	0,03	0,03	0,03	0,04	0,07
CRFSA	0,00	-0,09	-0,07	-0,09	-0,02
MGROS	0,00	-0,03	-0,03	0,02	0,07
SOKM	0,02	-0,05	0,04	0,03	0,13

There were notable variations in the return on assets ratios among the supermarkets during the 2018-2022 period. BIM had a return on assets ratio ranging from 0.08 to 0.14, while BIZIM had a return on assets ratio ranging from 0.03 to 0.07. CarrefourSA experienced a return on assets ratio between -0.09 and 0.001, and Migros had a return on assets ratio ranging from -0.03 to 0.07. SOK's return on assets ratio varied between -0.05 and 0.13. Throughout the 2018-2022 period, BIM consistently had the highest return on assets ratio (excluding 2022), whereas CarrefourSA had the lowest return on assets ratio (excluding 2022). CarrefourSA's return on assets ratio was only 0.001 in 2018. As of 2022, SOK has the highest return on assets ratio, reaching 0.13. The return on assets for the supermarkets increased in 2022 compared to 2021.

Table 20 shows the return on equity ratios for the period 2018-2022.

Table 20: Return on Equity Ratios

Companies	2018	2019	2020	2021	2022
BIM	0,36	0,29	0,36	0,38	0,32
BIZIM	0,17	0,23	0,25	0,38	0,57
CRFSA	-0,22	1,14	-17,81	1,09	0,24
MGROS	0,00	-1,30	-12,04	0,67	0,63
SOKM	0,26	11,10	1,15	0,64	0,83

There were significant variations in the return on equity ratios among the supermarkets from 2018 to 2022. BIM had a return on equity ratio ranging from 0.29 to 0.38, while BIZIM had a return on equity ratio ranging from 0.17 to 0.57. CarrefourSA experienced a return on equity ratio between -17.81 and 1.14, and Migros had a return on equity ratio ranging from 12.04 to 0.67. SOK's return on equity ratio varied between 0.26 and 11.1. Throughout the 2018-2022 period, SOK had the highest return on equity ratio, whereas CarrefourSA had the lowest. It's important to note that CarrefourSA had positive ratios because it incurred period losses and had negative equity in the 2019-2021 period, which impacted its overall return on equity.

Conclusion

In late 2021, there was a notable surge in the prices of goods and services attributed to the increase in exchange rates. Supermarkets, citing rising costs, responded by consistently raising their prices. This study aimed to examine whether supermarkets achieved substantial profits in 2021 and 2022. Throughout the analysis period, the companies experienced steady growth in their revenues. BIM emerged with the highest revenue figures over the five-year period, while Bizim recorded the lowest. Trend analysis

revealed that SOK witnessed the most significant increase in revenues, while CarrefourSA exhibited the least growth. Since 2021, supermarket revenues have been expanding at a rapid pace.

The supermarkets' assets demonstrated a consistent growth trend throughout the analysis period. Their total assets increased significantly, ranging from 235% to 645% over the course of the study. BIM consistently held the highest total assets each year, with the exception of 2018. On the other hand, BIZIM consistently had the lowest total assets among the supermarkets. Notably, in 2022, BIM's total assets were just 223 million liras less than the combined total assets of the other supermarkets, highlighting BIM's significant market presence. In terms of annual changes, total assets saw an increase ranging from 7% to 41% in 2021 compared to 2020. Furthermore, in 2022, there was a substantial increase ranging from 68% to 185% in total assets compared to 2020. It is important to note that these increases in total assets can be attributed to revaluation increases driven by high inflation during this period.

During the five-year period, BIM and BIZIM experienced a consistent increase in their total shareholders' equity. On the other hand, CarrefourSA faced negative equity in three periods out of the five years due to significant losses. Migros, initially experiencing a decline in shareholders' equity until 2020, saw a reversal in the trend and began to rise in 2021. Similarly, SOK had negative equity in 2019 but managed to steadily increase its equity from 2020 onwards. Notably, there was a higher increase in shareholders' equity in 2021 and 2022 compared to other years. Migros had the highest increase in shareholders' equity during these two years. It is worth mentioning that supermarkets attributed their increased equity to the high revaluation of their fixed assets, which played a significant role in boosting their overall financial position.

The supermarkets' cost of sales as a percentage of their revenues was relatively similar across the board. In 2022, BIZIM had the highest cost of sales, while Migros had the lowest. During the period of 2022-2021, BIM, CarrefourSA, and Migros saw an increase in their costs, whereas BIZIM and SOK managed to decrease their costs. In terms of gross sales profit, CarrefourSA had the highest in 2022, while BIZIM had the lowest. When comparing the data for 2022 and 2021, it was observed that the gross profitability of sales increased for BIZIM and SOK while it decreased for BIM, CarrefourSA, and Migros. The increase in the gross margin of sales in 2022 could be attributed to the supermarkets raising their prices at a higher rate than the increase in their costs. When examining marketing expenses, BIM and BIZIM showed no significant change. In 2022, CarrefourSA had the highest share of marketing expenses in revenues, while Bizim had the lowest. During 2022 and 2021, the marketing expenses of BIM, CarrefourSA, and Migros decreased, whereas those of BIZIM and SOK increased. Regarding general administrative expenses, all supermarkets except BIZIM and SOK had lower expenses. In 2022, CarrefourSA had the highest share of general administrative expenses in revenues, while SOK had the lowest. In the period of 2022-2021, the general administrative expenses of all supermarkets, excluding BIM, increased.

All supermarkets experienced an increase in real operating profits. In 2022, BIM had the highest share of operating profit in revenue, while CarrefourSA had the lowest. Additionally, all supermarkets saw an increase in their real operating profits in 2022 compared to 2021. When comparing the data for the period of profit from sustainable

operations between 2018 and 2022, it was found that the profitability of all companies, except CarrefourSA, increased. In 2022, BIM had the highest share of period profit from sustainable operations in revenues, while CarrefourSA had the lowest share.

BIM consistently had the highest return on assets ratio in the period from 2018 to 2022, except for 2022. CarrefourSA, on the other hand, had the lowest return on assets ratio throughout the same period. CarrefourSA's return on assets was less than one percent in 2018. As of 2022, SOK had the highest return on assets ratio. The supermarkets experienced a higher return on assets in 2022 compared to 2021. In terms of return on equity ratio, SOK had the highest ratio in the 2018-2022 period, while CarrefourSA had the lowest. CarrefourSA's period losses and negative equity in the 2019-2021 period resulted in positive ratios. The supermarkets achieved higher revenues, gross margin on sales, and net profitability in 2022 compared to previous years. This indicates that they were able to generate more profit by increasing their prices at a higher rate than their costs. Net profitability in 2022 was higher than in 2021. Furthermore, the return on assets ratios of the supermarkets increased in 2022 compared to the previous year. Researchers are advised to conduct a detailed analysis of the income and expenditure items of the supermarkets for a comprehensive understanding of their financial performance.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Acquisition: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Analysis: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Writing up: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Submission and Revision: 1. Author (%50), 2. Author (%50)

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Toplanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Analizi: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50)

References

- Akalın, G., & Dilek, S. (2007). Belirsizlik Altında Tüketicilerin Kararları. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 33-48.
- Akkan, E., & Bozkurt, M. (2020). Covid-19 Süreci ve Sürdürülebilirlikte Sosyal Boyutun Önemi: Türkiye'de Faaliyet Gösteren Gıda Perakendecilerin Finansal Olmayan Raporları Üzerine Bir İçerik Analizi. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 536-547.
- Bozkır, B., Yıldız, U. E., & Türkmen, S. Y. (2022). Covid-19 Pandemisinde Borsa İstanbul'a Kote Gıda Sektörü İşletmelerinin Finansal Performanslarının Gri İlişkisel Analiz Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 49-57.
- Bülbül, S., & Köse, A. (2011). Türk Gıda Şirketlerinin Finansal Performansının Çok Amaçlı Karar Verme Yöntemleriyle Değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı), 71-97.
- Ceyhan, İ. F., & Karapolat, Ö. (2022). COPRAS Yöntemiyle Finansal Performans Ölçümü-Perakende Ticaret Firmaları Üzerine Bir Uygulama. *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 5(2), 25-44.
- Dayı, F. (2020). The Effect of Inflation on Firm Profitability: An Application in Retail Sector of Borsa Istanbul. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(26), 62-72.
- Deloitte. (2015). *2023 Yolunda Perakende Sektörü Eğitim İhtiyaç Analizi*. İstanbul: Deloitte Türkiye.
- Gül, A., & Erdem, M. (2022). Gıda Perakende Firmalarının Finansal Performanslarının Entropi-TOPSIS Yöntemiyle Analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*(35), 25-33.
- İyibildiren, M. (2022). Covid-19 Döneminde Zincir Marketlere Yönelik Fahiş Fiyat İddialarının Finansal Performans Açısından Değerlendirilmesi. *Journal of Economics and Financial Researches*, 4(1), 77-101.
- Kaderli, Y. C. (2006). *İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda (İMKB) İşlem Gören Gıda Sektörü Şirketlerinin Finansal Performansının Ölçülmesi ve Özsermaye Karlılığını Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Aydın.
- KAP. (2023, 04 01). *Kamuyu Aydınlatma Platformu*. <https://www.kap.org.tr/tr/Sektorler> adresinden alındı
- Karapınar, A., & Zaif, F. (2016). *Finansal Analiz (Gözden Geçirilmiş ve Yenilenmiş 4. Baskı)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kazak, H. (2018). BİM Mağazalar Zinciri ve Türkiye Perakende Sektörünün Finansal Performanslarının Karşılaştırılması: Bilanço ve Gelir Tabloları Üzerine Oran Analizi Yöntemiyle Bir Araştırma. *Journal of Life Economics*, 5(3), 93-120.
- Kazak, H. (2023). Türkiye'de Perakende Sektörü ve Sektörün Önde Gelen Bazı Finansal Performanslarının Dematel ve Moora Bütünlük Yaklaşımı İle Değerlendirilmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 48-74.
- Kondak, G. N. (2021). Covid-19 Pandemi Sürecinde BİST Yıldız Pazarda İşlem Gören

Gıda Şirketlerinin Mali Performanslarının Değerlendirilmesi. *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, 5(2), 1-14.

Madalı, B. (2022). COVID-19 Pandemi Döneminde Gıda Alışveriş Davranışı ile Beslenme Alışkanlıklarındaki Değişimin Değerlendirilmesi. *Current Perspectives on Health Sciences*, 3(3), 102-108.

Mızrakçı, F. M. (2023). *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Performans Ölçümü: Süpermarket Sektöründe Bir Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa.

Omağ, A. (2014). Yüzde Yöntemi İle Analiz ve Gıda Sektörüne Yönelik Bir Uygulama. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 6(11), 65-82.

Özbek, A. (2016). BİM Mağazalar Zincirinin 2008-2015 Dönemi Finansal Performansının Electre III Yöntemi İle Ölçümü. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 273-290.

Öznel, A., & Şenkal, E. (2020). Perakende Sektöründe Entropi Temelli Copras Yöntemi ile Finansal Başarı Ölçümü: Carrefoursa Örneği. *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 5(1), 8-24.

Satur, H., Kısakürek, M. M., & Yaşar, F. (2020). Likidite ve Finansal Performans Arasındaki İlişkinin TOPSİS Analiz Yöntemi İle Değerlendirilmesi: BİST Perakende Ticaret Sektöründe Bir Uygulama. *KSÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 1-15.

Şeker, K., & Kızıklıoğlu, M. (2021). Temel Finansal Tabloların Oran Analizi Yöntemiyle İncelenerek, Finansal Yönetim Performansının Değerlendirilmesi: BİM Birleşik Mağazalar A.Ş. Örneği. Y. Aslan içinde, *Muhasebe, Finans Ve Denetim Alanlarında Yenilikçi Yaklaşımlar* (s. 95-132). İstanbul: Efe Akademi.

Turkrating. (2022). *Sektör Raporları Perakende Ticaret*. İstanbul: İstanbul Uluslararası Derecelendirme Hizmetleri A.Ş.

TÜSİAD. (2023). *Perakende ve Çoklu Kanal Araştırması*. İstanbul: TÜSİAD.

Usta, Ö. (2014). *İşletme Finansı ve Finansal Yönetim*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Ülker, Y., & Arslan, Ö. (2020). Türkiye'de Gıda Perakendeciliği Sektöründe Finansal Analiz ve Bir Uygulama. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(4), 2531-2546.

Yılmaz, A. (2020). *Borsa İstanbul (BİST)' da İşlem Gören Gıda Şirketlerinin Performans Analizi: ENTROPİ, TOPSİS ve VİKOR Metotları*. Yüksek Lisans Tezi. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.

2024, 13 (1), 152-173 | Araştırma Makalesi

Türkiye’de Küreselleşme Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Etkiliyor mu? ARDL Yaklaşımı

Süleyman UĞURLU¹

Öz

Modern çağda bir ülkenin küresel ekonomiyle bütünleşebilmesi ve ekonomik gelişimini sürdürebilmesi için en önemli araçlardan biri doğrudan yabancı yatırımlardır. Küreselleşmenin avantajlarını ve faydalarını etkin bir şekilde kavrayabilen ülkeler, uluslararası yatırımcıları kendi iç pazarlarına çekmek için çeşitli stratejiler geliştirmektedirler. Ülke ekonomisini daha liberal bir yapıya kavuşturmanın yanında küreselleşme kapsamında çeşitli sosyal ve politik adımlar atmak bu stratejiler arasında üst sıralarda yer almaktadır. Türkiye de bu konuda çaba gösteren ülkelerden biridir. Nitekim Türkiye’nin 2005 yılında Avrupa Birliği’ne aday ülke ilan edilmesi ve Türkiye’nin uygulamaya başladığı neoliberal politikalar doğrudan yabancı yatırımların Türkiye’ye yönelmesindeki önemli gelişmeler olarak görülmektedirler. Dolayısıyla bu çalışmada küreselleşmenin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi 1973-2020 yılları arasında Türkiye örneğinde ARDL yaklaşımı ile araştırılmıştır. Çalışmada doğrudan yabancı yatırım girişleri bağımlı değişken olurken, bağımsız değişken olarak küreselleşmeyi temsilen son dönemde akademik yazında sıklıkla tercih edilen KOF Küreselleşme Endeksi seçilmiştir. Kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla, dış açıklık ve enflasyon değişkenleri de diğer bağımsız değişkenlerdir. Çalışmada ilk olarak birim kök sınaması yapılmıştır. Serilerin farklı seviyelerde durağan olmaları nedeniyle ARDL yaklaşımı tercih edilmiştir. Modelde yer alan değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi sınır testi yaklaşımıyla tespit edilmiştir. Uzun dönemde eşbütünleşme katsayı tahmincisi sonuçlarına göre küreselleşmede meydana gelen %1’lik artış doğrudan yabancı yatırımları %0.14 artırmaktadır. Bununla birlikte kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla ve dış açıklıktaki %1’lik artışlar doğrudan yabancı yatırımları sırasıyla %0.49 ve %1.63 artırmaktadır. Buna karşın enflasyondaki %1’lik artış ise doğrudan yabancı yatırımları %0.27 azaltmaktadır. Son olarak hata düzeltme modeli sonuçlarına göre modelde yer alan bağımsız değişkenlerden kaynaklanan şokların %63’ü bir dönem içerisinde telafi edilerek uzun dönemde tekrar dengeye gelinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Küreselleşme, KOF Endeksi, ARDL, Hata Düzeltme Modeli

UĞURLU, S. (2024). Türkiye’de Küreselleşme Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Etkiliyor mu? ARDL Yaklaşımı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 152-173. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1372205>

Geliş Tarihi	06.10.2023
Kabul Tarihi	24.01.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte, İktisat Politikası Anabilim Dalı, Karabük, Türkiye, suleymanugurlu@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5942-9379

2024, 13 (1), 152-173 | Research Article

Does Globalization Affect Foreign Direct Investments Inflows in Türkiye? ARDL Approach

Süleyman UĞURLU¹

Abstract

In the modern era, foreign direct investments (FDI) are one of the most important tools for a country to integrate with the global economy and sustain economic development. Countries that have the capability to effectively grasp the advantages and benefits of globalization develop various strategies to attract international investors to their domestic markets. In addition to liberalizing the country's economy, various social and political steps within the scope of globalization rank highly among these strategies. Türkiye is one of the countries whose efforts are being made in this regard. In fact, the declaration of Türkiye as a candidate country for the European Union in 2005 and the neoliberal policies that Türkiye has started to implement are seen as important developments in the orientation of foreign direct investments towards Türkiye. Therefore, in this study, the impact of globalization on foreign direct investments inflows is investigated using the ARDL approach in the sample of Türkiye between 1973-2020. While FDI inflows are the dependent variable in the study, the KOF Globalization Index, which is often preferred in the recent academic literature, is chosen as the independent variable to represent globalization. Other independent variables are GDP per capita, openness to the outside world and inflation. In the study, unit root test is performed first. As the series are stationary at different levels, the ARDL approach is preferred. The bounds test approach was used to determine the long-run cointegration relationship between the variables in the model. According to the results of the long-run cointegration coefficient estimator, a 1% increase in globalization increases foreign direct investment by 0.14%. On the other hand, a 1% increase in GDP per capita and trade openness increases FDI by 0.49% and 1.63%, respectively. Nonetheless, a 1% increase in inflation reduces FDI by 0.27%. Finally, according to the results of the error correction model, 63% of the shocks arising from the independent variables in the model are compensated within one period and rebalanced in the long run.

Keywords: Foreign Direct Investments, Globalization, KOF Index, ARDL, Error Correction Model

UĞURLU, S. (2024). Does Globalization Affect Foreign Direct Investments Inflows in Türkiye? ARDL Approach, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 152-173. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1372205>

Date of Submission	06.10.2023
Date of Acceptance	24.01.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economic Policy, Karabük, Türkiye, suleymanugurlu@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5942-9379

Giriş

21. yüzyıldaki ekonomik değişimin merkezinde yer alan küreselleşme, ülkelerin refahı konusunda bilim insanları ve politika yapıcılar arasında ele alınan önemli tartışma konularından biridir. Pek çok bilim insanı, araştırmacı ve siyasetçi küreselleşmeyi küresel ekonomik sıkıntılarının çözümü noktasında temel etkenlerden biri olarak görürken, bazıları da bu sıkıntılarının artmasındaki önemli faktörlerden biri olduğunu ileri sürmektedirler. Küreselleşme konusunu bu kadar popüler yapan da bu iki zıt yaklaşımdır.

Küreselleşme terimi uluslararası ekonominin yalnızca piyasalar, uluslararası ticaret, yatırımlar, finans ve teknoloji açısından değil; aynı zamanda günlük yaşamı düzenleyen kuralların uyumlaştırılması açısından da bütünleşme eğilimini tanımlamaktadır. Küreselleşmenin ardındaki temel fikir, tüm dünyanın bir bütün halinde birleşmesine yönelik önemli bir eğilimin olmasıdır. Küreselleşme ibaresi daha spesifik olarak, 1960' tan sonra özellikle de 1980' i takip eden yıllarda uluslararası ticarete ve finansal akışlarda meydana gelen gelişmeleri ifade etmektedir (Bitzenis, 2012, s. 9).

Dünya, gerçek anlamda küreselleşmiş bir ekonomiye doğru her zamankinden daha hızlı ilerlemektedir. Uluslararası mal ve hizmet ticareti üstel oranlarda genişlemekte, finansal piyasalar her zamankinden daha fazla bütünleşik hale gelmekte ve çok uluslu şirketler neredeyse her ülkede bulunmaktadır. Dünyanın sadece çok az bir bölümü bu eğilimlerden etkilenmemiştir (Paprzycki ve Fukao, 2008, s. 1). Bu durum dünyadaki ekonomik, kültürel ve sosyal dönüşümde küreselleşmenin rolünün oldukça fazla olduğu kanısını güçlendirmektedir. Nitekim küreselleşme ülkeler arasındaki mal ve hizmet ticaretinin yanı sıra sermaye piyasalarının uluslararası entegrasyonu ile karakterize edilmiştir. Bu süreçte çok uluslu şirketler özellikle birçok gelişmekte olan ülkede ekonomik faaliyetlerde bulunarak verimlilik artışını da hızlandırmışlardır.

Çok uluslu şirketleri ön plana çıkaran neoliberaler, ekonomik büyüme ve kalkınma için yabancı yatırımın önemli faydaları olduğunu savunmaktadırlar. Neoliberalere göre yabancı yatırım istihdam, üretkenlik ve teknolojik yenilik üzerinde olumlu sonuçlar doğurarak ekonomik büyümeyi canlandırmaktadırlar (Calvert ve Pickup, 2016, s. 202). Klasik teorilere göre ise ekonomik büyüme, üretim sürecinde toprak (neoklasik süreçte çıkarıldı), emek ve sermayenin kullanılmasıyla gerçekleşmektedir (Gómez-Baggethun vd., 2010, s. 1210). Bu büyüme modelleri, emek ne kadar fazlaysa, arazinin de o kadar fazla olduğunu veya sermaye ne kadar fazlaysa, büyümenin de o kadar hızlı olacağını belirtmektedirler. Üstelik neoliberaler, büyümenin motoru olarak doğrudan yabancı yatırımın (DYY) faydalarına özel bir vurgu yapmaktadırlar (Soysa, 2003, s. 20-21).

Ekonomik büyüme konusunda DYY ve küreselleşme, birbirleriyle bağlantılı iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede küreselleşme, dünya çapında ekonomilerin ve toplumların birbirlerine olan bağılıklarını artırırken (Păunică vd., 2018, s. 739-740); DYY ise büyük ölçüde çok uluslu şirketlerin vasıtasıyla yayılmaktadır. Nitekim küreselleşmenin gelişiminde çok uluslu şirketlerin uluslararası entegrasyonunda kilit bir rol oynaması yaygın bir kanıdır. Bunun nedeni, çok uluslu şirketlerin faaliyetlerini daha çok küresel ekonomiye açık ülkelerde verimli bir şekilde gerçekleştirebilmeleridir (Aluko vd., 2021, s. 204). Bununla birlikte DYY bir ekonominin küreselleşmesinde önemli bir etken olduğu için çoğu zaman DYY politikaları küreselleşmenin artırılmasını hedeflemektedir. Örneğin Kornecki ve Rhoades (2007), doğrudan yabancı yatırımın Orta

ve Doğu Avrupa ülkelerinde küreselleşme sürecine yardımcı olduğunu bulmuşlardır. Bu bulgu, küreselleşmenin artan sınır ötesi faaliyetlerin bir sonucu olduğunu savunan Dunning ve Narula (2004) ile ilişkilendirilebilir.

Doğrudan yabancı yatırımların teknoloji transferi, beşerî sermaye oluşumunun desteklenmesi, rekabetçi iş ortamının geliştirilmesi, uluslararası ticaret entegrasyonuna katkı, cari açıkların finansmanı, ekonomik büyüme ve kalkınma gibi pek çok alanda yatırım yapılan ülkeye faydası bulunmaktadır (Kurtishi-Kastrati, 2013, s. 26). Bununla birlikte ekonomiye katkı sağladığı düşünülen doğrudan yabancı yatırımların ülkeler arasındaki dağılımı eşit değildir (Mallampally ve Sauvant, 1999; Yasmin vd., 2003). Gelişmekte olan ülkeler içerisinde dahi Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri DYY'lerin büyük bir kısmını alırken, Afrika ve Latin Amerika ülkeleri çok düşük bir pay almaktadırlar. Dolayısıyla sermayeden yoksun ülkeler DYY akışlarından daha fazla pay alabilmek için zorlu bir rekabet içerisine girmişlerdir (Soysa, 2003). Türkiye'ye baktığımızda ise bu rekabet içerisinde ortalama bir durumda olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim 2000 yılından 2020 yılına kadar Türkiye'deki toplam DYY miktarı yaklaşık 11 kat (18.8 milyar \$'dan 211 milyar \$'a) artmıştır (UNCTAD, 2021, s. 254).

Küreselleşme, farklı ülke ekonomilerini birbirine yakınlaştırarak ekonomik entegrasyonu kolaylaştırmaktadır. Bu entegrasyonun bir sonucu olarak küresel sermaye uluslararası alanda daha serbestçe dolaşmaktadır. Zaman içinde küreselleşmenin getirdiği farklı uluslar arasındaki artan kültürel benzerlik, işletmelerin uluslararası pazarlara katılımını daha kolay hale getirmiştir. Bununla birlikte küreselleşmenin yabancı yatırımlar üzerinde ekonomik büyüme ve para akışından daha geniş ve derin sonuçları bulunmaktadır. Bu sonuçlar arasında teknoloji transferi, şirket kültüründe değişim, insan kapasitesinin geliştirilmesi ve sosyal etkileşim yer almaktadır. Bu tür etkenlerden dolayı küreselleşmenin DYY'yi artıracakları beklentisi ile birlikte Türkiye kapsamında geniş bir veri seti (1973-2020) ile çalışılması, bu çalışmanın özgün değerini ortaya koymaktadır. Nitekim küreselleşme ile DYY ilişkisini inceleyen geçmiş literatürde Türkiye örneğinde bu genişlikte bir veri seti ile çalışılan, hem kısa dönem hem de uzun dönem etkilerinin incelendiği bir araştırmaya rastlanılmamıştır.

Bu amaçla çalışma küreselleşmenin, ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmalarında oldukça etkili olduğu savunulan DYY üzerindeki etkisini hem kısa dönem hem de uzun dönemde Türkiye özelinde 1973-2020 yıllık verileri kullanılarak yapılan analizler ile açıklamaya çalışmaktadır. Küreselleşme ile DYY arasındaki ilişkinin Türkiye özelinde kısıtlı sayıda incelenmiş olması, bu çalışmanın ortaya konmasındaki temel faktörlerden biridir.

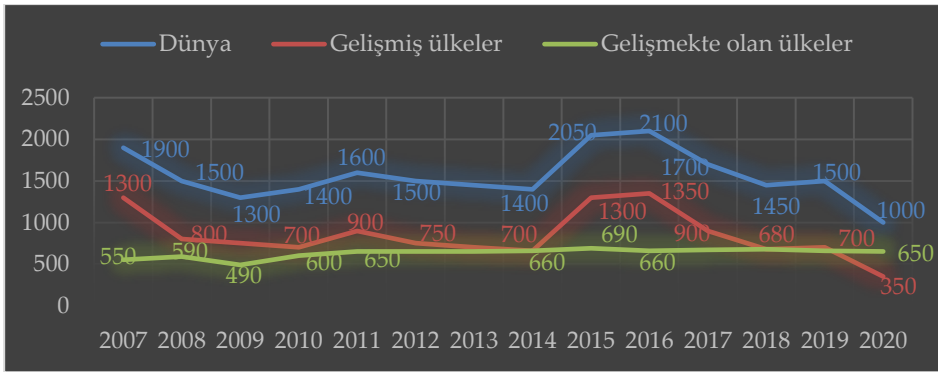
Dünyada ve Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelişimi

Küreselleşme, ulusal endüstrileri uluslararası ölçekte geliştirme süreci olarak da tanımlanabilmektedir. Bir ülke ekonomisinin uluslararasılaşması ise uluslararası pazardaki iş stratejilerinin geliştirilmesiyle ilgilidir. Bu stratejiler çerçevesinde başka bir ülkeye yatırım yapmak isteyen bir şirketin, yatırımının başarısı için gerekli tüm faktörleri dikkate alması önemlidir. Bu şekilde yapılan DYY hem şirkete hem de yatırım yapılan ülkeye birçok avantaj sağlayabilir (Letsou ve Pantelidis, 2020, s. 1).

Doğrudan yabancı yatırımlar ve çok uluslu şirketler 1960'lardan itibaren uluslararası ekonomilerde yaşanmaya başlayan değişimle birlikte ön plana çıkmaya başlamışlardır (Hosseini, 2005, s. 529). Bununla birlikte UNCTAD'a göre, DYY'lerde üç ayrı yükseliş

dönemi yaşanmıştır: Bunlar, 1979-1981, 1986-1990 ve 1995 sonrası dönemleridir. Bu yükseliş dönemlerinden ilki petrol krizlerinin ardından gelişmiş ülkelere, bilhassa Ortadoğu'daki petrol ihraç eden ülkelere yapılan yatırımlara; ikinci dönemdeki yükseliş, korumacılığa bir tepki sonucu artan yatırımlara ve bilgi teknolojisi alanındaki gelişmelere bağlanmaktadır. 1995'ten sonraki süreçte yaşanan DYY girişlerindeki yükselişte ise Çin, ABD ve İngiltere ön plana çıkan ülkelerdir. Ayrıca 1990'lı yıllarda yatırımların yönünde bir kayma meydana gelmiştir. Bu kapsamda yatırımların GOÜ'lere yöneldiği görülmektedir. Bu gelişmenin temel faktörlerine bakıldığında GOÜ'lerin ilgi çekici yerleşim avantajları sunması ve 1990'lı yıllarda yaşadıkları resesyon ön plandadır (Aytemiz, 2009, s. 196).

2000 yılında yaklaşık 1.4 trilyon dolara ulaşan küresel DYY miktarı, 2001 yılında ise yaklaşık %40 azalarak 825 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. Bu gerilemede gelişmiş ekonomilerdeki durgunluk, bilgi teknolojileri sektörlerindeki sorunlar ile sınır ötesi satın alma ve birleşmelerdeki azalmalar etkili olmuştur. Ayrıca 11 Eylül olaylarının da bu gerilemede etkisi olduğu yaygın bir kanıdır (Aydemir vd., 2012, s. 74).

Şekil 1. Küresel Doğrudan Yabancı Yatırım Girişleri 2007–2020, milyon \$

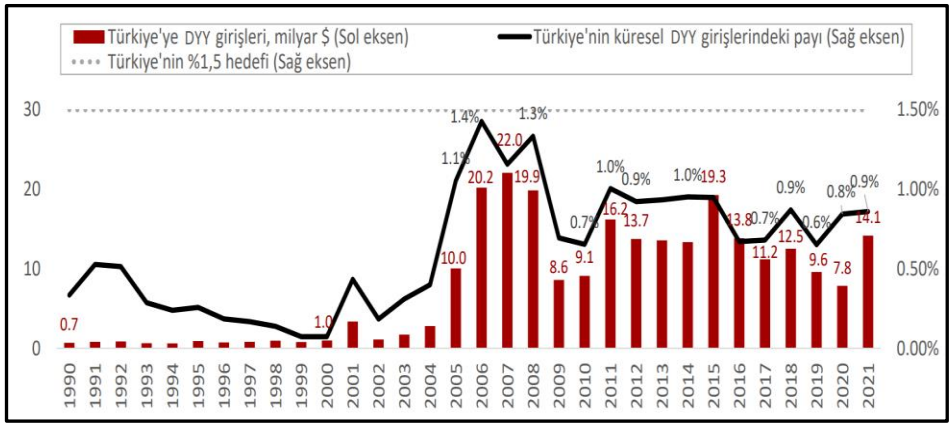
Kaynak: (UNCTAD, Dünya Yatırım Raporu, 2021).

Dünya ekonomisi çerçevesinde DYY girişlerinin 2000'li yıllarla birlikte hızlı bir yükseliş yaşadığı bilinmektedir. 1990'lı yılların başında yaklaşık 200 milyar dolar olan küresel DYY girişleri, 2000'li yıllarda 1.4 trilyon dolara ulaşmıştır. 2015 yılında ise yaklaşık 2 trilyon doları aşan küresel DYY, sonraki süreçte bir azalma eğilimine girerek 2020 yılında 1 trilyon dolar seviyelerine gerilemiştir (UNCTAD, 2021, s. 22).

Genel bir değerlendirmede bulunmak gerekirse DYY'lerin dağılımının olabildiğince dengeli olması arzu edilirken, gerçekleşen yatırımlara bakıldığında bu dağılımın pek arzu edilen seviyede olmadığı görülmektedir. Nitekim genellikle gelişmiş ülkelere yapılan DYY'ler, gelişmekte olan ülkelere yapılan DYY'lerden oldukça fazla olmaktadır. Buna rağmen zaman zaman bu farklılığın ortadan kalktığı görülsede genel tablonun çok değişmediği açıktır. Gelişmekte olan ülkelere yapılan DYY, gelişmiş ülkelere nispeten oldukça sınırlıdır.

Türkiye'ye ilk DYY girişi Osmanlı Devleti zamanında İngiliz bir şirketin 1856 yılında İzmir ile Aydın arasındaki demiryolu inşaatı ile başlamıştır (Karkar, 1964, s. 1). Osmanlı Devleti'nde DYY dağılımında ağırlık demiryolu yatırımlarında olmakla birlikte ticaret, madenler ve bankacılık gibi sektörler de bulunmaktadır. 1890'lı yıllarda yabancı

yatırımların yaklaşık %41'i demiryolları, %23.5'i bankacılık ve %10'u sanayi sektörlerine yapılmıştır (Koç, 2020, s. 41). Bununla birlikte Türkiye'de cumhuriyet dönemine kadar yabancı sermaye girişleri oldukça düşük seyretmiştir. 1923 yılındaki İzmir İktisat Kongresi sonrasında yabancı sermaye hususunda önemli adımlar atılmış olsa da arzulanan düzeylere ulaşılamamıştır. 1980 öncesinde liberalleşme yolunda adımlar atılmasına rağmen muhafazakâr yaklaşımlar sergilenmesi, DYY'lerin ülkeye çekilmesi konusundaki başarısızlıkta önemli etkenlerden biri olarak gösterilmiştir. 24 Ocak 1980'de uluslararası sermaye konusunda önemli düzenlemeler yapılmış olmasına karşın, 1980-2003 döneminde Türkiye'ye DYY girişi her ne kadar yüksek miktarlara ulaşmış olsa da, rekabet ettiği ülkelere nispeten düşük kalmıştır. Nitekim 2003 yılında Türkiye'ye yaklaşık 1.7 milyar \$ DYY girişi gerçekleşirken, GOÜ'lere yaklaşık 197.5 milyar \$'lık DYY girişi gerçekleşmiştir. Bu hususta Türkiye'nin GOÜ'ler içindeki payı yaklaşık %0.86'dır (Bulut ve Coşkun, 2015, s. 5).

Şekil 2. Türkiye'ye Doğrudan Yabancı Yatırım Girişleri, 1990–2021

Kaynak: YASED, Rakamlarla Uluslararası Doğrudan Yatırımlar 2021 Küresel ve Yerel Trendler.

Türkiye'ye 2005 yılından itibaren yüksek miktarlarda DYY girişi gerçekleşmeye başlamıştır. Türkiye'nin 2005 yılında Avrupa Birliği'ne aday ülke ilan edilmesi bu yükselişte önemli bir paya sahiptir (Güllü ve Kılıç, 2017, s. 78). Buna rağmen hiçbir yılda Türkiye, küresel DYY hacminden almayı hedeflediği pay olan %1.5'i yakalayamamıştır. Bu hedefe en yakın pay %1.4 ile 2006 yılındadır. Bununla birlikte 2007 yılı yaklaşık 22 milyar ile en çok DYY girişi olan yıl olmasına karşın, yine hedef yakalanamamıştır. 2009 ve 2010 yıllarında DYY girişlerindeki ciddi düşüşün temel nedeni, 2008 yılı küresel ekonomik krizinin etkileri olarak belirtilmektedir. 2011 yılı itibariyle 16.2 milyar \$ ile toparlanma işareti veren DYY girişleri, 2012 yılında yaklaşık %15 azalarak 13.7 milyar \$ seviyesine düşmüş, sonrasındaki iki yıl durgun bir seyir izlemiştir. 2015 yılında oldukça hızlı bir yükseliş gösteren DYY girişleri 19 milyar \$'ı aşarken, 2016 yılındaki Brunson krizi ve uluslararası yaptırımlar neticesinde hızla azalarak 2018 yılında 12.5 milyar \$'a inmiştir. 2019 ve 2020 yıllarında pandemi koşulları nedeniyle tüm dünyada DYY'ler azaldığı gibi Türkiye'de de azalmış, buna rağmen birçok ülke özellikle 2020 yılında kapanırken Türkiye bu tür kısıtlamaları gevşettiği için küresel DYY girişlerindeki payı yükselmiştir.

Küreselleşme ve Doğrudan Yabancı Yatırım İlişkisi

Küreselleşmeyle birlikte artan doğrudan yabancı yatırımların başlangıcının sömürgecilik dönemine (özellikle İngiltere'nin 1800'lü yılların başındaki sömürgecilik faaliyetlerine) kadar gittiği belirtilmektedir. Bununla birlikte 19. yüzyıl boyunca sanayileşmiş batılı ülkeler sermaye birikimlerini diğer ülkelerde en fazla kâr sağlayacak alanlara yönlendirmişlerdir. 20. yüzyılda ise DYY açısından dönüm noktası olarak İkinci Dünya Savaşı gösterilmektedir. Nitekim uluslararası yatırımlar İkinci Dünya Savaşı'na kadar daha çok portföy yatırımları şeklinde gerçekleşirken, savaş sonrasında yoğunlukla DYY'ler yapılmaya başlanmıştır. 1950'li yıllardan sonra çok uluslu şirketlerin küresel ekonomi üzerindeki etkileri giderek artmaya başlamış, 1970'lerden sonra ise DYY'ler ekonomik entegrasyonda daha belirgin bir rol oynamışlardır. 1980'li yıllara gelindiğinde ise yabancı sermaye stoku önemli ölçüde artmış, küresel şirket birleşmeleri ve satın almaları sonucunda yüksek teknoloji üretim hacmi yükselmiş ve gelişen bilgi teknolojilerinin uluslararası kuruluşlar üzerindeki etkisi, yabancı sermaye yatırımlarına yön veren temel etkenlerden biri olmuştur (Demir ve Altıntaş, 2018, s. 85-86).

Küreselleşme ülke sınırlarının öneminin azalmasına ve para birimi kısıtlamalarının kaldırılmasına, ticaretin serbestleştirilmesine ve teknolojik ilerlemelerin yayılmasına olanak sağlayarak DYY kararlarını kolaylaştırmakta, bununla birlikte verimli, daha az riskli ve maliyetli projeler için fırsatlar meydana getirmektedir. Öte yandan DYY, ev sahibi ülkenin küresel ekonomik entegrasyonunun gelişiminde kilit bir rol oynamaktadır. Ayrıca küreselleşme sadece dünya çapında DYY hacmini artırmakla kalmamakta, aynı zamanda GOÜ'lerin bu yatırımlardan yüksek oranlarda faydalanması için de bir fırsat sunmaktadır (Bitzenis, 2012, s. 18). DYY hem yatırım yapan firmalara hem de ev sahibi ülkelere küreselleşmenin de yayılmasıyla birlikte birçok katkıda bulunmaktadır. Küreselleşmenin meydana getirdiği rekabetçi ortam firmaları ülke dışına iten temel etkenlerden biridir. Rekabetçi ortam içindeki firmalar yatırımlarını diğer ülkelere daha düşük maliyet ve daha yüksek kâr amacıyla yönlendirmektedirler (Güzel vd., 2017, s. 183). Küreselleşmenin sunmuş olduğu bu tür fırsatlardan oldukça iyi bir biçimde faydalanan özellikle çok uluslu şirketler satın alma ve birleşmeler yoluyla küresel pazarlara girmeye çalışmaktadırlar (Kumar, 2000, s. 2856).

Satın alma ve birleşmeler yoluyla yapılan DYY'ler bir taraftan küreselleşmenin derinleşmesini tetiklerken aynı zamanda küreselleşmenin ekonomideki bir yansıması olarak görülmektedir. Öte yandan DYY'lerin az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan yakınlaşmasında ve dolayısıyla yeni bir dünya ekonomik düzeninin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı kabul edilmektedir (Chirilă-Donciu, 2013, s. 178-179).

Literatür İncelemesi

Küreselleşme ve doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin literatür oldukça sınırlıdır. Bu değişkenlerin yer aldığı çalışmaların çoğu küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine veya DYY'lerin temel belirleyicilerine odaklanmaktadır. Bu bölümde, küreselleşme ile DYY arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalara yer verilerek konuya ilişkin bir literatür taraması sunulacaktır. Küreselleşmenin DYY'ler üzerindeki etkisini araştıran çalışmaların geçmişi nispeten yeni olup, 2000'li yıllar itibariyle yoğunlaşmaya başlamıştır. Öncü çalışmalarda küreselleşme değişkenini temsil etmek üzere ağırlıklı olarak dış açık değişkeninin kullanıldığı; dış ticaret hacmi, ithalat, ihracat ve dış borç gibi değişkenlerin ise daha az kullanıldığı görülmüştür.

Küreselleşme değişkenini temsilen dış açık değişkenin kullanıldığı çalışmalara bakıldığında dış açık ile DYY'ler arasında çoğunlukla pozitif yönlü bir ilişki ve/veya nedensellik ilişkisi bulan çalışmaların (Sun vd., 2002; Chakrabarti, 2001; Janicki ve Wunnava, 2004; Botric ve Škuflic, 2006; Mina, 2007; Demirhan ve Masca, 2008; Constant ve Yaoxing, 2010; Leitão, 2010; Vijayakumar vd., 2010; Seyoum vd., 2014; Arık vd., 2014; Kariuki, 2015; Hoang ve Bui, 2015; Majavu ve Kapingura, 2016; Lucke ve Eichler, 2016; Abdella vd., 2018; Asongu vd., 2018; Şit, 2019; Canh vd., 2020; Eissa ve Elgammal, 2020; Ayla, 2020; Belke ve Özturgut, 2020; Azam ve Haseeb, 2021; Aromasodun, 2022) olduğu belirlenmiştir. Dış açık ile DYY'ler arasında negatif yönlü olan ve/veya istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edemeyen çalışmalar (Nunnenkamp, 2002; Naudé ve Krugell, 2007; Ivar ve Kolstad, 2008; Özcan ve Arı, 2010; Wafure ve Nurudeen, 2010; Alam ve Shah, 2013; Blonigen ve Piger, 2014; Rodríguez-Pose ve Cols, 2017; Sasana ve Fathoni, 2019; Hoang vd., 2022) ise oldukça azdır.

Küreselleşme konusunda Dreher (2006) tarafından tanıtılan KOF Küreselleşme Endeksi sonrası çalışmalar, küreselleşmeyi temsilen bu endeksin kullanımına yoğunlaşmıştır. Dreher vd. (2008) çalışmasında bu endeks yenilenecek küreselleşmenin farklı boyutları (de facto ve de jure ölçümler) arasında ayrıma gidilmiştir (Gygli vd., 2019, s. 544). Sonrasında birkaç kez daha revize edilen endeks, bugün itibariyle 1970-2020 verilerini 203 ülke ve birçok ayrı sınıflandırma kapsamında sunmaktadır.

Küreselleşme ve DYY ilişkisinde KOF endeksinin kullanıldığı öncü çalışmalardan biri Amal vd. (2009)'dur. Bu çalışmada ekonomik ve kurumsal faktörlerin çok uluslu şirketlerin benimsediği yatırım stratejileri üzerindeki etkilerini Brezilya, Şili ve Meksika örneğinde panel veri analiziyle değerlendirmeye çalışmışlardır. 1995-2007 yılları arasındaki yıllık verilerin kullanıldığı bu çalışmada küreselleşmeyi temsilen kullanılan KOF endeksinin DYY'yi artıran güçlü bir faktör olduğu belirlenmiştir. Leitao (2012) ise bu çalışmanın modelinin oluşumunda temel alınan öncü çalışmalardandır. Seçili 33 ülke örneğinde 1990-2008 yıllık verileri ile statik ve dinamik panel yöntemlerinin kullanıldığı çalışmanın bulgularına göre küreselleşme arttıkça DYY akışı artmaktadır. Bahram ve Pahlavan (2015), 1990-2009 yılları arasında MENA üyesi seçilmiş ülkelerde küreselleşmenin DYY üzerindeki etkisini araştırmıştır. Araştırmada kurulan model panel birim kök, panel eşbütünlük ve GMM teknikleri kullanılarak tahmin edilmiştir. Araştırma sonuçları küreselleşme ile DYY arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Ayrıca piyasa büyüklüğü endeksi, beşerî sermaye endeksi pozitif ve anlamlı bir etkiye sahipken, nüfus parametrelerinin DYY çekme üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi vardır. Dima (2016), 1990-2014 döneminde Romanya'daki küreselleşme, DYY ve ticari açıklık eğilimini analiz etmektedir. Analiz bulgularına göre küreselleşme ile DYY arasında, ticari açıklık ile DYY arasında ve küreselleşme ile ticari açıklık arasında güçlü, pozitif ve istatistiksel olarak doğrulanmış bir bağlantı bulunmaktadır. Benzer şekilde Aluko vd. (2023), 1996-2016 dönemini kapsayan çalışmada artırılmış ortalama grup tahmincisi kullanarak 47 Afrika ülkesinde genel, de jure ve de facto küreselleşmenin DYY girişleri üzerinde olumlu etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca küreselleşmenin boyutları kapsamında ise ekonomik ve politik küreselleşme DYY'yi anlamlı ve pozitif etkilerken, sosyal küreselleşme DYY'yi negatif etkilemesine rağmen istatistiki olarak anlamlı değildir.

Görüş vd. (2023), 1985-2018 yılları arasında 7 Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) ülkesi (Endonezya, Laos, Malezya, Filipinler, Singapur, Tayland ve Vietnam) için DYY girişleri ile ekonomik küreselleşme (de facto ve de jure) arasındaki nedensel bağlantıyı

araştırmaktadırlar. Çalışmada Konya panel bootstrap nedensellik testi ve Westerlund-Edgerton (2007) panel bootstrap eşbütünlüşme testi kullanılmıştır. Çalışmanın bulguları özellikle uzun vadede DYY girişleri ile ekonomik küreselleşme arasında çift yönlü Granger nedenselliği olduğu yönündedir. Bununla birlikte orta vadeli sonuçlar da çoğunlukla bu sonuçları desteklemiştir; ancak kısa vadeli bulgular ülkelerin çoğu için bu değişkenler arasındaki çift yönlü bağlantıyı doğrulayamamıştır. Latif vd. (2018), 2000-2014 yılları arasında BRICS ülkelerinde bilgi ve iletişim teknolojileri, DYY, küreselleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, heterojenlik ve yatay kesit bağımlılığına karşı dayanıklı olan sabit etkili OLS, FMOLS, DOLS ve grup-ortalama tahminci tekniklerini kullanarak incelemiştir. Çalışmanın bulgularından biri küreselleşmeden DYY'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğudur. Benzer şekilde Akadiri ve Ajmi (2020), 1970-2014 yılları arasında 23 Sahra Altı Afrika ülkesinde DYY, küreselleşme, enerji kullanımı ve ekonomik kalkınma arasındaki nedensel ilişkiyi incelemiştir. Sembolik Transfer Entropisi (STE) nedensellik testinin kullanıldığı çalışmanın bulguları, nedenselliğin küreselleşmeden DYY'ye doğru olduğunu göstermektedir. Aluko vd. (2021), Dumitrescu-Hurlin panel Granger nedensellik testi yardımıyla Afrika'da DYY ile küreselleşme arasındaki nedensel ilişkiyi araştırmışlardır. 1996-2016 dönemi için 50 ülke örneklemindeki çalışmanın bulgularında küreselleşmeden DYY'ye doğru tek yönlü nedensellik kanıtı saptanmıştır. Ayrıca genel, sosyal ve politik küreselleşmeden DYY'ye doğru tek yönlü nedensellik kanıtları bulunurken, DYY'den ekonomik küreselleşmeye doğru da tek yönlü nedensellik kanıtı bulunmuştur. Çalışmanın sonucunda ülke düzeyinde nedensel ilişkiler açısından önemli farklılıkların varlığı da belirtilmiştir. Ayrıca Rashid vd. (2021), BRICS ülkeleri için net DYY girişleri ile küreselleşme endeksi arasındaki ilişkiyi 2000-2015 dönemindeki verileri kullanarak Dumitrescu-Hurlin panel Granger nedensellik testi, sabit etkiler modeli ve ARDL yöntemiyle incelemiştir. Analiz bulgularına göre uzun dönemde küreselleşmedeki artış DYY'yi artırmaktadır. Bununla birlikte küreselleşmeden net DYY girişlerine doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

Bojnec ve Fertó (2018), 22 OECD ülkesinde 2004-2008 yılları arasında panel veri analiziyle küreselleşmenin dışa doğru DYY üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışmanın bulgularına göre genel, ekonomik ve sosyal küreselleşmenin artması DYY çıkışlarını istatistiki olarak anlamlı bir şekilde artırmaktadır. Buna karşın politik küreselleşme ise pozitif olmasına rağmen anlamlı değildir. Ayrıca yolsuzluk, kara para aklama ve bir ülkenin vergi cenneti statüsünün yanında ülkeler arası benzerlikler de DYY çıkışlarında önemli belirleyicilerdir. Mishra ve Jena (2019), 2001-2012 yılları arasında 4 büyük Asya ülkesinin (Çin, Hindistan, Singapur ve Kore Cumhuriyeti) bu ülkelere en fazla DYY akışı sağlayan Fransa, Almanya, Hollanda, İngiltere, ABD ve Japonya ile ikili DYY akışlarını temel çekim modeli yardımıyla incelemiştir. Çalışmanın bulgularına göre genel, ekonomik ve sosyal küreselleşme ile özgürlüğün artması DYY akışlarını artırırken, politik küreselleşme ile DYY arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ayrıca Modugu ve Dempere (2021), 1971-2017 döneminde DYY ile ekonomik, politik ve sosyal küreselleşme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi Körfez İşbirliği Konseyi üyesi altı ülke (Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Umman) örnekleminde incelemiştir. Panel FMOLS tahmincisini kullandıkları çalışmada *de jure* ekonomik ve sosyal küreselleşme değişkeni DYY girişlerini pozitif etkilerken, *de jure* politik küreselleşme değişkeni ise DYY girişlerini negatif etkilemiştir.

Arazmuradov (2011), 5 Orta Asya ülkesi (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan,

Türkmenistan, Özbekistan) örnekleminde SUR modelini kullanarak grup ve ülke bazlı analizler yapmıştır. Çalışma bulgularında grup bazında küreselleşme ile DYY arasında pozitif ve anlamsız; ülke bazında ise tüm ülkelerde istatistiki olarak anlamsız ve Tacikistan hariç diğer ülkelerde negatif bir etki tespit edilmiştir. Benzer şekilde Doğan ve Arslan (2016) ise Türkiye özelinde 1970-2012 yıllık verilerini kullanarak Türkiye'deki politik küreselleşmenin DYY üzerindeki etkisini Sınırsız Hata Düzeltme Modeli (Unrestricted Error Correction Model) yardımıyla analiz etmişlerdir. Analiz bulgularında politik küreselleşme ile DYY arasında kısa ve uzun dönemde anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Görüş ve Karagöl (2022), 1995-2012 dönemi için 26 OECD ülkesinde çevre politikalarının DYY girişleri üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışma bulgularına göre DYY ile ekonomik küreselleşme, çevre politikası sıklık endeksi (EPS), brüt sermaye oluşumu ve reel döviz kuru uzun dönemde birlikte hareket etmektedirler. Ayrıca ARDL/PMG tahmincisine göre uzun dönemde sermaye oluşumu ve ekonomik küreselleşme DYY girişlerini artırırken; reel efektif döviz kuru, EPS ve piyasa dışı EPS bu girişleri azaltmaktadır. Bununla birlikte kısa dönemde ise ekonomik küreselleşme ve EPS, DYY girişlerini etkilememektedir. Emirmahmutoglu-Köse panel Granger nedensellik testi bulgularına göre ise küreselleşme ile DYY arasında nedensel bir ilişki tespit edilememiştir.

Bojnec ve Fertő (2017), 2004 ile 2008 yılları arasında içerisinde Türkiye'nin de yer aldığı 22 OECD ülkesinde küreselleşmenin dışa dönük DYY üzerindeki etkisini incelemek için panel düzeltilmeli standart hata (PCSE) modelini kullanmışlardır. Bulgular yatırım yapan ve yatırım alan ülkeler arasındaki ekonomik küreselleşmenin arttığını, yatırım yapan ve yatırım alan ülkeler arasındaki sosyal küreselleşmenin ise 22 OECD ülkesi arasındaki dışa dönük DYY akışlarını zayıflattığını göstermiştir. Literatürden oldukça farklılaşan Hintošová vd. (2016), Vişegrad ülkeleri (Macaristan, Slovakya, Polonya, Çekya) örnekleminde 2005-2015 döneminde havuzlanmış EKK (pooled OLS) tekniğini kullanarak küreselleşmenin ve iş ortamı kalitesinin DYY çekmedeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmanın bulgularına göre küreselleşmenin artması DYY akışını azaltmaktadır. Yazarlar bu durumu, yatırım yapılan ülkenin küreselleşmesindeki artışının burayı daha zorlayıcı bir pazar haline getirmesi yanında; daha vasıflı işgücü, daha yüksek ücret talebi, daha fazla rekabet vb. faktörlerin yabancı yatırımcıların pazara girmekten kaçınmasına yol açabildiğini belirterek açıklamışlardır.

Veri, Yöntem ve Bulgular

Veri

Bu çalışma Türkiye'de küreselleşmenin doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın kapsam ve dönemi veri kısıtı dolayısıyla 1973-2020 olarak incelenebilmiştir. Çalışmada yıllık veriler kullanılmış olup tüm değişkenler logaritmik formdadır. Modelde kullanılan küreselleşme değişkeni KOF Enstitüsü'nden temin edilirken, diğer tüm makroekonomik değişkenler Dünya Bankası veri setinden temin edilmiştir. Çalışmada kurulan regresyon modeli Leita (2012)'den hareketle aşağıdaki eşitlik (1) de gösterilmektedir:

$$LFDIt = \beta_0 + \beta_1LKOFt + \beta_2LGDPt + \beta_3LTOPt + \beta_4LINFt + ut \quad (1)$$

Aşağıdaki Tablo 1' de çalışmada yer alan değişkenlerin kısaltmaları, açıklamaları ve kaynakları sunulmaktadır:

Tablo 1. Değişken ve Kaynakları

LKOF	KOF küreselleşme endeksi, genel	KOF Enstitüsü
LFDI	Doğrudan yabancı yatırım, net akış (GSYH %)	Dünya Bankası
LGDP	Kişi başına GSYH (2015 \$, sabit fiyatlarla)	Dünya Bankası
LTOP	Dışa açıklık (gayrisafi yurtiçi hasıla yüzdesi)	Dünya Bankası
LINF	Enflasyon, tüketici fiyat endeksi (yıllık %)	Dünya Bankası

Yöntem

Ampirik bir çalışmada güvenilir sonuçlara ulaşabilmek amacıyla değişkenler arasındaki ilişkinin analiz sürecinde öncelikle birim kök sınaması yapılmalıdır. Dolayısıyla bu çalışmada literatürde en çok tercih edilen birim kök sınamalarından olan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (1981) ve Philips-Perron (PP) (1988) testleri tercih edilmiştir. İlk olarak ADF testinin regresyon modelinin sabit terimli ve trendli hali aşağıdaki gibidir:

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \beta_t + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (2)$$

Buradaki olasılık değeri %5'ten küçükse H_0 hipotezi %5 reddedilir ve karar serilerin durağan olduğu yönündedir. ADF testinin genişletilerek oluşturulmuş versiyonu ise Philips-Perron (1988) testidir. PP testinin heteroskedastik ve zayıf otokorelasyon benzeri sorunlara karşı daha güvenilir sonuçlar verdiği ileri sürülmektedir. PP testi için ise geliştirilen regresyon denklemi şu şekildedir:

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 + Y_{t-1} + \beta_2 + (T - N/2) + u_t \quad (3)$$

Bu denklemdeki T , modeldeki gözlem sayısını belirtirken, u_t ise hata terimlerinin dağılımını ifade etmektedir. Buradaki u_t hata teriminin beklenen ortalaması sıfıra eşittir (Tari, 2010, s. 400).

Çalışmada yöntem olarak kullanılan ARDL yaklaşımının (Pesaran ve Shin, 1999); (Pesaran vd., 2001) tercih edilme sebepleri, hem farklı durağanlık seviyelerinde bulunan değişkenlerin kullanımına izin vermesi hem de küçük ve sonlu örneklem büyüklüğü halinde nispeten daha etkili sonuçlar vermesidir. Ayrıca bu yaklaşımla doğrusal dönüşümler kullanılarak dinamik hata düzeltme modelleri de türetilmektedir (Günaydın ve Çetin, 2015, s. 26). ARDL yaklaşımının kısıtsız hata düzeltme modelinin bu çalışmaya uyarlanmış versiyonu aşağıdaki gibidir:

$$\Delta LFDI_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \sigma_{1i} \Delta LFDI_{t-i} + \sum_{i=0}^k \beta_{2i} \Delta LKOF_{t-i} + \sum_{i=0}^k \delta_{3i} \Delta LGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^k \pi_{4i} \Delta LTOP_{t-i} + \sum_{i=0}^k \phi_{5i} \Delta LINF_{t-i} + \delta_{1i} LFDI_{t-1} + \delta_{2i} LKOF_{t-1} + \delta_{3i} LGDP_{t-1} + \delta_{4i} LTOP_{t-1} + \delta_{5i} LINF_{t-1} + u_t \quad (4)$$

Burada eşitlik 4'te Δ birinci fark operatörünü; α_0 sabit terimi; $\sigma_1, \beta_2, \delta_3, \pi_4$ ve ϕ_5 terimleri kısa dönem katsayılarını belirtirken; $\delta_1, \delta_2, \delta_3, \delta_4, \delta_5$ uzun dönem katsayılarını ve u_t hata terimini belirtmektedir.

Bu aşamadan sonra uzun dönemli bir ilişkinin varlığını sınamak amacıyla F testi uygulanır. F testi sınaması sonucu ortaya çıkan sonuçlar Pesaran vd. (2001)'de gösterilen kritik değerlerden büyükse, kısa dönemli ilişkiyi sınamak amacıyla eşitlik 4'teki denkleme hata düzeltme terimi eklenir. Bu süreçte yeni denklem aşağıdaki 5 numaralı eşitlikteki gibidir:

$$\Delta LFDI_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \sigma_{1i} \Delta LFDI_{t-i} + \sum_{i=0}^k \beta_{2i} \Delta LKOF_{t-i} + \sum_{i=0}^k \delta_{3i} \Delta LGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^k \pi_{4i} \Delta LTOP_{t-i} + \sum_{i=0}^k \phi_{5i} \Delta LINF_{t-i} + \delta_{1i} LFDI_{t-1} + \delta_{2i} LKOF_{t-1} + \delta_{3i} LGDP_{t-1} + \delta_{4i} LTOP_{t-1} + \delta_{5i} LINF_{t-1} + \delta_{6i} ECT_{t-1} + u_t \quad (5)$$

Eşitlik 5'te gösterilen ECT_{t-1} terimi hata düzeltme terimi, δ_6 ise bu terimin katsayısıdır. Eğer δ_6 katsayısı istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir değere sahip ise değişkenlerin kısa dönemde maruz kaldıkları bir şokun uzun dönemde ne kadar sürede tekrar dengeye geleceğini gösterir.

Bulgular

Türkiye'de küreselleşmenin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada ilk olarak serilerin durağanlığına ilişkin birim kök sınamaları yapılmıştır. ADF ve PP birim kök sınaması sonuçları aşağıdaki Tablo 2'de gösterilmektedir:

Tablo 2. ADF ve PP Birim Kök Testleri Sonuçları

Değişkenler	ADF		PP		Karar	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend	I ₀	I ₁
<i>Seviye Değeri</i>						
<i>LFDI</i>	-1.2445	-3.1538	-1.5664	-1.4737		
<i>LKOF</i>	-1.6800	-0.2826	-1.7125	-0.1894		
<i>LGDP</i>	0.2814	-2.1011	0.3095	-2.1011		
<i>LTOP</i>	-5.8204*	-4.9582*	-1.5049	-3.5738**	√	
<i>LINF</i>	-1.2741	-2.3437	-1.3408	-2.3712		
<i>Birinci Farklar</i>						
$\Delta LFDI$	-5.7636*	-5.6954*	-9.7785*	-9.6621*		√
$\Delta LKOF$	-6.4119*	-6.7370*	-6.4264*	-6.7394*		√
$\Delta LGDP$	-6.5341*	-6.5365*	-6.5329*	-6.5823*		√
$\Delta LTOP$	-2.4031	-2.7580	-7.0074*	-5.9141*		
$\Delta LINF$	-6.2237*	-6.2021*	-6.2124*	-6.1900*		√

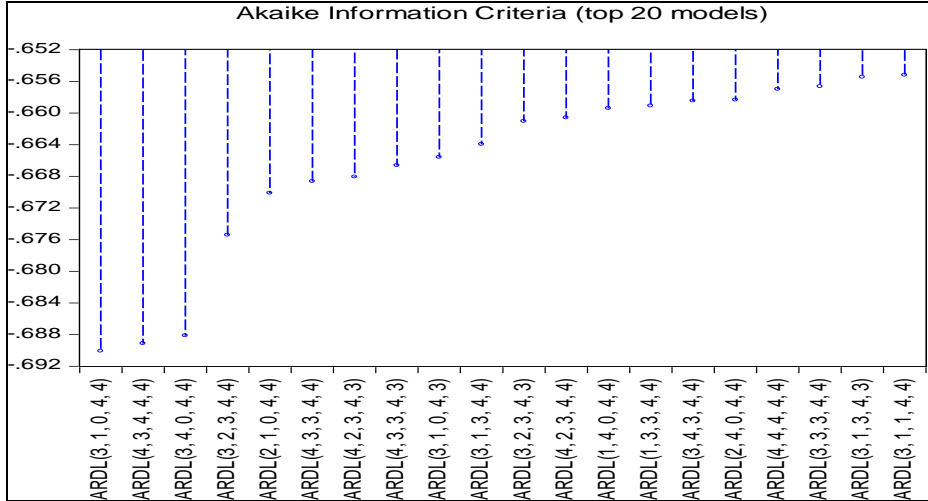
Not: (* ve **) işaretleri, değişkenlerin sırasıyla %1 ve %5 önem düzeylerinde durağan olduklarını ifade etmektedir.

Yukarıdaki Tablo 2 incelendiğinde, *LTOP* değişkeninin kendi düzeyinde (I₀), diğer tüm değişkenlerin birinci fark (I₁) düzeyinde durağan oldukları görülmektedir. Serilerin farklı seviyelerde durağanlık göstermesi değişkenler arasında olası eşbütünlük ilişkisinin tespitinde ARDL yaklaşımının kullanımına imkân vermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada eşbütünlük ilişkisinin tespitinde uygulanan ARDL sınır testi bulguları aşağıdaki Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. ARDL Sınır Testi Bulguları

Fonksiyonel Model	ARDL			F- istatistiği
	Modeli	k		
$LFDI_t = f(LKOF_t, LGDP_t, LTOP_t, LINF_t)$	(3,1,0,4,4)	4		4.109
Kritik Değerler				
	%1	%2,5	%5	%10
I ₀	3.29	2.88	2.56	2.2
I ₁	4.37	3.87	3.49	3.09

Tablo 3'te gösterilen sınır testi sonucundaki F-istatistiğinin (4.109) değerinin, %5 anlamlılık düzeyinde kritik değerlerin üst sınırlarından daha büyük olduğu görülmektedir. Bu durum modeldeki değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünlüşme ilişkisinin var olduğunu kanıtlamaktadır.

Şekil 3. Akaike bilgi kriterine göre en iyi 20 model

Yukarıdaki Şekil 3'te Akaike bilgi kriterine göre en iyi 20 model gösterilmektedir. Bu sonuca göre en iyi (3,1,0,4,4) modelidir. Aşağıdaki Tablo 4'te ise (3,1,0,4,4) ARDL modeli tahmin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4. ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	Stand. Hata	t-istatistik	Olasılık*
LFDI1(-1)	0.296382	0.122429	2.420849	0.0225
LFDI1(-2)	0.216309	0.119370	1.812082	0.0811
LFDI1(-3)	-0.139952	0.103592	-1.350994	0.1879
LKOF	7.151566	3.656293	1.955961	0.0609
LKOF(-1)	-7.065357	3.361114	-2.102087	0.0450
LGDP3	0.306554	0.752209	0.407538	0.6868
LOP	0.042452	0.470107	0.090304	0.9287
LOP(-1)	0.899386	0.647310	1.389419	0.1761
LOP(-2)	-0.475800	0.673531	-0.706427	0.4860
LOP(-3)	-1.519656	0.669301	-2.270512	0.0314
LOP(-4)	2.073809	0.482554	4.297570	0.0002
LINF	-0.258239	0.184500	-1.399674	0.1730
LINF(-1)	0.269529	0.268108	1.005299	0.3237
LINF(-2)	-0.718088	0.262138	-2.739347	0.0108
LINF(-3)	0.251766	0.268343	0.938223	0.3564
LINF(-4)	0.287608	0.205637	1.398620	0.1733
C	-2.859889	2.264129	-1.263130	0.2173
R ²	0.951			
Adj-R ²	0.922			

Not: Optimal gecikme uzunluğu Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ile belirlenmiştir.

Tablo 4'te yer alan (3,1,0,4,4) modelinin sonuçları incelendiğinde, modelin açıklama gücünü ifade eden R^2 katsayısının 0.951 olduğu görülmektedir. Bu sonuç modelde yer alan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni yaklaşık %95 oranında açıkladığını ifade etmektedir. ARDL modeli tahmin bulguları kullanılarak elde edilen eşbütünleşik değişkenler arasındaki uzun dönem katsayıları ise aşağıdaki Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5. ARDL Testi Uzun Dönem Katsayıları

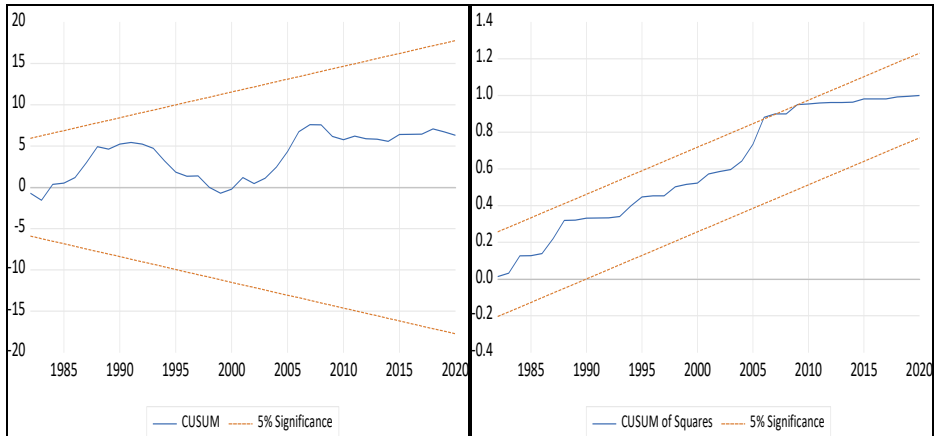
Değişkenler	Katsayı	Olasılık
Bağımlı Değişken: LFDI		
LKOF	0.137438	0.0118
LGDP	0.488719	0.0000
LTOP	1.626422	0.0000
LINF	-0.266914	0.0000
C	-4.559331	0.0000

Yukarıdaki Tablo 5'e göre tüm değişkenler istatistiki olarak anlamlıdır. Küreselleşme (LKOF), ekonomik büyüme (LGDP) ve dış açık (LTOP) değişkenlerinin artması doğrudan yabancı yatırım girişlerini (LFDI) artırırken, enflasyonun (LINF) artması ise doğrudan yabancı yatırım girişlerini azaltmaktadır.

Tablo 6. Diagnostik Test Sonuçları

Diagnostik Testler	F-istatistiği	Olasılık
Serial – LM	1.258131	0.3016
Değişen Varyans	1.357239	0.2373
Ramsey Reset	1.208437	0.2817
Jarque – Bera	0.093496	0.9543

Tablo 6'da gösterilen diagnostik test sonuçlarına göre, olasılık değerlerinin 0.10'dan büyük olmaları kurulan modelde otokorelasyon, değişen varyans ve spesifikasyon hatası olmadığını ve kalıntıların normal dağıldığını ifade etmektedir. Ayrıca aşağıdaki Şekil 4'e göre ise CUSUM testlerinin de istikrarlı olmaları sebebiyle serilerin parametre tahmininin istikrar koşulunu sağladığı görülmektedir.

Şekil 4. CUSUM ve CUSUMQ test sonuçları

Aşağıdaki Tablo 7'de ise kısa dönem ARDL modeli ve hata düzeltme modeli tahmin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 7. Kısa Dönem ARDL ve Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

Değişken	Katsayı	Stand. Hata	t-istatistik	Olasılık
C	-2.859889	0.542543	-5.271264	0.0000
D(LFDI1(-1))	-0.076357	0.112009	-0.681708	0.5012
D(LFDI1(-2))	0.139952	0.090796	1.541391	0.1349
D(LKOF)	7.151566	2.794359	2.559287	0.0164*
D(LOP)	0.042452	0.384126	0.110517	0.9128
D(LOP(-1))	-0.078353	0.411817	-0.190261	0.8505
D(LOP(-2))	-0.554153	0.410389	-1.350309	0.1881
D(LOP(-3))	-2.073809	0.397914	-5.211707	0.0000*
D(LINF)	-0.258239	0.159995	-1.614043	0.1181
D(LINF(-1))	0.178714	0.157511	1.134616	0.2665
D(LINF(-2))	-0.539374	0.159295	-3.386003	0.0022*
D(LINF(-3))	-0.287608	0.167817	-1.713818	0.0980
ECT(-1)*	-0.627261	0.118338	-5.300580	0.0000*
R ²	0.783			
Adj-R ²	0.709			

Yukarıdaki Tablo 7'ye göre hata düzeltme katsayısını temsil eden *ECT(-1)* terimi negatif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Bu sonuç hata düzeltme modelinin çalıştığını göstermektedir. Bununla birlikte kısa dönemde küreselleşme, ekonomik büyüme, dış açık ve enflasyondan kaynaklanan şokların yaklaşık %63'ünün bir dönem içerisinde telafi edildiğini ve uzun dönemde tekrar dengeye gelineceğini ifade etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Ekonomik, sosyal ve siyasi reformların genişlemesinin yanında teknolojiye ve ulaşımda yaşanan gelişmelerin etkisiyle dünyada hızla yayılan küreselleşme, aynı zamanda doğrudan yabancı yatırım kararlarını kolaylaştırarak yatırımların daha etkin olmasına, belirsizlik ve riskleri azaltarak daha az maliyetli olmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla küreselleşme yatırım yapan firmalara birçok avantaj sağladığı gibi yatırımı alacak ülkelere de çok sayıda fırsat sunmaktadır. Bu tür fırsatlardan yararlanmak isteyen ülkeler doğrudan yabancı yatırımları kendilerine çekmenin yollarını aramaktadırlar. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı yatırım yoluyla başta sermaye miktarı olmak üzere istihdam seviyesi, çıktı miktarı, ürün çeşitliliği, bilgi akışı ve teknoloji seviyesi gibi birçok alanda artışlar görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin tasarruf, sermaye ve çıktı açıklarının yüksek boyutlarda olması bu tür yatırımlara olan ihtiyaçlarını artırmaktadır.

Türkiye'de küreselleşmenin doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçlayan bu çalışmada 1973-2020 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Küreselleşmeyi temsilen kullanılan KOF endeksinin bölgeler kapsamında yayınlanmıyor oluşu bu çalışmanın temel kısıtıdır. Bu çalışmada Leitao (2012)'den hareketle kurulan modelde doğrudan yabancı yatırım girişleri (LFDI) bağımlı değişken iken küreselleşme endeksi (LKOF), kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla (LGDP), dış açık (LTOP) ve enflasyon (LINF) bağımsız değişkenlerdir. Birim kök testleri sonucunda serilerin farklı

seviyelerde durağanlıklarının tespitinin ardından seriler arasında eşbütünleşme ilişkisini sınamak amacıyla ARDL yaklaşımı uygulanmıştır. ARDL sınır testi bulgularına göre seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Eşbütünleşme tahminci katsayılarına yönelik yapılan uzun dönemli analiz sonucunda tüm değişkenler istatistiki olarak anlamlı olmakla birlikte LKOF'taki %1'lik artış LFDI'yı %0.14 artırırken, LGDP'deki %1'lik artış %0.49, LTOP'taki artış ise %1.63 artırmaktadır. Son olarak LINF'teki %1'lik artış ise diğer değişkenlerden farklılaşarak LFDI'yı %0.27 azaltmaktadır. Kısa dönemli analiz çerçevesinde uygulanan hata düzeltme modeli sonuçlarına göre ise küreselleşme, ekonomik büyüme, dış açık ve enflasyondan kaynaklanan şokların yaklaşık %63'ünün bir dönem içerisinde telafi edildiği ve uzun dönemde tekrar dengeye gelineceği tespit edilmiştir. Çalışmanın bulguları küreselleşme ile DYY arasındaki ilişkiyi araştıran Amal (2009), Leita (2012), Dima (2016), Rashid vd. (2021) gibi önceki literatürdeki birçok çalışma ile uyumludur.

Ülkelerin ekonomik ve kalkınmalarında önemli bir faktör olan doğrudan yabancı yatırımları daha fazla çekebilmek adına hükümetlerin ulusal şirket ve yatırımcılarını göz ardı etmeden, yabancı yatırımcılar için güvenli bir ortamın yanında ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda daha fazla reform ve fırsatlar sunmaları gerekmektedir. Bu tür avantajlar yatırımcı açısından önemle takip edilmekte ve yatırım yapılacak bölgenin seçiminde kilit bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkeler kalkınma süreçlerini tamamlayamadıkları için ülke içerisinde bölgesel kalkınma farklılıkları da oldukça yüksektir. İlerleyen süreçte ülkelere ilişkin küreselleşmenin bölgesel verilerin sunulmasıyla birlikte gelecek araştırmacılar küreselleşme ve doğrudan yabancı yatırım ilişkisinde bölgesel etkileri de ortaya koyabilirler. Böylelikle bölgesel kalkınma farklılıklarının giderilmesine yardımcı olabilirler.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Abdella, A. B., Naghavi, N., & Fah, B. C. (2018). The Effect of Corruption, Trade Openness and Political Stability on Foreign Direct Investment: Empirical Evidence from BRIC Countries. *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 5(3), 32-38.
- Akadiri, S. S., & Ajmi, A. N. (2020). Causality Relationship Between Energy Consumption, Economic Growth, FDI, and Globalization in SSA Countries: A Symbolic Transfer Entropy Analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 44623-44628.
- Alam, A., & Shah, S. Z. (2013). Determinants of Foreign Direct Investment in OECD Member Countries. *Journal of Economic Studies*, 40(4), 515-527.
- Aluko, O. A., Chen, G. S., & Opoku, E. E. (2023). Is Foreign Direct Investment Globalization-Induced or a Myth? A Tale of Africa. *International Journal of Finance & Economics*, 28(3), 2651-2663.
- Aluko, O. A., Ibrahim, M., & Atagbuzia, M. O. (2021). On the Causal Nexus between FDI and Globalization: Evidence from Africa. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 30(2), 203-223.
- Amal, M., Raboch, H., & Tomio, B. T. (2009). Strategies and Determinants of Foreign Direct Investment (FDI) from Developing Countries: Case Study of Latin America. *Latin American Business Review*, 10(2-3), 73-94.
- Arazmuradov, A. (2011). Foreign Aid, Foreign Direct Investment and Domestic Investment Nexus in Landlocked Economies of Central Asia. *Munich Personal RePEc Archive*, 1-24. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/36958/> adresinden alındı.
- Arık, Ş., Akay, B., & Zambak, M. (2014). Doğrudan Yabancı Yatırımları Belirleyen Faktörler: Yükselen Piyasalar Örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 97-110.
- Aromasodun, O. M. (2022). Determinants of FDI Inflows to West Africa: Prospects for Regional Development and Globalization. *BRICS Journal Of Economics*, 3(1), 27-51.
- Asongu, S., Akpan, U. S., & Isihak, S. R. (2018). Determinants of Foreign Direct Investment in Fast-Growing Economies: Evidence from the BRICS and MINT Countries. *Financial Innovation*, 4(1), 1-17.
- Aydemir, C., Arslan, İ., & Uncu, F. (2012). Doğrudan Yabancı Yatırımların Dünya'daki ve Türkiye'deki Gelişimi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 69-104.
- Ayla, D. (2020). E7 Ekonomilerinde Net Doğrudan Yabancı Yatırım Girişleri. *International Congress of Management, Economy and Policy* (s. 12-26). İstanbul: ICOMEP' 20.
- Aytemiz, S. (2009). Küreselleşme Koşullarında Dünya Ekonomisinde Doğrudan Yabancı Yatırımlara Genel Bir Bakış. *Toplum ve Demokrasi*, 3(1), 189-202.
- Azam, M., & Haseeb, M. (2021). Determinants of Foreign Direct Investment in BRICS- Does Renewable and Non-Renewable Energy Matter? *Energy Strategy Reviews*, 35, 1-10.
- Bahram, J. I., & Pahlavan, M. (2015). The Impact of Globalization on Attracting Foreign Direct Investment in Selected MENA Countries by Using GMM. *Journal Of Economics and Regional Development*, 21(8), 205-226.

Belke, M., & Özturgut, R. (2020). Doğrudan Yabancı Yatırımların Ülkeye Özgü Belirleyicileri: Yükselen Piyasa Ekonomileri İçin Panel Veri Analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), 12-26.

Bitzenis, A. (2012). Globalization and Foreign Direct Investment. A. Bitzenis, V. Vlachos, & P. Papadimitriou içinde, *Mergers and Acquisitions as the Pillar of Foreign Direct Investment* (s. 9-24). New York: Palgrave Macmillan.

Blonigen, B., & Piger, J. (2014). Determinants of Foreign Direct Investment. *Canadian Journal of Economics/Revue Canadienne d'Économique*, 47(3), 775-812.

Bojnec, Š., & Fertő, I. (2017). Effects of Globalization and Corruption on the Outward FDI in OECD Countries. *Ekonomický Časopis*, 65, 201-219.

Bojnec, Š., & Fertő, I. (2018). Globalization and Outward Foreign Direct Investment. *Emerging Markets Finance & Trade*, 54, 88-99.

Botric, V., & Škuflic, L. (2006). Main Determinants of Foreign Direct Investment in the Southeast European Countries. *Transition Studies Review*, 13, 359-377.

Bulut, E., & Coşkun, Ç. (2015). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Yerli Yatırımlar Üzerine Etkileri: Türkiye Uygulaması. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(4), 1-27.

Calvert, J., & Pickup, M. (2016). The Politics of Investment in the Americas: Canada, Brazil, and the (Post-) Neoliberal State. *Canadian Foreign Policy Journal*, 22(2), 199-216.

Canh, N. P., Binh, N. T., Thanh, S. D., & Schinckus, C. (2020). Determinants of Foreign Direct Investment Inflows: The Role of Economic Policy Uncertainty. *International Economics*, 161, 159-172.

Chakrabarti, A. (2001). The Determinants of Foreign Direct Investments: Sensitivity Analyses of Cross-Country Regressions. *Kyklos*, 54(1), 89-114.

Chirilă-Donciu, E. (2013). Globalization and Foreign Direct Investments. *CES Working Papers*, 5(2), 177-186.

Constant, N. B., & Yaoxing, Y. (2010). The Relationship between Foreign Direct Investment, Trade Openness and Growth in Cote d'Ivoire. *International Journal of Business and Management*, 5(7), 99-107.

Demir, D., & Altıntaş, H. (2018). Küreselleşme, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Gelir Eşitsizliği Arasındaki İlişki: Dinamik Panel Veri Yaklaşımı. *Proceedings of 4 th SCF International Conference on "Economics and Social Impacts of Globalization" and "Future Turkey-European Union Relations"*, (s. 84-102). Nevşehir.

Demirhan, E., & Masca, M. (2008). Determinants of Foreign Direct Investment Flows to Developing Countries: A Cross-Sectional Analysis. *Prague Economic Papers*, 4, 356-369. doi:DOI: 10.18267/j.pep.337

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with A Unit Root. *Econometrica*, 49, 1057-1072.

Dima, S. (2016). Globalisation, Trade Openness and Foreign Direct Investment in Romania. *Studia Universitatis Vasile Goldiș, Arad-Seria Științe Economice*, 26(4), 41-53.

- Doğan, C., & Arslan, Ü. (2016). Political Globalization and Foreign Direct Investment Inflows in Turkey. *International Journal of Business and Social Research*, 6(5), 43-48.
- Dreher, A. (2006). Does Globalization Affect Growth? Evidence from a New Index of Globalization. *Applied Economics*, 38(10), 1091-1110.
- Dreher, A., Gaston, N., & Martens, P. (2008). *Measuring Globalisation - Gauging Its Consequences*. New York: Springer.
- Dunning, J. H., & Narula, R. (2004). *Multinationals and Industrial Competitiveness: A New Agenda*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Eissa, M. A., & Elgammal, M. M. (2020). Foreign Direct Investment Determinants in Oil Exporting Countries: Revisiting the Role of Natural Resources. *Journal of Emerging Market Finance*, 19(1), 1-33.
- Gómez-Baggethun, E., Groot, R. d., Lomas, P. L., & Montes, C. (2010). The History of Ecosystem Services in Economic Theory and Practice: From Early Notions to Markets and Payment Schemes. *Ecological Economics*, 69(6), 1209-1218.
- Görüş, M. Ş., & Karagöl, E. T. (2022). Environmental Policy and FDI Inflows: Evidence from OECD Countries. A. Rafay içinde, *Handbook of Research on Energy and Environmental Finance 4.0* (s. 397-423). Hershey PA: IGI Global.
- Görüş, M. Ş., Yılanca, V., & Kongkuah, M. (2023). FDI Inflows-Economic Globalization Nexus in ASEAN Countries: The Panel Bootstrap Causality Test Based on Wavelet Decomposition. *Asia-Pacific Financial Markets*, 30, 339-362.
- Güllü, İ., & Kılıç, N. Ö. (2017). An Evaluation on the Attractiveness of Turkish Economy in Terms of Foreign Direct Investments. *European Journal of Sustainable Development Research* 2, 70-79.
- Günaydın, D., & Çetin, M. (2015). Genç İşsizliğin Temel Makroekonomik Belirleyicileri: Ampirik Bir Analiz. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 17-34.
- Güzel, E., Arslan, Ü., & Suadiye, G. (2017). Küreselleşme ve Yabancı Doğrudan Yatırımlar Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Mediterranean International Conference on Social Sciences* (s. 181-187). Podgorica: UDG.
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J. E. (2019). The KOF Globalisation Index—Revisited. *The Review of International Organizations*, 14, 543-574.
- Hintošová, A. B., Kubíková, Z., & Ručinský, R. (2016). Does Quality of Business Environment Influence Foreign Direct Investment Inflows? A Case of Central European Countries. *Central European Journal of Management*, 3(1), 5-13.
- Hoang, H. H., & Bui, D. H. (2015). Determinants of Foreign Direct Investment in ASEAN: A Panel Approach. *Management Science Letters*, 5(2), 213-222.
- Hoang, H. H., Huynh, C. M., Duong, N. M., & Chau, N. H. (2022). Determinants of Foreign Direct Investment in Southern Central Coast of Vietnam: A Spatial Econometric Analysis. *Economic Change and Restructuring*, 55, 285-310.
- Hosseini, H. (2005). An Economic Theory of FDI: A Behavioral Economics and Historical Approach. *The Journal of Socio-Economics*, 34(4), 528-541.

Janicki, H. P., & Wunnava, P. V. (2004). Determinants of Foreign Direct Investment: Empirical Evidence from EU Accession Candidates. *Applied Economics*, 36(5), 505-509.

Kariuki, C. (2015). The Determinants of Foreign Direct Investment in the African Union. *Journal of Economics, Business and Management*, 3(3), 346-351.

Karkar, Y. N. (1964). *Railway Development in the Ottoman Empire: 1856-1914, An Economic Interpretation*. Michigan: Indiana University.
<https://www.proquest.com/docview/302131625?pq-origsite=gscholar&fromopenview=true> adresinden alındı

Koç, M. B. (2020). Osmanlı Devleti Döneminde Antalya Demiryolu Hattı Projesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 36(102), 1-36.

Kolstad, I., & Villanger, E. (2008). Determinants of Foreign Direct Investment in Services. *European Journal of Political Economy*, 24, 518-533.

Kornecki, L., & Rhoades, D. (2007). How FDI Facilitates the Globalization Process and Stimulates Economic Growth in CCE. *Journal of International Business Research*, 113-126.

Kumar, N. (2000). Mergers and Acquisitions by MNEs: Patterns and Implications. *Economic and Political Weekly*, 35(32), 2851-2858.

Kurtishi-Kastrati, S. (2013). The Effects of Foreign Direct Investments for Host Country's Economy. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 5(1), 26-38.

Latif, Z., Mengke, Y., Khattak, D., Latif, S., Ximei, L., Pathan, Z. H., . . . Jianqiu, Z. (2018). The Dynamics of ICT, Foreign Direct Investment, Globalization and Economic Growth: Panel Estimation Robust to Heterogeneity and Cross-Sectional Dependence. *Telematics and Informatics*, 35(2), 318-328.

Leitão, N. C. (2010). Foreign Direct Investment: The Canadian Experience. *International Journal of Economics and Finance*, 2(4), 82-88.

Leitao, N. C. (2012). Foreign Direct Investment and Globalization. *Actual Problems of Economics*, 398-405.

Letsou, E., & Pantelidis, P. (2020). Foreign Direct Investments-A Literature Review. *Munich Personal RePEc Archive*.

Lucke, N., & Eichler, S. (2016). Foreign Direct Investment: The Role of Institutional and Cultural Determinants. *Applied Economics*, 48(11), 935-956.

Majavu, A., & Kapingura, F. M. (2016). The Determinants of Foreign Direct Investment Inflows in South Africa: An Application of the Johansen Co-Integration Test and VECM. *Journal of Economics*, 7(2-3), 130-143.

Mallampally, P., & Sauvart, K. (1999). Foreign direct investment in developing countries. 36(1). Ağustos Pazartesi, 2023 tarihinde
<https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/1999/03/mallampa.htm> adresinden alındı.

Mina, W. (2007). The Location Determinants of FDI in the GCC Countries. *Journal of Multinational Financial Management*, 17(4), 336-348.

Mishra, B. R., & Jena, P. K. (2019). Bilateral FDI Flows in Four Major Asian Economies: A

Gravity Model Analysis. *Journal of Economic Studies*, 46(1), 71-89.

Modugu, K. P., & Dempere, J. (2021). Globalization and Foreign Direct Investment in the GCC Countries: A Recipe for Post COVID-19 Recovery. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(9), 11-22.

Naudé, W. A., & Krugell, W. F. (2007). Investigating Geography and Institutions as Determinants of Foreign Direct Investment in Africa Using Panel Data. *Applied Economics*, 39(10), 1223-1233.

Nunnenkamp, P. (2002). *Determinants of FDI in Developing Countries: Has Globalization Changed the Rules of the Game?*. No. 1122. Kiel working paper, 2002. Kiel: Kiel Institute for World Economics (IfW).

Özcan, B., & Arı, A. (2010). Doğrudan Yabancı Yatırımların Belirleyicileri Üzerine Bir Analiz: OECD Örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 12, 65-88.

Paprzycki, R., & Fukao, K. (2008). *Foreign Direct Investment in Japan. Multinationals' Role in Growth and Globalization*. New York: Cambridge University Press.

Păunică, M., Manole, A., Motofei, C., & Tănase, G. L. (2018). (2018). The Globalization in the Actual Context of the European Union Economy. *Proceedings of the International Conference on Business Excellence* (s. 739-750). Poland: De Gruyter.

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. S. Strøm içinde, *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium* (s. 371-408). Cambridge: Cambridge University.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for A Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75, 335-346.

Rashid, M., Chowdhury, A., Talukdar, K. H., & Jye, W. S. (2021). Determinants of FDI Inflow in BRICS Countries: Role of Globalization and Corruption Control. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 42(3), 171-204.

Rodríguez-Pose, A., & Cols, G. (2017). The Determinants of Foreign Direct investment in Sub-Saharan Africa: What Role for Governance? *Regional Science Policy & Practice*, 9(2), 63-81.

Sasana, H., & Fathoni, S. (2019). Determinant of Foreign Direct Investment Inflows in Asean Countries. *JEJAK Journal of Economics and Policy*, 12(2), 253-266.

Seyoum, M., Wu, R., & Lin, J. (2014). Foreign Direct Investment and Trade Openness in Sub-Saharan Economies: A Panel Data Grangercausality Analysis. *South African Journal of Economics*, 82(3), 402-421.

Soysa, I. D. (2003). *Foreign Direct Investment, Democracy, and Development. Assessing*

Contours, Correlates, and Concomitants of Globalization. Londra: Routledge.

Sun, Q., Tong, W., & Yu, Q. (2002). Determinants of Foreign Direct Investment Across China. *Journal of International Money and Finance*, 21, 79-113.

Şit, M. (2019). The Determinants of Foreign Direct Investments in Real Estate: Turkey Case. *The Journal of Social Sciences Research*, 5(3), 789-795.

Tarı, R. (2010). *Ekonometri* (Genişletilmiş 6. Baskı). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

UNCTAD. (2021). *World Investment Report*. New York: United Nations Yayınları.

Vijayakumar, N., Sridharan, P., & Rao, K. C. (2010). Determinants of FDI in BRICS Countries: A Panel Analysis. *International Journal of Business Science and Applied Management*, 5(3), 1-13.

Wafure, O. G., & Nurudeen, A. (2010). Determinants of Foreign Direct Investment in Nigeria: An Empirical Analysis. *Global Journal of Human Social Science*, 10(1), 26-34.

YASED. (2021). *Rakamlarla Uluslararası Doğrudan Yatırımlar 2021 Küresel ve Yerel Trendler*. YASED.

Yasmin, B., Hussain, A., & Chaudhary, M. A. (2003). Analysis of Factors Affecting Foreign Direct Investment in Developing Countries. *Pakistan Economic and Social Review*, 41(1/2), 59-75.

2024, 13 (1), 174-202 | Araştırma Makalesi

Sürdürülebilir Havayollarının Tüketici Tarafından Kabulünü Etkileyen Teşvik Edici Faktörler

¹ Oğuz YILDIZ

² Alpaslan KELLEÇİ

³ Tuğçe BAŞAKCI

Öz

Havacılık endüstrisi fazla yakıt tüketen jumbo jetlerin kullanımının yanı sıra dünyanın birçok bölgesine sıkça uçuş gerçekleştirerek küresel ısınmaya neden olmaktadır. Ayrıca havayolu şirketlerinin yolcu işlemlerinin yapıldığı birçok pist ve terminale sahip havalimanlarının da enerji ve katı atık anlamında iklim değişikliğine olumsuz etkileri bulunmaktadır. Havayolu endüstrisinin sürdürülebilirlikle ilgili çabaları göz önüne alındığında Sürdürülebilir Havacılık Yakıtı'nın (SAF) kullanılması, LEED sertifikalı havalimanlarının inşa edilmesi, endüstriyel operasyonların sebep olduğu katı atıkların toplanarak ayrıştırılması ve geri dönüştürülmesi gibi çevresel ve ekonomik boyutu öncülleyen uygulamaların havalimanları ve havayolu şirketlerince tercih edildiği görülmektedir. Diğer taraftan sürdürülebilir havayolu şirketlerinin tüketici kabulünü kolaylaştıran sosyal unsurların incelenmesi literatürde bir boşluk oluşturmaktadır. Fakat sürdürülebilirliğin bütün boyutlarını kapsayan bir bakış açısı havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarına yardımcı olacaktır. Bu doğrultuda çalışma, havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının tüketiciler tarafından kabul edilmesini sağlayan unsurları belirlemeyi amaçlamaktadır. Böylece sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yer alan sürdürülebilir tüketim ve üretimi kolaylaştıran unsurlara ulaşmak mümkün olacak; bunun yanında farklı nesillerin davranış değişikliği göstermesini sağlayacak modellerin formüle edilmesi mümkün olacaktır. Çalışmada ilkin havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarını belirlemek için İstanbul'da faaliyet gösteren ulusal ve uluslararası havayolu şirketlerinin yöneticileriyle derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Daha sonra havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının tüketici tarafından kabulünü etkileyen unsurları belirlemek için Y ve Z kuşağı temsilcileri ile odak grup görüşmeleri yapılmıştır. Mülakatlar sonrasında kodlanan değişkenlerden oluşturulan anket sosyal medya kanalları yoluyla 255 katılımcıya uygulanmıştır. Veriler önce Keşifsel Faktör Analizine daha sonra kavramsal boyutların sağlamasını yapmak amacıyla Doğrulayıcı Faktör Analizine tabi tutulmuştur. Yapılan keşifsel ve doğrulayıcı faktör analizi sonucu tüketicilerin havayolu şirketlerinin sürdürülebilir havacılık uygulamalarını kabulünü etkileyen unsurların; ekonomik, sosyal, çevresel, kompozit materyal ve gürlüğü faktörlerinden oluştuğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilirlik Pazarlaması, Sürdürülebilir Tüketim ve Üretim, Tüketici Davranışı, Sürdürülebilir Havacılık

YILDIZ, O., KELLEÇİ, A., BAŞAKCI, T. (2024). Sürdürülebilir Havayollarının Tüketici Tarafından Kabulünü Etkileyen Teşvik Edici Faktörler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 174-202.
<https://doi.org/10.15869/itobiad.1341309>

Geliş Tarihi	11.08.2023
Kabul Tarihi	08.02.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Medipol Üniversitesi., İşletme ve Yönetim Bilimleri Fak., Havacılık Yönetimi, oguz.yildiz@medipol.edu.tr / ORCID: 0000-0003-2164-975X

² Dr. Öğr. Üyesi, İstinye Üniversitesi İİSBF, alpaslankelleci@gmail.com / ORCID: 0000-0003-1589-2905

³ Arş. Gör. İstanbul Gelişim Üniversitesi UBF, tbasakci@gelisim.edu.tr / ORCID: 0009-0002-8310-9089

Driving Factors Affecting Consumer Acceptance of Sustainable Airlines

¹ Oğuz YILDIZ

² Alpaslan KELLEÇİ

³ Tuğçe BAŞAKCI

Abstract

The aviation industry has been contributing to global warming by using jumbo jets, which consume a large quantity of fuel, and by operating intensive flight frequencies between different cities. Furthermore, airports, which cover passenger transactions for airlines and have many terminals and runways, also have harmful impacts on climate change through energy requirements and solid waste. Airlines and airport operators have been employing some solutions, such as using Sustainable Aviation Fuels (SAF), building LEED-certified airports, and recycling solid waste, which implies the environmental and economic dimensions of sustainability. On the other hand, examining social elements that facilitate consumer acceptance of sustainable airlines has remained a missing part of the literature. Furthermore, a holistic lens that fits all spaces of sustainability will contribute to airline operators' sustainable practices. Accordingly, the present study aims to clarify factors affecting consumer acceptance of the sustainability practices of airlines. In this way, it could be possible to reach factors that facilitate Sustainable Consumption and Production, as included in the Sustainable Development Goals, as well as formulate models that provide behavioral change for different generations. The present study first conducted in-depth interviews with managers of local and foreign airlines operating in Istanbul in order to ascertain the sustainability practices of airline companies. Then, focus groups with members of the Y and Z generations were held to find out what influences consumers' acceptance of airline companies' sustainability practices. Following the interviews, a questionnaire from the coded variables was developed and distributed via social media to 255 participants. The results of exploratory and confirmatory factor analyses showed that economic, social, environmental, composite material, and noise are all factors that affect consumer acceptance of the sustainability practices of airlines.

Keywords: Sustainability, Sustainability Marketing, Sustainable Consumption and Production, Consumer Behavior, Sustainable Aviation

YILDIZ, O., KELLEÇİ, A., BAŞAKCI, T. (2024). Driving Factors Affecting Consumer Acceptance of Sustainable Airlines, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 174-202.
<https://doi.org/10.15869/itobiad.1341309>

Date of Submission	11.08.2023
Date of Acceptance	22.12.2023
Date of Publication	31.12.2023
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assistant Professor, Medipol University, Faculty of Business and Management Sciences, Aviation Management
oguz.yildiz@medipol.edu.tr / ORCID: 0000-0003-2164-975X

² Assistant Professor, İstinye University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
alpaslankelleci@gmail.com / ORCID: 0000-0003-1589-2905

³ Research Assistant, Istanbul Gelisim University, Faculty of Applied Sciences, tbasakci@gelisim.edu.tr /
ORCID: 0009-0002-8310-9089

Giriş

İnsan çevre etkileşiminin çoğalması, sınırlı kaynakların tükenmesi, atık yığınlarının büyümesi, gün geçtikçe karbon emisyonlarının artması gibi olumsuz etkilerle birlikte doğaya büyük zararlar verilmektedir. Mevcut üretim ve tüketim anlayışı sınırlı kaynakların fütursuzca kullanılmasına ve iklim değişikliğinin iklim krizine dönüşmesini sağlayacak önemli dışsallıklara işaret etmektedir. Bu durumu oluşturan birçok faktör olmakla birlikte asıl sebep, daha çok ürün üretmek ve satmak, daha çok kar elde etmek gibi endüstrileşmiş batı toplumlarının kısa dönemli çıkarlar uğruna sınırlı gezegen kaynaklarını sınırsızcasına kullanmasıdır (Prothero vd. 2011, s. 31). Dolayısıyla mevcut üretim ve tüketim anlayışının sürdürülemez olduğu aşikârdır. Sürdürülebilirlik kavramı ele alındığında ilk olarak Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansında ortaya çıktığı görülmektedir. Sonrasında 1987 yılındaki Ortak Geleceğimiz isimli rapor olarak bilinen Brundtland Raporu sürdürülebilir kalkınmayı tanımlamakta ve yukarıdaki kısa dönemli bakış açısının sürdürülemez olduğunu ortaya koymaktadır (McLellan, 2013, s. 225). Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili en son ve en önemli gelişme ise Birleşmiş Milletler üye devletleri tarafından kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Ajandasıdır. 17 adet sürdürülebilir kalkınma hedefini içinde barındıran ajanda açlık ve yoksullukla mücadele, karadaki ve sudaki habitatların korunması, iklim değişikliği ile mücadele vb. amaçlarla ilgili küresel işbirliğine işaret etmektedir. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin on ikincisi Sürdürülebilir Tüketim ve Üretimdir (Sustainable Consumption and Production). Enerjinin daha verimli kullanılması, daha az enerji tüketimi veya çevreye zarar verebilecek ürünler yerine çevre dostu ürünlerin kullanılması gibi unsurlar sürdürülebilir tüketime işaret ederken; sürdürülebilir üretim, malzeme tedarikinden üretime kadarki süreçte ve sonrasında çevre dostu üretim yöntemlerinin kullanılması ve atık miktarının azaltılması anlamına gelmektedir (Joshi ve Rahman, 2017, s. 111).

Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2050 yılına kadar karbon nötr bir gezegen hedefine ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda sera gazı emisyon salınımlarının %2-2,5'ini oluşturan havayolu endüstrisinin sürdürülebilirlik uygulamaları dünya kamuoyu tarafından dikkatle takip edilmektedir. Çünkü havacılık endüstrisi yüksek miktarda yakıt tüketen jumbo jetlerin kullanımının yanı sıra dünyanın birçok bölgesine uçuş gerçekleştirerek iklim değişikliğine etki etmektedir. Yine bu duruma paralel olarak yolcu işlemlerinin yapıldığı birçok pist ve terminale sahip havalimanlarının da enerji ve katı atık anlamında iklim değişikliğine önemli olumsuz etkileri bulunmaktadır. Diğer taraftan havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının üç temel boyutunu karşılayacak şekilde ele alınarak ortaya koyulması önemli bir araştırma problemine işaret etmektedir. Havayolu endüstrisinin sürdürülebilirlikle ilgili çabaları göz önüne alındığında Sürdürülebilir Havacılık Yakıtının (Sustainable Aviation Fuel) kullanılması, daha az gürültü yaratan taşıtların seçilmesi, endüstriyel operasyonların sebep olduğu katı atıkların ayrıştırılarak toplanması ve geri dönüştürülmesi gibi çevresel ve ekonomik boyutu öncülleyen uygulamaların havalimanları ve havayolu şirketlerince tercih edildiği görülmektedir. Diğer taraftan sosyal boyutta yapılan uygulamaların temel olarak cinsiyet eşitliği ve kurumsal sosyal sorumluluk projelerini içerdiği ve bu boyutla ilgili sınırlı bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir (Anderson vd., 2022, s. 8). Bu doğrultuda çalışmanın amacı, havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının tüketiciler tarafından kabul

edilmesini sağlayan unsurların neler olduğunu bütüncül bir yaklaşımla ele almaktır. Böylece Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri arasında yer alan on ikinci Sorumlu Tüketim ve Üretim (SDG 12) amacının gerçekleştirilmesine hizmet edecek tüketim unsurlarının belirlenmesi ve davranış değişikliğinin gösterilmesini sağlayacak modellerin formüle edilmesi mümkün olacaktır. Çalışmada ilk olarak nitel yöntemlerden derinlemesine mülakat ve odak grup teknikleri tercih edilmiştir. Bu kapsamda havayolu şirketlerinin üst düzey yöneticileri ve akademisyenlerle derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Sonrasında araştırma kapsamında ele alınan Y ve Z kuşağını temsil eden tüketicilerle odak grup görüşmesi yapılmıştır. Nitel görüşmelerde elde edilen unsurlar kodlanarak anket değişkeni haline getirilmiştir. Oluşturulan anket X, Y ve Z kuşağı temsilcisi havayolu tüketicilerine çevrimiçi uygulanmıştır. Elde edilen veri önce SPSS programı yardımı ile Keşifsel Faktör Analizine daha sonra AMOS paket programı yardımı ile Doğrulayıcı Faktör Analizine tabi tutulmuştur. Yapılan keşifsel ve doğrulayıcı faktör analizi sonucu tüketicilerin havayolu şirketlerinin sürdürülebilir havacılık uygulamalarını kabulünü etkileyen unsurlar tespit edilmiştir.

Araştırmanın ilk bölümünde sürdürülebilir kalkınma kavramının ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra sürdürülebilirlik ve havacılık endüstrisi arasındaki ilişki kurularak sürdürülebilir havacılık uygulamalarından bahsedilmiştir. İkinci bölümde araştırmada tercih edilen nitel ve nicel yöntemler açıklanarak yöntemlerin ilerleyişi açıklanmıştır. Sonraki bölümlerde sırasıyla araştırmada tercih edilen yöntemler sonucu elde edilen bulgular sunulmuş ve sonuç bölümünde elde edilen bulgular tüketicilerin sürdürülebilir havacılık uygulamalarını kabulü çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Literatür Taraması

Bu bölümde ilkin, sürdürülebilirlikle ilgili temel kavramlar açıklanacak sonrasında havayolu endüstrisinin sürdürülebilirlikle ilgili faaliyetlerinin tüketicilerce kabul edilmesini teşvik edebilecek uygulamalar ana başlıklar halinde incelenecektir. Sürdürülebilirlik; bir malzeme ya da eşyanın özelliklerini uzun müddet koruması ya da fonksiyonlarını yerine getirmesi, yitip gittikten sonra geri dönüştürülmesi anlamına gelmektedir (Harrington, 2016, s. 365). Sürdürülebilirlik kavramı çevresel, sosyal ve ekonomik olmak üzere üç boyuttan oluşmasına karşın yazınsalda genellikle çevresel ve ekonomik boyutta ele alınmıştır (Purvis vd., 2019, s. 685). Sürdürülebilirlik kavramı ilk defa 1972 yılında Stockholm'de yapılan İnsan Çevresi Konferansı sırasında kullanılmaya başlanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ise 1987 yılında "Ortak Geleceğimiz Raporu" olarak da bilenen Brundtland Raporu'yla dünya kamuoyunun gündemine girmiş ve yazınsalda incelenmeye başlanmıştır. Rapor temel olarak dünya popülasyonlarının mevcut büyüme hızları ile gezegenin kaynaklarının artış hızının birbirini dengelemediğini ileri sürmekte ve bu durumun sürdürülemez olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca rapor sürdürülebilir kalkınmayı "gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünkü nesillerin ihtiyaçlarını karşılama" şeklinde tanımlamaktadır (WECD, 1987, s.37). Birleşmiş Milletler (BM) sürdürülebilir kalkınmayı gündemine alarak 2000 yılında Milenyum Kalkınma Hedeflerini ortaya atmıştır. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine temel teşkil eden Binyıl Kalkınma Hedefleri; açlıkla ve yoksullukla mücadele, ölümcül hastalıklarla savaşmak, kadın iş gücünün ve anne sağlığının desteklenmesi gibi temel amaçları benimsemiştir (World Health Organization, 2018). Milenyum Kalkınma Hedeflerinde

elde edilen başarı üzerine BM üye devletleri, sürdürülebilir kalkınmaya yönelik çalışmaları derinleştirmek amacıyla 2015 yılında Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Ajandasını kabul etmiştir. Binyıl Kalkınma Hedeflerindeki temel amaçları da kapsayan ajanda on yedi adet Sürdürülebilir Kalkınma Hedefini (SKH) içermekte ve bunları 2030 yılına kadar gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır (“Birleşmiş Milletler Türkiye”, 2023). Bunlar iklim değişikliği ile mücadele, karada ve okyanuslardaki yaşam alanlarının korunması, sürdürülebilir şehirler ve toplulukların inşası, temiz enerji ve azaltılmış eşitsizlikler gibi önemli amaçları içinde barındırmaktadır.

Havacılık endüstrisinin faaliyetleri göz önüne alındığında çoğu operasyonun sürdürülebilirliği olumsuz anlamda etkilediği görülmektedir. Bu olumsuzlukların başında havalimanı ve havayolu şirketlerinin enerji gereksiniminden kaynaklanan karbon emisyonları gelirken gürültü kirliliği, katı atıklardan kaynaklanan çevre kirliliği ve yine operasyonel faaliyetler sonucu yer altı sularının kirlenmesi gibi olumsuzluklar da ona eşlik etmektedir. Dolayısıyla havacılık sektöründeki artan uçuş sayısı ve kapasitesi çevreye verdiği zararı artırmaktadır (Cui, 2019). Havacılığın karbon emisyonlarına etkisi 2022 yılı itibarıyla 671 milyon metrik ton iken bu rakam gezegenimiz için %2,5 seviyesine denk gelmektedir ve 2050 yılında kadar bu oranın 2 katına çıkması beklenmektedir (Penner vd., 1999, s. 6). Bu durum havayolu taşımacılığında kaynaklı karbon emisyonunun çevreye verdiği zararın yüksek olacağını göstermektedir (Toth vd., 2021, s. 122). Diğer taraftan ortalama bir yolcu uçuş başına yaklaşık bir buçuk kilogram atığa sebep olurken bu rakamın 2024 yılında endüstrinin pandemi sonrası tamamen toparlanmasıyla birlikte yıllık toplam altı milyon ton atığa denk geleceği düşünülmektedir (“Airlines”, 2023).

Yukarıda bahsedilen olumsuz etkilerin farkında olan başta uluslararası havacılık otoriteleri olmak üzere, uçak inşa şirketleri, havayolu şirketleri, havalimanı işletmeleri ve yer hizmetleri şirketleri mevcut düzenlemelerin ve operasyonel faaliyetlerin yeşil uygulamalarla yer değiştirmesi için bir takım adımlar atmaktadır. Bu bölümde bahse konu havacılık aktörlerinin sürdürülebilirlikle ilgili faaliyetlerinin tüketicilerce kabul edilmesi ve benimsenmesini etkileyebilecek uygulamalar ana başlıklar altında incelenecektir. Bunlar havacılık otoritelerinin sürdürülebilirlikle ilgili düzenlemeleri (örneğin yeşil mutabakat, karbon akreditasyon programı), havayolu şirketlerinin ve uçak üreticilerinin sürdürülebilirlik uygulamaları (örneğin katı atık dönüştürme, A320neo, B737max), yeşil hava taşıtı tasarımları (örneğin B787, A350) ve alternatif yakıt seçeneklerinden (örneğin biyodizel, hidrojen) oluşmaktadır.

Yeşil Mutabakat, Avrupa Birliğini 2050 yılına kadar karbon nötr bir bölge yapmayı hedeflemektedir. 2030 yılında erişilmesi beklenen bu amaç için AB bölgesinin emisyonları, 1990 yılı seviyesine göre en az %55 azaltılması gerekmektedir (“European Commission”, 2023). Havacılık sektörünün “Fit for 55” olarak ifade edilen sera gazı emisyonlarının en az %55’inin 2030 yılına kadar azaltılması hedefine ulaşması için Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi anlaşmaya varmıştır (“European Commission”, 2022). Ayrıca AB Emisyon Ticaret Sistemi kurallarının havacılık özelinde revize edilmesi kararını vermiştir. Birçok ülkenin hava sahasının birleşiminden oluşan AB hava sahası birlik yönetimince bölgesel olarak birleştirilerek “Single European Sky” projesi hayata geçirilmiştir. Böylece hava sahasının birlik bölgesinde etkin ve verimli kullanımı mümkün olacak ve operasyonel maliyetlerin düşürülmesi sağlanacaktır (Pernice ve Debyser, 2023). Projenin bir diğer katkısı ise havadaki beklentilerin azaltılması yoluyla karbon salınımlarının %10 civarında düşürülmesi olacaktır (Köhl,

2023). Havacılık sektörü genelinde karbon emisyonlarıyla ilgili düzenleme Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü tarafından yapılmakta ve CORSIA (Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation) olarak isimlendirilmektedir ("ICAO", 2022). CORSIA'ya katılım 2021 ve 2026 yılları arasında gönüllülük esasına dayalı iken 2027 yılından sonra programa katılım zorunlu olacaktır. Havacılık operasyonlarındaki payı %0,5 üzerindeki operatörler ile operasyonel faaliyetleri kümülatif olarak %90'a ulaşan devletlerin programa katılımı zorunluluk arz etmektedir. Program rota temelli olarak ilerlemekte ve iki ülke arasındaki gerçekleşen uçuşlardan yola çıkarak fazla uçuşa sahip ülkenin diğer ülkede yeşil projelere yatırım yaparak karbon salınımlarını dengelemesi esasına dayanmaktadır (Yıldız, 2023, s. 416). Yeşil projeler yenilenebilir enerji kaynaklarıyla ilgili olabileceği gibi ağaç dikim etkinlikleri de olabilmektedir. Uluslararası Havalimanları Konseyi (Airports Council International) ise 2009 yılında karbon emisyonlarının havalimanlarıncı azaltılması ve yönetilmesi çabalarını değerlendirmek amacıyla Karbon Akreditasyon Programını uygulamaya koymuştur (Air Carbon, 2023). Program havalimanı sorumluluk sahasındaki karbon emisyonlarının belirlendiği "haritalama" süreci ile başlamakta, karbon azaltma eylemlerinin başladığı azaltma basamağı ile devam etmekte, havalimanı ile birlikte operasyonel faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde işbirliği yapılan üçüncü tarafların programa dahil edildiği "optimizasyon" basamağı ile ilerlemekte ve karbon nötr noktaya ulaşılan "dengeleme" basamağı ile sona ermektedir (Yıldız, 2023, s. 423). Yukarıda bahsedilen havacılık otoritelerinin uygulamalarının sera gazı emisyonlarına odaklandığı görülmekle birlikte bu tür düzenlemeler havayolu şirketlerinin operasyonları üstünde olumlu bir dönüştürücü güce sahip olacaktır. Böylece karbon salınımı anlamında doğaya ve çevreye daha zarar veren havayolu şirketlerinin seferlerinin tüketicilerce kabul edilip benimsenmesi mümkün olacaktır.

Havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamaları; kabinde tek kullanımlık plastik kullanımının azaltılması, katı atıkların ayrıştırılması ve geri dönüştürülmesi, biyodizel yakıtların kullanımı ve operasyonel istasyonların yenilenebilir enerji ile donatılmasından oluşmaktadır. Bu anlamda olumlu bir örnek olarak Emirates şirketinin kabinde kullandığı plastik şişeleri geri dönüştürerek yolcularına polar battaniye şeklinde sunması gösterilebilir ("Emirates", 2023). Ayrıca havayolu şirketleri kadın-erkek eşitliği; dil, din, ırk ve etnisite fark etmeksizin istihdam politikası uyguladıklarını dolayısıyla sosyal boyutta sürdürülebilirliğe katkı sunduklarını belirtmektedir. Diğer taraftan havayolu şirketleri yakıt sarfiyatı ve karbon emisyonlarının azaltılması amacıyla filolarını bu yönde yeniliklere sahip uçak modelleri ile genişletmektedir. Örneğin A320neo gövdesi, kaldırma gücünü artıran ve sürtünme etkisini azaltan bir tasarım kullanmaktadır. Airbus şirketi kendi tasarladığı Sharklets kanatçıklarıyla daha uzun mesafeli uçuşlarda yakıt kullanımını %4 azaltmayı başarmıştır ("Airbus", 2023). Ayrıca Airbus'ın yeni tasarımı uçak başına yıllık 900-ton karbon emisyonu azaltımını mümkün kılmaktadır. Böylece iklim değişikliğine olumsuz etkileri minimize edecek bir uçak tasarımına sahip olmak mümkün olmuştur. Aynı sınıfta yer alan Boeing 737 MAX, geliştirilmiş teknolojik kanatçıklar ve verimliliği yüksek motorlarıyla hem yakıt tüketimi ve emisyonları %20 oranında azaltmayı hem de yerine geçtiği uçaklara oranla %50 daha az gürültü kirliliğine ulaşmayı başarmıştır ("Boeing 737 MAX", 2023). 2020'den bu yana 45 havayolu şirketi 630 adet 737 MAX gövdesini tercih etmiştir (Hardiman, 2022). Aynı zamanda General Electric şirketi tarafından geliştirilen ve Boeing 777X gövdesinde kullanılan GE9X motoru da, sürdürülebilirlik anlamında

önemli tasarımsal özelliklere sahiptir. Söz konusu tasarımda motoru hafifleten karbon fiberden imal edilmiş pervane (16 fan blades), üç boyutlu yazıcılarla üretilmiş 300 motor parçası ve havacılık tarihinde üretilmiş en yüksek basınç oranına (27:1) sahip motor bulunmaktadır ("GE9X Engine", 2023). GE tasarımı motor, metal aksamın üçte biri oranında ağırlığa sahip ve ondan iki kat daha güçlü seramik parçalardan üretilmiştir. Bahse konu tasarım özellikleri sayesinde GE9X, %10 yakıt tasarrufu sağlarken endüstri düzenlemelerinin altında gürültü ve azot oksit emisyon değerlerine ulaşmayı mümkün kılmaktadır ("GE Aerospace", 2023). Son olarak uçak gövdelerinin üretiminde kullanılan materyallerin daha hafif olanlardan seçilmesi de endüstrinin tüketici gözündeki sürdürülebilirlik algısını destekleyecek önemli bir adımdır. Bu doğrultuda Boeing şirketi 2011 yılında 787 Dreamliner'ın gövdesinin %50'sini karbon fiber takviyeli plastiklerden üreterek uçak imalinde radikal bir dönüşümün öncüsü olmuştur (Yıldız, 2023, s. 411). Airbus şirketi Boeing'e yanıt olarak 2015 yılında A350-900 modelini üretmiştir. Kompozit malzemeden imal gövdeler çelikten beş kat daha güçlü olmakla birlikte onun yaklaşık beşte bir ağırlığa sahiptir ("Real Engineering", 2021). Bu anlamda kompozit malzemeden imal edilen uçaklar gövdenin hafiflemesini daha fazla yük ve yolcunun taşınmasını ayrıca operasyonel maliyetlerin düşürülmesini mümkün kılmaktadır. Tüm bu avantajlarının yanında kompozit malzemeden imal edilen uçaklar yakıt sarfiyatının ve karbon emisyonlarının %20-30 aralığında azaltılmasını mümkün kılmaktadır. Diğer taraftan araştırmacılar sentetik kompozit materyaller yerine geri dönüştürülmüş ve yenilenebilir materyallerin kullanımına yönelik çalışmalar yapmaktadır (Korba vd., 2023, s. 6). Uçak ve jet motoru üreticilerinin yakıt tüketimini azaltan tasarımlara yönelmesi çevresel sürdürülebilirliğe hizmet ederken havayolu şirketleri bahse konu yenilikçi tasarımlarla filolarını genişleterek maliyetlerin indirilmesi yoluyla rekabet avantajı elde etmektedir. Maliyetlerin düşürülmesine odaklanan havayolu şirketleri karbon salınımlarını azaltan yenilikler yoluyla tüketicilerin gözünde daha sürdürülebilir bir havayolu imajına sahip olabilmektedir.

Havacılık endüstrisinin fosil kaynaklı yakıt kullanım miktarı göz önüne alındığında yenilenebilir kaynaklardan elde edilen yakıtların tercih edilmesi, havacılığın sürdürülebilirlik algısını hem tüketiciler hem de sivil toplum kuruluşları gibi paydaşlar gözünde artıracaktır. Kullanımı sınırlı olan ve yaygınlaştırılması için yoğun çaba sarf edilen Sürdürülebilir Havacılık Yakıtı (Sustainable Aviation Fuel - SAF) iki sınıfa ayrılmaktadır ("Aviation Sustainability Briefing 1", 2021). Biyogaz kaynaklı yakıtlarda bu sınıfta yer almakla beraber ilk kategori yoğunlukla biyodizel kullanımına işaret etmektedir (Yıldız, 2023, s. 406). Biyodizel yakıtlar bitkilerin içindeki yağların dönüştürme işlemine tabi tutulmasıyla elde edilen ürün dizel yakıt olarak kullanılabilirdiği gibi onlarla karıştırılarak da kullanılabilir. Biyodizel yakıt temel olarak üç kaynaktan elde edilmektedir. Bunlardan ilki mısır özü, kanola, soya fasulyesi gibi bitkilerdeki yağlardan elde edilmektedir. Biyodizel için ikincil kaynak ise odun artıkları ve çimlerdir fakat bu tür kaynakların ön bir işleme tabi tutularak biyodizel yakıtı dönüştürülmesi söz konusudur. Üçüncü biyodizel kaynağı ise yosun olarak bilinen alglerdir ve lipit işlemi ile biyodizele dönüştürülmektedir. Geliştirilmiş biyodizel kaynakları ise hayvanlardan elde edilen yağlar, bazı katı atıklarla yanmış yemeklik yağlar gibi unsurları içine almaktadır. Biyodizel tabanlı yakıtların ilkin jet yakıtı ile yarı yarıya karıştırılması söz konusu iken Airbus şirketi bir A380'i tamamı kullanılmış yemeklik yağdan elde edilen yakıtla uçurmayı başarmıştır ("Airbus", 2022). SAF yakıtların ikinci türünü elektro-yakıtlar olarak da bilinen sentetik yakıtlar oluşturmaktadır. Sentetik yakıtların kaynağı karbondioksit ya da sudur fakat bu yakıtın

elde edilmesi için büyük miktarda elektrik enerjisi gerekmektedir (“Aviation Sustainability Briefing 1”, 2021). Karbon yakalama günümüzde yeni bir alan olsa da bazı işletmeler karbon yakalama tesisleri kurarak elde edilen karbonu, elektroliz işlemi ile elementlerine ayrılmış su ile bir dizi termo-katalitik işleme tabi tutarak benzin, dizel ve türev yakıtların üretimi gerçekleştirmektedir. Diğer taraftan doğrudan hidrojenin elde edilmesi için su kaynağının elektroliz işlemi ile elementlerine ayrıştırılması sıvı ya da gaz kapsülleri ile uçaklarda kullanımı sağlanmaktadır. Fakat hem karbon hem de suyun yakıtta dönüştürülmesinde büyük miktarda elektrik enerjisi gerektiği için söz konusu enerjinin güneş, rüzgâr, jeotermal gibi yenilenebilir kaynaklardan edilmesi büyük önem arz etmektedir. Örneğin Zeroavia şirketi bir Bombardier Q400 turprop bölgesel uçağı hidrojen-elektrik itki sistemi ile yenileyerek Alaska Havayolu şirketinin kullanımına sunmuş böylece sıfır emisyonlu ticari uçuşlar başlamıştır (“Zeroavia”, 2023). Diğer taraftan hidrojen kaynaklı yakıt türünü kullanan yenilikçi uçaklar geliştirmeye odaklanan uçak üreticileri de bulunmaktadır. Airbus şirketi 2020 yılında hidrojen yakıtı ile güçlendirilmiş bölgesel, dar ve geniş gövdeli uçaklarının 2035 yılından itibaren pazara gireceğini ilan etmiştir (Llewellyn, 2021, s. 3). Sıvı hidrojenle çalışacak bu üç tip uçak, hidrojenin motorda yanması sonucu itki gücü elde ederken çıktı olarak doğaya zararlı olmayan su emisyonları bırakacaktır (“ZEROe”, 2023). Bölgesel uçak tasarımıdaki pervaneli ilk uçak ATR 42’ye benzemekte ve 100’ün altında yolcu bin deniz mili mesafeye taşıyabilecektir. 200 yolcu kapasitesi ve 2000 deniz mili uçuş mesafesine sahip ikinci tip uçak günümüzde sıkça gördüğümüz dar gövdeli uçaklara benzemektedir. Son tasarım uçak, bütünlük kanat gövde tasarımına sahip yenilikçi bir uçağı temsil etmektedir. Bir önceki tasarıma benzer şekilde bu uçak iki yüz yolcu 2000 deniz mili mesafeye taşıyabilmektedir. Fakat bu mesafe Pasifik ve Atlantik okyanuslarını geçen uçuşlarda kerosen bazlı uçakların kullanımını gerektiren bir dezavantaj olarak görünmektedir.

Bu bölümde son olarak sürdürülebilir tüketimin kabulünde tercih edilen temel davranış modelleri hakkında kısaca bilgi verilecektir. Davranışı tutum, niyet, davranışsal kontrol ve davranış üzerinden açıklayan Gerekçeli Eylem Teorisi ve Planlı Davranış teorileri sürdürülebilir tüketimin açıklanmasında bir dizi çalışmada kullanılmıştır (Liobikiene vd., 2016; Chen and Hung, 2016; Joshi ve Rahman, 2017; Jaiswal ve Kant, 2018; Yıldız ve Kelleci, 2023). Gerekçeli Eylem Teorisi ve Planlı Davranış teorisi birlikte ele alındığında bireyler, bir davranışı gösterip göstermemeye davranışın toplum tarafından nasıl karşılanacağına, davranışa yönelik olumlu ya da olumsuz kanılarına ve davranışı gösterecek yeterli kaynaklara sahip oldukları algısı temelinde karar vermektedir. Dolayısıyla davranışa yönelik bireysel tutum, sosyal norm ve algılanan davranışsal kontrol öncelikle davranışsal niyeti sonrasında ise davranışı etkilemektedir. Mevcut çalışma, sürdürülebilir havacılık uygulamalarının Türkiye’de nispeten yeni olması nedeniyle davranışsal niyet ve davranışa yönelik değişkenleri araştırmaya dâhil etmiştir.

Araştırma Yöntemi

Çalışmada ilk olarak nitel yöntemlerden derinlemesine mülakat ve odak grup teknikleri tercih edilmiştir. Bu kapsamda havayolu şirketlerinin üst düzey yöneticileri ve akademisyenlerle (5 havayolu şirketi, 3 bilim insanı) yarı yapılandırılmış soru formu vasıtasıyla derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Üst düzey yönetici ve bilim insanlarına uygulanan mülakatlarda kullanılan yarı yapılandırılmış soru formu ek-1’de

yer almaktadır. 30-60 dakika süren mülakatlar kayda alınıp yazılı hale getirildikten sonra içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi, belirli bazı nitel verilerde (örneğin mülakat metni) belirli kelimelerin, temaların veya kavramların varlığını belirlemek için kullanılan bir araştırma aracıdır (Krippendorff, 2019:24). Araştırmacılar, içerik analizini kullanarak belirli kelimelerin, temaların veya kavramların varlığını, anlamlarını ve ilişkilerini ölçebilir ve analiz edebilir. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlarda sosyal boyutta: katılımcıların cinsiyet eşitliğini vurgulaması sebebiyle “havayolu şirketlerinin cinsiyet eşitliği çerçevesinde istihdam yapması sosyal sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.” ve kurumsal sosyal sorumluluk projesi temalarının ön plana çıkmasıyla “havayolu şirketlerinin sosyal sorumluluk projelerine (ağaç dikimi, okul inşası vb.) destek vermesi sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.” şeklinde kodlanmıştır. Çevresel boyutta ise sürdürülebilir havacılık yakıtı, katı atıkların geri dönüştürülmesi, karbon ayak izinin hesaplanması, kabinde tekrar kullanım özelliğine sahip materyallerin tercih edilmesi, kompozit materyallerden üretilen uçakların tercihi, az gürültü yayan ekipman ve araçların tercihi, yenilenebilir enerji kullanımı temalarının vurgulandığı belirlenmiştir. Bu doğrultuda katılımcıların sürdürülebilir havacılık yakıtını ve katı atıkları geri dönüştürmesi temalarını ön plana çıkardığından “havayolu şirketlerinin uçaklarında sürdürülebilir havacılık yakıtı (biyo-dizel yakıt, hidrojen yakıtı vb.) kullanması çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.”; “havayolu şirketlerinin organik, plastik, cam vb. gibi atıkları ayrıştırması çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.” değişkenleri kodlanmıştır. Son olarak ekonomik boyutta, yüksek istihdam olanaklarının, toplum ve ülke refahının havayolu faaliyetlerince artırılmasının ve verimlilik artışı yoluyla kazanılan rekabet avantajının öne çıktığı tespit edilmiş ve bu doğrultuda “havayolu şirketlerinin istihdam yaratması ülke refahına katkı sağlamaktadır.”; “ havayolu şirketlerinin sürdürülebilir uygulamaları tercih etmesi ekonomik verimliliklerini arttırmaktadır.” şeklinde kodlanmıştır.

Araştırmanın sonraki aşamasında yaş aralığı 26-40 olan Y kuşağı ve yaş aralığı 19-23 olan Z kuşağı temsilcilerinden oluşturulan katılımcılarla 5 odak grup görüşmesi gerçekleştirilmiştir. Odak grup görüşmelerinde Y ve Z kuşağı katılımcılara uygulanan yarı yapılandırılmış soru formu ek-1’de yer almaktadır. Y ve Z kuşağı katılımcıların tercih edilmesinin sebebi, söz konusu kuşaklardan ilkinin sorgulayıcı bir zihin setine sahip olması iken Z kuşağı temsilcilerinin ise sürdürülebilir tüketim eğilimlerinin yüksek olmasıdır (Chen ve Chai, 2010: 28; Francis ve Hoefel, 2018). 30-60 dakika süren mülakatlar kayda alınıp yazılı hale getirildikten sonra içerik analizine tabi tutulmuştur. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen odak grup görüşmelerinde sosyal boyutta: cinsiyet eşitliği, annelik ve babalık hakkı, hizmet içi çalışan gelişim kursları, farklılıkları kapsayan kurumsal politikaların varlığı, sosyal sorumluluk projeleri, yerel istihdam temalarının, çevresel boyutta: biyoyakıt ve hidrojen bazlı yakıt kullanımı, katı atıkların dönüştürülmesi, gürültünün azaltılması temalarının, ekonomik boyutta ise: toplum için iş ve gelir imkanı yaratılması ve makul fiyatları içeren sürdürülebilir uçuş teklifi temalarının ön plana çıktığı görülmüştür. Daha sonraki aşamada içerik analizinde elde edilen ve literatür taramasında elde edilen unsurlar kodlanarak toplam 38 anket değişkeni tanımlanmıştır. Araştırma kapsamında kodlanan değişkenlerin yüzeysel geçerliliği test etmek amacıyla anket soruları havacılık ve pazarlama akademisyenlerince kontrol edilmiş sorularda bazı değişiklikler yapılmıştır (Demirali ve Ergin, 1995, s. 127). İçerik geçerliliğini sağlamak adına görüşmelerde elde edilen ve havayolu şirketlerinin sürdürülebilir uygulamalarının tüketicilerce kabulünü

sağlayacak değişkenler anket sorusu olarak kodlanmıştır. Böylece anket sorularının temsil kabiliyeti sağlayacak şekilde alt boyutu temsil etmesi muhtemel her değişken ankette yer almıştır (Demirali ve Ergin, 1995: 127). Son aşamada ise Google Forms ara yüzünde oluşturulan anket formu havayolu ile seyahat eden X, Y ve Z kuşağı temsilcisi 255 kişiye çevrimiçi kanallar vasıtasıyla uygulanmıştır. X kuşağı temsilcilerinin pazarda diğer kuşaklar kadar olmasa da mevcut olması sebebiyle söz konusu kuşak temsilcileri de araştırmaya dâhil edilmiştir. Hair ve arkadaşlarının (2019: 133) belirttiği üzere analize tabi değişken sayısının beş katından ($38 \times 5 = 190$) daha fazla veri toplanmıştır. Beşli Likert tipi ölçek kullanılarak "1" Kesinlikle Katılmıyorum ve "5" Kesinlikle Katılıyorum cevaplarıyla çevrimiçi uygulanan anket verileri önce SPSS programı ile Keşifsel Faktör Analizine tabi tutulmuştur. Faktör analizi sonrasında her bir alt boyutun güvenilirliği sayısal olarak tespit edilmiştir. Daha sonra keşifsel boyutların istatistiksel olarak sağlamlasını yapmak amacıyla AMOS yazılımıyla Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) uygulanmıştır.

Bulgular

Çalışmanın nitel bölümünde ulusal ve uluslararası havayolu şirketlerinin yöneticileri ve havacılık alanındaki bilim insanları ile yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar (5 havayolu şirketi, 3 bilim insanı) gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar yazılı hale getirildikten sonra içerik analizine tabi tutulmuş ve en çok bahse konu sürdürülebilir havacılık uygulamaları kodlanmıştır. Mülakatlar sonucu sürdürülebilirlikle ilgili havacılık uygulamaları açısından takip eden faktörler ön plana çıkmıştır. Bunlardan sürdürülebilir havacılık yakıtı, atık ayrıştırma ve geri dönüşüm, kompozit materyalden uçak inşası çevresel boyutla ilgili iken okul inşası, ağaç dikimi gibi kurumsal sosyal sorumluluk projeleri ve cinsiyet eşitliği sosyal boyutla ilgilidir. Diğer taraftan tüketicilerle yapılan yarı yapılandırılmış odak grup görüşmelerinde çevresel boyutta: biyolojik kaynaklı yakıt kullanımı, hidrojen yakıtı, gürültü, katı atıkların azaltımı, toplanması ve geri dönüşümü unsurları; sosyal boyutta: cinsiyet eşitliği, kurumsal sosyal sorumluluk projeleri, farklı dil, din, ırk ve kısıtlı insanların kapsayıcılık çerçevesinde istihdamı unsurları; ekonomik boyutta ise: yerel insan kaynağı istihdamı, ekonomik faaliyetlerin sabit bir düzeyde büyümesi unsurları ön plana çıkmıştır.

Havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının kabulünü etkileyen faktörlerin belirlenmesi amacıyla X, Y ve Z kuşağı temsilcisi 255 kişiden toplanan anket verisi öncelikle keşifsel faktör analizine tabi tutulmuştur. Veri setindeki göstergelerin ana boyutlarını ortaya koymak amacıyla temel bileşenler analizi; faktörler arasındaki temel düzeydeki bağlantı gözetilerek eğik döndürme yöntemlerinden Promax yöntemi tercih edilmiştir. Çalışmada, KMO testi sonucu 0,931 değerini gösterirken Bartlett's küresellik testi de 0,05'in altında kalarak istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç ortaya koymuştur. Ayrıca analizde, sadece faktör yükü 0,40'ın üzerinde olan değerler dikkate alınmıştır. Keşifsel Faktör Analizi sonucunda 7 boyut ortaya çıkmış ve bu boyutlar toplam varyansın %65,26'sını oluşturmaktadır.

Faktör analizinde, ölçekteki 28 no'lu "havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamaları (biyo-dizel yakıtlı uçak ve plastiklerin geri dönüşümü vb.) pazar paylarını artırmaktadır.", 4 no'lu online rezervasyonlarda biyo-dizel ve hidrojen yakıtı (SAF) kullanan uçakların opsiyonel olarak sunulması çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır." ve 11 no'lu "havayolu şirketlerinin geri dönüştürülmüş materyallerden yapılan uçak ve motor parçalarını tercih etmesi sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır."

değişkenlerin faktör yükü olmadığı için analizden çıkarılmıştır. Ayrıca içerik olarak sosyal boyuta ait olmadığı belirlenen 22 no'lu değişken "kullanılmayan uçak ve malzemelerin sanat gibi alanlarda tekrar kullanılmasının çevresel açıdan sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır." analizden çıkarılmıştır. Son olarak 35 no'lu değişken "sürdürülebilir havacılık yakıtını (biyo-dizel, hidrojen vb.) kullanan havayolu şirketlerinin biletlerine (örneğin %5-10) daha fazla ödemeye razıyım" birbirleriyle ilişki içerisinde olmayan değişkenlerle aynı boyutta yer almıştır. Bahse konu değişkenler çıkarıldıktan sonra son bir faktör analizi yapılmıştır. Bu analizde KMO değeri 0,928 olarak hesaplanmış ve yine Bartlett's küresellik testi de 0,05'in altında kalarak istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç ortaya koymuştur. Böylece veri setinin faktör analizine uygun olduğu tespit edilmiştir. Son analizde 6 boyut ortaya çıkmış ve bu boyutlar toplam varyansın %65,70'ini açıklamıştır (Ek-2).

Keşifsel Faktör Analizi sonucu boyutların açıklanma boyutları şu şekildedir. Davranış boyutu toplam varyansın %40,43'ünü, çevre boyutu %9'unu, sosyal boyut %5,13'ünü, ekonomik boyut %4,60'ını, kompozit materyal boyutu %3,44'ünü ve gürültü boyutu %3,07'sini açıklamaktadır. Keşifsel faktör analizinde 6 boyutun içsel tutarlılığı için Cronbach's Alpha (α) değerleri hesaplanmıştır. Satın alma davranışı boyutunun α değeri 0,936; çevre boyutunun α değeri 0,907; sosyal boyutun α değeri 0,836; ekonomik boyutun α değeri 0,786, kompozit boyutunun α değeri 0,818 ve gürültü boyutunun α değeri 0,797 olarak hesaplanmıştır. Analizde elde edilen değerlerin 0,7'nin üstünde olması boyutların güvenilir olduğunu göstermektedir (Durmuş, Yurtkoru ve Çinko, 2016, s. 89). Keşifsel Faktör Analizi sonucu tüketicilerin sürdürülebilir havacılık uygulamalarının kabulünü belirleyen unsurların davranış, sosyal, ekonomik, çevresel, gürültü ve kompozit boyutlarıyla birlikte toplam altı boyuttan oluştuğu tespit edilmiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere çalışmada, keşifsel boyutların istatistiksel olarak sağlamasını yapmak amacıyla AMOS yazılımıyla DFA uygulanmıştır. DFA indirgenmiş gözlenen değişkenlerin boyutlarını doğrulamak amacıyla uygulanan bir tekniktir. Böylece araştırmacı gözlenen değişkenler altta yatan örtük değişkenler arasındaki hipoteze dayalı ilişkiyi test edebilmektedir (Hair vd., 2019, s. 660). İlk uygulanan DFA sonuçlarına göre yeterli uyum değerleri elde edilmemiştir ($X^2 = 1210,813$; $SD: 479$; CFI: 861; RMSEA: 0,078). DFA sonucu oluşan faktör yükü dağılımı ek-1'de yer alan tabloda parantez içinde gösterilmiştir. Düşük faktör yükü ile yüklenen çevresel boyuttaki 1 no'lu "havayolu şirketlerinin uçaklarında sürdürülebilir havacılık yakıtı (biyo-dizel yakıt, hidrojen yakıtı vb.) kullanması çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır" değişkeni; 7 no'lu "havayolu şirketlerinin ikramlarında tekrar kullanılabilen malzemeler (metal ya da porselen çatal, tabak, kaşık) kullanması çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır" değişkeni ve son olarak ekonomik boyutundaki 25 no'lu "havayolu şirketlerinin istihdam yaratması toplumdaki gelir eşitsizliğini azaltmaktadır" değişkeni analizden çıkarılarak tekrar DFA uygulanmıştır. Düzeltme ilişki listesindeki (modification indices) öneriler kontrol edilip uygulandıktan sonra yeterli uyum değerleri elde edilmiştir Hair ve arkadaşlarının (2019, s. 642) 250'nin üstünde örneklem hacmine sahip ve 30'un üstünde göstergeye sahip ölçüm modelleri açısından ortaya koydukları eşiklere göre model $X^2 = 757,445$; $SD: 370$; $X^2 / DF: 2,047$; CFI: 921; RMSEA: 0,064 değerlerini göstererek uyum değerlerini yerine getirmiştir (Tablo 1). Dolayısıyla tüketicilerin sürdürülebilir havacılık uygulamalarının kabulünü

etkileyen faktörlerin davranış, sosyal, çevresel, ekonomik, kompozit ve gürültü boyutlarından meydana geldiği doğrulanmıştır.

Tablo 1. Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum Değerleri

X2	SD	CFI	RMSEA
757,45	370	921	0,064

Araştırmada DFA sonucu sağlaması yapılan örtük değişkenlerin güvenilirliği (Composite Reliability – CR) ve yakınsak geçerliliği (AVE) AMOS programı yardımıyla hesaplanmış ve Tablo – 2 deki değerler elde edilmiştir (Gaskin ve Lim, 2016). Tablo incelendiğinde bütün boyutların CR değerlerinin 0,7'den büyük olduğunu göstermektedir. Bu durum bütün boyutların güvenilir olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca AVE skorları incelendiğinde ekonomik boyut haricindeki bütün örtük değişkenlerin eşik olan 0,5'ten daha büyük değerler aldığı görülmüştür. Ekonomik boyut ile ilgili olarak bir boyutun varyansının %50'den daha yüksek bir oranı hatadan kaynaklansa bile araştırmacıların sadece CR değerini temel alarak söz konusu örtük değişkenin yakınsak geçerliliğine karar verebileceği belirtilmiştir (Malthora ve Dash, 2011, s. 714). Ekonomik boyutun eşik AVE skoruna (0,489) çok yakın olması ve yüksek seviyede CR değerine (0,827) sahip olması nedeniyle geçerlilik şartını sağladığı kabul edilmiştir. Son olarak ayrıksama geçerliliğini test etmek amacıyla örtük değişkenlerin AVE skorlarının karekök değerleri ile örtük değişkenler arasındaki korelasyonlar aynı tablo gösterilmiştir (Fornell & Larcker, 1981, s. 49). Bu sonuçlar DFA sonucu ortaya çıkan boyutların geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. İçsel Tutarlılık, Yakınsama ve Ayrıksama Geçerliliği Sonuçları

	İçsel Tutarlılık (CR)	Açıklanan Ortalama Varyans (AVE)	Davranış	Çevre	Eko.	Sosyal	Gür.	Komp.
Davranış	0,935	0,617	0,785					
Çevre	0,907	0,520	0,642*	0,721				
Ekonomik	0,827	0,489	0,755*	0,691*	0,700			
Sosyal	0,749	0,500	0,706*	0,710*	0,693*	0,707		
Gürültü	0,798	0,665	0,483*	0,648*	0,415*	0,448*	0,815	
Kompozit	0,820	0,695	0,367*	0,554*	0,328*	0,441*	0,504*	0,834

*p:0.001

Sonuç ve Tartışma

Araştırma kapsamında havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının tüketiciler tarafından kabulünü etkileyen unsurların belirlenmesi amacıyla yapılan keşifsel ve doğrulayıcı faktör analizi sonucunda fenomenin altı boyuttan oluştuğu belirlenmiştir. Bunlar; davranış, çevresel, sosyal, ekonomik, güdültü, kompozit boyutlarıdır. Bu bölümde söz konusu boyutlarda ön plana çıkan değişkenler tartışılacaktır.

Araştırma kapsamında havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının tüketiciler tarafından kabulünü etkileyen unsurlardan ilki olan çevresel boyut incelendiğinde güneş ve rüzgâr enerjisi kullanımı, havayollarının daha az karbon salınma sahip gövdelerle filosunu yenilemesi ve sürdürülebilir havacılık yakıtı unsurlarının ön plana çıktığı görülmüştür. Çevresel boyutta ön plana çıkan bir diğer unsur ise katı atıkların plastik, cam, kâğıt, metal olarak ayrıştırılması ve geri dönüşüm tesislerinde tekrar kullanıma sunulacak ürünler haline getirilmesidir. Bu bulguya benzer şekilde çevresel kaygılara sahip tüketicilerin çevreye duyarlı ürün ve hizmet üreten işletmelere yönelik olumlu bir tutum sergileyeceği ve daha fazla ödeme yapmaya razı olacakları belirtilmiştir (Winter vd. 2019, s. 193). Son olarak gri (atık) suların arıtılması ve bahçe sulama, zemin temizliği gibi değişik amaçlarla kullanımı sürdürülebilirlik algısını olumlu bir şekilde etkileyecek bir unsur olarak görünmektedir.

Çalışma sonucuna benzer şekilde, havayoluyla seyahat eden yolcuların biyodizelle gerçekleşen seferlere daha fazla ödemeye niyetli olduklarını gösteren bulgular vardır (Rains vd. 2017, s. 229). Diğer taraftan Eurocontrol raporuna göre 2025 yılında SAF yakıtı kullanım oranının %2 seviyesine ulaşması gerektiği belirtilirken bu oranın 2050 yılında %63-85 oranına ulaşması beklenmektedir ("Aviation Sustainability Briefing 7", 2022). Fakat günümüzde SAF yakıtında yeterli üretim ölçeğine ulaşamadığı için tedariki şu an kerosen bazlı yakıtlardan altı kat daha pahalıdır ("Aviation Sustainability Briefing 6", 2022). Bu durum SAF kullanımının yaygınlaştırılmasını zorunlu hale getirmektedir.

Sürdürülebilirlik pazarlaması alanında sınırlı bir inceleme alanına sahip olan sosyal boyut, araştırmada anlamlı sonuçlar ortaya koymuştur (Eizenberg ve Jabareen, 2017, s. 2). Fakat sosyal boyutun cinsiyet eşitliği unsuruna vurgu yapan bir çalışmada; pilot, teknisyen, mühendis gibi farklı alanlarda çalışan kadın istihdamının toplamın %20'sini oluşturduğu tespit edilmiştir (Lutte, 2021, s.4). Ancak kadının ekonomik iş hayatına katılması, temel sağlık ihtiyaçlarını ve çocuklarının eğitim ihtiyaçlarını karşılaması sosyal sürdürülebilirliğe katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda havayolu şirketleri topluma karşı sorumluluklarını unutmamalı, çevreyi korumalı, eğitime destek olmalı ve sosyal yardıma katkıda bulunmalıdır. Kız çocuklarının okutulması ve ağaç dikimi gibi sosyal konulara ışık tutacak projeleri hayata geçirmeli ve desteklemelidir.

Çalışmada ortaya çıkan ekonomik boyut ise aslında sosyal faydanın yaratılmasında ve çevresel hassasiyetlerin yerine getirilmesinde ana itici güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Havayolu şirketleri gerçekleştirdikleri uçuş faaliyetleriyle birçok ülkede istihdam imkânı sunarak ekonomik faaliyetlerin güçlü bir besleyicisi olmaktadır. Toplumun farklı kesimlerini istihdam eden havayolu şirketleri sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yer alan açlıkla ve yoksullukla mücadelede içinde buldukları topluma fayda sağlamaktadır. Aylık bir gelire sahip olan bireyler temel seviyedeki

sağlık ve eğitim hizmetlerine erişim imkânına sahip olmakta ve bu da sosyal adaletin gerçekleştirilmesine hizmet etmektedir.

Çalışmada yer alan kompozit materyal ve gürültü boyutları incelendiğinde kompozit malzemelerin metal malzemelere göre daha hafif, daha dayanıklı ve daha esnek olması dolayısıyla havayolu endüstrisinde tercih edilmektedir. Kompozit materyal kullanımı, uçakların aerodinamik performansını artırarak yakıt tüketimini ve karbon emisyonlarını azaltmaktadır. Bu durum hem maliyetleri hem de çevresel etkileri azaltarak ekonomik sürdürülebilirliğe katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda kompozit malzemeler açığa çıkan ses seviyesini düşürmektedir ve bu durum söz konusu uçakları gürültüyü azaltmada etkili bir yöntem haline getirmektedir. Günümüz uçaklarından Boeing 787 Dreamliner ve Airbus A350 modellerinin %50'si kompozit materyalden üretilmektedir ve bu oranın 2025 yılına kadar %70'e ulaşması beklenmektedir.

Son olarak tüketici davranış modellerinde yer alan davranışa yönelik niyet ve davranışın gösterilmesini sağlayan değişkenler bazı temel modellerde de yer almaktadır. Örneğin Gereçeli Eylem Modele (Fishbein ve Ajzen, 1975) davranışın niyetten etkilendiğini niyetinde norm ve tutumdan etkilendiğini ileri sürmektedir. Bir diğer model Planlı Davranış Modeli (Ajzen, 1991) ise gereçeli eylem modeline algılanan davranışsal kontrol kavramsal yapısını eklemektedir. Bu açıdan davranışla birlikte niyet değişkenlerinin çalışmada bir örtük değişken olarak doğrulanması olağan görünmektedir.

Sonuç olarak mevcut çalışma havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının tüketiciler tarafından kabulünü etkileyen unsurları belirlemeyi amaçlamıştır. Bu amaçla nitel çalışma yöntemlerinden derinlemesine mülakat ve odak grup tekniklerini kullanarak sürdürülebilir havacılığın benimsenmesini etkileyecek unsurlar hem arz yönlü hem de talep yönlü incelenmiştir. Sonrasında nitel çalışmadan elde edilen veriler anket değişkeni olarak kodlanmış önce keşifsel sonra doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmuştur. Çalışma sonucu havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının tüketicilerce benimsenmesini sağlayan boyutların davranış, çevresel, ekonomik, sosyal, kompozit materyal ve gürültüden oluştuğu belirlenmiştir.

Çalışmada sürdürülebilirliğin üçlü sacayağının (triple bottom line) doğrulanması önemli bir sonuçtur çünkü literatürde havayolu taşımacılığında sürdürülebilirliğin üç boyutunu değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çoğu çalışma sürdürülebilirliğin çevresel ve ekonomik boyutuna yoğunlaşmıştır. Çalışmada, çevresel boyutta; yenilenebilir enerji kaynaklarının ve SAF yakıtının kullanılması, katı atıkların ayrıştırılarak geri dönüştürülmesi uygulamalarının tüketici davranışları üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir. Sosyal boyutta ise, kadın-erkek çalışanların eşit temsili, farklılıkları ve kısıtlılıkları içine alan istihdam anlayışı ve şirketlerin içinde buldukları toplumların ihtiyaçlarını dikkate alarak sosyal sorumluluk projeleri geliştirmeleri gerektiğini ortaya koymuştur. Sürdürülebilirliğin üçlü sacayağının son boyutu ekonomik ise havayolu şirketlerinin sabit bir büyüme ile istihdama ve dolayısıyla sürdürülebilirliğe katkı sağlayacağını ortaya koymaktadır. Havayolu endüstrisinin, pandemi gibi olağan dışı gelişmeler hariç tutulduğunda yüzde beş civarında büyüdüğü bilinmektedir. Büyüme vasıtasıyla artan şehir çifti ve sefer sayısı daha çok kişiye istihdam sağlamakla beraber ilgili ülkelerin refah seviyesine de önemli katkılar yapmaktadır. Fakat bu noktada sürdürülebilirlik kavramının doğası gereği havayolu şirketlerinin, ekonomik faaliyetler gösterirken çevreye verilen zararı asgari düzeye

indirmesi ve topluma katma değer yaratacak faydalar sunması gerektiği unutulmamalıdır.

Son olarak keşifsel ve doğrulayıcı faktör analizinde tüketicilerin havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarını etkilediği belirlenen unsurlar kompozit materyalden inşa edilen uçaklar ve gürültü boyutlarından oluşmaktadır. Bu doğrultuda uçak üreticilerinin sadece geniş gövdede kompozit materyal kullanması yerine bölgesel ve dar gövdeli uçaklarda da kompozit materyali tercih etmesi hem havayolu şirketlerinin rekabet avantajını artıracak hem de tüketicilerin sürdürülebilir havayolu şirketi algısına olumlu katkı sağlayacaktır.

Yönetimsel Etkiler

Araştırma sonucunda ortaya çıkan çevresel boyut incelendiğinde havayolu şirketlerinin, güneş ve rüzgâr enerjisi gibi karbon salınımını azaltan yenilenebilir enerji kaynaklarını tercih etmesi, yolcu başına karbon salınımı azaltıcı gövdelerin faaliyete sokulması, katı atıkların ayrıştırılması tüketicilerin gözünde sürdürülebilirliğe katkı sağlayacaktır. Bu açıdan havayolu şirketlerinin enerji kullanımı açısından mümkün mertebe tasarrufa gitmesi, havalimanı ve hava operasyonlarında yenilenebilir enerji kaynaklarını tercih etmesi ve katı atıkları ayrıştırarak geri dönüştürmesi tüketicileri olumlu etkileyecektir. Dolayısıyla biyodizel ve hidrojen gibi yakıt kaynaklarına yatırım yapılması ve havacılık operasyonlarında bunların tercih edilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde tüketicilerin biyodizel kullanan havayolu şirketlerinin biletlerine daha fazla ücret ödemeye razı oldukları sonucuna ulaşılması dolayısıyla endüstride SAF kullanımının yaygınlaşması için üretici şirketlerin yatırım ve üretim aşamasında merkezi ve yerel otoritelerce teşvik edilmesi gerekmektedir. Yine aynı şekilde atık ayrıştırma ve geri dönüştürme yoluyla tüketicilerin sürdürülebilir havacılık algısını olumlu bir şekilde etkilemek mümkündür. IATA raporuna göre 2017 yılında havayolu endüstrisi 5,7 milyon ton kabin atığına sebep olurken bunun maliyetinin yaklaşık bir milyar doları bulduğu belirtilmektedir (IATA Cabin Waste Handbook, 2019). Raporla ayrıca kabin atıklarının beşte birinin ise hiç dokunulmamış yiyecek ve içeceklerden oluştuğu belirtilmektedir. Bu durum havayolu şirketlerinin katı atıkların azaltılması anlamında üzerine büyük bir sorumluluk düştüğünü gözler önüne sermektedir. Havayolları açısından olumlu bir örnek olarak Emirates havayolu gösterilebilir. Şirket 28 plastik şişeyi geri dönüştürüp battaniye olarak yolcuların kullanımına sunmuş böylece son altı yılda 95 milyon plastik şişenin çöp yığını olmasını engellemeyi başarmıştır ("Emirates", 2023).

Sosyal boyuttaki değişkenler incelendiğinde hareket kabiliyeti kısıtlığı olan insanlardan başlayarak cinsiyet, dil, din, renk, etnisitek ayrımı yapmaksızın toplumun bütün kesimlerini kapsayan bir istihdam politikası güdülmesi şirketin yarattığı sosyal adaleti ön plana çıkaracak böylece havayolunun kamuoyundaki imajı da yükselecektir. Diğer taraftan havayolu şirketlerinin ağaç dikimi, okul inşası gibi konularda sivil toplum kuruluşlarıyla yaptığı iş birlikleri her ne kadar kurumsal sosyal sorumluluk göstergesi olsa da artık toplumlar, şirketlerden kapsayıcı politika ve uygulamalar beklemektedir. Bu boyutta ortaya çıkan değişkenlerde bunu desteklemektedir. Ayrıca havayolu şirketlerinin istihdamda kadın-erkek eşitliğini gözetmesi, aynı pozisyonda çalışan kadın ve erkek çalışanlara eşit ücret uygulaması sosyal boyutun önemli bir çıktısı olarak gözükmektedir. Örneğin Türk Havayolları 2021 yılı sürdürülebilirlik raporunda çalışanlarının yarıya yakınunun kadın olduğu belirtilmektedir. Fakat kabin çalışanların

çoğunluğunu kadınların oluşturduğu göz önüne alındığında bunun olağan bir sonuç olduğu düşünülebilir (“Sürdürülebilirlik Raporu”, 2021). Bunun yanında ailedeki ebeveynlerin çalıştığı göz önünde bulundurularak şirketlerin çalışanlarına annelik ve babalık izni vermesi onları önce iç müşterileri olan çalışanları sonra da tüketicilerin gözünde sürdürülebilirliği her boyutuyla destekleyen bir havayolu şirketi yapacaktır. Sonuç olarak sosyal boyutun değişkenleri ele alındığında havayolu şirketlerinin bütüncül bir yaklaşımla sosyal faydayı ön plana çıkarması tüketicilerin sürdürülebilir havayolu şirketi algısını olumlu bir şekilde etkileyecektir.

Ekonomik boyuttaki önemli değişkenlerinden biri havacılık sektörünün yeni iş olanakları yaratmasıdır. Havayolu şirketleri, eğitim, sağlık veya gelir gibi dezavantajlı durumlarla karşı karşıya kalan insanlara, meslek öğrenme, kariyer geliştirme fırsatları sunarak onların hayatlarına katkı sağlamalıdır. Bu sayede, toplumda gelir eşitliğinin oluşmasına ve ekonomik kalkınmanın desteklenmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca havayolu şirketlerinin, döviz getirici faaliyetleri ülke refahının artırılmasına da katkı sunmaktadır. Fakat bu noktada havayolu şirketlerinin ekonomik faaliyetleri yerine getirirken hisse karını maksimize etmek gibi kısa dönemli amaçlar yerine, uzun dönemli amaçlara ağırlık vererek çevrenin korunması ve sosyal faydanın yaratılması adına ekonomik kaynaklarını kullanmalıdır. Son olarak kompozit materyalden inşa edilen uçakların hafiflemesi havayolu şirketlerinin yakıt tüketimini azaltması dolayısıyla pazarda rekabet avantajı kazanmaları mümkün kılmaktadır. Örneğin General Elektrik şirketinin geliştirdiği GE9X gibi daha az yakıt sarfiyatı yapan motorlar havayolu şirketlerinin operasyonlarında verimlilik artışına sebep olmaktadır. Diğer taraftan yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılan yatırımlar ilk başta yüksek olsa bile uzun vadede maliyetleri düşürülmesine ve verimliliğin artırılmasına hizmet etmektedir.

Çalışmada hem keşifsel hem doğrulayıcı faktör analizinde ortaya konan kompozit materyal ve gürültü boyutları havayolu endüstrisi bağlamında çalışmanın ortaya koyduğu özgün çıktılardır. Havayolu şirketlerinin özellikle uzun mesafeli uçuşlarda kullanılan kompozit malzemeden inşa edilen Boeing 787 Dreamliner ve Airbus A350 XWB gibi uçakları kullanımını artırması hem yakıt tasarrufu sağlayarak operasyonel verimliliği artıracak hem de havayolu şirketlerini tüketicilerin gözünde daha sürdürülebilir bir havayolu şirketi kılacaktır. Böylece bilinç seviyesi yüksek Z ve Y kuşağının havayolu şirketlerinin hizmetlerini benimsemesi kolaylaşacaktır. Diğer taraftan havalimanı uçak operasyonları ile seyir esnasında yayılan gürültüyü azaltan önlemlerin alınması, tüketicilerin gözünde havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik algısını olumlu bir şekilde etkileyecektir.

Son olarak davranış boyutundaki değişkenler incelendiğinde sürdürülebilirlik uygulamalarının tüketici tarafından kabulünün gerçekleşmesi için havayolu şirketlerinin karbon ayak izini azaltmak, cinsiyet eşitliğine katkı sağlayacak girişimlerde bulunmak, sosyal sorumluluk projelerine destek vermek gibi çevresel, sosyal ve ekonomik alandaki çalışmalarını artırması gerekmektedir. Çünkü bu konudaki hassasiyetin artması tüketicinin satın alma kararını etkilemekte ve sürdürülebilirlik faaliyetleri gerçekleştiren havayolu şirketine olan talebi artırmaktadır (Yılmaz Uz, 2022, s. 30).

Gelecek Araştırmalar

Bu çalışmada, havayolu şirketlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarının tüketiciler tarafından kabulünü etkileyen unsurların belirlenmesi amaçlanmıştır. Sürdürülebilirlik

literatüründe; kavramın boyutlarının ekonomik, çevresel ve sosyal faktörlerden oluştuğu üstünde görüş birliği olduğu için gelecek araştırmaların çalışmanın sonuçlarını doğrulamak üzere farklı örneklem gruplarıyla yapılması faydalı olacaktır. Ayrıca üç boyutlu yaklaşımın sürdürülebilir tüketimin öncülü olarak değerlendirildiği farklı kapsam ve örneklerdeki çalışmalar sürdürülebilir tüketim kavramının nasıl ele alınması gerektiği ile ilgili yol gösterici sonuçlar üretecektir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>* Bu makale, ICRS 2023 Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Factors Affecting the Acceptance of Sustainable Aviation" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.</p> <p>* Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Oğuz YILDIZ ve Dr. Öğr. Üyesi Alpaslan KELLİCİ danışmanlığında 14.07.2023 tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız Havayolu Şirketlerinin Sürdürülebilirlik Uygulamalarının Tüketicinin Tüketicinin Kabulünü Etkileyen Unsurların Belirlenmesi yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p><i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p> <p>*(İstanbul Gelişim Üniversitesi Rektörlüğü, İGÜ Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının 19.04.2023 Tarih , 04 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları (Makale Çift veya Üç Yazarlı olduğu taktirde)	<p>Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30)</p> <p>Veri Toplanması: 1. Yazar (40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30)</p> <p>Veri Analizi: 1. Yazar (40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30)</p> <p>Makalenin Yazımı: 1. Yazar (40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30)</p> <p>Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (40), 2. Yazar (%30), 3. Yazar (%30)</p>

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "Factors Affecting the Acceptance of Sustainable Aviation", orally delivered at the ICRS 2023 Symposium....</p> <p>* This article is extracted from my master thesis entitled "Determining The Factors Affecting Consumer Acceptance of Airline Companies", supervised by Assistant Professor Oğuz YILDIZ and Assistant Professor Alpaslan KELLİCİ (Master's Thesis, Istanbul Gelisim University, Istanbul/Turkey, 2023).</p> <p><i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i></p> <p>* (Istanbul Gelisim University Rectorate, IGU Ethics Committee Decision was taken with the decision dated 19.04.2023, numbered 04 of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)</p>
Plagiarism Checks	Yes – İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions (If the article is written by two or three authors)	<p>Design of Study: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30)</p> <p>Data Acquisition: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30)</p> <p>Data Analysis: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30)</p> <p>Writing up: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30)</p> <p>Submission and Revision: 1. Author (%40), 2. Author (%30), 3. Author (%30)</p>

Kaynakça / References

Air Carbon Accreditation, (2023). What is Airport Carbon Accreditation?. Erişim adresi: <https://www.airportcarbonaccreditation.org/>

Airbus, (2023). A320neo. Erişim adresi: <https://aircraft.airbus.com/en/aircraft/a320-the-most-successful-aircraft-family-ever/a320neo>

Airbus, (2022.28.03). First A380 Powered by 100% Sustainable Aviation Fuel Takes to the Skies. Erişim adresi: <https://www.airbus.com/en/newsroom/press-releases/2022-03-first-a380-powered-by-100-sustainable-aviation-fuel-takes-to-the>

Airlines. (2023). Rule changes are needed to deliver a sustainable cabin. Erişim adresi: https://airlines.iata.org/2023/01/22/rule-changes-are-needed-deliver-sustainable-cabin?_gl=1*10y9es8*_ga*MjE0NDc0NzYzMy4xNjg3ODUzOTc3*_ga_PLLG1EY0X0*MTY4Nzg1Mzk3Ny4xLjAuMTY4Nzg1Mzk3Ny42MC4wLjA

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, p. 179-211.

Alemayehu, W. ve Brocke, J. (2011). Sustainability Performance Measurement The Case of Ethiopian Airlines. *Ababa University*, 467–478.

Anderson BJ, Mueller DW, Hoard SA, Sanders CM and Rijkhoff SAM (2022) Social Science Applications in Sustainable Aviation Biofuels Research: Opportunities, Challenges, and Advancements. *Front. Energy Res.* 9:771849. doi: 10.3389/fenrg.2021.771849

Birleşmiş Milletler Türkiye, (2023). Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları. Erişim adresi: <https://turkiye.un.org/tr/sdgs>

Boeing 737 MAX, (2023). About the Boeing 737 MAX. Erişim adresi: <https://www.boeing.com/commercial/737max/>

Chen, S.-C., & Hung, C.-W. (2016). Elucidating the factors influencing the acceptance of green products: An extension of theory of planned behavior. *Technological Forecasting and Social Change*, 112, 155–163.

Chen, T.B., Chai, L.T., 2010. Attitude towards the environment and green products: consumers' perspective. *Manag. Sci. Eng.* 4 (2), 27

Cui, Q. (2019). Investigating the Airlines Emission Reduction through Carbon Trading Under CNG2020 Strategy via a Network Weak Disposability DEA. *Energy*, 763-771. doi:10.1016/j.energy.2019.05.159

Duran, Bahar. (2018). Sürdürülebilirlik Kavramının Önemi, Karşılaşılan Sorunlar ve Şirketlerin Sürdürülebilirlik Raporlarının İncelenmesi. [Muhasebe Finansman Yüksek Lisans Programı, Başkent Üniversitesi]. <http://dspace.baskent.edu.tr/bitstream/handle/11727/2833/10183097.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Durmuş, B. Yurtkoru, E.S., Çinko, M. (2016). Sosyal bilimlerde SPSS le veri analizi. 6. Baskı. İstanbul: Beta Yayınevi.

Efthymiou, M., & Papatheodorou, A. (2019). EU emissions trading scheme in aviation: Policy analysis and suggestions. *Journal of Cleaner Production*, 237, 117734. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.117734>

Emirates, (2023.22.02) Emirates Recycles More Than 500,000 Kilograms of Plastic and Glass in One Year. Erişim adresi: <https://www.emirates.com/media-centre/naaa/#:~:text=Emirates%20blankets%20made%20from%20recycled%20plastic&text=The%20soft%20and%20warm%20blankets,then%20woven%20into%20soft%20blankets>

Erdede, B. ve Bektaş, S. (2014). Ekolojik Açıdan Sürdürülebilir Taşınmaz Geliştirme ve Yeşil Bina Sertifika Sistemleri. *Harita Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 6(1), 1-12.

Eurocontrol, (2021.02). Aviation Sustainability Briefing 1. Erişim adresi: <file:///C:/Users/tgcba/Downloads/eurocontrol-aviation-sustainability-briefing-issue1.pdf>

Eurocontrol, (2022.23.05). Aviation Sustainability Briefing 6. Erişim adresi: <https://www.eurocontrol.int/publication/eurocontrol-aviation-sustainability-briefing-6>

Eurocontrol, (2022.17.11). Aviation Sustainability Briefing 7. Erişim adresi: <https://www.eurocontrol.int/publication/eurocontrol-aviation-sustainability-briefing-7>

European Commission, (2023). Delivering the European Green Deal. Erişim adresi: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_en

European Commission, (2022.12.9). European Green Deal: New Rules Agreed on Applying the EU Emissions Trading System in the Aviation Sector. Erişim adresi: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_7609

Fishbein, and M., Ajzen, I. (1975). Belief, attitude, intention, and behavior: an introduction to theory and research. Addison-Wesley: Massachusetts

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 18(3), 328-388. <http://dx.doi.org/10.2307/3150980>

Francis, T., Hoefel, F., (2018). 'True Gen': Generation Z and its implications for companies, Erişim adresi: <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/true-gen-generation-z-and-its-implications-for-companies>

Fuchs, D.A., Lorek, S. (2005). Sustainable Consumption Governance: A History of Promises and Failures. *Journal of Consumer Policy*, 28(3), 2-29.

Gaskin, J., James, M., and Lim, J. (2019), "Master Validity Tool", AMOS Plugin. Gaskination's StatWiki.

GE Aerospace, (2023). GE9X Engine, Erişim adresi: <https://www.geaerospace.com/propulsion/commercial/ge9x>

Gelirli, N. ve Yaşar, Ş. (2021). Sustainability Practices In The Aviation Sector: A Study Of Turkey-Based Airlines. *Brazilian Academic Journal*, 1-11.

Hair, Joseph F., Babin, Barry J., Anderson, Rolph E., Black, William C., (2019). "Multivariate Data Analysis" Eight Edition, Cengage, UK.

Hansen, U., Schrader, U. (1997). A Modern Model of Consumption for a Sustainable Society. *Journal of Consumer Policy*, 20, 443–468.

Hardiman, (2022.23.06). Crunching The Numbers: How Much Action Has The Boeing 737 MAX Seen Since Its Recertification?. Erişim adresi: <https://simpleflying.com/boeing-737-max-activity-since-recertification-data/>

Harrington, L., Butler M. (2016). "Sustainability Theory and Conceptual Considerations: A Review of Key Ideas for Sustainability, and the Rural Context". *Papers in Applied Geography*. 2 (4): 365–382.

Hayta, A. (2009). Sürdürülebilir Tüketim Davranışının Kazanılmasında Tüketicinin Eğitiminin Rolü. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(3), 143-151.

ICAO, (12.2022). Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation (CORSA). Erişim adresi: https://www.icao.int/environmental-protection/CORSA/Documents/CORSA_FAQs_Dec2022.pdf

IATA Cabin Waste Handbook. (2017). Erişim adresi: <https://www.iata.org/contentassets/821b593dd8cd4f4aa33b63ab9e35368b/iata-cabin-waste-handbook.pdf>

Jaiswal, D., and Kant, R. (2018). Green purchasing behaviour: A conceptual framework and empirical investigation of Indian consumers. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 41, 60-69. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2017.11.008>

Joshi, Y., & Rahman, Z. (2017). Investigating the determinants of consumers' sustainable purchase behaviour. *Sustainable Production and Consumption*, 10, 110–120.

Korba, P.; Sekelová, I.; Koščáková, M.; Behúnová, A. (2023). Passengers' Knowledge and Attitudes toward Green Initiatives in Aviation. *Sustainability* 2023, 15, 6187. <https://doi.org/10.3390/su15076187>

Köhl, F. (2023). Sustainability in Aviation: European Initiatives for More Environmental Protection. Erişim adresi: <https://grayling.com/news-and-views/sustainability-in-aviation-european-initiatives-for-more-environmental-protection/>

Krippendorff, K. (2019). *Content Analysis An Introduction to Its Methodology* Fourth Edition, Los Angeles: Sage Publications.

Lin, B., Zhu, J. (2019). The Role of Renewable Energy Technological Innovation on Climate Change: Empirical Evidence from China. *Science of the Total Environment*. 659, 1505-1512. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.12.449>

Liobikienė, G., Mandravickaitė, J., & Bernatienė, J. (2016). Theory of planned behavior approach to understand the green purchasing behavior in the EU: A cross-cultural study. *Ecological Economics*, 125, 38–46.

Llewellyn, G. (2021). *Aviation Sustainability Briefing-2*. Erişim adresi: <https://www.eurocontrol.int/publication/eurocontrol-aviation-sustainability-briefing-2>

Lutte, Rebecca K., (2021). *Women in Aviation: A Workforce Report 2021* Edition, Aviation Institute, University of Nebraska at Omaha

https://www.researchgate.net/publication/357032586_Women_in_Aviation_A_Workforce_Report_2021_Edition#fullTextFileContent

McLellan, M. (2013). Sustainable aviation: What do you mean? In P. Upham, J. Maughan, D. Raper, & C. Thomas (Eds.), *Towards Sustainable Aviation* (pp. 225-228). Earthscan

Mızık, E. ve Avdan, Z. (2020). Sürdürülebilirliğin Temel Taşı: Ekolojik Ayak İzi. *Doğal Afetler Çevre Dergisi*, 6(2): 451-467. doi: 10.21324/dacd.630825

Paavola, J. (2001). Towards Sustainable Consumption: Economics And Ethical Concerns For The Environment In Consumer Choices, *Review Of Social Economy*, 59(2)

Penner, E., Lister, D. H., Griggs, D. J., Dokken, D. J. and McFarland, M. (1999). Aviation and the Global Atmosphere - A Special Report of IPCC Working Groups I and III, *Aviation and the Global Atmosphere*, 3-12.

Pernice, D. ve Debyser, A. (2023.04). Air transport: Single European Sky. Erişim adresi: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/133/air-transport-single-european-sky>

Pitelis, C.N. (2013). Towards a More 'Ethically Correct' Governance for Economic Sustainability. *J Bus Ethics*, 655–665. <https://doi.org/10.1007/s10551-012-1616-8>

Prothero, A., Dobscha, S., Freund, J., Kilbourne, W. E., Luchs, M. G., Ozanne, L. K., & Thøgersen, J. (2011). Sustainable consumption: Opportunities for consumer research and public policy. *Journal of Public Policy & Marketing*, 30(1), 31-38. <https://doi.org/10.1509/jppm.30.1.31>

Purvis, B., Mao, Y. & Robinson, D. (2019). Three pillars of sustainability: in search of conceptual origins. *Sustain Sci* 14, 681–695.

Rains, T., Winter, S.R., Rice, S., Milner, M.N., Bledsaw, Z. and Anania, E.C. (2017). 'Biofuel and commercial aviation: will consumers pay more for it?' *Int. J. Sustainable Aviation*, Vol. 3, No. 3, pp.217–232.

Real Engineering (2021). The Insane Engineering of the GenX <https://youtu.be/Sf6H8kSunRA>

Rodoplu, H. Ve Erdoğan, P. (2022). Havalimanlarında Enerji ve İklim Değişikliği Konulu Çevresel Sürdürülebilirlik Uygulamalarının İncelenmesi. *Detay Yayıncılık*, 41-56.

Torum, O. ve Yılmaz, A. (2009). Havaçılıkta Sürdürülebilirlik Yönetimi: Türkiye'deki Hava Limanları için Sürdürülebilirlik Uygulamaları Araştırması. *Havaçılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, 4(2), 47-58.

Tóth, D., Miskolczi, M., Jászberényi, M., & Bakucz, L. (2021). Security and Sustainability Aspects at European Airports by the Y and Z Generations. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 18(1), 120-133.

Turkish Airlines. 2021 Sürdürülebilirlik Raporu. Erişim adresi: <https://investor.turkishairlines.com/documents/surdurulebilirlik/turk-hava-yollari-2021-surdurulebilirlik-raporu.pdf>

Yeni, Onur. (2014). Sürdürülebilirlik Ve Sürdürülebilir Kalkınma: Bir Yazın Taraması. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (16/3), 181-208.

Yıldız, O. (2023). Sürdürülebilir Havacılık ve Tüketicinin Eşleştirilmesi. H. Güngör (Ed.), Sivil Havacılık Yönetiminin Temelleri (s. 393-434). Akdemi Titez Yayınları.

Yıldız, O. ve Kelleci, A. (2023). Determinants of Sustainable Consumption Behavior: A Field Study on Turkish Gen Z. Akademik Hassasiyetler, 10(21), 1-21, <https://doi.org/10.58884/akademik-hassasiyetler.1255154>

Yıldız, O. ve Kelleci, A. (2022). Z Kuşağının Sürdürülebilir Tüketim Davranışını Etkileyen Faktörlere Yönelik Keşifsel Bir Araştırma. BMJ, 10(4), 1474-1491, doi: <https://doi.org/10.15295/bmij.v10i4.2134>

Yılmaz Uz, C. (2022). Green Brand Benefits in Air Transportation and the Effect of Green Brand Image on Brand Loyalty. Research in Aviation Management, 2(2), 28-37.

Yücel, E. ve Ekmekçiler, Ü. (2008). Çevre Dostu Ürün Kavramına Bütünsel Yaklaşım; Temiz Üretim Sistemi, Eko-Etiket, Yeşil Pazarlama. A Study About Environmentally Products: System of Clean Production, Eco-Label And Green Marketing, 7(26), 320-333.

ZEROe, (2023). Towards the world's first hydrogen-powered commercial aircraft. Erişim adresi: <https://www.airbus.com/en/innovation/low-carbon-aviation/hydrogen/zeroe>

Zeroavia, (2023.01.05). Alaska Airlines and ZeroAvia Developing World's Largest Zero-Emission Aircraft. Erişim adresi: <https://zeroavia.com/alaska-airlines-zero-emission-q400/>

WCED. (1987). Our common future. Oxford: Oxford University Press.

Winter, S.R., Thropp, J.E. and Rice, S. (2019) 'What factors predict a consumer's support of environmental sustainability in aviation? A multi-model analysis', Int. J. Sustainable Aviation, Vol. 5, No. 3, pp.190-204.

WordNet. (2018). "Sustainability". Dictionary.com. Princeton University. Erişim adresi: <http://dictionary.reference.com/browse/sustainability>

World Health Organization. (2018). Millennium Development Goals. Erişim adresi: [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/millennium-development-goals-\(mdgs\)](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/millennium-development-goals-(mdgs))

EK-1: YARI YAPILANDIRILMIŞ DERİNLEMESİNE MÜLAKAT VE ODAK GRUP GÖRÜŞMELERİNİN SORULARI

1. Sizce sürdürülebilirlik nedir?
2. Sürdürülebilirlik veya sürdürülebilir havayolu denince aklınıza ne geliyor?
3. Havayolu şirketlerinin sürdürülebilirliğin çevresel boyutundaki uygulamaları nelerdir? / Şirketinizin uygulamalarından bahseder misiniz?
 - Havayolu şirketlerinin sürdürülebilir yakıt kullanımı sürdürülebilirliği sizce nasıl etkilemektedir?
 - Havayolu şirketlerinin uçaklarda kompozit materyal kullanımı sizce sürdürülebilirliğe nasıl katkı sağlar?
 - Sürdürülebilirliğe katkı sağlayan hangi uçaklar filonuzda bulunmaktadır?
 - Havayolu şirketiniz katı atık ayrışımı konusunda ne gibi stratejiler izlemektedir?
 - Yenilenebilir enerji kaynaklarından yararlanıyor musunuz?
4. Havayolu şirketlerinin sürdürülebilirliğin sosyal boyutundaki uygulamaları nelerdir? / Şirketinizin uygulamalarından bahseder misiniz?
5. Havayolu şirketlerinin sürdürülebilirliğin ekonomik boyutundaki uygulamaları nelerdir? / Şirketinizin uygulamalarından bahseder misiniz?
- 6.
7. Şirketinizin / genel olarak havayolu şirketlerinin sürdürülebilirliğin sosyal boyutundaki uygulamaları nelerdir? / Şirketinizin uygulamalarından bahseder misiniz?
 - Havayolu şirketinizde kadın erkek çalışan oranı nedir?
8. Havayolu şirketlerinin sürdürülebilirliğin ekonomik boyutundaki uygulamaları nelerdir? / Şirketinizin uygulamalarından bahseder misiniz?
9. Şirketinizde Çevre Yönetim Sistemini uyguluyor mu? Bu kapsamda neyi hedefliyorsunuz? (Gürültü, katı atık, emisyon).
10. Şirketinizin hangi sürdürülebilir uygulamaları tüketicileri satın almaya iter?
11. Sürdürülebilir ürün veya hizmetin fiyata etkisi hakkında ne düşünüyorsunuz?
12. Sürdürülebilir ürün veya hizmeti satın almak isteyen tüketici gurupları sizce kimlerden oluşmaktadır?

EK-2: KEŞİFSEL VE DOĞRULAYICI FAKTÖR ANALİZİ SONUÇLARI

Değişkenler ve Boyutlar (Açıklanan Varyans Oranı: % 65,70)	Davranış (α :936)	Çevresel (α :907)	Sosyal (α :836)	Ekonomik (α :786)	Kompozit (α :818)	Gürültü (α :797)
Gelecekte çevreye daha az zarar veren havayolu şirketlerini tercih edeceğim.	,942 (,811)					
Gelecekte topluma çevresel, sosyal ve ekonomik katkı sağlayan havayolu şirketlerini tercih edeceğim.	,870 (,831)					
Gelecekte sürdürülebilir uygulamaları hayata geçiren havayolu şirketlerinin biletlerini satın almayı planlıyorum.	,839 (,749)					
Sürdürülebilir havacılık yakıtını (biyo-dizel, hidrojen vb.) kullanan havayolu şirketlerinin biletlerini satın almayı tercih ederim.	,834 (,886)					
Cinsiyet eşitliğine önem veren havayolu şirketlerinin biletlerini satın alırım.	,784 (,772)					
Sivil toplum kuruluşlarının sosyal sorumluluk projelerine (LÖSEV vb.) katkı sağlayan havayolu şirketlerinin biletlerini satın alırım.	,756 (,735)					
Çalışanlarına annelik ve babalık izni veren havayolu şirketlerinden bilet satın alırım.	,724 (,712)					
Karbon ayak izinin takibini mümkün kılan havayolu şirketlerinden bilet almayı tercih ederim.	,695 (,817)					
Gelecekte kadın erkek eşitliğini gözeterek istihdam yapan	,631 (,741)					

havayolu şirketlerinin biletlerini satın almayı tercih edeceğim.						
Havalimanı operasyonlarında güneş enerjisi kullanan havayolu şirketleri karbon emisyonunu azaltarak çevresel açıdan sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.		,846 (,761)				
Havalimanı operasyonlarında yağmur suyu kullanan (bahçe, tuvalet vb.) havayolu şirketleri çevresel açıdan sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.		,827 (,726)				
Havalimanı operasyonlarında rüzgâr enerjisini kullanan havayolu şirketleri karbon emisyonunu azaltarak çevresel açıdan sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.		,767 (,799)				
Havayolu şirketlerinin daha az karbon salınımına sahip gövdelerle filosunu yenilemesi çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.		,727 (,742)				
Havalimanında kirli suları arıtarak kullanan (bahçe, sulama vb.) havayolu şirketleri çevresel açıdan sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.		,718 (,720)				
Havayolu şirketlerinin atık suları arıtarak tekrar kullanması iklim değişikliğiyle mücadelede önemli bir adımdır.		,701 (,706)				
Havayolu şirketlerinin, organik, plastik, cam vb. gibi atıkları ayrıştırması çevresel		,696 (,644)				

sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.						
Havayolu şirketlerinin tek kullanımlık ekipmanları (plastik çatal, bıçak, tabak, kaşık ve battaniye) geri dönüştürmesi çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.		,689 (,668)				
Yolcu başına düşen karbon salınımını azaltan havayolu şirketleri çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.		,633 (,715)				
Havayolu şirketlerinin uçaklarında sürdürülebilir havacılık yakıtı (biyo-dizel yakıtı, hidrojen yakıtı vb.) kullanması çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.		,618 (-)				
Havayolu şirketlerinin ikramlarında tekrar kullanılabilen malzemeler (metal ya da porselen çatal, tabak, kaşık) kullanması çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.		,463 (-)				
Din, dil, ırk ayrımı gözetmeksizin personel çalıştıran havayolu şirketleri sosyal sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.			,846 (,656)			
Havayolu şirketlerinin cinsiyet eşitliği çerçevesinde istihdam yapması sosyal sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.			,831 (,748)			
Havayolu şirketinin çalışanlarına yönelik sürekli eğitimler düzenleyerek yetkinliklerini geliştirmesi sosyal sürdürülebilirliğe katkı			,612 (,706)			

sağlamaktadır.						
Çalışanlarına annelik ve babalık izni veren havayolu şirketleri sosyal sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.			,604 (,641)			
Havayolu şirketlerinin sosyal sorumluluk projelerine (ağaç dikimi, okul inşası vb.) destek vermesi sosyal sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.			,595 (,741)			
Havayolu şirketleri topluma iş imkânı yaratarak ekonomik sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.				,414 (,773)		
Havayolu şirketlerinin istihdam yaratması toplumdaki gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.				,928 (,538)		
Havayolu şirketlerinin istihdam yaratması ülke refahına katkı sağlamaktadır.				,803 (,669)		
Havayolu şirketlerinin sürdürülebilir uygulamaları tercih etmesi ekonomik verimliliklerini artırmaktadır.				,556 (,683)		
Havayolu şirketlerinin uçakları hafifleten kompozit materyal (mikrofiber plastik alaşım) kullanması çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.					,863 (,868)	
Havayolu şirketlerinin kompozit/plastik malzemeden üretilen hafif uçakları tercih etmesi sürdürülebilir					,858 (,797)	

havayolu imajına katkı sağlamaktadır.						
Havayolu şirketlerinin daha az gürültülü uçakları tercih etmesi çevresel açıdan sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.						,802 (,777)
Havayolu şirketlerinin daha az gürültü yayan apron ekipmanları (yolcu merdiveni vb.) ve apron araçları (otobüs vb.) kullanması sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.						,749 (,852)

EXTENDED ABSTRACT

Background & Purpose: The aviation industry has been contributing to global warming by using jumbo jets, which consume a large quantity of fuel, and by operating intensive flight frequencies between different cities. Furthermore, airports, which cover passenger transactions for airlines and have many terminals and runways, also have harmful impacts on climate change through energy requirements and solid waste. Airlines, airplane manufacturers, and airport operators have been employing some solutions that imply the environmental and economic dimensions of sustainability. For instance, airline companies use engines powered by biofuel and hydrogen, which reduce greenhouse gas emissions and also renew their fleets with airplanes made of composite materials that make airplanes lighter with a lower rate of fuel consumption. Airport operators build terminals that consume renewable energy, such as solar panels and wind turbines. Aircraft manufacturers produce new concepts using liquid hydrogen fuel, such as the blended-wing body concept and supersonic jets. Lastly, global organizations such as the International Civil Aviation Organization and Airports Council International make constructive regulations like the Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation (CORSA) and the Carbon Accreditation Program. On the other hand, examining social elements that facilitate consumer acceptance of sustainable airlines has remained a missing part of the literature. The social sustainability dimension refers to social justice, reasonable working conditions, gender equality, paternity, and maternity leave, as well as the inclusion of people of different races, genders, religions, and ethnicities. Furthermore, a holistic lens that fits all spaces of sustainability will contribute to the airline operators' sustainable practices. Accordingly, the present study aims to clarify factors affecting consumer acceptance of the airline's sustainability practices.

Research Method: This study contributes to the literature by providing variables in terms of sustainability dimensions and the airline industry's contextual determinants, such as composite materials and noise. In this way, it could be possible to reach factors that facilitate Sustainable Consumption and Production, as included in the Sustainable Development Goals, as well as formulate models that provide behavioral change for different generations. This study first employed in-depth interviews with managers of airline operators to define the sustainability practices of airline companies. And then it employs focus groups with participants from Gen Y and Z to elucidate factors affecting consumer acceptance of sustainable airlines. After using qualitative techniques to code variables that affect consumer acceptance, the study collected online surveys from 255 participants, including Gen X, Y, and Z. At the last stage of the study, the authors implemented exploratory factor analysis via SPSS software to define the dimensions of consumer acceptance of sustainable airlines, then carried out confirmatory factor analysis to verify the dimensions of the phenomenon via AMOS software. The results of exploratory and confirmatory factor analyses showed that economic, social, environmental, composite material, and noise are all factors that affect consumer acceptance of the sustainability practices of airlines.

Conclusion: This study verifies the social, environmental, and economic dimensions of sustainability and adds two contextual dimensions, which are composite materials and noise. Thus, airline companies should take social aspects of sustainability into consideration to attract consumers. Also, they should renovate their fleets with lighter and quieter aircraft.

2024, 13 (1), 203-232 | Araştırma Makalesi

Salgın Döneminde İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Uzaktan Öğretime Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi

Nesibe ECE¹

Rahime ÇELİK²

Öz

31 Aralık 2019 tarihinde, Çin'in Hubei eyaletinin Vuhan şehrinde ortaya çıkan ve 12 Mart 2020 itibarıyla Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen Covid-19 salgını hızla yayılarak ülkemizde ve tüm dünyada etkili olmuştur. Küresel boyuttaki bu salgın birçok alanda olduğu gibi eğitim sisteminde de zorunlu değişimlere neden olmuştur. Vaka sayılarının artması ve sürecin ilk aşamalarında henüz tedavi yönteminin bilinmemesinden kaynaklı birçok ülkede yüze eğitim kesintiye uğramış ve eğitime uzaktan devam edilmesine karar verilmiştir. Bu çalışma, Covid19 pandemi döneminde Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin almış oldukları uzaktan öğretime yönelik görüşlerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Araştırma nitel desenle yürütülmüş olup, çalışmanın yapısı göz önünde bulundurularak çalışma grubu oluşturulurken kolay ulaşılabılır durum örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Araştırma, 2020-2021 Bahar Yarıyılı Döneminde Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hazırlık, 1, 2, 3 ve 4. sınıf düzeylerindeki öğrenciler ile yürütülmüştür. Çalışmanın bulgular kısmında öğrencilerle yapılan görüşmeler sonucu elde edilen verilere yer verilmiştir. Öncelikle öğrencilerin bilgisayar kullanma düzeyleri, derse girdikleri araçlar ve günlük internet kullanım süreleri tablolar aracılığıyla sunulmuştur. Görüşme verilerinin NVIVO-8 programı ile analiz edilmesiyle oluşan "uzaktan öğretime yönelik olumlu görüşler", "uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşler" ve "öneriler" ana temaları ve bu temalara ait alt temalar katılımcıların referans cümleleri ile birlikte aktarılmıştır. "Uzaktan öğretime yönelik olumlu görüşler" ana teması altında uzaktan öğretimin avantajları, materyal, öğretim üyesi, ölçme ve değerlendirme alt temaları oluşmuştur. "Uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşler" temasının uzaktan eğitimin dezavantajları, materyal, öğretim üyesi, ölçme ve değerlendirme alt temalarından oluştuğu görülmüştür. "Öneriler" ana temasında ise katılımcıların etkileşimin artırılması, fırsat eşitliğinin sağlanması, uzaktan eğitim okuryazarlığı, yoklama, internet altyapısı, ölçme ve değerlendirmenin sağlık yürütülmesi alt temalarında görüş bildirdikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Uzaktan Öğretim, Salgın, Nitel, Covid19.

ECE, N., & ÇELİK, R. (2024). Salgın Döneminde İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Uzaktan Öğretime Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 203-232. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1334511>

Geliş Tarihi	29.07.2023
Kabul Tarihi	11.01.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Din Görevlisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyarbakır, Türkiye, nesibe.eci23@icloud.com, ORCID:0000-0001-8661-0237

² Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Elazığ, Türkiye, rkavak@firat.edu.tr, ORCID:0000-0003-4068-4155

2024, 13 (1), 203-232 | Research Article

Examination of the Views of the Faculty of Theology Students Towards Distance Education During the Epidemic Period

Nesibe ECE¹

Rahime ÇELİK²

Abstract

The Covid-19 epidemic, which emerged in Wuhan city of Hubei province of China on 31 December 2019 and was declared a pandemic by the World Health Organization as of 12 March 2020, spread rapidly and became effective in our country and all over the world. This global epidemic has caused compulsory changes in the education system as well as in many areas. Due to the increase in the number of cases and the fact that the treatment method is not known yet in the early stages of the process, face-to-face education has been interrupted in many countries and it has been decided to continue the education remotely. This study aims to determine the views of Firat University Faculty of Theology students regarding distance education during the Covid19 pandemic period. The research was carried out with a qualitative design. Considering the structure of study, easily accessible case sampling method was preferred. The research was carried out with students at the preparatory, 1st, 2nd, 3rd and 4th grade levels of Firat University Faculty of Theology in the 2020-2021 Spring Term. Under "findings" heading, the data obtained from interviews are presented. Students' computer usage levels, the tools they use in the course and their daily internet usage are presented. Then, the main themes of "positive views on distance education", "negative opinions on distance education" and "suggestions", which were formed from interviews, and the sub-themes were conveyed together with reference sentences. Under the main theme of positive opinions about distance education, the advantages, materials, faculty members, measurement and evaluation sub-themes were formed. Negative views consist of the disadvantages of distance education, material, lecturer, measurement and evaluation sub-themes. In the main theme of the suggestions, it was determined that the participants expressed their opinions on the sub-themes of increasing interaction, ensuring equal opportunities, distance education literacy, polling, internet infrastructure, measurement and evaluation.

Keywords: Religious Education, Distance Education, Covid19, Epidemic, Qualitative.

ECE, N., & ÇELİK, R. (2024). Examination of the Views of the Faculty of Theology Students Towards Distance Education During the Epidemic Period. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 203-232. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1334511>

Date of Submission	29.07.2023
Date of Acceptance	11.01.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Religious commissary, Presidency of Religious Affairs, Diyarbakir, Türkiye, nesibe.eci23@icloud.com, ORCID:0000-0001-8661-0237

² Asst.Prof., Firat University Faculty of Divinity, Philosophy and Religious Sciences Department, Department, Elazig, Türkiye, rkavak@firat.edu.tr, ORCID:0000-0003-4068-4155

Giriş

Başlangıç tarihi 1728 olarak kaydedilen uzaktan eğitim, yaklaşık 250 yıldan fazla süredir birçok ülkede uygulanmaktadır. Tarihi seyrine bakıldığında mektupla öğretim biçiminde başlayan uzaktan eğitim yöntemi daha sonra radyo yayınları, televizyon programları, bilgisayar ve internetin eğitimde kullanılması şeklinde ilerlemiştir. Ülkemizde ise dünyada uygulanmasından yaklaşık iki asır sonra gündeme gelen uzaktan eğitim, hızlı bir şekilde yaygınlık kazanmıştır (Kaya, 2002).

1970'li yıllardan sonra yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler, birçok alanda olduğu gibi eğitim alanını da önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle eğitimde bilgisayar ve internet kullanımının yaygınlaşması geleneksel öğrenmede değişiklikler meydana getirmiştir. 1975 ve 2005 yılları arasında uzaktan eğitim programları dünya etrafında hızla yayılmıştır. Günümüze bakıldığında ülkemizde ve dünyada birçok yükseköğretim kurumu uzaktan eğitim yöntemi ile uluslararası eğitim programları ve projeler hazırlamaktadırlar (İşman, 2008).

Günümüzde bilimsel, toplumsal ve bireysel olgularda meydana gelen hızlı değişimler ve bu değişimlere uyum sağlayabilme istemi eğitime verilen değeri ve ihtiyacı artırmıştır. Ayrıca birçok toplumda yaşanan hızlı nüfus artışı, eğitim ihtiyacı duyan birey sayısında da yükselişe neden olmuştur. Tüm bu ve bunlara benzer nedenler, eğitimin mevcut yapı ve işleyişinde değişim ve gelişime ihtiyaç olduğunu göstermektedir (Yurdakul, 2020).

Günümüzde salgınlar nedeniyle daha çok gündeme gelen uzaktan eğitim yüz yüze eğitimin alternatifi ya da destekleyicisi olarak tercih edilmektedir (Asandaş ve Hacıcaferoğlu, 2021; Erpay, 2021). Uzaktan eğitim, bilim dallarının geneline hitap etmekle birlikte bireysel çaba ile öğrenilebilecek ve insanı merkeze alan Sosyal Bilimlerde kullanımı diğer alanlara göre daha yaygındır. Sosyal bilimlerde uzaktan eğitimin ortaya çıkışına etki eden birçok faktör bulunmaktadır (Tekdal, 2020; Yurdakul, 2020). Bunlar insanoğlunun ihtiyaç gereği zaman içerisinde geliştirdiği teknolojiler, bedensel ve sosyo-ekonomik şartlar gibi insan faktörü ile oluşanlar; doğal olaylardan kaynaklı insan dışında gelişen sebepler olmak üzere iki grupta incelenebilmektedir. Ülke yöneticileri vatandaşların can güvenliğini sağlayıp temel ihtiyaçlarını giderdikten sonra psikolojik destek hizmeti verir. Bu süreçte örgün eğitim kurumları kullanılmayacaksa uzaktan eğitim devreye girer. Yani böyle zamanlarda uzaktan eğitim zorunluluklardan kaynaklı bir tercih olarak yürütülür. Uzaktan eğitimin günümüze kadar gelmesini ve yaygınlaşmasını tetikleyen sebeplerden biri de teknoloji alanındaki gelişmelerdir. (Tekdal, 2020). Çeşitli sebeplerden ihtiyaç duyulan, günümüzde birçok eğitim kurumunun bünyesinde barındırdığı ve binlerce öğrenciye eğitim hizmeti sunan uzaktan eğitim; kalite, verimlilik, karşılaşılan sorunlar, kullanılan platformlar, öğrenci ve öğretim üyesi görüşleri gibi farklı boyutlarda araştırılmaya değer bir konudur (Güneş, 2021). Özellikle son on yılda uzaktan eğitim konusunda gerek sosyal bilimlerde gerek fen bilimlerinde yapılan çalışma sayısı artmaktadır. Ancak yükseköğretimde uzaktan eğitim uygulamalarının geliştirilmesi ve süreci olumsuz etkileyen faktörleri en aza indirmek amacıyla düzenlemeler yapılabilmesi için daha çok çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Konu ile ilgili çalışmalar incelendiğinde İlahiyat öğrencilerine verilen uzaktan eğitim uygulamalarında, İlahiyat Lisans Tamamlama [İLİTAM] programı ile ilgili bazı araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Birinci (2010), İlahiyat Lisans Tamamlama

Programında öğrenim gören öğrencilerin ve programda görev alan öğretim üyelerinin görüşlerini alarak yaptığı çalışmasında İlahiyat eğitiminin uzaktan eğitim sistemi ile verilebileceği sonucuna ulaşmıştır. Kaymakcan, Meydan, Telli ve Cevherli (2013), “Paydaşlarına Göre İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM) Programının Değerlendirilmesi” adlı çalışmalarında öğrencilerin büyük bir kısmının uzaktan eğitim programını tatmin edici bulmadığını vurgulamıştır. Altaş (2015), bir uzaktan eğitim programı olan İLİTAM programının ilahiyat lisans yeterliliklerini kazandırma noktasındaki katkılarını tespit edebilmek için bir ölçme aracı geliştirdiği çalışmasının sonucunda İLİTAM programının duyuşsal ve psikomotor davranışları kazandırma noktasında yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Gül (2017), İlahiyat Lisans Tamamlama Programının problemlerini inceleyip çözüm önerileri sunmayı amaçladığı çalışmasında uzaktan eğitim uygulamalarının dezavantajları minimum düzeye indirilmeye çalışılarak ve verilecek olan derslere uygun alt yapılar oluşturularak daha verimli hale getirilebilir olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Covid-19 salgınının ülkemizde görülmesinden sonra yapılan uzaktan eğitim ile ilgili çalışmalara bakıldığında; Erpay (2021) “Zorunlu Uzaktan Eğitim: Covid-19 Pandemisi Sürecinde İlahiyat Öğrencilerinin Uzaktan Eğitime Yönelik Görüşleri” adlı çalışmasında ilahiyat fakültesi öğrencilerinin almış oldukları uzaktan eğitim süreci ile ilgili görüşlerini tespit etmeyi amaçlamıştır. Araştırma sonucunda öğrencilerin uzaktan eğitimi genel anlamda olumsuz olarak değerlendirdikleri ve yüz yüze eğitim kadar etkili bulmadıkları görülmüştür.

Işıkdoğan (2021), pandemi döneminde ilahiyat fakültesi öğrencilerinin uzaktan din öğrenimine yaklaşımlarını incelediği çalışmasında “uzaktan eğitim içerik ortalama puanları, uzaktan teknoloji kullanma ortalama puanları, uzaktan eğitimde verimlilik boyutları ile günlük bilgisayar kullanma süreleri, günlük bilgisayar kullanma düzeyleri, öğrenim görülen program türü, yaş değişkeni, okuma amaçları, öğrenim görülmekte olan sınıf düzeyleri arasında anlamlı farklılaşma” olduğunu ifade etmiştir.

Şen ve Kızılcıoğlu (2020) Covid 19 sürecinde Antalya AKEV Üniversitesi’nde bulunan web tabanlı uzaktan eğitim portalı kullanan tüm öğrenciler ve akademisyenler üzerinde yapmış oldukları araştırma sonucunda öğrencilerin uzaktan eğitim sürecini sıkıcı bulmaları ve uzaktan eğitimin sosyalleşmeye uygun olmamasından dolayı bu süreçten memnun olmadıklarını belirtmişlerdir. Akademisyenlerin de büyük çoğunluğu geleneksel örgün eğitimi tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Son dönemlerde özellikle pandemi ile yaygınlaşmış olan ve gelecekte de daha çok öğrenciye ulaşacağı öngörülen uzaktan eğitim programlarının değerlendirilmesi için çalışmalar yapılması önem arz etmektedir. Bu çalışmada uzaktan eğitim alan ilahiyat öğrencilerinin görüşleri belirlenerek uzaktan eğitim sürecindeki eksiklerin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu nedenle çalışma uzaktan eğitimin verimliliğinin ve kalitesinin artırılabilmesi açısından önemlidir.

Yükseköğretim düzeyinde yapılan uzaktan eğitim temalı çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde uzaktan eğitimin avantajları başlığı altında zamandan ve mekândan bağımsız olması, derslere ulaşım kolaylığı, zamandan tasarruf gibi maddeler (Birinci, 2010; Gümrükçüoğlu ve Genç, 2020b; Işıkdoğan, 2021) sıralansa da daha çok dezavantajları ön plana çıkmaktadır. Bu noktada, incelenen çalışmalarda katılımcıların özellikle uzaktan eğitimde ders içi etkileşimin çok az olduğunu bu nedenle verimin

azaldığını belirttikleri görülmüştür (Gümrükçüoğlu ve Genç, 2020b). Uzaktan eğitimin dezavantajı olarak vurgulanan diğer bir konunun ise karşılaşılan teknik sorunlar olduğu gözlemlenmiştir. Bu problemlerin derslerin işlenmesini ve kalitesini negatif yönde etkilediği belirtilmiştir (Gümrükçüoğlu ve Genç, 2020b; Işıkdogan, 2021; Şen ve Kızılcalıoğlu, 2020). Bunların dışında dezavantaj olarak uzaktan eğitim programlarında ölçme ve değerlendirmenin güvenilirliğinin düşük olması, sosyal ortamın olmaması, fırsat eşitsizliği gibi başlıklar sıralanmaktadır (Altaş, 2015; Gümrükçüoğlu ve Genç, 2020; Şen ve Kızılcalıoğlu, 2020).

Araştırmamızın temel problemi “Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin salgın döneminde almış oldukları uzaktan öğretime yönelik görüşleri nelerdir?” sorusudur. Bu bağlamda öğrencilerin uzaktan eğitim sisteminden memnuniyet düzeyleri, ölçme ve değerlendirme, materyal ve öğretim üyeleri ile ilgili değerlendirmelerinin neler olduğu sorgulanmıştır. Öğrenci görüşleri ve önerilerinden hareketle uzaktan eğitim sürecinin ne tür geliştirmelere ihtiyaç duyduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Alan yazın incelendiğinde nitel desenle yükseköğretimin her kademesinde ayrıntılı bir şekilde inceleme yapan çalışmaların azlığından dolayı bu çalışmanın yapılmasına karar verilmiştir. Bu noktada, çalışmadan elde edilecek sonuçların alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Araştırma nitel desen ile yapılmıştır. Nitel araştırma “kuram oluşturmayı temel alan bir anlayışla sosyal olguları bağlı buldukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana alan bir yaklaşımdır” (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma nitel desen türlerinden olan durum çalışmasıyla yürütülmüştür. Durum çalışması ise sistematik bilgi elde etmek için sınırlı bir sistemin nasıl işlediği ve çalıştığı hakkında bilgi toplamayı hedefleyen ve o sistemin derinlemesine incelenmesini kapsayan metodolojik bir yaklaşımı ifade etmektedir (Subaşı ve Okumuş, 2017). Bu çalışmada durum çalışması deseni türlerinden bütüncül çoklu durum deseni kullanılmıştır. Bütüncül çoklu durum deseninde, öncelikle her bir durum kendi içerisinde ele alınır. Daha sonra ise bu durumlar arasında bir karşılaştırma yapılır. Bu desende önemli olan nokta aynı boyut hakkında veri toplayabilmektir (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Araştırmanın Katılımcıları

Bu araştırmanın katılımcılarını İlahiyat Fakültesi öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemi ise Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinden seçilmiştir.

Çalışmada kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Bu örnekleme yöntemi çalışmaya pratiklik ve hız kazandırmaktadır. Kolay ulaşılabilir durum örnekleme nitel araştırmalarda yaygın olarak kullanılan bir örnekleme türüdür. Bu yöntemde araştırmacı yakın olan ve ulaşılması kolay olan durumu seçer (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Bu araştırma, 2020-2021 Bahar Yarıyılı Döneminde Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hazırlık, 1, 2, 3 ve 4. Sınıf düzeylerinde eğitim-öğretim gören 57 öğrenci ile

yürütülmüştür.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Özellikler	n	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Erkek	25	43,85
Kadın	32	56,14
Yaş		
18-20	10	17,6
21-23	32	56,14
24-26	11	19,3
27 ve üzeri	4	7
Sınıf Kademesi		
Hazırlık	12	21,06
1. Sınıf	11	19,3
2. Sınıf	12	21,06
3. Sınıf	11	19,3
4. Sınıf	11	19,3
Toplam	57	

Tablo 1’de katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımına bakıldığında; 321’sinin (%56,14) kadın ve 25’inin (%43,85) erkek olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaşları 18 ile 35 arasında çeşitlilik göstermektedir. Çalışma grubundan 12 öğrenci (%21,06) hazırlık, 11 öğrenci (%19,3) 1. Sınıf, 12 öğrenci (%21,06) 2. Sınıf, 11 öğrenci (%19,3) 3. Sınıf ve 11 öğrenci (%19,3) 4. Sınıfta öğrenim görmektedirler.

Veri Toplama Aracı

Bu araştırmada, verilerin toplanması için yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Nitel çalışmaların doğasına uygun olarak katılımcıların bağımsız düşünebilmesi hedefiyle veri toplama sürecinde, açık uçlu sorular tercih edilerek gerekli durumlarda ek sorular yöneltilerek gerçekleştirilen görüşme yöntemine yarı yapılandırılmış görüşme tekniği adı verilir (Büyüköztürk vd., 2019). Çalışmada kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formu literatür taraması ve alanın uzmanlarının görüşleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Katılımcılara yöneltilen sorular şöyledir:

1. Uzaktan eğitim sisteminde size verilen hizmetten memnun musunuz? Açıklar mısınız?
2. Uzaktan eğitim sisteminde kullanılan materyaller ile ilgili değerlendirmeleriniz nelerdir?
 - Ders notları ile ilgili görüşleriniz nedir?
 - Slaytlar ile ilgili görüşleriniz nedir?
 - Sistemde bulunan diğer materyaller ile ilgili görüşleriniz nedir?
3. Uzaktan eğitim sisteminde kullanılan ölçme ve değerlendirme teknikleri hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?

4. Uzaktan eğitim sisteminde size eğitim veren öğretim üyelerinin ders işleyiş şekilleri ile ilgili düşünceleriniz nelerdir?
5. Dersinize giren öğretim üyelerine rahat bir şekilde ulaşabiliyor musunuz?
6. Uzaktan eğitim sisteminde herhangi bir teknik sorunla karşılaştınız mı? Bunlar nelerdir ve sorunları nasıl çözüyorsunuz?
7. Covid-19 öncesi yüz yüze eğitim ile uzaktan eğitimi karşılaştırabilir misiniz?
8. Uzaktan eğitim sisteminin geliştirilebilmesi için önerileriniz nelerdir?

Verilerin Toplanması

Verilerin toplanması aşamasında öncelikle araştırmanın yapılabilmesi için gerekli etik kurul izni alınmıştır. Bu çalışma Fırat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulunun 07/04/2021 tarih ve E-97132852-302.14.01-34278 sayılı izni ile gerçekleştirilmiştir. Etik kurul izninin alınmasından sonra Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mülakatın uygulanabilmesi için izin talebinde bulunulmuştur. 31.05.2021 tarihli ve E-18191311-900-48327 sayılı karar ile ilgili kurumdan öğrencilerle görüşme için izin alınmıştır. Verilerin toplanması için Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden de gerekli izin alınmıştır. Uygulama öncesinde katılımcılar belirlenerek araştırmanın amacı ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. Çalışma gönüllü katılım sağlayan öğrenciler ile gerçekleştirilmiştir. Pandemi sebebiyle bazı öğrenciler ile çevrimiçi görüntülü görüşmeler bazı öğrenciler ile de telefon görüşmeleri yapılmıştır. Yapılan mülakatlarda katılımcıların görüşleri ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir.

Verilerin Analizi

Katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarıldıktan sonra NVİVO 8 programı ile analiz edilmiştir. Veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi, benzer verilerin belirli kavramlar ve temalar etrafında bir araya getirilmesi ve bunların anlaşılır biçimde düzenlenmesi sürecidir. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Elde edilen veriler içerik analizinde derin bir işleme tabi tutulur. İçerik analizinde sırasıyla veriler kodlanır, temalar bulunur, kod ve temalar düzenlenir, bulgular tanımlanarak yorumlanır. Yani içerik analizi yoluyla verilerin içinde saklı olabilecek gerçekler ortaya çıkarılmaya çalışılır (Şimşek, 2012; Yıldırım – Şimşek, 2011). İçerik analizi yapıldıktan sonra elde edilen veriler raporlaştırılarak yazılmıştır.

Araştırmanın Geçerlik ve Güvenirliği

Bu çalışmada geçerlik ve güvenirliliği olumsuz etkileyen faktörleri en aza indirmek için bazı önlemler alınmıştır. Çalışmanın iç geçerliğini sağlamak amacıyla çalışmada kullanılmak için araştırmacı tarafından hazırlanmış olan görüşme formu uygulama öncesi uzman görüşüne sunulmuştur. Hazırlanan görüşme formu ile ilgili üç din eğitimi öğretim üyesinin görüşleri alınmıştır. Uzman görüşleri neticesinde formun uygunluğu ve soruların açıklığı gibi hususlar üzerinde araştırmacı tarafından gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Katılımcılara görüşme öncesinde ve görüşme esnasında gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır. Görüşmeler yaklaşık 15-20 dakika sürmüştür.

Dış geçerliği sağlamak için araştırmanın modeli, araştırmanın katılımcıları, veri toplama aracı, verilerin toplanma süreci, veri analizi ve elde edilen bulguların nasıl düzenlendiği

detaylı bir şekilde çalışmada aktarılmıştır.

Görüşmeler sırasında veri kaybını engellemek amacıyla kayıt cihazı kullanılmıştır. Bu durum da çalışmanın iç güvenilirliğini artırıcı bir rol oynamıştır. Ayrıca elde edilen veriler iki araştırmacı tarafından bağımsız bir şekilde okunmuş ve kodlar oluşturulmuştur.

Dış güvenilirliği sağlamak amacıyla veriler sonuç bölümünde uygun bir biçimde tartışılmış ve bulgular ile sonucun tutarlı olup olmadığı değerlendirilmiştir.

Bulgular

İlahiyat fakültesi öğrencileri ile yapılan görüşmelerden elde edilen veriler NVIVO-8 programı ile analiz edilmiştir. Verilerin kodlama işlemi yapıldıktan sonra alt temalar oluşturulmuştur. Yükleme sayılarına da yer verilerek çözümlenmeler yapılmıştır.

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle katılımcıların günlük internet kullanımı, bilgisayar kullanma düzeyleri ve derse girdikleri araçlara yönelik bulgulara yer verilmiştir. Daha sonra elde edilen veriler ile yapılan analizler sonucu oluşan uzaktan öğretime yönelik olumlu görüşler, uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşler ve öneriler isimli temalara ve bu temaların alt temalarına yer verilmiştir. Katılımcıların uzaktan öğretime yönelik görüşleri kendi referans cümleleri ile aktarılmıştır.

Katılımcıların Bilgisayar Kullanma Düzeyleri

Katılımcılardan bilgisayar kullanma düzeylerini, kendi değerlendirmelerine göre derecelendirmeleri istenmiş, verilen cevaplara göre oluşan değerler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Bilgisayar kullanma düzeyleri

Bilgisayar Kullanma Düzeyleri	Sayı	Oran
İyi	17	%29,82
Orta	35	%61,41
Kötü	5	%8,77
Toplam	57	%100

Tablo 1’deki verilere göre öğrencilerin yarıdan fazlasının (%61, 41 oranla) bilgisayar kullanma düzeylerinin orta olduğu görülmektedir. İyi olduğunu belirten kişilerin oranının da %29,82 olduğu göz önünde bulundurulursa öğrencilerin çoğunluğunun sürece rahat uyum sağladıkları öngörülebilmektedir.

Katılımcıların Derse Girdikleri Araçlar

Katılımcıların derse katılım sağlarken kullandıkları araçlar da tespit edilmiş olup sonuçlar Tablo 2’deki gibidir.

Tablo 2. Katılımcıların Derse Girdikleri Araçlar

Derse Girilen Araç	Sayı	Oran
Bilgisayar	30	%52,63
Telefon	23	%40,35
İkisi de	4	%7,02
Toplam	57	%100

Tablo 2’de görüldüğü gibi araştırmaya katılan öğrencilerin yarıdan fazlasının (%52,63 oranla) derslere bilgisayar ile girdiği, %40,35’inin telefonla, geriye kalan %7,02’sinin ise bazen bilgisayar bazen telefon ile katıldıkları tespit edilmiştir.

Katılımcıların Günlük İnternet Kullanım Süreleri

Öğrencilerin günlük internet kullanım süreleri sorulurken sosyal medya, eğitsel faaliyetler ve oyun gibi tüm içerikleri düşünerek cevap vermeleri istenmiştir. Tablo 3’de özetlenen verilere göre katılımcıların günlük internet kullanım süreleri 1 saat ile 9 saat ve üzeri saat arasında çeşitlilik gösterdiği görülmektedir.

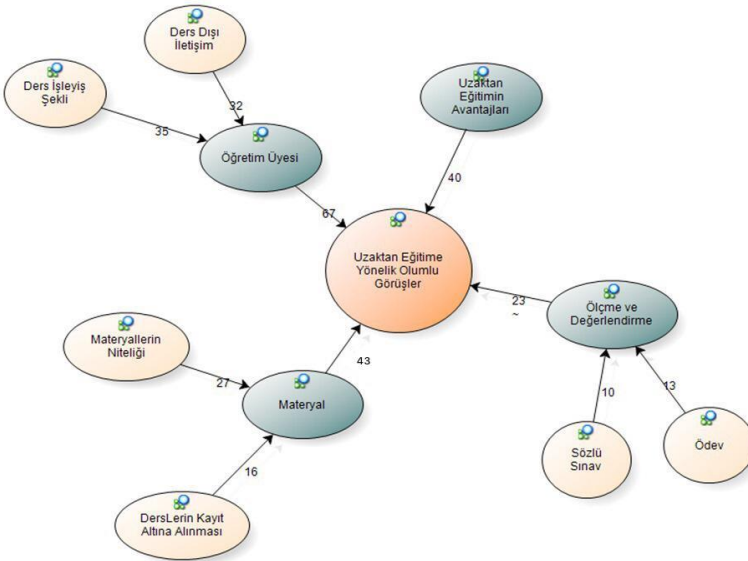
Tablo 3. Katılımcıların Günlük İnternet Kullanım Süreleri

Günlük İnternet Kullanım Süresi	Sayı	Oran
1-4 saat	21	%36,85
5-6 saat	20	%35,09
7-9 saat	11	%19,29
9+ saat	5	%8,77
Toplam	57	%100

Tema 1: Uzaktan Öğretime Yönelik Olumlu Görüşler

Uzaktan öğretime yönelik olumlu görüşler ana temasının altında dört alt tema bulunmaktadır. Bunlar: Uzaktan eğitimin avantajları, materyal, ölçme ve değerlendirme ve öğretim üyesidir.

Temaya dair model Şekil 1’de verilmiştir:

Şekil 1. Uzaktan Öğretime Yönelik Olumlu Görüşler Temasına İlişkin Model

Alt temalar ve alt temalarla ilgili örnek referans cümleleri şu şekildedir:

Uzaktan Öğretimin Avantajları

Uzaktan öğretime yönelik olumlu görüşler ana teması içinde yer alan alt temalardan biri uzaktan eğitimin avantajlarıdır. Öğrenciler dışarı çıkmadan evden derse girebildikleri için kendilerine daha çok vakit ayırabildiklerini ve bu öğretim sürecinin zaman tasarrufu sağladığını belirterek uzaktan öğretimin avantajlarına değinmişlerdir. Bu alt temaya referans olan örnek ifadeler aşağıda verilmiştir:

Ö19. "Evet memnunum. Bana göre en güzel yönü evde olmamı yani okula gitmeden evde derslere girmem daha rahat oldu."

Ö33. "Sosyal açıdan kendinize vakit ayırabilmeniz açısından uzaktan eğitimin faydaları vardı. Ev şartları olsun diğer sosyal hayatınız olsun."

Ö46. "Uzaktan eğitimin şu yönü avantajlı olabilir mesela sınıf ortamında sosyal fobisi olup konuşamayan arkadaşlar uzaktan eğitimde ders esnasında sorabiliyorlar sorularını. Tabii mesaj atarak yazmak daha kolay gelebiliyor. Böyle bir avantajı olabiliyor."

Alt Tema 1: Materyal

Şekil 1'deki model incelendiğinde öğrencilerin vurgu yaptıkları hususlardan birinin materyal olduğu görülmektedir. Kodlama sürecinde materyal alt temasında katılımcılar; derslerin kayıt altına alınmasının tekrar açıp izlenebilmesi açısından avantaj olarak görmektedirler. Ayrıca materyallerin nitelik ve nicelik yönünden iyi olduğu konusuna dikkat çekmişlerdir. Bu alt temalara bakıldığında materyallerin niteliği alt temasında daha fazla görüş bildirildiği görülmektedir. Aşağıda katılımcıların ifade ettikleri örnek referans cümlelerine yer verilmiştir:

Derslerin Kayıt Altına Alınması

Derslerin kayıt altına alınması konusu ilgili alıntı cümleleri şu şekildedir:

Ö9. "Tekrardan dinleme olanağı benim en sevdiğim özellik. Mesela derse katılıyorum o an yazamıyorum hızlı konuşuyor bazı hocalar sonra açıp yazıyorum ya da katılmıyorum sadece kayıttan izliyorum."

Ö39. "Dediğim gibi tek faydası ders notlarının ve derslerin orada kalması."

Ö54. "Ve derslerde kaydedildiği için sonradan dinleyebiliyorduk. Bu yönü çok iyiydi."

Materyallerin Niteliği

Materyallerin niteliği alt teması ile ilgili referans cümleleri şöyledir:

Ö2. "Genel olarak yeterli buluyorum. Çünkü hocalar zaten ders ders olarak yüklüyorlar daha önce ve bunlara bizim ulaşmamız kolaylaşıyor."

Ö20. "Hocalarımız derste kitapları yansıtıyorlardı. Bu çok iyiydi çünkü önümüzde bazı arkadaşlarımızın kitap eksikleri vardı."

Ö23. "Sisteme yüklenen materyallerde iyiydi yani düzenli bir şekilde

yükleniyordu.”

Alt Tema 2: Ölçme ve Değerlendirme

Uzaktan öğretime yönelik olumlu görüşler ana temasının altında oluşan ölçme değerlendirme alt temasına bakıldığında bu temanın kendi içinde sözlü sınav ve ödev alt temalarına ayrıldığı görülmektedir. Öğrenciler sözlü sınavların kopyanın önüne geçilebilmesi ve yüz yüze olması açısından daha güvenilir bulduklarını belirtmişlerdir. Ödevlerin ise her öğrencinin kendi emeğini ortaya koyarak araştırma yaptığını ve bunun sonucunda daha verimli ve bilgilendirici bir süreç geçirildiği konusunda fikir beyan edilmiştir. Ölçme ve değerlendirme alt temasında en fazla vurgu ödev alt temasına yapılmıştır.

Ödev

Katılımcıların ölçme ve değerlendirme alt temalarından biri olan ödev ile ilgili örnek ifadeleri şöyledir:

Ö7: “Önceki dönem final sınavı daha önemli olduğu için finalde bize ödev veren hocalarımız oldu. Başta bana mantıksız gelmişti ama sonra herkesin kendi hakkıyla yaptığı bir programa tabi tutuluyordu. Bu çok adaletliydi bence.”

Ö52: “Bazı ders hocaları sınav yerine ödev vermeyi tercih ediyordu. Bana göre ödev sınava göre öğrenciler açısından araştırmalar yaptıkları için daha verimli ve bilgilendirici oluyordu.”

Ö54: “Ama bunun en güzel yöntemi ödevdi bence. Çünkü test olarak kopya çekmek çok mümkün ama ödevde kendi çabanla yapıyorsun.”

Sözlü Sınavlar

Sözlü sınavlar teması ile ilgili referans cümleleri şöyledir:

Ö18: “... Bana kalırsa test olmasındansa sözlü olmasını daha çok istiyordum. Sözlü de bir sıkıntı yoktu.”

Ö19: “Sözlü sınavlarımız çok adil bir şekilde oluyordu memnundum.”

Ö20: “Biz hazırlık sınıfının sınavları ağırlıklı olarak görüntülü oldu. Bu da çok güzel bir sistemdi çünkü bu adaletsizliğe hiçbir meyil vermiyordu.”

Alt Tema 3: Öğretim Üyesi

Uzaktan öğretime yönelik olumlu görüşlere ilişkin model incelendiğinde oluşan alt temalardan biri de öğretim üyesidir. Ana temada en fazla görüşün bu alt temayla ilgili olduğu görülmektedir. Öğrenciler bu temada öğretim üyelerinin ders işleyişlerini çok iyi bulduklarını ve ders dışında da uzaktan eğitim sistemi, mail, telefon gibi birden çok iletişim kaynağından öğretim üyelerine ulaşabildiklerini belirtmişlerdir.

Ders İşleyiş Şekli

Katılımcıların öğretim üyelerinin ders işleyiş şekilleri ile ilgili ifadeleri şöyledir:

Ö4: “Bizim hocalarla ilgili hiçbir sıkıntımız yok dersi çok hoş anlatıyorlar. Hepsini de sistemi kullanmayı bilen hocalarımız.”

Ö18. “Dersleri kitabın pdf si ile işliyorduk. Sınıfımızda derse giren öğretmenlerin hepsi gerçekten çabalyordu. Bence öğretmenlerimizde herhangi bir sıkıntı yoktu.”

Ö19. “Hocaların ders işleyiş şekilleri çok iyiydi. Önce konuyu anlatıyorlardı. Sonra konular üzerinden bize sorular sorup alıştırma yaptırıyorlardı.”

Ders Dışı İletişim

Ders dışı iletişim konusundaki referans cümleleri şöyledir:

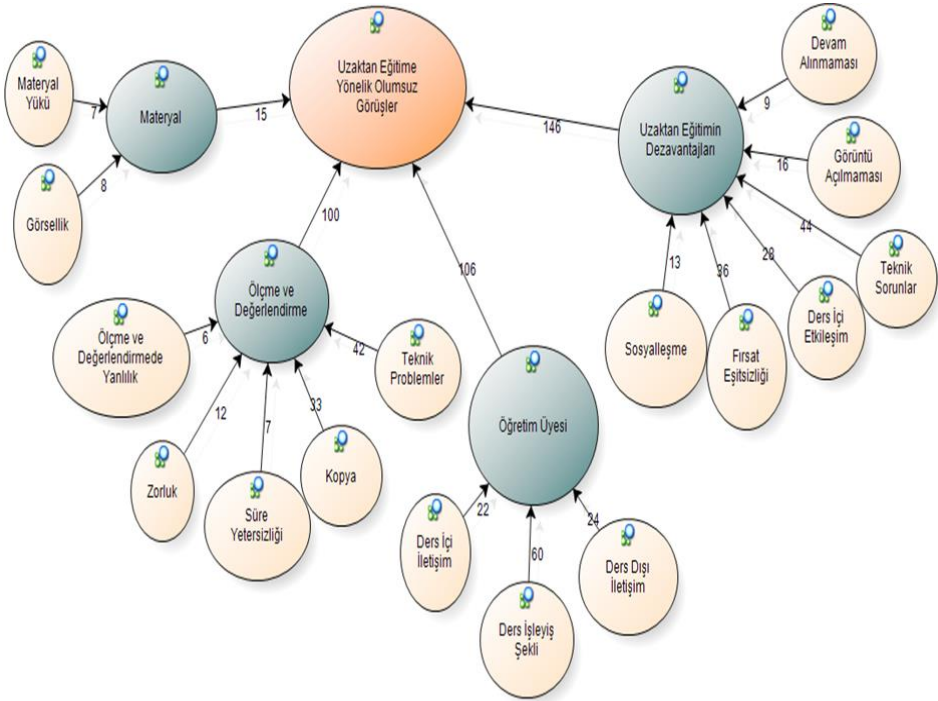
Ö4. “... video yüklemelerinde ise sistemden soru sorma hakkımız var videoların altında bazen geç olsa da iletişime geçebiliyoruz hocalarımızla.”

Ö6. “Öğretmenlerin kendilerine ulaşabiliyoruz, numaraları bizde mevcut. Hocalara haber veriyoruz derste sorun yaşadığımızı o da elinden geldiğince yardımcı oluyor.”

Ö13. “Sistem üzerinden veya mail den ulaşabiliyorduk ama ben numarayla rahatsız etmek istemiyordum. Sistemden yazınca hemen cevap geliyordu.”

Tema 2: Uzaktan Öğretime Yönelik Olumsuz Görüşler

Katılımcıların almış oldukları uzaktan öğretime yönelik görüşleri doğrultusunda ortaya çıkan temalardan biri uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşlerdir. Bu ana tema altında uzaktan öğretimin dezavantajları, materyal, öğretim üyesi ve ölçme değerlendirme olmak üzere dört alt tema oluştuğu görülmektedir. Temaya ait model Şekil 2’de verilmiştir:

Şekil 2. Uzaktan Öğretime Yönelik Olumsuz Görüşler Temasına İlişkin Model

Alt Tema 1: Uzaktan Öğretimin Dezavantajları

Uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşler temasının alt temalarından biri uzaktan eğitimin dezavantajlarıdır. Söz konusu alt tema kendi içinde ders içi etkileşim, teknik sorunlar, sosyalleşme, fırsat eşitsizliği, devam zorunluluğunun olmaması ve görüntü açılmaması olmak üzere 6 alt temaya ayrılmıştır. Ders içi etkileşim temasında öğrenciler yüz yüze eğitim ile uzaktan eğitimi kıyaslayarak uzaktan eğitimde ders esnasında soru sormadıkları ve hocayla göz teması kurmadıkları için ders içi etkileşimin zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Dezavantaj temasının en fazla görüş bildirilen teması olan teknik sorunlar başlığında ise öğrenciler uzaktan eğitim sisteminden derse giriş aşamasında, ders sürecinde ve özellikle yoğun olarak sınavlarda teknik sorunla karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Sosyalleşme alt temasında ise öğrenciler uzaktan öğretim sürecinde üniversitenin sosyal ortamından uzak kalmayı bu sürecin bir dezavantajı olarak değerlendirmişlerdir. Katılımcılar her öğrencinin teknolojik donanım açısından eşit şartlara sahip olmadıklarını bu nedenle uzaktan öğretime katılımda sorunlar yaşandığını fırsat eşitsizliği alt temasında belirtmişlerdir. Alt temalardan biri olan devam zorunluluğu olmaması ise öğretim sürecini ciddiye almama ve rehavete kapılma gibi nedenlerden dolayı öğrenciler tarafından uzaktan öğretimin dezavantajı olarak değerlendirilmiştir. Görüntü açılmaması konusunda da öğrenciler dersten çok rahat bir şekilde kopabildiklerini dersi açık bırakıp dinlemediklerini belirterek dezavantaj olarak ifade etmişlerdir.

Ders İçi Etkileşim

Ders içi etkileşim teması ile ilgili katılımcıların referans cümleleri şöyledir:

Ö10. “Yüz yüze eğitimde anlamadığım yerler olduğunda gidip hocaya sorabiliyordum. Hocayla bir samimiyetimiz oluyordu ve aramızdaki bağ güçleniyordu.”

Ö12. “Yüz yüze eğitimin olumlu yönleri şöyle hocayla direkt yüz yüzeyiz ve okula gittiğimiz için insan biraz daha hevesli oluyor. Bir de hocanın karşısında olduğumuz için evdeki gibi rahat değiliz.”

Ö18. “Benim için iyi olan sistem yüz yüze eğitimdi. Çünkü hocayla göz teması kurmak bile dersi anlamak için yeterli bence.”

Ö24. “Örgün eğitimde bir etkileşim vardı. Bir konuda hocayla yüz yüze konuşabiliyordun, arkadaşlar arasında o konuyu tartışabiliyordun. Yani öğrendiğin bilgiyi uygulama imkânın oluyordu.”

Teknik Sorunlar

Teknik sorunlar konusu ile ilgili katılımcıların ifadeleri şöyledir:

Ö6. “Sisteme girdiğimizde bazen sistem çöküyor giremiyoruz. Onun dışında bazen öğretmenlerin sistem tarafından çıkarıldığını görüyoruz.”

Ö17. “Bazen ders esnasında internette karşılıklı olarak sıkıntı yaşıyordun. Bu sıkıntı daha çok öğrencilerden kaynaklanıyordu. Yani dersten düşmeler oluyordu internet gittiği için.”

Ö28. “Derste kopma yaşıyorduk sistemde de sorun oluyordu bazen. Bazen de kendi

internetimizden dolayı oluyordu. Ders esnasında kopma oluyordu.”

Ö37. “Bende genelde sınavlarda sıkıntı oluyordu. Canlı derslerde de sesle ilgili sıkıntılar oluyordu. Hocamız mesela çok önemli bir yeri anlatıyor ses kesilince kaçırılmış oluyorduk.”

Sosyalleşme

Bu alt temaya ait alıntı cümleleri şunlardır:

Ö9: “Sosyal ortam yok mesela arkadaş ortamı yok ondan uzaklaştık dersteysen konuşmasan bile onların varlığı ayrı bir şeydi.”

Ö14: “Yüz yüze eğitim her yönden daha verimli. En azından dışarıya gidiyorduk sosyal çevremiz oluyordu. Ama evde bir süre sonra sıkılmaya başladık derslerden de. Artık derslere girmek istemiyorduk soru çözmek istemiyorduk online da.”

Ö17: “...Uzaktan eğitim daha pasif donuk. Hem öğrencileri hem öğretmenleri kısıtlıyor.”

Ö28: “Yüz yüze tabii ki daha avantajlı hocam. Birbirimizi görüyoruz, tanışıyoruz, kaynaşıyoruz, dersle daha ilgilenmeye başlıyoruz.”

Fırsat Eşitsizliği

Uzaktan eğitimin dezavantajları temasının alt temalarından biri de fırsat eşitsizliğidir. Bazı katılımcıların temaya ait ifadeleri şöyledir:

Ö6. “Ancak teknolojik imkânlar, internet sıkıntıları hele ki benim köyde yaşayan arkadaşlarım var bu sıkıntılardan dolayı dönemi dondurmak zorunda kaldılar.”

Ö18. “Köyde olan internet sıkıntısı olan arkadaşlarımız derslere hiç katılamadı. Şu an muafiyet sınavlarına kaldılar.”

Ö55. “İmkânı olmayan insan var köyde olan insan var aile hayatında kalan insan var. Gelse burada yurtta kalacak dersini çalışacak. Ama köyde olan çiftçilik yapmak zorunda olanlar var kızlar olsun evde kalınca temizlik yapmak zorunda kalıyor. Yani ev ortamında çalışmak da kolay değil. Çevresi yoksa imkânı yoksa interneti yoksa o adam nasıl öğrensın Arapçayı. Yani adaletsiz bir sistem.”

Devam Zorunluluğunun Olmaması

Devam zorunluluğunun olmaması konusunda referans cümleleri şöyledir:

Ö18: “Daha sonra işin ciddiyet boyutu da var. Mesela derslere hiç girmeyen arkadaşlar vardı ama hiç bırakılmadı.”

Ö30: “Uzaktan öğretimde devam problemi olmaması birinci olarak eksikti. Şimdi devam problemi olsa öğrenciler rehavete kapılmaz.”

Ö36: “Hocalar devamsızlık alsalar arkadaşlar bu derse girmek zorundasınız yoksa geçemezsiniz gibi şeyler yapsalar zorunluluk getirselere daha iyi olabilir. Bizde yoklama takip edilmiyordu hocalar diyordu isteyen katılır isteyen katılmaz.”

Görüntü Açılmaması

Görüntü açılmaması alt temasına ait bazı katılımcıların ifadeleri şöyledir:

Ö24: “Mesela ben çok duydum arkadaşlarım diyor ki hoca ne de olsa soru sormuyor bir şey yapmıyor ben açıyorum dersi orada katılmış görünüyorum ama gidip başka işlerimi yapıyorum. Yani düşünsenize o derste görünüyorsunuz ama yoksun.”

Ö36: “Uzaktan eğitimde hoca seni görmediği için dersi açıp telefonu masaya bırakabiliyorsun. O nedenle yüz yüze öğretim dönmemiz çok çok iyi olur. Uzaktan eğitim asla yüz yüze eğitimin yerini tutmaz.”

Ö55: “Birde uzaktan eğitimde insanlar açıp dinlemiyor şahsen ben verim alamadığım için açıp bırakıyordum. Verim alamıyorum kendim okusam daha iyi.”

Alt Tema 2: Materyal

Uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşler temasının alt temalarından biri materyaldir. Katılımcıların söz konusu temada materyal yükünün çok fazla olduğu ve materyallerin görsellik açısından yetersiz olduğu ile ilgili görüş bildirdikleri görülmektedir.

Materyal Yüğü

Materyal yükü alt teması ile ilgili referans cümleleri aşağıdaki gibidir:

Ö6: “...Birde dokümanlar fazla yüklendiği için üzerimizde fazla baskı hissediyoruz.”

Ö14: “Hocalar sınavda çok ayrıntı bir şey sormuyordu. Bence sisteme gereksiz ayrıntı şeyler yüklediler. Bence o kadar gerek yoktu. Özet şeklinde yükleyebilirlerdi. Mesele bazı hocalar birçok kitap yüklediler ama onlardan hiç soru çıkmadı.”

Ö57: “Ders notları konusundaki düşüncem gereksiz bir sürü bilgi içermesi ve öğrencinin çok zamanını alması.”

Görsellik

Görsellik alt temasına dair katılımcıların ifadeleri şunlardır:

Ö10: “Baktığımız zaman sadece makale var evet üniversite düzeyiyiz ama bizimde görsel hafızaya yatkınlığımız var. Notlar renksiz, görselsiz. Renk görsel video daha fazla kullanabiliriz. Yani düz anlatım olduğu için verimsiz oluyor.”

Ö37: “Materyallerden memnun değildim. Daha farklı geliştirilebilirdi.”

Ö47: “Genelde pdf ve yardımcı kaynak kitap slayt kullanılıyordu. Bunlar dersler için çok yeterli olmasa da şartlara göre iyiydi. Görsel olarak daha farklı şeyler olabilirdi.”

Alt Tema 3: Ölçme ve Değerlendirme

Uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşler konusunda ortaya çıkan alt temalardan biri de ölçme ve değerlendirmedir. Katılımcıların bu temaya dair sınavların zorluğu, soru sayısına göre sürenin yetersizliği, sözlü sınavlarda soru sayısı ve zorluk derecesi

açısından eşit davranılmamak sureti ile ölçme ve değerlendirmede oluşan yanlışlık, online sınavlarda kopya çekilmesi ve ölçme ve değerlendirme sürecinde karşılaşılan teknik problemler konularında uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüş bildirdikleri görülmektedir.

Zorluk

Ölçme ve değerlendirme temasının alt temalarından biri olan zorluk ile ilgili bazı katılımcıların ifadeleri şöyledir:

Ö1: "... daha fazla zorlamaya başladılar. Yani artık öyle oluyor ki elimizdeki kaynaklardan bile bulamayacak duruma gelebiliyorduk bazı sorularda."

Ö2: "Bir de soruları bayağı zorluyorlardı. Verdiklerinin üstünde bir performans bekliyorlardı. O yüzden biraz sıkıntılıydı yani ama normal yapan hocalarımızda vardı tabi."

Ö3: "Ama bu konuda biraz sıkıntı var. Evde uzaktan eğitim işte siz her şeyi yaparsınız havasındalar birazcık zorlaştırabiliyorlar."

Süre Yetersizliği

Bu alt temaya dair alıntı cümleleri şunlardır:

Ö2: "Bazı hocalar yorum sorusu sormasına rağmen çok uzun şekilde sorular soruyorlar. Paragraf şeklinde sordukları dahi oluyor. Süre sıkıntısı çok fazla yaşayabiliyorum bazı derslerde."

Ö6: "Açıkçası ben uzaktan eğitim sistemimde test yapılması ve sürenin 30 dakika ile sınırlı tutulmasından yana değilim."

Ö12: "Sınavların bazılarının süresi çok yetersizdi. Yirmi soruya yirmi dakika vermişti ve bu kelam dersiydi. Yine geçen dönem hukuk dersinde paragraflar vardı arkadaşlar yetiştiremiyordu. Son sorulara gelince beş altı soruyu kafadan atmam zorunda kalıyorlardı."

Ölçme ve Değerlendirmede Yanlılık

Ölçme ve değerlendirmede yanlışlık alt temasına dair referans cümleleri aşağıdaki verilmiştir:

Ö4: "Sınavları adaletli bulmuyorum. Sözlü yapıldığı halde hocaların pek adaletli yaptığını düşünmüyorum. Çünkü herkese sorulan sorular aynı değil ve düzeyde değil. Bana on soru sorulurken bir arkadaşşıma iki soru sorulup çıkartılıp yüz alıyor mesela. Bana on soru sorulduğu için ondan daha düşük puan alabilirim. Bilemediğim soru sayısı daha fazla oluyor."

Ö52: "Ödevlerdeki tek sıkıntı ise not verme açısından; hocalar pek adaletli olmuyorlardı."

Ö55: "Hocalar zaten adaletsizdi.. Çoğu kişinin hakkı yendi zaten."

Kopya

Ölçme ve değerlendirme konusunda katılımcılar kopya ile ilgili fikir beyan etmiştir. Bu konuya dair referans cümleleri aşağıda verilmiştir:

Ö11. "Sınavlarda çalışmayan biri de çok rahatlıkla geçebilir. Yanında arkadaşı olsun, kitap internet falan yardımıyla geçebilir."

Ö37. "Uzaktan eğitimin verdiği bir rahatlık da var. İnsan ders çalışmak istemiyor. Mesela öğrenciler sınava çalışmayıp yerine arkadaşını koyabiliyor."

Ö40. "Bu sınavlar bilgimizi ölçme açısından yeterli değildi. Kopya her türlü çekildi. Hocalarımız bunun önüne geçmek istediler ama yine çekilmedi diyemem."

Teknik Problemler

Teknik problemler alt temasına ait bazı katılımcı ifadeleri şöyledir:

Ö4. "Testte internete bağlı sıkıntılar olabiliyor ancak sözlü sınavda daha çok oldu. Sisteme bağlanma konusunda sıkıntılar yaşandı."

Ö24. "Hepimiz aynı anda sisteme yükleniyoruz o nedenle bazen öğrenciyi sistemden atabiliyordu. Böyle bir durumda mesela ben bir Kuran sınavında sisteme girememiştim."

Ö43. "Bağlanamama durumu oluyordu. Sistemsel sorundan dolayı sınavdan atılma durumu oluyordu. Donmalar olabiliyordu."

Alt Tema 4: Öğretim Üyesi

Uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşler temasının alt teması olan öğretim üyesinin kendi içinde ders işleyiş şekli, ders içi iletişim ve ders dışı iletişim olmak üzere üç temaya ayrıldığı görülmektedir. Öğrenciler bu alt temada öğretim üyelerinin sisteme materyal yükleyerek sadece bu materyali okumak ile ders işlediklerini ve bazı öğretim üyelerinin sisteme adapte olmakta sorun yaşadığını belirterek öğretim üyesinin ders işleyiş şekli ile ilgili olumsuz görüş bildirmişlerdir. Bunun yanında öğrenciler ders esnasında soru sormak istediklerinde öğretim üyesinin ses açmaya müsaade etmediğini ve mesaj bölümüne yazdıklarında da geç fark edilip konunun geçtiğini ifade ederek ders içi iletişim konusunun dezavantajlarına değinmişlerdir. Ders dışı iletişimde ise öğrenciler dersler ile alakalı sorun yaşadıklarında bazı hocaların kendilerine dönüş sağlamadığını belirtmişlerdir.

Ders İşleyiş Şekli

Öğretim üyesi teması altında oluşan ders işleyiş şekli konusunda bazı katılımcıların referans cümleleri şöyledir:

Ö4. "Uzaktan eğitimde dersin sınırlı bir şekilde anlatıldığını düşünüyorum. Yani biraz daha fazla anlatılabilir diye düşünüyorum."

Ö6. "Ders esnasında da hocalarımız bazen sadece o yükledikleri dokümanı

okumakla yetinmiyorlar. Dersi böyle işliyorlar. Bu sebeple de anlaşılır değil bence.”

Ö21. “Bu sene canlı ders çok az yaptık neden böyle bir şey yaptık anlamadım ama hocalar hep video yüklediler. Biz dil öğreniyoruz ve çok üst seviye bir online eğitim olmadı.”

Ö40. “Online sistemde biraz daha mesafeli olundu açıkçası. Ders işleniş esnasında biraz soğukluk vardı. Biraz hafife alındı diyebilirim tabii ilk başta hocalarımız da sistemi kullanmakta zorlandılar.”

Ders İçi İletişim

Ders içi iletişim alt teması ile ilgili örnek ifadeler şöyledir:

Ö9. “Derste mesaj yazma bölümü var. El kaldırıp mikrofonu açma özelliği var ama buna bazı derslerde hocalar izin vermiyorlar.”

Ö52. “Uzaktan eğitimde hoca kaynaklı iletişimsizlik oluyordu. Dersten istenilen verimi alamamakta sorunlar yaşıyorduk.”

Ö54. “Ben derste ne zaman soru sormaya kalksam hoca diğer konuya geçmiş oluyor. El kaldırmayı da ders bölünmesin diye yapmıyordum.”

Ders Dışı İletişim

Ders dışı iletişim alt temasına ait örnek ifadeler aşağıda verilmiştir.

Ö2. “Ama bazı hocalarla iletişim kurmamız çok zor. Ben mesela bir derste çok sıkıntı çektim hocaya mail üzerinden mesaj attım iki hafta sonra dönüş yaptı.”

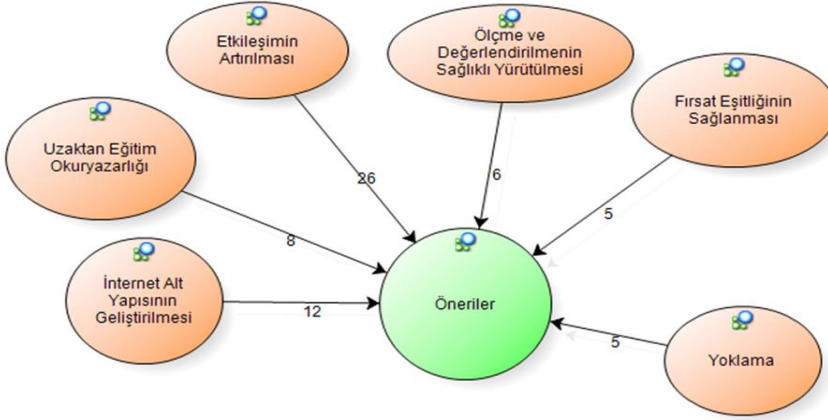
Ö23. “Çok nadir hoca mailden yazdığımızda cevap veriyordu. Onun dışında telefon numaralarını bulup oradan iletişime geçiyorduk.”

Ö36. “Genellikle OBS den ve uzaktan eğitim sisteminden yazıyorduk. Ve yine çoğu hocamız cevap vermiyordu. Aslında sistemden sorumlu olmalarına rağmen bakmaları gerekmesine rağmen bakmıyorlardı.”

Ö49. “Maillerden yazmaya çalışıyorduk ama çoğu zaman dönüş alamıyorduk. Ulaşma imkânımız da yoktu. En çok sıkıntı olan konu da buydu.”

Tema 3: Öneriler

Uzaktan öğretime yönelik önerilere dair veriler çözümlenmiş ve sınıflandırılarak alt temalar oluşturulmuştur. Oluşan alt temalarda derslerde etkileşimin artırılması, öğrenciler arasında teknolojik donanım açısından fırsat eşitliğinin sağlanması, öğrencilere ve öğretim üyelerine uzaktan ö okuryazarlığının kazandırılması, derslerde yoklama alınması, uzaktan öğretim sisteminin internet alt yapısının güçlendirilmesi ve ölçme-değerlendirmenin sağlıklı yürütülmesi şeklinde önerilerde bulunulmuştur. Temaya dair model Şekil 3’de gösterilmektedir.

Şekil 3: Öneriler Temasına İlişkin Model

Alt Tema 1:Etkileşimin Artırılması

Öneriler temasının alt temalarından biri etkileşimin artırılmasıdır. Katılımcıların uzaktan eğitimin geliştirilmesi için derslerde öğretmen-öğrenci arasındaki etkileşimin artırılması gerektiği yönünde ifadelerde buldukları görülmektedir, konuya dair referans cümleleri şöyledir:

Ö27. “Öncelikle hocaların kendi görüntülerini açmaları lazım.”

Ö48. “Hoca öğrenci iletişimi sağlanarak karşılıklı ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak ders işlenebilir.”

Ö49. “Kamera açma gibi şeyler olabilirdi. Bence bunların yapılması gerekiyordu ilahiyat fakültesinde. Bu şekilde daha bir ciddiyet olurdu ve daha anlaşılırdı.”

Alt Tema 2: Fırsat Eşitliğinin Sağlanması

Fırsat eşitliğinin sağlanması temasına ait referans cümleleri şöyledir:

Ö6: “Aslında başında söyledim fırsat eşitliği olsa ve hocalar da teknolojiye adapte olabilse uzaktan eğitim sistemi gerçekten çok etkili bir biçimde kullanılabilir. İmkan eşitliği sağlamak için her ilde üniversite öğrencilerinin ders dinleyebilecekleri ortamlar oluşturulsa.”

Ö17: “Öğrencilere araç gereç konusunda da imkân sağlanmalı ancak bu araç gereçler ile eğitim dışı sistemlere erişilmemeli. Bu konuda önlemler alınmalı.”

Ö41: “Öncelikle bu internet konusunda YÖK veya devlet öğrenciye uzaktan eğitim için bir sınırsız internet vermeli. Kotası olmayacak ama sadece fakültenin sitesinde çalışacak.”

Alt Tema 3: Uzaktan Eğitim Okuryazarlığı

Öneriler temasında ortaya çıkan alt temalardan biri olan uzaktan eğitim okuryazarlığı konusu ile ilgili alıntı cümlelerine aşağıda yer verilmiştir:

Ö12: “Hocaların teknolojik yönden kendilerini geliştirmesi lazım. Bu konuda keşke üniversite hocalarına kurslar verilse.”

Ö23: “Öncelikle uzaktan eğitimde kullanılacak sistemin hem eğitimciye hem de öğrencilere kurs niteliğinde öğretilmesi gerekir. Nasıl verimli kullanılabileceği ile ilgili uzman kişilere danışılması daha iyidir.”

Ö52: “Uzaktan eğitim sistemini geliştirmenin bence ilk yolu derse giren öğretim üyelerine seminerler düzenlenip öğrencinin yaşadığı sorunları bizzat gösterip üzerine tartışmalar yapılması gerekiyor. Çünkü uzaktan eğitimden hocalardan çok öğrenciler muztarip oldular.”

Alt Tema 4: Yoklama

Uzaktan öğretime yönelik öneriler temasında katılımcıların yoklama alınması konusunda görüş bildirdikleri görülmektedir. Temaya dair referans cümleleri şöyledir:

Ö19: “Bir yoklama butonunun olması gerekiyor. Hocalar hepimizin yoklamasını almak zorunda olsalar eğer o zaman öğrencinin katılım seviyesi daha fazla olur.”

Ö30: “Uzaktan eğitimde dediğim gibi devam problemine çözüm getirirlerse en azından derse katılım ile verim artar.”

Ö36: “Hocalar devamsızlık alsalar daha iyi olabilir.”

Alt Tema 5: İnternet Altyapısı

Öneriler temasının alt temalarından biri olan internet alt yapısı ile ilgili referans cümleleri aşağıdaki gibidir:

Ö4: “Bir de alt yapı güncellemesi düzenli olarak yapılması gerekiyor. Biraz daha güçlü ve destekleyici olması gerektiğini düşünüyorum.”

Ö26: “Öncelikle internet sağlayıcılarının kuvvetli olması gerekiyor. Uzaktan eğitimde her şey internete bağlı olduğu için internet kuvvetli olduğu zaman uzaktan eğitim başarılı gibi gözüküyordu.”

Ö41: “Üniversitenin birazcık bütçesinden ayırıp sunucusunu genişletmesi ve öğrencilerin her türlü sistemsel sorundan kurtarması gerekiyor.”

Alt Tema 6: Ölçme ve Değerlendirmenin Sağlık Yürütülmesi

Alt temaya ait katılımcı ifadeleri şöyledir:

Ö12: “Kopya konusunda teknolojik kapsamlı bir çalışma olması lazım. Ne yaptığını görmek için. O an Whatsapp’a mı girmiş ekran görüntüsü mü almış belli olsun.”

Ö23: “Bunu dışında şöyle bir şey yapılabilirdi: Her ders için sözlü mülakat tarzında öğrencilerle yani konular öğrencilere verilip öğrencilerden anlatılması istenebilirdi. Bu daha verimli ve daha adaletli olabilirdi bence.”

Tartışma

Bu araştırma kapsamında İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin uzaktan öğretime yönelik

görüşleri içerik analizine tabi tutulmuştur. Çalışmanın bu bölümünde elde edilen sonuçlar kuramsal çerçevede yer alan çalışmalarla kıyaslanarak değerlendirilmiştir.

Öğrencilere yöneltilen “Uzaktan eğitim sisteminde size verilen hizmetten memnun musunuz?” sorusuna katılımcıların yarısından fazlasının (n=31) olumsuz görüş bildirdiği tespit edilmiştir. Gümrükçüoğlu ve Genç (2020b), Covid-19 salgın döneminde ilahiyat öğrencilerinin uzaktan eğitim ile ilgili görüşlerini inceledikleri çalışmalarında aldıkları eğitimden memnun olan öğrenci sayısının sadece %23,1 olduğunu yani çoğunluğun olumsuz görüş bildirdiği belirtilmiştir. Bulut (2020), Erpay (2021), yapmış oldukları çalışmalarda öğrencilerin uzaktan eğitimi yüz yüze eğitimin bir alternatifi olarak görmediği sonucunu elde etmişlerdir. Öğrencilerin bu konuda olumsuz görüş belirterek öğrenme ve öğretme faaliyetlerinin yüz yüze eğitimde daha iyi olduğunu belirttikleri ortaya çıkmıştır.

Katılımcılar uzaktan eğitimin avantajları noktasında kendilerine zaman tasarrufu sağladığını, mekân sınırlaması yapmadan istenilen yerden derslere katılabilme imkânı sunduğunu, hazırlanıp derse gitmek için herhangi bir çaba harcamadan evden bilgisayar ortamında derse girme fırsatı sağlayarak rahatlık kazandırdığını ve salgın döneminde eğitimin kesintiye uğramadan sağlıklı ve güvenli bir ortamda devam etmesi açısından kolaylık sağladığını belirtmişlerdir. Benzer durum Birinci (2010) ve Işıkoğan (2021)’ın çalışmalarında da görülmektedir. Yapmış oldukları çalışmalarında öğrencilerin uzaktan eğitimde zaman ve mekân sınırlaması olmadan eğitimden faydalandıkları için memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Akdemir ve Kılıç (2020), Şengün ve Topbaş (2020), Erpay (2021)’ın çalışmalarında da öğrencilerin kendilerine zaman kazandırdığı ve derslere ulaşmada kolaylık sağladığı hususlarında uzaktan eğitim ile ilgili olumlu görüşler belirttikleri görülmektedir. Duman (2020) çalışmasında katılımcıların evlerinden derslere rahatlıkla girebilmelerini uzaktan eğitimin olumlu yönlerinden biri olarak değerlendirdiklerini ifade etmiştir. Görüldüğü üzere Erpay (2021), Akdemir ve Kılıç (2020), Şengün ve Topbaş (2020) ve Duman (2020)’ın çalışmaları bu araştırmada elde edilen sonuçlarla paralellik göstermektedir. Bu çalışmada öğrencilerin herhangi bir zaman ve mekan sınırı olmadan, sağlıklı ev ortamında diğer günlük aktiviteleri de yapabilecek zamanı kazanarak eğitime devam edebildikleri noktasında uzaktan eğitimi olumlu değerlendirdikleri sonucuna ulaşılabilir.

Uzaktan eğitimin dezavantajları ile ilgili katılımcılar öncelikle ders içi etkileşimin olmadığını, uzaktan eğitimi yüz yüze eğitime kıyasla verimsiz kılan en önemli noktanın bu olduğunu belirtmişlerdir. Öğrenciler derslerde soru sormak istediklerinde parmak kaldırıp sesli olarak katılabilme özelliğini kullanmaya bazı hocaların izin vermediklerini, sistemde mesaj yazma bölümünün olduğunu oraya yazabildiklerini ancak yazana kadar hocanın o konuyu geçtiğini ya da hocaların mesaj bölümünü hiç önemsemediklerini ifade etmişlerdir. Dağ (2013)’ın İLİTAM programında Kur’an-ı Kerim dersini incelediği çalışmasında da benzer bir durum söz konusudur. Kur’an öğretiminde yüz yüze hoca ve öğrenci etkileşimi ile gerçekleşecek olan klasik usullerin uzaktan eğitim ile sağlanamamasını en büyük sorun olarak tespit etmiştir. Altaş (2015), Gül (2017), Gümrükçüoğlu ve Genç (2020a), İLİTAM programını inceledikleri çalışmalarında özellikle Kur’an-ı Kerim ve Arapça gibi uygulamalı derslerde kullanılan yöntemlerin ve teknolojik alt yapının yetersizliğinden dolayı bu dersler için yüz yüze eğitimin daha etkili olacağı sonucuna ulaştıklarını belirtmişlerdir. Tırnovalı (2012), Tonbuloğlu (2017) ve

Duman (2020) çalışmalarında öğrencilerin derslerde öğrenci ve öğretmen arasında etkileşimin zayıf olması noktasında uzaktan eğitimi eleştirdiklerini tespit etmişlerdir. Uzaktan eğitimde yapılan canlı derslerde öğretim elemanı ile öğrenci arasındaki gerek sesli gerekse görüntülü etkileşimin az olmasının dersi verimsiz kılan etmenlerden biri olduğu sonucuna ulaşılabilir.

İkinci olarak çalışmamızda elde edilen verilere bakıldığında özellikle uzaktan eğitim sistemine geçilen dönemin başında sistemle alakalı çok fazla teknik sorunla karşılaşıldığı tespit edilmiştir. Katılımcılar canlı derslerde donma, sesin kesilmesi, görüntü açılmaması, sistemden atılma gibi problemlerden dolayı derslerin aksadığını ya da iptal edildiğini ifade etmiştir. Şen ve Kızılcalıoğlu (2020), Karakuş, Ucuzsatar, Karacaoğlu, Esendemir, Bayraktar, (2020), Duman (2020) ve Işıkdöğün (2021) yapmış oldukları yükseköğretimde uzaktan öğretime yönelik çalışmalarında da öğrencilerin çoğunluğunun internet problemi ve teknik sorunlar yaşadığı tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi genel anlamda uzaktan eğitim sisteminde internet problemi ile ilgili büyük oranda sıkıntı yaşandığı sonucuna varılabilir. Öğrencilerin en fazla dikkat çektiği noktalardan biri olması dikkat çekicidir. Bu problemlerin derslerin işlenmesini ve kalitesini negatif yönde etkilediği sonucuna varılabilir.

Katılımcıların görüşlerine göre uzaktan eğitimin dezavantajlarından biri de sosyal ortamın olmamasıdır. Katılımcılar, yüz yüze eğitimdeki sınıf ortamının, okuldaki aktivitelerin kendilerini derslere karşı motive eden etmenler olduklarını uzaktan eğitimde o samimiyetin sağlanmadığını ve kendilerini öğrenci gibi hissetmediklerini ifade etmişlerdir. Benzer şekilde Altaş (2015), çalışmasında yüz yüze eğitimi tercih edenlerin sebeplerinden birini 'sosyal imkanlar' teması altında toplamıştır. Bu başlığın üniversite ortamı, arkadaşlar, entelektüel ortam gibi konular içerdiğini ifade etmiştir. Özer Kaya ve Keskin (2020), Şen ve Kızılcalıoğlu (2020), Akdemir ve Kılıç (2020)'ın çalışmalarında da uzak eğitimde öğrencilerin sosyal ortamdan uzak olmaları tespit edilen sorunlar arasındadır.

Araştırmamızda uzaktan eğitimin dezavantajları temasında katılımcılar tarafından dikkat çekilen noktalardan biri de fırsat eşitsizliği konusu olmuştur. Eğitime kırsal bölgelerden katılan veya ekonomik imkânları kısıtlı olan öğrencilerin internete erişimde zorluk çekmesi, evde çok kardeş olan öğrencilerin bilgisayar, tablet ve telefon gibi cihaz temininde sıkıntı yaşaması, ev ortamı uygun olmayan veya aile ortamında farklı sorumlulukları olduğu için derse vakit ayıramaması gibi nedenler bu başlıkta vurgulanan hususlar olmuştur. Serçemeli ve Kurnaz (2020), Covid19 pandemi döneminde öğrencilerin uzaktan muhasebe eğitime yönelik bakış açılarını inceledikleri çalışmalarında internet erişimine bazı öğrencilerin ulaşabildiğini bazı öğrencilerinin ulaşamadığını bir olarak problem olarak tespit etmesi bizim çalışmamıza paralellik göstermektedir. Can (2020) çalışmasında pandemi sürecinde halk sağlığını korumak ve hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla okulların kapatılmış olmasını önemli bir adım olduğunu ancak bu durumun eğitimde eşitsizliği daha da belirgin hale getirdiğini vurgulamıştır. Öğrencilerin karşılaştıkları en büyük sorunların internet erişimi, bilgisayar/tablet eksikliği, internet yetersizliği olduğu ifade etmiştir. Karakuş ve diğerleri (2020) de Türkçe öğretmeni adaylarının uzaktan eğitime yönelik görüşlerini inceledikleri çalışmalarında elde ettikleri veriler ışığında öğrenciler arasında fırsat eşitsizliği yaşandığı sonucuna varmışlardır.

Çalışmamızda elde ettiğimiz verilere göre derslere katılımda devam zorunluluğunun olmaması katılımcılar tarafından uzaktan eğitimin bir dezavantajı olarak ifade edilmiştir. Yoklamanın alınmaması öğrencilerde bir süre sonra rahatlık oluşturduğu ve bunun da ciddiyeti azalttığı belirtilmiştir. Bunun aksine Birinci (2010)'nin İLİTAM'ı incelediği çalışmasında öğrencilerin derslerde devam alınmamasını uzaktan eğitimin bir avantajı olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

Katılımcıların uzaktan eğitim sisteminde kullanılan materyaller ile ilgili değerlendirmelerine bakıldığında dersin tekrarının yapılabilmesi, ders esnasında kaçırılan yerlerin tekrar bakılabilmesi veya girilemeyen derslerin telafisi olması yönünden canlı derslerin kayıt altına alınması noktasında olumlu görüşlerde buldukları görülmüştür. Duman (2020), çalışmasında benzer şekilde öğretmen adaylarının uzaktan eğitimde canlı yapılan derslerin kaydedilerek ihtiyaç duyulduğunda tekrar izlenebilmesini sistemin olumlu yönü olarak değerlendirdiklerini belirtmiştir.

Katılımcılar derslerde kullanılan ve sınavlara hazırlık için sisteme yüklenen slayt, makale ve e-kitapların yeterli olduğu ve bilgiyi aktarma yönünden açık ve anlaşılır olduğu noktasında olumlu görüş bildirmişlerdir. Birinci (2010) de nicel olarak yaptığı çalışmasında katılımcı öğrencilerin yarıdan fazlasının materyallerin anlaşılması noktasında bir sorun yaşamadığını belirtmiştir. Ancak Erpay (2021) çalışmasında katılımcıların %43,8 oranla sistemdeki materyalleri anlaşılır bulmadıklarını belirtmiştir. Genç ve diğerleri (2020), Akdemir ve Kılıç (2020), Erpay (2021) katılımcıların uzaktan eğitimde derslerin kaydedilip tekrar izlenebilmesini bir avantaj olarak ifade ettikleri sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmamızda katılımcıların sisteme çok fazla materyal yüklediğini sınava hazırlanırken ve materyalleri temin ederken zorluk yaşadıklarını belirttikleri görülmektedir. Ayrıca katılımcılar uzaktan eğitim sistemindeki doküman ve materyallerin görsel açıdan yetersiz olduğu yönünde olumsuz görüşler ifade etmişlerdir. Benzer şekilde Tırnovalı (2012), çalışmasında sadece metin dosyası biçiminde yüklenen ders içeriklerinin konunun anlaşılmasında eksik kaldığı sonucuna ulaşmıştır.

Yapılan görüşmeler sonucunda katılımcıların uzaktan eğitimde kullanılan ölçme ve değerlendirme teknikleri ile ilgili olarak uzaktan eğitimde öğrenmede kalıcılığı artırdığı ve daha objektif bir değerlendirme yöntemi olduğu gerekçeleri ile verilen ödevler konusunda memnun oldukları görülmektedir. Akdemir ve Kılıç (2020) çalışmalarında katılımcıların sınavlara nazaran daha adil buldukları için ödev ile değerlendirilmeye sıcak baktıkları sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmada uzaktan eğitim sisteminde uygulanan çoktan seçmeli sınavlarda kopya çekilebildiği için ödevlerin daha adil olduğu düşünüldüğü bu nedenle öğrenciler tarafından beğenilen bir yöntem olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca verilen ödev konusunu araştırırken birkaç kaynak üzerinde bizzat çalışıldığı için daha kalıcı öğrenme sağladığı öğrenciler tarafından belirtilmiştir.

Katılımcılar kamera açık olarak yapılan sözlü sınavlar ile ilgili kendilerini gerçek bir sınav ortamında hissettiklerini, daha güvenilir ve adil bulduklarını belirtmişlerdir. Uzaktan eğitim sisteminde ölçme ve değerlendirmede öğrencilerin en fazla dikkat çektikleri noktalardan birinin kopya konusu olduğu tespit edilmiştir. Buna paralel olarak öğrencilerin yüz yüze sınav ortamına en yakın biçimde yapılan kamera ile sözlü sınavları kopyanın önüne geçtiği gerekçesi ile daha adil buldukları sonucuna ulaşılmıştır. Sözlü sınavlarda öğrencinin bilgisini, düşüncelerini organize etme ve etkin biçimde ifade etme

becerilerini sergiledikleri ve kopya çekilme olasılıklarının düşük olduğu düşünüldüğünde öğrencilerin sözlü sınavlara daha iyi çalışıp dersten daha çok verim aldıkları öngörülebilir.

Öğrencilerin uzaktan eğitimde kullanılan ölçme ve değerlendirme teknikleri ile ilgili olumsuz değerlendirmelerine bakıldığında sınavların çok zor olduğuna ve sürenin yetersiz olduğuna vurgu yaptıkları görülmektedir. Öğrenciler sınavların zorlaştırılması ve sürenin kısaltılmasını kopyanın önüne geçebilmek için uygulanan yöntemler olduğunu ancak bunun bir çözüm olmadığını hatta zor olduğu için kopyaya daha çok sebebiyet verdiğini ifade etmişlerdir.

Katılımcıların vurgu yaptıkları diğer bir husus ölçme ve değerlendirmede yanlılık konusudur. Öğrenciler konuyla ilgili olarak; sözlü sınavlarda farklı hocaların girdiğini bunun sonucu olarak her öğrenciye eşit sayıda ve eşit güçlükte sorular sorulmadığını belirtmişlerdir. Yapılan sözlü sınavda katılımcılar iki gruba ayrılıp farklı hocalar tarafından sınava alınmışlardır. Ancak ölçme ve değerlendirme uygulamasında soruların zorluk ve niceliklerinin uyumsuz olması sınavın geçerliliğini olumsuz yönde etkilemekle birlikte öğrenciler üzerinde motivasyon düşüklüğüne neden olmaktadır. Burada öğretim üyeleri sınava hazırlık aşamasında ilk olarak sınavın kapsamını sonrasında ise sorulacak soruların zorluk derecesini belirleyerek sınava hazırlık yapmalıdır.

Ölçme ve değerlendirmede dikkat çeken başlıklardan biri de kopyadır. Öğrenciler uzaktan eğitim sisteminin sınavlar için kopya çekmeye çok müsait bir alan olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılar çalışan ile çalışmayanın ortalama aynı puanları aldığını, bilenle bilmeyenin ayırt edilemediğini düşündükleri bu sınavlarda bir süre sonra ders çalışmayı bıraktıklarını belirtmişlerdir. Gümrükçüoğlu ve Genç (2020b), Erpay (2021) çalışmalarında öğrencilerin yarıdan fazlasının yapılan sınavları hakkaniyetli bulmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Uzaktan eğitim sisteminde yapılan ölçme ve değerlendirmelerde öğrencilerin olumsuz görüş bildirdikleri konulardan biri de teknik problemlerdir. Sınavlarda katılımın çok olmasından kaynaklı sistemin donması, soruların ilerlememesi, öğrencilerin sınavdan atılması gibi sorunlar olduğu belirtilmiştir. Gümrükçüoğlu ve Genç (2020b), çalışmalarında öğrencilerin çoğunluğunun online sınavlarda internet sorunu yaşadıklarını tespit etmişlerdir.

Katılımcılara öğretim üyeleri ile ilgili düşünceleri sorulduğunda buna genel bir yorum yapamayacaklarını kişiden kişiye değiştiğini ifade etmişlerdir. Öğretim üyelerinin ders işleyiş şekilleri ile ilgili olarak bazı derslerin öğretmen-öğrenci karşılıklı etkileşim içerisinde, görsel ve işitsel materyaller kullanılarak eğlenceli bir şekilde geçtiğini ancak bazı derslerin düz bir anlatımla, kamera açılmadan, öğrencilere söz hakkı tanınmadan monoton geçtiği katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Uzaktan eğitimde derslerden alınabilecek verimi en belirleyici unsurun öğretim üyeleri olduğu yine öğrenciler tarafından belirtilen hususlardan biridir. Kaymakcan ve dğr (2013) çalışmalarında katılımcıların yarıdan fazlasının derslerine giren hocaları uzaktan eğitim konusunda yeterli bulduklarını bildirmiştir. Karadağ ve Yücel (2020), Duman (2020), çalışmaya katılan öğretmen adaylarının derslerin uzaktan eğitim koşulları nedeniyle çoğunlukla anlatım yöntemiyle yapıldığını bunun da uzaktan eğitimi yüz yüze eğitime kıyasla

verimsiz kıldığını belirttiklerini ifade etmiştir.

Katılımcılar bazı öğretim üyelerine ders dışında sistemde bulunan mesaj bölümü, mail, sosyal medya ve Whatsapp uygulaması yoluyla rahatlıkla ulaşabildiklerini ancak özellikle orta yaş üstü bazı öğretim üyelerinin teknolojiye uzak olduklarını bu nedenle kendilerine ulaşamadıklarını ifade etmişlerdir. Birinci (2010)'nin çalışmasında da öğrencilerin öğretim üyelerine yönelttikleri sorulara kısmen cevap alabildikleri bunun yöneltilen sorunun ciddiyeti ile ilgili olduğunun ifade edildiği görülmektedir. Altaş (2015), İLİTAM programında bir sınırlılık olarak öğrenci ve öğretim elemanı arasında yeterli iletişim kurulmasından kaynaklı sosyalleşmenin eksikliğini vurgulamaktadır. Özer Kaya ve Keskin (2020), Akdemir ve Kılıç (2020) çalışmalarında öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde öğretim üyeleriyle iletişim kurma konusunda sorun yaşadıklarını tespit etmişlerdir. Bunun aksine Duman (2020), Erpay (2021) çalışmalarında hocaları ile iletişime geçmek isteyen öğrencilerin çoğunluğunun sorun yaşamadığı sonucuna ulaşmıştır.

Öneriler temasında ortaya çıkan alt temalar şunlardır: etkileşimin artırılması, fırsat eşitliğinin sağlanması, uzaktan eğitim okuryazarlığı, yoklama, internet altyapısı, ölçme ve değerlendirmenin sağlık yürütülmesi. İfade edilen öneriler öğrencilerin almış oldukları uzaktan eğitim hizmetinde eksik gördükleri, uzaktan eğitimde dezavantaj olarak belirttikleri noktalarla paralellik göstermektedir.

Uzaktan eğitimin geliştirilebilmesi için sunulan önerilerden biri etkileşimin artırılmasıdır. Öğrenciler uzaktan eğitimde öğrenci ve öğretmen arasında ses ve görüntü ile karşılıklı bir etkileşimin olduğu derslerden daha fazla verim alınacağını düşündüklerini ifade etmişlerdir. Kaymakcan vd. (2013) çalışmalarında öğrencilerin hangi materyali verimli buldukları sorusuna yüksek oranda canlı ders yanıtını aldıkları sonucuna ulaşmışlardır. Bu sonuca da uzaktan eğitim yüz yüze eğitime ne kadar yakın imkânlara sahip hale getirilirse o derece verim alındığı yorumu yapılabilmektedir.

Öneriler temasında vurgu yapılan diğer bir nokta fırsat eşitliğinin sağlanması gerektiği konusudur. Uzaktan eğitim sisteminin kullanılabilmesi için internet, bilgisayar, tablet veya akıllı cep telefonu gibi belli başlı gereçlerin temin edilmesi gerekmektedir. Katılımcılar sistemin verimli kullanılabilmesi için özellikle kırsalda oturan öğrencilere gerekli internet alt yapı desteğinin sağlanması gerektiğini belirtmiştir. Bunun yanında ekonomik yetersizlikten dolayı gerekli materyalleri temin edemeyen öğrencilere bilgisayar, telefon veya tablet verilerek eğitime katılabilme konusunda eşitlik sağlanması gerektiği katılımcılar tarafından ifade edilmiştir.

Katılımcıların önerilerinden biri de uzaktan eğitim okuryazarlığıdır. Uzaktan eğitimden alınacak verimin artırılabilmesi için gerek öğretim üyelerinin gerek öğrencilerin gerekse velilerin uzaktan eğitim ile ilgili bilinçlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Özellikle öğretim üyelerinin teknoloji kullanımı ile ilgili belli bir eğitime tabii tutulması, öğrencilerin kullanılan sistem hakkında bilgilendirilmesi ve velilerin süreçle ilgili bilinçlendirilmesi hususları ilgili başlık altında öne çıkan öneriler arasındadır. Duman (2020) çalışmasında öğretmen adaylarının uzaktan eğitime yönelik önerilerinden birinin öğretim elemanlarına bilgilendirme yapılması gerektiği noktasında olduğunu ifade etmiştir. Öğrenciler uzaktan eğitim sisteminde derslerden daha fazla verim

alınabilmesi için yoklama alınması gerektiği önerisinde bulunmuşlardır. Derse devam konusu takip edilmediği takdirde öğrenciler rehavete kapıldıklarını derslere keyfi olarak girmediklerini belirtmişlerdir. Akca (2006)'nın çalışmasında öğrencilerin büyük çoğunluğu (%70,9) uzaktan eğitimde ders sürecine başlamadan önce gerekli bilgilendirme ve eğitim alınması gerektiğini düşünmektedir.

İnternet alt yapısı, katılımcılar tarafından uzaktan eğitimin kalitesini belirleyici unsurlardan biri olarak ifade edilmiştir. Canlı derslerde ses ve görüntü kesilmesi, sistemin atması, sınavlarda sistemin yoğunluktan dolayı yavaşlaması ve çökmesi gibi teknik sorunların ortadan kaldırılabilmesi için internet alt yapılarının güçlendirilmesi ve uzaktan eğitim sisteminin düzenli olarak güncellenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Duman (2020)'ın çalışmasında katılımcıların sunduğu önerilerden biri uzaktan eğitimde kullanılan programın güçlendirilmesi ve farklı uygulamalar kullanılabilecek şekilde çeşitlendirilmesi gerektiğidir.

Son olarak öğrenciler ölçme ve değerlendirmenin daha sağlıklı yürütülmesi için önerilerde bulunmuşlardır. Özellikle kopyanın önüne geçilmesi gerektiğini ve bunu için de daha denetlenebilir bir sınav sisteminin olmasının gerekliliğini belirtmişlerdir. Bazı öğrenciler de uzaktan eğitim sisteminde bunun tam olarak sağlanamayacağını, dersler uzaktan yapılsa bile sınavların mutlaka yüz yüze yapılması gerektiğini vurgulamışlardır. Karadağ (2014), mega üniversitelerde açık ve uzaktan eğitimde uygulanan ölçme ve değerlendirme yöntemlerini incelediği çalışmasında süreç odaklı değerlendirme faaliyetlerinin yapılması ve çevrimiçi ölçme ve değerlendirme ortamlarının çeşitlendirilmesi gerektiği sonucuna vardığını belirtmektedir.

Sonuçlar

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 2020- 2021 güz döneminde öğrenim görmekte olan 57 öğrenci ile yapılan bu çalışmada öğrencilerin almış oldukları uzaktan öğretime yönelik görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Öncelikle öğrencilerin kendilerine verilen uzaktan öğretim hizmetine yönelik memnuniyet durumlarına bakıldığında katılımcıların %52,63 (n=30)'ü memnun olmadıklarını belirtirken %17,54 (n=10)'ü memnun olduğunu söylemiştir. Kısmen cevabını veren katılımcıların oranı ise %29,82 (n=17)'dir.

Katılımcıların uzaktan öğretime yönelik görüşleri incelendiğinde uzaktan öğretime yönelik olumlu görüşler, uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşler ve öneriler olmak üzere üç ana tema oluştuğu görülmektedir. Uzaktan öğretime yönelik olumlu görüşler teması altında uzaktan eğitimin avantajları (n=40), materyal (n=41), öğretim üyesi (n=67) ve ölçme-değerlendirme (n=23) başlıklarında görüşler bildirildiği tespit edilmiştir. Materyal alt temasında öğrencilerin materyallerin niteliği (n=27) ve derslerin kayıt altına alınması (n=16) konularına vurgu yaptıkları görülmüştür. Öğretim üyeleri ile ilgili olumlu görüşler temasında öğrenciler ders işleyiş şekli (n=35) ve ders dışı iletişim (n=32) ile ilgili ifadelerde bulunmuşlardır. Katılımcıların diğer bir alt tema olan ölçme ve değerlendirme konusundaki ifadelerine bakıldığında sözlü sınav (n=10) ve ödev (n=13) hakkında olumlu görüşler bildirdikleri görülmüştür.

Katılımcıların görüşlerine göre uzaktan öğretime yönelik olumsuz görüşler temasının

altında uzaktan eğitimin dezavantajları (n=146), materyal (n=15), öğretim üyesi (n=106) ve ölçme-değerlendirme (n=100) temaları ortaya çıkmıştır. Katılımcıların ifadelerine göre uzaktan eğitimin dezavantajları; devam alınmaması (n=9), görüntü açılmaması (n=16), teknik sorunlar (n=44), ders içi etkileşim (n=28), fırsat eşitsizliği (n=36) ve sosyalleşme (n=13)'dir. Materyal temasındaki olumsuz ifadelerle bakıldığında materyal yükü (n=7) ve görsellik (n=8) konularının ön plana çıktığı görülmektedir. Katılımcıların öğretim üyeleri ile ilgili olumsuz görüşlerine bakıldığında ders işleyiş şekli (n=60), ders içi iletişim (n=22) ve ders dışı iletişim (n=24) konularında ifadelerle rastlanılmıştır. Öğrencilerin uzaktan eğitimde kullanılan ölçme ve değerlendirme teknikleri ile ilgili görüşleri incelendiğinde zorluk (n=12), süre yetersizliği (n=7), ölçme ve değerlendirmede yanlışlık (n=6), teknik problemler (n=42) ve kopya (n=33) noktasında olumsuz ifadelerde buldukları tespit edilmiştir.

Uzaktan öğretime yönelik görüşler ana teması altında oluşan alt temalardan biri de öneriler temasıdır. Katılımcılar uzaktan eğitimin geliştirilebilmesi amacıyla etkileşimin artırılması (n=26), fırsat eşitliğinin sağlanması (n=5), uzaktan eğitim okuryazarlığı (n=8), yoklama (n=5), internet altyapısı (n=12), ölçme ve değerlendirmenin sağlık yürütülmesi (n=6) konularına vurgu yaptıkları görülmüştür.

Öneriler

- 1.Katılımcıların dikkat çektiği fırsat eşitsizliği konusu göz önünde bulundurularak uzaktan eğitim sisteminde öğrenim gören öğrencilerin sistem için gerekli olan internet, bilgisayar, tablet gibi araç-gereç eksikleri tespit edilip YÖK tarafından projelendirilerek öğrencilere ulaştırılabilir.
- 2.Dünyadaki ve ülkemizdeki gelişmeler dikkate alındığında artık uzaktan yapılan yüksek din öğretiminin kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Bu nedenle uzaktan eğitim konusunda öğretim görevlileri için hizmet içi eğitim, öğrenciler ve aileler için de yapılan bilgilendirici seminerlerin sayısı ve nitelikleri arttırılabilir.
- 3.Uzaktan eğitim sisteminde ölçme ve değerlendirme yöntemleri çeşitlendirilebilir. Ayrıca güvenilirliği sağlamak için süreç odaklı değerlendirmelerin ve denetlenebilir sınav sistemlerinin kullanımlarının arttırılması sağlanabilir
- 4.Uzaktan eğitimde kullanılan materyaller öğrenci ihtiyacı göz önünde bulundurularak görsel olarak zenginleştirilerek hazırlanabilir.
- 5.Öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde karşılaştıkları sorunlarla ilgili iletişime geçebilmeleri amacıyla oluşturulan Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezlerinin gelişimi sağlanabilir.
- 6.Uzaktan eğitimin dezavantajı olarak belirtilen derslerde etkileşimin olmaması konusunda derslerin öğretim elemanı ve öğrencinin ses ve görüntü ile etkileşim halinde olduğu senkron biçimde işlenmesi ve bu derslerde de doğru etkileşim yollarına başvurulması uzaktan eğitimin daha verimli olması noktasında faydalı olacağı düşünülmektedir.

7. Son dönemde pandeminin etkisi azalmaya başlamasına rağmen bazı yükseköğretim kurumlarında derslerin %30 oranında internet üzerinden yapıldığı görülmektedir. Yani dünyanın artık uzaktan öğretime bir yönelimi olduğu söylenebilmektedir. Bu nedenle YÖK'ün uzaktan öğretime yönelik alt yapı çalışmalarını geliştirmesi gerekmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>*Bu çalışma Rahime Çelik danışmanlığında 2021 tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız Salgın Döneminde İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Uzaktan Öğretime Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi başlıklı yüksek lisans/doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p><i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p> <p>*(Fırat Üniversitesi Rektörlüğü, Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının 31.03.2021 Tarih , 08/17 kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	<p>Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Veri Toplanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Veri Analizi: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30)</p> <p>Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%65), 2. Yazar (%35)</p>

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This article is extracted from my master thesis dissertation entitled “Salgın Döneminde İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Uzaktan Eğitime Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi”, supervised by Rahime Çelik Master’s Thesis Fırat University, Elazığ/Türkiye, 2021).</p> <p><i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i></p> <p>*(Fırat University Rectorate,Sosyal ve Beşeri Bilimler Ethics Committee Decision was taken with the decision 31.03.2021 dated x 08/17 of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)</p>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	<p>Design of Study: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Data Acquisition: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Data Analysis: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Writing up: 1. Author (%70), 2. Author (%30)</p> <p>Submission and Revision: 1. Author (%65), 2. Author (%35)</p>

Kaynakça | References

Akca, Ö. (2006). *SAÜ uzaktan eğitim öğrencilerinin iletişim engelleri ile ilgili öğrenci görüşleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Akdemir, A. B. ve Kılıç, A. (2020). Yükseköğretim öğrencilerinin uzaktan eğitim uygulamalarına bakışı. *Millî Eğitim*, 49(1), 685-712. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.783344>

Altaş, N. (2015). Uzaktan eğitim ve İLİTAM uygulamalarının geleceği nasıl olmalıdır? S. Akyürek (Yay. haz.). *Bugünün ilahiyatı nasıl olmalı? Sorunlar ve Çözümleri* içinde (s.387-412) İstanbul: Ensar Neşriyat.

Asandaş, N., & Hacıcafareoğlu, S. (2021). Koronavirüs (covid-19) döneminde uzaktan eğitim süreci. *Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(7), 213-223.

Birinci, K. (2010). *Uzaktan eğitim ve din öğretiminde bir uygulama örneği: ilahiyat lisans tamamlama (İLİTAM)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bulut, İ. (2020). *Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının sosyal bilgiler öğretiminin uzaktan eğitim yolu ile yapılmasına ilişkin görüşlerinin incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak E., Akgün Ö. E., Karadeniz Ş., Demirel F. (2019). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Can, E. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemisi ve pedagojik yansımaları: Türkiye’de açık ve uzaktan eğitim uygulamaları. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 11-53.

Duman, S. N. (2020). Salgın döneminde gerçekleştirilen uzaktan eğitim sürecinin değerlendirilmesi. *Millî Eğitim*, 49(1), 95-112. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.768887>

Erpay, İ. (2021). Zorunlu uzaktan eğitim: Covid-19 pandemisi sürecinde ilahiyat öğrencilerinin uzaktan eğitime yönelik görüşleri. *Marifetname* 8(1), 169-204. <https://doi.org/10.47425/marifetname.935536>

Gül, A. R. (2017). Açıköğretim ilahiyat programları: problemler ve çözüm önerileri. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(3), 1905-1940. <https://doi.org/10.18505/cuid.349060>

Gümrükçüoğlu, S. ve Genç M. F. (2020a). İlitam bölümü öğrencilerinin ilâhiyat eğitimine bakışı kocaeli üniversitesi ilâhiyat fakültesi ilitam örneği. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 640-656.

Gümrükçüoğlu, S. ve Genç M. F. (2020b). Koronavirüs (Covid-19) sürecinde ilâhiyat fakültesi öğrencilerinin uzaktan eğitime bakışları. *Turkish Studies*, 15(4), 403-422.

Güneş, A. (2021). Çeşitli boyutları ile uzaktan eğitim. *Türk kütüphaneciliği*, 35(1), 119-121. <https://doi.org/10.24146/tk.895052>

Işıkdoğan, D. (2021). İlahiyat fakültesi öğrencilerine göre Covid-19 süreci çevrimiçi eğitim etkinlikleri ve verimliliği. *Dicle İlahiyat Dergisi*, 24, 114-132.

İşman, A. (2008). *Uzaktan eğitim* (3. Basım). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Karadağ, E. ve Yücel, C. (2020). Yeni tip koronavirüs pandemisi döneminde üniversitelerde uzaktan eğitim: Lisans öğrencileri kapsamında bir değerlendirme

çalışması. *Yükseköğretim Dergisi*, 10(2), 181–192. <https://doi.org/10.2399/yod.20.730688>

Karadağ, N. (2014). *Açık ve uzaktan eğitimde ölçme ve değerlendirme: Mega üniversitelerdeki uygulamalar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Karakuş, N., Ucuzsatar, N., Karacaoğlu, M. Ö., Esendemir, N., Bayraktar, D. (2020). Türkçe öğretmeni adaylarının uzaktan eğitime yönelik görüşleri. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 220-241. <https://doi.org/10.29000/rumelide.752297>

Kaya, Z. (2002). *Uzaktan eğitim*. Ankara: Pegem A Yayınları.

Kaymakcan, R., Meydan, H., Telli, A., Cevherli K. (2013). Paydaşlara Göre İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM) Programının Değerlendirilmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(26), 71-110.

Özer Kaya, D. ve Keskin, M. (2020). COVID-19 sürecinde öğrencilerin web tabanlı uzaktan eğitime yönelik geri bildirimlerinin değerlendirilmesi. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2), 59-67.

Serçemeli, M. ve Kurnaz, E. (2020). Covid-19 pandemi döneminde öğrencilerin uzaktan eğitim ve uzaktan muhasebe eğitime yönelik bakış açıları üzerine bir araştırma. *Journal Of International Social Sciences Academic Researches Dergisi*, 4(1), 40-53.

Subaşı M. ve Okumuş K. (2017). Bir araştırma yöntemi olarak durum çalışması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 419-426

Şen, Ö. ve Kızılcıoğlu G. (2020). COVID-19 pandemi sürecinde üniversite öğrencilerinin ve akademisyenlerin uzaktan öğretime yönelik görüşlerinin belirlenmesi. *Internatiol Journal of 3D Printing Technologies Digital Industry*, 4(3), 239-252. <https://doi.org/10.46519/ij3dptdi.830913>

Şengün, G., Toptaş, V. (2020). Determination of the university students' opinions about coronavirus (Covid-19) global outbreak. *Milli Eğitim Dergisi*, Salgın Sürecinde Türkiye'de ve Dünyada Eğitim, 1011-1031. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.780941>

Şimşek, A. (2012). Alanyazın taraması. A. Şimşek (Yay. haz.). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* içinde (s. 52-79). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.

Tekdal, D. (2020). Sosyal bilimler eğitiminde uzaktan eğitimin ortaya çıkış gereksinimi ve tarihçesi. E. Koçoğlu (Yay. haz.). *Sosyal Bilimlere Uzaktan Eğitimde Bakış* içinde (s.25-68.) Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Tırnovalı, A. (2012). *Uzaktan eğitimde internet tabanlı eğitim programlarının temel boyutlarına yönelik öğrenci ve öğretim elemanlarının görüşleri ve öneriler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Mersin Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Mersin.

Tonbuloğlu, B. (2017). *Uzaktan eğitim programlarının paydaş görüşlerine göre değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yurdakul, B. (2020). Uzaktan eğitim. Ö. Demirel (Yay. haz.). *Eğitimde Yeni Yönelimler* içinde (s. 269-287). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

2024, 13 (1), 233-254 | Araştırma Makalesi

Farsça Bir Fusûs Şerhinin Aidiyet Problemi: Muhammed Pârsâ'nın mı, Seyyid Ali Hemedânî'nin mi?

Abdurmelik İBRAHİMOĞLU¹

Öz

Fusûsu'l-hikem, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) en önemli ve en meşhur eseridir. Arapça olarak kaleme alınan bu eser, günümüze kadar birçok dile çevrilmiş, ihtisar edilmiş ve başta Arapça olmak üzere Farsça ve Türkçe gibi çok sayıda şerhe konu olmuştur. *Fusûs*'un Farsça şerhlerinden biri Muhammed Pârsâ'ya (ö. 822/1420) isnat edilmiştir. Gerek kütüphane kataloglarında gerekse bibliyografik kaynaklarda kayıtlı bulunan bu şerh, Pârsâ'ya nisbetle Celil Misgernijâd (1940-2011) tarafından HŞ 1357/1978 yılında yapılan doktora çalışmasıyla İran'da tahkik edilmiş, neşrinden kısa bir süre önce bir makaleyle ilim dünyasına tanıtılmış ve ardından basılmıştır. Aynı şerh Seyyid Ali Hemedânî'ye (ö. 786/1385) de nisbet edilmiştir. Dolayısıyla araştırmacılar arasında eserin kime ait olduğuna dair tartışma yaşanmıştır. Bu tartışmanın bir tarafında eseri tahkik eden Celil Misgernijâd, diğer tarafında da aidiyet tartışmasında en ciddi itirazları dile getiren Necîb Mâyil Herevî bulunmaktadır. Buna göre Celil Misgernijâd şerhin Muhammed Pârsâ'ya, Necîb Mâyil Herevî de Seyyid Ali Hemedânî'ye ait olduğunu ileri sürmektedir. Çalışmada bu aidiyet meselesi çeşitli yönleriyle tartışılarak konuya ışık tutulmaya ve katkı sunulmaya çalışılmıştır. Yani söz konusu şerhin Muhammed Pârsâ'ya ait olduğu kanısında olanların argümanları ile Seyyid Ali Hemedânî'ye ait olduğunu ileri sürenlerin delilleri ortaya konup tartışılmış, değerlendirilmiş ve elde edilen veriler ışığında bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu arada Necîb Mâyil Herevî'nin başlangıçta şerhin Muhammed Pârsâ'ya ait olduğu fikrini taşıdığı tesbit edilmiş, Celil Misgernijâd'ın da Herevî'nin itirazlarına verdiği cevapta yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Yanı sıra her iki araştırmacının da Türkiye'deki nüshaları yeterince incelenmediği hatta bazılarında haberdar olmadığı görülmüştür. Ayrıca şerhin birtakım özellikleri kaydedilmiş, Türkiye'deki el yazması nüshalarından söz edilmiş ve tarafımızdan yeni tesbit edilmiş bir el yazması nüsha tanıtılmıştır. Gerek Seyyid Ali Hemedânî'ye gerekse Muhammed Pârsâ'ya nisbetle kayıtlı bulunan el yazması nüshalar matbu ve diğer nüshalarla karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İbnü'l-Arabî, Farsça Fusûs Şerhi, Muhammed Pârsâ, Seyyid Ali Hemedânî.

İbrahimoglu, A. (2024). Farsça Bir Fusûs Şerhinin Aidiyet Problemi: Muhammed Pârsâ'nın mı, Seyyid Ali Hemedânî'nin mi?. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 233-254. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1348162>

Geliş Tarihi	22.08.2023
Kabul Tarihi	15.01.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Diyarbakır, Türkiye, melikvergi@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8326-7389.

2024, 13 (1), 233-254 | Research Article

The Belongingness Problem of a Persian Commentary on Fusūs: Muhammad Pārsā's or Sayyed Ali Hamadānī?

Abdulmelik İBRAHİMOĞLU¹

Abstract

Fusūs al-hikam is the most important and most famous work of Muḥyī al-Dīn Ibn al-ʿArabī (d. 638/1240). This work, which was written in Arabic, has been translated into many languages and abbreviated and has been the subject of many commentaries such as Arabic, Persian, and Turkish. One of the Persian commentaries of *Fusūs* has been attributed to Muhammad Pārsā (d. 822/1420). This commentary, which is registered in both library catalogs and bibliographic resources, has been made a critical edition in Iran by Jaleel Mesgarnejād (1940-2011), attributing to Pārsā, in H Sh 1357/1978, and it has been introduced to the world of science with an article and then published. The same commentary has been attributed to Sayyed Ali Hamadānī (d. 786/1385). Therefore, there has been a debate among the researchers about who the work belongs to. On one side of this debate, there is Mesgarnejād, who made a critical edition of the work, and on the other side, Najeeb Māyel Harawī, who expressed the most serious objections in the discussion of belongingness. According to this, Mesgarnejād claims that the commentary belongs to Pārsā, and Harawī claims that it belongs to Hamadānī. In this study, this issue of belonging has been discussed in various aspects, and it has been tried to shed light on the subject and contribute to it. In other words, the arguments of those who think that the commentary in question belongs to Pārsā and the evidence of those who claim that it belongs to Hamadānī have been presented, discussed, evaluated, and tried to conclude in the light of the obtained data. In the meantime, it has been determined that Harawī had the idea that the commentary belonged to Pārsā at the beginning, and it has been understood that Mesgarnejād was insufficient in his response to Harawī's objections. It has been seen that both researchers did not sufficiently examine the manuscript copies in Turkey and even were not aware of some of them. In addition, some features of the commentary have been recorded, manuscript copies in Turkey have been mentioned and a newly identified manuscript from us has been introduced. Manuscript copies registered concerning both Hamadānī and Pārsā have been compared with printed and other copies.

Keywords: Sufism, Ibn al-Arabī, Persian Commentary on Fusūs, Muhammad Pārsā, Sayyed Ali Hamadānī.

İbrahimoglu, A. (2024). The Belongingness Problem of a Persian Commentary on Fusūs: Muhammad Pārsā's or Sayyed Ali Hamadānī?. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 233-254. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1348162>

Date of Submission	22.08.2023
Date of Acceptance	15.01.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Prof., Dicle University, Faculty of Divinity, Department of Sufism, Diyarbakir, Türkiye, melikvergi@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8326-7389.

Giriş

Hikmetlerin özleri anlamına gelen *Fusûsu'l-hikem*, Şeyh-i Ekber lakabıyla şöhret bulmuş Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) düşünce sistemini ortaya koyması bakımından onun en önemli ve en meşhur eseridir. İslâm tarihinde üzerinde en fazla şerh yazılan, lehte ve aleyhte en çok tartışma konusu yapılan ve Arapça olarak kaleme alınan *Fusûsu'l-hikem* tasavvufî düşüncenin de temel kitaplarından biridir. Hz. Âdem (a.s.) ile başlayıp Hz. Muhammed'le (s.a.s.) biten eser, bu ikisi arasındaki peygamberlerden yirmi yedisinin her biri bir başlık altında ele alınarak isimlerindeki hikmetlerin açıklandığı yirmi yedi bölümden (fass) oluşmaktadır. Müellifinin Şam'da iken kendisine vâki olan mübeşşirâtta Hz. Peygamber'den aldığı söylediği bu kitabın temel konusu insân-ı kâmil olup eser gerek vahdet-i vücûd gerekse diğer meselelerde onun tüm görüşlerini özet olarak yansıtmaktadır. *Fusûsu'l-hikem*, yazıldığı günden bugüne başta Arapça olmak üzere Farsça ve Türkçe sayısız şerhlere konu olmuş, ihtisar edilmiş ve birçok dile tercümesi yapılmıştır (Gürer, 2004, s. 395-442; Kılıç, 1996a, s. 230-237). Bilhassa İbnü'l-Arabî'nin yapıtları hakkında çalışmalar yapan ve bununla tanınan Osman İsmâil Yahyâ (1919-1997), İbnü'l-Arabî'nin eserlerine dair hazırladığı ve 1958 yılında tamamladığı bibliyografik doktora çalışmasında başta şerhler olmak üzere *Fusûs* hakkında yazılan tüm eserleri tek tek tesbit ederek sıralamış ve haklarında gerekli mâlûmatı vermiştir (Yahyâ, 1964, s. 240-257; Yahyâ, 1353, s. 16-36).

Fusûsu'l-hikem üzerine Farsça -kısmen de Arapça- olarak telif edilmiş bu şerhlerden biri de Bahâeddîn Nakşebend'in (ö. 791/1389) güzide halifelerinden Muhammed Pârsâ'ya (ö. 822/1420) nisbet edilen eserdir. Eserin çeşitli kütüphanelerde muhtelif nüshaları bulunmakta (Pakistan'daki nüshalar için bk. Münzevî, 1363, s. 1737-1738; İran'daki nüshalar için bk. Dirâyetî, 1391-1394, s. 234) ve bibliyografya türü kaynaklarda kaydına rastlanmaktadır (İsmail Paşa, 1945-1947, s. 192). Bursalı Mehmed Tâhir Efendi (1861-1925), İbnü'l-Arabî hakkında yazdığı küçük bir eserinde *Fusûs* üzerine yazılmış şerhleri sayarken Pârsâ'nın bu şerhini kaydetmiştir (Mehmed Tâhir, 1316, s. 30). Aynı kayıt, soyu İbnü'l-Arabî'ye dayanan Şeyh Muhammed Receb Hilmî Efendi'nin benzer konudaki Arapça risâlesinde de geçmektedir (Hilmî, 1326, s. 50). Ancak hemen belirtmek gerekir ki Hilmî Efendi'nin bu eseri büyük oranda Mehmed Tâhir'in risâlesine benzemekte ve âdeta onun bir tercümesi gibi görünmektedir. Fakat eserde bundan hiçbir şekilde bahsedilmemiştir. Üstelik ön sayfaya "Bu kitabın Türkçe tercümesidir." kaydı düşülerek aslında Mehmed Tâhir'e ait olan bu risâle, mezkûr eserin hâmişine derc edilmiş ve sanki bu eserin önce Arapça yazıldığı, sonradan da Türkçeye çevrildiği intibai verilmiştir. Halbuki baskı tarihlerinden de anlaşılacağı üzere evvelâ Türkçe olanı, on yıl sonra ise Arapçası yazılmıştır. Ancak öyle anlaşılıyor ki Mehmed Tâhir Efendi böyle bir durumun farkına varmamıştır. O nedenle de risâlesinin ikinci baskısında kendisine ait bu eserin bazı ilaveler yapılmak ve kendi risâlesindeki şârih listesi ile İbnü'l-Arabî'ye ait eserlerin isimlerinin Arapça metne dâhil edilmek sûretiyle söz konusu kitapçığın hâmişine geçirildiğini sevinerek ifade etmektedir (Mehmed Tâhir, 1329, s. 3).

Osman Yahyâ da *Fusûs* şerhlerini saydığı çalışmasında 150/57 numarada yani listedeki 150. eser olan *Fusûs*'un 57. sıradaki bu şerhinden başlıksız olarak bahsetmiş ve biri Türkiye'de, diğeri de Vatikan'da bulunan iki nüshasını kaydetmiştir (Habeşî, 2004, s. 1307; Yahyâ, 1964, s. 252; Yahyâ, 1353, s. 33). Bununla birlikte Türkiye'deki nüsha sayısı ikidir. Bunlardan biri Şehîd Ali Paşa'da Muhammed Pârsâ adına kayıtlı olduğu bilinen ve fakat eseri tahkik edenin hiçbir şekilde bahsetmediği bir nüshadır (Süleymaniye YEK,

Şehîd Ali Paşa, No. 1366/2, vr. 27b-70b). Diğeri ise herhangi bir müellif kaydı bulunmayan ve sadece Farsça *Fusûs* şerhi olarak kütüphanelerde kayıtlı olan bir nüshadır. Hâliyle dikkatimizi çeken ve Çankırı'da bulunan bu nüsha (Çankırı İl Halk Ktp., No. 348, vr. 1b-239a), tarafımızdan Şehîd Ali Paşa'da bulunan nüshayla karşılaştırılarak incelenmiş ve birebir aynı olduğu tesbit edilmiştir. Bu itibarla Hâce Muhammed Pârsâ'ya ait bu şerhin Türkiye'de artık iki nüshası bulunduğunu söylemeliyiz (İbrahimoglu, 2023a, s. 272).

Eseri İranlı araştırmacı Celîl Misgernijâd (1940-2011), Tahran Üniversitesi Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünde yaptığı doktora çalışmasıyla HŞ 1357/1978 yılında tahkik etmiştir. Muhammed Pârsâ'nun bu eserini tahkik ederken aralarında en iyisi ve en önemlisi olan mezkûr Vatikan nüshasını esas aldığını belirten Celîl Misgernijâd, bu nüshanın Şevval 823/Kasım 1420 tarihini taşıdığını ve bilinen en eski nüsha olup müellifin vefatından on ay kadar sonra yazıldığını tesbit etmiştir. Aynı zamanda bu nüshanın Ebu'l-Alâ Affî'nin (1897-1966) *Fusûsu'l-hikem*'i tahkik ederken istinat ettiği asıl nüshadan da -müracaat ettikleri arasında 788/1386 tarihli olanlar olsa bile- on altı yıl daha eski olduğunu ifade etmiştir (Misgernijâd, 1366, s. 50). En eskisi olan Vatikan nüshası hariç, geri kalanının tamamı sadece İran'da bulunan farklı nüshaların karşılaştırılmasıyla gerçekleştirilen bu çalışma, muhakkikin metinde yaptığı imla tashihlerinin yanı sıra mukaddimedeki küçük çaplı bazı düzeltme, çıkarma ve ilavelerle aynı üniversitenin yayınevi tarafından basılarak HŞ 1366/1987 senesinde neşredilmiştir. Eserin gerek kendi el yazmalarıyla gerekse mukayese için kullanılan nüshalarla gerçekleştirilen tahkikinde metin tashihi için Ebu'l-Alâ Affî'nin (1897-1966) neşri göz önünde bulundurulmuş, "Metin" ve "Şerh" başlıkları konularak müellif ile şârihin ifadeleri birbirinden ayrı tutulmuştur (Pârsâ, 1366, s. 11 vd.). Muhakkik, tez çalışmasındaki mukaddimesinde ele aldığı konulardan ilk altı tanesini basılı metnin mukaddimesine (Misgernijâd, 1366, s. 6; ayrıca bk. İbrahimoglu, 2023a, s. 272-273) almamıştır. Onun basılı metnin mukaddimesinde yer vermediği söz konusu başlıklar şu şekildedir:

1. *Fusûsu'l-hikem* hakkında kısa bilgi
2. İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinin İslâm dünyasındaki yansımaları
3. İbnü'l-Arabî ve onun görüşlerinin İslâm dünyasında yaygınlaşmasının nedenleri
4. Vahdet-i vücûd ve vahdet-i mevcûd akîdesinin tarihsel arka planı
5. Mevlânâ'ya göre vahdet-i vücûd
6. İbnü'l-Arabî akîdesinin çeşitli fırkaların görüşlerinin şekillenmesindeki etkisi (Misgernijâd, 1357, s. 2-3, 5-23).

Aslında içeriğine bakıldığında bu başlıklar altında aktarılan mâlûmatın İbnü'l-Arabî hakkında yazılmış hemen her kitapta bulunabilecek türden genel bilgiler olduğu görülecektir. Ayrıca muhakkikin daha sonra eserin tanıtımı için yazdığı makalede de bu bilgilerden istifade ettiği görülmektedir.

Eser, neşrinden kısa bir süre önce muhakkik tarafından yazılan bir makaleyle ilim dünyasına tanıtılmıştır (Misgernijâd, 1365, s. 83-92). Eserin tanıtımı için yazılmış makalelerden biri de İranlı akademisyen Mehdî Tedeyyün'e aittir. Onun makalesi

tanıtımla birlikte ağırlıklı olarak bir kitap eleştirisidir. O nedenle şerhin Muhammed Pârsâ'ya aidiyeti meselesine veya Seyyid Ali Hemedânî'nin (ö. 786/1385) şerhine benzediği tartışmalarına hiç temas etmemektedir. Hatta bu münakaşadan haberdar olmadığı anlaşılmakta ve dolayısıyla şerhin Pârsâ'ya aidiyetini bir ön kabul olarak telakki ettiği görülmektedir. Ancak bunun tam bir *Fusûs* şerhi olmadığını söyleyen Tedeyyün, daha ziyade tahkik edilen eserin tahkik ediliş şekli ve yöntemi gibi teknik konular üzerinde durmaktadır. Eseri tahkik eden Celîl Misgernijâd'ın mukaddimede üzerinde durduğu hususları, yaptığı değerlendirmeleri ele alıp irdelemektedir. Burada verilenler üzerinden hareketle bir kitap kritiği yapmaktadır. Yani yazarın buradaki bakış açısı ağırlıklı olarak eleştireldir. Özellikle mukaddimede verilen bilgiler üzerinden hareketle birtakım tenkitlerde bulunmakta, muhakkikin buradaki bilgi ve değerlendirme yanıtlarını, çelişkili ve tutarsız ifadelerini beyan etmekte ve gerek imla ve îrab gerekse muhteva açısından tahkikteki tüm kusurlarını örnekleriyle göstererek izah etmektedir. Dolayısıyla yeterince sağlam bir tahkik yapılmadığını ifade eden yazar, muhakkikin verdiği bilgilerden bazılarının kaynak gösterilen eserlerde bulunmadığını belirterek onun bu husustaki hatalarını ve eksikliklerini ortaya koymaktadır (Tedeyyün, 1367, s. 42-47).

Ayrıca bazı çalışmalarda söz konusu şerhin basılmamış başka bir tahkikinden daha bahsedilmektedir. Ârif Nevşâhî'nin kaydettiğine göre Pakistanlı yazar, nâşir ve mütercim Pîr Muhammed Hasan (1904-1999), Hâce Muhammed Pârsâ'nın *Şerh-i Fusûsu'l-hikem* adlı eserini tahkik etmiş ancak bu çalışma henüz neşredilmemiştir (Nevşâhî, 2019, s. 396).

Buraya kadar verilen genel bilgilerden sonra araştırmanın çerçevesinden de kısaca söz etmek gerekmektedir. Buna göre çalışmada evvela söz konusu şerhin birtakım özellikleri kaydedilmiş, sonra Muhammed Pârsâ'ya nisbet edilen şerh ile Seyyid Ali Hemedânî'ye isnat edilen şerhin benzerliği meselesi ele alınmıştır. Ardından mezkûr şerhin Hemedânî'ye ait olduğunu ileri süren Necîb Mâyil Herevî'nin itirazları serdedilmiş, buna karşılık şerhi Muhammed Pârsâ'ya nisbetle tahkik edip basımını yapan Celîl Misgernijâd'ın cevap mahiyetindeki görüş ve düşünceleri aktarılmıştır. Son olarak şerhin Türkiye'deki nüshalarından bahsedilmiş ve eserin aidiyeti etrafında yaşanan tartışmanın argümanları değerlendirilmiştir.

Şerhin Temel Özellikleri

Muhammed Pârsâ, herhangi bir esere yazılacak şerhin fazla uzatılmasından yana değildir. Zira ona göre gereğinden fazla uzatılan şerh, eserde asıl anlatılmak istenen hakikatlerin anlaşılmasını zorlaştırır ve bilhassa anlama konusunda zayıf olan kimselerin meselenin özünü anlamasına engel olur. Bu nedenle de kendisi *Fusûsu'l-hikem*'i şerh ederken açıklanmaya ihtiyaç duyulan yerlerde hakikat kapılarının anahtarları mahiyetinde olabilecek vecîz bir şerh yapmaya çalıştığını beyan eder (Pârsâ, 1366, s. 3). Bu minvalde eseri tahkik eden Celîl Misgernijâd'ın mukaddimesindeki tesbitlerine göre Pârsâ'nın kaleme aldığı şerhin sahip olduğu özellikleri şöyle sıralayabiliriz (Misgernijâd, 1366, s. 21-32):

1. Muhammed Pârsâ, şerhini ilk şârih olan Müeyyüdüddîn Cendî'nin (ö. 691/1292 ?) şerhini esas alarak yazmıştır. Aynı zamanda Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335) ve talebesi Dâvûd Kayserî'ye (ö. 751/1350) ait diğer müteber ilk dönem şerhlerini de İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini tam olarak kuşatacak şekilde nazar-ı itibara almıştır. Nitekim Pârsâ'nın bu şerhini ilk şerhlerle mukayese ederek eserin tahkikini gerçekleştiren muhakkik, müracaat ettiği şerhlerden özellikle Cendî'nin şerhiyle

- olan benzerliklerini ve oradan yapılan doğrudan alıntılarını bir tablo hâlinde vermiştir. O bakımdan yapılan tüm alıntılarının gösterildiği bu tablo, Hâce Pârsâ'nın şerhini ilk şerh ile karşılaştırmak isteyenlere büyük kolaylık sağlamaktadır (tablo için bk. Misgernijâd, 1366, s. 52-53).
2. Bunlar içerisinde özellikle Cendî'nin şerhinden doğrudan iktibasta bulunur. Yaptığı bu alıntılarını çoğu kere gereksiz gördüğü fazlalıklarını atarak özet hâlinde verir. Bunu yaparken bazen şârihin ismini verir, bazen 'ilk şârih' diyerek atıfta bulunur, bazen de bunlardan hiçbirini yapmadan aktarım yapar.
 3. Sözü gereğinden fazla uzatmadan vecîz bir şerh ortaya koyma ve problem görülen yerler üzerinde yoğunlaşma gayretindedir. İbnü'l-Arabî'ye ait ibârelerin asaletini koruma çabası ise onun esas niyetidir.
 4. Mukaddimedede vahdet-i vücûd taraftarlarının düşünce sistemini oluşturan anahtar kavramları açıklar. Kitabın zor meselelerini tıpkı karanlık bir vâdide kaybolanların yolunu aydınlatan bir kandil gibi açıklığa kavuşturur. Benzer konuların geçtiği yerlerde aynı şeyleri tekrar etmekten kaçınır. Yeri geldiğinde gizli tutulması gereken meseleleri ilk şârihlere havale ederek böyle yerlerde aynen geçen cümleleri Farsça beyan eder.
 5. *Fusûs*'un yanı sıra Şeyh-i Ekber'in diğer eserlerine de vâkıf olan Muhammed Pârsâ, şerhinde yeri geldiği zaman İbnü'l-Arabî'nin *Fusûs*'ta *Fütûhât-ı Mekkiyye*'ye yaptığı göndermelerin (atıf) bâb ve fasıllarını belirterek ilgilenenleri oraya yönlendirir. Kendisi de kısa ve fakat mâna yüklü cümlelerle ilgili konuyu özetler (örnek için bk. Pârsâ, 1366, s. 83-132).
 6. Muhammed Pârsâ, kendi şerhinde sadece bu topluluğun ıstılahlarını şerh etme konusunda derin bir birikim sahibi değildir; aynı zamanda *Fusûs* metninin müşküllerini ve İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini şerh etmede de özel bir ilgi ve bilgi sahibidir. Onun bu husustaki müktesebatını şu yerlerde müşâhede etmek mümkündür:
 - a. Kur'ân ıstılahlarının geçtiği yerlerde onları müfessirlerin görüşlerine göre şerh eder.
 - b. Eş anlamlı kelime ve kavramlar arasındaki mâna farklılıkları hakkında izahat verir ve kendi görüşünü ilgili yerde söyler.
 - c. Kullanılan fiilin meçhul sîgada gelmesinin gerekçelerini husûsî bir bağlamda izah eder.
 - d. Bazı durumlarda metin içinde geçen kelime veya cümlelerin gramer bilgisini (sarf ve nahiv) tam bir yetkinlik ve yeterlilikte vermeye gayret eder.
 - e. *Fusûs*'un anlaşılmasındaki önemli problemlerden biri olan zamirlerin mercilerini göstermeye çalışır.
 - f. Bazen haber ve şart cümleleri hakkındaki izahıyla buradaki düğümleri çözer.
 - g. Kimi zaman cümlelerin alabileceği muhtemel anlamları sıralar ve ardından kendi görüşünün beyan eder.
 - h. Kelime ve harflerin mânalarını verir.

- i. Mânanın istinbâtı hakkında muhakkik âlimlerin görüşlerine yer verir.
- j. *Fusûs*'u şerh etmede tek bir nüshanın verileriyle yetinmez, diğer nüshalardaki farklılıklardan da istifade etmeye çalışır.
- k. Mantıkî, kelâmî, fikhî ve usûlî meselelerin şerhinde de kendi mesajlarını en iyi şekilde vermeye gayret eder.
- l. Mezhep ve fırka ehlinin akîdelerini çok sade ve açık ifadelerle izah eder.
- m. İbnü'l-Arabî'nin son derece kapalı, girift, mübhem ve bir o kadar da sembolik olan ifadelerini gayet açık, sade ve akıcı bir üslûpla şerh etmeye çalışır. Metnin bir yerinde icâz yoluyla açıklamasız geçen tasavvufî kavramları bir başka yerde izah ederek verir.

Hemedânî'nin Şerhiyle Olan Benzerliği Meselesi

Bahsi geçen bu Farsça *Fusûs* şerhiyle ilgili en önemli hususlardan biri onun Muhammed Pârsâ'ya aidiyeti meselesidir. Eserin Kübreviyye tarikatı şeyhlerinden Emîr Seyyid Ali Hemedânî'ye ait bir şerhle (*Hallü'l-fusûs*) olan benzerliği böyle bir tartışmayı beraberinde getirmektedir (Kılıç, 1996a, s. 233). Yani aslında eserin Muhammed Pârsâ'ya nisbetinde bir problem yoktur. Ancak bu mesele, eserin Hemedânî'nin şerhine benzediği iddiasıyla gündeme gelmektedir. Nitekim İbnü'l-Arabî ve eserleriyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Suriyeli araştırmacı Osman Yahyâ, Hâce Pârsâ'ya nisbet edilen söz konusu şerhin baş taraflarının Hemedânî'ye nisbet edilen -bunu da ayrıca zikretmekle birlikte (Yahyâ, 1964, s. 245)- Farsça şerhle benzerlik arz ettiğini belirtmektedir (Yahyâ, 1964, s. 252). Ârif Nevşâhî ise Faysalâbâd'da (Pakistan) bulunan iki Farsça *Fusûs* nüshasından birinin Muhammed Pârsâ'ya, diğerinin de Hemedânî'ye nisbetle kayıtlı bulunduğunu ve fakat aslında ikisinin de Pârsâ'ya ait olduğunu söylemektedir (Nevşâhî, 1396, s. 795). Esasında *Fusûs* üzerine yazılmış Farsça şerhlerin hemen hepsinde bir aidiyet problemi bulunduğu yani bu şerhlerin müelliflerine nisbetinin şüphelerden hâli olmadığı dile getirilen bir husustur (Misgernijâd, 1366, s. 11). Eseri tahkik ederek neşre hazırlayan Celîl Misgernijâd, bu münakaşanın teferruatlarına uzun uzadıya girmeden ileri sürülen böyle bir iddianın yerinde olmadığını, temelde Hemedânî'ye nisbet edilen birkaç risâlenin bu şerhle olan benzerliğinden yola çıkılarak bunun gündeme getirildiğini ifade etmekte ve aslında Ekberî ekolün istilahlara dair açıklamaları ihtiva eden bu risâlelerin Muhammed Pârsâ'nın mezkur şerhinin ilk birkaç sayfasından iktibas edilerek hazırlandığını ve Hemedânî'ye nisbet edildiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla elimizdeki şerhin yaklaşık ilk on iki sayfasıyla mutabık olduğu belirtilen bu risâlelerden ikisini tahkik sürecine dâhil eden muhakkik, eserin Muhammed Pârsâ'ya nisbetinden şüphe etmemekte; problemin bu risâlelerin benzerliğinden kaynaklandığını ve bunun da fazla ehemmiyet arz etmediğini söylemektedir (Misgernijâd, 1366, s. 51; ayrıca bk. İbrahimioğlu, 2023a, s. 274). Hemen belirtmek gerekir ki Hâce Pârsâ adına gerçekleştirilen bu tahkik sürecinde mukayese için Hemedânî'ye ait konuyla ilgili sadece bir iki küçük risâle nazar-ı itibara alınmıştır. Dolayısıyla bu karşılaştırmanın ona ait olduğu öne sürülen eserin herhangi tam bir nüshasıyla yapılmamış olması bu tahkikin en temel kusuru olarak dile getirilmelidir. Ayrıca muhakkik, aynı eserin tanıtımı için yazdığı makalesinde de bu benzerlik konusuna herhangi bir şekilde değinmemektedir.

Necîb Mâyil Herevî'nin İtirazları

Her ne kadar bu Farsça *Fusûs* şerhinin Seyyid Ali Hemedânî'ye aidiyetinde şüphe bulunmadığını ileri sürenler varsa da (Envârî, 1356, s. 363) bu meselede en ciddi itirazları gündeme getiren kişi Afganistanlı araştırmacı Necîb Mâyil Herevî olmuştur. Tesbit ettiğimiz kadarıyla Herevî, öncesinde böyle bir kanaate sahip değildir. Nitekim yine bir *Fusûs* şerhini tahkik ederken -sonradan her ne kadar şârihinin bu şerhten önce Farsça herhangi bir şerhin yazılmadığına dair sözlerini aktarsa da (Herevî, 1371, s. 279)- esere yazdığı mukaddimede tartışma konusu olan şerhin Muhammed Pârsâ'ya aidiyetinden bahsetmektedir (Herevî, 1364, s. 36-37). Fakat daha sonra bu husustaki araştırmalarını daha da derinleştiren ve konu üzerinde yoğunlaşan yazar, Hemedânî'nin dört eseri hakkında kaleme aldığı makalesinde önceki kanaatinden bahsetmese de artık aynı görüşte değildir. Ancak öyle anlaşılıyor ki yazar bu konudaki hükmünü erken vermiştir. Zira henüz ilgili meseleye geçmeden bu husustaki kanaatini izhar etmiştir (Herevî, 1366, s. 91, 92, 93, 101-108). İmlayla ilgili bazı küçük tashihler yaparak aynı makaleyi yeniden yayımlayan (Herevî, 1370, s. 11-15) yazar, bu konudaki düşüncelerini İbnü'l-Arabî'nin farklı kişilerce Farsçaya tercüme edilmiş on risâlesini neşrettiği kitabın girişinde ilk yazdığı makalenin bu bahisle ilgili olan yerlerini olduğu gibi aynen aktararak tekrarlamaktadır (Herevî, 1367, s. 21-27). Aynı görüşlerini 1371 HŞ/1992 yılında neşrettiği *Makâmât-ı Câmî'*nin sonundaki notlarında da yinelemektedir (Herevî, 1371, s. 278-280; ayrıca bk. İbrahimoğlu, 2023a, s. 273).

Konuyla ilgili çalışmasında gerek başkasına ait olup Hemedânî'ye nisbet edilen gerekse ona ait olup başkalarına isnat edilen dört farklı eseri irdeleyen Mâyil Herevî, tartışma konusu olan bu şerh üzerinde de durmaktadır. Ona göre hem eski hem de son dönem kaynaklarda (Câmî, 1373, s. 449; Hândmîr, 1380, s. 542-543; Münzevî, 1363, s. 1739; Nefîsî, 1344, s. 753-754; Tahrânî, 1983, s. 72, 382) Hemedânî adına kayıtlı bulunan söz konusu şerh *Hallü'l-Fusûs* adıyla bilinmektedir. Fakat bazı yazarlar, el yazması nüshalarına istinaden (bir nüsha kaydı için bk. Münzevî, 1363, s. 1738; Nevşâhî, 1396, s. 793) bu eseri tam bir *Fusûs* şerhi değil de onun temel konularını özetleyen on varak civarında bir risâle olarak kabul etmektedirler (Misgernijâd, 1366, s. 51; Münzevî, 1363, s. 1739; Riyâz, 1370, s. 153-155). Nitekim bahsi geçen şerh son olarak bu muhtasar hâliyle neşredilmiştir (Riyâz, 1370, s. 155). Ancak Herevî aynı kanaatte değildir. Zira ona göre bu risâle, *Hallü'l-Fusûs*'un mukaddimesi olup *Vücûdiyye Risâlesi* adıyla Hemedânî'ye ait bir başka eser olarak kayıtlara geçmiştir (Herevî, 1366, s. 101).

Bununla birlikte Hemedânî'nin İbnü'l-Arabî'nin eserlerine ve fikirlerine aşına olup ilgi duyduğunu gösteren işaretler de bulunmaktadır. Nitekim Hemedânî'nin vefatından bir yıl sonra menâkıbını kaleme alan mürîdi Nüreddîn Ca'fer Bedahşî (ö. 797/1395); bir sohbet esnasında şeyhinin önünde bir kitap gördüğünü, izin alarak ona baktığında bunun tevhîd konularını izah eden bir kitap olduğunu anladığını ve şeyhine *Fusûs*'un Arapçasının nasıl kilitli olduğunu sorduğunu, onun da cevaben kendisine bunun böyle olmadığını ve İbnü'l-Arabî'nin tereddütsüz kabul gören bir eseri olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Bir başka yerde ise Emîr Hemedânî'nin *Hallü'l-Fusûs*'ta "mutlak ve mukayyed velâyet"i açıkladığını kaydetmektedir. Ayrıca Hemedânî'nin Bedahşî'ye *Hallü'l-Fusûs*'u diğer mürîdlerden Muhammed b. Şucâ'a öğretmesini emrettiği görülmektedir. Dolayısıyla hem *Fusûs*'un hem de şerhi olan *Hallü'l-Fusûs*'un medrese ve hankahta tedarik edilen bir eser olduğu anlaşılmaktadır (Bedahşî, 1374, s. 61, 71, 293).

Buna mukabil Muhammed Pârsâ'nın da İbnü'l-Arabî'nin eserlerine aşına ve fikirlerine vâkıf olduğu, bunları benimseyerek eserlerinde kullandığı ve onlardan sıkça istifade ettiği âşikâr olan bir husustur. Nitekim o, İbnü'l-Arabî'nin en önemli ve meşhur iki eseri

için “*Fusûs* can, *Fütûhât* da gönüldür.” vecizesini söylemiş ve *Fusûs*’u hakkıyla anlayanın Hz. Peygamber’e (s.a.s.) olan bağlılığının artacağını beyan etmiştir (Bâharzî, 1371, s. 94-95; Câmî, 1373, s. 401, 547; İbrahimioğlu, 2023a, s. 274; Nevâyî, 1996, s. 248; Safî, 2536, s. 243-244). Öte yandan Molla Câmî’nin (ö. 898/1492) *Nefehât*’ına yazdığı hâşiyede onun önde gelen müridi Radyüüddîn Abdülgafûr Lârî (ö. 912/1506), Muhammed Pârsâ’nın bu vecizesini “*Fusûs*’un *Fütûhât* üzerine olan üstünlüğü” şeklinde değerlendirmektedir. Ona göre *Fusûs*’un can olması onun *Fütûhât*’a nazaran üstün olduğunu göstermektedir. Lârî, ayrıca bununla “icmâl” ve “tafsîl” de kastedilmiş olabilir, der. Bu durumda ‘can’ icmâl mertebesinde, ‘gönül’ de tafsîl mertebesinde (Lârî, t.y., vr. 147b). Yanı sıra Pârsâ’nın bu vecizesi, bazı araştırmacılar tarafından “*el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*’nin *Fusûsü’l-hikem*’in bir şerhi olduğu” yönündeki düşüncenin çok güzel bir ifadesi olarak dile getirildiği görülmektedir (Kılıç, 1996b, s. 253). Bu bağlamda şu hususa da işaret etmek gerekir ki söz konusu teşbihî ifade, Muhammed Pârsâ’ya ait olmasına rağmen bazılarınca hatalı olarak oğlu Ebû Nasr Pârsâ’ya (ö. 865/1461) izâfe edilmiştir. Hatta bu nisbette ısrar bile edildiği görülmektedir. Zira eserin yazarı bu izâfeyi doğru yaptığı hâlde kendisi, çevirmen olarak düştüğü notta -hem de *Nefehât*’a atıfta bulunarak- tersini iddia etmiş ve yanlış nisbette bulunmuştur (İbrahimioğlu, 2023b, s. 116; Schimmel, 2012, s. 281).

Necîb Mâyîl Herevî, Pârsâ’ya ait bu şerhin gerek bibliyografik -Bağdatlı İsmail Paşa’nın (1839-1920) *Îzâhu’l-meknûn* isimli eseri hariç- gerekse biyografik kaynaklarda zikredilmediğini, aynı zamanda ona olan muhabbet ve bağlılığıyla bilinen Abdurrahman Câmî’nin de *Nefehât*’ında bundan bahsetmediğini ve yine *Fusûs* üzerine iki şerh yazan Câmî’nin kaynakları arasında bu şerhin yer almadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla “Eğer Pârsâ’nun böyle bir şerhi olmuş olsaydı” der Herevî, “Câmî de mezkûr eserlerinde bundan bir şekilde bahsederdi.” Böylece o, Pârsâ’nun *Fusûs*’a şerh yazmadığını ileri sürmekte ve onun böyle bir eserin varlığını kabul etmediğini izhar etmektedir (Herevî, 1366, s. 102-103). Haddizatında Herevî’nin paylaştığı bu kanaati 1355 HŞ/1977 yılında Câmî’nin *Nakdû’l-nusûs*’unu tahkik eden William Chittick ondan daha önce dile getirmiştir (Chittick, 1370, s. 56). Ancak bunun geçerli bir argüman olmadığını belirtmeliyiz. Zira *Nefehât*’ta sadece bu eserden değil Muhammed Pârsâ’nun hiçbir eserinden bahsedilmemektedir. Yani Molla Câmî ne *Menâsik-i Hacc*’ını yazarken istifade ettiği *Faslü’l-hitâb*’dan ne istinsah ettiği tefsirden ne de onun başka herhangi bir eserinden söz etmektedir. Mâyîl Herevî’nin bu vb. delillerinin etkileyici olduğunu ancak sonuca ulaştırabilecek mahiyette olmadığını belirten Hamid Algar, Câmî’nin tartışma konusu olan bu şerhi kendi *Fusûs* şerhlerinde kullanmamasını muhtemelen onda Müeyyidüddîn Cendî’nin şerhinde bulunmayacak kadar önemli hiçbir şey görememiş olmasına bağlamaktadır (Algar, 1991, s. 7). Nitekim Câmî, Cendî’nin şerhinin diğer bütün *Fusûs* şerhlerinin temel kaynağı olduğunu ve öteki eserlerde bulunmayan pek çok hakikatin bu şerhte yer aldığını dile getirmektedir (Câmî, 1373, s. 556). Ayrıca ne ilginçtir ki Herevî, Câmî’nin İbnü’l-Arabî’nin eserleri ve görüşleriyle ilk olarak Muhammed Pârsâ’nun eserleri vasıtasıyla tanıştığı fikrini kabul etmektedir (Herevî, 1377, s. 263. Câmî’nin bu durumuyla ilgili olarak ayrıca bk. Acer, 2019, s. 77, 81-83). Aynı şekilde Molla Câmî’nin güzide müridi Abdülgafûr Lârî’nin aktardığına göre başlangıçta vahdet-i vücûd ile ilgili bazı şüpheleri bulunduğunu belirten Câmî, bu tereddütlerinden Hâce Muhammed Pârsâ’nın eserleri (görüşleri) sayesinde hemen kurtulduğunu söylemektedir (Lârî, 1396, s. 39). Bunun dışında *Nakşü’l-Fusûs* adıyla *Fusûs*’un bizzat İbnü’l-Arabî tarafından yapılan ihtisarı üzerine Câmî’nin kaleme aldığı *Nakdû’l-nusûs* isimli şerhindeki minhuvâtlarda (kendi hâşiyesi) Muhammed Pârsâ’nın bazı risâlelerinden bahsettiği görülmektedir (Câmî, 1370, s. 93-94).

Esasında gerek Hemedânî'ye gerekse Pârsâ'ya nisbetle kayıtlı bulunan şerhlerin mevcut nüshalarının ne mukaddimelerinde ne de metnin herhangi bir yerinde müellif ismine rastlanmaktadır. Bununla birlikte her iki sûfiye ait şerhlerin Türkiye'deki nüshalarının ferâğ kaydında şârih isimleri kayıtlı bulunmaktadır (Hemedânî, 901, vr. 684a; Pârsâ, t.y., vr. 70b). Ayrıca aralarında bu tartışmanın yaşandığı her iki araştırmacının (Misgernijâd ve Herevî) da Türkiye'deki bu nüshaları hiç görmediği veya bunlardan kısmen haberdar olduğu anlaşılmaktadır.

Her iki şerhi başından sonuna kadar karşılaştırarak incelediğini söyleyen Mâyil Herevî, bismelenin "bâ" sından son bölüm olan "Muhammed Fası"nın sonuna kadar söz konusu iki şerhin de tıpatıp birbirinin aynı olduğunu ve aralarında herhangi bir farkın bulunmadığını ifade etmekte ve aralarındaki benzerliği göstermek için her iki şerhin baş taraflarından birkaç satırlık paragrafı numûne olarak vermektedir. Ardından "*Fusûsu'l-hikem*'in bu şerhi kimindir, Hemedânî'nin mi yoksa Hâce Pârsâ'nın mı?" sorularını sormakta ve netice olarak eldeki verilerin şerhin Emîr Seyyid Ali Hemedânî'ye ait olduğunu kesine yakın bir şekilde ortaya koyduğunu belirtmektedir. İlaveten Hemedânî'nin *Vücûdiyye Risâlesi*'ni de daha sağlam bir diğer kanıt olarak öne sürmektedir. Buna göre Hemedânî'nin müstakil bir eser olmayan *Vücûdiyye*'yi muhtemelen kendi şerhi *Hallü'l-Fusûs*'un mukaddimesini biraz değiştirerek müstakil bir eser şeklinde yazdığını ve muhtevâsından ötürü ona bu ismi verdiğini söylemektedir. İki eserden de örnekler vererek *Hallü'l-Fusûs*'un mukaddimesinin her hâliyle *Vücûdiyye Risâlesi*'ne birebir benzediğini iddia eden Herevî, bu durumun şerhin ona aidiyetini isbât ettiğini ifade etmektedir (İbrahimoğlu, 2023a, s. 273). Aynı zamanda Hemedânî'nin Pârsâ'dan otuz altı yıl önce vefat ettiğini (aslında Hemedânî vefat ettiğinde Pârsâ kırk yaşındadır) ve bunun da eserin ona ait olduğunu gösterdiğini çünkü Pârsâ'nın gençlik yıllarında böylesine bir eseri meydana getiremeyeceğini dile getirmektedir. Ayrıca Hemedânî'nin vefatından yıllar önce bu eseri yazdığını, hankahında bunu ders olarak okuttuğunu ve müridine öğrettiğini ilave etmektedir. Nitekim ona göre eğer Hemedânî bu şerhini H 770-773 (1330-1333) yılları arasında yazmışsa bu takdirde Pârsâ, henüz yirmisine girmemiş (doğrusu 24-27 olmalı) genç bir delikanlıdır. Dolayısıyla bu yaşlarda onun *Fusûs* gibi oldukça zor bir tasavvufî metin üzerine böylesine sağlam ve olgun bir şerhi yazmış olması uzak bir ihtimâldir.

Netice itibariyle Mâyil Herevî'ye göre Hâce Pârsâ'nın *Fusûs* üzerine bir şerh yazmış olması mümkündür. Ancak kuvvetle muhtemeldir ki kaynaklarda işaret edilen ve nüshaları bulunan eser Hemedânî'nin *Hallü'l-Fusûs*'udur. Muhammed Pârsâ şerhi diye tanıtılan eser de ona ait olmayıp Hemedânî'nin mezkûr eseri sayılmalıdır (Herevî, 1366, s. 103-108).

Yeri gelmişken bir hususa daha işaret etmek istiyoruz. Yukarıdan itibaren Herevî'ye ait olarak verdiğimiz bu görüşler, bazı çalışmalarda yanlışlıkla Muhammed Riyâz'a nisbet edilerek verilmiştir (Arslan, 2017, s. 133-134). Halbuki Herevî ile Muhammed Riyâz bu hususta birbirine zıt iki farklı görüşe sahiptirler. Ayrıca mezkûr tez çalışmasında (s. 132) Muhammed Pârsâ'ya da bir *Fusûs* şerhi atfedilmektedir. Oysaki yazarın kendisi burada tartışma konusu olan şerhin Hemedânî'ye ait olduğu kanaatinindedir. Bu ise bir çelişkidir. Zira içerik olarak aynı olan bir eserin aynı anda iki ayrı kişiye (Hemedânî ve Pârsâ) nisbet edilmesi olanak dışıdır.

Celîl Misgernijâd'ın Karşı Cevapları

Necîb Mâyîl Herevî'nin görüşlerine mukabil eseri tahkik eden Celîl Misgernijâd'ın da kısmen karşı cevap mahiyetinde gibi görünen bir makale kaleme aldığını görüyoruz. Bu yazısında Misgernijâd'ın Mâyîl Herevî'nin makalesinde ortaya koyduğu argümanları tek tek ele alması ve bunlara doyurucu yanıtlar vermesi beklenirdi. Ancak o, bunu yapmamakta ve onun Herevî'ye verdiği karşılık kifâyetsiz kalmaktadır. Makalesine giriş sadedinde birtakım bilgilerle başlayan yazar, özellikle bazı Farsça şerhlerde nisbet problemi bulunduğunu ve bunun bölgenin o dönem Moğol hâkimiyetinde olmasından kaynaklandığını belirtmekte dolayısıyla onların saldırdığı korkudan ötürü şârihlerden bir kısmının isimsiz şerh yazmış olabileceği kanaatini ortaya koymaktadır. Yani *Fusûsu'l-hikem* şerhlerindeki bazı nisbet problemlerinin bundan mütevellit ortaya çıkmış olabileceğini ileri sürmektedir.

Aralarında Muhammed Pârsâ ve Seyyid Ali Hemedânî'ye ait şerhlerin bulunduğu on bir kadar Farsça *Fusûs* şerhlerini sıralayan Misgernijâd; bunlardan Rükneddîn Mes'ûd Şîrâzî (ö. 769/1367), Hâce Pârsâ, Alâüddevlê Simnânî (ö. 736/1336) ve Hemedânî'ye ait şerhleri ayrıntılı olarak incelemektedir. İlk olarak Şîrâzî'nin şerhini ele almakta ve kimliği üzerinde uzun uzadıya durmaktadır. Ardından bu şerhin Pârsâ'nın şerhiyle benzerlik arz ettiğini (aynı husus üzerinde duran ve bu şerhler arasındaki benzerlikleri gösteren pasajları aktaran küçük çaplı bir başka makale/kitap değerlendirmesi için bk. Cihânbahş, 1377, s. 50-52.) ve her ikisinin de mukayese edilmesi gerektiğini belirterek tartışmaya yeni bir boyut kazandırmaktadır. Bu itibarla Şîrâzî'ye ait şerhin iki mukaddimesi olduğunu belirten yazar, ilkinin dokuz sayfadan ibaret olup şerhle alakalı genel hususlardan oluştuğunu; ikincisinin ise vücûd ve onun tenezzülâtıyla ilgili açıklamalar ihtiva edip Pârsâ'nın şerhiyle tam bir benzerlik arz ettiğini ve âdetâ onun şerhinin aynı cümlelerle yazılmış biraz daha ayrıntılı hâli olduğunu ifade etmektedir. Karşılaştırma için verilen pasajdaki ifadelerin hakikaten büyük oranda benzerlik gösterdiği görülmektedir. Pârsâ'ya ait şerhteki mukaddimenin el yazmaları kataloglarında Azîz Neseîfî (ö. 700/1300 ?) ve Hemedânî gibi kimselere nisbet edildiğini belirten yazar, bunun "Vücûdiyye" veya "Şerh-i İstîlâhât" gibi isimlerle anılmasının üzerinde düşünölmeye değer bir husus olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Şîrâzî şerhiyle olan bu benzerliğin mukaddimeyle sınırlı olmadığını, metinde de büyük oranda benzerliklerin bulunduğunu ancak Pârsâ'nın bazı özel durumlarda Cendî'ye başvurup ıktibasları Arapça yaptığını, buna mukabil Şîrâzî'nin ise âyet ve hadis dışında Arapça ibâreden uzak durduğunu belirtmekte ve dolayısıyla onun şerhinin sadece Farsçadan ibaret olduğuna dikkat çekmekte, her iki şerhi de farklı yerlerinden seçtiği örnek parçalarla kıyaslamaktadır. Karşılaştırma için verilen bu metinlere bakıldığında ifadelerin birbirlerine oldukça benzediği müşâhede edilmektedir (Misgernijâd, 1370, s. 41-56; ayrıca bk. İbrahimoğlu, 2023a, s. 274).

Pârsâ'nın şerhiyle ilgili olarak daha önce tahkik çalışmasında yer verdiği üç nüshanın tanıtımından başka bir bilgi vermeyen Misgernijâd, Simnânî'ye nisbet edilen şerhten söz etmektedir. Abdürrezzâk Kâşânî'yle olan yazışmasını örnek veren yazar, Simnânî'nin aslında İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini benimsemediğine değinmekte ve dolayısıyla onun bir *Fusûs* şerhi yazmadığına kanaat getirmektedir. Hatta eğer ona nisbet edilecekse bir reddiyenin isnat edilmesinin daha uygun olacağını söylemektedir (Simnânî'ye nisbet edilen ama aslında Rükneddîn Mes'ûd Şîrâzî'ye ait olduğu belirtilen bu şerh için ayrıca bk. Orhan, 2016, s. 88-89). Bir kısım şerhlerde nisbet problemi bulunmasının aslında müellif ismi belirtilmeyen şerhlerden kaynaklandığını ve bunun en temel nedeninin Timurular devrinde (1370-1507) İbnü'l-Arabî taraftarlarının takibata uğraması olduğunu

belirten yazar, örnek olarak da Sâinüddîn Ali Torke/Türke'yi (ö. 835/1432) vermektedir (Misgernijâd, 1370, s. 56-59).

Farsça yazılmış *Fusûsu'l-hikem* şerhlerinden birçoğunda şârih isimlerinin bulunmamasını Timurluların bu konudaki siyasetine bağlayan yazar, Seyyid Ali Hemedânî'ye isnat edilen muhtasar veya tam *Fusûs* şerhi nüshalarının da bu bağlamda değerlendirilebileceğini söylemektedir. Gerek tam gerekse muhtasar nüshalardan Hemedânî'ye nisbet edilen birtakım eserler bulunduğunu belirten Misgernijâd, bunlardan muhtasar olanları hakkında bazı bilgiler aktardıktan sonra bu risâlelerin aslında Muhammed Pârsâ şerhinin mukaddimesinin baş taraflarından ibaret olduğu şeklindeki ilk kanaatini tekrar etmektedir. Bu husustaki düşüncesini Hemedânî'nin hayatı ve eserleri üzerinde araştırma yapan Muhammed Riyâz'ın *Hallü'l-Fusûs*'un tam bir *Fusûs* şerhi olmayıp onun konularını vecîz bir şekilde ifade eden bir risâle olduğu yolundaki kanaatıyla (Münzevî, 1363, s. 1738; Riyâz, 1370, s. 153) desteklemektedir.

Son olarak da Necîb Mâyil Herevî'nin bu konudaki fikirlerini değerlendiren Misgernijâd, evvelâ onun sahip olduğu ilk görüşüne yer vermektedir. Herevî'nin vardığı son ve kesin kanaatinden ise onun bu hususta kaleme aldığı makalesinin ilk baskısından değil de İbnü'l-Arabî'nin risâlelerini neşrettiği eserinin girişine yazdığı mukaddimeye yerleştirerek üçüncü kez yayımladığı son neşri vâsitasıyla haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Herevî'nin "Farsça *Fusûs* şerhlerinin çoğu Kâşânî ve Kayserî orijinlidir. Dolayısıyla Hemedânî'nin şerhi de Kayserî'den çokça iktibaslar içermektedir." şeklindeki iddiasına Misgernijâd, Pârsâ'ya ait şerhin böyle olmadığını zira onun ekseriyetle Cendî'den istifade ettiğini, çoğu kere ona ait lafızları olduğu gibi Arapça aldığını, bazen de Farsçaya çevirerek aktardığını söyleyerek karşılık vermektedir. Nitekim Misgernijâd yaptığı tahkikte bunun bir cetvelini hazırlamıştır. Misgernijâd, Herevî'nin "*Hallü'l-Fusûs*'un *Hulâsatü'l-menâkıb*'da geçmesi" şeklinde serdettiği delilini bertaraf etmeye çalışmaktadır. Yazara göre o günün siyâsî ortamı bu eserin Hemedânî'ye nisbet edilmesine uygun bir zemin hazırlamış olabilir. Zira menâkıbnâmeler mübalağalı ve ilmî ciddiyetten uzaktırlar. Dolayısıyla *Hulâsatü'l-menâkıb*'ın bu eserden bahsetmesi yeterli bir delil olamaz. Herevî'nin bir diğer değerlendirmesine yer veren yazar, sonuç olarak eserin Hemedânî'ye nisbetinin mümkün olmadığına dair kanaatini beyan ederek bu faslı kapatmaktadır (Misgernijâd, 1370, s. 59-62; ayrıca bk. İbrahimioğlu, 2023a, s. 274).

Her müellifin yazı üslûbunun kendi parmak izi mesabesinde bulunduğunu ve bunun da yazdıklarının ona nisbetinde belirleyici bir kriter olduğunu ifade eden yazar, Hemedânî'ye ait metnin özelliklerinden bahsederek elde edilen verileri Pârsâ'nın metniyle mukayese etmekte ve eserlerinden aldığı bazı örneklerden hareketle bir durum tesbiti yapmaya çalışmaktadır. Her iki müellifin üslûp husûsiyetlerini görmek ve bu vesileyle şerhin aidiyetini belirlemek bakımından önem arz eden bu karşılaştırmayı yapan Misgernijâd, her iki sûfi muharririn arasında tam mânasıyla bir üslûp farklılaşması yaşandığını ve birbirlerinden kesin bir biçimde ayrıştıklarını söylemekte ve şerhin Muhammed Pârsâ'ya ait olduğuna dair nihai kanaatini pekiştirilmiş bir şekilde ortaya koymaktadır (Misgernijâd, 1370, s. 62-65).

Şerhin Türkiye'deki Nüshaları

Fusûs üzerine yazılmış bir Farsça şerhin aidiyeti hakkında yapılan tartışmanın değerlendirmesine geçmeden önce bir hususa daha yer vermek gerektiği kanısındayız. Zira yapılabilecek bir değerlendirme ancak bu şekilde tam olabilecektir. Nitekim tartışmanın taraflarından hiçbiri -yer bilgisi dışında- Türkiye'deki bu nüshalara

değınmemiştir. Bunlardan ikisi Muhammed Pârsâ'ya, biri de Seyyid Ali Hemedânî'ye nisbetle kayıtlıdır.

Evvelâ Muhammed Pârsâ'ya nisbet edilen şerhin bir nüshasından söz edelim. Bu nüsha, 1366/2 kayıt numarasıyla Süleymaniye YEK Şehîd Ali Paşa bölümündeki bir mecmuanın 27b-70b varakları arasındadır. Sadreddîn Konevî'ye (ö. 673/1274) ait *Şerhu esmâ'illâhi'l-hüsnâ* ve *el-Fükûk* gibi bazı kitapları ve Nasîruddîn Tûsî'yle (ö. 672/1274) yaptığı yazışmaları/mektupları (*el-Mürâselât*) ihtiva eden bu mecmuanın zahriyesinde (unvan sayfası, el yazmalarının 1a varağı) eserin Muhammed Pârsâ'ya ait *Fusûsu'l-hikem* şerhi olduğı kayıtlıdır. Müstensih ismi, tarih ve yer bilgisinin yer almadığı bu el yazmasının ferâğ kaydında ise sadece *شرح الفصوص لخواجه محمد پارسا* "Muhammed Pârsâ'ya ait *Fusûs* şerhi olan bu muhtasar tamam oldu" (vr. 70b) ibâresi yazılıdır. Nesih hattıyla yazılan bu nüsha, 27 satır ve 45 varaktan oluşmaktadır. Baş tarafında herhangi bir isim veya besmele gibi yazılar -bunun için bir kutucuk yapılmış olsa bile- bulunmayan eser, Farsça hamd ifadeleriyle başlamaktadır. Bazı sayfaların kenarlarında hâşiye kabîlinden notlar bulunmaktadır. Yapılan incelemede eserin tahkikli metinle birebir uyuştğı görülmektedir. Ancak ilk birkaç varaktan sonra *Fusûs* metninin daha az verilmeye başlandığı hatta gittikçe neredeyse bunun iki üç kelimeye kadar düştüğü gözlenmektedir. Aynı şekilde bazı sayfalardaki şerhlerde birtakım atlamaların yapıldığı yani yazılmadan geçildiğı görülmektedir. Bunun bir müstensih tasarrufu olduğı sanılmaktadır. O itibarla bu hususların hacmin nisbeten az görünmesine neden olduğı anlaşılmaktadır. *Fusûs* metnini göstermek için yazılan *قوله* ifadesi ve fass başlıklarının kırmızı mürekkeple yazıldığı görülmektedir. Ancak müellif ibârelerini göstermek için kullanılan bu ifadenin ilerleyen varaklarda yer yer yazılmadığı ve yerinin boş bırakıldığı müşâhede edilmektedir. Son sekiz varakta ise el yazmanın kâğıt düzeni değışmekte ve önceki kısma nazaran daha özensiz bir hâl almaktadır. Fass başlıklarının bile yazılmadığı, yerlerinin boş bırakıldığı ve fakat daha evvel kısa olarak imla edilmekle yetinilen *Fusûs* metninin artık tam yazılmaya başlandığı görülmektedir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Muhammed Pârsâ'ya ait bu şerhin Türkiye'deki tek nüshası olarak bilinen bu nüshanın dışında bir başka nüshasını daha tesbit etmiş bulunmaktayız. Bulduğumuz bu yeni nüsha, Çankırı İl Halk Kütüphanesi 348 numarada 1b-239a varakları arasında kayıtlıdır (İbrahimoğlu, 2023a, s. 272). Kütüphane kaydında müellif ismi yazılı olmadığı için sadece isminden (*Şerh-i Fusûsu'l-hikem*) hareketle eldekilere benzer bir nüsha olabileceğini düşündük ve ardından bir nüshasını temin ederek incelemeye koyulduk. Yaptığımız tetkikte yazmanın biraz önce bahsedilen yazmayla ve eldeki tahkikli matbu nüshayla baştan sona birebir aynı olduğunu tesbit ettik. Ancak son varaktaki metnin şerhinin farklı olduğunu gördük. Muhtemelen bu son varak bir şekilde zarar görmüş ve kopup kaybolmuştur. Yerine ise yeni bir sayfa ilave edilmiştir. Nitekim bu sayfanın hem kâğıt cinsi hem de yazı çeşidi farklıdır. Burada kayıtlı olan ilavenin Muhammed Pârsâ'nın yakın dostu sūfî ve şair Tâceddîn (Kemâleddîn) Hüseyin Hârizmî'nin (ö. 836/1433 veya 840/1436) *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*'indeki ifadeleriyle fevkalade benzerlik arz ettiğı dikkat çekmektedir (krş. Hârizmî, 1364, s. 816-817). Ferâğ kaydı bulunmayan ve herhangi bir yerinde müellif/şârih ismine yer verilmeyen bu el yazmanın vikâyesinde (koruma varağı, el yazmasının ön ve arka kapaklarından hemen sonra gelen varaklar) eserin Şeyh-i Ekber olarak bilinen Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'ine ait Farsça bir şerh olduğı bilgisi yer almaktadır. Zahriyesinde ise hem eserin Farsça *Fusûs* şerhi olduğuna dair Farsça bir ibâre hem de hassa ordusu silâhşorlarından Koçhisârîzâde Süleyman Tâlib (ö.1208/1793-94?)

adına bir temellük kaydı ve mühür bulunmaktadır. Kahverengi deri ciltle kaplı olup ta'likle yazılmış 15 satırlı sayfaları bulunan yazmanın hemen ilk varağında da tezhipli serlevha yer almaktadır. Bazı sayfaların kenarlarının notlarla doldurulduğu görülen eserin nemden etkilendiği ve bu durumun yazıların okunurluğuna kısmen zarar verdiği gözlenmektedir. Tam yazıldığı görülen *Fusûs* metninin başına ve sonuna kırmızı renkte kalın bir nokta konulup yine kırmızı renkli bir kalemle üzeri çizilerek belirgin hâle getirildiği müşâhede edilmektedir. Fass isimleri ve bazı ara başlıklar siyah mürekkeple nisbeten daha büyük boyutlarda yazılmıştır. "Beyit", "şiiir" ve "fass" gibi sözcükler kalın uçlu kırmızı kalemle yazılmış, mısraların arasına kırmızı renkte -bazen bir bazen de üç-kalın nokta konulmuştur.

Fusûs şerhinin Seyyid Ali Hemedânî'ye nisbet edilen Türkiye'deki nüshası ise her iki araştırmacının ismen bahsettikleri ancak içerik olarak incelemedikleri anlaşılabilir bir nüshadır. Süleymaniye YEK Şehîd Ali Paşa bölümü 2794 numarada 508b-684a varakları arasında kayıtlıdır (bu ve diğer nüshalar için bk. Yahyâ, 1964, s. 245). Tamamı Hemedânî'ye ait olan eserlerin bulunduğu bir mecmuada yer alan bu nüshanın ferâğ kaydında şu bilgiler mevcuttur: تمام شد كتاب حل فصوص الحكم بعون الله وحسن توفيقه بجوار مشهد منور ومرقد مطهر سلطان الاوليا امام ابو الحسن على بن موسى الرضا عليه وعلى ابائهم التحية والثنا بخط العبد الحقير خادم الفقرا عبد اللطيف قلندر بن عبد الله بن خضر سبزواری بتاريخ غرة شعبان المعظم سنة ... وتسعمائة... "Hall-i Fusûsu'l-hikem" adlı eserin yazımı Allah'ın yardımıyla Meşhed'deki İmam Ali er-Rızâ (ö. 203/818) türbesi yakınlarında Abdüllatif Kalender b. Abdullah b. Hızır Sebzevârî'nin hattıyla 901 yılının gurre-i [1] Şâban'ında (15 Nisan 1496 Cuma) tamamlandı." Eserin mukaddimesinin ön yüzünde (vr. 508a) ise كتاب حل فصوص الحكم كه "Emîr جناب عارف حقانی كاشف رموز اسرار ومعانی امير سيد على همدانی قدس الله سره الصمدانی نوشته اند Seyyid Ali Hemedânî'nin kaleme almış olduğu *Kitâb-ı Hall-i Fusûsu'l-hikem*" şeklinde yazılıdır. Besmele ve "ve bihî nesta'în" ile başlayan eserin yazı türü nesih olup satır sayısı 21'dir. *Fusûs* metninin tamamını ihtiva eden eserde fass başlıkları, metne işaret eden قوله ifadesi, "şiiir", "beyit" ve "şeyh" gibi sözcükler ve bazı özel isimler kalın uçlu kalemle belirgin bir şekilde yazılmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki Pârsâ'ya nisbet edilen tahkikli matbu şerh ile Hemedânî'ye isnat edilen bu yazma nüsha karşılaştırıldığında -küçük bazı imla farklılıkları hariç- her ikisinin de başından sonuna kadar birbirlerine harfi harfine benzediği görülmektedir.

Osman Yahyâ, İbnü'l-Arabî'nin eserleriyle ilgili çalışmasında Hemedânî'ye nisbet edilen 154 varaklık bir *Fusûs* şerhinin Âtîf Efendi YEK Âtîf Efendi koleksiyonunda 1443 numaraya kayıtlı bulunduğunu ve bunun Alman müsteşrik Carl Brockelmann (1868-1956) tarafından zikredilmediğini söylediği isimsiz bir *Fusûs* şerhinden daha bahsetmektedir (Yahyâ, 1964, s. 245). Bu nüsha üzerinde yaptığımız incelemede yazmanın zahriyesinde Seyyid Ali Hemedânî'ye ait *Fusûs* şerhi olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır. Ayrıca yazmanın dış alt kısmında eserin "Şerh-i Fusûs-ı Hemedânî" şeklindeki ismi ile kütüphane kayıt numarasının yazılı olduğu görülmektedir. Gerek Muhammed Pârsâ adına tahkik edilen matbu nüshayla (krş. Pârsâ, 1366, s. 1-524) gerekse Hemedânî'ye nisbetle kayıtlı el yazma nüshayla (krş. Hemedânî, 901, vr. 508b-678b) yapılan karşılaştırmada bu şerhin tam olmadığı görülmektedir. Bu nüsha, vr. 146b'nin son satırında kesilmekte ve Abdürrezzâk Kâşânî'nin Arapça *Fusûs* şerhiyle devam etmektedir (krş. Kâşânî, 2008, s. 497-517). Biraz dikkatle incelendiğinde bu son satırın silinip yeniden yazıldığı ve mezkûr şerh ile devam ettiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen eser bu kısımdan itibaren bir şekilde zarar görmüş veya bu son sayfalar koparılmıştır. Zayıf olan bu kısım da -aynı eserin bir başka nüshası temin edilemediğinden olmalı-

Kâşânî'nin şerhiyle tamamlanmıştır. Zira buradan itibaren el yazmasının hem kâğıdı hem de yazısı değişmiştir. Kayıp olan ve Kâşânî'nin şerhiyle tamamlanan kısım, cüzî bir miktar olup tam olarak 8 varaktır ve son fassın son kısımlarıdır (147a-154b). Son varaktaki ferağ kaydında ise Kâşânî şerhinin bilgileri mevcut olup şârihin tam adı (Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim b. Ahmed Ebi'l-Fazâil b. Muhammed el-Kâşânî) ve şerhin yazılış tarihi (12 Cemâziyelevvel 730 Cumartesi/3 Mart 1330) kayıtlıdır. Bu yüzdendir ki söz konusu eser kütüphane envanterine Kâşânî adına kaydedilmiştir.

Görüşlerin Değerlendirilmesi

Daha ziyade biri İranlı, diğeri de Afganistanlı olan iki araştırmacı arasında tartışılan bu meselede tarafların ortaya koydukları argümanlarla bir neticeye ulaşmaya çalıştıkları görülmektedir. Kabaca ortaya iki sonuç çıkmaktadır: Misgernijâd'a göre söz konusu şerh Muhammed Pârsâ'nın, Herevî'ye göre ise Seyyid Ali Hemedânî'nindir. Yukarıda her iki görüş sahiplerinin sunduğu delillere ve değerlendirmelere yer verildiği için tekrara düşmemek gayesiyle yeniden temas edilmeyecektir. Buna göre anlatılan tüm veriler ışığında meseleyi şu şekilde hülâsa etmek mümkündür:

Şerhin mevcut yazma nüshalarının istinsah tarihine bakıldığında Muhammed Pârsâ'ya nisbet edilen bunların en eskisi (823) olduğu görülmektedir. Nüshaların ferâğ kayıtları ve/veya zahriyelerindeki müellif isimlerine bakıldığında her iki sūfiye nisbet edilen nüshalarda bu adları görmek mümkündür. Yeni tesbit ettiğimiz Çankırı nüshasında ferâğ kaydının bulunmaması ve son sayfasındaki şerhin de farklı olması dikkat çekici bir durum olsa da meselenin seyrini değiştirecek boyutta değildir.

Hemedânî'nin Pârsâ'dan önce yaşamış olması, ona ait bazı küçük risâlelerin bu tartışmalı şerhin mukaddimesiyle benzeşmesi, bazı nüshaların (Şehîd Ali Paşa) başlangıç varaklarının ön yüzünde eserin isminin (*Hallü'l-fusûs*) açıkça geçmesi ve bu isimdeki bir eserin hem biyografik hem de bibliyografik kaynaklarda sadece Hemedânî'ye nisbet edilmesi (ancak Kâtib Çelebi, herhangi bir eser isminden bahsetmeksizin Hemedânî'nin adını *Fusûs* şârihleri arasında zikretmektedir. Bk. Kâtib Çelebi, 1941, s. 1262), buna mukabil mezkûr şerhin Pârsâ'ya nisbetle herhangi bir kaynaktan geçmemesi eserin Hemedânî'ye isnadını güçlendiren faktörler arasında yer almaktadır (İbrahimoglu, 2023a, s. 274-275).

Bahsi geçen şerhin tahkikinin bir doktora çalışmasına konu yapılması, her iki müellife nisbetle mevcut el yazması nüshalar içerisindeki en eskisinin Muhammed Pârsâ'ya isnat edilmesi, *Hallü'l-Fusûs* adlı eserin gerek muhtasar nüshalarının bulunması gerekse bu isimdeki eserin niteliğinin (nasıl bir kitap olduğu) kaynaklarda açıkça belirtilmemiş olması, Hemedânî'nin hayatı ve eserlerini araştıran Muhammed Riyâz'ın söz konusu eseri *Fusûs*'un tam bir şerhi değil de küçük bir risâle olarak takdim etmesi ve bunun da bu hâliyle basılmış olması gibi hususlar da tartışma konusu olan eserin Pârsâ'ya nisbetini güçlendiren etmenlerdendir. Keza Hemedânî'nin eserleri genel olarak incelendiğinde kahir ekseriyetinin aşağı yukarı sekiz on varaklık bir hacme sahip olması (Arslan, 2017, s. 125-162; Riyâz, 1370, s. 93-205) şerhin Hemedânî'ye değil Pârsâ'ya aidiyetini teyit eder mahiyettedir. Ayrıca Muhammed Pârsâ'nın İbnü'l-Arabî'nin eserlerine ve fikirlerine âşina olması, düşüncelerini benimsemesi ve kitaplarında onun görüşlerine sıkça yer vermesi mezkûr şerhin -Hemedânî'den daha fazla- ona ait olabileceğine dair kanaatleri destekleyen diğer hususlardır (İbrahimoglu, 2023a, s. 274). Yanı sıra tartışmaya katkı sunanlardan biri olarak Hamid Algar da bizzat metinde Pârsâ'nın bunun müellifi olmadığını gösteren hiçbir delilin bulunmadığını ve şerhin üslûbunun Pârsâ'nın Farsça

kaleme alınmış diğer yazılarındaki üslûbuyla açık bir benzerlik arz ettiğini belirtmektedir (Algar, 1991, s. 8). Yukarıda temas edilen noktaları destekleyen bir diğer husus ise Ahmed Münzevî'nin hazırladığı Pakistan yazma eserler kataloğunda geçmektedir. Münzevî, bu eserinde mezkûr şerhi Muhammed Pârsâ'ya nisbet ederek kaydetmektedir. (Münzevî, 1363, s. 1738).

Bununla birlikte İbnü'l-Arabî'ye özel bir muhabbeti olan Muhammed Pârsâ, onun eserlerinden istifade etmiş olsa da kitaplarında ne onun ismini ne de eserlerini -birek kez hariç (Pârsâ, 1381, s. 684; 1970, s. 365)- zikretmiştir. Bunun yerine بعض كبراء العارفين (bazı büyük ârifler) gibi birtakım genel ifadeler kullanmıştır (Bâharzî, 1371, s. 94-95; Câmî, 1373, s. 547; İbrahimoğlu, 2023b, s. 115-116; 2023a, 372). Bu durumun nedeni, Celîl Misgernijâd'ın da belirttiği üzere, dönemin siyasî ve dinî ortamının buna müsait olmamasıdır. Yani Pârsâ'nun yaşadığı devirde İbnü'l-Arabî takipçilerinin hem devlet yöneticileri hem de ulemâ ve meşâyih tarafından sert bir muhalefetle karşılaşmaları, onu böyle tedbirli davranmaya itmiş olmalıdır. Haddizatında bu yöndeki bir kanaati daha öncesinde Hamid Algar'ın ortaya koyduğu anlaşılmaktadır (Algar, 1991, s. 5). Dolayısıyla yaşadığı devirde itibarlı bir konumda bulunan Pârsâ'nun kaleme aldığı *Fusûs* şerhinde kendi ismini açıkça yazmamış olması anlaşılabilir bir durumdur. Diğer bir ifadeyle genelde eserlerinin hemen girişinde kendi ismini zikreden Muhammed Pârsâ bu eserde ismini açıkça yazmamıştır. Muhtemelen ömrünün sonlarına doğru tamamladığı bu şerhin müsveddesine biraz önce bahsettiğimiz gerekçelerle ismini kaydetmemiştir. Vefatından sonra temize çekilince ismi eserin sonuna yazılmıştır. Nitekim şerhin en eski nüshası Muhammed Pârsâ'nun vefatından on ay sonraki bir tarihi taşımaktadır.

Muhammed Riyâz'ın belirttiği gibi eğer *Hallü'l-Fusûs* Hemedânî'ye ait küçük bir risâleyse o zaman münakaşası yapılan bu şerh de Muhammed Pârsâ'ya aittir. Bu durumda risâle ile şerhin mukaddimesinin benzerliği meselesi ortaya çıkar ki bunu şöyle izah etmek mümkündür: Maksadın hâsıl olması ve meramın tam olarak ifade edilmesi gayesiyle bu risâle ya bizzat Hâce Pârsâ'nun eliyle ya da sonraki dönemlerde bir başkası tarafından herhangi bir izaha ihtiyaç duyulmadan olduğu gibi eserin baş tarafına ilave edilmiştir. Zira bu şekildeki alıntıların eskiden beri bir problem teşkil etmediği ve bu türden iktibasların çoğu kere kaynak belirtmeden sıklıkla yapıldığı bilinen bir husustur. Nitekim bazı eserleri veya onların bölümlerini kendi eserlerinde nakletme âdeti bulunan Muhammed Pârsâ'nun bâhusus *Tahkîkât* (*Tuhfetü's-sâlikîn*) isimli eserinde İmâm Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'*sından yaptığı uzun alıntılar mevcuttur (örnek için bk. Pârsâ, 1970, s. 189-192, 224-234, 235-246, 274-277; krş. Gazzâlî, 2005, s. 1771-1777, 1625-1655, 1488-1540, 1694-1701). Keza onun *Faslü'l-hitâb*'ındaki zaman ve mekân ile ilgili hususları Tâceddîn Üşnüvî (Üşnühi) olarak tanınan Şeyh Ebû Muhammed Mahmûd b. Hudâdâd b. Yûsuf'un (6-7./12-13. yy.) *Gâyetü'l-İmkân fî dirâyeti'z-zemân ve'l-mekân* adlı eserinden hem de müellifini belirtmeksizin istifade ederek yazdığı ve bu kısmın da müstakil bir risâle şeklinde ona nisbet edilerek istinsah edildiği bilinmektedir (İbrahimoğlu, 2022b, s. 1134). Benzer durumun örneklerini İslam tarihinde sıklıkla görmek mümkündür. Meselâ Hâricî-İbâdî tefsirlerden kabul edilen Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî'nin (ö. 280/893 civarı) tefsirinin -birkaç küçük ilave ve çıkarmaların dışında- tamamen Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirinden alıntı olduğu, eseri tahkik eden kişi tarafından tesbit edilmiştir (Şerîfî, 1990, s. 21-25; ayrıca bk. İbrahimoğlu, 2022a, s. 47-53).

Elbette ki bunun aksi de mümkündür. Yani *Hallü'l-Fusûs* tam bir şerh olup Hemedânî'ye aittir. Şerhin mukaddimesiyle benzerlik teşkil eden *Vücûdiyye* gibi diğer küçük risâleler

de ya yine Hemedânî ya da sonraki dönemde bir başkası tarafından söz konusu eserin mukaddimesinden alınarak küçük bir risâle hâlinde yazılmış ve ilerleyen zamanlarda da bu, ayrı bir eser zannedilerek tekrar tekrar istinsah edilip çoğaltılmıştır.

Sonuç

İbnü'l-Arabî tarafından Arapça kaleme alınan ve birçok dile çevrilen *Fusûsu'l-hikem*, Arapça, Farsça ve Türkçe gibi dillerde şerh edilmiştir. Farsça olarak yazılan şerhlerden biri Muhammed Pârsâ'ya nisbet edilmiş ve Celil Misgernijâd tarafından İran'da tahkik edilip basılmıştır. Şerh ayrıca Seyyid Ali Hemedânî'ye de nisbet edilmiş, böylece eserin aidiyeti tartışma konusu olmuştur.

Fusûs'un bu Farsça şerhi, ilk şârih olan Müeyyidüddin Cendî'nin şerhi esas alınarak yazılmıştır. Aynı şekilde Abdürrezzâk Kâşânî ve talebesi Dâvûd Kayserî gibi diğer müteber ilk dönem şerhleri de dikkate alınmıştır. Meseleler, gereğinden fazla uzatılmadan ve tekrara düşülmeden vecîz bir şekilde şerh edilmiştir. Şerhin mukaddimesinde vahdet-i vücûd düşünce sistemini oluşturan anahtar kavramlar açıklanmıştır. Şerhte yeri geldikçe İbnü'l-Arabî'nin *Fusûs*'ta *Fütûhât-ı Mekkiyye*'ye yaptığı göndermelerin (atıf) bâb ve fasılları belirtilerek ilgilenenler oraya yönlendirilmiştir.

Çalışmaya konu olan şerhin Muhammed Pârsâ'ya aidiyetine itiraz eden ve Seyyid Ali Hemedânî'ye nisbetine dair argümanlar ortaya koyan kişi Necîb Mâyil Herevî'dir. Aslında Herevî, başlangıçta söz konusu şerhin Pârsâ'ya ait olduğu kanaatindedir. Ancak yaptığı araştırmalar neticesinde bu fikrinden vazgeçmiş ve şerhin Hemedânî'ye ait olduğunu ileri sürmüştür. Buna mukabil mezkûr şerhi tahkik edip yayımlayan Celil Misgernijâd da Herevî'nin iddialarına itiraz etmiş ve bunlara cevap mahiyetinde bir makale kaleme almıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Celil Misgernijâd'ın Herevî'ye itirazları ve cevapları meseleyi vuzuha kavuşturma noktasında yeterli değildir. Ayrıca her iki araştırmacının da Türkiye'deki nüshaları yeterince incelemediğini ve bazılarının haberdar olmadığını belirtmeliyiz. Öte yandan biz de bu konuda yaptığımız araştırma neticesinde söz konusu şerhin yeni bir nüshasını tesbit etmiş bulunmaktayız. Netice itibariyle bahsi geçen şerhin Türkiye kütüphanelerinde Muhammed Pârsâ'ya nisbetle iki, Hemedânî'ye de iki olmak üzere toplam dört nüshanın kayıtlı bulunduğunu ifade edebiliriz.

Muhammed Pârsâ'nın İbnü'l-Arabî'ye daha fazla muhabbet beslemesi ve onun fikirlerine daha çok vâkif olup eserlerinde bunlara yer vermesi, şerhin Pârsâ'ya nisbetle daha fazla el yazması nüshasına sahip olması, aralarındaki en eskisi olup Şevval 823/Kasım 1420 tarihini taşıyan Vatikan nüshasının Pârsâ'ya nisbetle kayıtlı bulunması, bu en kadîm nüsha esas alınarak eserin tahkik edilmesi, şerhin üslubunun Pârsâ'nın diğer eserlerindeki üslubuyla benzerlik arz etmesi, Hemedânî'ye ait *Hallü'l-Fusûs* adlı eserin gerek muhtasar nüshalarının bulunması gerekse Muhammed Riyâz'ın bu eseri *Fusûs*'un tam bir şerhi değil de küçük bir risâle olarak takdim etmesi ve eserin bu hâliyle basılmış olması, konuyla ilgili görüş belirten araştırmacıların çoğunluğunun şerhin Pârsâ'ya isnadını desteklemesi gibi hususlar bahsi geçen şerhin Pârsâ'ya aidiyetini gösterir.

Buna mukabil Pârsâ'dan önce yaşayan Hemedânî'ye ait bazı küçük risâlelerin bu tartışmalı şerhin mukaddimesiyle benzeşmesi, kaynaklarda sadece Hemedânî'ye nisbet edilen ve tartışma konusu şerhle aynı olduğu söylenen *Hallü'l-fusûs* adlı eserin isminin şerhe ait bazı el yazması nüshaların başlangıç varaklarının ön yüzünde geçiyor olması,

kimi kaynaklarda söz konusu şerhin Pârsâ'ya değil de Hemedânî'ye nisbetle geçmesi gibi hususlar da eserin Hemedânî'ye isnadını destekler.

Biz de bütün bu verilerden hareketle tartışma konusu olan şerhin Muhammed Pârsâ'ya ait olduğu görüşünü tercih ediyoruz. Zira ilmî çerçevede tartışılarak ortaya konan iki görüşten ilkinin delilleri yani bahsi geçen şerhin Pârsâ'ya nisbetini gösteren argümanlar daha ikna edici görünmektedir. Elbette kabul ettiğimiz görüşü ortaya çıkacak yeni veriler ışığında değiştirebileceğimizi bilimselliğin bir gereği olarak peşinen belirtmek istiyoruz. Bunun için de yeni çalışmalara ve araştırmalara ihtiyaç olduğu aşîkârdır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Acer, A. (2019). *İbnü'l-Arabî Takipçisi Olarak Abdurrahman Câmî ve Şerhu Fusûsi'l-Hikem'i: Tahkik ve İnceleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize.
- Algar, H. (1991). İlk Dönem Nakşibendî Geleneğinde İbn Arabî'nin Düşüncelerinin İzleri. çev. Sâlih Akdemir. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 1-20.
- Arslan, A. (2017). *Emîr-i Kebîr Seyyid Ali Hemedânî Hayatı, Eserleri ve Görüşleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Bâharzî, A. N. (1371). *Makâmât-ı Câmî*. thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: Neşr-i Ney.
- Bedahşî, N. C. (1374). *Hulâsatü'l-menâkıb: Der Menâkıb-ı Mîr Seyyid Ali Hemedânî*. thk. Seyyide Eşref Zafer. İslâmâbâd: İntişârât-ı Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî-yi İrân u Pâkistân.
- Câmî, N. A. (1370). *Nakdü'n-nusûs fi şerhi Nakşi'l-Fusûs*. thk. William Chittick. Tahran: Müessesesi-i Mütâlaât u Tahkîkât-ı Ferhengî.
- Câmî, N. A. (1373). *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*. thk. Mahmûd Âbidî. Tahran: İntişârât-ı İttılâât.
- Chittick, W. (1370). Mukaddime. Nüreddîn Abdurrahman Câmî, *Nakdü'n-nusûs fi şerhi Nakşi'l-Fusûs* (s. 1-94) içinde. thk. William Chittick. Tahran: Müessesesi-i Mütâlaât u Tahkîkât-ı Ferhengî.
- Cihânbağ, C. (1377). Fûsûs der Kâr-ı Fusûs: Nigâhî be Do Şerh ez Fusûsu'l-hikem-i Şeyh-i Ekber. *Âyîne-i Mîrâs*, 1(2), 50-52.
- Dirâyetî, M. (1391-1394). *Fihristgân-ı Nushahâ-yi Hattî-yi İrân (FNHI)* (Cilt 20). Tahran: Sâzmân-ı İsnâd ve Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân.
- Envârî, S. M. (1356). Mîr Seyyid Ali Hemedânî ve Tahlîl-i Âsâr-ı O. *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-ı İnsânî*, 29(123), 297-363.
- Gazzâlî, E. H. M. b. M. (2005). *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru İbni Hazm.
- Gürer, D. (2004). Klâsiklerimiz/XII: "Fusûsu'l-hikem" (Muhyiddîn İbn Arabî, 560-638/1165-1240). *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 5(13), 395-442.
- Habeşî, A. M. (2004). *Câmî'ü's-şurûh ve'l-havâşî: Mu'cemun şâmil li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-türâsi'l-İslâmî ve beyâni şurûhihâ* (Cilt 2). Ebû Zabî: el-Mecme'ü's-Sekâfî.
- Hândmîr, G. b. H. (1380). *Habîbü's-siyer fi ahbâri efrâdi'l-beşer* (Cilt 3). nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran: İntişârât-ı Kitâbfurûşî-i Hayyâm.
- Hârizmî, T. H. b. H. (1364). *Şerh-i Fusûsu'l-hikem* (Cilt 2). thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ.
- Hemedânî, S. A. (901). *Hall-i Fusûsu'l-hikem*. Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa, No. 2794, vr. 508b-684a.
- Herevî, N. M. (1364). Mukaddime. Tâceddîn Hüseyin b. Hasan Hârizmî, *Şerh-i Fusûsu'l-hikem* (Cilt 1) (s. 15-42) içinde. thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ.

Herevî, N. M. (1366). Çehâr Nazar Pîrâmûn-i Çehâr Eser-i Mensûb be Seyyid Ali-yi Hemedânî. *Dâniş*, 3(11), 90-116.

Herevî, N. M. (1367). Mukaddime. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Resâil-i İbn-i Arabî: Deh Risâle-i Mütercem-i Şeyh-i Ekber* (s. 9-59) içinde. çev. Hasan Geylânî v.dğr. nşr. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ.

Herevî, N. M. (1370). Nakd u Nazar Derbâre-i Çehâr Eser-i Seyyid Ali-yi Hemedânî. *Âyine-i Pijûhiş*, 2(9), 6-19.

Herevî, N. M. (1371). Ta'likât. Abdülvâsi' Nizâmî Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî* (s. 269-345) içinde. thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: Neşr-i Ney.

Herevî, N. M. (1377). *Şeyh Abdurrahmân Câmî*. Tahran: Tarh-ı Nov.

Hilmî, M. R. (1326). *el-Burhânü'l-ezher fi menâkibi's-Şeyhi'l-Ekber*. tsh. Mahmûd es-Semkerî el-Halebî. Kahire: Matba'atü's-Se'âde.

İbrahimoglu, A. (2022a). *Erken Dönem Hâricî-İbâzî Tefsir Anlayışı: Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî Örneği*. Ankara: Fecr Yayınları.

İbrahimoglu, A. (2022b). Muhammed Pârsâ'nın Başyapıtı Faslı'l-Hitâb. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 14(3), 1116-1143.

İbrahimoglu, A. (2023a). *Bir Sûfî Müderris Portresi Muhammed Pârsâ*. Ankara: İlahiyat Yayınları.

İbrahimoglu, A. (2023b). *Muhammed Pârsâ'nın Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları.

İsmail Paşa, B. (1945-1947). *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Cilt 2). haz. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kâşânî, A. (2008). *Şerhu Fusûsi'l-hikem*. thk. Abdurrahim Alkış. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Kâtib Çelebi, H. H. (1941). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Cilt 2). haz. M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge. İstanbul: Maârif Matbaası.

Kılıç, M. E. (1996a). Fusûsu'l-Hikem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 13 (s. 230-237) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kılıç, M. E. (1996b). el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 13 (s. 251-258) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Lârî, R. A. (1396). *Tekmile-i Nefehâtü'l-üns (Şerh-i Ahvâl u Âsâr-ı Câmî)*. thk. Mahmûd Âbidî. Tahran: Merkez-i Pijûhiş-yi Mîrâs-ı Mektûb.

Lârî, R. A. (t.y.). *Hâşiye-i Nefehâtü'l-üns*. Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa. No. 1163, vr. 1b-238a.

Mehmed Tâhir, B. (1316). *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyhu'l-Ekber Muhyiddîn-i Arabî*. nşr. Tüccârzâde İbrâhîm Hilmî. İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî-İbrâhîm Hilmî.

Mehmed Tâhir, B. (1329). *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası.

Misgernijâd, C. (1357). *Tashîh-i İntikâdî ve Şerh-i Müşkilât-ı Şerh-i Fusûsu'l-hikem-i Hâce Muhammed Pârsâ* (Doktora tezi). Tahran Üniversitesi, İran.

Misgernijâd, C. (1365). Şerh-i Fusûsu'l-hikem-i Hâce Pârsâ. *Ma'ârif*, 3(2), 83-92.

Misgernijâd, C. (1366). Mukaddime. Muhammed Pârsâ, *Şerh-i Fusûsu'l-hikem* (s. 5-56) içinde. thk. Celîl Misgernijâd. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.

Misgernijâd, C. (1370). Berresî-yi Şurûh-ı Fârsî-yi Fusûsu'l-hikem ve Te'emmül der Sıhhat-i İntisâb-ı Şurûh be Şârihîn. *Ma'ârif*, 8(2), 41-69.

Münzevî, A. (1363). *Fihrist-i Müşterek-i Nûshahâ-yı Hattî-yi Fârsî-yi Pâkistân* (Cilt 3). İslâmâbâd: İntişârât-ı Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî-yi İrân u Pâkistân.

Nefisî, S. (1344). *Târîh-i Nazm u Nesr der İrân ve der Zebân-ı Fârsî* (Cilt 2). Tahran: Çâphâne-i Mîhen.

Nevâyî, A. Ş. (1996). *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve*. haz. Kemal Eraslan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nevşâhî, Â. (1396). *Fihrist-i Nushahâ-yi Hattî-yi Fârsî-yi Pâkistân (Fihrist-i 8000 Nusha-i Hattî-yi Kitâbhânehâ-yi Şahsî ve Dovletî)* (Cilt 2). Tahran: Merkez-i Pijûhişî-yi Mîrâs-ı Mektûb.

Nevşâhî, Â. (2019). Pîr Muhammed Hasan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt Ek-2 (s. 396). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Orhan, K. Z. (2016). *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Pârsâ, M. (1366). *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*. thk. Celîl Misgernijâd. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.

Pârsâ, M. (1381). *Faslü'l-hitâb*. thk. Celîl Misgernijâd. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.

Pârsâ, M. (1970). *Tahkîkât (Tuḥfetü's-sâlikîn)*. nşr. Ali Ahmed Şâh Herevî. Delhi: Efgânî Dâru'l-Kütüb.

Pârsâ, M. (t.y.). *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*. Çankırı İl Halk Ktp., No. 348, vr. 1b-239a.

Pârsâ, M. (t.y.). *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*. Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa, No. 1366/2, vr. 27b-70b.

Riyâz, M. (1370). *Ahvâl u Âsâr u Eş'âr-ı Mîr Seyyid 'Alî Hemedânî bâ Şeş Risâle ez Vey*. İslâmâbâd: İntişârât-ı Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî-yi İrân u Pâkistân.

Safî, F. A. b. H. (2536). *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* (Cilt 1). thk. Ali Asgar Muînîyân. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Nîkûkârî-yi Nûriyânî.

Schimmel, A. (2012). *İslâmın Mistik Boyutları*. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Şerîfî, B. b. S. (1990). Mukaddime. Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz* (Cilt 1) (s. 5-44) içinde. thk. Belhâc b. Saîd Şerîfî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

Tahrânî, Â. B. (1983). *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a* (Cilt 7, 13). Beyrut: Dârü'l-Advâ.

Tedeyyün, M. (1367). Hâce Muhammed Pârsâ ve Şerh-i Fusûsu'l-hikem. *Neşr-i Dâniş*, 9(2), 42-47.

Yahyâ, O. İ. (1353). Mukaddime. Âmülî, Haydar, *el-Mukaddimât min Kitâbi Nassi'n-nusûs fi Şerhi Fusûsi'l-Hikem* içinde (s. 6-69). nşr. Henry Corbin ve Osman İsmâîl Yahyâ. Tahran: İstitû-i İrân u Fransa-i Pijûhişhâ-yı İlmî.

Yahyâ, O. İ. (1964). *Histoire et Classification de l'œuvre d'Ibn Arabî* (Cilt 1-2). Damas (Şam): Institut Français de Damas.

2024, 13 (1), 255-274 | Araştırma Makalesi
Hicretin Kur'an'î Hedefleri Üzerine Bir Değerlendirme

Abdussamet VARLI¹

Öz

İnsanlık tarihinin en eski toplumsal hareketlerinden bir tanesinin göç olduğu söylenebilir. Kişinin doğup büyüdüğü ortamı terk etmesi bazı durumlarda tercihe bağlı olsa da çeşitli gerekçelerle farklı zamanlarda zaruret olmuştur. Bu mecburiyet günümüzde de değişmemiş ve birbirinden farklı sebeplerle insanların yurtlarını terk etme serüveni devam etmiştir. Bu kapsamda insanoğlunun göç etmesinin temel gerekçelerinden bir tanesinin, sahip olunan inanç veya ideoloji sebebiyle kişilere yapılan baskılar olduğu söylenebilir. İslamî açıdan bakıldığında söz konusu gerekçeyle yapılmış göçler, Hz. Peygamber'e atfen hicret başlığı altında ele alınmıştır. Bu bakımdan hicret denilen yolculuk, sıradan göç etme eyleminden özenle ayrılmış ve farklı bir kavramsal temelde yeniden teşekkül etmiştir. Bu temel hicretin diğer sosyal, beşerî ve ekonomik kaygılar dışında, hareket noktasının dinî kaygıları içeriyor olmasıdır. Günümüzde de farklı coğrafyalarda varlığını devam ettiren hicret olgusunu sıradan göçlerden ayıran nokta, bu olguyu besleyen dinî bir arka planın var oluşudur. Dolayısıyla bu çalışmada ele alınacak ilk husus hicretin epistemolojik arka planı olacaktır.

İnsanların inançlarını değiştirmeleri için yapılmış olan baskıların tarihine bakıldığında, insanlık tarihi kadar eski ve neredeyse tüm peygamberlerin hayatlarının değişmez gerçeği olduğu görülecektir. Bireylerin inançları sebebiyle görmüş oldukları zulümler Kur'an'da peygamberlerin hayatlarıyla örneklendirilmek suretiyle ele alınmış ve inananlar övülerek manevî açıdan desteklenmiştir. Bundan dolayı çalışmanın diğer bir başlığı da değer yargıları ve inançları sebebiyle Kur'an'daki bazı peygamberlerin hicret etmeleri ve bunun gerekçeleri olacaktır.

Kur'an baskı ve zulüm yoluyla inançlarına müdahale edilen mü'minlere hicret etmeleri tavsiyesinde bulunurken bu noktada hangi hedefleri gözetmiş olduğu önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'an kendi öğretilerini kabul etmek suretiyle dünya hayatına yön veren ve bu bakış açısı neticesinde farklı zorluklarla karşılaşan muhataplarının hicret etmelerini tavsiye ederken, bu zorlu yolculuğun neticesinde ortaya çıkacak olan olumlu sonuçlara vurgu yapmak suretiyle onları hicret etmeye teşvik etmektedir. Sonuçları açısından hem dünya hem de ahirete taalluk eden bu teşvikler, inananlara hicretleri esnasında moral ve motivasyon sağlayıcı niteliğe sahiptir. Bu araştırma, inanan muhatapların hicrete teşvik edilmesiyle amaçlanan gayelerin neler olduğunu Kur'anî çerçevede ele almayı amaç edinmiştir. Farklı başlıklar altında bu Kur'anî hedeflerin gözler önüne serilmesiyle hicret yolculuğunun dini kazanımları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, İslam, Hicret, Hedef, Göç.

Varlı, A. (2024). Hicretin Kur'an'î Hedefleri Üzerine Bir Değerlendirme. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 255-274. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1210729>

Geliş Tarihi	27.11.2023
Kabul Tarihi	16.05.2023
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Tefsir, Bayburt, Türkiye, avarli@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9094-861X

2024, 13 (1), 255-274 | Research Article
An Evaluation on the Qur'anic Goals of Hijrah

Abdussamet VARLI¹

Abstract

It can be said that one of the oldest social movements in human history is migration. Although it is different from each other in terms of reasons and leaving the environment where the person was born and grew up is optional in some cases, the issue of migration has been a necessity for human beings at different times. This necessity has not changed today and the adventure of people leaving their homeland for different reasons has continued. It can be said that one of the main reasons that make it necessary for human beings to migrate is the pressures on people in terms of their beliefs and ideologies. In terms of Islam, the migrations that were made and will be made for this reason, It has been discussed under the title of Hijrah, referring to the Prophet. With this approach, the journey called migration was carefully separated from the ordinary act of emigration and reconstituted on a different conceptual basis. Apart from other social, human and economic concerns, the starting point of this hijrah was religious concerns. The point that distinguishes the phenomenon of migration, which continues its existence in different geographies today, from ordinary migrations is the existence of a religious background that feeds this phenomenon. Therefore, the first issue to be addressed in this study will be the epistemological background of the hijrah.

When we look at the history of the pressures made for people to change their values and beliefs, it will be seen that it is as old as the history of humanity and one of the unchangeable facts of the lives of almost all prophets. The persecutions that individuals have suffered because of the values they believe in are discussed in the Qur'an by exemplified by the lives of the prophets, and the believers are supported spiritually by praising them. Therefore, another title of the study will be the migration of some prophets in the Qur'an due to their value judgments and beliefs and the reasons for this.

While advising believers whose beliefs have been interfered with by oppression and persecution to emigrate, another important issue is which goals the Qur'an pursues. While the Qur'an recommends that its interlocutors, who guide the worldly life by accepting its own teachings and encounter different difficulties as a result of this approach, emigrate, it encourages them to emigrate by emphasizing the positive results that will emerge as a result of this difficult journey. These incentives, which are related to both the world and the hereafter in terms of their results, have the quality of providing morale and motivation to the believers during their migration. This research aims to deal with the aims of encouraging believers to emigrate within the framework of the Qur'an. By determining these Qur'anic goals under different headings, the religious achievements of the Hijrah journey were tried to be revealed.

Keywords: Commentary, Qur'an, Islam, Hijrah, Destination, Migration.

Varlı, A. (2024). An Evaluation on the Qur'anic Goals of Hijrah. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 255-274. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1210729>

Date of Submission	27.11.2023
Date of Acceptance	16.05.2023
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Asst. Prof. Dr., Bayburt University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Qur'anic Exegesis, Bayburt, Türkiye, avarli@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9094-861X

Giriş / Introduction

İnsanoğlunun var olmasından günümüze kadar tarihin farklı evrelerinde göç olgusuyla karşılaşmıştır. Aynı zamanda göç kavramı, Kur'an'da kendisine hicret etmek, çıkarılmak (ihraç) gibi kavramlarla da yer bulmuştur (Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/100). Göç olgusunun sosyal, ekonomik, ticari, ailevi birçok nedeninin olabileceği açıktır (Aydın, 2015, s. 103). Temelinde yatmakta olan gerekçelerin farklı olması sebebiyle bu çalışmada sadece, dini saiklerle kendi yurdunu terk etmek anlamına gelen "hicret" kavramı ele alınacaktır. Hicret kavramı, birçok sebebe matuf olarak vatanın terk edilmesi eylemini, dini kaygıları taşıması dolayısıyla diğerlerinden ayırmaktadır (Arslan, 2019, s. 1301; Aydın, 2015, s. 111). Bu yönüyle hicret, geçmiş peygamberlerin birçoğunun ümmetleriyle birlikte maruz kalmış olduğu bir gerçekliği de ifade etmektedir. Dolayısıyla hicret denildiğinde akla gelecek ilk ve en önemli öncül dini yaşantı ve inanca yapılmış baskılar neticesinde gerçekleşmiş olmasıdır denilebilir.

Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesinin İslam tarihi ve Müslümanlar açısından ne kadar önemli olduğu ortadadır. Buradan hareketle hicret kavramı üzerinde hem tarihi süreç içerisinde hem de günümüzde birçok çalışma yapılmıştır (Ağırman, 1998, s. 57; Arslan, 2019, s. 1301; Aydın, 2015, s. 103; Gölcük, 1986, s. 9). Bu ve bunlar gibi çalışmalar içerisinde özellikle yakın tarihte yapılmış olanlar incelendiğinde birçok yönden hicret olgusunun ele alınmış olduğu müşahede edilecektir (Acarlıoğlu, 2022, s. 292; Çakan, 1981, s. 3; Özel, 1983, s. 29; Öztürk, 2001, s. 4). Hicretin genel yansımaları veya özel sonuçları bağlamında ele alınmış olduğu çalışmaların yanı sıra hicret olayının sosyo-kültürel açıdan ele alındığı birçok çalışma mevcuttur (Er, 1988, s. 17; Gündoğdu, 2017, s. 967; Safa, 2012, s. 197). Yine hicret öncesi Mekke ve hicret sonrası Medine'yi sosyal ve dini hayat bağlamında ele alan çalışmalar söz konusudur (Chelhod, 1992, s. 307; Hamidullah, 1995, s. 3). Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesinin fıkhi açıdan tesirlerini ve sonuçlarını ele alan çalışmaların yanında hicretin farklı tefsirlerde ele alınış biçimleri de çalışmalara konu olmuştur (Dönmez, 2018, s. 335; Soycan, 2019, s. 123). Hicretle ilgili rivayetlerin değerlendirilmesi veya farklı sahabilerin hicretlerinin müstakil olarak incelendiği çalışmalar, hicret konusunun İslam toplumu açısından ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır (Özpinar, 2018, s. 195).

Elinizdeki çalışmayı yukarıdaki çalışmalardan ayıran nokta ise, hicretin salt bir olgu olarak ele alınmayıp hicretle amaçlanan hedefleri ortaya koyma çabası olacaktır. Zira Hz. Peygamber'in ve ashabının hicret etmeleriyle amaçlanan birtakım Kur'anî hedefler olması gerektiği açıktır. Bu hedeflerin keyfiyeti ve sonraki İslam ümmetine hedef ve vizyon açısından ortaya koymuş olduğu hususlar, hicretin evrenselleştirilmesi noktasında önemli görülmektedir. Bu noktada elinizdeki çalışmada beş başlık halinde hicretin hedefleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Hicretin Kur'an'î hedeflerinin ortaya konulması noktasında daha çok doküman analizi yöntemiyle klasik tefsir eserleri ve bazı siyer ve İslam tarihi kaynakları incelemeye tabi tutulmuştur. Ayrıca hicret söz konusu olduğunda farklı dönemlerdeki hicret algıları tespit edilmeye gayret edilmiştir. Elde edilen veriler tümevarım metoduyla incelenerek ulaşılan sonuçlar okuyucuya aktarılmıştır.

1. Hicret ve Kur'an'da Hicret Tasvirleri

Geçmişte olduğu gibi günümüz dünyasında da kitlesel problemlerin başında insanların doğup büyümüş oldukları, vatan kabul ettikleri bölgelerden çıkmaya zorlanmaları

gelmektedir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) Küresel Trendler 2020 Raporu'na göre, sadece bir yıl içerisinde savaşlar, şiddet ve zulümler sebebiyle vatanlarını terk etmek zorunda kalmış kişi sayısı 82 milyonu aşmış durumdadır (Anadolu Ajansı (AA), "Dünya", (Erişim 15 Mayıs 2022)). Bu veriler çerçevesinde son otuz yıl içerisinde yüzde otuz artış gösteren göçmen sayısı dünya çapında 271 milyonu aşacak bir sayıya ulaşmış vaziyettedir (Doğrulukpayı, "Bülten", (Erişim 15 Mayıs 2022)). Bu yönüyle bakıldığında dünya üzerinde çeşitli sebeplerle varlığını devam ettiren göç olgusunun geçmiş dönemlere nispetle katlanarak artmış olduğu rahatlıkla söylenilebilecektir. Katlanarak artmakta olan mülteci topluluğu içerisinde Müslüman kitlenin yüzde olarak ön sıralarda olduğu da yadsınamaz bir gerçekliktir.

Dini açıdan değerlendirildiğinde Müslümanların hicret etme potansiyeli, yaşamış oldukları bölgelerdeki karışıklık, savaş ve kıtlık durumları sebebiyle geçmişe nispetle oransal açıdan çok daha fazladır. Şunu hemen ifade etmek gerekir ki Müslüman nüfus içerisinde hatırı sayılır bir kesimin mülteci konumunda olmasını, sadece dini baskılara indirgemek ilk anda gerçekçi olmayacaktır. Ancak arkasında yatan sebepler incelendiğinde küresel düzeyde oluşturulan İslam düşmanlığı çerçevesinde Müslüman olmanın getirmiş olduğu bazı negatif şartlar neticesinde ekonomik ve sosyal hayat şartlarının bozulduğu ve bunun neticesinde toplumların hicret etme mecburiyetiyle karşı karşıya kalmış olduğu görülecektir.

Günümüz İslam toplumlarının büyük bir kısmının muhacir veya ensar konumunda olması, Kur'an'da hicret mefhumunun ele alınış biçimini, muhacir ve ensar için ön görmüş olduğu müjdelere, manevi ve psikolojik açıdan son derece önemli bir hale getirmiştir (Kurtubî, 1964, s. 8/58). Kur'an'da hicretin getirdiği olumsuz bazı durumlara maruz kalanlar için pek çok ayette teselli ve müjde mahiyetinde açıklamalar ve ifadeleri bulmak mümkündür (el-Bakara 2/155; Âl-i İmrân 3/139; el-En'am 6/17; el-Hadid 57/22, 23).

Tüm dünyada olduğu gibi Müslüman toplumların da bugün en önemli sıkıntıları arasında yer alan hem göç edenler hem de yoğun göçe maruz kalanlar açısından belli sıkıntıları beraberinde getiren hicret olgusu, ele alınacaktır. Bu bağlamda incelenecek olan noktalardan ilki, hicretin epistemolojik arka planıdır. Daha sonra, geçmiş ümmetlerden hicret etmeye maruz kalan peygamberler ve ümmetlerine Kur'an'ın yaklaşımıyla verilmek istenen mesajlara dikkat çekilecektir. Zira geçmiş ümmetlerin çekmiş olduğu sıkıntılar karşısında peygamberleriyle birlikte bu sıkıntılara karşı ortaya koymuş oldukları olumlu tutumlar örneklik açısından önemlidir. Bu tutumların Kur'an'da örnek olarak verilmesi ilk Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicret etmiş olduğu zamana denk gelmektedir (Hâzin, 1415, s. 1/143). Dolayısıyla muhacirlerin çekmiş olduğu o günkü sıkıntılar karşısında moral ve motivasyonlarının üst seviyede tutulmasına âyetler yardımcı olmuştur. Peygamberler de kendi hayatlarındaki örneklikleriyle inananların güncel hayatlarında karşılaşmış oldukları sıkıntılara verecek oldukları tepkileri minimize etmiş ve psikolojilerini düzeltme noktasında olumlu rol üstlenmişlerdir (Mukatil b. Süleyman, 1423, s. 1/182).

Geçmiş ümmetlerin inançları sebebiyle karşı karşıya kalmış oldukları eziyet ve zulümlere maruz kalma, vatanlarından sürülerek yurtsuz kalma gibi sıkıntılar, belli yönleriyle günümüzde de varlığını sürdürmektedir. İslam hem muhacir hem de ensara belli vazife ve sorumluluklar yüklemek suretiyle, sosyal açıdan birçok probleme gebe toplu göç dalgalarının getirmiş olduğu problemleri minimize edebilmiştir. Bunun tarihe mal olmuş

aynı inancı paylaşmanın en güzel örneklerinden biri Medine’de uygulanan muâhât (Algül, 2005, s. 306) sözleşmesidir.

Günümüzde, aynı inancı paylaşmayan toplulukların ideolojik arka planla hareket etmek suretiyle ortaya koymuş oldukları tarafgir yaklaşım yukarıdaki aksine birçok sıkıntı ve sosyal bunalımları beraberinde getirmiştir. Nitekim zor şartlar altında bulunma nedeniyle yurtlarını terk etmek zorunda kalmış olan Müslüman kitlelerin özellikle Avrupa’ya ulaşma çabalarında zuhur eden olaylar insanlığın vicdan ve onurunu yaralayacak boyutlara ulaşmıştır (Anadolu Ajansı (AA), “Dünya”, (Erişim 15 Mayıs 2022)). Bu fütursuz bakış açısı maalesef Müslüman toplulukları da kısmi olarak etkisi altına almış ve bazı hatalı bakış açılarının ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir. Bu bağlamda elinizdeki çalışma inananmış toplulukların, böylesi kitlesel hareketler karşısında takınması gereken sonuçları Kur’anî bir referansla ortaya koymaya gayret etmiştir.

1.1. Hicret

Arapça h-c-r (حجر) kökünden türemiş olan *hicret* kelimesi; “bir şeyi veya bir yeri terk etmek, ondan yüz çevirmek, bir yerden ayrılmak suretiyle başka bir yere gitmek” gibi manaları ihtiva etmektedir (ez-Zebîdî, 1974, s. 14:397). Buna göre *hicret* kelimesinin genel olarak manası “terk etmek”; özel olarak ise, “bir bölgeden başka bir bölgeye intikal etmektir”. İslam âlimlerinin bir kısmı hicreti; “küfrün olduğu bölgeyi terk etmek suretiyle İslam topraklarına yerleşmek” olarak anlamıştır (el-İsfahânî, 2011, s. 833; Cürçânî, 1983, s. 256; Muẖhiruddîn ez-Zeydânî, 1433/2012, s. 1/66). İster yerlisi olsun isterse hayatını idame ettirme noktasında sonradan yerleşmiş olsun, bulunduğu beldeyi terk edip başka bir bölgeye giden kimseye ise “muhacir” denilmiştir (İbn Manzûr, 1414, s. 5/251). Hicret kelimesi İslami literatür içerisinde ise Hz. Muhammed’in ve ashabının, Mekke’deki şartların getirmiş olduğu mecburiyet sonucunda Medine’ye gidip yerleşmesini ifade etmektedir (Önkal, 1998, s. 458).

Tarih boyunca insanoğlu topluluk veya fert halinde bir bölgeden başka bölgeye, değişik sebepler dairesinde göç etmiş ve bu hareket birçok sosyal değişim ve gelişime yol açmıştır (Gürkan, 2006, s. 6,7). Tarihi süreç içerisinde devam eden ve toplumların birbirlerini tanımalarını ve belli açılardan gelişimlerini beraberinde getirmiş olan bu göç olgusunun sosyal, siyasi, ekonomik ve dini olarak birbirinden bağımsız birçok sebebi bulunabilmektedir (Sarıkaya, 2018, s. 238). Bu sebepler arasında hicreti göç olgusundan ayıran temel farkın dini kaygı ve inançtan hareketle meydana gelmiş olmasıdır denilebilir. Bu sebeple hicret için dini sebeplerin ağırlıkta olduğu zorunlu bir göç demek yanlış olmayacaktır.

Kur’an-ı Kerim’de hicret kavramı farklı kullanımlarıyla karşımıza çıkmaktadır (el-Bakara 2/218; Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/34, 89; et-Tevbe 9/20; Meryem 19/46; el-Furkan 25/30; el-Müzzemmil 73/10; el-Müddessir 74/5, 97). Din ve inancın yaşanması noktasında ortaya çıkan zorluklar neticesinde doğduğu, yaşamını idame ettirmiş ve kendisine ikamet olarak kabul etmiş olduğu yerleri terk edip, bu zorluklarla karşılaşmayacağı bölgelere giderek o beldeleri kendisi ve ailesi için yeni yaşam alanı seçmek manasındaki hicret, aslında tüm peygamberlerin ortak sünneti olagelmıştır. Zira gelenek görenekten veya günlük yaşantıdan, insani ilişkilerin keyfiyetine varıncaya kadar hayatın akışı içerisinde ortaya çıkmış ve çıkabilecek olan yanlışları düzeltmek gibi bir misyonla risâlet görevini üstlenmek, beraberinde birçok zorluğun yanında en başta inanmayanlar tarafından istenmeyen kimse ilan edilmeyi getirecektir. Temel bakış açısının var olan iyilikleri

insanlar arasında yaygınlaştırıp, adaletsizlikleri gidermek olan hayat felsefesine (Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; el-A'râf 7/157, 199; et-Tevbe 9/71, 112; el-Hac 22/41), toplumdaki erk sahiplerinin direnç göstermesi de beklenilebilecek tepkilerden biridir. Güç sahipleri tarafından istenmeyen adam ilan edilmesi, sürecin içerisinde peygamber ve takip edenleri için baskı ve zulümlerin artmasını ve nihayetinde yeni yaşam alanları edinme adına terk-i diyâr etmeyi zorunlu kılacaktır (İbn İshâk, 1978, s. 159, 213). Bahsi geçen durum, Kur'an kıssalarında birçok peygamber için karşımıza yurtlarından çıkarılma şekliyle çıkmaktadır.

Yeni bir toplum inşası adına güvenli bir yaşam alanı edinmek için Hz. Lût, Hz. Hûd, Hz. Salih, Hz. Şuayb (Hûd 11/64, 65), Hz. Yunus (es-Saffât 37/140-147), Hz. İbrahim (İbrahim 14/37), Hz. Musa (eş-Şuarâ 26/52; Tâhâ 20/77), ve nihayetinde Hz. Muhammed, Kur'an'ın hicret ettikleri bildirilen ve örnek olarak sunduğu peygamberlerdendir (en-Nisâ 4/100; et-Tevbe 9/100, 117; en-Nûr 24/22). Dolayısıyla Kur'an'a bakıldığında hicret mefhumunun inanan kimseler için hayatın herhangi bir safhasında karşılaşılabilecek doğal bir durum olduğu görülecektir.

1.2. Kur'an'da Hicret Tasvirleri

Hicret denildiği zaman, inanç ve davaları gereği fert veya toplulukların bir bölgeyi terk ederek başka beldelere isteyerek göç etmesi ya da güç kullanılarak buldukları bölgeden çıkarılması anlaşılmalıdır. Bu bağlamda, Hz. Peygamber'den önce tevhit mücadelesi çerçevesinde yurtlarından çıkan ve çıkartılan birçok peygamberin var olduğu Kur'an'da teyit edilmiştir (el-Ankebût 29/26; el-A'râf 7/88). Tevhit mücadelesi veren ve dolayısıyla toplumlarının var olagelmiş yaşantı tarzlarına bir nevi müdahale ederek onları hak nizamı etrafında toplama yolunda farklı girişimlerde bulunan peygamberlerin buldukları yerlerde rahat ve huzur içerisinde ol(a)mamaları adeta nebevî bir sünnet olarak görülebilir. Zira toplumların yapageldikleri kültür ve örflerine müdahale etmek günümüzde de ciddi tepkilere neden olabilmektedir. Örf olarak cari olan bir yanlışın düzeltilmesi noktasında yapılan tebliğin muhataplarda ters tepkiye neden olması çok muhtemeldir. Hatta bu durumun İslam adına ve Müslüman bir toplumda yapılması esnasında, ayet veya hadislerden delil getirilse bile toplumda makes bulması zaman alabilmektedir. Hele yapılacak uyarının kendisini daha seküler olarak tanımlayanlara yönelik olmasının günümüz toplumlarında getirecek olduğu sıkıntı aşıkardır. Bu tepkinin klan ve kabile hayatı yaşayan toplumlara gelmiş olan peygamberler ve onların getirmiş oldukları yeni öğretileri için, etki açısından daha yüksek olması kaçınılmaz bir durumdur.

Toplumların kendi kültürlerini koruma adına yeni süreçlere vermiş oldukları tepkinin Kur'an'daki peygamber kıssaları özelinde en güzel örneklerinden birisi Hz. İbrahim örneğidir. Bilindiği üzere o, beraber yaşamış olduğu toplumun yanlış inancına karşı tavır alması sebebiyle, paganist ileri gelenler tarafından ateşe atılarak ortadan kaldırılmak istenmiştir (el-Enbiyâ 21/68). Bölgenin hâkimi konumunda olan Nemrut isimli yöneticinin emriyle oluşturulmuş olan devasa bir ateşe atılarak kendisi ve getirmiş olduğu risâlet ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (ed-Diyâr Bekrî, t.y., s. 1/82, 83). Kavminin bu derece ileri gitmesi sebebiyle yaşadığı bölgeyi terk edip; “Doğrusu ben rabbimin emrettiği yere hicret ediyorum” (el-Ankebût 29/26) diyerek Filistin bölgesine hicret etmek zorunda kalmıştır (es-Semerkindî, 1993, s. 2/630). Hz. İbrahim'e ilk iman eden ve kardeşinin oğlu olan Hz. Lût da bu hicretine katılmış (el-Enbiyâ 21/71) ve onunla beraber Filistin bölgesine hicret etmiştir. Rivayetlerde Hz. İbrahim'in Irak'ta bulunan Koti (كوتی)

şehrinden (el-Hamevî, 1995, s. 4/487) ayrılarak önce Harran sonra ise Filistin bölgesine göç etmiş olduğu anlatılmaktadır (es-Semânî, 1997, s. 3/392).

Kur'an'da benzer bir örneği Hz. Şuayb kıssasında görmek mümkündür. Nitekim Hz. Şuayb'i kavminin ileri gelenleri, kendilerini uyarması karşısında, ona inanmış olanlarla beraber toplumdaki sürülerek çıkarmakla tehdit etmişlerdir (et-Taberî, 2001, s. 12/561). Hiç şüphesiz bu sürülme tehdidinin altında, yapılan uyarı ve ikazlardan memnuniyetsizlik ve elçinin ortaya koymuş olduğu yeni durumdan hoşnutsuzluk yatmaktadır. Bu tehdidin önemli sebeplerinden birinin ise kendilerinin büyüklüğü karşısında muhataplarını hafife almaları ve toplumsal statü itibariyle onu zayıf kabul etmiş olmalarının olduğu söylenilebilir (el-Mâturîdî, 2005, s. 4/500).

Hız. Musa Firavun'la girişmiş olduğu mücadelesinde yine kendisine iman etmiş olan kimseleri arkasına alarak otoritenin tasallutundan kurtulmuştur. Bu süreçte Hız. Musa tüm tebliğ ve uyarıları neticesinde devlet gücünün hedefine oturtulmuş ve alınan kararlar yok edilmeleri amacıyla harekete geçmiştir. Önünde deniz, arkasında Firavun ve askerlerinin baskısından kurtulmayla (es-Semânî, 1997, s. 3/345) nihayet bulacak bu kaçış yine iman edenlerin kendi topraklarını terk ederek baskı ve zulümden kurtulma çabası, yani hicret etmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihte yaşamış peygamberlerin hak davalarını tebliğ sürecinde yaşamış oldukları deneyimler birbiriyle benzerlik arz etmektedir. Peygamberlerin tevhid mücadelesi esnasında, güç sahiplerinin kendilerinden isteği davalarını terk edip tekrar eski görüş ve düşüncelerine geri dönmeleri olmuştur. Bu durum ya resullerin öldürülmesi ya sürgün edilmesi veya kavimlerinin dinine dönmeleri şeklinde üç farklı istek halinde cereyan etmiştir (el-Mâturîdî, 2005, s. 4/500, 501). Toplumun ileri gelenleri peygamberleri ve peygamberlere tabi alt tabakadan olan kimseleri farklı şekilde tehdit etmiş, güçleri yettiğinde baskı ve zulüm yapmak suretiyle davalarından vazgeçirmeye çalışmışlardır. (ez-Zemahşerî, 1407, s. 2/131). Günümüzde kişilerin inançlarının gereğini yapma noktasında iş ve eğitim hayatlarıyla tehdit edilmeleri, insanoğlunun fitratının değişmediğinin de göstergesi kabul edilebilir.

Kur'an ayetlerine bakıldığında hicret mefhumunun her peygamberin hayatında bir yönüyle vuku bulmuş olduğu söylenebilir (Önkal, 1998, s. 458). Nûh kavminin, Âd ve Semûd kavimlerinin Kur'an'da ibret olarak verilmesi (İbrahim 14/9) ve hepsinin bezer tepkilerle peygamberlere yaklaşması, risalet tarihinin en değişmez olayları arasında hicretin var olduğunun bir göstergesidir (el-İsra 17/77).

Kur'an'da dile getirilmiş geçmiş ümmetlerin kıssaları, Hız. Peygamber ve ashabına bir hedef gösterme, yüklerini hafifletme, onları teselli etme ve ilahi desteğin kendileriyle olduğunu ifade etme bağlamında kendine yer bulmuştur (İbn Acîbe, 1419, s. 4/229). Bu çerçevede maruz kalmış oldukları aşırı zulüm ve baskı neticesinde Mekkeli Müslümanların ilk hicreti risaletin altıncı yılında Habeşistan bölgesine olmuştur (İbn Hazm, 1900, s. 55). On yedi kişiyle yapılan ilk hicretin akabinde yüze yakın (Önkal, 1998, s. 459) kimseden oluşan diğer grup bir yıl sonra aynı yolu takip ederek yurtlarını terk etmiş ve hicret edenler kervanına katılmışlardır (Bikâî, 1984, s. 12/441). Bu bağlamda Tâhâ Sûresi'nin indiriliş sebeplerinden birinin sıkıntılı ve inananlar için zor geçen yıllarda, Müminleri teselli etmek ve ortaya çıkan durumun kalıcı olmadığını ifade etmek için nazil olduğu rivayet edilmiştir (er-Râzî, 1420, s. 22/7). Dolayısıyla iman edenlere içlerinde bulunmuş oldukları ve imtihana tabi tutuldukları hallerin sadece geçici bir durum

olduğu ve Kur'an'ın indirilme gayesinin inananların eziyet görmesi olmadığını vurgulamaktadır. Bu durum Hz. Peygamber zamanında cari olduğu gibi, kendisinden sonra gelecek tüm inananları şamil bir duruş arz etmektedir.

Kur'an Hz. Peygamber ve ashabının hayatlarında vuku bulan hicret hadiselerine de farklı örnekler vermek suretiyle değinmektedir. Bu çerçevede Hz. Musa'nın Firavun'un zulmünden kaçması neticesinde varmış olduğu hicret durağında, saadete ererek daha sonra Firavun'un mülküne sahip olduğunun ifade edilmesi bunun örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Yine Tâhâ Sûresinde kendisinde yer bulan bu Kur'anî tasvir, Hz. Muhammed ve ashabı için bir ibret ve müjde mesabesindedir. Çünkü Hz. Peygamber tıpkı Hz. Musa'nın terk etmiş olduğu topraklara dönmesinde olduğu gibi Medine'ye hicretinden sonra geri dönecek ve Mekke'nin efendisi olacaktır (Bikâî, 1984, s. 14/235, 236).

Hz. Peygamber ve ashabının Mekke'den çıkarılma serüvenine bakılacak olursa; bunun bir kavga, bir anlaşmazlık, bir dava veya ikili ilişkilerden kaynaklanan başka bir mücbir sebebe dayanmadığı görülecektir (Aydın, 2015, s. 111). Kur'an'ın ifadesiyle insanların yerlerinden ayrılmaları, dost ve akrabalarını, ahab ve yakınlarını, kardeş ve komşularını terk ederek başka bir bölgeye göç etmelerinin sebebinin sadece iman etmiş olmaları karşısında duyulan büyük öfke olduğu görülecektir (İbn Kesîr, 1999, s. 2/191). Zira muhacirlerin birçoğu Medine'ye hicret ederken mallarını geride bırakarak sadece inançlarını yaşamaları karşılığında göç etmiştir (İbn Hişâm, 1955, s. 1/477). Bu çerçevede Müslümanlara cihat etmeleri noktasında izin verilen; *"Saldırıya uğrayanlara zulme mâruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kadirdir."* (el-Hac 22/39) ayeti ile ilgili yorumlara bakıldığında görüleceği üzere, iman edenlerin Mekke'den çıkarılmalarının, birinin kanunu dökme, birinin malını haksız yere alma veya akrabalık bağlarını kesip düşmanlık etme gibi hiçbir makul sebep yoktur (Mâtürîdî, 2005, s. 7/423). Bu haksız ve hadsiz sürgüne sebep olan şeyin, iman edenlerin sadece "lâ ilâhe illellah" demek suretiyle tevhit inancını benimsemiş olmaları (es-Semânî, 1997, s. 3/442) ve en tabii insani hak olan dini inanışlarını değiştirme olduğu Kur'an tarafından da ifade edilmektedir.

Yukarıda bahsi geçen meselede dikkat çekilmesi gereken hususlardan bir tanesi, iman edenlere yapılan onca eziyet, işkence, ötekileştirme, mallarına el koyma, yurtlarından çıkarma gibi her biri diğerinden daha kötü kabul edilebilecek eylemlerin neticesinde, Yüce Allah'ın savaşmalarına izin vermesini bu olaylara değil, bütün bu çekilenlerin neticesinde hala dinlerini yaşamalarına izin verilmemesine bağlamasıdır (İbnü'l-Arabî, 2003, s. 3/301). Bu bakış açısı aynı zamanda -ayette ifadesini bulan- inancını yaşamak için yola çıkıp türlü eziyetlere göğüs gerenlerin korunmasını Yüce Allah'ın kendi üzerine almasının bir sünnetullah olduğunun da göstergesidir (el-Hac 22/40). Bu hakikati ifade sadedinde Hac sûresinde kendisine yer bulmuş olan; *"Onlar sırf "Rabbimiz Allah'tır" dediklerinden dolayı haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler -ki oralarda Allah'ın adı çokça anılır- yıkılır giderdi. Allah kendi dinine yardım edenlere muhakkak yardım edecektir. Kuşkusuz Allah güçlüdür, mutlak galiptir"* (el-Hac 22/40) ayet dikkat çekicidir. Ayyette ifadesini bulan bir diğer hakikat ise, inananların hak olan davaları yolunda göstermesi ve ortaya koyması gereken mücadeleyi vermelerinin gereğidir. Zira Allah Teâlâ işin kutsallara ulaştığı noktada savaşa izin verilmeyecek olmasını, mescitler ve kutsalların yıkılıp gitmesiyle ilişkilendirmektedir (el-Kurtubî, 1964, s. 12/70). Bu da

inanca dayanan kutsalların korunması noktasında her bir inanana mutlak görev düştüğünün en açık ifadelerinden biridir. Bu çerçevede Allah Teâlâ inananlara düşen görevlerden birinin, hedef ve gayesi belirlenmiş yolculuk (hicret) olduğunu belirtmiştir.

2. Hicretin Kur'anî Hedefleri

İman edenlerin inançlarını hayatlarına aktarma açısından karşı karşıya kaldıkları ve kalabilecekleri sıkıntı, zorluk ve zulümlerin giderilmesi noktasındaki, Kur'an referanslı alternatiflerden bir tanesi hicret olarak kabul edilmiştir (en-Nahl 16/110). Bu alternatif, salt bir göç veya yolculuk olmaktan öte, sonuçlarını Allah Teâlâ'nın belirleyip uygulama alanına koyacağı, inananların üstünlüğüyle sonuçlanması yanında, Allah'ın dininin yayılması gibi ulvi bir görev icra edecek ilahi bir yönlendirmedir. Bu açıdan bakıldığında *hicret*, tahmin edilebilen veya bilinemeyen sonuçları açısından farklı hedefleri olan bir yer değiştirmedir. Bu hedefler açısından hicret ele alındığında, başlangıcı itibariyle olumsuzlukları çağrıştıran olsa da sonuçları değerlendirildiğinde inananlara farklı müjdeleri beraberinde getiren bir yolculuk olduğu anlaşılacaktır.

2.1. İnanıcı Yaşama Hedefi Olması

İman edenlere inançları sebebiyle gördükleri zulüm ve işkenceden kurtulma amacıyla gösterilen çıkış yollarından biri, buldukları bölgeyi terk ederek kendileri için uygun başka bölgelere hicret etmektir. Bu sebeple Kur'an bu tip hicretler için *ihraç* (zorla çıkarılma) tabirini kullanmıştır (el-Bakara 2/191; el-Enfâl 8/30; et-Tevbe 9/40; el-İsrâ 17/76; Muhammed 47/13; el-Mümtehine 60/8, 9). Mekke'den Müslümanların hicret etmelerine izin verilmesi ve onların gönüllü olarak bu çağrıya kulak vererek yurtlarını değiştirmelerinin temelinde yatan hakikat, artık dayanılmayacak boyutlara ulaşan zulüm ve işkencenin varlığıdır (el-Mâtürîdî, 2005, s. 2/565). Zira Mekke'de iman edenler Allah'ın indirmiş olduğu ayetleri okuyor, onlara kulak verip itaat ediyor olmaları sebebiyle birçok işkenceye maruz kalıyor ve hatta bu sebeple canlarına kıyılıyordu (et-Tûsî, t.y., s. 3/90).

Kur'an'da, yaşamış oldukları toplumun güçsüzleri olmaları sebebiyle inançlarının gereğini yerine getirmemeyi bahane olarak ileri sürecek olan kimseler için nazil olan ayette bunun bir mazeret olarak kabul edilmeyeceği; "*Kendilerine yazık etmekte iken hayatlarını sona erdirdikleri kimselere melekler "Ne işte idiniz?" dediler, (onlar) "O yerde zayıf görülenlerden idik" cevabını verdiler. Melekler ise "Allah'ın arzı geniş değil miydi, hicret etseydiniz ya!" dediler. İşte onların barınağı cehennemdir ve orası gidilecek ne kötü bir yerdir!"* (en-Nisa 4/97) ayetiyle ifade edilmiştir. Bu ayet, bulunduğu yerde inancının gereğini yerine getiremeyenlere hedef olarak hicret etmeyi teklif etmektedir. Her ne kadar bu ayetin sebebi nüzulü olarak münafıkların takınmış oldukları tavırlar gösterilse de (el-Mâtürîdî, 2005, s. 3/334) mümin olduklarını bile söyleyemeyecek derecede toplumun alt tabakasından olmanın kişileri sorumluluktan kurtaramayacağı ortaya konulmuştur (Mukatil b. Süleyman, 1423, s. 1/401). Hatta imanlarını açık etme ve imanının gereklerini ifa edememe noktasında zulme maruz kalanların hicret etmesinin farz olduğu görüşünde olanlar da mevcuttur. Farz telakki edilmesinin sebebinin ise ayetteki "*onların barınağının cehennem*" olacağı hususunda takdir edilmiş cezanın ağırlığı olmuştur (Cessâs, 1994, s. 2/313).

İslam beldesinde bulunmadığından dolayı baskı ve zulüm endişesiyle inancını açıklayamayan, hicret imkânı olduğu halde İslam beldelerine hicret etmeyenlerin sorumluluktan kurtulamayacağı ve hicret etmelerinin gerekli olduğu başka bir ayette de şöyle ifade edilmiştir. "*İman edip de hicret edenler, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihat*

edenler ve onları bağışlarına basıp yardım edenler birbirlerinin yâr ve yakınlarıdır. İman edip de hicret etmeyenlere gelince, göç edinceye kadar onlarla aranızdaki bağ (yakınlık) sebebiyle hiçbir sorumluluğunuz yoktur.” (el-Enfâl 8/72). Akrabalık bağının kesilmesi birçok ayette şiddetli şekilde kınanmış olduğu halde (en-Nisa 4/1; er-Ra'd 13/21, 25; en-Nahl 16/90; el-İsrâ 17/26; en-Nûr 24/22; Muhammed 42/22) kendi rızasıyla ve imkânı olduğu halde Allah'ın dinini daha iyi ve rahat yaşama adına hicreti göze alamayanlara karşı diğer müminlerin sorumluluğunun kaldırılmış olması da hicret etmenin aslında bir tercih değil şartlar gerektirdiğinde bir zorunluluk olduğunu ortaya koymaktadır. Hicretin bir tercih olmaktan çok inananlar için zorunluluk olduğunu, hicret etmeyenler için yapılmış uyarılarda göze çarpmaktadır. Bunlar Müslümanlarla aynı safta olmamanın getirdiği tek kalma, ikincisi ise ahirette karşılaşılabilecek kötü sondur (Sıcak, 2018, s. 57). Çünkü kurulu bütün düzenini bozmak suretiyle bambaşka bir hayatın tercih edilmesi aynı zamanda Allah'a ve Resulüne güvenmek ve onları tasdik etmek olarak kabul edilmiştir (el-Mâtürîdî, 2005, s. 5/269; İbn Hişâm, 1955, s. 1/477).

Netice itibariyle insanlık tarihi boyunca inananların çevresi tarafından farklı şekillerde zulüm ve baskı görmesi var olagelmıştır. Kur'an'da zulüm ve baskılar neticesinde inancının gereğini yapamayanlar için tıpkı önceki ümmetlerde olduğu gibi hicret etmek bir çıkış olarak sunulmuştur. Gidilecek olan yeni beldelede Allah'ın yardım ve inayetinin hicret edenlerle birlikte olacağı da ayetler tarafından müjdelenmiştir. Bu bağlamda inancının gereğini yaşayamama durumunda kalanlar için hicret etmek bir seçenek değil adeta bir zorunluluk ve kurtuluş reçetesi olarak ortaya konulmuştur. Ortaya konulan bu reçete ise Allah Teâlâ'nın kişiyi yalnız bırakmayacak olduğu müjdesiyle muhatapları rahatlatacak ve motive edecek bir içeriğe sahiptir.

2.2. İmtihan Bilinci Kazandırma

Dünya hayatını yaşayan her bir fert için hayatının birçok anında türlü sıkıntılar, hastalık ve musibetlerle karşı karşıya kalması muhtemeldir. Bu süreç içerisinde karşılaşılan belâ ve musibetler inananlar için birer imtihan mesabesindedir. Hayat içerisinde karşılaşılan en kritik ve ağır imtihanlardan bir tanesi ise doğup büyüdüğü ve dolayısıyla bir yönüyle bağlandığı çevreyi terk etmek zorunda kalmaktır. Bu terk edişin farklı sebepleri olsa da bunlar içerisinde en önemlilerinden biri inancı ve değerlerini yaşayabilme adına bu yer değiştirmeye mecbur kalınmasıdır. Temelinde Hak rızası ve dava şuuru olması hasebiyle bu terk ediş hicret şeklinde anılmaktadır. Bu şuur ve bilincin kazanılması sayesinde inananlar karşılaşmış oldukları böylesine büyük imtihanlardan başarıyla çıkmaya gayret ederler (Sıcak, 2018, s. 45).

Tevhit anlayışının dünyada hâkim kılınması noktasında vazife ve anlayış birliği içerisinde olan peygamberler için kurtuluş olarak gösterilen hicret olgusunun, bu yönüyle inanan kimseler için bir imtihan olduğuna vurgu yapılmıştır. “Yoksa sizden öncekilerin çektikleriyle karşılaşmadan cennete girebileceğinizi mi sandınız?” (el-Bakara 2/214) ayetiyle Kur'an'da kıssaları geçmekte olan veya bahsi geçmeyen ümmetlerin hayatlarında karşılaşmış oldukları birçok imtihan, sıkıntı ve zulüm inancı her bir fert için mukadder kabul edilmektedir (Sıcak, 2018, s. 46). Bu mukadderat çerçevesinde muhtemel olasılıklardan bir tanesi de yaşadığı ve hayatını idame ettirmiş olduğu yurdunu terk ederek başka topraklara göç etmektir.

Allah Teâlâ'nın kendine iman etmiş olan kullarına hicret ruhuyla vermek istediği mesajlardan bir diğeri, iman nimetinin değerini bilerek gereğini yerine getirme bilinci

olmalıdır. Zira inancı sebebiyle bedel ödeyenler bu bedel sebebiyle imanlarına daha sıkıca sarılma noktasında refleks ortaya koyacak ve bilinçli birer mümin olabileceklerdir. Aksi durum olarak ifade olunabilecek husus ise, dini bilgi ve donanımına sahip olmanın yanında, bu bilginin kişiye sağlaması gereken bilinçten uzak kalmaktır ki bu durum, Kur'an'da zemmedilmiş ve kınanmıştır. *“Tevrat'la yükümlü tutulup da onun hakkını vermeyenlerin durumu, koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer”* (el-Hucurât 49/14) ayeti bu durumu ortaya koyan en temel bakış açısını oluşturmaktadır (et-Tabâtabâî, 1997, s. 2/161, 162). Bu sebeple iman tabiatının gereği, inanılana güvenmeyi gerektirir. Bu güven ise zor durumda kalınup dinin gereği yapılamadığında, Allah Teâlâ'ya karşı güvenmenin ifadesi olarak hicret etmeyi göze almaktır. Zira iman sadece sözle tamamlanan ve kemale eren bir ideolojiden öte, tarz ve eylem ile ispat edilmesi gereken bir hayat biçimidir. Bu sebeple Kur'an'da bedevi Arapların belli saiklerle iman ettik demeleri kabul görmemiş ve imanın sözden ibaret olamayacağına mutlak olarak kalbin ve azaların eylemi olduğuna işaret edilmiştir (eş-Şa`râvî, 1991, s. 913, 914).

Dünya hayatının genel manada oyun ve eğlence olduğunu ifade eden ayetler yanında (Âl-i İmrân 3/14; el-Kehf 18/46; el-Kasas 28/60) ebedi saadete erişmenin yerinin de dünya hayatındaki imtihanlara sabretmek ve sakınmaktan geçtiği Kur'an'da birçok kez vurgulanmıştır (el-Bakara 2/212; el-Kehf 18/28). *“Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu denemek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur.”* (el-Mülk 67/2) ayetinde de ifade edildiği şekliyle, imtihan bilincini kazandırarak dünyaya gönderiliş amacını güzel bir şekilde kavrayabilme adına inananların farklı zorluklarla denenmesi sünnetullahın bir parçasıdır. Bu sebeple farklı ayetlerde bu duruma dikkat çekilmiş ve şu benzer vurgularla inananlar uyarılmıştır: *“Yoksa Allah içinizden cihat edenleri ortaya çıkarmadan ve sabredenleri belirlemeden cennete gireceğinizi mi sanıyordunuz?”* (Âl-i İmrân 3/142), *“İnsanlar, denenip sınavdan geçirilmeden, “İman ettik” demekle bırakılacaklarını mı sanıyorlar?”* (el-Ankebût 29/2). Nihayetinde ortaya çıkan sonuç şu şekilde açıklanabilir: Allah iman edenleri hayatları boyunca belli imtihanlardan geçirerek hem imanlarını olgunlaştırma hem de ahiretteki ebedi yurtlarını imar etme imkânlarını kendilerine vermektedir. Bu imtihanların en önemlilerinden birisi ise Allah yolunda O'nun ikram etmiş olduğu birçok nimeti geride bırakmak suretiyle, sadece O'na güvenmenin ifadesi sayılabilecek yeni bir yaşam alanı belirleme adına yapılan hicrettir.

2.3. Kardeşlik Ruhuyla Zulme Karşı Kenetlenmek

İslam dininin ana hedeflerinden en önemlisi fertleri birbirine kardeşlik bağlarıyla bağlı, İslam'ın getirmiş olduğu evrensel değerlerin uygulandığı, ilişkilerin saygı etrafında şekillendiği toplumsal yapıyı inşa etmektir. Bu sebeple Medine'ye hicret edince Hz. Peygamber'in hayata geçirdiği ilk icraat muhacir ve ensarın kardeş ilan edilmesi olmuştur (Algül, 2005, s. 306). Bu hedefin gerçekleşmesinde ise her bir ferdin kendi üzerine düşen sorumluluklarını yerine getirmesinin yanı sıra Allah'ın bir lütfu ve ikramı olduğu; *“Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O'nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz”* (Âl-i İmrân 3/103) ayetiyle ifadesini bulmuştur.

İslam'ın hedeflediği yukarıdaki toplumun gerçekleşme süreci risaletin ilk yıllarıyla başlamıştır. Risalet'in ilk yıllarında, yeni bir dava ve yeni bir din etrafında kenetlenme gayreti içerisinde olan iman edenlere karşı çetin ve acımasız bir zulüm hareketinin başlatılmış olduğu bilinen bir husustur (Azimli, 2006, s. 56). Bu çetin ve çekilmez durumdan kurtuluş ve çıkış olarak Hz. Peygamber inananlara, ilk olarak Habeşistan'a

hicret edip yeni bir yurt edinmeyi salık vermiştir (Önkal, 1998, s. 459). Fakat kendi kimliğini ve toplumsal statüsünü kazanmış olduğu ortamdan vazgeçerek tabiri caizse her şeye sıfırdan başlamak bir insan için verilmesi gereken en zor kararlar arasında olmalıdır. Zira böyle bir kimse önceki toplumunda edinmiş olduğu statüye kavuşmak için yeni ortamında geç kalmış bir bireydir (Balcioglu, 2007, ss. 82-84). Dolayısıyla hicret etmiş olduğu yeni bölgedeki kimselerle olan diyalogo, onların hüsnü kabulü ve pozitif yaklaşımları, muhacirin yeni hayatını kurma ve devam ettirebilmesi adına son derece önem arz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında hicretin temel hedeflerinden bir tanesinin inanan kimselerin arasındaki kardeşlik şuurunu ve yakınlığı güçlendirmek olduğu görülecektir (Gölcük, 1986, s. 11).

Kur'an, inançları ve yaşam tarzlarına olan müdahaleler sebebiyle bulunduğu yeri terk etmek zorunda kalanlara yüklemiş olduğu sorumluluk kadar muhataplarına, yani bu durumda olmayan ve İslam beldesinde yaşayan diğer Müslümanlara da önemli vazifeler telkin etmiştir. İslam kardeşlik hukuku diye ifade edilebilecek bu bakış açısı, Medine'de bulunanların Mekke'den hicret etmek suretiyle kendilerine sığınmış olanlara göstermiş olduğu yakınlığın ifade edilmiş olduğu şu ayet-i kerimede bulmaktadır: *"Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarsa işte kurtuluşu erecekler onlardır"* (el-Haşr 59/9). Bu ayet Medine'de yerleşmiş ve İslam dinine girmiş olan daha sonra kendilerine sığınan Mekkeli iman edenlere karşı tutunmuş oldukları tavır sebebiyle Yüce Allah'ın övgüsüne nail olan ensardan bahsetmektedir. Ensar özelinde bu ayetle hicret edenlere karşı takınılması gereken bu tavır övülmüş ve İslam kardeşliğinin bunu gerektirmiş olduğuna vurgu yapılmıştır (İbn Âşûr, 1984, s. 28/91). Hz. Peygamber, muhacirleri sahiplenmeleri ve İslam adına kalıcı izler bırakıp, en güzel şekilde ev sahipliği yapmış oldukları için Medine'li ensarı birçok kez övmüştür (İbn Hişâm, 1955, s. 2/499).

Medineli ensar topluluğunun, Kur'an'ın bahsedilen övgüsünü kazanma noktasında ortaya koymuş oldukları samimiyet ve kadirşinaslık takdire şayandır. Zira yukarıda zikri geçmekte olan ayetin sebebi nüzulü için bizlere ulaşan rivayetler bu durumu net olarak ortaya koymaktadır. Ensardan bir kişinin kendisine gelen muhtaç muhacirden birini misafir etmesi ayetin indiriliş sebeplerinden birini teşkil eder. Söz konusu rivayete göre evinde sadece bir öğünlük kendi ve çocuklarının doyabileceği miktarda yiyecek olmasına karşın Ebû Talha (ö. 34/654-55), Hz. Peygamber'in yanına gelen aç bir kimse için: *"Bunu misafir edecek kimse var mı? Allah o kimseye merhamet etsin"* sözünün gereği olarak onu misafir etmiştir. Eve gidince hanımından çocuklarını erken yatırmasını talep etmiş, daha sonra ışığı da söndürerek misafirinin doymasını sağlamıştır. Bunun üzerine *"ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler"* ayeti inmiştir (et-Taberî, 2001, s. 23/285). Konuyla ilgili bir başka rivayet ise şu şekildedir. Muhacirlerden bir kişi yiyecek bulamaması sebebiyle ensardan Sabit b. Kays kendisini fark edene kadar üç gün peş peşe oruç tutmak zorunda kalmıştı. Sabit b. Kays kendisini fark edince ailesinin yanına giderek; *"Bu gece eve bir misafirle geliyorum. Biz eve gelince sizden biri yemeği getirsin diğeri ise kandilin başında tamir ediyormuş gibi yaparak onu söndürsün, sonra yemek yiyormuş gibi ellerinizle ses çıkarın ve misafir doyuncaya kadar yemek yemeyin."* demiştir. Akşam olunca ailesi yemeklerini koymuş ve lambayı söndürmüştür. Daha sonra misafirleri doyuncaya kadar yemek yiyorlar gibi yaparak elleriyle yemek tabağına vurmaya başlamışlardır. Bu olayın ertesinde Sabit Hz. Peygamber'in yanına geldiğinde

Hz. Peygamber ona: "Ey Sabit, dün misafirine yaptığın şeyden Allah razı oldu" demiş ve bu olay üzerine zikri geçen ayet inmiştir (İbn Atıyye, 1422, s. 5/287).

Yukarıda verilmiş olan bu söz konusu ayetlere ve sebep-i nüzullerine bakıldığında, hicret olayının Kur'an'ın ilk muhatapları tarafından nasıl anlaşılmış olduğu noktası daha bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu gibi ayetlerin ilk muhatabı olan ensar ve muhacir, zulme karşı nasıl kenetlenileceğini ve İslam kardeşlik hukukunun hangi keyfiyetle uygulanacağını tüm inananlara en açık şekilde göstermiştir. Bu bağlamda hicret ederek dinin gereklerini yerine getirme noktasında fedakârlık ortaya koyan mümin ve onu karşılayıp sahip çıkması istenen muhatabından kenetlenip güçlerini birleştirmeleri hicret olgusunun ortaya çıkarmış olduğu bir diğer hakikattir.

2.4.Hicret Edilen Bölgenin İslamlaşması

İnsanlar dünden bugüne farklı sebep ve saiklerle buldukları bölgeleri terk etmek suretiyle yeni yaşam alanlarına yerleşmişlerdir. Bu hareketlilik sosyolojik birçok sonucu da beraberinde getirmiştir. Bir yeri terk etmek suretiyle başka yerlere giden birey ve topluluklar gitmiş oldukları yerin hayat şartlarını değişime uğrattığı gibi kendi toplumsal kültür ve özelliklerinde de birçok değişim meydana gelir. Bu yönüyle bir yerden diğer bir yere doğru yapılan toplumsal hareketlilik aynı zamanda yeni ve orijinal toplulukların oluşmasına da sebebiyet vermektedir (Gürkan, 2006, s. 5-8).

Kendi yurtlarını terk ederek yeni yerleşim alanlarına giden ve oraları kendilerine vatan yapan kimseler, gitmiş oldukları bu bölgelerde saygınlık ve konum kazanma veya inanmış olduğu ideolojiyi doğru temsil edebilmek adına mümkün olan azami seviyede gayretlerini ortaya koyma eğiliminde olurlar. Bu durum Mekke'den Medine'ye hicret eden muhacir için de bu şekilde cereyan etmiştir. Muhacir kardeşlerini son derece saygın bir şekilde karşılamış olmalarına karşın ensarın kendileriyle paylaşmış oldukları mal varlıklarına birçok sahibinin teşekkür edip, varlıklarıyla yeni katıldıkları topluma değer katma yolunu tutmuş oldukları tarihsel bir hakikattir (Algül, 1995, s. 251). Belirtildiği şekliyle muhacirlerin bu duruş ve anlayışla hareket etmesi, daha önce Yahudi tüccarların elinde olan Medine pazarının kısa süre içerisinde hüviyetinin değişmesine ve bir Müslüman pazarı olmasına öncülük etmiştir (Algül, 1995, s. 251). Bu açıdan bakıldığında hicret mefhumunun yeni bölgelerde ortaya çıkaracağı dönüşüm açısından İslam'ın oluşturmak istediği toplumsal yapı adına önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

İslam tarihinde Habeşistan'a yapılmış ilk hicret ve Medine'ye yapılmış olan hicretlerin ilk etapta İslam'ı yayma hedefiyle gerçekleştiğini söylemek yanlış gibi görünebilir. Zira bakıldığında ilk zahiri sebebin Müslümanlara yapılan baskı ve zulümden kurtulmak suretiyle inançlarını rahatça yaşayabilecekleri bir yeri yurt edinmek olduğu zannedilebilir. Oysa neticeye ve Hz. Peygamber'in gittikleri yerde İslam'ı temsil noktasındaki duruşlarını kaybetmemelerine yönelik nasihat ve tavsiyelerine bakıldığında, Müslümanların hicret etmelerinin arkasında yatan asıl hedefin İslam'ın yayılması ve farklı bölgelerde taraftar bulması olduğu ortaya çıkacaktır. Ancak meydana getirmiş olduğu neticeleri itibarıyla ele alındıkları zaman, İslam dininin bu bölgelerde yayılmasının ana etkeninin de bu bölgelere yapılmış olan hicret olduğu hakikattir. Habeşistan bölgesine yapılmış olan birinci ve ikinci hicret çerçevesinde Habeş Necâşîsi Ashame'nin (ö. 9/630) ılımlı yaklaşımı ve kendi ülkesine sığınmış olan Müslümanları sahiplenmesiyle başlayan süreç daha sonra İslam'ın bu bölgelerde yayılmasıyla neticelenmiştir (Öztürk, 2001, ss. 10-14). Müslümanların Habeşistan'a yapmış oldukları

hicretleri neticesinde o bölgeden birçok Hristiyan'ın Müslüman olduğu ve bu çerçevede gruplar halinde Resulüllah'ın yanına gelmiş olduğu kaynaklarda yer almaktadır (Altun, 1996, ss. 141-144). Hatta hicrete katılanların son grubunun Arabistan'a geri dönüşleri esnasında atmış Habeşlinin de onlara katılmak suretiyle Medine'ye gelmiş olduklarına dair kaynaklarda geçen rivayet (Apak, 2017, s. 37), hicretin İslam'ın yayılması noktasındaki etkisini gözler önüne sermektedir.

Yukarıda belirtilen hicretin İslam'ın ilk dönemlerinde icra etmiş olduğu fonksiyonunun yanında, tarihi süreç içerisinde de aynı rolü oynamış olduğu görülecektir. Anadolu'nun İslamlaşması süreci de İslam'ın öngörmüş olduğu hicret anlayışının karakteristik izlerini taşımaktadır. Hicret zorunlu bir göçü ifade ediyor olsa da Anadolu toprakları gönüllü olarak aynı hedefler doğrultusunda yurt edinilmiştir. Zira dini kaygılar ve İslam dininin yayılması noktasında "i'lâ-yı kelîmetullah" ülküsüyle hareket eden sahabiler ve onların yollarını takip eden dervişler, merkezi idarenin bu oluşumları desteklemesi neticesinde kurulmuş olan tekke, zaviye ve vakıflar sayesinde Anadolu toprakları İslam'a ve Müslümanlara kalıcı yurt olmuştur (Baltacı, 2019, s. 97). Aynı çerçevede İslam tarihinin tamamı göz önüne alındığında bu olgunun her daim geçerli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

2.5. İnanç Noktasında Cesaretlendirme

İnancının gereğini yaşama noktasında belli sıkıntı ve zorluklarla karşı karşıya kalabilme ihtimali, her zaman ve zeminde ortaya çıkabilecek hususlardan bir tanesidir. Kur'an'da Allah Teâlâ kendisine kulluk etme saikiyle hareket eden kullarının yanında olduğunu ve adeta kendilerine desteğinin sürekli olacağını bu gibi durumlar için de ifade etmiştir. "Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok uygun yer ve imkân bulacaktır." (en-Nisâ 4/100) ayeti bu ilahi desteğin Kur'an'da vücut bulmuş halini ortaya koymaktadır. Burada ayetin dikkat çekmiş olduğu nokta, hicretin sahîh bir duruş ve doğru bir niyetle, sırf Allah yolunda yapıyor olması ve herhangi dünyevi bir kaygı sebebiyle olmamasının gereğidir (İbn Kesîr, 1999, s. 2/391).

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerîm'de kendi inancını yaşama hususunda zorluk ve sıkıntı çekenleri ferahlatmış ve adeta himayelerini kendi üzerine almıştır (el-Bakara 2/218; Âl-i İmran 3/195). İçerisinde bulunmuş oldukları zor ve çileli hayat şartlarını bırakıp yeni bir diyara gitmek noktasında onları teşvik etmiştir. Çünkü insanoğlunun doğup büyüdüğü ve hayatını bütün taraflarıyla kurguladığı, düzenini kurup çevresini oluşturmuş olduğu ortamdaki ayrılması çok zordur. Bu hem aidiyetini ve yılların birikimiyle oluşan bağlarını koparma noktasında hem de gidecek olduğu ve sıfırdan bütün düzenini imar edecek olduğu yerdeki belirsizliklerin ve çekincelerin getirmiş olduğu zorluktur (Gölcük, 1986, s. 10). Bu itibarla kişi hicret etmekten uzak durabilir, türlü endişelere kapılabilir ve bu hicreti erteleme veya terk etme noktasında bir düşünce ile sarsılabilir. İşte bu çerçevede zihnini meşgul eden, gideceği yerde gurbet çekeceği, birçok meşakkate maruz kalacağı gibi vehimlerden ötürü üzüntüsüne sebep olan vesveselerden Yüce Allah kendisini emniyet ve güven çemberine almıştır (Bikâî, 1984, s. 5/376).

Kişinin hicret etmesine mâni olabilecek en temel durumlardan birisi, ailesi ve sevdiklerini adeta bir meçhule doğru yola çıkarıyor olmasıdır. Kendisi için olmasa bile sevdiği kimselerin çekebilecek olduğu muhtemel sıkıntı ve eziyetler, böyle bir yolculuğa çıkmayı düşünen kimse için yıldırıcı olabilecektir. Görünüş itibarıyla bünyesinde birçok zorluk ve sıkıntıyı barındırıyor olsa bile, hakikatte hicret sonuç açısından bolluk, bereket, refah

ve zaferin kaynağıdır (Gölcük, 1986, s. 10). Zira Allah Teâlâ; *“Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok uygun yer ve imkân bulacaktır.”* (en-Nisâ 4/100) ayetiyle, muhacirler için gidecekleri yerlerde geldikleri yerlere oranla birçok nimet ve imkana nail olacakları haber verilmiştir (Mâtürîdî, 2005, s. 3/336).

İnançları açısından zulüm görenlerin hicret ederek başka bölgelere gitmelerinin teşvik edildiği ayette; *“Kim Allah ve resulü uğrunda hicret ederek yurdundan çıkar da sonra ölüm onu yolda yakalarsa artık onun mükâfatını vermek Allah’a aittir.”* (en-Nisâ 4/100) buyurulması, Allah Teâlâ'nın hicret etmeye vermiş olduğu önemi de ortaya koymaktadır. Nitekim rivayet olunur ki, *“Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok uygun yer ve imkân bulacaktır.”* (en-Nisâ 4/100) ayeti nazil olunca Mekke'de yaşayan hasta ve yaşlı bir adam bu ayetin kapsamının dışında kalmak istemediğini ifade ederek çocuklarına kendisini Rasulüllah'a götürmelerini söyleyerek hicret yolculuğuna çıkmıştır. Beraberinde kendisini taşıyanlarla Ten'im bölgesine ulaştıklarında daha dayanamayarak ölmesi üzerine ayetin; *“Kim Allah ve resulü uğrunda hicret ederek yurdundan çıkar da sonra ölüm onu yolda yakalarsa artık onun mükâfatını vermek Allah’a aittir.”* (en-Nisâ 4/100) kısmı nazil olmuştur (Mâtürîdî, 2005, s. 3/336; Mekki, 2008, s. 2/1445). Bu rivayet ise Allah yolunda ve rızasını talep noktasında çıkılacak hicret yolculuğunun uhrevi karşılığının büyüklüğünü ortaya koymaktadır.

Buna ilave olarak zulüm ile ezilen ve toplum içerisinde onuru zedelenecek değersizleştirilmeye çalışılan bireye Allah Teâlâ Kur'an'daki birçok ayetle manevi anlamda destek çıkmış ve inananların duruşlarını ve yaşayışlarını etraflarına bakarak değiştirmemesini talep etmiştir. Bu noktada Kur'an'da yer alan hatırı sayılır derecede ayet olduğu söylenilebilir. *“Yeryüzünde bulunanların çoğu, kendilerine uyarsan, seni Allah yolundan saptırırlar. Çünkü onlar zandan başka bir şeye tâbi olmuyorlar ve temelsiz bir tahminden başka bir şeye de dayanmıyorlar”* (el-En'âm 6/116) ayeti bu ayetlerden birisi sayılabilir.

Yukarıda verilmiş olan ayetlere ve ayetleri ashabın algılayış ve hayatlarında uygulayış biçimlerine bakıldığında, hicret olayının Kur'an'ın ilk muhatapları tarafından nasıl anlaşılacağı daha bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu gibi ayetlerin ilk muhatabı olan ensar ve muhacir, zulme karşı nasıl kenetlenileceğini ve İslam kardeşlik hukukunun hangi keyfiyetle uygulanacağını tüm inananlara en açık şekilde göstermiş ve bunu hayatlarında bilfiil uygulamışlardır. Bu bağlamda hicret ederek dinin gereklerini yerine getirme noktasında fedakârlık ortaya koyan mümin ve onu karşılayıp sahip çıkması istenen muhatabından kenetlenip güçlerini birleştirmeleri hicret olgusunun ortaya çıkarmış olduğu bir diğer hakikattir.

Sonuç

Farklı sebepler ve yaklaşımlarla insanoğlunun bulunduğu ve hayatını idame ettirmiş olduğu bölgeleri terk etmek suretiyle yeni yerleşim yerlerine göç etmesi neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir. Bu sebepler içerisinde, göç etmenin bir yönüyle inanç vesilesiyle gerçekleşmiş olması ise daha lokal bir konudur. Allah Teâlâ'nın yollarını şaşırarak suretiyle sapmış olan kullarının hidayeti için göndermiş olduğu ve onlara yeni bir dünya hayatı yanında ebedi saadet vaad eden peygamberler için de aynı problem çoğu zaman zuhur etmiştir. Zira her Peygamber kavminin adaletsiz ve zulüm içeren düzenini değiştirme pozisyonuna sahip olması yönüyle, yaşadığı toplumun güç erkleri tarafından isyankâr kabul edilmiş ve türlü baskı ve eziyetlere maruz bırakılmıştır.

Peygamberler ve ümmetlerinin bu baskı ve zulüm girdabını kırmak suretiyle davalarını hayatlarına şamil kılabilmeleri noktasında kendilerine gösterilmiş olan çıkış yol hicret etmek olmuştur.

Hicret gibi tarihe mal olmuş ve yeni düzenin kurulmasının temel yapı taşı olmuş bir hareketin sıradan sosyal olaylardan biri olmadığı açıktır. İlahî öğreti tarafından dizayn edilmiş, planlı ve geleceğe dönük bir organizasyon sayılabilecek ve bu yönüyle tarihin her bir dönemine ışık tutma potansiyeline sahip olan hicretin hedefleri Kur'an'da ortaya konulmuştur. Kur'anî hedeflerine bakıldığında hicret için, ebedi hayatla bağlantısı kurulmuş inanç sisteminin, kendi dünya hayatını inşa etme çabasıdır denilebilir. Bu bağlamda tabiiilerine kardeşlik ruhunu aşılıyarak, karşılaşılan sıkıntılar ekseninde imtihan bilinci kazandıran bir eylem olan hicretin sadece dünya hayatına değil, ahiret hayatına dair kazanımları da beraberinde getirecek olduğu söylenebilir. Samimi bir inanç çerçevesinde çıkılacak olan hicret yolculuğu, dünya hayatı için yeni ufukların ve yeni beldelerin İslamlaştırılması sonucunu beraberinde getirirken, aynı samimiyetin ahirette makbul bir amel olarak değerlendirilmesi, motive eden bir güce sahip olmasını beraberinde getirmiştir.

İmar etme gibi bir vazifeyle dünyaya gönderilen iman edenler için gerektiğinde hicret etme ve yeni yurtlar edinmeyi göze alabilme, Kur'anî bir metot olarak karşımızda durmaktadır. Bu yönüyle hicret, aynı zamanda inancı özgürce yaşayabilmenin en önemli alternatifleri arasında yer almaktadır. Günümüz insanı açısından bakıldığında ekonomik, sosyal ve eğitim amaçlı birçok göç olayının normal kabul edildiği bir ortamda, inanmış olup inancının gereğini yaşayamayanlar açısından da hicretin bir seçenek olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Son ilahi vahyin muhatabı Hz. Peygamber ve ashabı inanmış oldukları dinlerini yaşama ve temsil etme noktasında kendilerinden önceki ümmetlerin birçoğunun maruz kalmış olduğu zorluklara benzer şekilde muhatap olmuşlardır. Bu baskı ve zulmü kırma ve hayatlarını inanç ve değerleri ekseninde yaşayabilme açısından Allah Teâlâ'nın kendilerine göstermiş olduğu çıkış yollarından biri hicret olmuştur. Hz. Peygamber'in işaret ve tavsiyesiyle inananlar ilk önce Habeşistan sonra İslam medeniyetinin merkezi olacak olan Medine'ye hicret ederek buraları yurt edinmişlerdir. Daha sonra İslam tarihi açısından takvim başlangıcı kabul edilecek bu önemli durum (İbn İshâk, 1978, s. 7; İbn Hazm, 1900, s. 6), tüm inananlar için temel öğreti haline gelmiş ve tarihin belli dönemlerinden örnek alınmak suretiyle uygulanagelmıştır.

Müslümanların ana kaynağı konumunda olan Kur'an birçok ayetinde, vatanını, malını, evlad-ü iyalini ve çevresini sadece Allah için terk etme davranışını sergileyen inananlardan sitayişle bahsetmiş ve onların bu tutumlarını diğer inananlar için rol model olarak sunmuştur. Bu çerçevede Kur'an'da, Allah için yapılacak olan hicretin geçmiş ümmetlerdeki örneklerinden modellemeler sunulmuş ve hicretle amaçlanan hedeflerine işaret edilmiştir. Bu hedefler vakti geldiği zaman her inanan için karşılığı bol birer çıkış olarak muhataplarına sunulmuştur. Bu bağlamda hicret günümüz toplumları için geçmişte asılı bir serlevha niteliği taşımaktadır. Tarafları olan ensar ve muhacirle en güzel şekilde uygulama alanını Medine'de bulmuş ve Mekke dönemini yaşayabilecek inananlar için içerisinde birçok örnek barındırmıştır. Bulduğu taraf itibarıyla ensar veya muhacir konumunda olabilecek günümüz muhataplarına ebedi saadeti vaad eden hicret, aynı zamanda beraber yaşamanın en güzel örneklerinden birini de bünyesinde saklamaktadır.

Konu itibariyle hicretin inananlar için hedeflerini okuyucuya aktarmayı amaç edinmiş olan bu çalışma, hicretin aslında tüm zorluklarına rağmen inananlara sağlayacak olduğu dünya ve ahiret kazanımları noktasında her daim uygulanabilecek bir eylem olduğunu, hedeflerini ortaya koymak suretiyle okuyucuya aktarmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- AA, Anadolu Ajansı. "Dünya". Erişim 15 Mayıs 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunyada-gecen-yil-82-milyondan-fazla-insan-gerinden-edildi>.
- AA, Anadolu Ajansı. "Dünya". Erişim 15 Mayıs 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-polonya-ve-belarus-siniri-yakinlarinda-4-gocmenin-donarak-olmesi-sok-edici/2370996>
- Acarlıoğlu, A. (2022). Medine'ye Hicret Örneğinden Hareketle Hz. Peygamber'de (s.a.s.) Tedbir-Tevekkül Ahlakı. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11(21), 292-327.
- Ağırman, M. (1998). Hz. Peygamber'in Medine'yi İslamlaştırması ve Hicret Projesi. Ekev Akademi Dergisi, 1(2), 57-85.
- Algül, H. (1995). Ensar. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 11, ss. 251-252). İSAM Yayınları.
- Algül, H. (2005). Muâhât. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 30, ss. 308-309). TDV Yayınları.
- Altun, İ. (1996). Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Apak, Â. (2017). Habeşistan Hicreti Üzerine Mülâhazalar. Siyer Araştırmaları Dergisi, 2, 27-44.
- Arslan, İ. (2019). Hicret Hadisesine Farklı Bir Yaklaşım. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12(65), 1301-1314.
- Aydın, M. (2015). Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret. Sosyoloji Divanı, 3(6), 103-114.
- Azimli, M. (2006). Mekke Dönemindeki Boykot Yılları Üzerine Bazı Mülâhazalar. İstem, 4(7), 55-64.
- Balcıoğlu, İ. (2007). Sosyal ve Psikolojik Açından Göç. Elit Yayınları.
- Baltacı, H. (2019). Ömer Lütfi Barkan'ın "Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler"i Üzerine Değerlendirmeler. Akademiar Dergisi, 6, 93-126.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen. B. (1984). Nazmü'd-dürer fî tenâsübü'l-âyât ve's-süver. Daru'l-kitabi'l-İslami.
- Cessâs, Ebû Bekr A. (1994). Ahkâmü'l-Kurân (C. 1-3). Daru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- Chelhod, J. (1992). Hicret Öncesi Mekke'de Kapitalizm (İ. Er, Çev.). Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4(4), 307-310.
- el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. M. (1983). Et-Tarîfât. Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- Çakan, İ. L. (1981). Hicret Kriteri. İslam Medeniyet Mecmuası, 5(2), 3-15.
- Devellioğlu, F. (1993). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat.
- Dönmez, İ. K. (2018). Hicret Yurduunun İslâm Teşriindeki Önemi (Özellikle "Amel-i Ehl-i

- Medine’). İçinde T. Başoğlu (Ed.), Fıkıh Usulü İncelemeleri. İsam Yayınları.
- ed-Diyâr Bekrî, M. bin el-Hasan. (t.y.). Tarihu’l-hamîs fi ahvali enfusi’n-nefîs (C. 1-2). Daru sadır.
- Er, İ. (1988). Sosyo-Kültürel Yönüyle Hicret. *Diyanet İlmî Dergi*, 26(4), 17-24.
- Gölcük, Ş. (1986). Kur’an’da Hicret. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 9-20.
- Gündoğdu, Y. B. (2017). İslam Hicretinin Sosyolojik ve Pedagojik Tahlili. *Geçmişten Günümüze Göç II*, 2, 959-970.
- Gürkan, M. Sosyolojik Açıdan Göç ve Yasadışı Göç Hareketleri. *Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*, 2006.
- el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkut A. (1995). *Mucemü’l-büldân* (C. 1-7). Daru sadır.
- Hamidullah, M. (1995). Hicretten Sonra Medine’de Hz. Peygamber’in Davranışlarındaki Hoşgörü (M. Aşkar, Çev.). *Diyanet İlmî Dergi*, 31(1), 3-11.
- Hâzin, E.-H. A. A. b. M. b. İ. (1415). *Lübâbü’t-tevîl fi me’âni’t-tenzîl*. Darü’l-kütübî’l-ilmîyye.
- İbn Acîbe, Ebü’l-Abbâs A. el-Bahrü’l-medîd fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî. Kahire: Hasan Abbbas Zeki, 1419.
- İbn Âşûr, M. et-Tahrîr ve’t-tenvîr. Tunus: Daru’t-Tunusiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed A. el-Muharrerü’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-azîz. thk. Abdüsselam M. Beyrut: Daru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1422.
- İbn Hazm, M. A. b. Ahmed. Cevâmiu’s-Sîre, thk. İhsan A. Mısır: Dâru’l-Mearif, 1900.
- İbn Hişâm, A. es-Sîretü’n-nebeviyye, thk. Mustafa es-S. Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1955.
- İbn İshâk, M. Sîretü İbn İshâk. thk. Süheyl Z. Beyrut: Daru’l-Fikr, 1978.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ İ. Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm. thk. Sami b. Muhammed Selame. 8 Cilt. Daru tayyibe li’n-neşr ve’t-tevzi, 1999.
- İbn Manzûr, M. Lisânü’l-Arab. 15 Cilt. Beyrut: Dârü’s-sadr, 1414.
- İbnü’l-Arabî, Ebû Bekr M. Ahkâmu’l-Kur’an. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Daru’l-kütübî’l-ilmîyye, 2003.
- el-İsfahânî, E.-K. H. b. M. b. el-Mufaddal er-Râgıb. (2011). *Müfredât*. ed-Daru’s-Şâmiyye.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh M. (1964). *el-Cami li ahkami’l-Kur’an* (C. 1-20). Darü’l-kütübî’l-Mısriyye.
- el-Mâturîdî, Ebu M. (2005). *Tefsîrü’l-Mâturîdî (Te’vîlâtü’l-Kur’ân)* (C. 1-15). Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye.
- Mekkî, E. M. E. T. H. b. M. el-Kaysî. (2008). *El-Hidâye ilâ bulugi’n-nihâye* (C. 1-13). *Camiatü’s-Şarika*.
- Mukatil b. S. Tefsiru Mukatil b. Süleyman. thk. Abdullah Mahmut Şehhate. Beyrut: Daru

ihyai't-türasi'l-Arabi, 1423.

Muzhiruddîn ez-Zeydânî, el-Huseyn b. M. b. el-Hasen M. ez-Zeydânî el-Kûfî ed-Darîr eş-Şîrâzî el-Hâlefî. El-Mefâtîh fî Şerhi'l-Mesâbîh (C. 1-6). y.y. 1433.

Önkal, A. "Hicret". 17/458-462. İstanbul: İSAM Yayınları, 1998.

Özel, A. Hicret'in Fıkhî Yönü. Diyanet İlmi Dergi, 19(3) (1983), 29-37.

Özpinar, Ö. Hadîs ve Tarih Kaynaklarındaki Hz. Ömer'in Hicretiyle İlgili Rivayetlerin Tahlili. İçinde Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu (2018). (C. 1, ss. 195-218).

Öztürk, L. "İslam'ın Yayılmasında Hicretin Önemi: Habeşistan Hicretleri Örneği". Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/ (2001), 7-24.

er-Râzî, Ebû Abdillâh F.. Tefsiru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb). Daru ihyai't-türasi'l-Arabi. (1420).

Safa, M.. Hicret Öncesi Medine'de (Yesrib'de) Sosyal ve Dini Hayat. Toplum Bilimleri Dergisi, 6(12) (2012), 197-215.

Sıcak, Ahmet S. Başa Çıkma Stratejileri Açısından Kur'an'da Hicret Realitesi. Antakiyat: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1(1) (2018), s. 43-63.

Sarıkaya, Mehmet E. "Zorunlu Göç Bağlamında Kur'an'da Göç". Journal of Analytic Divinity 2/1 (2018), 235-252.

es-Semânî, Ebû'l-Muzaffer M. (1997). Tefsîrü'l-Kur'an. Daru'l-vatan.

es-Semerkindî, Ebû'l-Leys M. (1993). Tefsiru's-Semerkindî. Daru'l-kütübî'l-ilmiyye.

Soycan, Mustafa. (2019). Taberî Tefsirinde Hicret. Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3(1), 123-156.

eş-Şarâvî, Muhammed M. (1997). Tefsiru's-Şarâvî (el-Havâtır). Metabiu ahbarî'l-yevm.

Şimşek, S. Kur'an Kıssalarına Giriş. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993.

et-Tabâtabâî, Muhammed H. (1997). el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'an (C. 1-22). Müessesetü'l-alemi li'l-matbûât.

et-Taberî, Ebû Cafer M. (2001). Câmiu'l-beyân an tevîli âyi'l-Kur'an. Daru'l-hicr.

et-Tûsî, Ebû Cafer M. (t.y.). et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'an (C. 1-10). Daru ihyai't-türasi'l-Arabi.

ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz M. (1974). Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kamûs. Vizaretü'l-ilâm.

ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kasım M. (1407). el-Keşşaf (C. 1-4). Daru'l-kitabi'l-Arabi.

2024, 13 (1), 275-304 | Araştırma Makalesi

Türkiye'nin Medikal Turizm Kurumsal Yeterliliğinin ve Potansiyelinin Avrupa'daki Türk Vatandaşları Tarafından Değerlendirilmesi

Selçuk AVDEREN¹

Mehtap ETER²

Öz

Bu çalışma, Türkiye'nin medikal turizm kurumsal yeterliliği ve potansiyeli ile Avrupa'daki Türk vatandaşlarının farkındalık düzeyi arasındaki ilişkiyi incelemek ve katılımcıların demografik özellikleri ile kurumsal yeterlilik algıları arasındaki farklılıkları ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Çalışmanın verileri Kurumsal Yeterlilik Ölçeği ve Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği kullanılarak 2023 yılı Mart ve Nisan aylarında Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarından kartopu örnekleme yöntemi ile elde edilmiştir. Çalışmaya 106 erkek ve 52 kadın olmak üzere toplam 158 kişi katılım sağlamıştır. Amaca yönelik olarak verilere Bağımsız Örneklem T-Testi, Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ve sürekli değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi amacıyla Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon ve Çoklu Doğrusal Regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre Kurumsal Yeterlilik Ölçeği ortalaması 3,72; Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği ortalaması 3,79 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre Avrupada'ki Türk vatandaşlarının Türkiye'nin medikal turizm potansiyeli ve hastanelerin kurumsal yeterliliği konusunda olumlu yüksek algıya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Türkiye'de hizmet alınan bölgeye göre kurumsal yeterlilik ölçeğinin "tanıtım" ve "imaj" alt boyutlarında katılımcıların algılarında farklılık tespit edilmiştir. Çalışmada kurumsal yeterliliğin, medikal turizm potansiyelini artırdığı, özellikle "altyapı" boyutunun medikal turizm potansiyeli üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların algıladıkları hizmet kalitesi ile kurumsal yeterlilik algıları arasında pozitif yönde bir ilişki tespit edilmiştir. Bu ilişkinin "iş gücü" alt boyutunda daha yüksek düzeyde olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca katılımcıların %29,1'i Türkiye'deki hastanelerde olumsuz herhangi bir durumla karşılaşmadıklarını belirtmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Turizmi, Medikal Turizm, Farkındalık, Kurumsal Yeterlilik, Kurumsal Potansiyel

Avderen, S., & Eter, M. (2024). Türkiye'nin Medikal Turizm Kurumsal Yeterliliğinin ve Potansiyelinin Avrupa'daki Türk Vatandaşları Tarafından Değerlendirilmesi. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 275-304. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1384743>

Geliş Tarihi	01.11.2023
Kabul Tarihi	08.02.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹Dr. Lokman Hekim Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Korkuteli, Antalya, avderens@gmail.com, ORCID:0000-0002-1053-8387

²Dr. Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü, Elazığ Havalimanı Sağlık Denetleme Merkezi, mehter2374@hotmail.com, ORCID:0000-0001-6138-2442

2024, 13 (1), 275-304 | Araştırma Makalesi

Assessment of Türkiye's Medical Tourism Institutional Competency and Potential by Turkish Citizens in Europe

Selçuk AVDEREN¹

Mehtap ETER²

Abstract

This study aims to examine the relationship between Türkiye's medical tourism institutional competence and potential and the level of awareness of Turkish citizens living in Europe and to reveal the differences between the demographic characteristics of the participants and their perceptions of institutional competence. The data of the study were obtained by snowball sampling method from Türkiye citizens living in Europe in March and April 2023 using the Institutional Competence Scale and Medical Tourism Potential Scale. A total of 158 people, 106 men and 52 women, participated in the study. Independent Sample T-Test, One-Way Analysis of Variance (ANOVA), Pearson Product Moment Correlation and Multiple Linear Regression analysis were applied to the data in order to examine the relationships between continuous variables. According to the results of the analysis, the average of the Institutional Competence Scale was 3.72 and the average of the Medical Tourism Potential Scale was 3.79. According to these results, it is evident that Türkiye citizens in Europe hold positive perceptions regarding Türkiye's medical tourism potential and the institutional competence of hospitals. There was a difference in the perceptions of the participants in the "promotion" and "image" sub-dimensions of the institutional competence scale according to the region of service in Türkiye. In the study, institutional competence increases the potential for medical tourism, and especially the "infrastructure" dimension has a significant effect on the potential for medical tourism.

Keywords: HealthTourism, MedicalTourism, Awareness, Institutional Competence, Institutional Potential

Avderen, S., & Eter, M. (2024). Assessment of Türkiye's Medical Tourism Institutional Competency and Potential by Turkish Citizens in Europe, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 275-304. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1384743>

Date of Submission	01.11.2023
Date of Acceptance	08.02.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Dr. Lokman Hekim Vocational and Technical Anatolian High School Korkuteli, Antalya, avdere@s@gmail.com, [ORCID:0000-0002-1053-8387](https://orcid.org/0000-0002-1053-8387)

² Dr. Türkiye General Directorate of Border and Coast Health, Elazığ Airport Health Inspection Center, mehter2374@hotmail.com, [ORCID:0000-0001-6138-2442](https://orcid.org/0000-0001-6138-2442)

Giriş

Sağlık turizmi, sağlığın korunması, tedavi edilmesi, rehabilitasyonu veya desteklenmesi amacıyla sunulan sağlık hizmetlerinin, bu hizmetleri alan kişilere seyahat deneyimi de sunarak gerçekleştirildiği kapsamlı bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımın bir parçası olarak ulaşım, konaklama ve serbest zaman aktiviteleri gibi seçeneklerde sunulmaktadır (Buldukoğlu, 2014, s. 24). İnsanları sağlık turizmine yönlendiren etkenlerin başında sağlıklı olma ve iyi olma hali gelmektedir. Bu içgüdü insanları sağlık turizmi ve onun bileşenleri olan medikal turizm, termal turizm, SPA-Wellness, ileri yaş ve engelli turizmine yönlendirmektedir. Sağlık turizmi, sağlığın tekrardan kazanılması, iyileşme hali, koruyucu sağlık hizmetleri, bakım veren sağlık tesislerini ve klinikleri kapsamına alırken medikal turizm sadece cerrahi tedaviye yönelik hizmet veren sağlık turizminin bir alt bileşenidir. Medikal turizm alanında faaliyet göstermek için doğal kaynaklara değil öncelikle hekim, sağlık personeli gibi insan kaynağına, hastane ve klinik gibi fiziki kaynaklara ihtiyaç vardır. Medikal turizmin geniş bir uygulama yelpazesi bulunmaktadır. Çünkü tıbbi faaliyetlerin çeşitliliği bu alana oldukça geniş bir kapsam sunmaktadır. Bu kapsama kardiyovasküler cerrahi, radyoterapi ve cyberknife (robotik cerrahi) tedavileri girmektedir. Ayrıca transplantasyon, infertilite tedavileri (tüp bebek/İVF), cinsiyet değiştirme operasyonları, estetik cerrahi, göz, diş ve diyaliz tedavileri de medikal turizm alanında yer almaktadır (Zengingönül vd., 2012, s. 12-13). Turistlerin kişi başı en çok harcama yaptığı turizm sektörü medikal turizmdir. Bu çerçevede Türkiye İstatistik Kurumunun [TÜİK] verilerine göre Türkiye’de 2016-2019 yılları arasında medikal turizm kapsamında turist başı ortalama harcama 2200 ABD Doları iken diğer kategorilerde turist başı ortalama harcama ise 675 ABD Doları olarak tespit edilmiştir (TÜİK, 2019). Bu nedenle ülkeler için medikal turizm sektöründe rekabet üstünlüğünü kazanmak ve sürdürmek stratejik öneme sahiptir.

Sağlık turizmi alanında tüketici tercihlerini belirleyen faktörler itici ve çekici faktörler olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Ülke imajı, tesislerin özellikleri ve kaliteli bakım, akredite edilmiş sağlık kuruluşları, deneyimli hekimler çekici faktörler olarak belirtilmiştir (Drinkert ve Singh, 2017, s. 340-341). İtici faktörler ise ülkenin cazibesi, sağlık bakımının maliyeti, modern tesisler ve kaliteli hizmet sunumu olarak ifade edilmektedir (Fetscherin ve Stephano, 2016, s. 540). Destinasyon tercihinin etkileyen faktörler arasında kültürel yakınlık ve coğrafi mesafe gibi faktörler bulunmaktadır (Bookman ve Bookman, 2007; Liu, vd., 2018). 2018 yılında Türkiye’ye en çok sağlık turizmi seyahati gerçekleştiren ülkelerin Almanya, Azerbaycan ve Irak olduğu ve özellikle Almanya’dan gelen turistlerinin büyük çoğunluğunun gurbetçi Türkler olduğu tespit edilmiştir (Öztürk ve Özcan, 2022, s. 11; Üstün ve Uslu, 2020, s. 345).

Sağlık turizminde, *diaspora turizmi* kapsamında dünyada her yıl bir milyondan fazla yolcu hareketliliği yaşandığı tahmin edilmektedir. Sürgün veya göç sebebiyle vatanlarından ayrı düşen insanların anavatanlarına seyahatleri *diaspora turizmi* olarak anılmaktadır (Bağcı, ve Deliormanlı, 2020, s. 311). Diaspora sağlık turizmi; hastaların yaşadıkları ülkeden kendi anavatanlarına tedavi amacıyla seyahat etmeleridir. Hint kökenlilerin İngiltere’den Hindistan’a, Meksika kökenlilerin Amerika’dan Meksika’ya sağlık hizmetleri almak amacıyla gitmeleri diaspora sağlık turizmi içerisinde değerlendirilmektedir. Avrupa’da yaşayan Türk vatandaşlarının tedavi olmak maksadıyla ülkemize gelmeleri de bu duruma örnek verilebilir (Çoban, vd.,2017, s. 145). Medikal turizmde yurtdışında yaşayan gurbetçi Türklerin, Türkiye’yi tercih etmesinin

en büyük sebebi kültürel yakınlık olarak düşünülmektedir.

Avrupa'daki Türk vatandaşları, Türkiye'nin medikal turizmdeki kurumsal yeterliliğini değerlendirmek açısından önemli bir perspektife sahiptir. Birçok Türk kökenli Avrupalı, Türkiye'ye sağlık hizmeti almak için seyahat etmektedir. Birincisi Türk kökenli Avrupalılar, Türkçe konuşabildikleri için dil engeliyle karşılaşmadan iletişim kurabilmektedir. İkincisi ise Türkiye'nin medikal turizmdeki kurumsal yeterliliği ve tıbbi altyapısı, Avrupa standartlarına uygunluğu nedeniyle güvenilirlik sunmaktadır. Ayrıca Avrupa'daki Türk halkı, Türkiye'deki sağlık kuruluşlarının kalitesini ve başarısını bizzat deneyimleyerek değerlendirebilmektedir.

Türkiye'nin medikal turizm sektörü için büyük ve yakın bir pazar konumunda olan ve yaşlı nüfusu ile dikkat çeken Avrupa ülkelerinden yeterince talep gelmemektedir. Bu talep yetersizliğinin nedenlerinin araştırılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin medikal turizm kurumsal yeterliliğinin ve potansiyelinin nasıl algılandığının belirlenmesi gerektiği düşünülmüştür. Literatürde bu konu ile ilgili genellikle sağlık çalışanlarına yönelik uygulanmış çok az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Demir ve Sağlık tarafından (2020), ülkemizin medikal turizmin kurumsal yeterliliğinin ve potansiyelinin belirlenmesine yönelik yapılan çalışmada hastanelerin kurumsal yeterliliğinin medikal turizm potansiyelini etkilediği ve hastanelerin kurumsal yeterliliği ile medikal turizm potansiyelleri arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir. Çelik ve Biçer'in (2023) sağlık çalışanları üzerine yaptıkları çalışmada ise katılımcıların kurumsal yeterlilik ile ilgili ifadeler için kararsız bir tutum sergiledikleri ve çalışmakta oldukları kurumun medikal turizm faaliyetleri hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmadıkları belirlenmiştir. Milyonlarca Türk vatandaşının Avrupa ülkelerinde yaşaması Türkiye açısından oldukça önemlidir. Bu vatandaşların Avrupa ülkelerindeki sağlık kurumları ile Türkiye'deki sağlık kurumlarını ve hizmetlerini karşılaştırarak nasıl bir değerlendirme yapacakları ise merak konusu olmuştur.

Bu çalışmanın amacı; Türkiye'nin medikal turizm kurumsal yeterliliği ve potansiyeli ile Avrupa'daki Türk vatandaşlarının farkındalık düzeyi arasındaki ilişkiyi incelemek ve katılımcıların demografik özellikleri ile kurumsal yeterlilik algıları arasındaki farklılıkları ortaya koymaktır. Çalışmanın verileri 2023 yılı mart ve nisan aylarında Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarından kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Verilerin analizinde SPSS 26 ve doğrulayıcı faktör analizi için AMOS 22 programları kullanılmıştır. Hipotezlerin test edilmesi için Bağımsız Örneklem T-Testi, Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ve sürekli değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi amacıyla Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon analizi uygulanmıştır. Kurumsal yeterliliğin medikal turizm potansiyeli üzerindeki etkisini belirlemek için çoklu doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Bu konunun farklı bir örneklem grubunun görüşleriyle değerlendirilmesinin literatüre zenginlik katacağı ve çalışmadan elde edilen sonuçların ülkemizdeki medikal turizm paydaşlarına kendilerini değerlendirme aşamasında katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Kavramsal/Kuramsal Çerçeve

1.1. Medikal Turizm

Medikal turizm cerrahi müdahale ve alanında uzmanlık gerektiren tıbbi tedavi veren bir turizm türüdür (Buzcu ve Birdir, 2019, s. 313). Medikal turizmin öznesi hekimdir (Edinsel ve Adıgüzel, 2014, s. 175). Kişilerin sağlık bakımı ve tedavilerini yapmak için

farklı bir ülkeye giderek sağlıklarını geri kazanması için yapılan seyahatlerdir. Hastalar, ikamet yerlerindeki tedavilerin pahalı olması, bekleme sürelerinin uzunluğu, uzmanlık gerektiren tedavilerin yoksunluğu nedeniyle farklı ülkelere seyahat etmektedir. Bu seyahatler turizm sektörünün de desteği ile birlikte farklı turizm faaliyetleri ile çeşitlendirilerek ülke ekonomisine katkılar sunmaktadır (Buldukoğlu, 2014, s. 36-39).

Son yıllarda, sağlık hizmetlerine erişimdeki küresel eşitsizlikler ve yüksek maliyetler nedeniyle medikal turizm, dünya genelinde hızla popülerlik kazanan bir seçenek haline gelmiştir. Medikal turizm, hastaların sınırlı sağlık kaynaklarına sahip oldukları ülkelere daha ileri düzeyde sağlık hizmeti almak amacıyla başka bir ülkeye seyahat etmelerini ifade eder. Bu bağlamda, Türkiye, son yıllarda sağlık turizminin önemli bir destinasyonu haline gelmiştir. Türkiye, sunduğu yüksek kaliteli sağlık hizmetleri, deneyimli sağlık profesyonelleri ve modern tıbbi altyapısıyla uluslararası alanda tanınmaktadır (Yılmaz vd., 2020, s. 74-85). Türkiye, 2020-2021 medikal turizm indeksine göre dünya sıralamasında 46 destinasyon arasında 63.91 puanla 30. sırada yer almış, Avrupa ülkeleri içerisinde sekizinci olmuştur (MedicalTourism Index, 2021).

Türkiye'de medikal turistlerin öncelikli olarak tercih ettikleri klinik branşlar şu sırayla sıralanabilir: Kadın hastalıkları, iç hastalıkları, göz hastalıkları, tıbbi biyokimya, genel cerrahi, diş hekimliği, ortopedi ve travmatoloji, enfeksiyon hastalıkları ve kulak-burun-boğaz hastalıklarıdır (USHAŞ, 2023). Türkiye'deki sağlık kurumlarının yüksek teknolojiye sahip olması, konaklama hizmeti veren hastanelerin varlığı, yabancı dil bilen deneyimli hekimler ve sağlık personellerinin bulunması ve alternatif turizm türlerinin medikal turizm ile bütünleşik sunulması Türkiye'yi tercih edilebilir kılmaktadır (Buzcu ve Birdir, 2019, s. 314).

Sevim ve Sevim tarafından (2019) yapılan çalışmada; kurumun modernliği ve hizmet kalitesi ile ülkenin iklimi ve doğal çekiciliğinin medikal turizmde tercih edilebilirliği artırdığı ifade edilmektedir.

McKinsey Şirketi tarafından gerçekleştirilen araştırmaya göre insanların başka ülkelere medikal turizm amacıyla seyahat etmelerinin nedenleri olarak: %40 en üstün teknoloji, %32 en yüksek kalitede tıbbi tedavi ve medikal uygulamalar, %15 daha hızlı erişim, %9 en düşük maliyet, %4 isteğe bağlı uygulamalar için düşük maliyet faktörleri belirlenmiştir (Ehrbeck vd., 2008, s. 4).

1.2. Medikal Turizmin Kurumsal Yeterliliği

Kurumsal yeterlilik, bir organizasyonun veya şirketin belirli bir sektörde veya iş alanında sahip olduğu bilgi, beceri, deneyim ve kaynakların toplamını ifade etmektedir. Bu yeterlilikler, organizasyonun başarıya ulaşmasını, rekabet avantajı elde etmesini ve iş hedeflerini gerçekleştirmesini destekleyen unsurları kapsamaktadır. Bu unsurlar bilgi ve uzmanlık, risk yönetimi, iş süreçleri, insan kaynakları, teknolojik donanım, inovasyon, finansal kaynaklar, takım çalışması, kurumsal sosyal sorumluluk, iş stratejisi ve iş planlamaları, müşteri ilişkileri ve rakiplerle rekabet edilebilirlik gibi unsurları kapsamaktadır. Medikal turizmde en önemli aşama sağlığı yeniden kazanma faktörüdür. Bu açıdan bakıldığında da deneyim, kalite, donanım ve müşteri ilişkileri yönetimi bu aşamaların başında gelmektedir. Çünkü sağlıklı olma hali, ikame edilemez ve geri dönüşü olmayan hatalara yer verilemeyecek kadar hassas bir özelliktir. Bu nedenle farkındalık oluşturmak için öncelikle deneyim ve kaliteye önem vermek sağlık kurumlarında vazgeçilmez bir öncelik olmaktadır (Tengilimoğlu, 2020, s. 19-20).

Türkiye'nin medikal turizmdeki kurumsal yeterliliği, sağlık sektörünün altyapısı, kalite standartları, akreditasyon sistemleri ve hastaların deneyimi gibi faktörleri içerir. Türkiye, sağlık turizmi alanında güçlü sağlık altyapısına ve dünya standartlarında sağlık tesislerine sahiptir. Ayrıca, sağlık hizmetleri sunan kuruluşlar, uluslararası standartlara uygun olarak çalışmakta ve sürekli olarak kalite ve güvenlik standartlarını yükseltmektedir (Şahbaz vd. 2012, s.285).

Türkiye'nin medikal turizmdeki başarısının arkasında, ülkedeki sağlık kuruluşlarının yüksek kurumsal yeterlilikleri yatmaktadır. Türk hastaneleri ve sağlık merkezleri, uluslararası akreditasyon standartlarına uygun olarak çalışmakta ve dünya standartlarında tıbbi hizmetler sunmaktadır. Bu kuruluşlar, son teknolojiye sahip donanım ve teçhizatla donatılmış, uzman doktorlardan oluşan bir ekip tarafından desteklenmektedir. Ayrıca, Türkiye'deki medikal turizm endüstrisi, hızla gelişen ve büyüyen bir sektördür. Devlet, Türkiye'nin medikal turizmdeki kurumsal yeterliliğini artırmak için önemli adımlar atmaya devam etmektedir (Çılınoğlu, 2018, s. 131).

Medikal turizmde farkındalık yaratmak, kaliteli ve deneyimli personellerle, en son teknoloji ile donatılmış cihazlarla, etik kurallara uyarak doğru bilgi aktarımı ve mahremiyete önem veren sağlık kuruluşlarını hedef kitleye tanıtarak olabilmektedir. Medikal turizm farkındalığının öncelikle sağlık çalışanları tarafından benimsenmesi, daha sonra yapılan tedavi ve yöntemlerin hedef kitleye etkili bir şekilde tanıtılması ile yurtdışında medikal turizme yönelik farkındalık oluşturulabilmektedir (Bostan ve Yalçın, 2016, s. 1734). Türkiye medikal turizmde aracı kuruluşlar vasıtasıyla hasta potansiyelini artırmaktadır. Bu aracı kuruluşların içinde; sigorta şirketleri, seyahat acenteleri ve özel sektör yer almaktadır. Kamu ve özel hastaneler özellikle sigorta şirketleri ile işbirliği yapmaktadır. Bu noktada tanıtım, pazarlama ve tutundurma faaliyetleri yurtdışından gelecek hasta potansiyelini artırmak için etkili olmaktadır (Acar ve Turan, 2016, s. 34). Sağlık kuruluşlarının kurumsal yeterliliklerinin tanıtımı, özellikle dil problemi olmayan Avrupa'daki Türk vatandaşlarında farkındalık yaratacaktır.

Bostan ve Yalçın'ın (2016, s. 1733) yapmış olduğu çalışmada, hastaların hastane veya ülke tercihlerini belirlemelerindeki ana faktörler; hizmet kalitesi, sağlık tesislerinin hijyen durumu, tedavi maliyetlerinin esnekliği, doktor kadrosunun özellikleri, akreditasyon seviyesi, teknolojik altyapı, hizmet sürekliliği, hizmet konumu ve uygun fiyatlı seçenekler olarak tespit edilmiştir. Yiğit tarafından (2016) yapılan çalışmada ise hastane ve ülke seçiminde, kaliteli kurumsal yaklaşım, marka değeri, uluslararası akreditasyon, etkili iletişim, uluslararası tanıtım, stratejik ortaklıklar, tarihi ve kültürel değerlerin önemli olduğu belirtilmiştir.

Heung vd. (2010) tarafından yapılan araştırmada, medikal turizmin arz ve talebini oluşturan bir model geliştirmiştir. Bu modele göre tıbbi turizm talebi, tedavi ihtiyacının doğmasından kaynaklanmaktadır. İhtiyaca göre bölge ve hastane seçerken sektördeki pazarlama stratejilerini şekillendiren kritik faktörlerin önemli olduğu açıklanmaktadır. Ayrıca, medikal turizme katılmayı düşünen bireyler, birçok faktörü dikkate alarak hangi ülkeyi (ekonomik koşullar, siyasi durum, mesafe, uçuş olanakları), hangi hastaneyi (maliyet, akreditasyon, ün, deneyim) ve hangi doktoru tercih edecekleri (uzmanlık alanı, tavsiyeler, ün) noktasında karar vermektedir. Arz tarafı ise talebi karşılamak için hastanelerin insan kaynakları ve tıbbi teknolojiye sahip olmasıdır. Özellikle hastanelerin akredite olması, yabancı dil bilen personel bulunması,

hastanelerin bulunduğu bölgeye doğrudan uçuş imkânının bulunması, sigorta şirketleri ile işbirliği olması, tanıtım kampanyalarının düzenlenmesi ve kamu hastanelerinin medikal turizme yönelik çalışmaları medikal turizm sektörünün büyümesine katkı sağladığı belirtilmektedir.

Son zamanlarda Türkiye'nin medikal turizm potansiyelini ve medikal turizm farkındalığını belirlemek üzere birçok çalışma yapıldığı görülmektedir (Çabuk, 2023; Güner ve Temizkan, 2022; Aydın ve Bostan, 2021; Emel ve Batmaz, 2021; Özkan, 2019; Doruk, 2019; Bayar, 2019; Buzcu ve Birdir, 2019; Çılgınoğlu, 2018; Dökme vd., 2018; Hasanov, 2018; Yiğit, 2016). Yapılmış olan çalışmalar çoğunlukla sağlık personeli ve kurum yöneticilerinin görüşlerine dayanmaktadır. Yapılan bu çalışma farklı bir örneklem grubu olan Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşları üzerinde uygulanmış ve literatüre zenginlik kazandırmak amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında konuya yönelik aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H₁: Medikal turizmde kurumsal yeterlilik ile katılımcıların farkındalık düzeyi arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₂: Türkiye'nin medikal turizm potansiyelinin yeterliliği ile katılımcıların farkındalık düzeyi arasında anlamlı yönde bir ilişki vardır.

H₃: Katılımcıların demografik özellikleri ile kurumsal yeterlilik algıları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{3a}: Katılımcıların cinsiyeti ile kurumsal yeterlilik algıları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{3b}: Katılımcıların yaşı ile kurumsal yeterlilik algıları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{3c}: Katılımcıların medeni durumu ile kurumsal yeterlilik algıları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{3d}: Katılımcıların öğrenim düzeyi ile kurumsal yeterlilik algıları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₄: Katılımcıların Türkiye'de hizmet aldıkları bölge ile kurumsal yeterlilik algıları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₅: Katılımcıların algıladıkları hizmeti değerlendirme derecesi ile kurumsal yeterlilik algıları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₆: Katılımcıların Türkiye'de hizmet aldıkları bölge ile medikal turizm potansiyeli algıları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₇: Katılımcıların algıladıkları hizmet kalitesiyle, Türkiye'nin medikal turizm potansiyeli algıları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₈: Kurumsal yeterlilik algısının, medikal turizm potansiyeli üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

2. Yöntem

Çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden anket tekniği tercih edilmiştir. Veriler Kurumsal Yeterlilik Ölçeği ve Medikal Turizm Potansiyel Ölçeği ile kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak toplanmıştır. Anket soruları "Medikal Turizmin Kurumsal

Yeterliliğinin ve Potansiyelinin Hekim Görüşleriyle Değerlendirilmesi: Samsun İli Örneği”(Demir ve Sağlık, 2020) ve “Sağlık Turizmi Açısından Bursa İli'ninPazarlanabilirliği Konusunda Sağlık Çalışanlarının Görüşlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma” (Çetinkaya, 2010) isimli çalışmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kurumsal Yeterlilik Ölçeği 5'li likert tipinde 16 soru, Medikal Turizm Potansiyel Ölçeği ise 5'li likert tipinde 10 soru ve iki adet açık uçlu sorundan oluşmaktadır. 5'li likert tipindeki sorular (1) Hiç Katılmıyorum, (2) Kısmen Katılmıyorum, (3) Kararsızım, (4) Kısmen Katılıyorum, (5) Tamamen Katılıyorum şeklinde skorlanmıştır. Anketin giriş kısmında demografik değişkenleri belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır. Çalışmanın yapılabilmesi için Kayseri Üniversitesi Etik Kurulundan 28/04/2022 tarih ve 35 sayılı yazı ile izin alınmıştır.

Çalışmanın evrenini Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları oluşturmaktadır. Tüm evrene ulaşmak mümkün olmayacağı için evreni temsil etme gücü yüksek bir örneklem grubu oluşturulmuştur. Kline (1994) doğrulayıcı faktör analizi (DFA) için gerekli minimum örneklem büyüklüğünün 100 olması gerektiğini belirtirken Catell (1978) minimum örneklem büyüklüğünün ölçme aracıda yer alan toplam madde sayısının 3-6 katı civarında olmasının yeterli olacağını, Hair, Black, Tatham ve Andersonise (2010) en az 5 katı olması gerektiğini savunmaktadır. Bu çalışmada toplam 158 kişiden veri toplanmıştır. Dolayısıyla örneklem büyüklüğü DFA için yeterlidir. Çalışma verileri 2023 yılı Ocak-Mart ayları arasında kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Bu aşamada öncelikle Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşları ile iletişime geçilmiş ve onlardan da yurtdışında yaşayan kendi tanıdıkları Türk vatandaşları ile iletişime geçmeleri talep edilerek araştırmaya katılmaları konusunda görüşleri istenmiştir. Çevrimiçi hazırlanan anket formu, e-posta ve sosyal medya araçları ile gönderilmiştir.

2.1. Verilerin Analizi

Bu araştırmanın verilerinin analiz edilebilmesi amacıyla IBM SPSS 26 yazılımı kullanılmıştır. Araştırma kapsamında kullanılan Kurumsal Yeterlilik ve Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeklerinin geçerlilik ve güvenilirlik uygulaması için doğrulayıcı faktör analizi yapılmış, iç tutarlılık için ise Cronbach's Alpha katsayısı referans alınmıştır. Doğrulayıcı Faktör Analizi için IBM AMOS 22 programı kullanılmıştır.

Katılımcıların demografik özelliklerini içeren frekans tabloları oluşturulmuştur. Bu tablolarında katılımcı sayısı (N) ve oransal dağılım (%) belirtilmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan ölçeklere ait tanımlayıcı istatistikler için aritmetik ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerler incelenmiştir.

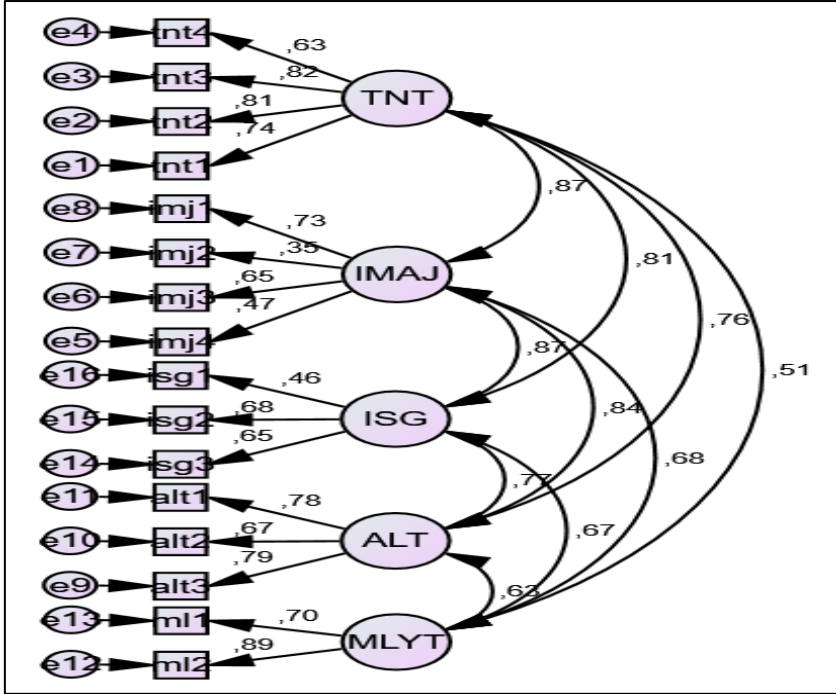
Oluşturulan hipotezlerin test edilmesi için iki kategoriden oluşan değişkenlere yönelik analizlerde parametrik testlerden olan Bağımsız Örneklem T-Test, ikiden fazla kategoriden oluşan değişkenlere yönelik analizlerde parametrik testlerden olan Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ve sürekli değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi amacıyla Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon analizi uygulanmıştır. Kurumsal yeterliliğin medikal turizm potansiyeli üzerindeki etkisi için çoklu doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Araştırmanın hipotezleri %95 güven aralığı ve %5 hata payında $p < .05$ noktasında istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir.

3. Bulgular

Çalışma kapsamında kullanılan Kurumsal Yeterlilik ve Medikal Turizm Potansiyeli ölçeklerine ait geçerlilik ve güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Ayrıca uyum iyiliği değerleri, yol parametreleri ve Cronbach's Alpha değerlerine bakılmıştır.

Kurumsal Yeterlilik Ölçeği geçerlilik analizleri için Doğrulayıcı Faktör Analizi uygulanmıştır. Doğrulayıcı faktör analizine ilişkin yapısal model aşağıdaki şekilde gibidir.

Şekil 1.Kurumsal Yeterlilik Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Yapısal Modeli

Kurumsal Yeterlilik Ölçeği'ne yönelik uygulanan doğrulayıcı faktör analizinin yapısal modeli üzerinde, ölçeğe ait Tanıtım alt boyutu "TNT" olarak, İmaj alt boyutu "İMAJ" olarak, Altyapı alt boyutu "ALT" olarak, Maliyet alt boyutu "MLYT" olarak, İşgücü alt boyutu "ISG" olarak isimlendirilmiştir. Modele ait uyum iyiliği değerleri aşağıdaki Tablo 1'de verilmiştir;

Tablo 1. Kurumsal Yeterlilik Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İyiliği Değerleri

İndeks	Değer	Mükemmel Uyum	Kabul Edilir Uyum
		Değeri	Değeri
CMIN/ df (χ^2/sd)	1,957	≤ 3	$\leq 4-5$
GFI (Goodness of Fit)	,871	$>0,90$	0,85-0,89
AGFI (Adjusted Goodness of Fit)	,813	$>0,90$	0,85-0,89
CFI (Comparative Fit Index)	,912	$>0,90$	0,80-0,89
NFI (Normed Fit Index)	,838	0,94-0,90	0,85-0,90
IFI (Incremental Fit Index)	,914	0,94-0,90	0,85-0,90
TLI (Tucker&Lewis Index)	,887	0,94-0,90	0,85-0,90
RMSEA	,078	$\leq 0,05$	0,05-0,10

Kurumsal Yeterlilik Ölçeği doğrulayıcı faktör analizi uyum iyiliği indeks değerleri incelendiğinde, CMIN/df için 1,957, GFI için 0,871, AGFI için 0,813, CFI için 0,912, NFI için 0,838, IFI için 0,838, TLI için 0,887 ve RMSEA için 0,078 değerlerinin elde edildiği görülmektedir. Elde edilen değerlere göre oluşturulan modelin genel olarak uyum iyiliği kabul edilir ve mükemmel uyum aralığındadır (Barret, 2007, s. 820; Byrne, 2012, s. 221). Modele ait yol parametreleri ise aşağıdaki Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Kurumsal Yeterlilik Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Yol Parametreleri

Madde	Faktör	β	S.E.	C.R	P
kyö_tanitim1	← TNT	,744			<,001
kyö_tanitim2	← TNT	,812	,107	9,904	<,001
kyö_tanitim3	← TNT	,824	,108	10,053	<,001
kyö_tanitim4	← TNT	,634	,103	7,663	<,001
kyö_imaj4	← IMAJ	,465			<,001
kyö_imaj3	← IMAJ	,655	,240	5,199	<,001
kyö_imaj2	← IMAJ	,346	,247	3,513	<,001
kyö_imaj1	← IMAJ	,725	,266	5,429	<,001
kyö_altyapi3	← ALT	,786			<,001
kyö_altyapi2	← ALT	,668	,113	8,091	<,001
kyö_altyapi1	← ALT	,776	,123	9,426	<,001
kyö_maliyet2	← MLYT	,892			<,001
kyö_maliyet1	← MLYT	,696	,114	7,123	<,001
kyö_ısgücü3	← ISG	,650			<,001
kyö_ısgücü2	← ISG	,683	,128	6,813	<,001
kyö_ısgücü1	← ISG	,462	,111	4,931	<,001

Kurumsal Yeterlilik Ölçeği doğrulayıcı faktör analizi yol parametreleri incelendiğinde, faktörlerden maddelere giden tüm yolların istatistiksel olarak $p < ,001$ noktasında anlamlı olduğu görülmektedir.

Kurumsal Yeterlilik Ölçeği’ne ait güvenilirlik analizi için ise Cronbach’s Alpha katsayıları incelenmiştir. Ölçeğe ait Cronbach’s Alpha iç tutarlılık katsayıları Tablo 3’te verilmektedir.

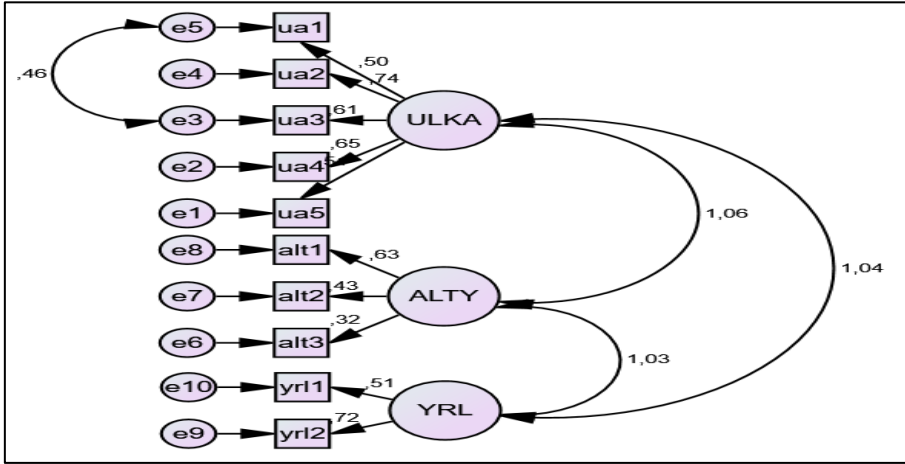
Tablo 3. Kurumsal Yeterlilik Ölçeği'ne Ait Cronbach Alpha Değerleri

Değişken	Cronbach's Alpha	Madde Sayısı
Tanıtım	,838	4
İmaj	,705	4
Altyapı	,786	3
Maliyet	,765	2
İşgücü	,785	3
Genel	,899	16

Kurumsal Yeterlilik Ölçeği'ne ait Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayıları incelendiğinde, tüm alt boyutların ve ölçek genelinin 0,70'in üzerinde değer aldığı görülmektedir. Elde edilen değerlerin 0,70'in üzerinde olması, ölçeğin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir (Bayram, 2004, s. 165).

Kurumsal Yeterlilik Ölçeğine ait uygulanan doğrulayıcı faktör analizi uyum iyiliği değerleri, yol parametreleri ve Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayıları ölçeğin bu araştırma kapsamında uygun ve kullanılabilir olduğunu göstermektedir.

Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği geçerlilik analizleri için Doğrulayıcı Faktör Analizi uygulanmıştır. Doğrulayıcı Faktör Analizine ilişkin yapısal model aşağıdaki Şekil 2'de verilmektedir.

Şekil 2. Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Yapısal Modeli

Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği'ne yönelik olarak uygulanan doğrulayıcı faktör analizi yapısal modeli üzerinde Ülke Avantajı alt boyutu "ULKA" olarak, Altyapı alt boyutu "ALTY" olarak ve Yerel Yönetim Etkisi alt boyutu "YRL" olarak isimlendirilmiştir. Model üzerinde önerilen e3-e5 hata terimleri arasındaki modifikasyon indisi dikkate alınarak hesaplama yapılmıştır. Modele ait uyum iyiliği değerleri aşağıdaki Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4.Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İyiliği Değerleri

İndeks	Değer	Mükemmel Uyum Değeri	Kabul Edilir Uyum Değeri
CMIN/ df (χ^2/sd)	3,670	≤ 3	$\leq 4-5$
GFI (Goodness of Fit)	,859	$>0,90$	0,85-0,89
AGFI (Adjusted Goodness of Fit)	,750	$>0,90$	0,85-0,89
CFI (Comparative Fit Index)	,854	$>0,90$	0,80-0,89
NFI (Normed Fit Index)	,851	0,94-0,90	0,85-0,90
IFI (Incremental Fit Index)	,869	0,94-0,90	0,85-0,90
TLI (Tucker&Lewis Index)	,860	0,94-0,90	0,85-0,90
RMSEA	,075	$\leq 0,05$	0,05-0,10

Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği doğrulayıcı faktör analizi uyum iyiliği indeks değerleri incelendiğinde, CMIN/df için 3,670, GFI için 0,859, AGFI için 0,750, CFI için 0,854, NFI için 0,851, IFI için 0,869, TLI için 0,860 ve RMSEA için 0,075 değerlerinin elde edildiği görülmektedir. Elde edilen değerlere göre oluşturulan modelin genel olarak uyum iyiliği kabul edilir uyum aralığındadır (Barret, 2007, s. 820; Byrne, 2012, s. 221). Modele ait yol parametreleri ise aşağıdaki Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5.Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Yol Parametreleri

Madde	Faktör	β	S.E.	C.R	P
mtp_UlkeAvantajı5	← ULKA	,506			<,001
mtp_UlkeAvantajı4	← ULKA	,648	,197	5,543	<,001
mtp_UlkeAvantajı3	← ULKA	,613	,205	5,373	<,001
mtp_UlkeAvantajı2	← ULKA	,737	,211	5,906	<,001
mtp_UlkeAvantajı1	← ULKA	,501	,187	4,736	<,001
mtp_altyapı3	← ALTY	,318			<,001
mtp_altyapı2	← ALTY	,435	,368	3,257	<,001
mtp_altyapı1	← ALTY	,629	,415	3,657	<,001
mtp_YerelYönetimEtkisi2	← YRL	,718			<,001
mtp_YerelYönetimEtkisi1	← YRL	,514	,116	5,949	<,001

Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği doğrulayıcı faktör analizi yol parametreleri incelendiğinde, faktörlerden maddelere giden tüm yolların istatistiksel olarak $p<,001$ noktasında anlamlı olduğu görülmektedir.

Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeğine ait güvenilirlik analizi için ise Cronbach’s Alpha katsayıları incelenmiştir. Ölçeğe ait Cronbach’s Alpha iç tutarlılık katsayıları Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6.Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği’ne Ait Cronbach’s Alpha Değerleri

Değişken	Cronbach’s Alpha	Madde Sayısı
Ülke Avantajı	,771	5
Altyapı	,736	3
Yerel Yönetim Etkisi	,739	2
Genel	,829	10

Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeğine ait Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayıları incelendiğinde, tüm alt boyutların ve ölçek genelinin 0,70'in üzerinde değer aldığı görülmektedir. Elde edilen değerlerin 0,70'in üzerinde olması, ölçeğin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir (Bayram, 2004, s. 165).

Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği'ne ait uygulanan doğrulayıcı faktör analizi uyum iyiliği değerleri, yol parametreleri ve Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayıları ölçeğin bu araştırma kapsamında uygun ve kullanılabilir olduğunu göstermektedir.

Çalışmaya katılımcılara ait demografik veriler Tablo 7'de ayrıntılı olarak verilmektedir.

Tablo 7.Demografik Bulgular

Değişken	Kategori	N	%
Cinsiyet	Erkek	106	67,1%
	Kadın	52	32,9%
	Toplam	158	100,0%
Yaş	25 yaş ve altı	15	9,5%
	26-35 yaş	46	29,1%
	36-45 yaş	57	36,1%
	46-55 yaş	30	19,0%
	56 yaş ve üstü	10	6,3%
	Toplam	158	100,0%
Medeni Durum	Evli	117	74,1%
	Evli değil	41	25,9%
	Toplam	158	100,0%
Öğrenim Durumu	İlköğretim	15	9,5%
	Lise	79	50,0%
	Ön lisans	18	11,4%
	Lisans	28	17,7%
	Lisansüstü	18	11,4%
	Toplam	158	100,0%

Tablo 7. Devamı

Değişken	Kategori	N	%
Yaşadığınız Ülke	Almanya	36	22,8%
	Hollanda	122	77,2%
	Toplam	158	100,0%
Türkiye'de Yaşanılan Yer (Bölge Bazlı)	İç Anadolu Bölgesi	96	60,8%
	Marmara Bölgesi	15	9,5%
	Akdeniz Bölgesi	10	6,3%
	Karadeniz Bölgesi	19	12,0%
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	10	6,3%
	Ege Bölgesi	8	5,1%
	Toplam	158	100,0%

Tablo 7' ye göre araştırmaya toplam 158 kişi katılım göstermiştir. Katılımcıların %67,1'i (n=106) erkek, %32,9'u ise (n=52) kadındır. Yaşa göre katılımcıların %36,1'i (n=57) 36-45 yaş aralığındadır. Medeni duruma göre katılımcıların %74,1'i (n=117) evlidir. Öğrenim durumuna göre katılımcıların %50'si (n=79) lise mezunudur. Katılımcıların %77,2'si (n=122) Hollanda'da yaşamaktadır. Türkiye'de ise katılımcıların %60,8'i (n=96) İç

Anadolu Bölgesinden sağlık hizmeti almaktadır.

Çalışma kapsamında; Türkiye’den son beş yıl içerisinde sağlık hizmeti alan katılımcıların bu hizmeti hangi illerden aldıkları, hizmetlere yönelik memnuniyet düzeyleri ve hizmet alımı sırasında karşılaştıkları olumsuz durumlar tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 8’de ayrıntılı olarak verilmektedir.

Tablo 8.Sağlık Hizmetlerine İlişkin Bulgular

Değişken	Kategori	N	%
Son 5 yıl içerisinde Türkiye'den herhangi bir hastaneden sağlık hizmeti aldınız mı?	Evet	132	83,5%
	Hayır	26	16,5%
Cevabınız Evet ise hangi şehir ya da şehirlerden aldınız? (Çoklu yanıt)	Kayseri	30	19,0%
	İstanbul	24	15,2%
	Ankara	22	13,9%
	Nevşehir	11	7,0%
	Antalya	10	6,3%
	Sivas	8	5,1%
	Kırşehir	7	4,4%
	Konya	7	4,4%
	Bursa	5	3,2%
	Elazığ	5	3,2%
	Samsun	4	2,5%
	Adana	3	1,9%
	İzmir	3	1,9%
	Niğde	3	1,9%
	Trabzon	3	1,9%
	Kütahya	2	1,3%
	Yozgat	2	1,3%
	Zonguldak	2	1,3%
	Alanya	1	0,6%
	Bartın	1	0,6%
	Bolu	1	0,6%
	Edirne	1	0,6%
	Gaziantep	1	0,6%
	Giresun	1	0,6%
	Karaman	1	0,6%
	Kocaeli	1	0,6%
	Kuşadası	1	0,6%
Malatya	1	0,6%	
Marmaris	1	0,6%	
Mersin	1	0,6%	
Tokat	1	0,6%	
Almadım	26	16,5%	
Aldığınız hizmeti genel olarak nasıl değerlendirirsiniz.	Kötü	6	3,8%
	Orta	34	21,5%
	İyi	49	31,0%
	Çok iyi	37	23,4%
	Mükemmel	32	20,3%

Tablo 8. Devamı

Değişken	Kategori	N	%
Türkiye'deki hastanelerde karşılaştığınız olumsuz durumlar nelerdir? Kısaca yazınız. (Çoklu yanıt)	İlgisizlik	34	21,5%
	Hijyen sorunu	14	8,9%
	Negatif üslup	13	8,2%
	Olumsuz çalışan imajı	10	6,3%
	Adaletsizlik	8	5,1%
	Randevu sistemi	8	5,1%
	Eğitim ve yetkinlik eksikliği	7	4,4%
	Kalabalık olması	7	4,4%
	Yapısal sorunlar	7	4,4%
	Bekleme süresi	6	3,8%
	Hizmet eksikliği	6	3,8%
	Yetersiz insan kaynağı	5	3,2%
	Dil sorunu	4	2,5%
	Düzensizlik	4	2,5%
	Anlaşmazlık	3	1,9%
	Maliyet	3	1,9%
	İletişim sorunları	2	1,3%
	Sigorta veya maddiyat odaklı ilgi	2	1,3%
	Stresli personel	2	1,3%
	Fiziki sorunlar	1	0,6%
	Gizliliğin ihlali	1	0,6%
	İlaç sorunları	1	0,6%
	Malzeme eksikliği	1	0,6%
	Sıra anlaşmazlıkları	1	0,6%
	Sistemsel sorunlar	1	0,6%
	Sorumsuzluk	1	0,6%
	Yurtdışı sigortası geçersiz	1	0,6%
	Yok	46	29,1%

Tablo 8'de sağlık hizmetlerine ilişkin katılımcılardan elde edilen bulgulara göre, katılımcıların %83,5'i (n=132) son 5 yıl içerisinde Türkiye'de herhangi bir hastaneden sağlık hizmeti aldığını, %16,5'i (n=26) ise almadığını belirtmiştir. Son 5 yıl içerisinde Türkiye'de herhangi bir hastaneden sağlık hizmeti alan katılımcılar, aldıkları sağlık hizmetlerini sırasıyla en çok Kayseri (%19, n=30), İstanbul (%15,2, n=24), Ankara (%13,9, n=22), Nevşehir (%7, n=11), Antalya (%6,3, n=10) ve Sivas (%5,1, n=8) illerinden aldıklarını belirtmiştir. Katılımcılara göre alınan sağlık hizmetleri %3,8 oranında (n=6) kötü, %21,5 oranında (n=34) orta, %31 oranında (n=49) iyi, %23,4 oranında (n=çok iyi) ve %20,3 oranında ise (n=32) mükemmel olarak değerlendirilmiştir. Genel olarak bakıldığında katılımcıların %74,7'si (n=118) aldıklarını hizmetten memnun kalmıştır.

Türkiye'deki hastanelerde karşılaşılan olumsuz durumlar ise katılımcılar tarafından sırasıyla en çok ilgisizlik (%21,5, n=34), hijyen sorunu (%8,9, n=14), negatif üslup (%8,2, n=13), olumsuz çalışan imajı (%6,3, n=10), adaletsizlik (%5,1, n=8) ve randevu sistemi sorunları (%5,1, n=8) olarak değerlendirilmiştir. Katılımcıların %29,1'i (n=46)

Türkiye'deki hastanelerde olumsuz herhangi bir durumla karşılaşmadıklarını belirtmiştir.

Kurumsal Yeterlilik Ölçeği beş alt boyut ve 16 maddeden oluşmaktadır. Bu ölçeğe ait tanımlayıcı istatistikleri veriler aşağıdaki Tablo 9'da verilmektedir.

Tablo 9.Kurumsal Yeterlilik Ölçeği Tanımlayıcı İstatistikleri

Alt Boyut	Madde	Ort.	Std. Sp.	Min.	Maks.
Tanıtım	Hekimlerin ulusal ve uluslararası tanıtımı yeterli düzeydedir.	3,50	1,28	1,00	5,00
	Hastanelerde yapılan önemli tanı ve tedavilerin tanıtımı yeterli düzeydedir.	3,71	1,24	1,00	5,00
	Hastanelerin ulusal ve uluslararası tanıtımı yeterli düzeydedir.	3,48	1,25	1,00	5,00
	Hastanelerin internet siteleri kurumun tanıtımını yapabilecek düzeydedir.	3,80	1,18	1,00	5,00
	Ortalama	3,62	1,01	1,00	5,00
İmaj	Hastanelerin kalite çalışmaları yeterli düzeydedir.	3,54	1,25	1,00	5,00
	Hastaneler tıbbi etik (ahlak) kurallarına bağlıdır.	3,89	1,11	1,00	5,00
	Hastanelerde muayene, tetkik, sonuçlar ve tedavi bekleme süreleri dünya ortalamasının altındadır.	3,28	1,46	1,00	5,00
	Hastane yöneticileri ve sağlık çalışanları bilimsel yayın ve çalışmaları takip ederek sürekli kendini geliştirir.	3,75	1,16	1,00	5,00
	Ortalama	3,61	,85	1,00	5,00
Altyapı	Hastaneler medikal turizm açısından yeterli fiziksel kapasiteye sahiptir.	4,01	1,07	1,00	5,00
	Hastaneler teknolojik donanım (cihaz) bakımından medikal turizme elverişlidir.	3,93	1,15	1,00	5,00
	Hastanelerin otelcilik hizmetleri yeterli düzeydedir.	3,65	1,25	1,00	5,00
	Ortalama	3,86	,97	1,00	5,00
Maliyet	Yaşlı bakım ücretleri Avrupa'ya göre daha ucuzdur.	3,78	1,21	1,00	5,00
	Hastanelerde muayene ve tedavi ücretleri Avrupa'ya göre ucuzdur.	3,91	1,27	1,00	5,00
	Ortalama	3,84	1,12	1,00	5,00
İşgücü	Hastanelerde yeteri kadar yabancı dil bilen sağlık çalışanı mevcuttur.	3,09	1,45	1,00	5,00
	Hastanelerde yeterli eğitilmiş yardımcı sağlık çalışanı (Hasta bakımı ve ağırlama vb.) bulunmaktadır.	3,73	1,20	1,00	5,00
	Dünya kalite standartlarında doktorlar bulunmaktadır	4,12	1,11	1,00	5,00
	Ortalama	3,65	,93	1,00	5,00
Genel Ortalama		3,72	,78	1,00	5,00

Tablo 9'da Kurumsal Yeterlilik Ölçeği'ne ait tanımlayıcı istatistikler incelenmiştir. Ölçek

geneline ait genel ortalamasının 3,72 (ss=,78) olduğu görülmektedir. Dolayısıyla katılımcıların genel olarak kurumsal yeterliliğe dair algısının ortalamasının üstünde olduğu söylenebilir. Alt boyutlar incelendiğinde ise “Tanıtım” alt boyutu için 3,62 (ss=1,01), “İmaj” alt boyutu için 3,61 (ss=,85), “Altyapı” alt boyutu için 3,86 (ss=,97), “Maliyet” alt boyutu için 3,84 (ss=1,12) ve “İşgücü” alt boyutu için ise 3,65 (ss=,93) ortalamalarının elde edildiği tespit edilmiştir. Katılımcıların kurumsal yeterliliğe dair algılarının alt boyutlar için de ortalamasının üstünde olduğu söylenebilir. Dolayısıyla H₁ hipotezi kabul edilmiştir.

Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği dört alt boyut ve 10 maddeden oluşmaktadır. Bu ölçeğe ait tanımlayıcı istatistikleri Tablo 10’da verilmektedir.

Tablo 10.Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği Tanımlayıcı İstatistikleri

Alt Boyut	Madde	Ort.	Std. Sp.	Min.	Maks.
Ülke Avantajı	Türkiye'nin coğrafi konumu ve iklimi medikal turizmde fark atabilecek bir potansiyele sahiptir	4,02	1,12	1,00	5,00
	Türkiye gelişmişlik seviyesi ile rakip ülkeler karşısında avantaj sağlar.	4,05	1,07	1,00	5,00
	Türkiye yeterli sayıda turistik konaklama tesisine sahiptir.	3,94	1,14	1,00	5,00
	Medikal Turizm devlet tarafından desteklenmektedir.	3,80	1,07	1,00	5,00
	Türkiye'de dünya kalite standartlarında hastaneler bulunmaktadır.	4,01	1,25	1,00	5,00
	Ortalama	3,96	,82	1,00	5,00
	Ulaşım sorunu sağlık turizmini olumsuz etkilemektedir.	3,50	1,32	1,00	5,00
Altyapı	Uluslararası sağlık sigortalarıyla anlaşmalı sağlık tesisleri mevcuttur.	3,84	1,16	1,00	5,00
	Türkiye'de hastane yatırımları medikal turizmi desteklemektedir	4,02	1,01	1,00	5,00
	Ortalama	3,78	,80	1,00	5,00
Yerel Yönetim Etkisi	Hastaneler yoğun talebi karşılayabilecek yeterli kapasiteye sahiptir.	3,75	1,24	1,00	5,00
	Medikal turizm hizmetlerinin tanıtımı yeterli düzeydedir.	3,49	1,19	1,00	5,00
	Ortalama	3,62	1,01	1,00	5,00
	Genel Ortalama	3,79	,74	1,00	5,00

Tablo 10’da Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği’ne ait tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, genel ölçek ortalamasının 3,79 (ss=,74) olduğu görülmektedir. Dolayısıyla katılımcıların medikal turizme yönelik olumlu algılarının ortalamasının üstünde olduğu söylenebilir. Alt boyutlar incelendiğinde ise “Ülke Avantajı” alt boyutu

için 3,96 (ss=,82), “Altyapı” alt boyutu için 3,78 (ss=,80) ve “Yerel Yönetim Etkisi” alt boyutu için ise 3,62 (ss=1,01) olduğu görülmektedir. Alt boyutlarda da genel olarak katılımcıların olumlu algılarının ortalamasının üstünde olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla H₂ hipotezi kabul edilmiştir.

Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden alınan puanların katılımcıların demografik özelliklerine göre farklı olup olmadıkları incelenmiştir. Elde edilen puanlar cinsiyete göre; Tablo 11’de, yaşa göre Tablo 12’de, medeni duruma göre Tablo 13’te, öğrenim durumuna göre Tablo 14’te verilmekte ve analiz edilmektedir.

Tablo 11.Cinsiyete Göre Kurumsal Yeterlilik Ölçeği İlişkisinin İncelenmesi (T-Test)

Değişken	Cinsiyet	Ort.	Ss.	t	df	p
Tanıtım	Erkek	3,62	1,02	-,027	156	,978
	Kadın	3,63	1,01			
İmaj	Erkek	3,66	,81	,966	156	,336
	Kadın	3,52	,93			
Altyapı	Erkek	3,96	,92	1,736	156	,085
	Kadın	3,67	1,04			
Maliyet	Erkek	3,95	1,06	1,799	156	,074
	Kadın	3,62	1,20			
İşgücü	Erkek	3,70	,93	1,052	156	,294
	Kadın	3,54	,94			
Genel	Erkek	3,78	,75	1,402	156	,163
	Kadın	3,59	,83			

Tablo 11’de Cinsiyete göre Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden alınan puanlar karşılaştırıldığında tüm alt boyutlarda ve ölçek genelinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir [p>,05]. Bu veriler doğrultusunda H_{3a} hipotezi kabul edilmemiştir.

Tablo 12.Yaşa Göre Kurumsal Yeterlilik Ölçeği İlişkisinin İncelenmesi (ANOVA)

Değişken	Yaş	Ort.	F	df	p
Tanıtım	25 yaş ve altı	3,67	,569	4, 153	,685
	26-35 yaş	3,50			
	36-45 yaş	3,62			
	46-55 yaş	3,65			
	56 yaş ve üstü	4,03			
İmaj	25 yaş ve altı	3,32	2,086	4, 153	,085
	26-35 yaş	3,41			
	36-45 yaş	3,70			
	46-55 yaş	3,87			
	56 yaş ve üstü	3,73			
Altyapı	25 yaş ve altı	3,47	1,232	4, 153	,300
	26-35 yaş	3,83			
	36-45 yaş	3,84			
	46-55 yaş	4,11			
	56 yaş ve üstü	4,03			

Tablo 12. Devamı

	Yaş	Ort.	F	df	p
Maliyet	25 yaş ve altı	3,30	2,462	4, 153	,048
	26-35 yaş	3,61			
	36-45 yaş	4,07			
	46-55 yaş	4,08			
	56 yaş ve üstü	3,70			
İşgücü	25 yaş ve altı	3,82	,513	4, 153	,726
	26-35 yaş	3,52			
	36-45 yaş	3,74			
	46-55 yaş	3,59			
	56 yaş ve üstü	3,63			
Genel	25 yaş ve altı	3,51	1,098	4, 153	,360
	26-35 yaş	3,57			
	36-45 yaş	3,79			
	46-55 yaş	3,86			
	56 yaş ve üstü	3,82			

Tablo 12' ye göre Yaşa göre Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden alınan puanlar karşılaştırıldığında tüm alt boyutlarda ve ölçek genelinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir [$p>,05$]. Bu veriler doğrultusunda H_{3b} hipotezi kabul edilmemiştir.

Tablo 13. Medeni Duruma Göre Kurumsal Yeterlilik Ölçeği İlişkisinin İncelenmesi (T-Test)

Değişken	Durum	Ort.	Ss.	t	df	p
Tanıtım	Evli	3,60	1,06	-,492	156	,623
	Evli değil	3,69	,87			
İmaj	Evli	3,58	,87	-,778	156	,438
	Evli değil	3,70	,79			
Altyapı	Evli	3,85	,97	-,178	156	,859
	Evli değil	3,89	,99			
Maliyet	Evli	3,88	1,12	,651	156	,516
	Evli değil	3,74	1,11			
İşgücü	Evli	3,60	,95	-1,044	156	,298
	Evli değil	3,78	,86			
Genel	Evli	3,70	,80	-,405	156	,686
	Evli değil	3,76	,70			

Tablo 13'te Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden alınan puanlar medeni duruma göre karşılaştırıldığında tüm alt boyutlarda ve ölçek genelinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir [$p>,05$]. Bu veriler doğrultusunda H_{3c} hipotezi kabul edilmemiştir.

Tablo 14. Öğrenim Durumuna Göre Kurumsal Yeterlilik Ölçeği İlişkisinin İncelenmesi (ANOVA)

Değişken	Durum	Ort.	Ss.	F	df	p
Tanıtım	İlköğretim	4,20	1,07	2,849	4, 153	,026*
	Lise	3,72	,92			
	Ön lisans	3,53	1,10			
	Lisans	3,22	,99			
	Lisansüstü	3,42	1,12			

	İlköğretim	4,00	,78			
	Lise	3,69	,86			
İmaj	Ön lisans	3,62	,90	2,229	4, 153	,068
	Lisans	3,29	,85			
	Lisansüstü	3,44	,64			
	İlköğretim	4,24	1,05			
	Lise	3,98	,87			
Altyapı	Ön lisans	3,89	1,14	2,920	4, 153	,023*
	Lisans	3,68	,91			
	Lisansüstü	3,28	1,03			
	İlköğretim	4,17	,94			
	Lise	3,75	1,19			
Maliyet	Ön lisans	4,00	1,03	,583	4, 153	,676
	Lisans	3,79	,99			
	Lisansüstü	3,92	1,20			
	İlköğretim	4,18	,72			
	Lise	3,65	,96			
İşgücü	Ön lisans	3,63	1,01	1,586	4, 153	,181
	Lisans	3,49	,89			
	Lisansüstü	3,48	,88			
	İlköğretim	4,16	,79			
	Lise	3,76	,75			
Genel	Ön lisans	3,73	,87	2,242	4, 153	,067
	Lisans	3,49	,68			
	Lisansüstü	3,51	,81			

* $p < ,05$

Tablo 14' te Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden alınan puanlar öğrenim durumuna göre karşılaştırılmıştır. Tanıtım alt boyutunda Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden alınan puanların öğrenim durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir [$F_{(4, 153)}=2,849, p=,026, p<,05$]. Yapılan Post-Hoc Tukey analizi sonucunda, öğrenim durumu "ilköğretim" olan katılımcıların Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden aldığı puanların, öğrenim durumu "lisans" olan katılımcılara göre anlamlı bir şekilde daha yüksek olduğu bulunmuştur [$LB=,1024, UB=1,8512, p=,020, p<,05$]. Altyapı alt boyutunda da aynı şekilde Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden alınan puanların öğrenim durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir [$F_{(4, 153)}=2,920, p=,023, p<,05$]. Yapılan Post-Hoc Tukey analizi sonucunda, öğrenim durumu ilköğretim [$LB=,0537, UB=1,8796, p=,032, p<,05$] ve lise [$LB=,0233, UB=1,3874, p=,039, p<,05$] olan katılımcıların puanlarının, öğrenim durumu lisansüstü olan katılımcılara göre anlamlı bir şekilde daha yüksek olduğu bulunmuştur. İmaj, maliyet ve işgücü alt boyutu ve ölçek geneli için istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir [$p>,05$]. Bu veriler doğrultusunda H_{3a} hipotezi kabul edilmiştir.

Katılımcıların Türkiye'de hizmet aldıkları bölgeye göre kurumsal yeterlilik algılarında farklılık olup olmadığı değerlendirilerek elde edilen bulgular Tablo 15'te verilmektedir.

Tablo 15. Türkiye’de Hizmet Alınan Bölgeye Göre Kurumsal Yeterlilik Ölçeği İlişkisinin İncelenmesi (ANOVA)

Değişken	Bölge	Ort.	F	df	p
Tanıtım	İç Anadolu Bölgesi	3,83	3,447	5, 152	,006*
	Marmara Bölgesi	2,85			
	Akdeniz Bölgesi	3,40			
	Karadeniz Bölgesi	3,70			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,20			
	Ege Bölgesi	3,25			
İmaj	İç Anadolu Bölgesi	3,80	4,279	5, 152	,001*
	Marmara Bölgesi	2,85			
	Akdeniz Bölgesi	3,33			
	Karadeniz Bölgesi	3,61			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,28			
	Ege Bölgesi	3,63			
Altyapı	İç Anadolu Bölgesi	3,95	,753	5, 152	,585
	Marmara Bölgesi	3,64			
	Akdeniz Bölgesi	3,43			
	Karadeniz Bölgesi	3,84			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,97			
	Ege Bölgesi	3,71			
Maliyet	İç Anadolu Bölgesi	3,98	1,219	5, 152	,303
	Marmara Bölgesi	3,73			
	Akdeniz Bölgesi	3,50			
	Karadeniz Bölgesi	3,63			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,95			
	Ege Bölgesi	3,19			
İşgücü	İç Anadolu Bölgesi	3,83	2,299	5, 152	,068*
	Marmara Bölgesi	3,49			
	Akdeniz Bölgesi	3,33			
	Karadeniz Bölgesi	3,25			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,20			
	Ege Bölgesi	3,75			
Genel	İç Anadolu Bölgesi	3,88	2,367	5, 152	,062*
	Marmara Bölgesi	3,31			
	Akdeniz Bölgesi	3,40			
	Karadeniz Bölgesi	3,60			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,52			
	Ege Bölgesi	3,50			

* $p < ,05$

Tablo 15’de Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden alınan puanlar Türkiye’de hizmet alınan bölgeye göre karşılaştırıldığında; “Tanıtım” alt boyutunda, hizmetin alındığı bölgeye

göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılık tespit edilmiştir [$F_{(5, 152)}=3,447$, $p=,006$, $p<,05$]. Yapılan Post-Hoc Tukey analizi sonucunda İç Anadolu Bölgesinden hizmet alan bireylerin puan ortalamalarının, Marmara Bölgesinden hizmet alanlara göre anlamlı bir şekilde daha yüksek bulunmuştur [$LB=1937$, $UB=1,7574$, $p=,006$, $p<,05$]. “İmaj” alt boyutunda, Türkiye’de hizmet alınan bölgeye göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılık tespit edilmiştir [$F_{(5, 152)}=4,279$, $p=,001$, $p<,05$]. Yapılan Post-Hoc Tukey analizi sonucunda İç Anadolu Bölgesinden hizmet alan bireylerin puan ortalamalarının, Marmara Bölgesinden hizmet alanlara göre anlamlı bir şekilde daha yüksek bulunmuştur [$LB=2997$, $UB=1,5940$, $p=,001$, $p<,05$]. Altyapı, maliyet ve işgücü alt boyutları ile genel ölçek ortalamasından alınan puanların Türkiye’de hizmet alınan bölgeye göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı tespit edilmiştir [$p>,05$]. Bu veriler doğrultusunda H_4 hipotezi kabul edilmiştir.

Katılımcılardan aldıkları hizmeti değerlendirmeleri istenerek kurumsal yeterlilik ölçeği ile arasındaki ilişki incelenmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 16’da verilmektedir.

Tablo 16. Alınan Hizmeti Değerlendirme Derecesine Göre Kurumsal Yeterlilik Ölçeği İlişkisinin İncelenmesi (Pearson Korelasyon)

Değişken	Pearson’s	Aldığınız hizmeti genel olarak nasıl değerlendirirsiniz.
Tanıtım	r	,410**
	p	,000
	N	158
İmaj	r	,391**
	p	,000
	N	158
Altyapı	r	,390**
	p	,000
	N	158
Maliyet	r	,452**
	p	,000
	N	158
İşgücü	r	,481**
	p	,000
	N	158
Genel	r	,534**
	p	,000
	N	158

1=kötü, 2=orta, 3=iyi, 4=çok iyi, 5=mükemmel

** $p<,001$; r= Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon katsayısı

Tablo 16’da, alınan hizmeti değerlendirme derecesi ile kurumsal yeterlilik ölçeğinden alınan puanlar değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede tüm alt boyutlar ve genel ölçek puanında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir [$p<,01$]. İlişkinin yönü tüm alt boyutlar ve ölçek genelinde pozitif ve orta şiddetlidir [$r=,300-700$]. Dolayısıyla elde edilen sonuç, alınan hizmeti değerlendirme derecesinin ve Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinden alınan puanların birlikte artıp birlikte azalış gösterdiğini ifade etmektedir.

Alt boyutlar kapsamında en yüksek ilişki derecesi işgücü alt boyutundadır [$r=,481$]. Bu veriler doğrultusunda H_5 hipotezi kabul edilmekte ve alınan hizmet ile kurumsal yeterlilik algısı arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların Türkiye’den hizmet aldıkları bölgeyi Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeğinin alt boyutlarına göre değerlendirmeleri sonucunda oluşan puanlar Tablo 17’de verilmektedir.

Tablo 17.Türkiye’de Hizmet Alınan Bölge ile Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği İlişkisinin İncelenmesi (ANOVA)

Değişken	Bölge	Ort.	Ss.	F	df	p
Ülke Avantajı	İç Anadolu Bölgesi	4,04	,72	,889	5, 152	,490
	Marmara Bölgesi	3,87	,78			
	Akdeniz Bölgesi	3,74	,97			
	Karadeniz Bölgesi	4,05	,69			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,64	1,42			
	Ege Bölgesi	3,70	1,12			
Altyapı	İç Anadolu Bölgesi	3,87	,79	,749	1,171	,326
	Marmara Bölgesi	3,73	,57			
	Akdeniz Bölgesi	3,37	,91			
	Karadeniz Bölgesi	3,72	,60			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,87	1,15			
	Ege Bölgesi	3,42	1,02			
Yerel Yönetim Etkisi	İç Anadolu Bölgesi	3,79	,86	2,232	5, 152	,064
	Marmara Bölgesi	3,07	,90			
	Akdeniz Bölgesi	3,05	1,38			
	Karadeniz Bölgesi	3,53	,90			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,50	1,37			
	Ege Bölgesi	3,69	1,56			
Genel	İç Anadolu Bölgesi	3,90	,63	1,502	5, 152	,193
	Marmara Bölgesi	3,56	,67			
	Akdeniz Bölgesi	3,39	,99			
	Karadeniz Bölgesi	3,77	,57			
	Doğu-Güney Doğu Anadolu Bölgesi	3,67	1,27			
	Ege Bölgesi	3,60	1,18			

Tablo 17’de Türkiye’de yaşanan bölgeye göre Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeğinden alınan puanlar karşılaştırıldığında tüm alt boyutlarda ve ölçek genelinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir [$p>,05$]. Bu verilere göre H_6 hipotezi reddedilmiştir.

Katılımcıların aldıkları hizmeti değerlendirme derecesi ile Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeğinden alınan puanlar Tablo 18’de verilmektedir.

Tablo 18.Alınan Hizmeti Değerlendirme Derecesine Göre Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeği İlişkisinin İncelenmesi (Pearson Korelasyon)

Değişken	Pearson's	Aldığınız hizmeti genel olarak nasıl değerlendirirsiniz.
Ülke Avantajı	r	,410**
	p	,000
	N	158
Altyapı	r	,406**
	p	,000
	N	158
Yerel Yönetim Etkisi	r	,356**
	p	,000
	N	158
Genel	r	,458**
	p	,000
	N	158

1=kötü, 2=orta, 3=iyi, 4=çok iyi, 5=mükemmel

** $p < ,001$; r= Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon katsayısı

Tablo 18'de alınan hizmeti değerlendirme derecesi ile Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeğinden alınan puanlar arasında tüm alt boyutlar ve genel ölçek puanında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir [$p < ,01$]. İlişkinin yönü tüm alt boyutlar ve ölçek genelinde pozitif ve orta şiddetlidir [$r = ,300 - ,700$]. Dolayısıyla elde edilen sonuç, alınan hizmeti değerlendirme derecesinin ve Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeğinden alınan puanların birlikte artıp birlikte azalış gösterdiğini ifade etmektedir. Alt boyutlar kapsamında en yüksek ilişki derecesi "Ülke Avantajı" alt boyutundadır [$r = ,410$]. Bu veriler doğrultusunda H_7 hipotezi kabul edilmiştir.

Kurumsal Yeterlilik Ölçeği ve alt boyutlarının Medikal Turizm Potansiyeli üzerindeki etkisini tespit edilebilmek amacıyla yapılan çoklu doğrusal regresyon analizi sonuçları Tablo 19'da verilmektedir.

Tablo 19.Kurumsal Yeterlilik Ölçeği ve Alt Boyutlarının Medikal Turizm Potansiyeli Üzerindeki Etkisi (Çoklu Doğrusal Regresyon)

Değişken	B	Std. Hata	β	t	p
(Sabit)	1,071	,192	-	5,569	,000
İmaj	,032	,098	,036	,326	,745
Altyapı	,109	,091	,142	1,197	,033*
Maliyet	-,015	,070	-,022	-,213	,832
İşgücü	,050	,093	,063	,534	,594
Genel	,553	,282	,581	1,962	,049*

F= 43,068, $p = ,000$, R=,766, $R^2 = ,586$

Bağımlı Değişken: Medikal Turizm Potansiyeli

* $p < ,05$

Tablo 19'da Kurumsal Yeterlilik ve alt boyutlarının Medikal Turizm Potansiyeli üzerindeki etkisinin tespit edilebilmesi amacıyla yapılan çoklu doğrusal regresyon analizi modeli istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur [$F = 43,068$, $p = ,000$, $p < ,05$]. Analiz sonuçlarına göre "Altyapı" alt boyutunun Medikal Turizm Potansiyeli üzerinde pozitif

yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunurken [$\beta=142$, $p=.033$, $p<.05$], aynı şekilde genel ölçeğin de Medikal Turizm Potansiyeli üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir [$\beta=581$, $p=.049$, $p<.05$]. Model içerisinde “İmaj”, “Maliyet” ve “İşgücü” alt boyutlarının Medikal Turizm Potansiyeli üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir [$p>.05$]. Kurumsal Yeterlilik Ölçeğinin, Medikal Turizm Potansiyeli Ölçeğini açıklama oranı ise %58 olarak bulunmuştur [$R^2=.586$]. Dolayısıyla H_0 hipotezi kabul edilmektedir.

Sonuç

Sağlık hizmetlerine ilişkin bulgularda, katılımcıların %85’i son beş yıl içinde Türkiye’den sağlık hizmeti almışlardır. Sağlık hizmetini aldıkları şehir olarak %19 oranıyla en fazla Kayseri belirlenmiştir. Bunu sırasıyla %15,2 oranıyla İstanbul, %13,9 oranıyla Ankara, %7 oranıyla Nevşehir, %6,3 oranıyla Antalya, %5,1 oranıyla Sivas illeri takip etmektedir. Elde edilen bulgular doğrultusunda sağlık hizmetinden memnuniyet oranı %74,7 (n:118) olarak belirlenmiştir. Belirtilen problemlerden sırasıyla en çok sağlık personelinin ilgisiz olması (n: 34), hijyen problemleri (n: 8), negatif üslup (n: 13), çalışan imajının olumsuz olması (n: 10), adaletsizlik (n: 8) ve randevu sorunları (n: 8) olarak belirlenmiştir. Katılımcıların %29,1 oranıyla (n: 46) Türkiye’deki hastanelerde olumsuz bir durumla karşılaşmadığını belirtmiştir.

Katılımcıların kurumsal yeterliliğe ait (3,72; ss:78) ve medikal turizm potansiyeline yönelik (3,79; ss: 74) olumlu algılarının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durum Türkiye’nin medikal turizm yönünden güçlü ve kaliteli hizmet sunan ülkelerden biri olduğunu göstermektedir.

Demografik özelliklerden yaş, cinsiyet ve medeni durum verileri ile kurumsal yeterlilik ve medikal turizm farkındalığı arasında farklılık tespit edilmemiştir. Acar ve Turan (2016) tarafından yapılmış olan çalışmada yaş faktörü ile medikal turizm farkındalığının tüm alt boyutları arasında farklılık tespit edilmiştir. Kızıldağ (2018) tarafından yapılmış olan çalışmada ise cinsiyet bakımından bir farklılık tespit edilememiştir. Bu sonuç, çalışmamız ile bu konuda benzerlik göstermektedir. Öğrenim düzeyi ile kurumsal yeterlilik ölçeği arasında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. “Tanıtım” alt boyutunda öğrenim durumu ilkökul olan katılımcıların, öğrenim durumu lisans olan katılımcılara göre daha yüksek kurumsal yeterlilik algılarının olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde “Altyapı” boyutunda öğrenim durumu ilkökul ve lise olan katılımcıların lisans mezunu olan katılımcılara göre kurumsal yeterlilik algılarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Öğrenim durumunun kurumsal yeterlilik algısıyla farklılık göstermesinin sebepleri olarak eğitim düzeyinin artması ile yeni yerler keşfetme ve araştırma potansiyelinin de artabileceği, dolayısıyla kişilerin daha yüksek ve farklı beklentiler içinde olabileceklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Türkiye’de hizmet alınan bölgeye göre kurumsal yeterlilik ölçeği değerlendirildiğinde, tanıtım ve imaj alt boyutları ile katılımcı algıları arasında farklılık tespit edilmiştir. Buna göre İç Anadolu Bölgesinden hizmet alan turistlerin Marmara Bölgesinden hizmet alanlara göre kurumsal yeterlilik algıları daha yüksek bulunmuştur. İç Anadolu Bölgesindeki kurumsal yeterlilik algısının daha yüksek olmasının sebepleri olarak bu bölgenin Türkiye’nin merkezi konumunda yer alması, ulaşım, trafik ve sağlık hizmetlerine erişimin Marmara Bölgesine göre daha kolay olması, Ankara ve Kayseri gibi büyük illerde çok sayıda özel ve kamu hastanelerinin bulunmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Buzcu ve Birdir (2019) tarafından yapılan çalışmada da ülke imajının önemine değinilerek tanıtım faaliyetlerinin önemi vurgulanmıştır.

Çalışmada “İmaj” ve “Tanıtım” alt boyutlarında kurumsal yeterlilik algısının yüksek olması Türkiye’nin 2019 yılından beri tanıtım ve imaj yönünden daha iyi bir konumda olduğunu göstermektedir. Bu durum aracı kuruluşların faaliyetleri, etkili reklam ve yurtdışı tanıtımları, sağlık kurumlarının web sitelerinin anlaşılır ve hedef kitleye hitap eden yapıda olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Katılımcıların algıladıkları hizmet kalitesi ile kurumsal yeterlilik algıları arasında pozitif yönde bir ilişki tespit edilmiştir. Özellikle “İş gücü” alt boyutu ile hizmet algısı arasındaki ilişkinin daha yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir. Aynı şekilde medikal turizm potansiyeli ile alınan hizmetin değerlendirme derecesi arasında ise anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bu bulgular, Türkiye’nin deneyimli hekim ve sağlık çalışanlarına sahip olduğunu ve kaliteli hizmet sunduğunu göstermektedir. Özkan (2019); Bayar (2019); Karababa (2017), tarafından yapılmış olan çalışmalarda da Türkiye’nin medikal turizm potansiyeli araştırılarak Türkiye’de deneyimli uzman hekimlerin, sağlık çalışanlarının mevcut olduğunu, aynı zamanda 62 ülkeye vizesiz seyahat edilebildiğini belirterek Türkiye’nin yüksek sağlık teknolojisine ve rahat ulaşım imkânlarına sahip olduğunu vurgulamışlardır. Özellikle Türkiye’nin daha az maliyetle daha kaliteli sağlık hizmeti sunması, aynı zamanda değişik turizm alternatiflerini de birlikte sunabilmesi çalışmamızda ülke avantajı alt boyutu ile medikal turizm potansiyeli arasındaki ilişkinin yüksek çıkmasıyla daha iyi anlaşılacaktır.

Çalışmada kurumsal yeterliliğin, medikal turizm potansiyelini artırdığı tespit edilmiştir. Yapılan çoklu doğrusal regresyon analizinde kurumsal yeterliliğin medikal turizm potansiyelini açıklama oranı %58 olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla kurumsal yeterlilik algısındaki bir birimlik bir değişimin, medikal turizm potansiyelini %58 etkileyeceği anlaşılmıştır. Özellikle altyapı boyutunun medikal turizm potansiyeli üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç fiziki ve teknolojik altyapının güçlendirilmesinin önemini belirtmektedir.

Medikal turizmde yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarının Türkiye’yi tercih etmesinin en büyük sebebi kültürel yanlılık olarak düşünülmektedir. Dil ve iletişim problemi yaşamadan, kendi örf ve adetlerine uygun bir sağlık hizmeti sunumu, kendilerini rahatlatan ve iyi hissetmelerini sağlayan unsurlardan biri olabilir. Ayrıca Türk halkında var olan kendi halkına güven duygusu hastanın tedavi sürecinde psikolojik iyi oluş sağlayabilmektedir. Bu nedenle yurtdışında yaşayan Türklere yönelik medikal turizm ve kurumsal yeterlilik algısı hakkında daha çok katılımcı ile nitel çalışmalar yapılabilir. Tanıtım faaliyetlerinin yeterliliği konusunda çeşitli görsellerden yararlanılarak eksiklikler tespit edilebilir. Özellikle sağlık kurumlarının web sitelerinin yeterliliği konusunda içerik analizi ile tespitler yapılabilir.

Türkiye’nin medikal turizmdeki kurumsal yeterliliğini ön plana çıkarmak ve medikal turizm imajını güçlendirmek için etkili pazarlama stratejileri uygulanmalıdır. Türkiye’nin sağlık turizmi potansiyeli uluslararası pazarlarda aktif olarak tanıtılmalı ve hedef kitlelere yönelik pazarlama kampanyaları düzenlenmelidir. Bunun yanı sıra dijital pazarlama çalışmalarına ağırlık verilmelidir. Türkiye’nin sunduğu sağlık hizmetlerinin kalitesi, güvenilirliği ve hasta odaklı yaklaşımı vurgulanmalıdır. Ayrıca, medikal turizm sektöründeki diğer ülkelerle rekabet edebilmek için sürekli olarak yenilikçi ve çekici hizmetler sunulmalı, özellikle tıp teknolojisindeki gelişmeler ve yenilikler takip edilmelidir.

Türkiye’nin medikal turizmdeki kurumsal yeterliliğinin daha da geliştirilebilmesi için dijital teknolojilerin kullanımı teşvik edilmelidir. Özellikle tele tıp (uzaktan tıp) ve diğer

dijital sağlık uygulamaları, hasta-hekim iletişimini ve uzaktan tedavi imkânlarını geliştirebilir. Bu uygulamalar sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırırken sağlık kuruluşlarının kapasitesini de genişletebilir. Sağlık turizmi alanında güncel ve kapsamlı veri toplama ve analiz sistemleri oluşturulmalıdır. Bu sayede Türkiye'nin medikal turizm performansı ve başarı ölçütleri daha etkin bir şekilde takip edilebilir. Ayrıca, sağlık turizmi hizmetlerinin kalite standartları konusunda sürekli eğitim ve denetimlerin yapılması önemlidir. Bu denetimler hizmet sunum kalitesinin sürekli yüksek seviyede tutulması sağlayabilir.

Türkiye'nin medikal turizmdeki kurumsal yeterliliğini desteklemek için sağlık personelinin niteliği ve eğitimi önemlidir. Sağlık çalışanları, uluslararası standartlara uygun bir şekilde yetiştirilmeli ve sürekli olarak güncel bilgilere erişim imkânı sağlanmalıdır. Bu durum, hasta güvenliğini ve tedavi kalitesini artıracaktır.

Sonuç olarak Türkiye'nin medikal turizmdeki kurumsal yeterliliği ve potansiyeli Avrupa'daki Türk vatandaşları tarafından yeterli görülmektedir. Türkiye'nin sunduğu yüksek kalitede sağlık hizmetleri, uzmanlık alanlarındaki yetkinlikler ve hasta memnuniyeti, Türkiye'yi medikal turizm açısından cazip bir destinasyon haline getirmektedir. Ancak, sürekli iyileştirme çalışmaları, sağlam bir işbirliği ağı ve etkili pazarlama stratejileri ile Türkiye'nin medikal turizmdeki kurumsal yeterliliği daha da geliştirilmelidir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i> *(Kayseri Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının 24.04.2022 Tarih , 35 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30) Veri Toplanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30) Veri Analizi: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%20), 2. Yazar (%80)

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i> *(Kayseri University Rectorate, Ethics Committee Decision was taken with the decision dated 24.04.2022, numbered 35 of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%70), 2. Author (%30) Data Acquisition: 1. Author (%70), 2. Author (%30) Data Analysis: 1. Author (%70), 2. Author (%30) Writing up: 1. Author (%70), 2. Author (%30) Submission and Revision: 1. Author (%20), 2. Author (%80)

Kaynakça / References

Acar, N.,& Turan, A. (2016). Sağlık çalışanlarının sağlık turizmi farkındalığı üzerine bir araştırma: Ahi Evran Üniversitesi eğitim ve araştırma hastanesi çalışanları örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi Journal of Economics&Administrative Sciences (JEAS)*, 17(1), 34<http://esjournal.cumhuriyet.edu.tr/en/download/article-file/282693>

Aşıkoğlu, Ş., & Övey, İ.S. (2022). Türkiye’de sağlık turizminin niş pazarı; Bağımlılık tedavi merkezleri. *EUropean Journal of Managerial Research (EUJMR)*, 6(11), 41-57. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2584050>

Aydın, A., & Bostan, A. (2021). Bölgesel kalkınma ajanslarının sağlık turizmin gelişimindeki etkisi: Türkiye örneği. *Journal of Travel And Tourism Research*, (16), 21-46. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1904869>

Bağcı, E., & Deliormanlı, A. (2020). Göç turizmi (diaspora), son şans turizmi (lastchange), oyuncak turist (toy tourist) kavramlarının Türkiye’deki turizm akademisyenleri ve işletmecileri açısından bilinirliğine dair bir araştırma. *The Journal of Academic Social Science*, (102), 309-322. <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.41626>

Barret, P. (2007). Structure equation modelling: Adjudging model fit. *Personality And Individual Differences*, 42, 815-824. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.09.018>

Bayar, K. (2019). *Dünyada ve Türkiye’de sağlık turizminin önemi ve gelişimi: Antalya yöresi araştırması*. (Yüksek Lisans Tezi), [Tez no: 540130]. Akdeniz Üniversitesi, Antalya. Yök Tez Merkezinden edinildi.

Bayram, N. (2004). *Sosyal bilimlerde SPSS ile veri analizi*, Ezgi Kitabevi, Bursa.

Bookman, M.Z., & Bookman, K.R. (2007). Medical tourism in developing countries. *Springer*. https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230605657_3

Bostan, S., & Yalçın, B. (2016). Sağlık turistlerinin medikal destinasyon seçimini etkileyen faktörler. *Journal of International Social Research*, 9(43), 1733-1734 <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=547d2a54-1053-4c65-9c6b-f30c9bfadaa8%40redis>

Buldukoğlu, S. (2014). *Sağlık turizminin Türkiye’deki yeri ve önemi*. (Yüksek Lisans Tezi), [Tez no: 375808]. Ufuk Üniversitesi, Ankara. Yök Tez Merkezinden edinildi.

Buzcu, Z., & Birdir, K. (2019). Türkiye’de medikal turizm incelemesi: Özel hastanelerde bir çalışma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18(1), 311-327. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/630866>

Byrne, B.M. (2012). *Structure equation modeling with plus: Basic concepts, applications, and programming*. New York, NY: Routledge Taylor And Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9780203807644>

Çabuk, Ş. (2023). *Sağlık çalışanlarının sağlık turizmi ile ilgili farkındalık düzeylerinin belirlenmesi ve tele tıp uygulamasının sağlık turizmi ve sağlık hizmeti sunumu açısından uygulanabilirliğinin değerlendirilmesi: Bozyazı ilçesi örneği*. (Yüksek Lisans Tezi), [Tez no: 781803], Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi. Yök Tez merkezinden edinildi.

Çelik, E. Ş., & Biçer, E. B. (2023). Bir üniversite hastanesindeki sağlık çalışanlarının bakış

açaları ile medikal turizm. *Sivas İnterdisiplinler Turizm Araştırmaları Dergisi*. 6(1), 32-69. <http://sita.cumhuriyet.edu.tr/en/download/article-file/3178342>

Çılgınoğlu, H. (2018). *Uluslararası sağlık turizminin ekonomik, hukuki ve idari yönden değerlendirilmesi: Türkiye'deki hastaneler üzerinde örnekleme*. (Doktora Tezi), [Tez no: 522851]. Kastamonu Üniversitesi. Yök Tez Merkezinden edinildi.

Çoban, Ö., Dilek, S.E., & Harman, S. (2017). İntihar bir turizm türü olarak değerlendirilebilir mi? *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 7 (1), 137-151. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/318779>

Demir, Y., & Sağlık, E. (2020). Medikal turizmin kurumsal yeterliliğinin ve potansiyelinin hekim görüşleriyle değerlendirilmesi: Samsun ili örneği. *Turizm çalışmaları dergisi*, 2(1), 1-20. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1022428>

Dökme, S., Yağar, F., & Parlayan, M. A. (2018). A study on the investigation of awareness of health employees about medical tourism. *International Journal of Scientific Management and Tourism*, 4 (1), 107-118. <https://doi.org/10.21071/riturem.v7i1.16206>

Drinkert, A., & Singh, N. (2017). An investigation of American medical tourists' posttravel experience. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 26(3), 335-346. <https://doi.org/10.1080/19368623.2017.1241199>

Edinsel, S., & Adıgüzel, O. (2014). Türkiye'nin sağlık turizmi açısından son beş yıldaki dünya ülkeleri içindeki konumu ve gelişmeleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 167-190. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/382312>

Emel, İ., & Batmaz, O. (2023, 4-6, April). Sağlık turizmi farkındalığı: Kuşadası örneği. In *International Conference on Engineering, Natural and Social Sciences*, 1, 199-202.

Fetscherin, M., & Stephano, R.M. (2016). The medical tourism index: Scaled development and validation. *Tourism Management*, 52, 539-556. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2015.08.010>

Güner, D., & Temizkan, S. P. (2022). Eskişehir'in medikal turizm potansiyeli üzerine nitel bir araştırma. *Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research*, 6(2), 478-498. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2580049>

Hasanov, A. (2018). *Sağlık turizmi kapsamındaki medikal turizmin mevcut durumu, potansiyeli ve geleceği: Türkiye'nin Medikal turizm değerlendirmesi*. (Yüksek Lisans Tezi), [Tez no: 531058], İstanbul Aydın Üniversitesi. Yök Tez Merkezinden edinildi.

Heung, V. C., Kucukusta, D., & Song, H. (2010). A conceptual model of medical tourism: Implications for future research. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 27(3), 236-251. <https://doi.org/10.1080/10548401003744677>

Karababa, A. G. (2017). *Türkiye'de sağlık turizmi: ülkeler arası bir karşılaştırma*. (Yüksek Lisans Tezi), [Tez no: 454191], Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep. Yök Tez merkezinden edinildi.

Kızıldağ, G.Ç. (2018). *Hekim dışı sağlık personeli ve sağlık yöneticilerinin medikal sağlık turizmi konusunda farkındalıklarının değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi), [Tez No:

509442]. Ufuk Üniversitesi. Yök Tez Merkezinden edinildi.

Liu, H., Li, X. R., Cárdenas, D. A., & Yang, Y. (2018). Perceived cultural distance and international destination choice: The role of destination familiarity, geographic distance, and cultural motivation. *Journal of Destination Marketing & Management*, 9: 300-309. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2018.03.002>

Medical Tourism Index. (2022, Şubat 15). 2020-2021 MTI genel sıralaması <https://www.medicaltourism.com/mti/home>

Özkan, M.E. (2019). Sağlık turizmi kapsamında Türkiye'nin medikal turizm potansiyeline yönelik bir değerlendirme. *Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 50-64. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/912788>

Öztürk, Y. E., & Özcan, M. (2022). Türkiye için uluslararası sağlık turizmi talebinin kantitatif çerçevede değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(33), 1-13. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1332936>

Sevim, E., & Sevim, E. (2019). Medikal turizm tercihini etkileyen faktörlerin incelenmesi: Türkiye örneği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(3), 633-652. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/812424>

Singh, L. (2019). Medical tourism motivations: The Driving Force. *Journal of multidisciplinary academic tourism*, 4(2): 77-86. Doi: <https://doi.org/10.31822/jomat.621874>

Şahbaz, R.P., Akdu, U., & Akdu, S. (2012). Türkiye'de medikal turizm uygulamaları; İstanbul ve Ankara örneği. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(27), 267-296. <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer>

Tengilimoğlu, D. (2020 c). *Sağlık hizmetleri pazarlaması*, Siyasal Kitapevi, 5. Baskı, Ankara, ss. 19-20.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023, Aralık 13). Turizm istatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Egitim,-Kultur,-Spor-ve-Turizm-105>

Ushas. (2023, Aralık 13). Sağlık turizmi. <https://www.ushas.com.tr/13162/>

Üstün, U., & Uslu, Y. D. (2022). Türkiye'nin sağlık turizminde tercih edilme nedenleri üzerine bir çalışma: Medikal turizm endeksi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (33), 344-353. Doi: 10.31590/ejosat.1020647. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2069737>

Yılmaz, S., Sarıaydın, İ., & Sönel, T. (2020). İngiltere özelinde Türkiye'nin sağlık turizmi fırsatları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 74-85. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/956959>

Yiğit, V. (2016). Kamu hastanelerinde medikal turizminin gelişimini etkileyen faktörler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(15), 107-119. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/218478>

Zengingönül, O., Emeç, H., İyilikçi, D.E., & Bingöl, P. (2012). *Sağlık turizmi: İstanbul'a yönelik bir değerlendirme*. <https://docplayer.biz.tr/463113-Saglik-turizmi-istanbul-a-yonelik-bir-degerlendirme.html>

Moldova'daki Devlet Okullarında Din Eğitimi

Ömer AKPINAR¹

Öz

Bir Güney Doğu Avrupa ülkesi olan Moldova, dini açıdan, Ortodoks Hristiyan bir ülkedir. Devlet laikdir. Ancak Moldova'da inanç özgürlüğü anayasal bir hak. Eski bir Sovyet ülkesi olan Moldova, diğer Sovyet ülkelerinde olduğu gibi, resmi olarak ateist topluma sahipti. Bu dönemde inanç baskılandı. Dindar bir topluma sahip olan Moldova'da bağımsızlık sonrası oluşan demokratik ortam sebebiyle dini kurumlar açıldı. Toplumda din eğitimi konusunda talep oluştu. Bu sebeple okullarda din eğitimi verilmeye başlandı. Bugün ülkede din eğitimi ilköğretimde başlar. Din eğitimi, eğitimin tüm kademelerinde mevcuttur. Din eğitimi zorunlu değildir. Zorunlu olarak okutulan ahlak eğitimi dersinden zaman içerisinde ayrılan din dersleri, seçmeli olarak okutulmaktadır. Okutulmuş dersleri Hristiyanlığın belli başlı mezheplerinden ibarettir. Okullarda teolojisi öğretilen mezhepler toplumsal talep ve politik tutuma göre belirlenmiştir. Halkın büyük çoğunluğu Rus Ortodoks Kilisesi'ne (ROK) bağlı olmasına rağmen, Evangelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistler için devlet okullarında eğitim verilmektedir. Diğer yandan Romanya Ortodoks Kilisesi (ROOK) ve ROK arasındaki çatışma sebebiyle Ortodoks din eğitimi, kilise ismi konusuna girmeden, Din Ortodoks Mezhebi adı altında öğretilmektedir. Bu çalışmada Moldovan devlet okullarındaki din eğitimi araştırılmıştır. Sovyet sonrası Moldova'da din eğitiminin süreci incelenmiştir. Ülkedeki din eğitiminin hangi eğitim kademelerinde nasıl uygulandığı araştırılmış, araştırmada derslerin müfredatları ve ders kitapları tetkik edilmiştir. Başka bir ifadeyle doküman analiz yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca devlet okullarında verilen din eğitiminin öğreticileri (öğretmenler) bu çalışmanın konusudur. Gerek kilise papazlarının gerekse resmi öğretmenlerin din eğitimi dersindeki istihdam koşulları incelenmiştir. Çalışmanın sınırlılıkları içinde, özel okullarda din eğitimi, araştırmadan dışarıda bırakılmıştır. Moldova'daki din eğitimi üzerine Türkçe literatürde bir çalışma yoktur. Bu sebeple çalışma literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moldova, Din Eğitimi, Ortodoks Hristiyanlık, Müfredat, Okul.

Akpınar, Ö. (2024). Moldova'daki Devlet Okullarında Din Eğitimi. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 305-324. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1344048>

Geliş Tarihi	17.08.2023
Kabul Tarihi	22.03.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İstanbul, Türkiye, omerakpnr25@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5007-7880.

Religious Education in Moldovan Public Schools

Ömer AKPINAR¹

Abstract

Moldova, a South Eastern European country, is religiously Orthodox Christian. The state is secular. However, freedom of belief is a constitutional right in Moldova. As a former Soviet country, Moldova, like other Soviet countries, had an officially atheist society. Due to the democratic environment that emerged after independence, religious institutions were opened. There was a demand for religious education in the society. For this reason, religious education was introduced in schools. Today, religious education is studied and thought from primary school to high school. Religious education is available at all levels of education. Religious education, which first started as moral education, has expanded over time to include theological education. Yet, religious education is not compulsory. Religious education, which was taught as an elective, was separated from moral education in time and started to be taught as an independent course. Moral and spiritual education remained compulsory in primary school. Theology lessons are taught in accordance with several sectarians of Christianity. Although the majority of the population belongs to the Russian Orthodox Church (ROK), Evangelical Christians and Seventh-day Adventists are taught in public schools. On the other hand, due to the conflict between the Romanian Orthodox Church (ROOK) and the ROK, Orthodox religious education is taught under the name of the Orthodox Denomination of Religion, without mentioning the name of the church. This study investigates religious education in Moldovan schools. The process of religious education in post-Soviet Moldova is examined. How religious education is practiced in the country and at which levels of education has been investigated, the curricula and textbooks of the courses have been analyzed.

Keywords: Moldova, Religious Education, Orthodox Christianity, Curriculum, School.

Akpınar, Ö. (2024). Moldova'daki Devlet Okullarında Din Eğitimi. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 305-324. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1344048>

Date of Submission	17.08.2023
Date of Acceptance	22.03.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹Dr., Republic of Türkiye Ministry of National Education, Political Science and International Relations, Istanbul, Türkiye, omerakpinar25@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5007-7880.

Giriş

Moldova 27 Ağustos 1991 yılında Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını elde eden bir Güney Doğu Avrupa ülkesidir. Ülke, coğrafi olarak, bazen Balkanlar'da bazen de Doğu Avrupa'da gösterilmektedir. Resmi olarak Moldova Cumhuriyeti kendisini Kuzeydoğu Balkan ülkesi olarak tanımlamaktadır. Prut ve Dinyester nehirleri arasında bulunan ülke bulunduğu yer itibariyle her üç tanıma da uygundur.

Moldova'nın yüzölçümü 33.843,5 kilometre karedir. Başkenti Kişinev'dir. Ülke doğu, kuzey ve güneyden Ukrayna'ya, batıdan ise Romanya'ya komşudur. Romanya sınırı boyunca Prut nehri geçer. Ukrayna ile 939 km Romanya ile 450 km sınıra sahiptir. Denize ulaşımı yoktur. Ancak Ukrayna ile yapılan anlaşma gereği Ukrayna limanını kullanabilmektedir (Republic of Moldova, t.y.). Ülke nüfusu 2022 sonu itibariyle 2.603.813 kişidir. Bu sayıya ayrılıkçı bölge olan ve kendisini bağımsız devlet olarak tanımlayan Transdinyester bölgesi dahil değildir (Moldova İstatistik Bürosu, 2023).

Moldova'nın hoşgörü ülkesi olduğu kabul edilmektedir. Pek çok etnik grup bir arada yaşar. Etnik gruplar coğrafi olarak bir bölgede toplanmamıştır. Transdinyester'in ayrılıkçı durumu, Gagavuzya'nın otonomi yapısı etnik sebeplerden kaynaklı gözükse de her iki yapı da kendi içinde farklı etnik grupları barındırır. Arka arkaya sıralanmış köyler farklı etnik yapılarda olabilir. Bir köy Bulgar köyüken bir sonraki köy Tatar, daha sonraki Gagavuz veya Moldovan olabilir. Bu sebeple Moldova içine girilmeden anlaşılması zor bir ülkedir. Bu çalışmada Moldova okullarında din eğitimi üzerinde durulmuştur. Her konuda olduğu gibi din ve din eğitimi konusu da Moldova'da hem gerilim hem de hoşgörü konusudur.

Çalışmada Moldova'daki devlet okullarında din eğitimi konu edinmiştir. Moldova'daki devlet okullarında din eğitiminin tarihi süreci, hukuki temelleri, din eğitimi veren kurumların örgütlenme şekli veya Eğitim Bakanlığı bünyesindeki ne tür okullarda hangi sınırlılıklarla din eğitiminin verildiği, din eğitimi müfredat ve ders kitaplarının içeriği ve din eğitiminin paydaşları olan okul, öğretmen ve yönetimin durumları temel sorunsaldır.

Çalışmada doküman analizi yöntemi uygulanmıştır. Özellikle yasal metinlerde birincil kaynaklara gidilmiştir. Bakanlıkların ve diğer kurumların raporları incelenmiştir. Bu çalışma Türkçe tektir. Micheal Bruchis'in (1997) Sovyet dönemi ile bağımsızlık dönemi din eğitimi karşılaştırdığı çalışmasıyla VioricaGoraş-Postica'nın (2018) "Moldova'da Din Eğitimi" çalışmalarından başka İngilizce literatürde başka çalışma yoktur. Çalışmalar incelendiğinde, yazarları Moldovan olan bu iki çalışmanın da politik kaygılar taşıdığı değerlendirilmektedir.

Moldova'da Tarih, Devlet, Toplum ve Din

Moldova'nın tarihi çok eskilere dayanır. Moldovalıların ve aynı zamanda Romanyalıların anavatanı olarak bilinen antik Dacia bölgesi ve Moldova'nın tarihi, Britannica'da (2023) şu şekilde açıklanmıştır:

Moldovanların anavatanı, Prut nehrinin her iki yakasındaki toprakları içine alan, eski çağlarda Dacia olarak bilinen bölgedir. M.S. 106 yılında Romalılar tarafından işgal edilen bu bölge bir Roma eyaleti haline getirildi. 275-566

yılları arasında Tuna nehrinin sol yakasını da içine alan Dacia, Gotların ve Hunların istilalarına sahne oldu. 6'ncı yüzyıldan itibaren bölgeye Slavların akınları ve göçleri başladı. 10 ve 13'üncü yüzyıllar arasında aynı bölge, bu kez Peçenek, Kuman ve Tatar göçlerine tanıklık etti. Bu göçler sonunda Dacialılar daha güvenli olduğunu düşündükleri Karpat bölgesine çekilmeye başladılar. Transilvanya'yı da içine alan bölgede, 12'nci yüz yılın sonundan itibaren, aralarında Transilvanya Voyvodalığı (1250'ler), Wallachia Prenslığı (14'üncü yüzyıl başları) ve Moldova Prenslığı'nin de (14'üncü yüzyıl ortaları) bulunduğu bir takım politik yapılar ortaya çıktı. Daha sonraki dönemlerde Transilvanya Macar akınları ve fethi ile karşı karşıya kalırken, Wallachia ve Moldova Macarların, Tatarların, Polonyalıların ve Türklerin akınlarına maruz kaldı.

Osmanlı isimlendirmesiyle Eflak ve Boğdan (Moldova), 14 ve 15'inci yüzyıllarda Mircea ve Stefan¹ (1457–1504) gibi voyvodaların liderliğinde bir süreliğine de olsa bağımsızlıklarını kazanmayı başardılar ama daha sonraki dönemlerde Osmanlı yönetimini kabul etmek zorunda kaldılar. Bunlardan özellikle Moldova (Boğdan) genel itibarıyla 1538'den 1812'ye kadar Osmanlı idaresinde kaldı (Bruchis, 1996, s. 7). Fakat bu süreçte Moldova Osmanlıya bağlı bir voyvodalık (vassal) olsa da Osmanlı, hiçbir zaman, tam bir bütünlük sağlayamadı. Bölge 1812 Bükreş Antlaşmasıyla Rus Çarlığı egemenliğine girdi (Vahl&Emerson, 2004, s. 1). 1918 yılında Büyük Romanya'ya katılan Moldova 2. Dünya Savaşı sonrası tamamen SSCB'nin oldu. 1991 yılı bağımsızlık ilanına kadar Moldova Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adında SSCB'nin bir cumhuriyeti olarak yaşadı (Negură, 2016, s. 542). 1991 yılından bugüne bağımsız bir cumhuriyet olarak varlığını sürdürmektedir.

Moldova yarı başkanlık sistemiyle yönetilir. Dört yıllığına seçilen cumhurbaşkanı ile yine dört yıllığına seçilen meclis birlikte çalışır. Meclisin içinden bir başbakan ve bakanlar kurulu seçilir. Meclis 101 sandalyelidir. Anayasa değişikliği nitelikli çoğunlukla gerçekleşir (68 vekil) (*The Constitution of the Republic of Moldova*, 1994, md. 143, (1)).

Moldova Cumhuriyeti üniter bir devlettir (*The Constitution of the Republic of Moldova*, 1994, md. 1, (1)) ve etnik olarak Türk olan Gagavuzların yaşadığı bölge otonomdur (*The Constitution of the Republic of Moldova*, 1994, md. 111, (1)). Ayrıca 1994 yılından beri donmuş çatışma bölgesi² olarak Transdinyester bölgesi Moldova'dan ayrıdır. Bölge kendisini Transdinyester Moldovan Cumhuriyeti olarak tanımlamaktadır. Eski Moldovan Sovyet'inin devamı olduğunu iddia eder. Moldova topraklarının yaklaşık %10'una sahiptir. Yüzölçümü 4.163 kilometre karedir. Nüfusu 465.100 kişidir ve Başkenti Tiraspol'dur (Transdinyester Moldovan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2023). Bölge Rus Ordusu unsurlarınca korunur.

Moldova çok sayıda etnik unsuru barındıran bir yapıdadır. Ancak nüfusun büyük çoğunluğu Romanyalılarla aynı kökendir. 2014 yılında yapılan kapsamlı bir

¹ Stephan CelMare (1457-1504) Moldova'nın ulusal lideridir.

² Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, askeri müdahaleler de dahil, eski Sovyet coğrafyasında meydana gelen şiddet olaylarını tanımlamak için "donmuş çatışma bölgesi (frozen conflict zone)" tabiri kullanılmaktadır. Örnek olarak Karabağ, Abhazya veya Transdinyester verilebilir.

araştırmaya göre ülkede yaşayan insanların %75,1'i kendisini Moldovan olarak tanımlarken %6,6'sı Ukraynalı, %7'si Rumen (Romanyalı), %4,6'sı Gagavuz (Ortodoks Türk), %4,1'i Rus, %1,9'u Bulgar ve %0,3'ü de Roman olarak tanımlamıştır (Moldova İstatistik Bürosu, 2023).

Ülkenin temel geçim kaynağı tarımdır. Sanayisi gelişmemiştir. Yurt dışından gelen döviz önemli bir ekonomik girdidir. Avrupa'nın en fakir ülkesi olarak bilinir. Ülkede nüfus sürekli azalma eğilimindedir. Özellikle doğum oranlarındaki düşüş çok serttir. Bağımsızlığını kazandığı günden bugüne nüfus yaklaşık 1,5 milyon insan (dörtte biri) azalmıştır. Bu azalma öğrenci sayılarında da gözlemlenmektedir. 2003 yılında 580.000 kişi olan ilkö, orta ve lise öğrenci sayısı 2018 yılında 350.000 ve 2021 yılında 336.000'e gerilemiştir (Akpınar, 2021, s. 110, 132,149).

Moldova'da her yerleşim biriminin girişine Hz. İsa'nın veya Hz. Meryem'in anıtı dikilmiştir. Bazen küçük bir şapel veya sembolik bir dini yapı görülür. Esasında dindar bir toplum olan Moldovanlar aynı zamanda seküler hayat tarzına sahiptirler.

Moldova'da 2004 ve 2014 yılında yapılan kapsamlı bir araştırmada insanlara hangi dine mensup oldukları sorulmuştur. Buna göre ülkede yaşayan insanların %96,8'i kendisini Ortodoks Hristiyan olarak tanımlamıştır. Bugünkü durum verilerden çok farklı değildir. 2004 ve 2014 verilerine göre Moldova'da dini inanç durumu Tablo 1'deki gibidir (Moldova İstatistik Bürosu, 2014).

Tablo 1:

2004 ve 2014 Yıllarına Göre Moldova'da Dini Aidiyet

Din veya mezhep	Kişi		Toplam oran		İfade eden oran	
	2004	2005	2004	2014	2004	2014
Dinini Belirtmeyen	30.727	193.042	2,8	6,9	-	-
Dinini Belirten	3.307.605	2.611.759	97,8	93,1	100	100
Ortodoks	3.158.015	2.611.759	93,3	91,1	90,5	96,8
Evangelist Baptist	32.754	25.380	1	0,9	1	1
Katolik	5.354	2.745	0,2	0,1	0,2	0,1
Ateist	12.754	5.514	0,4	0,2	0,2	0,2
Toplam	3.338.332	2.804.801	100	100	100	100

Tablo 1'de belirtildiği üzere ateistlerin sayısı 2004'ten 2014'e, on yıl içinde, sert biçimde düşmüştür. Diğer dinler (İslam ve Yahudilik) sayıca çok azdır. Evanjelist Baptistler sayıca azalmış ve Yahova Şahitleri 2004 yılında hiç olmamasına rağmen 2014 yılı 17.341 kişi olarak tanımlanmıştır. Katoliklerin oranı ise sırasıyla sadece 0,2 ve 0,1'dir. Sonuç olarak Moldova bir Ortodoks Hristiyan ülkesidir. Ancak Hristiyanlığın bölünmüşlüğü ve çatışması Moldova'da sessiz biçimde devam etmektedir. Şüphesiz bu çatışmanın temeli

siyasidir. Romanya ile Rusya taraftarlarının ideolojik tartışmaları din üzerinden de sürmektedir.

Bu noktada Ortodoksluk üzerine bir açıklama yapmakta fayda vardır. Kanonik yasalara göre her etnik grubun kilisesi olabilir. Etnik grup modern dönemde ulus olarak yorumlanmış ve her devlet ilk fırsatta kendi merkezi kilisesini kurmuştur. Romanya bağımsızlığını aldığı zaman Romanya Ortodoks Kilisesi'ni (RoOK) 1885 yılında kurmuş ve ayin dilini Rumence olarak değiştirilmiştir. Önceki ayin dili Slav dilidir, yani Rusçadır. Ortodokslukta din aynı zamanda devleti temsil eder. Yani din kimlik oluşmasının temel unsurudur (Turcescu&Stan, 2003, s. 458). Diğer yandan Moldova'daki kiliselerin büyük çoğunluğu Rus Ortodoks Kilisesi'ne (ROK) bağlıdır. Her iki kilisenin de Moldova'da birer Metropolitliği vardır. Kiliselerin ibadet dilleri farklıdır. Sadece dilde değil aynı zamanda ibadet şekli ve takvimleri de farklıdır. RoOK Gregoryan takvimi uygularken ROK Julian takvimi uygular. Bunun gibi farklılıklar temelde iki kiliseyi karşı karşıya getirir (Kamp, 2017, s. 4).

Moldova'da büyük bir inanç bölünmüşlüğü yaşanmaktadır. Ortodokslara ait merkezi Kişinev'de olan iki farklı Metropolit Kilise vardır. Rus Patriği'ne bağlı resmî adıyla Kişinev ve Tüm Moldova Metropolitliği Kilisesi bağımsızlıktan beri vardır ve kendisinin Moldova'daki Ortodoksların tek temsilcisi olduğunu iddia etmektedir. Kilisenin bu iddiası resmî makamlarca onaylanmıştır. Bu kilisenin yaklaşık 1.000 kilisesi vardır ve ayin dili Rusçadır (Eski Slav dili). Diğer yandan 2002 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararı ile yasal statü kazanan ancak bu tarihe kadar "de facto" olarak varlığını sürdüren, merkezi Kişinev'de olan, Romanya Patrikliğine ya da Romanya Papalığına bağlı Besarabya Metropolit Kilisesi bulunur. Bu kilisenin ise yaklaşık 120 kilisesi vardır. Ayin dili Rumence'dir. İki Ortodoks grup birbirlerini politik amaçlar peşinde olmakla suçlamaktadırlar (Turcescu&Stan, 2003, s. 443, 455, 465).

Türkiye açısından Moldova denilince akla Gagavuzlar gelmektedir. Bu noktada Gagavuzlarla ilgili kısa bilgi vermek gerekir. Balkanlar ve Güney Doğu Avrupa tarih boyunca Türklerin vatanı olmuştur. Peçenek akınından bugüne, Türkler ve Türkçe bu bölgenin asli unsurudur. Moldova'daki Gagavuzlar da esas anayurtları olan Dobruca'dan bu bölgeye göç etmişlerdir. Dilleri Gagavuzcadır ve Anadolu Türkçesinin bir aksanıdır. Gagavuz isminin Selçuklu Sultanı 2. Gıyasettin Keykavus'tan geldiği iddia edilir. Esasında Selçuklu torunudur. Dinleri Ortodoks Hristiyanlıktır. Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdırlar. Ancak dini terimleri İslamidir. Allah, peygamber, hayır, şer vs. sosyal hayattaki kelimelerde Müslümanlığın etkileri çoktur. Yetim insanlara "ahretlik" demeleri gibi pek çok şaşırı kelimeyle karşılaşılabilir. Gagavuz kimliğinin oluşmasında en önemli kişi bir papaz ve iyi bir entelektüel olan Mihail Çakır'dır (1861-1938). "Besarabyalı Gagavuzların İstoriyası" en önemli eseridir. Atatürk'le mektuplaştığı ve dönemin Romanya büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'le yakın arkadaş olduğu bilinir (Hünerli, 2022, s. 69).

Eğitim, Okul ve Din

Moldova eğitim sisteminin (MES) temelinde Sovyet eğitim sistemi vardır. Bağımsızlık sonrası hızlı bir reforma tabi tutulmuştur. MES diğer ülkelerdeki genel eğitim sistemine uygun olarak okul öncesi, ilköğretim (ilkokul ve gimnazi), orta öğretim (meslek liseleri ve genel liseler) ve yükseköğretim olarak yapılanmıştır. Eğitim sisteminin tasnifi ve yaş grubu aşağıda verilen Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2

Moldova Eğitim Sistemi

Eğitim türü	Okul türü	Yaş aralığı (Yıl)
Okul Öncesi	Kreş ve Anaokulu	1-6
İlköğretim	İlkokul ve Gimnazi	7-15
Ortaöğretim	Lise	16-19

Tablo 2’de görüldüğü gibi Moldova’da eğitime başlama yaşı 6’dır. Bir yıl zorunlu olarak okul öncesi eğitimi uygulanır. Bu eğitimde temel bireysel ve sosyal alışkanlıklarla birlikte okuma-yazma ve aritmetik öğretilir. Sene sonunda ilkokula geçiş sağlanır. 4 yıllık ilkokul eğitiminden sonra sınav yapılır ve bu sınav sonucunda başarılı olan öğrenciler 5’inci sınıfa; yani gimnaziye başlar. 5 yıllık gimnazi eğitimini başarıyla tamamlayan ve gimnazi bitirme sınavlarında başarılı olan öğrenciler liseye devam edebilirler. Lise teorik lise ve kolej olmak üzere iki gruba ayrılır. Teorik lise genel lise hükmündedir. Program sözel bölüm (*humanityclass*) ve sayısal bölüm (*realclass*) olmak üzere iki farklı şekilde sınıflandırılır. Sözel bölüm edebiyat ve sosyal bilimler ağırlıktayken sayısal bölümde matematik ve fen bilimleri ağırlıktadır. Teorik liselerin eğitim-öğretim yılı 3 yıldır. Bunun yanında kolej diye isimlendirilen meslek liseleri vardır. Meslek liseleri 4 yıllıktır. Ayrıca özel öğrenci kabul eden sanat, spor ve bilim liseleri vardır.

Zorunlu eğitim 1 yıl okul öncesi, 4 yıl ilkokul ve 5 yıl gimnazi olmak üzere toplamda 10 yıldır. 4. yılın sonunda ve 9. yılın sonunda okul bitirme sınavları yapılır. Bu sınavlar ulusal bazda olur ve hazırlanan sorular okullara gönderilerek sınav uygulaması gerçekleştirilir. Sınavlardan başarılı olan öğrenciler bir sonraki eğitim kademesine geçer. Ayrıca lise son sınıfta bakalorya (*bacalaureat*) sınavı uygulanır. Bu sınava meslek liseleri girmek zorunda değildir. Ancak üniversite okumak isteyen meslek lisesi mezunları bu sınava sözel veya sayısal alanların herhangi birinden girmek zorundadır. Bu sınav genel lise için mezun olma şartıdır (Ulusal Müfredat Ajansı, 2023).

Moldova Cumhuriyeti Anayasası 35. Maddesine göre okul öncesi birinci yıl ve ilköğretim zorunludur. Devlet okulları ücretsizdir. Okullarda dil sınırlaması yoktur. Ancak Rumence en az dört saat olmak üzere zorunludur. Resmi dil Rumence’dir. Örneğin Gagavuzya’nın eğitim dili Rusçadır. Ancak her okulda en az dört saat Rumence eğitimi verilir.

Anayasanın 35. Maddesinin 8. Fıkrası şu şekildedir: “Kanunlara uygun olmak üzere devlet dini eğitim alma özgürlüğünü garanti altına alır. Devletin eğitim sistemi laikdir.” Pratikte de okullar laikdir. Esasında dinin sosyal hayatta ve kamu kurumlarına bir tahakkümü söz konusu değildir. Dini içeren semboller çok yoğun olmasa da görünür biçimde kullanılır. Ancak dini semboller çoğu kez dinden ziyade estetik amaçlıdır. Haç şeklinde kolye, küpe veya bir haçın bir kurumun bir köşesinde asılı olması gibi görsel olarak kullanılır.

Okullarda Din Eğitimi

Devlet okullarında din eğitimi, ilkokulda ahlak ve maneviyat eğitimi olarak zorunlu ve

din dersi olarak seçmeli; ortaokul (gimnazi) ve lisede sadece din dersi olarak seçmeli okutulmaktadır. İlköğretimlerdeki ahlak ve maneviyat eğitimi Ahlak ve Maneviyat Eğitimi (Educația moral-spirituală) adı altında verilmektedir. Bu ders genellikle ahlaki kazanımlara odaklanmıştır. Ancak içeriğinde dini konular da vardır. Seçmeli din dersi ise 1-9. sınıflar arası “Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri İçin Din” ve “Din, Ortodoks Mezhebi” adı altında; 1-12. sınıflar arasında ise sadece “Din, Ortodoks Mezhebi” adı altında okutulmaktadır (Moldova Eğitim ve Araştırma Bakanlığı, 2023).

Tablo 3
Din Eğitimi Verilen Dersler ve Sınıflar

Kademe	Sınıf	Dersler			
		<i>Ahlak ve Maneviyat Eğitimi</i>	<i>Hoşgörü Eğitimi</i>	<i>Evangelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri için Din</i>	<i>Din, Ortodoks Mezhebi</i>
İlkokul	1	Zorunlu (1 saat)		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	2	Zorunlu (1 saat)		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	3	Zorunlu (1 saat)		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	4	Zorunlu (1 saat)		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
Gimnazi	5		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	6		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	7		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	8		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
	9		Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)	Seçmeli (1 saat)
Lise	10				Seçmeli (1 saat)
	11				Seçmeli (1 saat)
	12				Seçmeli (1 saat)

Tablo 3’te de görüldüğü üzere “Ahlak ve Maneviyat Eğitimi” (Educația moral-spirituală) dersinin haftalık 1 (bir) saat zorunlu olarak okutulduğu görülür (Moldova Eğitim, Kültür ve Araştırma Bakanlığı, 2018). Genel olarak haftalık ders yükü ilköğretim sınıflarında 24 ila 30 saat arası değişmektedir. Eğitim süresi 33 hafta olarak planlanmıştır. Bu sebeple tüm eğitim yılı boyunca ilköğretimin ilk dört yılında (ilkokul) zorunlu olarak ahlak dersi okutulur. İlköğretimin ikinci kısmında ise bu dersin devamı niteliğinde “Hoşgörü Dersi” (Educația pentru Toleranță) okutulur. Hoşgörü Dersi seçmelidir (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2015).

Bu derslerin yanında, iki tane ayrı doğrudan din dersi vardır ki isimleri yukarıda gösterildiği gibi “Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri İçin Din” (Evanghelic și Adventist de Ziua a Șaptea) (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2011a) ve “Din, Ortodoks Mezhebi” (Religie, Cultul Ortodox) şeklindedir (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2011b; 2017) dersleridir. Gimnazide bu derslerin seçimi, ilkokullarda olduğu gibi veliye bırakılmıştır. Veli bir dilekçeyle seçmeli olan dersin öğrencisi tarafından alınmasını isteyebilir. Liselerde de bu dersler seçmelidir ve haftada 1 (bir) saat okutulur.

Hem Evanjelistler hem de Advenistler esasında Hristiyanlığın Protestan mezhebindedir. Yani “Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri için Din” dersinin amacı azınlıkların din eğitimi ihtiyacını karşılamaktır.

Moldova eğitim sisteminde meslek liseleri kolej olarak isimlendirilir. Kolejlerde, Türk eğitim sistemindeki imam hatip okullarına karşılık gelen bir bölüm olan Teoloji bölümü açmak mümkündür. Ancak bu bölüm sadece bir tane vardır. O da Soroca şehrinde Mihail Eminescu Koleji’ndedir (*Colegiul Mihai Eminescu din Soroca*). Bölümde 2022 itibariyle sadece 7 öğrenci vardır. Bu okuldan başka din eğitimi veren müstakil devlet okulu yoktur (*Colegiul Mihai Eminescu din Soroco*, 2023).

Hukuki Statü

Moldova’da din eğitiminin referansı anayasadır. Moldova Cumhuriyeti Anayasası 35. madde 8. Fıkrası: “Devlet, kanunlara uygun biçimde, din eğitimi özgürlüğünü garanti altına alır. Devletin eğitim sistemi laikdir.” şeklindedir. 17.08.2007 tarihli Moldova Resmi Gazetesi’nde yayınlanan, 11.05.2007 tarih ve 2007/125 sayılı parlamento kararıyla kabul edilen “Din, Düşünce ve İfade Özgürlüğü” başlıklı kanunun 32. madde (7). fıkrası şu şekildedir (Parlamento Kararı, 2007): “Dini gruplar (*cultetere religioase*) ile devlet arasında varılan anlaşmalar veya işbirlikleri hariç olmak üzere, devlet okullarındaki tüm düzeylerde verilecek olan din ve ahlak dersi seçmeli ve isteğe bağlıdır.”

Esasında anayasa laik eğitimi vzetmiştir. Ancak Türkiye’de de benzerinin olduğu gibi din ve ahlak eğitiminin okullarda verilmesi, Moldova Anayasası’ndaki laiklik ilkesine karşı bir durum olarak yorumlanmamıştır. 2007 yılında çıkarılan 125 sayılı yasa çok geniş dini özgürlükler içermekle birlikte din eğitiminin seçmeli ders olarak okutulmasını ve isteğe bağlı olması gerektiğini söyler. Genel olarak dini gruplar üzerine konuşulmaktadır. Ancak aynı kanunun 15. madde (5). fıkrası Ortodoks Hristiyanlığa pozitif anlam yükler. Bu madde “Devlet Ortodoks Hristiyanlığı ve Moldovan Ortodoks Kilisesi’nin Moldova Cumhuriyeti’nde yaşayan insanların hayatları, tarihi ve kültürü üzerindeki başlıca etkiyi ve önemi tanır.” diyerek Moldova insanı ile Ortodoks Hristiyanlık arasında bir bağ kurar.

Esasında 2007/125 sayılı kanunla dini eğitimin hedef aldığı kitle gimnazi ve liselerdir, yani 5 ve 12. sınıf öğrencileridir. Çünkü ilkokul 1-4 arası sınıflarda okutulan Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi 2001 yılından beri uygulanmaktaydı. Ocak 2001 yılında yayınlanan müfredata göre Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi zorunlu olarak okutulmaya başlandı. Müfredatın hazırlanmasındaki yasal dayanak 25.02.2000 tarih ve 844 sayılı parlamento kararıdır (Hükümet Kararı, 2010).

Gerçekten de 2000/844 sayılı kanun, yüksek öğrenim dahil diğer eğitim kademelerinde seçmeli olarak din eğitiminin sağlanacağını söyler. Ancak teknik olarak ilkokul hariç diğer eğitim kurumlarında nasıl bir din eğitimi uygulanacağına dair sınırlama veya kesin

emir vermez. Başka bir ifadeyle bu kanuna uygun bir yönetmelik veya hükümet kararnamesine dair ifade bulunmaz. Bu sebeple ilkokul üstü okullarda din dersinin seçmeli olarak okutulması 2010-2011 eğitim ve öğretim yılına kalmıştır. 2.07.2010 yılında çıkarılan 596 sayılı Hükümet Kararnamesi'yle 5-12'uncu sınıflarda ilgili dersin seçmeli olarak okutulacağı belirtilmiştir (Parlamento Kararı, 2000).

Müfredatlar ve Ders Kitapları

Moldova Eğitim ve Kültür Bakanlığı 2011 yılında, 2011-2012 yılından itibaren uygulanmak üzere Ulusal Müfredat Çerçeve Programı hazırlamıştır. Çerçeve programı Rumence ve Rusça olmak üzere iki farklı dilde yazılmıştır. Programda Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi ilkokullarda 1'er saat zorunlu, din dersleri ilkokul, gimnazi ve liselerde ise 1'er saat seçmeli olarak tanımlanmıştır. Tekrar etmek gerekirse ilkokulda, zorunlu Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersinin yanında Din, Ortodoks Mezhebi dersi ve Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistler için Din dersi seçmeli olarak okutulmaktadır.

Şekil 1

Ulusal Müfredat Çerçeve Programı

II. PLANUL-CADRU DE ÎNVĂȚĂMÂNT

2.1. Planul-cadru pentru clasele I – IX

Disciplina școlară	Aria curriculară		Învățământul primar				Învățământul gimnazial			
	Clasele/numărul de ore									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Limbă și comunicare										
1. Limba și literatura română	8	7	7	7	6	6	5	5	5	
2. Limba străină	-	2	2	2	2	2	2	2	2	
3. Limba rusă*	-	-	-	-	2	2	2	2	2	
Matematică și științe										
1. Matematică	4	4	4	4	4	4	4	4	4	
2. Științe	-	1	1	1	1	-	-	-	-	
3. Biologie	-	-	-	-	-	1	2	2	2	
4. Fizică	-	-	-	-	-	1	2	2	2	
5. Chimie	-	-	-	-	-	-	1	2	2	
6. Informatică	-	-	-	-	-	-	1	1	1	
Educație socioumanistică										
1. Istoria românilor și universală	-	-	-	1	2	2	2	2	2	
2. Geografie	-	-	-	-	1	1	1	1	1	
3. Educație moral-spirituală	1	1	1	1	-	-	-	-	-	
4. Educație pentru societate	-	-	-	-	1	1	1	1	-	
5. Educație civică	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Arte										
1. Educație muzicală	1	1	1	1	1	1	1	1	-	
2. Educație plastică	1	1	1	1	1	1	1	-	-	
Tehnologii										
1. Educație tehnologică	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Sport										
1. Educație fizică	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
Consiliere și dezvoltare personală										
1. Dezvoltare personală	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Discipline opționale	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Număr total de ore	20	22	22	23	26	27	30	30	29	

Şekil 1'de görüldüğü gibi Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi Sosyal-hümanistik ders grubunda gösterilmiştir. 3. ders olarak tabloda yer alan bu dersin Rumence adı "Educație moral-spirituală" dir. Ders ilk 4 yıl zorunludur. En alt satırda yer alan "Disciplineoptionale" seçmeli ders demektir. Seçmeli dersler arasında din dersleri de yer almaktadır.

Yukarda bahsedilen çerçeve müfredata göre Eğitim Bakanlığı Evangelist Hristiyanlar ve

Yedinci Gün Adventistleri için Din, Ahlak ve Maneviyat Eğitimi ve Din, Ortodoks Mezhebi dersleri için birer müfredat hazırlamıştır. Bu noktada hemen şunu belirtmek gerekir. Din dersleri müfredatı da dahil tüm müfredatlar Ulusal Müfredat Kurulu tarafından hazırlanmaktadır. Bu kurul son olarak 28.4.2016 tarih ve 279 sayılı Bakanlık emriyle oluşturulmuş bir kuruldur. Komisyon 20 kişiden oluşmaktadır. İstenildiğinde diğer kurumlardan yardım alınabilir ancak atanan (sorumluluk sahibi) kurul üyelerinin tamamı öğretmenler dahil ya bakanlık bürokratları veya üniversite akademisyenleridir. Önceki kurullar da yapı itibarıyla 2016 yılı kuruluyla aynıdır. Sadece kurula katılan isimler farklıdır (Bakanlık Emri, 2016).

Daha sonraki yıllarda müfredatlarda küçük değişikliklere gidilmiştir. Değişikliğin yapıldığı her yıl için doğrudan bakan onayı alınmıştır. Müfredatın gerek yazılması gerekse değişikliği genellikle üçlü çalışma grupları tarafından gerçekleştirilmiştir (Moldova Eğitim, Kültür ve Araştırma Bakanlığı, 2018). Müfredata göre kitaplar hazırlanmış ve okullarda halen bu kitaplarla eğitim-öğretim faaliyetleri devam etmektedir. Kitapların basım tarihleri 2019'dur.

İçerik

Okullarda okutulan derslerin müfredat ve ders kitapları içerikleri birbirinden farklıdır. Sadece derslerin adı değil müfredat ve ders kitabı içerikleri, pedagojik yaklaşımları ve hedef kitleleri birbirinden çok farklıdır. Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi zorunlu olduğu için bu ders, bu çalışmada, diğer derslere göre daha ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Hem derslerin farklılığı hem de sınıf düzeyleri yukarıda bahsedilen üç dersin farklı paradigmalara hazırlandığını gösterir.

Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi zorunlu ders olması sebebiyle her sınıfta ayrı okutulmaktadır. 1-4 arası tüm sınıflarda formal eğitimin bir parçası olan dersin müfredat yapısı Tablo 4'te özetlenmiştir (Moldova Eğitim ve Araştırma Bakanlığı, 2023).

Tablo 5

Ahlak ve Maneviyat Eğitimi Müfredatı Kazanımlar

Sınıf	Kazanımlar	İçerik
1	Manevi değerler, aile bağlamında değerler, çocuğun aile içindeki davranışları değerlendirebilme Sosyal hayatta manevi değerler, toplulukta çocuk davranışları, ahlaka dair İncil ayetleri, İncil hikayeleriyle ahlakı açıklayabilme.	Dostluk, eşitlik, ayrımcılığın önüne geçme: Okulumu ve sınıfımı önemsiyorum. Gelenek, nezaket, aile işbirliği, Noel kavramı ve kutlama: Ailemi önemsiyorum.
2	Okul ve aile bağlamında ahlaki ve manevi değerleri kavrayabilme. Kutsal günleri söyleyebilme, toplumsal kuralları tanıma, İncil'deki ve kültürel bazı iyi karakterleri tanıyabilme.	Doğruluk, dürüstlük ve iyi arkadaş olma, arkadaşına yardım etme: Okulumu, sınıfımı ve ailemi önemsiyorum. Güven, komşuluk, kutsal günler, iyilik, Hz. İsa'nın iyilikle ilgili İncil'deki benzetmeleri, İncil ve folklorda iyi karakterleri bilme: Her zaman doğruyu söylerim.
3	Manevi değerleri açıklayabilme, ailede ahlaki değerleri	Sabırlı olma, arkadaşlık, öğretmen ve arkadaşlarla iyi ilişki: Okulda ve evde

	tanımlayabilme ve davranabilme. Aileme ait gelenek ve görenekleri bilme. Hayatın temel normlarının ahlaki boyutunu kavrayabilme, İncil'deki ahlaki değerlerle gerçek hayatı ilişkilendirebilme.	herkesle iş birliği içindeyim ve herkese saygı duyuyorum. Kültürel miras, toplumsal değerler, kilisenin toplumsal önemi, dünyayı daha güzel yapma, Hz. İsa'nın sabrı, kibarlığı, yardımseverliğini İncil'de bulma: Çevremdeki insanlarla iyi ilişkiler kurarım.
4	Manevi değerleri açıklayabilme, ailede ahlaki değerleri tanımlayabilme ve davranabilme. Aileme ait gelenek ve görenekleri bilme. Hayatın içinden pratiklerle manevi ve ahlaki değerleri karşılaştırabilme. İncil'den gerçek hayata dair ahlaki değerleri tanımlayabilme. Eylemleri ve ahlaki değerini kıyaslayabilme.	Sabırlı olma, arkadaşlık, öğretmen ve arkadaşlarla iyi ilişki: Okulda ve evde herkesle işbirliği içindeyim ve herkese saygı duyuyorum. Dayanışma ve fedakârlık, bağlılık ve ülkeyi sevmeye. Ülkene dair kültürel mirasları sevmeye, ülkenin manevi zenginliği, kilisenin toplumdaki önemi, yardımseverlikte, sosyal uyumda kilisenin görevi.

Müfredata bakıldığında dersin adına uygun şekilde ahlak ve maneviyat üzerine bir müfredat hazırlanmıştır. Modernizmin veya aydınlanmanın belki de en önemli sorunu yukarıdaki müfredatta da ortaya çıkmaktadır. Dünyevi değer üretme kapasitesinin dayanacağı yer neresi olmalıdır? Her toplumda ve ülkede olduğu gibi Moldova da cevabı dinde bulmuştur. Bu sebeple müfredatın çocuklara kazandırmaya çalıştığı birey, okul, aile ve toplum ahlaki yapısı son tahlilde Hz. İsa ve İncil'e dayandırılmıştır. Müfredat gelişim psikolojisini dikkate alarak ilkokulun her sınıf kademesinde kendisini tekrar etmiştir. İlk kazanımlar kavramlar ve bireysel ahlak iken ikinci olarak sınıf ve okul üzerinden ahlaki değerler ve maneviyat inşa edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü olarak aile ve son olarak tüm toplum ahlak ve maneviyat için temel referanstır. Sadece 4. sınıfta toplum, devlet olarak tanımlanmıştır. Moldova'da okul öncesi eğitim zorunludur ve genelde 72 aylık çocuklar gider. Yani ilkokul 1. sınıfta Türk eğitim sistemindeki 2. Sınıfa, 4. sınıf ise 5. sınıfa tekabül eder. Yani 4. sınıf öğrencisi 12 yaşındadır. 12 yaş ise soyut döneme geçiş veya oyun çağından çıkış çağıdır ki bu yaşta devlet, millet gibi soyut kavramlar anlaşılabilir.

Diğer yandan, her sınıf düzeyinin son kazanımlarında ve içeriklerde dini değer ve kavramlara doğrudan atıf vardır. Hz. İsa, kilise ve İncil isim verilerek doğrudan kazanımlara konulmuştur. Ancak dini ifadeler teolojinin konusu değil ahlak eğitiminin konusu olarak kurgulanmıştır. Amaç İncil'i öğrenmek değil günlük hayatta iyi bir insan olmanın referansını veya örneğini İncil'de bulmaktır. Aynı çaba Hz. İsa ve kilise için de geçerlidir. Ancak bu haliyle bile bu ders din eğitiminin bir parçasıdır. Çünkü müfredata göre ahlakın ete kemiğe bürünmüş hali Hz. İsa'dır. Bu bilginin kaynağı ise İncil'dir ve kilise ahlaki ve manevi değerlerin Hz. İsa ve İncil üzerinden yeniden üretildiği yerdir. Böylece öğrenciler hayat ile dini kavramlar arasında rabita kurmaktadır.

Ahlak ve maneviyat ilişkisi ders kitaplarında da görülmektedir. Çalışmanın sınırlılıkları içinde sadece 2. sınıf ders kitabı incelenmiştir (Niculcea vd., 2019, s. 1-96). Kitap bakanlık tarafından basılmıştır, yani özel basımevi ürünü değildir. Kitabın ilk sayfalarında Moldova bayrağı ve Moldova milli marşı vardır. İçeriğinde, pek çok yerde, milli ve manevi değerlere resim, şiir veya cümle şeklinde yer verilmiştir. Aynı şekilde din eğitimi

için de pek çok ifade, şiir veya resim kullanılmıştır. Mesela Noel Baba Atamız Nikolay (Moş Nicolae) ve Aziz Nikolay (Sfantul Nicolae) olarak isimlendirilmiştir. Kitapta 3 (üç) sayfa ona ayrılmıştır (40-42 arası). Noel Baba'nın bir papaz olduğu vurgulanmıştır. Yoksul ve çocukların manevi koruyucusu olarak tanıtılmıştır. Niculina Mireşan'ın "Atamız Nikolay (Moş Nicolae)" adlı şiirine yer verilmiştir. Noel Baba temasının bütününe bakıldığında konu din eğitimi anlayışıyla işlenmiştir. Konunun din eğitimi anlayışıyla işlenmesindeki kasıt Hristiyanlığın temel anlayış olduğudur. Yani Noel Baba Hristiyan bir figür olarak karakterize edilmiştir

Kitabın pek çok yerinde Hz. İsa ve Hz. Meryem işlenmiştir. Günlük ahlaki değerlerde de Hz. İsa'ya atıf yapılmıştır. Örneğin kitabın bir bölümünde (s. 50) bir baba ile bir oğulun arasında geçen diyalog özetle şu şekildedir: Oğul: "Tahtada yazan Altın Kural (Regula de Aur) nedir baba?", Baba: "Başkasının sana nasıl davranmasını istiyorsan sen de insanlara öyle davran. Bunun adı altın kuraldır. Bu kural kutsal babamız Hz. İsa'dan bize bir hediyedir." Bir başka örnek aşağıdaki resimde verilmiştir.

Resim 1

Hz. İsa'nın Doğumu Tasviri

Sărbătorile de iarnă în familie

Ceea ce contează de Crăciun nu e decorarea bradului, ci reunirea familiei.

Kevin Bright

1. Observă imaginea.

2. Prezintă conținutul imaginii, folosind reperele:

- Ce eveniment este prezentat în imagine ?
- Cine este Iisus Hristos?
- Cum sărbătorim Crăciunul și Anul Nou?

Cuvinte-cheie:
Crăciun
Anul Nou
bunăvoință
iertare
ajutor

3. Selectează și pune în *Cuția magică a valorilor* pe acelea, care simbolizează spiritul sărbătorilor de iarnă.
Bunăvoință, iertare, onestitate, pace, răbdare, prietenie, bunătate, credință, iubire, mărnimie, bucurie, respect.

43

EMS 2 2019.indd 43 04-Nov-19 10:50:21

Resim 1’de yer alan bilgiler doğrultusunda sayfanın başlığı “Kış tatilinde aile” şeklindedir. Ancak resim, alt bilgiler ve ifadeler tamamen dinidir. Resimde Hz. Meryem ve kucağında Hz. İsa tasvir edilmiştir. İnsanlar statü, meslek ve yaşları fark etmeksizin onlara gelmişlerdir. Hayvanlar bile onlara yönelmiş ve yukarıdan Allah’ın nuru Hz. Meryem, Hz. İsa ve diğer kişi üzerine düşmektedir. Hristiyanlar için bu tasvirler alışıldık resimlerdir. Hayvanları da işe katan kitap dini sembollere animistik mana vermiştir. Başlığın altındaki Kevin Bright’a ait alıntı: “Noel ağaç süslemek değil ailenin yeniden bir araya gelmesidir.” demektedir. Yani kış tatili okulun bir dönem olarak tatili değil dini bir gereklilik olarak anlatılmıştır. Resmin altındaki üç sorunun ilkinde, çocuklardan resimde ne gördüklerini anlatmaları istenmektedir. İkinci soru ise “Hz. İsa kimdir? (*Cine este Iisus Hristos?*)” şeklindedir.

Bir başka örnek ise şiirlerdir. Birkaç şiirde Hz. İsa veya Hz. Meryem işlenmiştir. Ama en ilginç “Göğe Bir Yıldız Yükseliyor” (*Steaua sus Rasare*) ilahisidir (s. 46). İlahide Hz. İsa’nın doğumu ve göğe yükselmesi coşkulu şekilde anlatılmakta ve Hz. Meryem de mutlu ve özel biri olarak tasvir edilmektedir.

Seçmeli olarak okutulan 1-9. sınıf Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri için Din dersinin müfredata konulması azınlık hakların bağlamında değerlendirilebilir. Çünkü yukarıda verilen inanç istatistiğine bakıldığında Evanjelistlerin tüm ülkedeki oranı 2004 ve 2014 yılları için %1’dir. Seçmeli olarak okutulan ders haftada bir saat olmak üzere müfredatta 34 saat olarak planlanmıştır. Ders tamamen teolojik bir derstir. Mesela 1. sınıf 1. kazanımı şu şekildedir: “Hz. İsa’yı tanıma ve onu biricik koruyuculuğunu kavrama, Allah sevgisi ve O’na saygıyı görebilme ve gösterebilme.” (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2011a) şeklindedir. Aynı kazanımın içeriğinde ise şu bilgiler veya başlıklar yer alır: “Tüm kainatı Allah yarattı, Allah inanan herkese yardım eder, İncil: Kutsal kitap ve Allah’ın sözleri, Allah bize Hz. İsa ve Hz. Meryem’le ilgili bilgiler veriyor, müjde Hz. İsa doğuyor, ölüm ve diriliş, sevgi ve affetme, kilise: Allah’ın evi.” (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2011a). Diğer kazanım, içerik ve ders kitabı aynı formatta ve iki farklı mezhebin teolojik bakış açısını yansıtan, yalın dini eğitimi amaçlamaktadır.

Din, Ortodoks Mezhebi dersi ilkökul ve gimnazilerde olduğu gibi 10, 11 ve 12. sınıflarda da seçmeli olarak okutulur. Müfredat haftada 1 (bir) saat olmak üzere 35 hafta üzerinden hesaplanmıştır. Ders sosyal bilimler eğitiminin bir alt disiplini olarak tanımlanmıştır. Ders teolojik yapıdadır. Din dersinin temel öğretileri ve ayrıntıları işlenmektedir. Amaç dini eğitimden insani değerlere ulaşmak değil doğrudan dinin ritüel ve yapısı, ibadet ve pratiklerinin öğretilmesidir.

Örnek vermek gerekirse 10. sınıf 1. kazanım şu şekilde yazılmıştır: “Ortodoks Hristiyanlığın temel inanç tanımını, ulusal ve evrensel Hristiyanlığı bilme.” Bu kazanımın içeriği incelendiğinde, teolojik eğitimin, ilgili derste temel amaç olduğu görülür. 1. kazanımın içeriği şöyledir: “Hristiyanlığın tarihsel olarak ortaya çıkışı, gelişimi, Hristiyanlık bağlamında Ortodoks inancının özgünlüğü ve özellikleri” (Moldova Eğitim Bakanlığı, 2017). Bu dersin temel amacı dinin devlet eliyle yaygınlaştırılmasıdır. Dolayısıyla temel eğitimin bir parçasındansa Moldova’nın toplumsal yapısına uygun olarak seçmeli ders şeklinde uygulanmaktadır.

Dini/Özel Okullarda Din Eğitimi

Dini okul Moldova’da üniversite ve lise şeklinde örgütlenmiştir. Kolej olarak

isimlendirilen ve Türk eğitim sisteminde meslek lisesi olarak tasarlanan okullar mevcuttur. Bu okullar istedikleri zaman dini eğitim veren bölüm açabilirler. Buna en iyi örnek Soroca şehrindeki Mihail Eminescu Koleji'ndeki din bölümüdür. Ancak bu bölüme ilgi çok düşüktür. İlk açıldığında 12 öğrencisi olan bölüm bugün 7 öğrenciyle eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir (Moldova İstatistik Bürosu, 2020).

Üniversitelerde din eğitimi devlet üniversitelerinde ve kiliselerin desteklediği üniversitelerde farklı olacak şekilde yapılanmıştır. Moldova Devlet Üniversitesi (Universitatea de Stat din Moldova) 2018 yılında Eğitim Bakanlığı'nun izniyle "Dinlerin Kültürü ve Tarihi" isimli yüksek lisans programı açmıştır (Moldova Devlet Üniversitesi, 2018). Aynı üniversitede ve Ion Crianga Devlet Pedagoji Üniversitesi'nin sosyal bilimler bölümünde (psikoloji ve sosyoloji), tarih bölümleri içinde Din Öğretimi Ana Bilim Dalı bulunmaktadır (Ion Creanga Devlet Pedagoji Üniversitesi, 2023). Kiliselerin desteklediği üniversiteler veya dini amaç için kurulan üniversiteler vardır. Örneğin ABD merkezli Bethel Kilisesi'ne bağlı Divitia Gratiae Üniversitesi teoloji üniversitesidir (Divitia Gratiae Üniversitesi, 2023). Aynı şekilde Moldovan Metropolitliğine bağlı Teoloji Akademisi mevcuttur.³ Akademide din eğitimi verilmekte ve din öğretmeni yetiştirilmektedir. Ayrıca Moldova'da din eğitiminin verildiği birkaç manastır vardır.

Özel okullar Moldova Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır. Devlet okullarındaki programları uygulamak zorundadırlar. Diğer yandan yabancı ülkelerin özel rejimlerle kurdukları okullar vardır. Bu okullarda ise belirli bir standart yoktur. Yabancı okulların kurulması doğrudan meclis kararına bağlı olduğundan sıkı denetime ve esnek olmayan müfredat yapısına bağlıdır. Türk eğitim sisteminde azınlık okulları denilen okullara denk gelen okullar kendi din veya mezhebine göre dersler koyabilmektedir. Ülkede Müslüman azınlık topluluk yoktur. Bu sebeple Müslüman okulu bulunmamaktadır. Gagavuzya'da bulunan Süleyman Demirel Moldova-Türk Lisesi uluslararası okul niteliğindedir. Bu okulda din eğitimi verilmemektedir. Çünkü okulda gimnazi düzeyinde sadece 8 ve 9. sınıflar vardır. Bu sınıflarda, bu okula özel, seçmeli din dersi yoktur.

Din Dersi Öğretmeni Yetiştirilmesi ve Seçimi

Din dersi verecek olan öğretmenler üniversitelerin sosyal bilimler bölümünde yetiştirilmektedir. Moldova'da akademik disiplinlerde insani bilimler (hümanistik) diye bir kavram vardır ki bu bölüm psikoloji, sosyoloji, vatandaşlık ve ahlak eğitimi kapsamaktadır. Okullardaki psikolog aynı zamanda ahlak ve maneviyat dersine veya vatandaşlık dersine girebilir.

Diğer yandan Moldova Devlet Üniversitesi gibi din eğitimi alanında anabilim dalı veya yüksek lisans bölümü açan üniversiteler tarih ve benzeri bölüm öğretmenlerine sertifika vermek suretiyle din eğitimi öğretmeni unvanı vermektedir. Gerek sertifika yoluyla gerekse insani bilimler mezuniyeti yoluyla sertifika alan öğretmenler din eğitimi derslerine girebilmektedirler. Ayrıca merkezi kilise öğretmen yetiştirme konusunda yetkindir. Örneğin Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Moldovan Metropolitliğin Teoloji Akademisi öğretmenlik yeterlilik belgesi verebilmektedir.

³ Moldovan Metropolitliği Rusya Ortodoks Kilisesi'ne bağlı bir metropolitliktir ve Moldova'da bulunan kiliselerinde din hizmetlerini sürdürmek için papaz eğitimi vermektedir. Bunun yanında teolojik olarak akademik çalışmalar yapmaktadır (<https://teologie.md/>).

Pratikte kiliseden formasyona sahip papazlar din derslerine (Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi hariç) girebilmektedirler.⁴ Ancak papazların, din eğitimi dersi vermek için dahi olsa, laik okullara girmesi halk tarafından olumlu karşılanmamış ve bu uygulama zamanla azalmıştır (Goraş-Postică, 2018, s. 146, 148). Diğer yandan kiliselerin veya papazların okullar üzerinde bir yaptırım gücü yoktur. Dernek veya vakıflar aracılığıyla da olsa okullardaki işleyişe veya öğretmen seçimine etki edememektedirler. Yukarıda bahsedildiği gibi sadece sosyal alan öğretmenlerine din dersi ehliyeti verebilmektedirler. Moldova'da kilise ve okullar kendilerine has örgütlenme şekillerine sahiptir ve öğretmen veya ders seçiminde kilise okullar üzerinde etkili değildir. Okullarda, din eğitimi için görevlendirilen ister öğretmen olsun ister papaz tüm personelin maaşını devlet ödemektedir. Okullara öğrenci sayısı ile sınıf sayısı durumuna göre ödenek gelmektedir. Öğretmenin bulunması, seçimi ve istihdamı okul eliyle yapılır ancak ödenek devlet tarafından yapılır.

Güncel Tartışmalar

Moldova'da Rus Ortodoks Kilisesi'ne (ROK) bağlı Moldova Metropolitliği ile Romanya Ortodoks Kilisesi'ne (RoOK) bağlı Besarabya Metropolitliği arasında çatışma vardır. İki kilise de birbirlerini siyaset yapmakla suçlamakta ve kendisini yetkili kilise saymaktadır. ROK'a bağlı binden fazla, RoOK'a bağlı yüz yirmi kilise vardır (Turcescu&Stan, 2003, s. 459). ROK ülkede güçlüdür ve resmi olarak tanınan kilisedir. Ortodoksluğun diğer mezhepleri de düşünüldüğünde din eğitimi ülkede tartışmalı bir konudur ancak konu hemen siyasileştikten açık şekilde konuşulmamaktadır.

Okullarda din eğitimi dersine öğrenci ve veliler ilgisizdir. Goraş-Postică yaptığı çalışmada bu ilgisizliği tespit etmiştir. Goraş-Postică (2018, s. 146) ilgisizliğin sebebinin (a) öğretmen eksikliği ve öğretmenin akademik yetersizliği, (b) okullardaki öğrenci sayılarında azalma, (c) velilerin din eğitimine karşı olumsuz tutumu ve okullara gelip din eğitimi alınmasına dair dilekçe vermektan imtina etmeleri, (d) genç öğretmenlerin eksikliği ve mevcut genç öğretmenlerin öğretmenlik mesleğini, özellikle dini alanda öğretmenlik mesleğini kariyer olarak görmemeleri, (e) öğretmenlerin kiliselerle olan mesafeli ilişkileri ve (f) din eğitimi için okullara giden papazların formasyon eksikliği olarak sıralamıştır.

Goraş-Postică (2018, s. 148) aynı çalışmasında velilerle görüşerek neden din eğitimi dersine mesafeli olduklarını araştırmıştır. Veliler genel olarak şu eleştirilerde bulunmuşlardır: (a) Okullarda Rus Ortodoks Kilisesi öğretmenleri okutulduğu için din

⁴ Bu noktada Moldova'da öğretmen olmanın şartları hakkında bilgi vermek gerekir. Moldova'da öğretmenler okul yönetimiyle iş sözleşmesi yaparlar. Öğretmen doğrudan okul müdürlüğüne başvurur ve gerekli evrakları beyan ettiği takdirde öğretmenliğe başlar. Türk eğitim sisteminde olduğu gibi merkezi bir atama yoktur. İkincisi öğretmenler özel bir kanuna tabi değildir. Öğretmenlik bir kariyer meslek değildir. Hatta öğretmenlik belgesi olan insanlar kuaförlük, kasiyerlik, garsonluk gibi meslekleri daha çok önemserler. Okullarda öğretmenle idare arasında yapılan iş sözleşmesi özel sözleşme hükmündedir ve kadro değeri yoktur. Bu sebeple formasyona sahip bir papaz okul yönetiminin belirlediği saatlerde ve istenilen sayıda derse girebilir. Okul müdürünün rızası yeterlidir. Papazın kiliseden görevlendirilmesi veya kilise üzerinden bir iş akdi söz konusu değildir. Okullarda din derslerine giren papazların diğer öğretmenlerden farkı yoktur. Tamamen okul müdürlüğünün emrindedir. Papazlar din dersleri hariç okullarda başka bir etkinlikte bulunmazlar. Böyle bir gelenek de yoktur.

eğitimi bir mezhebe indirgenmiştir. (b) Ders var ancak kaynak ve belge eksiktir. (c) Okula gelen papazlar modern elbiseler giymemektedirler. Özel kıyafetler (cassock) okulda doğru değildir. (d) Devlet laik eğitim öngörmekte, (bu sebeple) din eğitimi okullarda doğru bulmamaktadırlar.

Din eğitimi konusu, Moldova’da üst perdeden tartışılmasa da, toplumun değişik kesimlerini tatmin etmekten uzaktır. Yukarıda verilen atfa benzer çalışmalar da göstermektedir ki okul müdürleri ve papazlar da din eğitimi konusunda ortak ve net görüşe sahip değildir. Ancak konu sosyolojik bir konunun uzantısı olduğundan paydaşlar çok müdahil olamamaktadır. Din eğitimi nihayetinde velilerin inisiyatifindedir ve devlet bu eğitimin sağlanması için gerekli çalışmaları yapmaktadır.

Sonuç

Din konusu Moldova’da ideolojik tartışma meselesidir. Ülkede hem Rusya’ya hem de Romanya’ya bağlı metropolitlik vardır. Bu metropolitlikler aynı zamanda ideolojik olarak Rusya’ya veya Romanya’ya yakın siyasi yapıların da temsilcileridir. Bu sebeple politik tartışmanın uzantısı okullardaki din eğitimi etkilemektedir. Genel olarak veliler ve öğrenciler okullardaki din eğitiminden uzak durmayı tercih etmektedirler. Hem teknik hem politik hem de sosyolojik sebeplerle okullardaki din eğitiminin zayıf olması istenilen olmasa da beklenen sonuçtur.

Diğer yandan Moldova’da dini cemaat olarak kabul edilebilmek için Adalet Bakanlığı’ndan onay alınması gerekir. Bazı inanç grupları bu izni almada zorlandıklarını iddia etseler de geleneksel inanç grupları (Müslüman, Katolik, Protestan, Yahudi vs.) kendilerini kolayca devlete kabul ettirebilmektedirler. Okullarda, hastanelerde, yurtlarda veya orduda din hizmeti için bir talep olduğunda devlet bu gruplardan ücret karşılığı hizmet alabilmektedir. Yani devlet din eğitimi dahil din hizmeti vermekte özgürlükçü bir tutum içindedir. Aynı tutum ve hoşgörü Moldovan toplumunda da vardır. Ancak Moldova’da din eğitiminin problemi din eğitime karşı ülkedeki elitlerin mesafeli oluşu değil toplumdaki talebin azlığıdır.

Moldova eğitim sisteminde din eğitimi Ortodoksluk eğitimi üzerine inşa edilmiştir. Devlet müfredat programlarını ahlak ve maneviyat üzerine inşa etse de temel yaklaşım Ortodoksluk üzerinedir. Ancak ne toplumsal ne de sistematik olarak okullarda din eğitimi konusunda bir baskı söz konusu değildir. Hatta devlet azınlıklara dahi müfredat hazırlamıştır. Ülke nüfusunun %1’ini oluşturmamalarına rağmen Evanjelistlere seçmeli ders konulması bu duruma bir örnektir.

Eğitimin her kademesinde din eğitimi mevcuttur. Farklı mezheplerin de seçmeli ders olarak öğretildiği sistemde, yine seçmeli olmasına rağmen, eğitimin her kademesinde “Din, Ortodoks Mezhebi” dersi okutulmaktadır. Bununla birlikte “Ahlak ve Maneviyat Eğitimi” dersi ilkokulda zorunludur.

SSCB boyunca ateist rejime ve eğitime maruz kalmış insanlar bağımsızlık sonrası dini kurumları yeniden inşa ettiler. Buna bağlı olarak, ilk önce maneviyat eğitimi verilmeye başlandı. Bu sebeple 2001 yılından itibaren “Ahlak ve Maneviyat Eğitimi” adında bir ders müfredata konuldu ve okullarda verilmeye başlandı. 2010’dan sonra ise doğrudan din dersleri verilmeye başlandı. Seçmeli ders olarak 2010 sonrası konulan din dersleri Hristiyanlığın teolojik öğretimiyle ilgilidir.

Bütün eksikliklerine rağmen Moldova’da din eğitimi sürdürülmektedir. Ülkedeki din eğitiminde öne çıkan hususlar şu şekilde özetlenebilir: (a) Moldova’da din eğitiminin temeli Ortodoks Hristiyanlıktır. Ortodoks Hristiyanlık ülkede iki büyük mezhebe ayrılmıştır: Romanya’ya bağlı olan Besarabya Kilisesi ve Rusya’ya bağlı olan Moldovan Kilisesi. Bu bölünmeye rağmen genel Ortodoksluk üzerinden din eğitimi yapılmaktadır. (b) Din eğitimi okullarda seçmeli ders olarak okutulur. Mesela Din, Ortodoks Mezhebi dersi ilkokul ve gimnazilerde olduğu gibi liseler için de seçmeli derstir. Fakat Ahlak ve Maneviyat Eğitimi dersi ilkokul 1-4. sınıflarda zorunludur. Bu dersin 5-9. sınıflarda devamı Hoşgörü Eğitimi dersidir. Seçmeli olarak okutulan din dersleri ise tamamen teolojik içeriktedir. (c) Azınlık gruplar için de din eğitimi seçmeli olarak okutulur. Evanjelist Hristiyanlar ve Yedinci Gün Adventistleri için Din dersi azınlıkların din eğitiminde haklarının olmasına iyi bir örnektir. Ancak seçmeli derslerde velinin başvuru dilekçesi zorunludur. Bu sebeple azınlıkların din eğitim için okullara başvurusu sınırlıdır. Moldova çok etnikli ve inançlı toplum olduğundan insanlar kamusal alanlarda inançlarını söylemekten veya inanç konusunu tartışmaktan imtina ederler. (d) Din eğitiminde temel problemler öğretmen kalitesi ve sayısı, ders kaynakları, laik yapı, dine karşı toplumsal tutum, mezhep farklılıkları olarak sıralanabilir. Papazların pedagojik yeterlilikleri tatmin edici olmadığından okul yönetimleri ve veliler tarafından papazların derse girmesi tercih edilmemektedir. (e) Din dersi öğretmeni yetiştirme programları yeterli değildir. Bu yetersizliğin sebebi, öğretmen adaylarının sadece dini eğitime bakışında değil, öğretmenlik mesleğini kariyer meslek olarak görmemelerinden kaynaklanmaktadır. Hem ücret hem de toplumsal değer algısı öğretmenlik mesleğini cazibeli kılmaz. (f) Din eğitimi Moldova’da kamuoyu önünde tartışılan bir konu değildir. Çok mezhepli ve etnikli yapı din konusunda bir kırılma yaşamaktan toplumu uzak tutar.

Her ülkede olduğu gibi Moldova’da da din eğitimi toplumsal bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Fakat bu istek çok güçlü değildir. Temelde dindar bir topluma sahip olan Moldova SSCB’nin okullarındaki kurumsal mirası kısmen de olsa taşımaktadır. Bu sebeple din eğitimi toplumsal talebin bir sonucu olsa bile, çok yüksek değildir ve politik tartışmalarda kendisine yer bulmaz.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Akpınar, Ö. (2021). *Moldova: Sovyetlerden Sovyet Sonrası Döneme Kimlik Arayışları*, KDY Akademi: İstanbul.

Bakanlık Emri. (2016). *ConciliulNationalpentruCurriculum*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/ordin_279_din_8.04.16.pdf.

Britannica. (2023). *Moldova*. <https://www.britannica.com/place/Moldova>.

Bruchis, M. (1996). *The Republic of Moldavia: From the Collapse of the Soviet Empire to the Restoration of the Russian Empire*. (Çev. Laura Treptow) Columbia University Press.

ColegulMihai Eminescu din Soroco. (2023). *Teoloji Bölümü Müfredatı*. <https://colegiulmeminescusoroca.edu.md/curricula-nationale/>.

DivitiaGratie Üniversitesi. (2023). <https://www.uni-dg.md/about/>.

Goraş-Postică, V. (2018). *Religious Education in Republic of Moldova: Official Approaches, Problems and Successful Practices*, Religious Education. İçinde E. Aslan & M. Rausch Ed.), *Religious Education* (s. 143-157). Springer.

Hükümet Kararı. (2010). *GuvernolHotatareNr. 596 din 02-07-2010*.

Hünerli, B. (2022). Mihail Çakır'ın Gagauzca-Rumence Sözlüğünde Geçen Hayvan Adları ve Hayvancılıkla İlgili Söz Varlığı. *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, 4(1), 67-80.

IonCreanga Devlet Pedagoji Üniversitesi. (2023). <https://upsc.md/en/main-page/>.

Kamp, M. (2017). *An Orthodox Identity: The ROC as Russia's Soft Power Tool in the Post-Soviet Space: The Case of Moldova*. Bachelor Thesis, Russian Studies, Leiden University.

Moldova Devlet Üniversitesi. (2018). *Plan De Învățământ Plan of Study*. <https://usm.md/wp-content/uploads/Istoria-si-cultura-religiilor2.pdf>.

Moldova Eğitim Bakanlığı. (2011a). *Religiapentru predare creștinismului de ritevanghelic și adventist de ziua a șaptea*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/document/attachments/religia_cultul_evanghelic_si_adventist_clasele_i-ix_0.pdf.

Moldova Eğitim Bakanlığı. (2011b). *ReligiaCultulOrtodox*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/document/attachments/religia_cultul_ortodox_clasele_i-ix.pdf

Moldova Eğitim Bakanlığı. (2015). *EducațiepentruToleranță*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/co_educatie_toleranta.pdf.

Moldova Eğitim Bakanlığı. (2017). *Religie, CultulOrtodox X-XII*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/curriculum_religie_me_august.pdf.

Moldova Eğitim ve Araştırma Bakanlığı. (2023). *Ulusal Müfredatlar*. <https://mecc.gov.md/ro/content/invatamint-general>.

Moldova Eğitim, Kültür ve Araştırma Bakanlığı. (2018). *CurriculumNational*. https://mecc.gov.md/sites/default/files/curriculum_primare_site.pdf.

Moldova İstatistik Bürosu. (2014). *Kapsamlı Nüfus Sayımı*. <https://old.statistica.md/pageview.php?l=en&idc=479&>.

Moldova İstatistik Bürosu. (2020). *Eğitim Raporu*. https://statistica.gov.md/public/files/publicatii_electronice/Educatia/Educatia_editia_20_20.pdf.

Moldova İstatistik Bürosu. (2023). *Moldova Nüfus Verileri 2014*. <https://old.statistica.md>.

Negură, P. (2016). The Republic of Moldova's transition: between a failed communism and an un-commenced capitalism. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, XVI(4), 541-568.

Niculcea, T., vd. (2019). *Educati Moral-Spirituala Manual Pentru Clas a II*, Chişinău: Lyceum.

Parlamento Kararı. (2007). *Parlamentul Lege Nr. 125 din 11.05.2007*. <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=324889>.

Parlamento Kararı. (2020). *Parlamentul Lege Nr. 844 din 25-02-2000*. https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=65592&lang=ro.

Republic of Moldova. (t.y.). *About Republic of Moldova*. <https://moldova.md/en/content/geography>.

The Constitution of the Republic of Moldova. (1994) https://www.constcourt.md/public/files/file/Actele%20Curtii/acte_en/MDA_Constitution_EN.pdf.

Transdinyster Moldovan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2023). <https://mid.gospmr.org/en>.

Turcescu, L. & Stan, L. (2003). Church State Conflict in Moldova: the Bessarabian Metropolitanate. *Communist and Post-Communist Studies*, 443-470.

Ulusal Müfredat Ajansı. (2023). <http://aee.edu.md/>.

Vahl, M. & Emerson, M. (2004). Moldova and the Transnistrian conflict. *JEMIE - Journal on ethnopolitics and minority issues in Europe*, 1, 1-29.

2024, 13 (1), 325-345 | Araştırma Makalesi

Sosyal ve Mistik Bir Dinî Hareket Olarak Mazdekizm

Mehmet Mekin Meçin¹

Öz

Bu çalışmanın konusu Mazdek dini hareketinin ortaya çıkış sebepleri, Mazdek'in öğretileri ve bu hareketin hızla ortadan kaldırılmasının nedenlerini incelemektir. Konu Mazdek hakkında bilgiler veren İslam Tarihçileri ve bu tarihsel veriler ışığında araştırmalarını derinletirmiş müsteşriklerin eserlerinden istifade ederek hazırlanmıştır. Bu çalışmanın amacı günümüze kadar yeterince anlaşılmamış ya da yanlış anlaşılmış Mazdek ve öğretilerini tarafsız olarak ele almak ve bu dinî hareketin ortaya çıkış ve yok oluş sebeplerini arka planıyla birlikte ele alarak özgün bir araştırma ortaya koymaktır. Araştırma sırasında, Mazdek'in insanlara zühdü, tavsiye eden, metafizik âleme ve Allah'a inanan, ahlaki ve fazileti vaaz eden, et yemeyi bile doğru görmeyen bir zat olduğu ve rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla tasavvufi bir hayat veya nebevi bir çizgi izlediği anlaşılmıştır. Çalışmada Mazdek'in dünya hâkimiyetini ele almada Mani kadar karamsar ve kötümser olmadığı ve bu bakış açısının bir sonucu olarak bozulduğuna inandığı dine yeni bir yorum getirerek eşitlik sloganıyla bir isyan başlattığı ancak çilecilğe, arınmaya ve sosyal hiyerarşiye karşı katı tavrı, İran'ın kadim iktidar ruhuna yabancı geldiği ve bu yüzden İran'ın dünyayı terk etmeyi öneren bu tür mistik düşüncelerin hâkim olmasına izin vermediği tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, Mazdek'in Mani'ye yakın bir dinî izlek üzere olduğu, adalet ve eşitlik sloganlarıyla toplumun yoksul tabakasını yanına çekmeyi başardığı ancak riyazete ve zühdde dayalı öğretilerinin dünya hâkimiyetine aday olan kadim İran din-devlet geleneğine ters düştüğü için ivedilikle ortadan kaldırıldığı anlaşılmıştır. Yine bu çalışmadan, Mazdek'in sanıldığı gibi kadın ve mal ortaklığı savunan bir komünist olmadığı, fazla mala sahip ve çok kadınla evli seçkin sınıfa karşı yoksul insanlar adına bir adalet ve eşitlik davetçisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, İran, Gnosizm, Mazdek, Mani, Zerdüş

Meçin, Mehmet Mekin. (2024). Sosyal ve Mistik Bir Dinî Hareket Olarak Mazdekizm. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 325-345. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1424504>

Geliş Tarihi	23.01.2024
Kabul Tarihi	28.03.2024
Yayın Tarihi	29.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

Mazdakism as a Social and Mystical Religious Movement

Mehmet Mekin Meçin¹

Abstract

The subject of this study is to examine the emergence of the Mazdak religious movement, its teachings and the reasons for its rapid elimination. The subject has been discussed based on the works of Islamic Historians who gave information about Mazdak and the works of orientalist who have deepened their research in the light of these historical data. The aim of this study is to examine Mazdak and his teachings, which have not been sufficiently understood or misunderstood until today, and to present an original research by considering the reasons for the emergence and disappearance of this religious movement with its background. During the research, it was understood that Mazdak was a person who recommended asceticism to people, believed in the metaphysical world and God, preached morality and virtue, and did not even consider eating meat right, and as far as it was understood from the narrations, he followed a Sufi life or a prophetic path. In the study, it was seen that Mazdak was not as pessimistic as Mani in dealing with world domination, and as a result of this perspective, he started a rebellion with the slogan of equality by bringing a new interpretation to the religion he believed was corrupt. However, it has been established that his strict attitude towards asceticism, purification and social hierarchy was alien to Iran's power-hungry spirit, and therefore Iran did not allow such mystical thoughts that suggested abandoning the world to prevail. As a result of the study, it was understood that Mazdak was on a religious path close to Mani, succeeded in attracting the poor strata of the society with the slogans of justice and equality, but his teachings based on asceticism were promptly removed because they were contrary to the ancient Iranian religion-state tradition, which was a candidate for world domination. Again, it was concluded from this study that Mazdak was not a communist advocating the partnership of women and property, as it was thought, but was a caller of justice and equality on behalf of poor people against the elite class who had more property and married many women

Keywords: History of Religions, Iran, Gnosism, Mazdak, Mani, Zarasthustra

Meçin, Mehmet Mekin, (2024). Mazdakism as a Social and Mystical Religious Movement. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13 (1), 325-345. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1424504>

Date of Submission	23.01.2024
Date of Acceptance	28.03.2024
Date of Publication	29.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

Makedonyalı İskender'in Pers İmparatorluğunu (Akamenidileri/Hahamenişileri) M.Ö. 330 yılında yıkmasından yaklaşık bir asır sonra İran'ın kuzeybatı bölgesinde emirlikler, beylikler ve yerel yönetimlere dayalı Aşkânî İmparatorluğu kuruldu. Yaklaşık beş yüz yıl İran'a hükmeden Aşkânîler döneminde Mezopotamya ve İran'ın kuzeybatısından aşağı doğru inen Cibâl bölgesi birçok dinî ve mistik grubun sığınağı haline geldi. Aşkânîler başta Yunan düşüncesi olmak üzere, Mısır ve Orta Doğu'dan gelen Sami kökenli dinlerin ve gnostik fırkaların öğretilerine açık olduğu kadar toleranslı da davrandı. Diğer taraftan Hint dinleri özellikle misyoner bir özelliğe sahip olan Budizm'in mesajları da bu bölgelere rahatlıkla ulaşabildi. Helenizm ve gnosismin mayalandığı bu dönemde farklı dinî düşüncelere hoşgörülü davranan Aşkânîlerin yönetimi altındaki Cibâl bölgesi zamanla sadece Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştilik ve Budizm gibi büyük dinlerin kavşak noktası haline gelmedi aynı zamanda Sabîlik ve el-Muğtasıla gibi gnostik fırkalar ile Markiyyun ve İbn Deysan gibi heretik (zındık) ve cemaat kaçkınlarının da sığınağı haline geldi. Bu dönemde neredeyse gnostik-bâtîni edebiyatın dili haline gelen Aramice ve sonraki versiyonu olan Süryaniceyle çok sayıda eser kaleme alındı. Cibâl bölgesinde üretilen gnostik edebiyatın en arkaik ve en zirve noktalarından birini teşkil eden *İnci İlahisi* bu eserlerden birisidir. Yine bu dönemde gnostik-vaftizci bir grubun içerisinde yetişen ve sonradan cemaatten ayrılarak geleceğin son peygamberi olarak kendini tanıttak olan Mani, adeta İnci İlahisinin çizdiği yol haritasında ve ilahinin kahramanı *şehzadenin* ayak izinde dokunaklı bir dinî gelenek ve edebiyat oluşturmaya hazırlandı.

M.S. 226 yılında Aşkânîlere son vererek millî ve merkezî bir devlet kurmaya çalışan Sâsânîler, İskender tarafından yıkılmış olan eski Pers İmparatorluğu'nun görkemli gücüne ulaşmayı düşledi. Dünyanın diğer süper gücü olan ezeli rakibine karşı üstün gelmek için tıpkı Roma'nın Hıristiyanlığı resmî din kabul edip siyasî gücünü din üzerinden pekiştirdiği gibi Sâsânîler de Zerdüştiliği resmî din olarak kabul ederek tek din, tek devlet ve tek millete dayalı merkezîyetçi bir devlet kurdu. Sâsânîler iktidara gelince, İran'ın tek güçlü merkezî İmparatorluğu (şehinşah) haline gelmek için, tıpkı Perslerin Medlere yaptıkları gibi, Aşkânîlere ait bütün izleri yok etti. Güney İran'ın Kuzey İran'a karşı bu kavgası ilkin sonuç vermişti; Persler Medlere ait her şeyi yok ederek dünyanın ilk büyük imparatorluğunu kurabilmişlerdi ancak ikincisi başarılı olmadı; Aşkânîlere ait neredeyse her şeyi silip süpüren Sâsânîler, İran'a giren Helenistik, gnostik ve bâtîni fırkalardan yakasını hiçbir zaman kurtaramadığı gibi, Perslerin yapmadığı bir uygulama olan din ve devleti birleştirerek halk yığınlarına din-devlet baskısını dayattığı için içerde kaybetti ve dışarda da Bizans'a karşı asla kalıcı bir üstünlük sağlayamadığı gibi hiç hesaba katmadığı İslam akıncılarına karşı neredeyse savaşımadan teslim oldu.

Sâsânîlerin kuruluşunun ilk yüzyılında dünya hâkimiyeti sevdasını hayata geçirmek için dinî-millî bir birlik sağlamaya çalışırken Zerdüştilik ile Maniheizm'den hangisini seçeceği konusunda bir tereddüt yaşadığı görülür. Nitekim Mani'nin evrensel ve dokunaklı mesajları hızla yayılarak İran İmparatorluğu'nun sınır ötesine kadar ulaşmaktaydı ve insanüstü azmiyle Mani bu işe biçilmiş bir kaftan gibi görünmekteydi. Ancak Mani'nin maddeye, bedene, dünyaya, imara, tarıma, üretime ve doğurganlığa karşı katı kötümserliği hatta düşmanlığı, İran'ın ezeli sevdası olan dünya hâkimiyeti projesiyle uyuşmadığı yarım asır sonra anlaşılacaktı. Bu tehlike sinyallerini alan Zerdüşti din adamları ve İran'ın bilge vezirleri, hızla iktidarı da yanlarına alarak Mani ve

takipçilerini kanlı bir şekilde bastırarak İran topraklarından çıkarmayı başardı. Ancak bu başarı sadece zahiriydi ve Maniheistler kılık değiştirerek ya da ölüm korkusundan dolayı takiye yaparak İran'ın içinde ve dışında Mani'nin insan ruhunu ele geçiren mesajlarını diri tutacaklardı. Devlet ve dinin eliyle başta Maniheizm olmak üzere diğer bütün dinî grupları sapkın, heretik, batıl ve zındık sayıp sert bir şekilde bastıran Kertir ve avanesinden müteşekkil Zerdüşti din adamları ve hükümdar danışmanları, Sâsânîler yıkılıncaya kadar asla tasavvur ettikleri merkezî, güçlü ve görkemli imparatorluk hülyasına ulaşmayacaklardı. Nitekim Bundus, Zerdüşst Hurkan ve özellikle Mazdek gibi zındıklarla başları yeniden derde girecek ve yaşlanmış-yıpranmış Sâsânî iktidarı, hiçbir imparatorluk ve büyük ordularla savaş tecrübesi olmayan İslam'ın coşkunu ve ateşli akıncılarından son darbeyi yiyecekti.

Helenistik ve gnostik aşından sonra İran artık dünyada bir cennet yaratmak isteyen ve bu cismanî dünyaya hâkimiyeti merkeze alan yasacı Zerdüştlük gibi dinlerin dünyevî talepleriyle teskin olmayacaktı. Nitekim Mani öldürüldü, ibretlik olsun diye kafatası başkente asıldı ve takipçileri acımasızca yok edildi. Yine Mani'nin ardılı olan Mazdek ve takipçileri bir yemek ziyafetine davet edilerek suikasta ve ihanete uğradı, toplu bir katliamdan geçirildi ama Mani ve Mazdek'le kasıp kavru lan İran bir kere gnostik bir aşu geçirmişti ve asla bu bâtnî yöneliminden vazgeçmeyecekti. Hatta İslam sonrası dönemde bile bu bâtnî yönelim cübbe değiştirmesine rağmen İsmailîler, Karmafililer ve Kalenderiler gibi fırkalarla İbn Mukaffa, Babek Hurrâmdin, Hallac-ı Mansur, Ahmet Gazali, Aynulkudat Hemedâni ve Yahya Sühreverdî gibi karakterler üzerinden dinin zahirî boyutuyla teskin olmayan aşılânmış İranî ruhu canlı tutmaya devam edecek ve günümüze kadar Cibâl bölgesinde Ehl-i Hak ve Yezidîlik gibi fırkalarla varlığını sürdürecekti.

Ne var ki Mazdek, Mani kadar şanslı değildi. Çünkü Mazdek ve takipçilerinden geride kalan tek bir yazma parçasına maalesef sahip değiliz. Bütün katliamlara rağmen Mani ve takipçileri İran'ın dışında sürgün muhacir cemaatler halinde kenetlenebildiler, bir dönem devlet imkânlarına ulaştılar ve her bir Maniheist aynı zamanda mahir bir hattat ve ressam olduğu için yer altına gömdükleri yazmalarıyla günümüze kadar kendi dillerinden kendilerini anlatacak vesikalar miras bıraktılar. Ancak Mazdek ve takipçileri büyük bir yemek partisine davet edildikleri ve gelmeyenlerin de isimleri Mazdek'ten dostane bir yöntemle yazılı olarak alındıktan sonra hain bir suikastla eş zamanlı yok edildikleri için geride hiçbir eser bırakamadılar. Makalenin dayandığı bilgiler maalesef daha çok düşmanlarının onların aleyhinde kaleme aldıkları eserler ve bereket versin ki çok az sayıda İslam Tarihçisinin rivayetleri ve müsteşriklerin araştırmaları sonucunda elde edilmiş veriler ve çikarsamalarıdır.

Sâsânî devletinin Ak Hunların saldırılarına maruz kaldığı, uzun süreli kıtlıkların baş gösterdiği, din adamı sınıfının dini istismar ederek insanları sömürmeye yeltendiği, toplumsal sınıflar arasında sınıfsal uçurumların gün yüzüne çıktığı buhranlı bir dönemde eşitlik ve adalet sloganlarıyla ortaya çıkan Mazdek, sefalet içerisinde olan halk tarafından bir kurtarıcı gibi karşılandı. Büyük olasılıkla fazla mal istiflemiş ve çok eşli bir aile hayatını benimsemiş zengin aristokrasi sınıfına karşı mal ve eş paylaşımına davet eden Mazdek'in bu masum daveti, karşıtları tarafından mal ve kadın ortaklığı propagandasına dönüştürülerek şeytanlaştırılmak istendi. Nitekim Şehrîstânî'nin büyük oranda insafla aktardığı bilgilere göre, insanlara riyazeti hatta nefsi öldürmeyi öneren, metafizik âleme ve Allah'a inanan, ahlakı ve erdemî öğütleyen hatta et yemeyi bile doğru görmeyen bir

şahsiyet olarak Mazdek'in, sūfîyâne bir yaşamı ya da nebevî bir sireti izlediği anlaşılmaktadır. Zühdü öneren böyle bir kişinin kadını ortak bir mal olarak savunup ahlaksızlığı yaygınlaştırmaya çalışmış olması yaman bir çelişki olarak fark edilebilmektedir. O halde kendisi ve takipçilerinin toplu bir şekilde acımasızca katledildiği ve dolayısıyla kendilerinden herhangi bir yazılı eserin geride kalmadığı anlaşılan Mazdekistleri tarafsız bir şekilde ele almak dinler tarihi araştırmacılarını bekleyen önemli bir sınav olarak kalmaya devam edecektir.

1. Mazdekizm Araştırmalarının Temel Kaynakları

Neredeyse bütün gnostik ve bâtnî gruplar genel olarak ana dinî gelenekler tarafından tehlikeli görülüp ortadan kaldırıldıkları ve özellikle onlara ait yazılı eserler yok edildikleri için bu gruplara ait yazılı eserler günümüze kadar ulaşmamıştır. Eğer böyle gruplar el yazmalarını yerin altına gömmüş ve asırlar sonra tesadüfen bulunmuşlarsa onlara dair objektif bilgilere ulaşılmış, aksi takdirde genellikle zamanın muktedirleri tarafından şeytanlaştırılarak aktarılan bilgilerle tanınmaya mahkûm edilmişlerdir. Bu kaderi yaşamış gruplardan ikisi Maniheizm ve Mazdekizm'dir. Maniheistlere ait yazılar yüzlerce yıl sonra bulunup haklarında bilgiler gittikçe düzeltilirken maalesef Mazdekistler onlar kadar şanslı olmamış ve şu ana kadar onlar tarafından yazılı herhangi bir esere ulaşılmamıştır. Bu yüzden bizzat Mazdekizm'e ait elimizde herhangi bir yazının olmadığını en başından itiraf etmeliyiz.

İslam öncesi İran tarihini özellikle Sâsânîler dönemini (222-651) incelemek isteyen her araştırmacının temel referans kaynağı, Sâsânî devletinin yıllıkları olarak kayıt altına alınmış yarı resmi bir kaynak olan *Hudaynâme'*dir. Sâsânîler döneminde meydana gelen olayların genellikle hükümdarların, soyluların ve Zerdüşti din adamlarının gözüyle ele alındığı *Hudaynâme'*nin ilk Arapça çevirisi İbn Mukaffa tarafından yapılmıştır.(Christensen, 1374, s. 25) Çok az örnek dışında İslam Tarihçileri'nin geneli Mazdekizm'in de aralarında bulunduğu Sâsânî dönemi olaylarını iktidarın ve galiplerin bakış açısına göre yazılmış taraflı bilgilerin kaynağı olan *Hudaynâme'*ye dayandırmışlardır.(Yarshater, 1983, s. 3/993)

Sâsânî dönemi olaylarını ve bu bağlamda Mazdek hareketini ele alan İslam Tariçileri ve eseleri arasında; İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin *El-Ma'ârif'i*, Ebû Hanîfe Ahmed Dîneverî'nin *el-Ahbârü't-tvâî'l'i*, İbn Vâzih el-Ya'kûbî'nin *Târîh'i*, Taberî *Târîh'i* ve Bel'amî'nin ona yaptığı şerh, Mutahhar bin Tâhir el-Makdisî'nin *Bed' ve't-Târîh'i*, Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî'nin *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ* "sı, Mes'udî'nin *Mürücü'z-Zeheb'i*, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem'i*, Ebu Reyhân el-Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-Bâkiye'si*, Hârizmî'nin *Mefâtihu'l-'Ulûm'u*, Firdevsî'nin *Şâhnâme'si*, Hâce Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme'si*, İbnü'l-Belhî'nin *Fârsnâme'si*, Yazarı bilinmeyen *Mucmel'ut-Tevarih ve'l-Kısas* ve Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal'i* sayılabilir. Mazdekizm'i ele alan bu İslam Tariçilerinin eserlerine, miladi 14. yüzyılın sonlarında yazılan ve son zamanlarda ele geçirilen Muhammed bin Muhammed bin Mahmûd'un *Hatîb'in Fustât el-Adâle-i fi Kavâid es-Sultane* adlı el yazma eseri de eklenebilir. Öyle görünüyor ki, İslam Tariçileri çoğunlukla iktidarın gözüyle kaleme alınan *Hudaynâme'*den yararlandıkları için subjektif ve dolayısıyla Mazdek'in aleyhindeki bilgileri aktarmak zorunda kalmışlardır.

İslam sonrası kaleme alınmış eserlerden, *el-Maarif'*te yer alan rivayet, *Taberî Tarihi'*nde geçen iki çelişkili rivayet, *el-Milel ve'n-Nihal'*de yapılan açıklama ve Firdevsî'nin *Şâhnâmesi'*nde şiirsel olarak anlatılan Mazdek hikâyesi dışında nerdeyse bütün

aktarımlar Mazdek'in aleyhinde ve birbirine oldukça benzemektedir.(Christensen & Tefezzuli, 1364, s. 31; Hal'atbari & Mahverz, 1379, ss. 108-109)

Mazdekizm'i ele alan *Hudaynâme* ve genel olarak bu kaynağı esas almış İslam Tarihçilerinin yanı sıra, Miladi dokuzuncu ve onuncu yüzyılda kaleme alınmış *Behmen Yešt*, *Bundahišn* ve *Dinkerd* isimli Pehlevîce kaynaklar da Mazdekizm'i ele almış ancak hem verdikleri bilgiler oldukça kısa hem de Zerdüşti din adamlarının gözüyle el alındığı için yine Mazdekizm'in aleyhinde ve bu yüzden subjektif bilgiler içerirler.(Hal'atbari & Mahverz, 1379, s. 109; Yarshater, 2005, s. 3/8)

Pehlevîce ve Arapça kaynaklar dışında Mazdekizm ve dolayısıyla o dönemin Sâsânî hükümdarı Kubâd dönemi ile ilgili bize ulaşan detaylı bir Süryanice kaynak, miladi altıncı yüzyılın başında yazılmış olan Mar Yeşua (Joshua the Stylite)'in yıllığı olan *Yeşu' Stun - Neşin'*dir. Greko-Romen kaynaklardan ise Mazdekizm'i ve Kubâd dönemini ele alan diğer bir kapsamlı kaynak, o dönemin Bizans komutanı olan Belisarius'un danışmanı olan ve Bizanslıların Kubâd ile yaptıkları savaşa iştirak etmiş olduğu anlaşılan Prokopius'un kalem aldığı *İran-Roma Savaşları Tarihi* (De Bello Persico) isimli eserdir. Yine altıncı yüzyılın ilk yarısında Bizanslı yazar Malalas'ın daha çok İran'daki Maniheistlerin faaliyetleri hakkında yazdığı yazılar, Mazdekizm'in arka planına ışık tutan niteliktedir. 532-582 yılları arasında yaşadığı düşünülen Myrina'lı bir avukat olan Agathias'ın Sâsânî Şâhlığı'nın arşiv belgelerine dayalı raporları da Kubâd ve Mazdek dönemine yakınlığı açısından oldukça önemli bir diğer tarihsel kaynak sayılır.(Hal'atbari & Mahverz, 1379, s. 110; Rebiî & Fulâdpûr, 1371, ss. 37-79)

Antik tarihsel kaynaklar dışında, modern dönemde müsteşrikler tarafından da, yukarıda sayılan tarihsel kaynaklara dayalı hatırı sayılır araştırma ve incelemeler yapılmıştır. Bu eserlerden; Alman müsteşrik Theodor Nöldeke'nin Tarih-i Taberî'nin Sâsânî dönemi bölümü üzerine yazdığı *Tarih-i İraniha ve Arabha der Zaman-i Sâsânîyân* isimliyle Farsçaya çevrilmiş kitabı, Danimarkalı müsteşrik Arthur Kristensen'in *Târîh-i İran der Zamân-ı Sâsânîyân ve Saltanat-i Kubâd ve Zuhur-i Mazdek* isimliyle Farsçaya çevrilmiş iki kitabı, Çekli oryantalist Otakar Klima'nın *Târîh-i Conbiş-i Mazdekîyân* isimliyle Farsçaya çevrilmiş kitabı ve Rusyalı Nina Viktorovna Pigulevskaia'nın marksist bir bakış açısı ve ekonomi temelli kaleme aldığı *Şehirha-yi İran der Ruzgar-i Partiyân ve Sâsânîyân* isimliyle Farsçaya tercüme edilmiş kitabı Mazdekizm ile ilgili yapılacak araştırmalar için önemli kaynaklar sayılır. (Hal'atbari & Mahverz, 1379, s. 111)

2. Mazdek'in Hayatı

Mazdek'in doğum tarihi ve doğum yeri konusunda tarihçiler arasında bir ittifak bulunmamaktadır. Bazı tarihçiler, Mazdek'in İran'ın Fars şehrinin güneydoğusunda yer alan Pesa (Fesa) yerleşim biriminde doğduğunu ileri sürer. (Makdisî, t.y., s. 3/167) Kristensen ise bu yerleşim biriminin Zerdüş Hurkan isimli bir başka dinî hareket liderinin doğum yeri olduğunu belirtir. (Christensen, 1374, ss. 107-108) Başka bir rivayete göre ise Mazdek Fars şehrinin İstahr yerleşim biriminde dünyaya gelir. (ed-Dineveri, 1960, s. 69; Mirhand, 1338, s. 1/774) Yine Birunî Mazdek'in doğum yerini, Horasan'da bulunan Nesa olarak aktarır. (el-Birunî, 1428, s. 209) Ancak Otakar Klima bu görüşü reddederek Nesa'nın Pesa veya Fesa'nın bozulmuş hali olduğunu belirtir. (Klima, 1359, s. 180) Başka bir kaynaktaki ise Mazdek'in doğum yeri olarak Niriz gösterilir. (Hasenî, 1361, s. 18) Bu rivayetler arasından Taberî'nin Mazriya ya da Madriya veya Mazariya olarak zikrettiği yerleşim birimini Mazdek'in doğum yeri olarak tanıtmaması (et-Taberî, 1968, s.

2/99) ve Kristensen'in de bu görüşü teyit ederek günümüz Dicle nehrinin doğu sahilinde yer alan ve Bağdat'ın 160 km güneydoğusunda bulunan Kutu'l-İmare olarak Mazriya'yı göstermesi (Christensen, 1374, s. 108, 1388, s. 364) Mazdek'in doğum yeri için onu en iyi aday haline getirmektedir. Nitekim bu yerleşim yeri Miladi dokuzuncu yüzyıla kadar da seçkin insanların doğum yeri olduğu için mümbit bir mıntıka olarak bilinirdi. (Christensen, 1374, s. 108) Diğer bazı tarihçiler Mazdek'in doğum yeri olarak Harezmi gösterir. (Klima, 1359, ss. 182-184) Nitekim Belami, Mazdek'i Horasan'ın Nesa yerleşim birimine mensup olarak aktarır. (Bel'amî, 1958, s. 2/967) Ancak Mazdek'in Harezmi veya Nişabur bölgesinde doğmuş olması uzak bir ihtimal olarak görülmektedir. (Şems, 1390, ss. 37-38)

Mazdek'in doğum tarihi ve ortaya çıktığı zaman da dakik olarak bilinmemektedir. İslam tarihçileri de Mazdek'in doğumu ve ortaya çıktığı tarih hakkında farklı bilgiler vermektedirler. Bazı tarihçiler Mazdek'in ortaya çıkışını, Kubâd'ın ilk kez iktidara geldiği 488-496 yılları arasında gösterirken diğer tarihçiler Kubâd'ın ikinci defa iktidara geldiği 499 yılından sonrasını göstermektedirler. Nitekim Klima, Mazdek'in öğretilerini yaymaya başladığı tarihin, Kubâd'ın ilk iktidarının üzerinden on yıl geçtikten sonra olduğu ve bunun da 497-498 yıllarına tekabül ettiğini söyler. (Klima, 1359, s. 168, 1371, ss. 153-154) Mansur Şeki de Mazdek'in ortaya çıkışını Kubâd'ın ilk iktidar dönemine gelen 488-498 yılları arasında olduğunu belirtir ve bu dönemde Mazdek öğretilerinin Kubâd tarafından benimsendiği ve Kubâd'ın bizzat kendisinin de onun dinini benimsediğini ekler. (Şeki, 1372, s. 46) Kristensen'in ifadelerinden de, Mazdek'in Sâsânî hükümdarı Kubâd'ın ilk iktidarı döneminde ortaya çıktığı anlaşılabilir. (Christensen, 1388, s. 451)

Mazdek'in ismi hakkında da çok fazla alternatif kelime ileri sürülmüştür. Bunlardan Mozdek, Mazdek, Mazdak, Mazdik, Mezdik, Mezdig, Mojdek, Majdek, Majdak, Musaddik, Mordek, Mordak, Morzik, Morvak, Morval isimleri göze çarpar. Kristensen, Mazdek ve onun babası olan Bamdad ismini İranlı ve Farsça kökenli olarak görür. Klima ise Mazdek ismine daha fazla vurgular yapar ve bu ismin gerçek bir isim mi yoksa dinî bir lakap mı olduğunu tartışmaya açar. Ona göre Mazdek ismi tıpkı Budizm'deki Buda ve Hıristiyanlıktaki Mesih gibi Mazdek dini arasında bir fonksiyona sahip olabileceği hatta uzun bir ismin kısaltılmış bir lakabı ya da bu dine mensup kimselerin ortak ismi bile olabileceğini ileri sürer. (Klima, 1359, s. 181, 1371, s. 93) Yine Klima'ya göre Mazdek, düşmanları tarafından küçük düşürücü bir lakap olarak kullanılmış bir kelime bile olabilir. (Klima, 1359, ss. 193-194)

Mazdek, Sâsânî hükümdarı Kubâd döneminde ortaya çıktığı ve dinî öğretilerini yaymaya başladığı konusunda ortak bir kanaat oluşmuştur. Kubâd'ın da kendi çıkarlarını korumak ve iktidarını pekiştirmek için dönemsel bir kısa süreli politika olarak Mazdek'in dinine girdiği aktarılır. Ancak Kubâd'ın iktidardan azledilmesi ve bir müddet sonra yeniden iktidara gelmesinin ardından Mazdek dinine önceki iktidar dönemindeki ilgiyi göstermediği ifade edilir. 519 yılında Kubâd'ın yerine geçecek hükümdarın belirlenmesi meselesi ortaya çıktığında Mazdek din mensupları, Mazdek dinini benimsemiş olan Kubâd'ın büyük oğlunun babasının yerine geçmesini isterken Zerdüşfi din adamları olan mubedler, Kubâd'ın yaşça üçüncü oğlu olan Hüsrev Enuşirvan'da ısrar ederler. (ed-Dineveri, 1960, s. 70) Zerdüşfîler ve Mazdekistler arasında alevlenen bu ihtilaf ve bu ihtilaf sırasında Kubâd'ın Mazdek din mensuplarını gözden çıkarması, onların ciddi bir katliamdan geçirilmelerine zemin hazırlar.

Miladi 528 veya 529 yılında Kubâd'ın, Zerdüşti din adamları ile Enderzger arasında bir münazara yapılması için talimat verdiği aktarılır. Enderzger muhtemelen Mazdekistlerin ruhanî lideri olan Mazdek'in olduğu anlaşılmaktadır. Bu münazarayı düzenleyen kişi her ne kadar Kubâd'ın oğlu Hüsrev olmuş olsa da, arka planda bizzat Kubâd'ın bu münazarayı planladığı sezilmektedir. Hüsrev Mazdek ve takipçilerini ortadan kaldırmak amacıyla, bu münazarayı bahane kılarak Mazdek dinine mensup ağabeyi Kavus'un da aralarında bulunduğu çok sayıda Mazdek takipçisini bu münazaraya davet eder. Münazaranın karşı kanadında ise çok sayıda Zerdüşti din adamı olan ileri gelen mubedler hatta Mazdekizm'in heretikliği hakkında Zerdüştilerle aynı düşünceye sahip olan Hristiyan piskoposlar da yer alır. (Şems, 1390, ss. 37-38)

Firdevsi'nin de Şahname'de işaret ettiği gibi, münazarada Mazdek'e, kadınların, malların ve mirasın ortaklığı hakkında sorular sorulur, Mazdek bu soruları cevaplayamaz ve bunun üzerine Kubâd tarafından Mazdek ve takipçilerinin ortadan kaldırılması görevi oğlu Hüsrev'e bırakılır. Böylece başta Mazdek olmak üzere Mazdekistlerin Zerdüşti din adamlarının fetva ve tahrıklarıyla Hüsrev tarafından katledildikleri aktarılır. Bu katliamın nasıl gerçekleştirildiği hakkında yapılan iki rivayete göre ya kafa üstü bir bağa gömülür ya da kılıçtan geçirilirler. Ancak Hüsrev'in Mazdekistleri takip etmek için verdiği ayrı bir emirden, bütün Mazdek takipçilerinin bu katliamda yok edilmedikleri ve onlardan bazılarının kaçıp kurtulabildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu katliamdan kurtulan Mazdekistlerin yedinci hatta sekizinci yüzyıla kadar kimliklerini saklayarak yaşamak zorunda kaldıkları rivayet edilir. Bir diğer rivayete göre, bir oyun gösterisi sırasında Hüsrev'in bir balta ile Mazdek'in başını gövdesinden ayırır. Sonrasında ise emrindeki askerler Mazdek takipçilerine saldırır ve tamamını katlederken diğer şehirlerde de eş zamanlı olarak katliam gerçekleşir. Bu kanlı bastırmadan sonra Mazdek takipçilerinin mallarına el konulduğu ve onlara dair her şeyin dağıtıldığı ifade edilir. (İbn Belhi, 1384, s. 91; Christensen, 1374, s. 91) Mazdek hareketinin bastırılırken kaç kişinin öldürüldüğü kesin olarak bilinmemekle birlikte İslam Tarihçilerinin yazdıkları rakamların mübalağalı olduğu fark edilmektedir. (İbn Belhi, 1384, s. 90; Nizamülmülk, 1357, s. 228)

3. Mazdek Hareketi

Mazdek hareketi ve öğretilerinin bizzat Mazdek isimli tarihsel bir karakter tarafından mı yoksa başka bir kurucu tarafından mı başlatıldığı ve Mazdek'in söz konusu hareketin yalnızca sembol bir ismi mi olduğu konusunda da alan araştırmaları tarafından sürdürülen bir tartışma vardır. Nitekim Malalas'ın aktardığına göre, Roma İmparatoru Diyuklisin döneminde (284-350), Bundus isimli bir Mani takipçisi, Doğu Roma'nın hâkim olduğu bir bölgede ortaya çıkarak Maniheizm'in kabul edilen inançlarının dışına çıkarak bazı yeni yorumlar getirir. Bu bağlamda, Bundus'un, Yezdan'ın (Tanrı'nın) Ehrimen (şeytan) ile savaştığı ve onu yendiğini ve bu yüzden fatihlerin ya da galiplerin saygın kabul edilmeleri gerektiğini ileri sürer. Bundus daha sora İran'a gelir, öğretilerini yaymaya başlar ve zamanla bu öğretiler "Doğruların Dini" anlamına gelen "Dorost Dinan" akımı olarak tanınmaya başlar. Yine Malalas, bu dönemde iktidarda bulunan Sâsânî hükümdarını da *Doğruların Dini'ne mensup Kubâd* anlamına gelen *Kubâd-i Dorost Din* olarak tanıtır. Kristensen de Malalas'ın bu önerisini destekler ve Mazdekizm'in esasen Bandus'un yaymaya çalıştığı *Dorost Din* tarikatı olduğunu ileri sürer. (Christensen, 1374, s. 105; Zerinkub, 1362, ss. 180-181)

Eski bir Maniheist olarak bilinen Bundus'un Doğu Roma topraklarında yeni dini düşüncelerle ortaya çıkması ve bu düşüncelerini yaymak için İran'ı seçmiş olması doğru bir bilgi ise, onun İran asıllı olduğu söylenebilir. Nitekim Kristensen de Bundus kelimesinin aslında mülayim, layık, sabırlı, dengeli, övülmüş ve cömert olarak tercüme edilebilecek bir Pehlevce kelime olan *bendeg veya bendig* kelimesinden türetilmiş olduğunu ifade eder. Yine Kristensen'e göre Bundus ile o dönemlerde yeni düşüncelerle İran topraklarında ortaya çıkan Zerdüş Hurkan'nın iki farklı karakter değil, aynı kişidir. Yeni düşüncelerle ortaya çıkan bu dini aslında bir tür Manaheizm'in yeni bir yorumu olarak gören Kristensen, Mazdek'ten iki asır önce Doğu Roma'daki Pesa yerleşim biriminde ortaya çıkan Zerdüş Hurkan veya Bundus'un Mazdek dininin öncüleri olduğunu belirtir. Nitekim Kristensen göre, Zerdüş Hurkan veya Bundus'un bir teorisyen, Mazdek'in ise bir eylem adamı olduğunu söyleyerek bu düşüncelerin alt tabakadaki insanlar arasında yayılmasını sağlayan Mazdek olmasından dolayı bu düşüncelerin artık Mazdek dini olarak tanınır hale geldiğini ve bu dinin kurucusunun Mazdek olarak bilinmesini sağladığını belirtir. Hatta Mazdek ve Mazdekizm öncüsü olarak ileri sürülen Bundus veya Zerdüş Hurkan arasındaki bu selef-halef ilişkisinden dolayı bazı kaynaklarda Büyük Mazdek ve Küçük Mazdek şeklinde iki ayrı Mazdek ile karşılaşıldığına (İbn Nedim, 1997, s. 416) da dikkat çeker. Kristensen'in dışında Doğru Romalı yazarlardan Malalas, Teofans ve Mar Yeşua (Joshua the Stylite) de Mazdek takipçilerini Mani taraftarları olarak tanıtır. (Christensen, 1374, ss. 105-107; Yarshater, 2005, s. 3/995)

Klima ise Mazdekiler ile Dorost Dinleri aynı dini grup olarak kabul etmesine rağmen, Bundus ile Zerdüş Hurkan'ı aynı tarihsel karakter olarak görmez. Kilma, Bundus'un muhtemelen Miladi 300'lü yıllarda Maniheizm'in bir tür yeni yorumcusu olarak İran'da öğretilerini yaymış bir dinî lider olmasına karşın, Zerdüş Hurkan'ın Miladi beşinci yüzyılın ortalarında ortaya çıkmış ve taraftar bulmaya başlamış bir farklı dinsel şahsiyet olabileceği ve Mazdek'in de Zerdüş Hurkan'ın öne çıkan takipçilerinden biri olabileceğini ifade eder. Bu düşüncesini temellendirmeye çalışan Klima, Sâsânî hükümdarı II. Hürmüzd döneminde (303-310) Bundus aracılığıyla yayılmaya başlayan heretik Manihesit düşüncelerin sıkı takibata tabi tutulduğuna dikkat çeker. (Klima, 1359, ss. 178-179)

Mansur Şeki ise aslında müsteşriklerin Malalas gibi yazarları esas alarak Mazdekizm'i Maniheizm'in bir fırkası gibi görmelerinin temel sebebinin, Pehlevce metinlerin içeriğini bilmemeleri olduğunu belirtir. Şeki'ye göre, Dorost Dinî akımı, Zerdüş Hurkan tarafından Zerdüştilik içerisinde oluşturulan heretik bir dini düşüncedir. Çünkü Dorost Dinî Pehlevce'de *adalet ve eşitlik dini* anlamına gelmektedir. Nitekim İbn Belhi bu akımı, Adalet dini (İbn Belhi, 1384, s. 84) ve İbn Miskevayh ise onu Adaletli din olarak anmıştır. (Razi, 2003, s. 124) Dorost Dinî hareketine bağlı olanların Mazdek'in rehberliğinde isyan etmeye başladıkları ve onların bastırılmalarının ardından bu hareketin artık Mazdek hareketi olarak anılmaya başladığı ve bunun sonucu olarak Dorost Dinî akımı, mezhebi, tarikatı veya hareketinin unutulmaya başladığı anlaşılmaktadır. Ancak Mazdek her ne kadar Dorost Dinî grubunun içerisinde ortaya çıkmış ve bu gruba mensup biri olarak kabul edilmiş olsa bile, Mazdek eyleme dayalı yeni bir yol veya metodun başlatıcısı olduğundan dolayı, bu yeni hareketin kendisine nispet edilmesi ve artık tarihte Mazdekizm olarak kabul görmesini de beraberinde getirmiş olabilir. (Şeki, 1372, s. 33)

Mazdek'in takipçilerine dair de müsteşrikler arasında bir görüş ayrılığı dikkat çeker. Rus yazarlar, Mazdek'in taraftarlarını daha çok toplumun alt sınıfına mensup kimseler ve çiftçileri görmeye meylederler. Sâsânî Medeniyet Tarihi yazarı, Mazdek hareketini Ortaçağın başlarında yakın doğuda şehirdeki sefillerin ve çiftçilerin bir isyanı olarak yorumlar. (Lukunin, 1365, s. 12) İslam sonrası dönemlerde Mazdek takipçilerinin bu Rus yazarların düşüncelerine benzer bir şekilde alt sınıf isyanı olarak tanıtılmış olması kayda değerdir. Nitekim Taberi onları alt tabaka, sefil ve avam olarak tanıtırken, Sealibi onları fakirler, yoksullar ve yığınlar olarak anar. (et-Taberî, 1968, s. 2/92; Seâlibî, 1363, s. 386)

4. Mazdek Hareketinin Ortaya Çıkmasının Sebepleri

Mazdek hareketinin doğuşuna zemin hazırlayan pek çok nedene işaret edilebilir. Bu dinin yayılması ve popüler hale gelmesinin temel sebepleri olarak; Sâsânîler dönemindeki siyasi istikrarsızlık, Doğu İran'dan başlayan Ak Hunların akımları ve baskınları, Ak Hunlara verilmek zorunda kalan ağır vergilerle kötüleşen siyasi, ekonomik ve sosyal koşullar, din adamları, askerler ve çiftçiler gibi toplumsal katmanlar arasındaki sosyal ve ekonomik eşitsizlik ve uçurumlar, (Zerinkub, 1362, s. 1/180) Zerdüşti din adamlarının bağınazlığı, tutuculuğu ve dinsel istismarları sayılabilir. (Azeri vd., t.y., s. 8; Kızıl, 2021, s. 760,763) Nitekim Klima'nın da dile getirdiği gibi, Mazdek isyanını başlatan asıl etmenler; Sâsânî yönetiminin katı yönetimi, yöneticilerin buyurgan ve merhametsiz yönetim anlayışı, tarımsal faaliyetlerin azalması ve çiftçilerin zayıf düşmesi, kraliyet iktidar sisteminin gittikçe artan baskısı, soyluların mülkiyet alanlarının genişlemesi, ağır vergi politikası, Zerdüşti din adamları sınıfının sınırsız ve çoğunlukla halk üzerinde baskıya dönüşen gücü sayılabilir. Klima'ya göre, bütün bu koşullar göz önüne alındığında Mazdek hareketinin bir dinî hareket değil bir sosyal hareket olduğu sonucu çıkarılabilir. Ancak Klima, Mazdek hareketinin dinî bir hareket olarak görülmesinin sebebini, o dönemde her türlü hareketin dine dayanmak zorunda olmasına ve bu yüzden halk kitlelerini harekete geçiren en önemli faktörün din olduğuna dayandırır. (Klima, 1371, ss. 329-330; Kazimi, 1383) Mazdek hareketi, çiftçilerin önceki gelenekleri ve yöntemlerini canlandırmak ve halk kitleleri için adalet ve eşitliği getirmek gibi köklü bir reform yapmaya girişir. (Kazimi, 1383; Klima, 1359, s. 332)

Bazı araştırmacılar, Mazdek öğretilerini ve düşüncelerini salt bir sosyalist veya komünist hareketle sınırlandırıp onu Doğu'da ortaya çıkan ilk sosyalist ve komünist hareket olarak tanıtmaya gayret eder ancak Gnoli'ye göre, Mazdek hareketini salt bir sosyal hareket olarak nitelendirmek sübjektif bir yorum olacaktır. Mazdek mektebi ile Sosyalist düşünceler arasında bazı benzerlikler bulunsa bile, Mazdek'in öğretilerinin dine dayalı olduğu ve bu öğretilerin temelinde özellikle züht ve riyazet gibi dini öğretilerin yer aldığı görülecektir. (Zerinkub, 1362, s. 178; Kazimi, 1383, s. 2)

5. Mazdek'in Öğretileri

İran'da ortaya çıkmış İslam'ın dahi müstesna olmadığı bütün dinler, mezhepler ve düşünce ekolleri, mutlaka İran'ın köklü mirasının çok fazla değişmeyen müşterek düşünce kodlarını taşır. İranî düşünce kodlarının omurgası niteliğindeki Zerdüştlük, çoklu bir müzik orkestrası olarak betimlenebilecek İranî düşünceler kombinasyonunun en derinden gelen ve en kalın müzik aletinin sesini çıkaracak bir zahiri otoriteye sahip olsa da, bu miras üzerine kurulu olan Maniheizm'in de gnostik veya irfanî edebiyatıyla bu orkestranın en dokunaklı ince müzik aletinin sesini çıkaran bâtnî bir etkiye sahip

olduğu söylenebilir. İran'ın yasacı, zahiri ve folklorik boyutunu oluşturan ve geniş halk kitlelerine özellikle kırsala hitap eden düşünce kodlarının mümessili olan Zerdüştilik ile İran'ın gnostik, irfanî ve bâtnî boyutunu oluşturan ve daha çok entelektüel ve şehirli insanlara hitap eden Maniheizm gibi iki güçlü gelenekten sonra ortaya çıkan Mazdekizm'in bu iki düşünce kodlarına bigâne kalmış olması düşünülemez. Bu iki güçlü dinî geleneğin ardından ortaya çıkan Mazdekizm'i özgün ve müstakil bir dinî hareket haline getiren farklı düşünceleri var olsa da Mazdek öğretilerinin kendisinden önceki bu iki etkili dinî gelenekle mukayeseli ele alınmasını zorunlu kılar.

İranın zahiri-yasacı ana dinî geleneği Zerdüştilik ile bâtnî-gnostik geleneğini oluşturan Maniheizm'in öğretilerinin yanı sıra, Mazdek'in kendisinden önce ortaya çıkmış ve bu önceki iki dinî gelenekten beslenmiş Bundus ve Zerdüş Hurkan'dan da etkilendiğine dikkat çekilir. Bu iki dinsel şahsiyetin dışında Mazdek'in, Platon, Plutin, Markiyyun ve İbn Deysan gibi gnostik kimselerin fikirlerinden ve Helenizm'in düşünce kodlarından da beslenmiş olabileceği belirtilir. (Nakavi, 1352, s. 57)

Mazdek dini, yaradılışın başlangıcından beri iki müstakil ilke olan *nur* ve *karanlım* varlığına inanan Zerdüştilik ve Maniheizm gibi düalisttir. İranî düşüncenin ana kodlarından biri olan düalizimde Mazdekizm'in Zerdüştilikten ziyade Maniheizm'e benzediği söylenebilir. Ancak düalizim konusunda Mazdekizm'in Maniheizm'den ayrıldığı nokta, nuranî eylemlerin ya da diğer bir ifadeyle ışıklar âleminden kaynaklı eylemlerin bilinçli bir seçimin sonucunda ortaya çıkmasıyken, karanlık âleminden kaynaklı eylemlerin rastgele ve gelişigüzel gerçekleşmesidir. Yine Mazdek'e göre nur veya ışık, bilici ve algılayıcı iken karanlık bilinçsiz ve kördür. Nitekim karanlık, belirli bir plana, seçime, bilince veya kurtuluşa dayalı değil aksine plansız, bilinçsiz ve rastgele meydana gelen bir varoluştur. (Şehristanî, 1364, s. 2/54)

Işık ile karanlık arasındaki ilk çatışmada geçici bir mağlubiyetten sonra ışığın kesin zaferi, ışığın karanlığa karşı üstünlüğünün göstergesidir. Ancak buna rağmen ışığın zaferi kapsamlı ve mükemmel bir zafer değildir. Çünkü karanlığın ilk saldırısında ışık ile karanlığın içe içe geçmesi sonucunda bir *karışım* meydana gelmiş ve iki ezeli zıt ilke olan *ışık* ve *karanlık birbirine karışmıştır*. Yaradılışın başından itibaren bu iki ilkenin birleşmesiyle oluşmuş olan bu *karışım* günümüze kadar maddî ve duysal dünyanın formu şeklinde var olmaya devam etmiştir. Mazdek de tıpkı gnostikler gibi, insan ruhunun bir iniş yarıçapıyla lahutî (metafizik) âlemden nasuti (cismanî) âleme düştüğüne, burada maddî ağırlara ve bağlara esir düştüğüne, maddenin karanlığı ve kirliliğine bulandığına, bu esaretten kurtulmak ve anavatanına yeniden kavuşmak için bu maddî ağırlardan ve bağlardan kurtulması gerektiğine inanırdı. (Nakavi, 1352, s. 42)

Kurtuluş için Mazdek'in ileri sürdüğü düşünceler de yine bu düalist karışımından çıkmak ve ruhu arındırmak üzerine bina edilmişti. Nitekim Mazdek'in önerdiği züht ve riyazetle, ruhun kurtuluşunu sağlamayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden Mazdek, nefsin öldürülmesi gerektiği ve bu sayede ruhun maddeden, karanlıktan, kirlilikten kurtarılabileceğini belirttiği aktarılır. Buna göre Mazdek'in de tıpkı gnostik okullar ve Maniheist öğretiler gibi ruh ve beden düalitesinin karışık döngüsünden riyazet temrinleriyle kurtuluşu önerdiği anlaşılmaktadır. (Christensen, 1374, s. 87)

Düalizim dışında tıpkı Zerdüştilik ve Maniheizm'de olduğu gibi, Mazdekizm'de de yaradılış tarihi üç zaman şeklinde cereyan etmektedir. Yaradılış tarihinin ilk döneminde ışık ve karanlıktan müteşekkil iki ilke birbirinden ayrık ve bağımsız olarak yan yana

bulunmaktadır. Sonra karanlık ışığa saldırır ve nurla içe içe geçmekte ve birleşme ve karışım dönemi olan ikinci dönem başlamış olur. Bu karışım dönemi günümüze kadar devam etmiş ve nitekim şu anda da ışık ve karanlık ya da iyilik ve kötülük iç içe var olup her varlık iyilik ve kötülük potansiyelini bağrında taşımaktadır. Ancak bütün varlıklar içerisinde, yaradılışın ve âlemin özünün sırlarının peşine düşen insan, iyilik ilkesinin kurtulması, yaradılışın ilk saf halinin yeniden yakalanması ve iki ilkenin yekdiğerinden ayrılmasının gerçekleşmesi için yapması gerekenlerin farkında olan yegâne varlıktır. Işık ve karanlığın birbirinden ayrılacağı üçüncü dönem de gelip çatacaktır. Bu dönem geldiğinde ışık karanlıktan, iyilik kötülükten kesin ve nihaî olarak ayrılacak, mutlak bir üstünlük ve zafer elde edecektir. (Klima, 1359, ss. 206-207)

Mazdekizm'e göre, iyiliğin mutlak zafere ulaşacağı ve ışık ile karanlığın nihaî olarak birbirinden kopacağı bu ayrılık dönemi olan üçüncü dönem aynı zamanda eskatolojik bir dönem olacaktır. Buna göre Mazdekizm'in kıyametçi bir din olduğu ve Mazdek takipçilerinin ise zülüm görmüş erdemli insanların, adalet isteyen kimselerin, hakaret gören ve aşağılanan halk kitlelerinin haklarını geri alacakları ve kurtuluşa erecekleri eskatolojik bir umutla her zaman yaşadıkları söylenebilir. (Klima, 1359, ss. 206-207; Sems, 1390, s. 43)

Tıpkı düalizm konusunda olduğu gibi Mazdekizm'in Tanrı fikrine dair bilgilerin de asıl kaynağı Şehristanî'nin Dinler ve Mezhepler isimli eseridir. Müsteşriklerin bu konu ile ilgili yaptıkları kritikler ve analizler de genellikle bu kaynakta geçen bilgiler esasındadır. Bu kaynakta Tanrı hakkında belirli bir isim kullanılmamış olsa da, Mazkeizm Tanrı'sının ön plana çıkan sıfatları *İyiliğin Yöneticisi (müdebbirru'l-hayr)* ve *Büyük Zat (Zatun A'zam)*'tir. (Şehristanî, 1364, s. 2/54) Ancak İbn Belhî'nin *Farsname*'de ifade ettiği "Mazdek'in insanları Tanrı'ya ibadet etmekten vazgeçirdiği" şeklindeki bilginin ise Mazdekizm karşıtlarının uydurdukları karşı propagandaya dayalı bir rivayet olduğu tahmin edilebilmektedir. (İbn Belhî, 1384, s. 84)

Şehristanî'nin aktardığına göre, Mazdek kendi dinini su, toprak ve ateş olmak üzere üç esas veya elemente dayandırmış ve bu üç elementin bir araya gelmesiyle iyilik ve kötülük yaratıcılarının meydana geldiğini ileri sürmüştür. Mazdek'e göre, bu üç elementin karışımından meydana gelen temizlik ve saflık iyiliğin yaratıcısı ve bu karışımından meydana gelen bulanıklık ve kirlilik de kötülüğün yaratıcısıdır. (Şehristanî, 1364, s. 2/54) Otakar Klima, Mazdek'in yaradılışı üç unsura dayandırdığı bu düşüncelerini antik doğa felsefesiyle ve iki yaratıcı tanrı fikrine dayalı Zürvanizm öğretileriyle ilintili görmektedir. Nitekim Zürvanizm'de de aynı kaynaktan doğan iki zıt tanrı, her daim birbirine karşı ve zıt roller yerine getirmek üzere varlık sahnesinde yerlerini alırlar. Klima'ya göre, Mazdek de tıpkı Zürvanizm'de kaza, zaman ve mekânın sırlarla dolu Zürvan'da birleştiği gibi, yüce âlemde bütün varlıklara kaynaklık teşkil eden tek ve yegâne bir Tanrı'ya inanırdı.

Mazdekizm'deki kötücül eylemlerin bilinçsizliği ve rastgeleliği ile eskatolojik düşüncelerinin daha çok Zürvanizm'in etkisi altında geliştiği düşünülmektedir. Nitekim Mazdek'e göre, metafizik âlem ya da minuyî âlem, fiziki âlemin daha üst düzey bir modeli ve sistemini teşkil eder. Tıpkı yeryüzünde bir hükümdarın dünyayı yönetmesi ve bütün insanların onun kanunlarına boyun eğesi örneğinde olduğu gibi fizik ötesi âlemde de Büyük Zat tahta kurulmuş ve yüce âlemin bütün ruhanî varlıkları onun emri altında bulunurlar. Şehristanî'ye göre, Mazdek'in öğretilerine göre tıpkı Hüsrev'in bu dünyada

hükümdarlık tahtına oturduğu gibi Büyük Zat da yüce âlemde Kürsü'ye kurulmuştur.(Şehristanî, 1364, s. 2/54)

Mazdek, metafizik âlemdeki güçlere ve hiyerarşik varlık mertebelerine inanırdı. Mazdek'in düşüncelerinden anlaşıldığı kadarıyla, metafizik âlemdeki güçlerin, bu fiziki dünyamızdaki güçlerin, değerlerin veya varlıkların bir arketipi oldukları ya da Yüce Zat'ın tecellileri ve sıfatları oldukları anlaşılmaktadır. Yüce Zat'ın kürsüsü karşısında Mubedlerin Mubedi (Zerdüşti baş din adamı) olarak *temyiz gücü*, Hirbedlerin Hirbedi (Zerdüşti başrahip) olarak *kavrayış gücü*, İspehped (komutan) olarak *hafıza gücü* ve Ozan olarak *mutluluk gücü* olmak üzere dört güç bulunur. Bu dört gücün bir alt mertebesinde bulunan ve bu dört güç sayesinde âlemi idare eden *yedi vezir* bulunur. Bu yedi vezir; *vali, kaymakam, doğurgan, kanatlı, elçi, ferman ve çocuk* olarak adlandırılır. Bu yedi yüce makam sahibi melekûfî güç, *on iki ruhanî varlık* derisinde isimlerinin gerektirdiği bir alandan sorumlu olarak faaliyet halindedirler. Bu on iki varlık dairesi ise; *okuyucu, bahşedici, alıcı, çağırıcı, koşturucu, kaldıracı, öldürücü, vurucu, yapıcı, getirici, götürücü* olarak isimlendirilmiştir.(İsfendiyar, 1362, s. 1/119; Klima, 1359, s. 212; Şehristanî, 1364, s. 2/55)

Şehristanî'nin aktardığına göre, fiziki dünyamızda her kimde bu dört kuvvet, bu yedi vezir (yetki) ve on iki daire bir araya gelirse Rab mertebesine ulaşır ve sorumluluklardan muaf hale gelir. (Şehristanî, 1364, s. 2/55; Klima, 1359, s. 212; İsfendiyar, 1362, s. 1/119) Burada muhtemelen rab kelimesiyle kastedilen şey kişinin ilahîleşmesi (teehhül) ve tanrısal niteliklere ulaşmasıdır. Kristensen ise yedi vezirin ve on iki ruhanî varlığın yedi gezegene ve on iki burca tekabül ettiğini söyler ve tıpkı yedi gezegenin on iki burç dairesinin yörüngesinde döndükleri gibi *yedili vezir panteonun* da on iki ruhanî varlık dairesi içerisinde gezdiğine dikkat çeker. (Christensen, 1388, ss. 456-457, 1374, ss. 109-110)

Şehristanî'ye göre, Yüce âlemin hükümdarı harflerle kâinatı yönetir ve bu harflerin de toplamı *İsm-i Azam'* dir. Ona göre, iyiliğin görülen ve görülmeyen bütün güçleri harflerle ifade edilir ve bu harfleri bilmek *İsm-i Azam'* i keşfetmeye vesile olur. İsm-i Azam'ı keşfetmek ise sorumluluklardan muaf olmak anlamına gelecektir. (Şehristanî, 1364, s. 2/55) Öte yandan her kim bu harfleri tanımaktan mahrum kalırsa ruhanî dört gücü elde etmek yerine cehalet, unutkanlık, bela ve üzüntüye maruz kalır. Mazdek takipçileri İsm-i Azam'ı *büyük sır* olarak da görmüşlerdir. (Şehristanî, 1364, s. 2/55) Ancak Klima bu tür irfanî kurgular ile Mazdek'in realist hareketi arasında doğrudan bir irtibatın bulunmadığını düşünür. Ona göre, bu tür mistik düşünceler, büyük ihtimalle ya Mazdek'ten sonra ortaya çıkmıştır veya Mazdek hareketinin avam ve havas olmak üzere iki gruba ayrılan takipçilerinden seçkin grup olan havasa ait düşüncelerdir.(Klima, 1371, s. 215)

Kaynaklarda Mazdek'e en çok sıklıkla atfedilen toplumsal öğretisi ise, insanlar arasındaki kıskançlık ve anlaşmazlık sebeplerini ortadan kaldırmak amacıyla mülkte ve kadınlarda ortaklaşa kullanım hakkı getirmek diğer bir ifadeyle mal, mülk ve kadına sahip olmada eşitlik ilkesine riayet etmektir. Mazdek, insanları mutluluktan alkoyan en önemli engelin kin ve nifak olduğunu ve kin ile nifakın da insanlar arasında eşitliğin sağlanmamasından dolayı meydana geldiğini savunurdu. Bu yüzden Mazdek, insanların eşit olarak yaratıldıklarına ve doğaları gereği mevcut eşitsizliğin ortadan kaldırılması gerektiğine inanırdı. Buradan hareket eden Mazdek, kişinin, kendisi gibi bir kişiden daha fazla mala, mülke ve kadına sahip olmasının doğru olamayacağını söylerdi. Mazdek'e göre, dünyadaki maddi varlıklardan barışçıl bir şekilde ve sosyal-ekonomik bir düzen içinde

dengeli ve eşit şekilde yararlanılması gerekirdi. Bu bağlamda Mazdek, Tanrı'nın herkese yiyecekleri eşit biçimde ve tüketilmek üzere verdiğini, fakat insanların Allah gibi eşit dağıtmadıklarını, bu yüzden zenginden malı alıp fakire vermek gerektiğini belirtirdi. Yine Mazdek'e göre arzu, öfke, intikam, tamah ve aç gözlülük gibi kötülükleri (şeytanları) yenebilmek için mallar ve kadınlar paylaşılmalıydı. Otakar Klima ve İhsan Yarşatır'a göre, Mezdekizm tek eşliliğe ve asillerle asil olmayanların evliliğini yasaklayan yasalara karşı çıkmıştır. Kubâd döneminde baş gösteren kıtlık ve savaşlar sebebiyle erkek nüfusunun azaldığı ve bu yüzen asil kadınların asil olmayanlar erkeklerle de evlenebilmelerine imkân verilmek istendiği anlaşılmaktadır. (Has, 2004, s. 523)

6. Mazdek Hareketi'nin Yok Oluş Sebepleri

Antik zamanlardan beri kadim Hindu-İran dinî düşünceleri ve büyük imparatorlukların siyasî tecrübesi üzerine kurulu olan İran devlet düzeni hiyerarşik bir toplumsal sınıf üzerine kuruluydu. (Dumizel, 1386, s. 29) Bu toplumsal hiyerarşiyle, toplumu oluşturan dinamiklerin ve sosyal tabakaların kendilerine ait alandaki sorumluklarını yerine getirebilmesi, her bir sınıfın görev alanı ve dağılımının birbirine karışmaması, böylece toplumsal-siyasi yapının organik bağlarının güçlü tutulması öngörülmüştü. (Şabani, t.y., s. 117) Siyasî arenada evrensel hedefleri olan İran devlet politikasının dayalı olduğu bu hiyerarşi, Hinduizm'deki kast sistemi gibi toplumsal sınıfların arasındaki geçişlerin mümkün olmadığı katı bir sistem değil, devletin ve toplumların siyasî idaresinin organik bağlara ve sistematik bir hiyerarşiye dayanması üzerine kurulu olup herhangi bir sınıfsal imtiyaz teşkil etmezdi ve sınıflar arası geçiş de açıktı. (Zerinkub, 1390, s. 2/27; Tabibi, 1350, s. 5) İran'ın bu kadim toplumsal hiyerarşik geleneği zamanla dinî bir karaktere ve renge büründü. (Boyce, 1391, s. 31; Nayini, 1385, s. 78) Kadim İran imparatorluk hülyasını yeniden canlandırmaya çalışan ve eski İran Akamenidî imparatorluğunun gücüne erişmeyi umut eden Sâsânî devletinin hâkimiyeti döneminde bu toplumsal sınıflar arası hiyerarşi daha belirgin hale gelmeye ve daha net çizgilerle birbirinden ayırılmaya başladı. (Minuyi, 1356, s. 57) Çünkü adil bir hükümdarın temel görevlerinden biri toplumsal katmanlar arasındaki bu organik bağları güçlü tutmak, her toplumsal katmanın kendi alanına yoğunlaşarak başka alanlara müdahale etmemesi ya da girmemesini sağlamak ve yasalarla teminat altına almaktır. (Ebulkasım Firdevsi, 1374, s. 27,378; Gimen, 1385, s. 227) Sâsânîlerin Piruz ve 1. Kubâd dönemine gelindiğinde bu toplumsal sınıflar arasındaki hiyerarşi ve organik düzen bozulmaya başladı. Bu toplumsal dinamiklerin sarsılmasının sebepleri arasında, İran düşünce kodlarıyla örtüşmeyen gnostik ve idealist düşüncelerin İran sahasında etkili hale gelmesi, İran'da baş gösteren uzun süreli kıtlıklar ve İran'ın Doğu bölgelerinden başlayan Ak Hunların saldırılarıyla iktidarın güç kaybetmesi sayılabilir. Aslında toplumsal dinamiklerin sarsılmasıyla tezahür eden bu olumsuz koşullar, toplumsal sınıflar arasındaki uçurumu ortadan kaldırmak üzere tepkisel ve radikal bir eşitlikçi hareketin ortaya çıkmasına sebep oldu. (Boyce, 1391, s. 162; Christensen, 1388, s. 316; et-Taberî, 1968, s. 2/92; Sengari & Kerbasi, 1390, s. 183)

Zerdüştiliğin modern bir yorumcusu olarak ortaya çıkan Mazdek'in ilk dönemlerinde zamanın hükümdarının da desteğiyle güçlenerek öğretilerini yaymaya başladığı görülmektedir. (Piguluskaya, 1372, s. 426) Eşitlik sloganlarıyla halk yığınlarını yanına çekmeyi başaran Mazdek'in zamanla kendi takipçilerini kontrol edemez hale geldiği ve bu halk yığınlarından müteşekkil Mazdek takipçilerinin hızla üst hiyerarşideki seçkin sınıfların malları ve mülklerini talan etmeye ve yağmalamaya girişerek bir kaos sürecini

tetikleri anlaşılmalıdır. Bilinçsiz halk yığınlarından müteşekkil Mazdek takipçilerinin eşitlik adına giriştikleri bu kaotik faaliyetler, yasalara dayalı Sâsânî iktidarında ciddi bir toplumsal krizi de beraberinde getirir. Bu toplumsal buhranın yanı sıra, imara, üretime ve dünya hakimiyetine dayalı kadim İnan Zerdüşti düşünce kodlarının realist bünyesi, zühdü ve riyazeti öneren idealist ve ütopyik düşüncelere dayalı Mazdek öğretilerini kaldıramadı. İşin başında harekete destek verdiği hatta bizzat hareketin öğretilerini kabul ettiği anlaşılan Sâsânî hükümdarı 1. Kubâd, Mazdek öğretilerinin İnan ruhuna uygun bir elbise olmadığını fark ederek hareketi bastırdı. (Sengari & Kerbası, 1390, s. 183)

İdealizmi Realizmle diğer bir ifadeyle mitolojiyi tarihle veya dinî teorileri devlet politikalarıyla ve böylece ahireti dünya ile birleştiren Zerdüştlüğün aksine Mazdekizm'in, tıpkı Maniheizm'de olduğu gibi kendi öğretilerini realiteden kopuk ütopyalara dayandırması da İnan coğrafyasında tutunmasına engel olmuştur. Nitekim Mazdekizm'in ideal şehri realiteye bir itirazdı ve aslında o dönemde iktidarda bulunan Sâsânîlere karşı bir başkaldırıydı. Her ne kadar o dönemde Sâsânîlerin siyasî, askerî ve ekonomik gücü zayıfladığından dolayı Mazdek'in ütopyaları halk yığınlarının tetiklenmesine ve bu sayede çok sayıda taraftar toplamasına sebep olduysa da, İnan ruhunun realiteye ve bu dünyaya dayalı yönelimiyle, dünyayı cennete dönüştürme çabasında olan düşünce kodlarıyla bağdaşmadığı için çok geçmeden yok edilmelerine giden zemini hazırladı. (Selgi & Ahmenvend, 1397, s. 22)

Et yememek, riyazeti önermek, toplumun ileri gelenlerine karşı durmak ve eşitlik sloganlarıyla o dönemdeki Sâsânî siyasî ve toplumsal hiyerarşik düzenini sarsan öğretileriyle oldukça Maniheizm'e benzeyen Mazdekizm, bu dünyaya karşı kötümser bir tavır takınmak ve siyasî-toplumsal düzeni felç edecek bir kaosa sebep olmakla devlet düzenine alışan İnanî gelenekten koparak kendi sonunu hazırladı. Hristiyanlık aracılığıyla dinsel ve toplumsal birliğini sağlamaya çalışan Roma imparatorluğuna karşı Zerdüştlük sayesinde tek din, tek millet, tek devlet bilincini yerleştirmeye çalışan Sâsânî imparatorluğu üretimi aksatan, zühde ve riyazete yönelen ve İnan devlet geleneğinin yabancı olarak gördüğü Sami kökenli gnostik-bâtını düşünceleri sakıncalı hatta tehlikeli gören ve Mazdekizm'in İnan coğrafyasında derde deva olamayacağını anlayan devlet ve din öncüleri, tıpkı Maniheizm'i ortadan kaldırdıkları gibi hızla Mazdekizm'i de acımadan yok ettiler. (Selgi & Ahmenvend, 1397, s. 22)

Maniheizm ve Mazdekizm'in yerine Zerdüştlüğün İnan Coğrafyasında tutunması ve varlığını günümüze kadar taşımasının altında yatan sebepler dinler ve düşünceler tarihi açısından son derece kayda değerdir. Nitekim Zerdüştlük maddî dünyaya, üretime, tarıma ve hayvancılığa teşvik eden, sahip olduğu iyimser bakış açısıyla bu dünyaya ve bu dünyadaki iktidara talip olan, diğer dünyada değil bizzat bu yeryüzünde cenneti inşa etmek isteyen ve bunu gerçekleştirmek için takipçilerini üretkenliğe ve yaratıma sevk eden bir dindir. Yine Zerdüştlükte dervişlik yaşamı, züht, riyazet, matem ve yas ehrimenî/şeytanî eylemler olarak görülürken hayat, dinamizm, mutluluk ve güçlü olmak ahuraî/ilahî kabul edilir. Dünyadan el etek çekmek, dünyevî güce ve iktidara karşı menfî bir tavır takınmak, maddeyi ve maddî dünyayı kötücül güçlerin yaratımı ve eseri olarak görüp bunların yıkımına teşvik etmek, kurtuluşu bu dünyada değil ancak ölümün ardından ve beden terk edildikten sonra umut eden ve böylece bu dünyada çıkabilecek herhangi bir kurtarıcı ümidini kaybederek katı bir kötümserlik içerisinde yaşayan Maniheizm'in takipçileri dünya hâkimiyet hülyasından asla vazgeçmeyen İrani ruhu nasıl uzun süre teskin edebilirdi? (Selgi & Ahmenvend, 1397, s. 23)

Mazdek her ne kadar Maniheizm kadar katı bir kötümserlik içerisinde girmediyse de ve bunun bir sonucu olarak bizzat kendisi bozulmuş olduğuna inandığı dine yeni bir yorum getirerek eşitlik sloganıyla isyana giriştiyse de, riyazet, tezkiye, arınma, züht ve toplumsal-siyasal hiyerarşiye karşı katı tutumu gibi İran ruhuna yabancı gelen düşünceleri ve gnostik yönelimleri, yasalara ve güçlü iktidarlara talip olan İran'ın bünyesinin uzun süre tahammül edeceği öğretiler olmaktan uzaktı. Zerdüşti din adamları ve onların güdümündeki Sâsânî hükümdarları, tıpkı Maniheizm'in sonradan fark edilen tehlikesine benzer bir tehlikenin bu kez Mazdekizm'le ortaya çıktığı ve yayılmaya başladığını çok geçmeden fark ettiler, millî ve dinî birliğe dayalı İran iktidarının İranî olmayan gnostik-bâtını düşüncelerin çekim alanına girerek İranî ruhun ve varlığın yok olabileceğini öngördüler, bundan ürktüler ve son tahlilde bu her iki riskli hareketi de kanlı bir şekilde bastırmayı göze alıp Zerdüştiliği tahkim ettiler. (Selgi & Ahmenvend, 1397, s. 24)

Mazdek hareketinin acımasız bir şekilde bastırılmasının arka planındaki esas nedenler incelendiğinde tarihsel bir izlekle karşılaşılır. Bu tarihsel izlek, dinlerin orta kanadını teşkil eden Ortodoksî çizginin dışına çıkan dini yorumlar, teviller, düşünceler ve hareketlerin heretik, sapkın, zındık veya kâfir olarak etiketlenmeleri ve bu şekilde şeytanlaştırıldıktan sonra kanlarının dökülmesi meşrulaştırılarak acımasızca yok edilmeleri şeklinde kendini göstermiştir. Nitekim İslam öncesi İran'da ana dinî geleneği oluşturan Zerdüştiliğe karşı ortaya çıkan Mani ve Mazdek'in trajik bir şekilde bu izlek üzere öldürüldüklerini müşahade ediyoruz. Ama aynı izleğin İran dinler tarihinde İslam sonrasında da devam ettiği görülmektedir. Nitekim İslam'ın zahiri ana geleneğinin standart düşünce kodlarına yabancı gelen düşünceleri ve yorumlarından dolayı İbn Mukaffa'nın acımasız bir şekilde öldürülmesi ile başlayan ve Babek Hurramdin, Hallac, Aynulkudat ve Sühreverdi ile devam eden bu izlek üzerinde yeniden düşünmeyi gerektirir. (Hayderi vd., 1401, ss. 170-174)

İslam sonrası Mani ve Mazdek takipçileri; *Mazdekistler*, *Hurramiye*, *Hurramdiniye*, *Muhammara* (Kızıl giyimliler), *Mubayyiza* (Beyaz giyimliler), Azerbeycan ve Cibal'de *Cavidaniye* ve *Babekiye*, Gûrgan ve Taberistan'da *Mazyariye*, Horasan'da *Sunbadiye* ve *Ebu Müslimiye* ve Mezopotamya'da *Mukannia* isimleriyle anılan zındık dini gruplar olarak tanınmışlardır. Aynı şekilde Mazdek takipçileri olarak tanımlanan *Karmatiler*'in de defalarca zındık ve bâtını bir hareket olarak nitelendirildikleri görülmüştür. (Yarshater, 1380, s. 3/461) Bu isimlerin dışında İslam sonrası İran coğrafyasında Mani ve Mazdek takipçileri olarak kabul edilen *Kalenderiler* ve *Bâtıniler*'in de benzer şekilde İslam'ın ana geleneği tarafından zındıklıkla suçlandıkları görülmüştür. (Kedkeni, 1386, s. 67)

Sonuç

Büyük olasılıkla Mezopotamya, Mısır, Yunan, Hint ve Samî kökenli düşüncelerin mayalandığı antik Mezopotamya'nın Zagros Dağları (Cibal)'nın civar bölgelerinde şekillenen gnostik düşüncelerin İran coğrafyasında İslam öncesinde Mani ve Mazdek ile bunların takipçileri üzerinden yayıldığı, İran ana dini geleneği olan Zerdüştilik öğretileriyle ters düştüğü için acımasızca bastırılmasına rağmen kökten yok olmadığı hatta bu bâtını-gnostik düşüncelerin İslam sonrasında da cübbe veya isim değiştirerek varlığını sürdürdüğü ancak ortaya çıktığı her yerde İslam'ın ana geleneği tarafından da reddedildiği ve bastırıldığı anlaşılmaktadır. İslam sonrası dönemden günümüze kadar ortodoksî dinin bütün baskılarına rağmen İsmaililik, Tasavvuf, Yezidilik, Yarasanlılık

(Ehl-i Hak) gibi kisvelerle varlığını sürdürdüğü tahmin edilen bu bâtnî mezhep ve fırkaların bütün baskılara rağmen insanlığın manevî ve derinden gelen bir varoluş arayışı ve sancısı olarak ayakta kaldığı sezilebilmektedir. Zagros dağları veya Cibal bölgesinin bu korunaklı ve gizlenmeye elverişli bâtnî arayışları muhtemelen Miladi 100'lü yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başlamış, Mani ile sistemli hale gelmiş, Mazdek ile harekete dönüşmüş ve yarattığı yankıdan dolayı ortodoksî dinî geleneklerin korkulu rüyası haline geldiği için her zaman bastırılmış ama asla ölmemiştir.

Peki, zındık ve heretik olarak nitelendirilen bu izlek veya geleneğin İran Zerdüştiliği ve İran-Arap İslam'ı ile sorunu neydi? Neden bu gelenek her zaman hem Zerdüştiliğin hem de İslam'ın ana geleneği tarafından tehlikeli görüldü ve yok edilmek istendi? Düşünce ve dinler tarihine ışık tutabilecek bu sorunun cevabı aslında çok karmaşık değildir: Zahiri ritüellere, ilmihale ve taharete dayalı ortodoksî dinî geleneklerin filozof, arif, sûfi, mistik ve entelektüel seçkin sınıflardan ziyade kırsal halk kitlelerinden destek almak isteyen ve bu ana dinî geleneklerin atları sırtında dünya hâkimiyetini elde etmeye çalışan iktidarlar için bu bâtnî gelenekler her daim korku ve tehlike kaynağı haline gelmişlerdir. Bu gnostik-bâtnî gelenekler üretime, tarıma, hayvancılığa, sekülerleşmeye, dünyevî iktidara, imara, maddeye ve son tahlilde her türlü devlet iktidarına muhalif bir tutum sergilemiş, riyazeti ve zühdü önererek dinlerin ana geleneklerinin talimatlarının hayata geçmesine engel teşkil etmişlerdir. Din aracılığıyla yekpare bir halk, millet veya ümmet oluşturmak suretiyle dünya hâkimiyetini arzu eden Zerdüştilik ve İslam gibi dinlerin zahiri boyutuna dayalı halk dindarlığının yüzeysel, tek tipçi ve sloganik öğretilerini yeterli gören ve aynı şekilde derin bâtnî düşüncelerin çok sesli ve çok renkli mesajlarını aykırılık, ayrılık ve fitne sebebi gören dinî iktidar veya iktidar dini, bu bâtnî fırkaların sesini bastırmayı ve onları etkisiz hale getirmeyi kendi geleceklere için vazgeçilmez bir adım olarak görmüşlerdir.

Peki bu bâtnî gelenek üzerinde bulunan din ve mezheplerin kendi yok oluşlarını bizzat hazırlayan iç dinamikleri var mıdır? Bu gelenekler yalnızca zülüm gören masum fırkalar mıdır yoksa zahirî dinin takipçilerinin gerçekten korkmaları gereken sapkın zındıklar mıdır? Bu sorunun cevabı sadece geçmişte Maniheizm ve Mazdekizm'in yok oluş sebeplerini değil aynı zamanda günümüzde bile varlığını sürdüren mistik-gnostik hareketlerin marjinal kalan kaderlerine de açıklık getirebilecektir: Doğası gereği dünyalı olan, maddî dünyayı cennete dönüştürmek isteyen, bu dünyevî programını gerçekleştirirken insanı Tanrı'nın yaveri veya halifesi olarak gören, tüm dünyada adil ve dinî bir iktidar kurmak isteyen Zerdüştilik ve İslam gibi zahiren yasacı ve dünyevî bir din, insanları dinî iktidara, dünyevî imara, maddî güce ve bedensel kuvvete davet etmeyen hatta bunun tam karşısında durarak insanları bireysel ruhanî temrinlere, dervişçe bir yaşama, zühdü ve riyazete teşvik eden dinî gelenekleri hoş karşılayamaz. Çünkü maddî dünyayı bir cehennem, bedeni bir kafes, nefsi dizginlemesi gereken serkeş bir at, kurtuluşu ölüm, maddeyi necis ve karanlık, üreme ve çoğalmayı kıyım olarak gören ve son tahlilde dünyayı matem ve yas evi görerek bu dünya için değil adeta göksel âlemler ya da ölüm sonrası hayat için çalışan bu bâtnî fırkalar, zahirî dinin ortodoksî geleneklerinin dünyevî programlarının altına dinamit yerleştirerek icra edilmelerini açık bir şekilde engellemektedirler.

O halde dinlerin ana gelenekleri, bâtnî hareketleri bastırırken haklı ve masum, bâtnî hareketler ise açıkça suçlu ve yok edilmeleri gereken tehlikeler olarak görülebilirler mi? Bu cevap, insanlığın geleceğini dinler ve düşüncelerin tarihsel tecrübelerinden istifade

ederek kurgulama yolunda önemli bir ışık yakabilir. Özü itibariyle zahir ve batın, beden ile ruh, görünen ve görünemeyen ya da fizik ile metafizik gibi iki zıt boyuttan müteşekkil düalist bir varlık olan insanın, dinin salt zahiri ritüelleriyle yetinecek mekanik bir varlık olmadığı, ölüm ve fena gibi onu bekleyen kaçınılmaz bir acı son üzerinden varoluşsal sancılar çektiği, sayısız katmanlardan oluşan psikolojik veya nefsanî ihtiyaçlarını ve sızılarını giderecek derinlikli mistik arayışlara yöneldiği ve bu yönelimin kopmak nedir bilmez bir insanî boyut olduğu hesaba katıldığında, bu bîatnî fırkaların bütün baskılara ve bunun sonucu olarak oluşan saklı ve ketum sis perdeleri arasında yaşamalarına rağmen, dünya tarihindeki gelecek varlığını garanti edecek gibi durmaktadır. Ancak dünyevî programları olan ve bu programlarını bizzat bu maddî yeryüzünde icra etmek isteyen ortodoksî dinlerin de haklı olarak yasacı-zahiri bir yönelime girmeleri ve bu amaçlarına kavuşmak için engelleri aşmaları gerekecektir. Tekâmül halinde olan insanlığın bu zahir-bîatın arasındaki çatışmaya bir süre daha devam edeceği öngörülse de tekâmüle yaklaştıkça bu mistik arayışların ve yönelimlerin insanî bir varlık sancısının dışı vurumu olarak kabul edilebileceği ve onları yok etmek yerine kabul edip onlara varlık sahasının tanınmasının, dünyada bir cennet yaratma ve Tanrı şehrinin inşa etme programlarına engel olmaktan da çıkarılabileceği umudu bir çözüm yolu gibi görülmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>* Bu makale, Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "....." adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.</p> <p>* Bu çalışma ... danışmanlığında ... tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız ... başlıklı yüksek lisans/doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p><i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p> <p>*(.... Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının xx.xx.2023 Tarih , x Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "...", orally delivered at the Symposium....</p> <p>* This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled "...", supervised by ... (Master's Thesis/Ph.D. Dissertation, ... University, City/State, Year).</p> <p><i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i></p> <p>* (.... University Rectorate, Ethics Committee Decision was taken with the decision dated xx.xx.2023, numbered x of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)</p>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- Azeri, A., Rafii, E. T., & Abbasi, S. (t.y.). Avamil-i Muessir der Zuhur-i Mazdek. *Fasilname-yi İlmi ve Pejuheşi-yi Tarih*, 6(20), 7-23.
- Bel'amî, E. A. (1958). *Târîh-i Bel'amî*, (M. C. Meşkûr, Ed.). İntişarat-i Hayyam.
- Boyce, M. (1391). *Zerduştîyan: Baverha ve Adab-i Dinî-yi Anha* (A. Behramî, Çev.). İntişârât-i Koknos.
- Christensen, A. E. (1374). *Saltanat-i Kubâd ve Zuhur-i Mazdek* (A. Birşek, Çev.). İntişarat-i Tahurî.
- Christensen, A. E. (1388). *İran der Zaman-i Sasaniyan* (Reşid Yasemî, Çev.). İntişârât-i Sada-yi Muasir.
- Christensen, A. E., & Tefezzuli, A. (1364). *Dû Tahrîr ez Sergüzeşt-i Mazdek. Kitâb-ı Sahn 1*.
- Dumizel, J. (1386). *Tabakat-i İctimai-yi İran-i Kadîm* (İ. Behnam, Çev.). Neşi İlmi ve Ferhengi.
- Ebulkasım Firdevsi. (1374). *Şahname*. İntişarat-i Emir Kebir.
- ed-Dineveri, E. H. A. bin D. (1960). *Ahbaru't-Tival* (A. Amir, Ed.). Vezaretu's-Sakafeti ve'l-İrşadi'l-Kavmiyyi.
- el-Birunî, M. b. E. R. M. b. A. (1428). *El-Âsâru'l-Bâkiye Mine'l-Kurûni'l Hâliye*. Mektebu's-Sakafetu'd-Diniyye.
- et-Taberî, E. C. M. b. C. (1968). *Tarihü'r-Rüsül ve'l-Mülûk*. Darü'l-Maarif.
- Gimen, J. D. (1385). *Din-i İran-i Bastan* (R. Muneccim, Çev.). Neşr-i Fikr-i Ruz.
- Hal'atbari, A., & Mahverz, A. Z. (1379). Berresi-yi Conbeş-i Mazdek. *Pejuheşname-yi Ulum-i İnsani*, 27.
- Has, K. (2004). Mezdekiyye. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 29). Türkiye Diyanet Vakfı Yayın İslam Ansiklopedisi.
- Hasenî, S. M. b. D. (1361). *Tebzirâtü'l-'Avâm fi Ma'rifeti Mekâlâti'l-Enâm* (A. İkbâl, Ed.). İntişârât-i Esâtir.
- Hayderi, A. R., Munşizade, M., & Ferazepurnde, F. (1401). Menşe-i Gofteman Tasavvuf-i Siyasi der İran ve Tahlil-i An Ber Esas-i Nazariye-i Gofteman-i Lakau ve Muva. *Fasilname-yi İlmi-yi Edebiyat-i İrfani-yi Danişgah-i Ez-zehra*, 14(28), Article 28.
- İbn Belhi. (1384). *Farsname* (G. le Strange & R. A. Nicolson, Ed.). İntişarat-i Esatir.
- İbn Nedim, E.-F. M. b. E. Y. İ. el M. bi'l-Warrak. (1997). *El-Fihrist* (İ. Ramazan, Ed.). Daru'l-Ma'rife.
- İsfendiyar, M. K. (1362). *Debistan Mezahib* (ahim R. Melik, Ed.; C. 1). Kitabhane-yi Tahuri.
- Kazimi, B. İ. (1383). Conbeş-i İctimai-yi Mazdek ve Endişe-yi Siyasi-yi Şahi. *Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i İnsani*, 65, 1-19.

- Kedkeni, M. R. Ş. (1386). *Kalenderiyye der Tarih-i Digerdisiha-yi Yek İdeoloji*. İntişârât-i Sohen.
- Kızıl, H. (2021). Mazdek Hareketi ve Sebepleri. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13(2), 747-767.
- Klima, O. (1359). *Tarih-i Conbeş-i Mazdekiyan* (C. F. Erşâd, Çev.). İntişarat-i Tus.
- Klima, O. (1371). *Tarihçe-yi Mekteb-i Mazdek* (C. F. Erşâd, Çev.). İntişarat-i Tus.
- Lukunin, V. G. (1365). *Temeddün-i İran-i Sâsânî* (. İnayetullah Rıza, Çev.). İntişârât-i İlmi ve Ferhengi.
- Makdisî, M. bin T. (t.y.). *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.
- Minuyi, M. (1356). *Name-yi Tenser be Gosnasp*. Neşr-i Harezmi.
- Mirhand. (1338). *Tarih-i Ravzatu's-Safa*. İntişarat-i Hayyam.
- Nakavi, S. A. M. (1352). *Akayid-i Mazdek*. Muessese-yi Matbuati-yi Atayi.
- Nayini, M. R. C. (1385). *Gozide-yi Surudha-yi Rigveda*. Sazmân-i Çap ve İntişârât-i Vezâret-i İrşâd-i İslâmî.
- Nizamülmülk. (1357). *Siyasetnâme* (M. T. Bahâr, Ed.). İntişarat-i Zuvâr.
- Piguluskaya, N. (1372). *Cengha-yi İnan ve Rum* (M. Saidi, Çev.). Neşr-i İlmi ve Ferhengi.
- Razi, İ. M. (2003). *Tecâribü'l-Ümem ve Teakibü'l-Himem* (S. K. Hasan, Ed.). Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Rebiî, H., & Fulâdpûr, H. (1371). Negâhî Tâze be Dâstân-i Mazdek ve Kubâd. *Mâhnâme-i Kelk*, 37-79.
- Seâlibî, E. M. (1363). *Ğureru Aĥbâri Müllûki'l-Fürs ve Siyerihim* (H. Zutinberg, Ed.). Mektebe el-Esedî.
- Selgi, M., & Ahmenvend, Ş. (1397). Nisbet-i Arman ve Vakiiyet der Endiše-yi Siyasi-yi Zertuş, Mani ve Mazdek der Dovre-yi Sâsânî. *Pejuheşname-yi Ullum-i Siyasi 2*.
- Sengari, İ., & Kerbasi, A. R. (1390). Berresi-yi İlel-i Şekilgiri-yi İdealizm-i İnkilabi-yi Mazdek ve Tesir-i An der Adem-i Muvaffakiyet-i İn Conbeş. *Tahkikat-i Tarih-i İctimai, Pejuheşgah-i Ullum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferhengi*, 2, 163-190.
- Şabani, R. (t.y.). *Mebani-yi Tarih-i İctimai-yi İnan*. 1385.
- Şehrîstânî, M. b. A. (1364). *El-Milel ve'n-Nihâl* (3. bs). Neşr-i Eş-Şerif'ur-Razî.
- Şeki, M. (1372). Dorostdinan. *Maarif*, 1, 28-53.
- Şems, M. C. (1390). Mazdekiye: Yeganeperesti ya Duganegerayi. *Nimsale-yi Pejuheşname-yi Edyan*, 5(9), 33-52.
- Tabibi, H. (1350). Seyr-i Tabakat-i İctimai ve Vijegihâ-yi Hanvade der İnan-i Kadim. *Mecelle-yi Berresihâ-yi Tarihi*, 6, 73-106.
- Yarshater, E. (1380). *Tarih-i İnan Ez Sulukiyan Ta Furupaşi-yi Dovlet-i Sâsânîyan* (H. Anuşe, Çev.). İntişarat-i Emir Kebir.

Yarshater, E. (1983). Mazdakizm. İçinde *The Cambridge History of Iran: Seleucid Parthian* (C. 3). Cambridge University Press.

Yarshater, E. (2005). Mazdakizm. İçinde L. Jones (Ed.), *Encyclopedia of Religion* (C. 3, ss. 5800-5802). Thomson Gale.

Zerinkub, A. (1362). *Tarih-i İran Bad ez İslam*. İntişarat-i Emir Kebir.

Zerinkub, A. (1390). *Tarih-i Merdom-i İran*. Neşr-i Emir Kebir.

Ahlak Yasasından Ebedi Barış İdealine Kant'ı Yeniden Okumak

Oğuz DÜZGÜN¹

Öz

Siyaset faaliyeti, insanların gerçekleştirdiği bir faaliyet olması açısından insanın eylemleri kadar düşünme etkinliğiyle de doğrudan ilişkili durumdadır. Bu noktada, siyaset felsefesinin insanî bir değerler alanına dâhil olan ahlâkla ilgisiz olması da imkânsız görünmektedir. Ahlaki temelli siyaset felsefesi teorilerini etkileyen önemli isimlerden birisi de elbette Kant'tır. Kant'ın siyaset anlayışı onun adaletle dair arayışından ve ahlak alanındaki akıl yürütmesinden bağımsız değildir. Kant'a göre ahlaki eylem yalnız ve yalnız özgür iradeyle yapılması gereken bir tercih meselesi olmalıdır. Kant'ın siyaset anlayışının, özgürlük ve özerkliğe dayalı deontolojik ahlak/ ödev ahlakı anlayışının bir uzantısı olduğunu da belirtmek gerekir. Kant'a göre, aklın a priori bir yasası olan ahlâk yasasına uymak ahlâklı olmak isteyen herkes için zorunlu bir ödev olmak durumundadır. Bu zorunluluk hukuk yasaları gibi dışsal bir zorlamadan değil kişinin bir özgürlük yasası olarak ahlâk yasasını kendisine zorunlu bir ödev olarak belirlemesinden kaynaklanır. Kant'a göre insan ancak pratik aklın yasası olan ahlâk yasasına, kendi özgür iradesini kullanmak yoluyla uyararak doğa nedenselliğinin dışına çıkabilecektir. İnsanın özerkliğe sahip olduğu fikrine dayanan böyle bir ödev bilinci insanın gerçek özgürlüğünün teminatı olmak durumundadır. Kant daha sonra hukuk ve siyaset felsefelerini de ahlâk yasasını merkeze almak suretiyle geliştirecektir. Ahlâk yasasıyla başlayan bu yolculuğun duraklarından birisi de cumhuriyetçi bir adalet devleti kurma düşüncesi olacaktır. Zaten Kant'ın ahlâk anlayışından doğan ebedi barış düşüncesi de böyle bir adalet arayışının sonucunda ortaya çıkmıştır. Kant'a göre dünya ancak ebedi barış ideası yoluyla barış ve adalet dünyasına dönüşme imkânına kavuşabilecektir. Ayrıca makalede, BM gibi barışı temsil eden uluslararası kurumların pratikte Kant'ın görüşleriyle uyumlu olup olmadıkları sorusuna da cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kant, Adalet, Ahlak, Doğa Durumu, Ebedî Barış, Birleşmiş Milletler

Düzgün, O. (2024). Ahlak Yasasından Ebedi Barış İdealine Kant'ı Yeniden Okumak. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 346-364. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1406029>

Geliş Tarihi	27.12.2023
Kabul Tarihi	29.02.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Bandırma, Türkiye, oduzgun@bandirma.edu.tr, 0000-0002-7663-2712

Rereading Kant from the Moral Law to the Ideal of Eternal Peace

Oğuz DÜZGÜN¹

Abstract

Political activities are closely intertwined with people's thoughts and actions. It is impossible to separate political philosophy from morality, as it is a fundamental human value. One of the most influential figures in morally based political philosophy theories is Kant. Kant's understanding of politics is not independent of his concern for justice and his thoughts on moral. According to Kant, moral action is a matter of choice that must be made by free will. It should be noted that Kant's understanding of politics is an extension of his understanding of duty ethics based on freedom and autonomy. According to Kant, moral action is a matter of choice that must be made by free will. It should also be noted that Kant's understanding of politics is an extension of his understanding of deontological morality/morality of duty based on freedom and autonomy. According to Kant, complying with the moral law as an *a priori law* of the mind is an absolute obligation for anyone who aspires to be moral. This obligation stems from accepting the moral law, which is the law of liberty, as a duty, rather than external constraints such as the law. According to Kant, humans can transcend natural causality only if they voluntarily and willingly follow the moral law, which is the law of practical reason. This sense of autonomy-based duty guarantees true human freedom Kant later developed a philosophy of law and politics, focusing on moral law. One of the destinations of this journey that began with moral law was a constitutional republic. This search for justice resulted in the idea of eternal peace, which grew out of Kant's understanding of morality. Kant believed that the world would be a world of peace and justice through eternal peace. The article highlights the necessity of finding an answer to the question of whether some international institutions representing peace are in practice compatible with Kant's views.

Keywords: Kant, Justice, Morals, State of Nature, Perpetual Peace, United Nations

Düzgün, O. (2024). Rereading Kant from the Moral Law to the Ideal of Eternal Peace. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 346-364. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1406029>

Date of Submission	27.12.2023
Date of Acceptance	29.02.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Asst. Prof., Bandırma Onyedi Eylül University, Faculty of Humanity and Social Sciences, Department of Sociology, Bandırma, Türkiye, oduzgun@bandirma.edu.tr, 0000-0002-7663-2712

Giriş

Siyasete dair faaliyetler, insanların dünyasında gerçekleştirilen yapıp etmelerdir ve dolayısıyla, insan düşüncesiyle ilgilidirler. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de insanlar için büyük önem taşıyan siyasal faaliyet, insani değerleri ilgilendiren etikten, insanın varlığına odaklanan ontolojiden ve bilgiye odaklandığı oranda insan ilişkilerini ilgilendiren epistemolojiden bağımsız düşünülemez (Küçükalp, 2018, s. 28).

Siyaset felsefesinin tanımına ve mahiyetine yönelik izahlar genel olarak ahlak, varoluş felsefesi ve epistemolojiye dayalı açıklamalar olarak tezahür etmektedir. Jonathan Wolff, Isaiah Berlin gibi düşünce insanları siyaset felsefesini ahlaki bir bakış açısıyla açıklayan filozoflar olarak tebarüz etmektedirler. Bir örnek vermek gerekirse, ilgili mütefekkirlerden Berlin açısından moral düşünce, herkesin bir diğeriyle etkileşiminde merkezi olan kavrayışlar ve ideallerden oluşur. Başka düşünürler, örneğin Wolf ve Christman gibi düşünürler açısından ise politik felsefe, politika ve ahlak arasındaki ilişkiye dayanan normatif yönü ağır basan bir disiplin olarak açıklanır. (Küçükalp, 2018, s. 45).

Bu bağlamda siyaset felsefesi ile ahlak felsefesi arasındaki ilişkiyi ele almak da zorunlu hale gelmektedir. Ahlak felsefesinin her şartta aradığı en genel olandır. Öte yandan siyaset felsefesi ise bu en genel fikirleri siyasi düzenin ahlaki sorunlarına uygulamakla ilgilenir. Bu tür uygulamalar soyuttan somuta kadar geniş bir alanda karşımıza çıkabilmektedir. Siyaset felsefesi aynı zamanda dünya çapındaki hükümetlerin politikalarına cevap veren temel prensiplerin geliştirilmesiyle de ilgilidir. Bu durum elbette siyaset felsefesinin herhangi bir ideolojiyle aynı olduğu anlamına gelmemektedir. Propaganda yapmak ve başarıya yönelmekten ziyade doğru olan ve adil olan konularında olduğu gibi soyut ve genel prensiplere odaklanan ideolojilerin siyaset felsefesi olabilir (Gewirth, 2011, s. 350-351).

Ahlak temelli siyaset felsefesi teorilerini şu veya bu şekilde etkileyen önemli isimlerden biri olan Kant'ın siyaset anlayışı, onun adalet arayışından kopuk ve bağımsız değildir. Burada Kant'ın politik düşüncesinin ödev ahlakı anlayışının bir uzantısı şeklinde görüldüğünü de ayrıca belirtmek yerinde olacaktır. Machiavelli'nin tavsiye ettiği biçimiyle siyaset ve ahlak alanlarını birbirinden uzaklaştırmayı kabul etmeyen Kant'a göre etik ve politika, her şartta ötekine bağlı ve bağımlı kalmak durumundadır (Kersting, 2017, s. 76).

Kant'a göre siyaset, ahlâka gerekli saygıyı göstermek zorundandır. Eğer siyaset ahlâkı yok sayarsa politikanın ilerlemesine, insanlar için iyi olanı yapmasına imkân olmayacaktır. Üstelik Kant, siyasetle ahlâkın birleşmesinden yanadır. Böyle bir birleşmenin olması durumunda ahlâk, siyasetin elinden tutacak ve onun çözemediği sorunları çözebilmek adına, ona yardımlar sunacaktır. Zira insan hakları ahlâk yasasının temel amacıdır ve siyasetin insanı araç olarak gördüğü yerde ahlâk yasası insanın kutsallığını sürekli hatırlatacaktır. Ahlâklı siyasetçiler içinse bedeli her ne olursa olsun, insanı amaç olarak gösteren ahlâk yasasına uymaktan başka yol yoktur. Kant bu bağlamdaki düşüncesini "siyaset ahlâk önünde dize gelmelidir" ifadesiyle kesin bir şekilde ortaya koyar. Buna göre hukuk pragmatik koşullar altında düşünülemez gibi siyaset de herhangi bir menfaatçilik zeminine oturtulamayacaktır (Kant, 1960, s. 49).

İnsani özneyi ahlak yasasının kurucusu kılan Kant'a göre ahlaki eylem, artık özgür iradeyle yapılması gereken bir seçim meselesidir. Bu ahlak anlayışı, insanın refahını

amaçlayan etik anlayışlarla bağdaşmamaktadır. Modern zamanlarda kadim kozmos anlayışının çöküşüyle birlikte ahlak, bağımsız bir alan olarak ortaya çıkmış ve ahlaki davranışın belirlenmesi öznenin seçimine bırakılmıştır. Aklın mutlak bir yer tuttuğu modern düşünce, akla olan sınırsız inancına rağmen, onun iyiyi bilme yeteneğini sorgulamaktadır. Zira akıl, tüm insanlarda ortak olan bir cevherdir ancak bu cevherin kullanımı kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Bu noktada Kant'ın gerçek (numenal) benlik ile doğal benlik arasında öngördüğü ayrım, akli doğru bir şekilde kullanabilenler ile kullanamayanlar arasındaki hiyerarşik ayrımı meşrulaştırmanın bir aracı haline gelir. Kant'a göre doğal benliklerini kontrol edebilenler, akıllarını yasaya uygun şekilde kullananlardır. Ayrıca Kant, herhangi bir dış otoriteye uyulduğu gibi, akıl adına çıkarılan yasalara da uyulması gerektiğini düşünür. Bu noktada Kant'ın ahlak felsefesinin içten dışa doğru açıldığı gerçeğini de fark etmek mümkündür. Dolayısıyla yasalar akıl adına ilan edilen kurallar olduğu oranda uyulması gereken kurallardır da. Dolayısıyla bireysel hürriyet ilkesine dayanmasına rağmen ahlaki davranışın gerçekleşmesi, siyasal iktidar merkezinin kontrolü altında ve yasanın yetkisiyle sağlanır (Küçükalp, 2018, s. 113).

Kant'ın siyaset anlayışı kadar hukuk anlayışının da ahlâk temelli olduğu açıkça görülmektedir. Kant geçmiştekilerin olduğu kadar yaşadığı dönemdeki adaletsizliklerin de farkındadır. İlerlemeci tarih anlayışı gereği, daha adil bir geleceğin umudunu içinde taşımaktadır. Ahlâkî duruşu itibariyle devrime sıcak bakmayan Kant, özellikle Fransız İhtilali karşısında duyulan coşkuyu ahlakın ilerleyişi olarak yorumlar. İzleyicilerin duyduğu bu coşku, özgürlük adına duyulan bir coşkudur ve zaten özgürlük de ilk defa ahlâk yasasının gerçekliğini ispatladığı numenal (düşünüldür) bir ideadır. Kant'ın pratik sisteminde gerçekliği ispatlanan özgürlük, ahlâkın olduğu kadar siyasetin ve hukukun da temelinde bulunmaktadır. Bu durumda Kant, özgürlüğün mümkün olduğu kadar ahlâkın ve adaletin de mümkün olduğunu ortaya koymuş olmaktadır. O halde pratik yaşamda eyleyen özneler, daha adil özneler olabilecekleri gibi bu dünya da daha adil bir dünya olabilir. Bu demektir ki, Kant'ın tespitlerinden ve önerilerinden yola çıkılarak çağdaş dünyanın sorunlarına çeşitli çözümler getirilebilir. Bu noktada çağdaş dünyanın adalet krizine dair şöyle bir soru sormak başlangıç açısından mümkündür: Kant'ın görüşlerinden yola çıkılarak Birleşmiş Milletler benzeri uluslararası kuruluşların ıslah edilip adaletsiz niteliklerinden kurtarılması mümkün müdür? Böylece makalenin amacı da belirginleşmiş olmaktadır. Bu makale yoluyla Kant'ın ahlak, siyaset ve hukuk sistemlerinden yola çıkılarak mevcut küresel adaletsizliklere dikkat çekmek yanında BM gibi dünya barışına odaklanan çağdaş kurumların kimi eksikliklerine de değinilmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda birincil olarak Kant'ın eserlerinden gerekli bölümler ve ikincil olarak da Kant düşüncesi üzerine yapılan kimi çalışmaların metin analizi yöntemi ile incelenip yorumlanacaktır. Bunun için öncelikle Kant'ın ahlâk, siyaset ve adalet anlayışları betimlenerek, ahlâk yasasından ebedi barış idealine değin ortaya koyduğu çözüm önerileri masaya yatırılacaktır.

Kant'ın Siyaset Anlayışında Ahlâkın Merkezî Önemi

Kant'ın siyaset felsefesini betimleyebilmek adına ilkin Machiavelli'nin politikaya dair bakışını ortaya koyup kısaca betimlemek gerekir. Machiavelli hümanist tarzdaki konumlanışıyla modern siyaset anlayışının ilk teorik örneğini sunmuş ve politika alanında insan öznelere tam da merkezde bir yer vermiştir. Onun politik anlayışında insanın önemi, prens modeliyle tecessüm etmiş gözükmektedir. Bu konudaki tespitlerine göre prens artık kendi kaderini değiştirebilecek aktif bir kişidir. Machiavelli'nin Prens'inde onun politik anlayışın bütün izlerini görmek mümkündür. Siyaseti

hükümdarla, yani insanla eşitlemesi buna örnektir. Ayrıca onun tasvirine göre prens geleneğin kısıtlamalarından da uzaktır. Onun siyaset ile ahlak arasında varsaydığı ayrımın izlerinin bu düşüncede kendini göstermesi oldukça normaldir. Machiavelli bu yolla politikayı, dinin yargularından ve erdemci değerlendirmelerden bağımsız hale getirmiş ve modern çıkar odaklı politik düşüncenin temellerini atmıştır. Politika uygulamasının meşruiyet ilkesinin olmaması, siyasi iktidarın ahlaki kaygıları olmayan, duygusuz bir kazanç makinesine dönüşmesine de yol açabilir (Küçükalp, 2018, s. 98-100).

Kant Machiavelli'den farklı bir şekilde, kadim anlayışı takip ederek ahlâk ile siyaseti birlikte tartışır. Bu bağlamda, siyasi meşruiyeti sağlamak için ahlâk yasasında olduğu gibi adaletin deontolojik ilkelerine başvuracaktır. Ona göre adaletin tarih dışı, teorik ve evrensel olan zorunlu ilkeleri vardır. Kant'ın siyaset felsefesi nedensellik, çıkar duygusu, doğal amaçlar ve maddi düşünceye dayalı bir siyaset anlayışını kabul etmez. O, sisteminde ampirik bir politika anlayışı yerine yasallık, biçimcilik, zorunluluk ve evrensellik gibi akıl kategorilerini vurgular. Kant'ın politik düşüncelerinden ve tespitlerinden bahsedildiği yerde onun adaletin imkânına dair ilkelerinden de bahsetmek gerekir. Kant'ın adalet ilkeleri kategorik buyruğun devamıdır ve ahlaki yasa gibi zorunlu olarak evrenselliğin kanıtını taşır. Kant'ın siyaset felsefesinin temelinde yer alan adalet ilkesi şöyledir: "Her iradenin özgürlüğünü diğer tüm özgürlüklerle birleştiren her eylem veya her maksim adildir" (Kersting, 2017, s. 78).

Kant'ın ahlâk anlayışı nedensellik zincirinden bağımsız bir özerklik anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Kant bu şekilde sadece doğa bilimleri alanında değil ahlak alanında da deneysel şüpheciliğe karşı çıkmanın bir yolunu bulur. Bu anlayışa göre deneyime dayanan bir ahlaki sistem kurmak mümkün değildir zira insanın eğilimleri, doğal istek ve arzuları sürekli değişmektedir. Bir kişinin eylemlerinin sonuçlarının ne olacağını kesin olarak bilmesi mümkün olmadığından, doğal eğilimlere dayanan ahlakın kişiyi sevk edeceği yolun mahiyeti hiçbir zaman hesaplanamaz. Bu nedenle Kant, insanı doğal eğilimlerden ve kişisel çıkarlardan kurtaran bir ödev ahlaki ve koşulsuz zorunluluk (kategorik imperatif) anlayışını oluşturmuştur (Skirbekk, 2004, s. 361).

Kant'ın politik anlayışının izleri onun pratik felsefesine kadar uzanır. Özellikle Ahlak Metafiziği adlı eseri, ahlak felsefesinden kaynaklanan bir hukuk/siyaset felsefesine önemli göndermeler içermektedir. Bu bağlamda hukuk felsefesi, ahlâk antropolojisi ve tarih felsefesi, ahlâk felsefesinde olduğu gibi Kant'ın pratik felsefesinin kapsamına girmektedir. Bu alanların tümü birleşik bir teorik çerçeve aracılığıyla değerlendirilebilir. Kökleri Pratik Aklın Eleştirisi ve Ahlak Metafiziğinin Temelleri gibi eserlere dayanan bu sistem kendi yasalarını oluşturma özerkliğine sahip bir akıl teorisine dayanmaktadır.

Kadim zamanlarda temelini aşkın olanda, İdealar'da ve Tanrı'da bulan pratik felsefe, Kant'ın II. Kopernik devrimiyle birlikte transandantal bir zemine çekilmiş ve yalnızca aklın yasalarına tabi kılınmıştır. Bu aynı zamanda insan özgürlüğünün, deontolojik ahlakın ilkelerine göre kendini yükümlü kılma özerkliği olarak tanımlanması anlamına gelmektedir. Böyle bir özgürlük anlayışı, yalnızca dış yasal gereklere zor yoluyla itaat etmenin özgürlükle bağdaşmadığını ortaya koymakla kalmamakta, aynı zamanda insanın doğal nedenselliğin sınırları içinde kaldığı sürece özgür olamayacağını da vurgulamaktadır (Kersting, 2017, s. 75).

Kant'ın düşüncesinde insanın özgür oluşu, aynı zamanda ahlaklı oluşu anlamına geldiği oranda ahlaklı oluşu da özgür oluşu anlamına gelir. Kant'a göre akıllı varlıkların (vernunftige Wesen) gerçek özgürlüğü ancak aklın a priori yasasına itaatle mümkündür.

Düşünür açısından ahlaksal bir fiilin ereği eudoimania (mutluluk) değil, ödevin kendisidir ve bir önceki paragrafta da belirtildiği gibi ahlâk yasasına uyma yükümlülüğünün bilinci insanı özgür kılar. İnsanın kendi iradesine dayanan bir nedensellik başlatabilmesinin yolu da özgürlükten geçmektedir. Pratik Aklın Eleştirisi'nde Kant öncelikle ahlakın temeli olarak ahlak yasasının kendisine odaklanır. Burada o ahlak yasasının gerçekleştirilemeyeceğini ve gerçekleştirilmesine de gerek olmadığını savunur (Duran, 2017, s. 65-67).

Kant nihayetinde saf pratik aklın temel yasası olarak "Öyle hareket edin ki, iradenizin maksimleri her zaman genel yasama ilkeleri olarak da uygulanabilsin" şeklinde özetlenebilecek ahlak yasası formülünü ortaya koyacaktır. Bu bağlama uygun olarak, genel yasa inşa etmenin deneyimden bağımsız bir a priori ilkesi, deneyimden hiçbir etki almadan kategorik (koşulsuz) bir yasa formunda oluşmaktadır. Kant'a göre bu yasa fiziki kaynaklardan yola çıkılarak belirlenmiş bir ilke de olamaz. Kant'ın, ahlakın temel yasası olarak gördüğü ahlâk yasası, istemeyi ilkelerin formu açısından pratik aklın a priori ilkeleriyle belirleyen bir kural olarak kendisini göstermektedir (Kant, 2014, s. 35-36).

Kant'ın Siyaset ve Adalet Anlayışında Özgürlüğün Yeri

Kant'ın siyaset felsefesi ile hukuk ve tarih felsefeleri arasında zorunlu bağlantılar bulunmaktadır. Önceki bölümde tartışıldığı gibi Kant, Machiavelli'nin siyaset ve ahlak arasındaki ayrımını reddederek, saf pratik aklın hakimiyeti altında devrimci bir adım atmış ve kendi özgün siyaset felsefesini yeniden kurmuştur. Bu noktada onun adalet kavramından mülkiyetin temellerine kadar, a priori ilkeleri bulmaya dönük bir tartışma ortaya koyduğu açıktır. Bu şekilde bir anti-Machiavellist pozisyon alışı, reformu vurgulamak yanında Cumhuriyet ile egemenlik ilişkilerini uyumlu hale getirmeyi de amaçlamaktadır. Esasında Kant'ın bu anlayışının kaynağı tarih felsefesinde bulunmaktadır. Bu noktada Kant, Fransız İhtilali'ne karşı insanların duyduğu coşkuyu dikkate alan ilerlemeci bir siyaset felsefesi idrakine erişir. Bu coşkuyla kendisini gösteren ahlaki ilerlemenin daha da tekamül etmesiyle ortaya konulacak olan, tüm dünyayı kucaklayacak bir ebedi barış düzenidir (Kersting, 2017, s. 76-77).

Saf Aklın Eleştirisi'nde Kant, doğa durumundaki insan ile o güne kadar eleştirilmemiş insan aklı arasında bir analogi kurar. Akli doğa durumundaki çatışmalardan kurtarmanın tek yolunun, onu hukuki süreç olarak adlandırdığı eleştirel (Kritik) bir sürece dahil etmek olduğunu savunuyor. Ayrıca Kant, bu şekilde ebedi barışın sağlanacağını da belirtir (Kant, 2015: 621). Bu nedenle Kant'ın, aklın teorik kullanımının eleştirisine ilişkin çalışmasında temelde politik kaygılar belirleyicidir. "Ebedi Barış" ifadesi yalnızca yüzeysel olarak düşünüldüğünde aklın doğru kullanılmasının bir anlatımı olarak görülebilir. Ancak Kant'ın dünya vatandaşlığına dayalı ebedi barış projesini hatırlarsak, Saf Aklın Eleştirisi'nde bu kavramın politik niteliği daha da netleşir. Muhtemelen Kant'ın aklında en başından beri ebedi barış arayışı bulunmaktadır. Bu politik teccüsün izlerini, Saf Aklın Eleştirisi'nde, bazı filozofların siyasal özgürlük konusundaki görüşlerine değindiği açıklamalarının devamında da görmek mümkündür. Kant, Hobbes'un iddiasını örnek göstererek doğa durumunun adaletsizlik, haksızlık ve tiranlık durumu olduğunu belirtir. Ona göre, insanların özgürlüğünün herkesin özgürlüğüyle ve de ortak iyi ile bir arada kalabilmesi için sınırlandırılacak bir hukuki cebre itaat edilecekse, doğa durumu zorunlu olarak terk edilmelidir (Kant, 2015, s. 622).

Kant'ın, Saf Aklın Eleştirisi'nde ifade ettiği özgürlüğe yönelik bu tutum, aynı zamanda onun gelecekte detaylandıracağı hukuk ve siyaset felsefesinin normlarını da ortaya

koymaktadır. Liberal siyaset anlayışı bağlamında Kant'ın konumunun karşılığını nasıl anlayabiliriz? Anahtar onun adalet, mülkiyet, doğa durumu, sözleşmeler ve ebedi barış gibi kavramlara karşı tutumunu anlamaktır. Kant'ın siyaset felsefesini adalet ilkesine dayandırdığı açıktır. Kant bu şekilde neyin doğru neyin yanlış olduğunu ayırt eder ve insan eylemlerinin doğruluğunu ve yanlışlığını açıklığa kavuşturacak belirleyici standartlar önerir. Ahlak felsefesinde olduğu gibi, adalet ilkelerini belirlerken de Kant, ampirik insan doğasından veya amaçsal dünya görüşünden ziyade özgürlük metafiziğinin yasama ruhuna başvurur. Bu temel prensibe göre adil eylem, insanların özgürlüğünü diğer insanların özgürlüğüyle birleştiren eylem olmak durumundadır (Kersting, 2017, s. 78).

Ahlak yasası nasıl iç özgürlüğü kendisiyle uyumlu hale getiriyorsa, adalet yasası da dışsal özgürlüğü içsel özgürlükle uyumlu hale getirerek özgürlüğün evrensel kullanımlarını kapsayacak şekilde harici dünyanın tutarlılık ilkesi haline getirilir. Bu ilke, içeriksiz bir şekilde, kişinin kendi özgürlüğünü başkalarının özgürlüğüyle uzlaştırmayı amaçlayan formel bir yasadır. Bireysel davranışın bu içeriksiz biçimsel karakteri, onu evrensellik olanağıyla sınırlandırır. Koşulsuz emirler ahlaka uygun olmayı ortaya çıkardığı gibi, bu evrensel adalet ilkesi de özgürlük anlayışının politik olarak adaletli mi yoksa adaletsiz mi olduğunu belirler (Kersting, 2017, s. 80-81).

Kant Düşüncesinde Özgürlük ve Mülkiyet İlişkisi

Evrensel adalet yasası herkesin adalet koşulları altında hareket etme özgürlüğünü sınırlandırır ancak aynı zamanda geniş bir özgürlük yelpazesi sağlar ve başkalarının özgürlüğüne yönelik bir dikkat ve özen perspektifi sunar. Kant, şeylerin edinilmesi ve kullanılmasıyla ilgili olarak pratik aklın hukuki postulatı adını verdiği ilkeden söz eder. Bu prensibe göre Kant, herkeste bir şeye sahip olma hakkının bulunduğunu savunur. Onun özgürlüğe dayalı adalet anlayışı özel mülkiyeti desteklemektedir. Bu noktada Kant'ın komünist mülkiyet karşıtı politikalarla uzlaşamayacağı açıktır. Kant komünizmi iki farklı argümanla reddeder. İlk delille hukuki gerçekliği reddedip idealizmi ortaya koyuyor. Komünizm, fiziksel özelliklerin ampirik doğasını mutlaklaştırdığı için gerçekliğin bir çeşididir. Kant için özel mülkiyet insan haklarına dair bir meseledir zira ona göre bir şeye sahip olma hakkı herkes için zorunlu bir haktır. Kant'ın ikinci anti-komünist kanıtı, iradeli insan dışında hiçbir nesnenin mülkiyet edinme hakkının bulunmadığı yönündedir. Açıktır ki bu delil, insanı diğer türlerden üstün görüp ona mutlak bir tahakküm yetkisi tanıyan modernizmin, temel özelliklerini de yansıtmaktadır. Bu anlayışa göre, istediğini belirli amaçlar için kullanabilme yetkisine sahip olan insan, var olan her şeyin efendisidir (Kersting, 2017, s. 82-83).

Mülkiyet meselesi Kant için oldukça önemli bir meseledir. Örneğin o, vatandaşların oy kullanma hakkını kazanmalarının tek yolunun bir işe ve mülke sahip olmaktan geçtiğine inanır. Kant, iktisadi açıdan başka kimselere bağımlı olmayan kişilerin fikirlerini ifade etmekte özgür olduklarını kabul eder; bu nedenle onların oy vermek ve idari görevleri yerine getirmek yoluyla aktif vatandaşlar olarak devlete katılabilecekleri inancındadır. Kant'a göre başkalarının mülkiyetinde çalışan hizmetçiler, işçiler, köylüler ve hatta kadınlar, kendilerine ait herhangi bir mülke sahip olmadıkları için pasif vatandaşlardır. Elbette devlet bu vatandaşları korur ancak onlar siyasi karar alma mekanizmalarına dahil olamazlar (Wood, 2009, s. 219).

Kant, John Locke'ta ilk örneğini gördüğümüz sahiplik teorisinin sözleşme karşıtı duruşuna katılmakta fakat aynı zamanda mülkiyeti sözleşmelere dayandırma ihtiyacını

da kabul etmektedir. Locke'a göre ilk sahiplenme (acquisitio originalia) özel mülkiyetin kurulması için kâfidir. Locke'un görüşüne göre bu asli sahiplenme emeğe dayanır, ancak Kant bunu reddeder. Kant'a göre ampirik eylemler, niteliklerinden sıyrılarak hakları ortaya çıkaramaz. İkincisi, çalışma veya yetki kullanımı yoluyla gerçekleştirilen tek taraflı iradi eylemler başkalarına karşı yükümlülük doğuramaz. Kant'a göre, temelini zihinde bulunan başlangıçtaki ortak mülkiyet fikri ve tüm insanların müşterek a priori iradesi düşüncesi, Kant'ın sözleşmenin karşısındaki uzlaşma nazariyesini teşkil eder. Bu bağlamda, gayrimenkulün ampirik başlangıçtaki işgalinin (prima occupatio) evrensel bir anlaşma ile onaylandığı kabul edilecek ve daha sonra sahibinin özgürlüğünü inkar etmeyen kurallara yönelik sorumluluk tesis eden kamusal ve hukuki bir durum yapılandırılarak, kökensel sahip olma sebebiyle özgürlüğü sınırlandırılanlara, karşı çıkamayacakları bir kurallar mesuliyeti temellendirilecektir (Kersting, 2017, s. 85-86).

Öznel Arası Siyaset Anlayışından Toplumsal Sözleşmeye

Kant özneyi, hem adil politikanın hem de ahlakın temelinde konumlandırır. Ayrıca Kant, adil siyasi öznellekle adaletsiz siyasi öznelliği birbirinden ayırır. Kant'a göre bir milletin anayasasında veya diğer ülkelerle ilişkilerinde bir sorun ortaya çıktığında devlet başkanının kişisel çıkarlarını terk etmesi; rasyonel ve ideal düşünceyi kullanarak sorunu çözmesi gerekir. Kant bunu ahlaklı devlet adamlarının uyması gereken temel bir ilke olarak tanımlar. Bu nedenle temel siyasi aktör olarak devlet başkanının siyasi ahlakçı değil, ahlaklı bir devlet adamı olması gerekir. Dolayısıyla adil bir devlet başkanının adil uygulamalarının temeli ahlak yasası olacaktır. Bu durum Kant'a göre adil siyasetin temelinde ahlaklı ve adil siyasal özneler olduğunu göstermektedir (Kant, 2020, s. 67-70). Ama elbette Kant'a göre siyaset, tek bir muktedir failin işi olmaktan öte, öznel arası bir uzlaşım zeminine dayalı olacaktır.

Öznel arası bir zeminde uzlaşma fikri Kant'ın siyaset anlayışının temelini oluşturur. Filozofun temel ahlak yasalarında kullandığı düsturun anlamı kendisini öznel arası bağlamında ifşa etmiştir. Zira bu yasa herkesi kapsayabilecek genel ve evrensel bir yasadır. Bu bakımdan hukuk hiçbir şekilde sübjektif bir hukuk değildir. Burada kastedilen hem kendisinin hem de başkalarının insanlığını amaç olarak görmek, insanları bencil amaçlara alet etmekten kaçınmaktır. Her ne kadar Kant, insanın bir görevi yerine getirmek ya da bir düzen kurmak için araç olarak kullanılabileceğini, örneğin memur olarak kullanılabilmesini kabul etse de aslında insanı sadece bir araç olarak görmeye karşı çıkmaktadır. Aksi halde elbette işçilere, köylülere ve hizmet sınıfına da ihtiyaç duyulacağını Kant çok iyi bilmektedir. Kant'a göre insan doğası anlamında bütün insanlar kutsal (Heilige) varlıklardır. Bu sebeple insan, her bir insanın da başlı başına amacı olmak durumundadır (Heimsoeth, 2014, s. 124).

Gerhardt'a göre Kant insanın toplum dışı toplumsallığına karşı siyaseti zorunlu görür. Hatta Kant Yargı Gücünün Eleştirisi adlı kitabında insanın bu yönünü açık bir şekilde ortaya koymayı başarmıştır. Kant, -insanın toplum oluşturma ve başkalarıyla birlikte yaşama eğilimi aracılığıyla ortak duyu anlayışına ulaşmıştır. Kant bu anlayıştan yola çıkarak insanın kendini diğer benliklerle kuracağı ilişkiler yoluyla kurabileceğini açıkça ortaya koyar. Ulaşılan bu öznel arası düzey aynı zamanda Aydınlanma'nın da ulaştığı son noktadır. Onun düşüncesinde ortaya çıkan milletler arası toplum ideali, insan ruhunun belirli tikel çıkarların ötesine geçmesiyle ulaşılabilecek bir ideal olarak karşımıza çıkmaktadır (Duva, 2014, s. 321-322).

Kant'a göre insanın yeteneklerinin gelişmesi ancak toplumsallık sayesinde mümkündür. Zira kısıtlanmayan bir özgürlük, diğer öznelerin özgürlüğünü de engelleyecektir. Sınırsız bir özgürlük anlayışı yerine her bir ferdin haklarını güvence altına alan sınırlı bir özgürlük anlayışını savunur. Bu sayede kişiler ya da toplum kesimleri arasındaki olası çatışmaların da önüne geçilebilecektir. Bu özgürlük anlayışını tesis edecek ortak standartlar için birlik olan bir halkın, adaletin tesisi için evrensel olarak kabul gören bir anayasaya ihtiyaç duyacağı açıktır. Böyle evrensel bir anayasa etrafında birlik olan bir halk, çatışma yerine uzlaşmaya önem verecektir. Bu da özneler arası bir düzlemde birbirlerine empatiyle yaklaşan bireylerin toplum içindeki kendi toplum dışlıklarını tanıyarak, eğilimlerini kontrol altında tutmaları yoluyla mümkün olabilecektir (Duva, 2014, s. 322).

Kant bir eserinde “orman” tasvirini kullanarak özgürlüğe dair sınırlandırmanın gerekliliğini ortaya koyar. Bu örneğe göre, bir orman grubuna dahil olan ağaçlar, aynı türdeki diğer ağaçları havaya ve güneşe doğru yönlendirerek onların düzgün büyümelerine vesile olurlar. Bunun sonucunda ormandaki ağaçlar genellikle düzenli ve güzel bir şekil alarak gökyüzüne doğru yayılırlar. Ancak özgürlüğün ağaç toplumundan ayrılmak olduğuna ve dolayısıyla toplumun yasallığından ayrılarak olabildiğince fazla özgürlük kazanmanın mümkün olduğuna inanan diğer temsili ağaçlar, ağaçların geneli tarafından yönlendirilmekten uzak durdukları için büyüyemezler veya çarpık ve düzensiz bir şekil alırlar (Kant, 1982, s. 24).

Kant açısından sözleşme, tüm siyasal toplumlar için geçerli, bir tür rasyonel anayasadır. Kant'a göre sivil devlet, aşağıdaki gibi özetlenebilecek a priori ilkelere dayanmaktadır. Bunlar toplumun her üyesinin özgürlüğü, her üyenin diğer tüm üyelerle eşitliği ve cumhuriyeti teşkil eden yurttaşların bağımsızlığıdır. İçerik bakımından büyük farklılıklar gösteren özgürlük sferleri, pozitif hukuk sistemleri aracılığıyla resmi olarak uyumlu hale getirilebilir. Bu demektir ki, insanlar ancak evrensel açıdan kabul görmüş yasalara bağlı olabilecektir. Bu durumda Kant'ın hem siyaset hem de ahlak felsefesi alanında tüm paternalist, bencil ve eudaimonist yönetim biçimlerini reddettiği ortaya çıkar. Zira Kant'a göre evrensel meşruiyet, tözsel ve maddi amaçların reddedilmesi, insanların formel ve negatif ölçütlerle sınırlandırılmalarıyla mümkün olacaktır (Kersting, 2017, s. 91-92).

Kant'a göre meşru bir devletin kökensel bir ahitnameye dayanması gerekir. Buradaki ahitleşme teorik bir sözleşme şeklinde de olabilir. Kant, bir ahitleşmenin hakikaten mevcut olup olmadığını tartışmak istemez. O böyle bir sözleşmenin gerçek olduğunu varsaymanın yeterli olduğunu düşünür. Bu fikir de esasında, Kant'ın orijinal sözleşmenin gerçek olmadığına, varsayımlara dayalı olduğuna inandığını açık bir şekilde göstermiş olur. Çünkü Kant'a göre duyuşal gerçeklere dayanarak ahlaki ilkeler oluşturmak tasvip edilemez. Ayrıca ahlâk yasası bireylerin ne doğal arzularından ne de çıkar isteklerinden kaynaklanır. Bu nedenle siyasette uygulanacak adalet ilkelerinin de toplumun çıkarlarına, doğal ve hissi arzulara dayandırılmaması gerekir. Çıkarlara dayalı bir siyasi sözleşme, o dönemin şartlarında adaletli olduğu düşünülen kölelik gibi adaletsizlikleri de kabul edebilirdi. Yalnızca pratik aklın ahlak yasasından kaynaklanan adalet ilkeleri ise bu tür adaletsizliklere hiçbir zaman geçit vermeyecektir. Bu noktada Kant'ın varsayımsal sözleşme yaklaşımının önemini fark etmek mümkündür. Ona göre bu tür sözleşmeler, toplumun genel iradesine dayandıkları için, yasa yapıcıları sanki tüm ulusun kolektif iradesiyle çıkarılmış gibi yasaları sınırlamaya zorlayacak ve toplumun fertlerini de sanki kendileri inşa etmişler gibi bu yasaları benimsemeye teşvik edecektir. (Sandel, 2018, s. 189-190).

Kant Düşüncesinde Doğa Durumu

Kant açısından doğa durumu olarak adlandırılan durum, doğal hukuk şartlarının var olduğu bir durumdan başka bir şey değildir. Onun için böyle bir doğa durumunu düşünmek, antropolojik bir düşünce deneyinden ziyade hukuki-felsefi bir düşünce deneyimine benzer. Aklın yasal sahiplik ilkeleri, mülkiyetin tüm insanlar için kurumsallaştırılmasını lüzumlu kılar. Dolayısıyla başkalarıyla bir arada yaşama ihtiyacı duyulduğunda, dağıtıcı adalet sisteminin adil davranma zorunluluğu insanları birbirine karşı yükümlü kılar. Kant mülkiyet ile devleti birbiriyle irtibatlı kıldığından dolayı evrensel yasama iradesinin pozitif hukuk yoluyla ortaya konması gerekmektedir (Kersting, 2017, s. 87-88).

Kant, devlet oluşumu teorisine ilişkin olarak Locke, Hobbes ve Rousseau gibi düşünürlerin ortaya koyduğu sözleşme teorisi yaklaşımlarını tercih etmektedir. Ancak Kant, Hobbes'un, insanların korku nedeniyle her türlü otoriteye bağlı olması gerektiği yönündeki anlayışını reddetmiş ve bunun yerine hukuka dayalı bir barış anlayışını inşa etmiştir. Kant'a göre insanların bir arada yaşadığı ortak barış durumu bir tabii durum değildir. Barış durumu, özneler arası doğrulamayı gerektirir ve böyle bir onaylama zemini ancak herkesin haklarını güvence altına alan yasal sözleşmelerle kurulabilir. Bu anlayışa göre yeryüzündeki ulusların ve bu ulusların tabii olduğu devletlerin doğa durumundan çıkıp barış durumuna ulaşmalarının yegâne yolu uluslararası sözleşmelerden geçebilecektir. Böylece Kant, geleneksel sözleşme teorisini barış hukukuyla birleştirerek ebedi barış anlayışını uluslararası alana taşır (Yeşilçayır, 2016, s. 84).

Buraya kadar anlatılanların ortaya koyduğu gerçek, Kant'ın aklî hukuk kavramı aracılığıyla akılsal sahiplik ilkesine, bu ilkedenden de adaletin a priori ölçütlerine ulaşabileceği gerçeğidir. Böyle bir fikri yolculuğun insanları yönlendireceği yönetim tarzı da cumhuriyet olarak adlandırılan yönetim biçimidir. Kant bu a priori cumhuriyet kavramlaştırmasıyla, parlamenter sisteme dayalı bir demokrasiye de işaret etmektedir. Bu yönetim sistemi halkın temsiline dayanmakta ve güçler ayrımını temele almaktadır. Sonrasında ise bu aklî adalet ilkeleri Kant tarafından bütün bir dünyayı kuşatacak şekilde genişletilecektir.

Kant Düşüncesinde Bir Adalet Devletin İmkânı

Ahlaki failerin olası dünyalarında amaçlar devleti özneler arası bir temelde kurulduğu gibi, olası adalet durumları da öncelikle uzay-zaman gibi insan görüşünün özel biçimleri üzerinde kurulur. Kant'ın Saf Aklın Eleştirisi'nde sunmaya çalıştığı transandantal estetik mimari budur. Bu mimari aynı zamanda ahlaki yasalara dayanan adaletin gerçekleştiği dünyanın numenal bir dünya değil, fenomenal bir dünya olduğunu da gösterir. Adalet ancak özneye görüldüğünde adalet olduğuna göre, böyle bir adaletin kendi başına adalet olamayacağı ve her zaman eksik bir adalet olarak karşımıza çıkacağı açıktır. Kant, insanın iyiyi gerçekleştirmekten aciz olduğunu kabul etmiş ve bu gerçeği Saf Aklın Sınırlarında Din adlı kitabında dile getirmiştir. Buna göre, neden sonuç ilişkisine dair insani kavrayış, neredeyse zorunlu bir şekilde koşulların etkisi altındadır. Bu durumda insanın tahmin biçimine göre bizatihi davranış, eksik olandan daha mükemmele doğru sürekli bir ilerleme halindedir ve bir önceki hali sonraki halinden elbette her zaman noksan olacaktır. Nihayetinde iyiliğe, insanın içinde tezahür ettiği durumuyla, diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse, bir fiil görüntüsü altında kutsal bir yasa için sürekli kifayetsiz olduğu biçimiyle bakmak gerekmektedir (Kant, 2017, s. 87).

Kant'ın aynı zamanda transandantal idealizm olarak da adlandırılan felsefi sisteminde açıkladığı gibi, fenomenal dünya gibi fenomenal adaletin de insanın görüşünün sınırları dâhilinde ortaya çıkmaktan başka bir yolu bulunmamaktadır. Diğer bir ifadeyle bu adaletin kendinde bir şey olarak tanınamayacağı anlamına da gelir. Bu durumda ahlâk yasalarına bağlı bir ahlâk öznesinin var olması zorunludur. Çünkü her olgu gibi adalet de öznedeye ortaya çıkar. Öyleyse öznenin adalet idealini gerçekleştirmeye hazır ahlaki bir faile dönüşmesi gerekir. Kavranılır alemdeki Amaçlar Devletinin üyeleri ve kurucuları olan ahlaki failer, kendilerini içinde buldukları bu asıl dünya'ya benzer bir şekilde fenomenal bir doğal adalet düzeni kurabileceklerdir. Çünkü sürekli eğri ürünler ortaya koyan yozlaşmış bir kişinin, ideal bir yönelim olarak sahiplendiği En Yüce Siyasi İyi'yi planlama ve gerçekleştirme bilincine ulaşması ancak bu koşullar altında mümkündür. Elbette bu tanınma geleceğin adalet sisteminin temelini oluşturacaktır. Bu gerçeğin anlaşılmasıyla Kant'ın Eğitim Üzerine adlı kitabında, çocukların sadece bugünü değil geleceği kucaklayacak şekilde yetiştirilmesine vurgu yapmasının gizemi de ifşa olacaktır. Çünkü böyle bir eğitim gelecekteki ahlaki gelişimin olası yüksekliğine dayanmalıdır. Aslında Kant'ın buradaki itirazı presence (şimdiki zaman-mevcudiyet) metafiziğine karşı bir argüman olarak da okunabilir. Bununla, Derrida'nın ebedi şimdide var olana verilen ayrıcalık olarak tanımladığı varlıkçı metafiziğin, aşılmaya çalışıldığı açıktır (K. Küçükalp, 2020, s. 76).

Bu nedenle Kant'a göre mesele, insanların ebedi şimdiiyi kabul etmelerini ve içselleştirmelerini sağlamak değil, daha ziyade onları gelecekteki olası adil dünyaları inşa etmeye teşvik etmekle ilgilidir. Bunu başarmanın yolu ise bireylerin ebedi barışın iyiliği ve en ileri yetkinlik için çabalamasından geçmektedir. Bu şekilde insanlar mevcut durumlarından daha iyi bir duruma geçme umuduna sahip olabilirler. Kant'ın kritik etmeyi bir metot olarak tanımlamasının ardında böyle bir beklenti yatıyor olmalıdır. Bu da Kant'ın hep geleceğe yönelik bir olasılık olarak görülen ve sürekli ertelenen bir adalet anlayışını benimsediğini bir kez daha göstermektedir. Bu noktada düşünür, ülkeleri yönetenlerin adaleti ve adil bir yönetimi ortaya koyacaklarından ümidini kaybetmiş görünür. Çünkü ona göre bu yöneticiler, ahlak yasasının evrensel iyisini değil yalnızca kamu çıkarını ve milletin refahını düşünmektedirler. Bununla birlikte yöneticiler ve ahlaki politikacılar, ahlak yasasının istediği dünyayı gerçekleştirmek için mali kaynakları seferber edebilirler. Bu yöndeki maddi destek, insanların ahlaki dönüşümüyle gerçekleştirilen ebedi barış idealini gerçekleştiremeyebilir, ancak bu tür bir destek, bu yolu izleyenlerin üzerindeki yükün hafifletilmesine yardımcı olacaktır (Kant, 1803, s. 18-19).

Kant, ebedi barış olarak adlandırdığı uluslararası adaleti bir ideal olarak kabul etse de öncelikli bir proje olarak *adalet devleti* düşüncesi de onun zihninde varlığını sürdürmüştür. Bunun açık delili, adalet ilkeleri yoluyla idare edilen bir anayasal devlet olması açısından Cumhuriyetçi bir devlet idesinin gerçekleşebilir bir düşünce olup olmadığını sorgulamasıdır. Kant, adalet ilkeleriyle yönetilen bir devlet inşa etmeyi önemseyerek bunun ebedi barışa giden yolda önemli ve gerekli bir adım olduğunu düşünür. Küresel adalet düzeninin kademeli olarak hayata geçebilmesi için öncelikle böyle bir model devletin var olması gereklidir. Kant'a göre dünyanın bütün bu kötücül durumuna rağmen anayasal bir adalet devletinin kurulması mümkündür. Böyle bir devletin varlığını düşünmek bir yanılısma ya da hayali bir durumu vehmetmek anlamına gelmemektedir. Pratik aklın zorunlu gördüğü böyle bir mükemmellik düşüncesi, henüz herhangi bir devlet için ortaya çıkmadığı halde gerçekleşebilecek bir tasavvurdur. Kant'ın vurguladığı mükemmellik (Volkommenheit) kavramı da esasında

ahlak yasasıyla alakalı bir kavramdır. Kant, insanın kendisini mükemmelleştirmesini ahlaki bir ödev olarak görür. Başta fiziksel olmak üzere mükemmellik için çabalamak mutlak bir insani görevdir. Başka bir deyişle, bu mükemmellik arayışının açık ve spesifik bir amacı yoktur. Bu bağlamda Kant, zihinsel ve fiziksel yeteneklerin mümkün olan her amaç için etkili bir şekilde geliştirilmesi ilkesinden söz eder. Kant'a göre ödev teşkil eden bir diğer mükemmellik türü de kişinin ahlaksal açıdan tekâmül etmeye çabalamasıdır. Felsefecilere göre hukuk, bir eylemin ne olduğunu açıkça belirlemez, yalnızca eylemin ilkelerini ortaya koyar (Kant, 2021, s. 34 -37). Dolayısıyla insanlar için de mükemmel koşulları oluşturmak aynı zamanda herkes için ahlaki bir yükümlülük olmalıdır. Bu, Kant'a göre mükemmel devletin, adalet ilkeleriyle yönetilen bir devletten başka bir şey olmadığı anlamına da gelir.

Kant, anayasaya dayalı bir adalet devleti fikrinin aynı zamanda ahlak yasasına dayandığını okuyucuya açıkça belirtmiştir. Düşünür, günün birinde yalanların da ahlak yasasının evrenselleştirici formülüne dayanarak evrenselleştirilebileceğini ima ederek, gerçek ötesi (post-truth) ya da simülasyon çağıyla ilgili daha sonraki tartışmalara çok erken bir katkı yapmıştır. Ancak Kant her durumda gerçeğin ve doğrunun yanında yer almış; bu vesileyle eğitimin amaçlarından birinin gençleri adalet devleti gibi mükemmeliyetçi idealleri kabul etmeye yönlendirmek olduğunu açıkça ortaya koymuştur (Kant, 1803, s. 12-13).

Kant'ın Küresel Adalet Arayışı: Doğa Durumundan Ebedî Barışa

Önceki paragraflarda ortaya konulduğu gibi Kant'ın doğa durumu olarak kabul ettiği durum, yasaların ya da hukukun işlemediği belirsiz bir durumu ifade etmektedir. Farklı bir bakış açısıyla okunduğunda Kant'ın, doğa durumundan medeni hukuk durumuna, hukukun hiçbir boşluk kalmamacasına garanti edildiği ve belirlendiği bir duruma geçişi ifade ettiği savunulabilir. Böyle bir hukuki durumda toplumsal rıza esastır ve şiddet masadan kaldırılır. Böylesine mükemmel bir hukuk devleti ideale ulaşmış toplumlar, sadece yurt içinde değil uluslararası alanda da hukuksuzluktan vazgeçeceklerdir. Dolayısıyla her ne kadar bir önceki bölümde tartışıldığı gibi bireysel anayasal devletlerin inşa edilmesi dünya barışı açısından kısmen etkili olsa da, ideal barış, tüm dünya milletlerini kapsayan bir adalet düzeni oluşturulmadan sağlanamaz.

Zaten Kant'a göre de siyaset felsefesini inşa eden cumhuriyetçi teorinin uluslararası hukuk düzenine dayanması gerekir. Kant'ın siyaset felsefesi bu nedenle ebedi barış olarak tezahür eden adil bir dünya sistemini amaçlamaktadır (Kersting, 2017, s. 98-99). Kant, "Ebedi Barış" olarak anılan denemesinde filozofların, uluslararası politikada savaş ve barış konusunda görüşlerine başvurulması gereken otoriteler olduğunu açıklamış, savaşmak uğruna, silah vb. teçhizatları edinmek için hazırlanmış devletleri, ebedî barışın olasılık koşulları hakkında filozofların ilkelerine riayet etmeye davet etmiştir (Kant, 1960, s. 36). Burada Kant'ın filozof ifadesiyle öncelikle kendisini işaret ettiğini belirtmek gerekiyor. Kant bunu yaparken Ebedi Barış olarak anılan eserinde önerdiği barış ve adalet ilkelerinin hukukçular yanında politikacılar tarafından da uygulamaya konulmasını istediğini açıkça belirtmektedir.

Kant'ın Ebedi Barış adlı denemesinde savunulduğu gibi ülkelerin bir gün savaşı bırakıp barış içinde yaşayan cumhuriyetler haline geleceği fikrinin hayata geçirilip geçirilemeyeceğini şimdiden bilmenin imkânı yoktur. Kant da bu gerçeği kabul eder. O da savaşı yeryüzünden kaldırmaya yetecek mutlak bir barış durumuna ulaşmanın mümkün olduğuna kesinlikle inanmaz. Lakin en yüksek siyasi iyi olarak ebedi barış

düşüncesi olmasaydı, Kant'ın siyaset felsefesi de kendi temelinden yoksun kalırdı. Aklın pratik kullanımı bağlamında, ebedi barışın gerçekleşmesi isteği boş bir özlem değil, kendi gerçekliğini bizatihi kendisi var kılan oldukça tutarlı bir istektir. Siyasetin cumhuriyeti pratik aklın bir zorunluluğu olarak belirlemesi gibi, barış fikrine boyun eğmenin de Kant için mutlak bir zorunluluk olduğu ortaya çıkıyor. Burada karşımıza çıkan iç siyasi taleple dış siyasi istek, aklın a priori legal yasalarının zorunlu talepleridir. Cumhuriyet idesi de kaynağını pratik akılda bulur ve insan dünyaya geldiği andan itibaren kazandığı insan haklarında temellenir. Aslında aynı zamanda burada ısrarla aranan saf pratik aklın adalet yasaları ve ilkeleridir (Kersting, 2017, s. 100 -101).

Kant, ebedi barış idealinin, dünyayı daha yaşanabilir bir yer haline getirecek bir kurtuluş yolu sunduğuna inanır. Kant'a göre güçlü ulusların zayıf uluslara hükmettiği ve onları menfaatleri için hoyratça sömürdüğü bir dünya kabul edilemez bir dünyadır. Yine Kant açısından savaşların, istilaların, soykırımların sürdüğü, kan ve gözyaşının akmaya devam ettiği bir dünyaya ahlak dünyası denemez. Kant'a göre akıl bir ulu mahkemedir ve aklın a priori ilkelerine göre savaş gibi insanların hayatlarını tehdit eden bir olayı aklın ilkelerini hayata geçiren hukuk da legal göremez. Pratik akıl her halde ve şartta savaş bütünü insanlara ve devletlere yasaklamaktadır. Üstelik aklın ilkelerine göre barış, tüm uluslar için mutlak bir yükümlülük olmalıdır. Kant, ebedi barışın birkaç ülke arasında yapılacak geçici bir anlaşmayla mümkün olacağına inanmamakta, barışın ancak dünyadaki tüm uluslararası ortak bir anlaşmayla sağlanabileceğine inanmaktadır. Kant'ın barış müttefikliği (foedus pacificum) dediği şey budur. Buna göre gerçek barış, devletlerin barış adına kurdukları dünya çapındaki devletler federasyonu ile mümkün olabilir (Kant, 1960, s. 24).

Birleşmiş Milletler ve Ebedi Barış İdeali

Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının yıkımlarının ardından, 1945 yılında kurulan Birleşmiş Milletler Örgütü'nün fikir babasının Kant olduğu ortadadır. Ancak mevcut haliyle Birleşmiş Milletler, Kant'ın Ebedi Barış denemesindeki ideal ilkelerin çok gerisindedir. Habermas'a göre (2017) Birleşmiş Milletler, yaptırımlar yoluyla üyelerini hukuka uymaya teşvik edecek güce henüz sahip değildir. Onun önerisi, Kant'ın ortaya koyduğu dünya vatandaşlığı hukukunun, hükümetleri tek tek bağlayacak şekilde kurumsallaştırılması yönündedir. Kant'ın, üyelerine hukuksal sorumluluk yükleyen dünya vatandaşlığı federasyonu ancak bu şekilde tesis edilmiş olacaktır. Habermas, süper güçlerin Birleşmiş Milletler'deki veto haklarını dengeleyici bir önlem olarak görürken yine de bu vetolar nedeniyle Güvenlik Konseyi'nin kararlar almasının engellendiğini ima eder. Ona göre, süper güçler sürekli birbirlerinin aleyhinde oy kullanarak birbirlerini engellemektedir.

Habermas çok fazla ayrıntıya girmeden, ABD'nin Nikaragua'ya yönelik adaletsiz eylemlerinden dolayı Lahey Uluslararası Adalet Divanı'nda yargılandığına, bu yargılama sonucunda suçlu bulunup ceza almasına rağmen BM Yasası'nda yer alan temel ilkelere aykırı olarak yargı hükümlerini tanımadığına da dikkat çeker. Habermas aynı zamanda, BM'nin kimi ilke ve kararlarını Kant'ın ebedi barış ilkelerinden daha doğru ve ileride bulur gibidir. ABD'nin Irak'a müdahalesini desteklediği anlaşılan Habermas'a göre Körfez Savaşı, egemen bir devletin içişlerine yapılan bir müdahale olarak değerlendirilemeyecektir. Böylece onun ABD yörüngesindeki bir BM'den çok da rahatsız olmadığı savunulabilir. Habermas'ın, Kant'ın ebedi barış ilkelerinin, değişen dünya konjonktürüne uygun bir şekilde yeniden formüle edilmesine yönelik önerisi ise dünyanın pratik aklın yasasına boyun eğmesi yerine, yasanın dünyaya boyun eğmesi

anlamına gelecektir ki, bu da Kant'ın ahlak temelli siyaset ve adalet anlayışı açısından, daha en başından kabul edilemezdir (Habermas, 2017, s. 75-87).

1945 yılında San Fransisco'da imzalanan Birleşmiş Milletler Antlaşması, daha sonrasında BM'nin takip edeceği uluslararası barış siyasetinin ve de hukuk uygulamalarının temelini oluşturmaktadır. Bu antlaşmadaki pek çok maddenin Kant'ın Ebedi Barış denemesindeki kimi maddelerle uyumlu olduğu açıktır. Sözleşmenin birinci bölümündeki maddeler bu gerçeği açıkça göstermektedir. Örneğin, Ebedi Barış denemesinin birinci kesimindeki beşinci maddesi bir devletin başka bir devlete zor yoluyla müdahale edemeyeceğinin a priori ilkesini ortaya koyarken (Kant, 2022, s. 117), BM Sözleşmesinin ilkelerini ortaya koyan birinci bölümün birinci maddesinin alt başlıklarında ve de özellikle ikinci maddenin birinci ve dördüncü alt başlıklarında Kant'ın bahsi geçen a priori barış ilkesinin izlerini görmek mümkündür ("Birleşmiş Milletler", 1945, s. 3-6). Ancak bu maddeler, Kantçı a priori adalet ilkelerine dayalı rasyonel bir düzlemde ortaya konulduktan sonra sözleşme, Güvenlik Konseyi'ne dair beşinci bölümde kendisiyle ve de Kant'ın Ebedi Barış projesiyle çelişir hale getirilir. Zira burada Güvenlik Konseyi'nin ayrıcalıklı daimi üyeleri ki -bunlar siyasi, ekonomik vb. güçleri dikkate alınarak seçilmiştir- isim isim belirtilir ("Birleşmiş Milletler", 1945, s. 15-16). Böylece BM'in tüm üyelerin egemen eşitliğine dayandığını belirten temel ilkeler bizatihi sözleşmenin içinde sözleşme tarafından etkisizleştirilir Dünya barışının merkezi metni olma iddiasındaki bu sözleşmede başlangıçta dayanak seçilen (büyük milletlerle küçük milletlerin hak eşitliği anlamında) rasyonelliğin ardından kendisini gösteren bu radikal irrasyonel (adaletsiz) yönelim, Kantçı temellerden yükselen mevcut dünya barışı ideali ile sonrasında, dünya genelinde yaşanacak bölgesel çatışmalar arasında bir türlü kapatılamayacak olan adalet yarışının da temel gerekçesini oluşturacaktır.

BM'nin 1948 tarihli İnsan Hakları Beyannamesi ise, insan haklarının korunması, uluslararası işbirliğinin teşvik edilmesi ve sosyal koşulların iyileştirilerek daha fazla özgürlüğün teminat altına alınmasını önemli bulur. Höffe'ye göre Kant sadece insan haklarının korunması görevini uluslararası bir kurum için uygun bulacaktır (Höffe, 2017, s. 277). Ancak Kant'ın, dünya vatandaşlarının diğer ülkelerdeki misafirlere düşmanca davranmama ilkesi hatırlandığında, en azından ikinci görev konusunda Höffe'nin bir gerçeği gözden kaçırdığı savunulabilir. Kant'ın ortaya koyduğu konukseverlik ilkesi esas olarak sevgi gibi öznel bir duyguyu değil insana saygıyı ve de hukukun nesnel ilkelerini esas alır. Bu ilkenin teminatıyla misafir, gittiği herhangi bir yabancı ülkede düşmanca davranışlara maruz kalmayacaktır (Kant, 1960, s. 26). Kant'ın bu ilkeyle milletler arası dostane ilişkilerin tesisini amaçladığı açıktır. Üstelik dünya vatandaşlığına dayanan ebedi barış düzeni, ancak böyle bir uluslararası işbirliğinin olması durumunda gerçekleşebilecektir.

Kant'ın Ebedi Barış denemesinin dünyadaki güncel sorunları çözüme kavuşturmak açısından yeterli ilkeleri sunup sunmadığı da ayrı bir tartışma konusudur. Örneğin Kant, oldukça iyimser bir değerlendirmeye, savaş kararının cumhuriyetçi anayasanın bir gereği olarak yurttaşlara sorularak verilmesi durumunda, yurttaşların ekonomiyi ve refahı olumsuz etkilemesi açısından savaşa tereddütle bakacağını düşünür (Kant, 2022, s. 124). Ancak uygulamada durumunun böyle olmadığı geçmişteki dünya savaşlarına yönelik yurttaşların güçlü desteğinden anlaşıldığı gibi güncel savaş ve çatışmalarda da halkların konumlanışından anlaşılmaktadır. Örnek vermek gerekirse, 7 Ekim 2023 yılında İsrail ve Gazze arasında başlayan savaşa dair, Tel Aviv Üniversitesi tarafından 8-15 Ocak tarihleri arasında yapılan bir ankette; İsrail halkının %87,4'ünün, savaş sırasında

öldürülen/yaralanan Filistinlilerin haklı gerekçelerle öldürüldüğünü/yaralandığını düşündüğü anlaşılmaktadır. Aynı araştırmaya göre yurttaşların %68,9'u ise Gazze şeridinin kontrolünün tamamen İsrail'in eline geçmesi gerektiğini savunmaktadır. Channel 12 tarafından yapılan bir diğer anket ise, İsrail halkının %72'sinin Gazze'ye yönelik insani yardım yapılmasına karşı olduğunu göstermektedir (İsrail'de Halkın Yüzde 72'si, 2024). Bu örnekler Kant'ın, yurttaşların rasyonel düşünerek savaşın olumsuz sonuçlarını istemeyecekleri şeklindeki iyimser yorumunda kısmen de olsa yanlış olabileceğini gösteriyor. Ayrıca ilgili örnekler, yurttaşların savaş gibi durumlarda çok da rasyonel düşünemediklerini, duyguların ya da inançların yurttaşların tercihlerinde oldukça etkili olduğunu gösteren örnekler olarak da okunabilir.

Yine de Kant'ın Ebedi Barış sisteminin a priori ahlâk yasasına dayanıyor olması ve ahlak yasasının da içeriksiz oluşu gibi nedenlerle, Kant'ın ortaya koyduğu mevcut ahlak ve adalet ilkelerinden yola çıkılarak, çağdaş toplumları, savaşın alternatifsiz bir seçenek olmadığına ikna edebilecek başka akılcı gerekçeleri ortaya koymak da zor olmayacaktır. Örneğin, savaşlarda sivil ölümlerin fazla olması, bu ölümlerin fâili olan tarafın soykırım suçlamasına maruz kalmasına ve bu suçlamayla yargılanmasına sebep olacaktır. O ülkenin yurttaşları tarafından hiçbir şekilde arzulanmayacak bu durumun, ilgili ülkenin yurttaşlarına etkili yöntemlerle anlatılması durumunda, yurttaşların savaşı meşru bir yöntem olarak kabul eden mevcut hükümetin politikalarına karşı, savaş karşıtı bir duruş sergilemelerine neden olabilecektir. Yine başka bir örnek vermek gerekirse, güncel savaşların getirdiği bir sorun olarak mülteci sorunu konusunda Kant'ın insanı merkeze alan ahlak yasasına dayanan dünya vatandaşlığı ve konukseverlik düsturları bir çıkış yolu sunabilir. Kant'a göre, bir insanın başka bir ülkenin toprağına ulaşmasının ardından hiç kimseden düşmanca muamele görmeme hakkı olan konukseverlik ilkesi, savaş nedeniyle ülkelerini terk edip başka bir ülkenin topraklarına sığınmak zorunda kalan mültecileri de kapsar görünmektedir. Zira Kant'a göre tüm insanlar yeryüzünün ortak sahipleri olduğu ve dünya da küre şeklindeki sınırlı bir mekân olduğu için akıl açısından, yabancı insanların diğer insanlarla bir arada yaşamasına tahammül etmekten başka bir yol yoktur (Kant, 2022, s. 132).

Kant bağlamında mesele, BM'nin ilkelerinin ebedi barış ve adalet ilkeleriyle uyumlu olup olmadığıyla ilgilidir ancak bundan daha fazla, küresel arenadaki siyasi ve hukuki öznelere bizzat taraf olduklarını deklare ettikleri bu ilkeleri deontolojik bir ödev bilinciyle hayata sokup sokmadıklarıyla da alakalıdır. Habermas'ın da işaret ettiği gibi BM, bu ilkelerin uygulanmasında konjonktürel yapıyı önemsemekte, denge siyaseti gütmekte ve beş daimi üyenin çatışan çıkarları adına temel insan hakları ilkelerinden tavizler verebilmektedir. Örneğin BM'nin, 2023 yılından itibaren Gazze'de sivillere yönelik gerçekleştirilen katliamları izlemekle yetindiğine dair eleştiriler bu kurumun, bir siyasi partiymiş gibi uluslararası denge siyasetini dünya çağında adaletin gerçekleşmesinden daha çok önemseydiğine yönelik eleştiriler olarak da okunabilir. İşte böyle bir durum, ahlâk yasasını ve pratik aklı temele alan ebedi barış projesinin teorisyeni olan Kant'ın asla kabul edemeyeceği bir ahlak dışı duruma tekabül eder. Ancak yine de BM'nin kuruluşunun ve varlığının, Kant'ın ebedi barış projesinin gerçekleşmesi adına önemli bir adım olduğu inkâr edilemez. Küresel adalet krizlerinin çözülebilmesi için her şeyden önce, Kant'ın ahlâk yasasının gerektirdiği koşulsuz ve kategorik konumlanışı esas alan bir ahlakçı uygulama kararlılığına ihtiyaç bulunmaktadır ki, bugünün dünyasında eksik olan da işte budur.

Sonuç

Kant'a göre siyaset özneler arası ilişkiler temelinde sürdürülmelidir. Onun toplumsallık, kültür gibi alanlara vurgu yapması öznelerarasılığa verdiği değerin bir başka göstergesidir. Bir maksimin ahlaki bir yasaya karşılık gelip gelmediğini başka bir kişinin bakış açısından kontrol etmenin mümkün olması anlamında öznelerarasılık esastır. Kant'ın indirgemeci cumhuriyet anlayışı nasıl bu temel üzerine inşa ediliyorsa, "Ebedi Barış" adlı çalışmasında ortaya koyduğu dünya vatandaşlığı yasaları da öznelerarası zeminin devletlerarası ufka değin genişletilmesiyle ortaya çıkacaktır. Ahlak yasasının fenomenal düzeyde genişletilmesinin son sınırı olduğu söylenebilecek ebedi barış düşüncesi, Kant'ın "Neyi umut edebiliriz?" sorusuna politik ve yasal sınırlar içerisinde verdiği yanıtlardan birisidir. Dolayısıyla Kant'a göre adalet, görünüşler dünyasında şimdi gerçekleşecek bir durum değil, daima beklenen ve daima geleceğe ertelenen bir idea olmak durumundadır.

Kant düşüncesinde hukukun ve siyaset ahlak yasasıyla olduğu kadar birbirleriyle bağlantılı olduğu ortadadır. Bununla anlatılmak istenen, hukuk ve siyasetin ahlâkı engellemeyeceği gerçeği yanında ahlâkın da hukuk ve politikayı yolundan edemeyeceği gerçeğidir. Kant'a göre bütün bu pratik alanlar birbirlerini destekleyen ve tamamlayan alanlardır. Ahlâk yasası biçimsel bir yasa olduğu için içeriksiz bir yasadır. Bu gerçek ahlak yasasının bir doğa yasası formülü gibi, içerikli hukuk yasalarından daha evrensel oluşu anlamına geldiği için ahlak yasası sürekli olarak çerçeveyi belirleyen evrensel ve değişmez bir temel yasa olarak kalır. Esasında ahlak yasası, insanlığın değer dünyasında yaşanacak değişimlere de tarafsızdır ve onları da kapsamaktadır. Bu da Kant'ın yasayı numenal alemle ilgili kılmasının nedenlerinden birisini ortaya koyar. Zira sadece zaman ve mekan dışı bir yasa herkes için her zaman referans olabilecektir. Kant'ın Ebedi Barış adlı eseri, ahlâk ile siyaset, ahlak ile hukuk ya da siyaset ile hukuk gibi farklılaşmış alanların, birbirleri için nasıl gerekli olduğunu, birbirlerini nasıl tamamladıklarını ispatlar. Kant elbette doğa durumunun şartlarını değil hukuk devletinin ve de devlet hukukunun yasal düzenini önemsemektedir. Elbette Kant doğal durum şartlarında da adil bir dünyanın olabileceğine inanır ancak zora dayalı bir anayasal sistem olmadıktan sonra insanlar arasındaki barış ve adalet durumunun devamlı oluşunun hiçbir mesnedi olmayacaktır.

Kant'ın ortaya koyduğu barış ve adalet perspektifinin çağdaş dünyanın adalet sorunlarına çözüm önerileri sunduğu açıktır. Birleşmiş Milletler gibi dünya barışını sağlamak amacıyla kurulmuş olan uluslararası kuruluşların teorik arka planında Kant'ın ebedi barış idealine dair düşüncelerinin etkisinin bulunduğu inkâr edilemez. Ancak makalede Kant'ın eserlerinden yola çıkılarak gerçekleştirilen metin analizinde anlaşılmıştır ki bu gibi uluslararası kuruluşların, Kant'ın pratik aklın zorunlu yasası olarak vurguladığı ahlâk yasasını temele almaktan çok, kimi ayrıcalıklı ülkelerin özne maksimlerini gerçekleştirmeye yardımcı oldukları anlaşılmıştır. Kant'ın sistemi temele ahlâk yasasını alırken BM örneği, dünyanın güçlü devletlerinin çıkarlarını önemser görünmektedir. Kant'ın Ebedi Barış projesinde hiçbir devlete ayrıcalık tanımadığı ortadayken, BM'nin beş daimi üyesine diğer üye devletlerden ayrıcalıklı bir statü tanınması gerçeği de Kant'ın ahlak temelli anlayışından uzaklaşıldığını göstermektedir.

Makalede belirtildiği gibi Kant, Ebedi Barış düzeni öncesi dünyayı "doğa durumu" olarak niteler. O halde Kant açısından Gazze ve Ukrayna benzeri çatışma alanlarıyla dünya, ebedi barışın değil halen daha doğa durumunun dünyasıdır. Bu durumda; ahlâkı, barışı ve adaleti temele alan yeni bir dünya düzeninin inşası adına; ahlâktan siyasete, estetikten hukuka Kant'ın düşünce ve önerilerinin yeniden gözden geçirilmesinin kaçınılmazlığı ortadadır. Yine de BM, Lahey Adalet Divanı gibi uluslararası kuruluşların varlığı, uluslararası barış ve adaleti

sağlamak adına insanlığın elindeki yegâne imkânlardır. Bu aşamada yapılması gereken, Kant'ın ahlâk, siyaset ve hukuk anlayışının yeniden gözden geçirilerek BM gibi kurumların ıslah edilmesinden başka da bir şey olmayacaktır. Günün birinde Kant'ın ahlak yasasını merkeze alacak güçlü devletlerin, insan hak ve onuru söz konusu olduğunda menfaatlerinden bile taviz verebilecekleri bir adalet düzenini hayata geçirmeleri, dünya barışı adına önemli bir milat olacaktır.

Hukuk yasalarının dışsal özgürlüğü baskılayıcı kuralları ile dünyada mutlak barış düzeninin tesis edilip edilemeyeceği sorusu ise, insan gerçekliğiyle doğrudan alakalıdır. Bilgi yoluyla gelişebilen ve ahlaki değerleri benimseyebilecek şekilde eğitilebilen bir varlık olan insanın içsel özgürlüğüne dışarıdan hiçbir şekilde müdahale edilmesinin imkânı bulunmadığı için, menfaati değil de ahlak yasasını temele alacak ahlaklı özneleri, eğitim dışında inşa edebilecek bir mekanizma bulunmamaktadır. O halde, Kant'ın da arzuladığı gibi barışı ve adaleti her şeyden çok önemseyecek ahlak öznelerinin eğitim yoluyla inşa edilmeleri, dünyanın daha adil bir yer olabilmesi için zorunlu olmaktadır. Kant'ın eserlerinde birer idea olarak tasvirini yaptığı ahlaklı siyasetçiler ve adil dünya vatandaşları eğitim yoluyla yetiştirilmeden, hangi kurum hangi yöntemlerle ıslah edilirse edilsin, dünyanın daha adil bir yere dönüşmesine dair beklenti çok iyimser bir beklenti olacaktır. Bu durumda en azından Kant'ın, ahlâk yasasına uyan özneler açısından düşünülür bir ahlâk dünyası olarak tasvir ettiği "amaçlar devleti" kavramlaştırmasından ilham alan bir küresel ahlâk kurumunun inşa edilmesi önerilebilir. Böyle bir kurum, tüm dünyada ahlak temelli eğitimin yaygınlaştırılmasını, maddi ve manevi imkânları sunarak teşvik etmek yanında, hangi devletten ya da hangi uluslararası kurumdan gelirse gelsin, ahlak yasasına uymayan uluslararası siyasi ve hukuki müdahaleleri raporlaştırıp deşifre etmek gibi bazı görevleri ifa ederek dünyayı daha ahlaklı pratiklere doğru yönlendirebilecektir. Kant'a göre, adaletin imkânı bütünüyle ahlaka bağlı olduğu için ahlakta ilerlemiş bir dünyanın daha adil bir dünyaya dönüşmesi de bu bağlamda mümkün olacaktır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	* Bu çalışma Prof. Dr. Kasım KÜÇÜKALP danışmanlığında 29.06.2022 tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız 'Modern Sübjektivite Metafiziği Bağlamında Kant'ta Adaletin İmkânı' başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. <i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The possibility of justice in Kant in the context of modern subjectivity metaphysics", supervised by Prof. Kasım KÜÇÜKALP (Ph.D. Dissertation, Uludağ University, Bursa/Türkiye, 29.06.2022). <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- Birleşmiş Milletler. (1945). Birleşmiş Milletler antlaşması ve uluslararası adalet divanı statüsü. Erişim adresi: https://turkiye.un.org/sites/default/files/2020-02/UN-charter-turkish_0.pdf
- Duran, M. S. (2017). Kant'ın ödev ahlâkı. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 6, 57-84. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/temasa/issue/27577/292467>
- Duva, Ö., Tunçel, A. (Ed.). (2010). *Bir siyâset felsefesi: cumhuriyetçi özgürlük*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gewirth, A. (2011). Siyâset felsefesi. (Çev. Ahmet Kesgin). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52, 349-379.
- Heimsoeth, H. (2014). *Kant'ın felsefesi*. (Çev. Takiyettin Mengüşoğlu). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İsrail'de Halkın Yüzde 72'si Gazze'ye İnsani Yardımın Durdurulmasını Destekliyor. (2024). Erişim adresi: <https://perspektif.eu/2024/02/01/israilde-halkin-yuzde-72si-gazze-ye-insani-yardimin-durdurulmasini-destekliyor/>
- Höffe, O., Çörekçioğlu, H. (Ed.). (2017). *Kant felsefesinin politik evreni*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kant, I. (2015). *Die Drei Kritiken: Kritik der reinen Vernunft*. Köln: Anaconda Verlag.
- Kant, I. (1982). *Dünya yurttaşlığı amacına yönelik genel bir tarih anlayışı*. (Uluğ Nutku, Çev.) 4. Kitap, İstanbul: YAZKO Felsefe Yazıları, 117-129.
- Kant, I. (2020). *Ebedî barış üzerine felsefî bir tasarı*. (Çev. Celal Yeşilçayır). Ankara: Fol Yayınları.
- Kant, I. (1960). *Ebedî barış üzerine felsefî deneme*. (Çev. Y. Abadan, S. L. Meray). Ankara: Dış Münasebetler Enstitüsü Yayınları.
- Kant, I. (2021). *Etiğin metafizik unsurları*. (Çev. Ahmet Ceylan). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kant, I. (2022). *Politik Yazılar*. (Çev. Aydın Gelmez). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kant, I. (2014). *Pratik aklın eleştirisi*. (Çev. İonna Kuçuradi vd.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, I. (2017). *Saf aklın sınırları dâhilinde din*. (Çev. Suat Başar Çağlan). Konya: Literatürk Academia.
- Kant, I. (1803). *Über Paedagogik*. Königsberg: Herausgegeben von Dr. Friedrich Theodor Rink.
- Kersting, W., Çörekçioğlu, H. (Ed.). (2017). *Kant felsefesinin politik evreni*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Küçükalp, D. (2018). *Siyâset felsefesi*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Küçükalp, K. (2020). *Jacques Derrida, felsefenin dekonstrüksiyonu*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Sandel, M. J. (2012). *Adalet, yapılması gereken doğru şey nedir?* (Çev. Mehmet Kocaoğlu). Ankara: Eksi Kitaplar.

Skirbekk, G.; Nils G. (2004). Antik yunan'dan modern döneme felsefe tarihi. (Çev. E. Akbaş, Ş. Mutlu). İstanbul: Üniversite Kitabevi.

Wood, A. (2019). *Kant*. (Çev. Aliye Kovanlıkaya). Ankara: Dost Kitabevi.

Yeşilçayır, C. (2016). Kant'ta barışın hukuk zemininde sorgulanması. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, 2(1), 78-93. Erişim adresi: <https://doi.org/10.22466/acusbd.263586>

Mâverdî'ye Göre Hz. Peygamber'in Nübüvvete Hazırlık Safhaları

Mehmet Dilek ¹

Öz

Allah, kulları ile irtibatını yine onlar arasından seçtiği peygamberler vasıtasıyla kurmaktadır. İlk insanın aynı zamanda ilk peygamber olması nübüvvetin insanlık için gerekli olduğunu göstermektedir. Allah, peygamberlere bazen kitap ve sahifeler vermek suretiyle bazen de herhangi bir kitap ve sahife vermeden emir ve nehiyelerini bildirmektedir. Peygamberler, bunları insanlara tebliğ etmek için seçilmiş elçilerdir. Yaratıcı ve yaratılanlar arasındaki iletişimi sağlamak ağır ve zor bir görevdir. Mesuliyet gerektirdiği gibi bu vazifeyi ifa ederken karşılaştıkları zorluklara katlanmak da güçlü bir iradeyi gerekli kılmaktadır. İnsanların, peygamber olduğunu söyleyen kimselere inanmamaları, alaya almaları ve kabul etmemeleri, nebilerin hayatında sıklıkla karşılaştığı katlanması güç hallerdendir. Öte yandan müteâl bir ilaha ve O'nun kelamına doğrudan muhatap olmak bazı kabiliyetlerin olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple peygamberlerin hayatları incelendiğinde elçilik görevini almaya hazır hale gelebilmek için ilahî bir eğitimden geçtikleri anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in hayatına baktığımızda gerek nübüvvet öncesi ve gerekse sonrasında bunun örneklerini görmekteyiz. Hadis kaynaklarımızda, Hz. Peygamber'in hayatını anlatan siyer kitaplarında ve bizzat onun nübüvvetini ispat için yazılan eserlerde bunların birçok örneğini okumaktayız. Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat için te'lif edilmiş olan çalışmalardan biri A'lâmü'n-nübüvve adıyla bilinen kitaplardır. Beşinci hicri asır âlimlerinden olan Mâverdî, söz konusu isimle yazmış olduğu eserinde, Hz. Peygamber'in nübüvvete hazırlanması ve kendi peygamberliğine inanması için altı safhadan geçtiğini anlatmaktadır. Mâverdî, Hz. Peygamber'in nübüvvetin ağır yükünü kaldırabilmesi, şaşırması ve zor duruma düşmemesi için Allah'tan kendisine lütf ve nimet olarak bir hazırlık safhasından geçtiğini ifade etmektedir. "Menzile" ifadesini kullandığı bu aşamaları altı safhada ele almaktadır. Bu makalede Mâverdî'nin ifade etmiş olduğu bu safhalar ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve konu etrafında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Mâverdî, A'Lâmü'n-Nübüvve, Peygamberlik, İlk Vahiy.

Dilek, Mehmet. (2024). Mâverdî'ye Göre Hz. Peygamber'in Nübüvvete Hazırlık Safhaları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 365-381. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1343779>

Geliş Tarihi	15.08.2023
Kabul Tarihi	05.02.2024
Yayın Tarihi	29.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye, mehmetdilek@akdeniz.edu.tr, ORCID:0000-0003-4900-1744

The Prophet's Preparatory Stages to Prophethood From the Viewpoint of Al-Mâwardi

Mehmet Dilek ¹

Abstract

Allah makes His contact with his worshippers(servants) through the prophets he has chosen from among them. The fact that the first man is also the first prophet shows that prophethood is essential for humanity. Allah informs the prophets about His orders and prohibitions, sometimes with books and scriptures, and sometimes without any books and scriptures. Prophets convey and elucidate them to people. Establishing communication between the creator and the creatures is a heavy and formidable task. As it requires responsibility, enduring its hardships also requires a strong will. It is difficult for a prophet to endure people's refusal to believe, their ridicule and disapproval of those who claim themselves to be prophets. Being a direct addressee to a Sublime God and His Speech necessitates having certain abilities. For this reason, when the lives of the prophets are examined, it is understood that they went through a divine training in order to be ready to take up this duty. When we have a look at the life of the Prophet, we can see the examples of this both before and after the prophethood. In our hadith sources, we come across them from time to time in the books of the Prophet's biography and especially in the works written to prove his prophethood. One of the works that have been written to prove the prophethood of Dear Muhammad is the book known as A'lâm al-nubuwwah. Al-Mawardi, one of the scholars of the fifth hijri century, in his work written with the aforementioned name states that the Prophet went through six stages in order to prepare for prophethood and to believe in his own prophethood. Al-Mawardi states that the Prophet went through a preparatory phase as a blessing and bounty from Allah so that he could bear the heavy burden of prophecy, should not be surprised and not be in a difficult situation. In this article, these six stages expressed by al-Mawardi have been discussed in detail discussions and the subject evaluated in detail. Keywords: Hadith, Al-Mâverdi, A'Lâm Al-Nubvvve, Prophethood, First Reveal.

Keywords: Hadith, Al-Mawardi, A, Prophethood, First Reveal

Dilek, Mehmet, (2024). The Prophet's Preparatory Stages to Prophethood From the Viewpoint of Al-Mâwardi, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13 (1), 365-381. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1343779>

Date of Submission	15.08.2023
Date of Acceptance	05.02.2024
Date of Publication	29.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Prof., Akdeniz University Faculty of Divinity, Department of Hadith, Antalya, Türkiye, mehmetdilek@akdeniz.edu.tr, ORCID:0000-0003-4900-1744

Giriş

A'lâmü'n-nübüvve, peygamberlik ve özellikle Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat etmek amacıyla yazılan eserlerin adıdır. A'lâm kelimesi işaretler ve alâmetler anlamındadır. Delâilü'n-nübüvve de aynı anlamdadır. Her iki isimle pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunun dışında söz konusu muhtevaya sahip farklı isimlendirmeleri bulunan eserlerin de olduğunu bilmekteyiz (Yavuz, 1994, 9/115-117; Kettâni, 1994, 217). A'lâmü'n-nübüvve adıyla yazılan eserlerden biri Mâverdî'ye (ö. 450/1058) ait peygamberliğin ispatı (delâilü'n-nübüvve) konusunda te'lif etmiş olduğu eserdir. Müellifin "gerçeğe ışık tutmak, izaha muhtaç bazı noktaları açıklığa kavuşturmak, nübüvvetin doğruluğunu ispatlamak ve bu hususta öne sürülen şüphe ve itirazları ortadan kaldırmak" düşüncesiyle yazdığını belirttiği eser *Delâilü'n-nübüvve* adıyla da tanınır (Çelebi, 1941, 1/81,160; Kılavuz, 1989, 2/339).

Mâverdî, Hz. Peygamber'in nübüvvetin ağır yükünü kaldırabilmesi, şaşırması ve zor duruma düşmemesi için Allah'tan kendisine lütuf ve nimet olarak bir hazırlık safhasından geçtiğini ifade etmiştir (Mâverdî, 1988, s. 235). Peygamber olduğunu anlaması için bir menzileden diğer bir menzileye yani bir safhadan diğer bir safhaya geçmek suretiyle tedrici olarak bir hazırlık aşaması geçirdiğini rivâyetlerle de desteklemek suretiyle izah etmeye çalışmıştır.

Bu safha ve aşamaları açıklamaya geçmeden önce ilgili konuya yer veren kitaplara, ardından kaynaklarda geçen "nübüvvet hazırlık" anlamındaki bazı kelime ve kavramlara yer vermek meselenin daha iyi anlaşılmasına vesile olacağını düşünmekteyiz.

Literatür

Hz. Peygamber'le ilgili yazılan eski ve yeni kitaplarda yer yer bu konuya değinilmiş olup ilgili konuda özel olarak yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Mehmet Dilek, *Peygamberimizin Rabbânî Terbiyesi* adlı yüksek lisans tezinde Allah tarafından Hz. Peygamber'in nübüvvet hazırladığını, O'nun hayatından örneklerle izah etmeye çalışmaktadır. Hz. Peygamber'in hem nübüvvet öncesi hem de sonrası bu ağır yükü kaldırabilecek seviyeye gelmek için bir eğitimden geçtiğinin anlaşıldığı sonucuna ulaşmıştır (Dilek, 1995, s. 89-93).

Ayrıca bu konuda Hüseyin Certel, "Hz. Peygamber'in Risâlet Görevine Hazırlanması Bağlamında Çocukluk ve Gençlik Dönemi Yaşantıları" adlı makalesinde psikolojik açıdan Hz. Peygamber'in nübüvvet hazırlık safhalarını ele almaktadır. Çalışmanın sonucunda yazar şunları ifade etmiştir:

"Hz. Peygamber'in risâlet öncesi hayatındaki çocukluk ve gençlik dönemi yaşantıları, onda kendisini bekleyen ulvî görevin gerektirdiği olgun ve lider kişiliğin oluşup şekillenmesinde etkili olmuştur. Dini bakış açısıyla o, bu yaşantılar yoluyla bir bakıma Rabbi tarafından eğitilerek peygamberlik görevine hazırlanmıştır" (Certel, 2004, s. 31-56).

Fatih Tok, *Vahiy Bağlamında Hz. Peygamber'in Nübüvvet Süreci* adlı eserde, âyetler bağlamında konuyu ele almaktadır. Yazar kitapta, Cebrâil'in (as), Hz. Muhammed'e, "sen bir peygambersin" hitabıyla başlayıp onun da, "evet, ben bir peygamberim" kabulüyle sonuçlanan söz konusu süreci incelediğini ifade etmektedir. Sonuçta yazar şunu ifade etmiştir:

“Hira’da başlayan süreç, öncelikle bir insanın, zihnen ve manen bir peygambere dönüşümünü gerçekleştirmiştir. Bu süreçte bir tarafta da onun, hitap edeceği kitleye yeni inanç ve değerler açısından üsve-i hasene (en güzel örnek) olmasını sağlayacak kulluk yönü yani bireysel inşası tamamlanmıştır” (Tok, 2020, s. 167).

Kavramlar

Genellikle kitaplarımızda bu mesele ele alınırken bazı kelime ve kavramların kullanıldığını görmekteyiz. Bunların izah edilmesi meselenin daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Yukarıdaki manaları ifade eden kelimelerden olan Tevtie (تَوَطَّئَة) hazırlamak demektir. Vatte (وَطَّأً) fiilinin te’îl babındaki mastarıdır. Buhârî’nin *el-Câmiu’s-sahîh* adlı eserinin şârihlerinden biri olan İbn Battâl (ö. 449/1057) *İcârât* kitabındaki ‘Her peygamber’in çobanlık yaptığına dair’ Ebu Hüreyre rivayetini açıklarken tevtie kelimesini Hz. Peygamber’in çobanlık yapmasının hikmetlerini sayarken kullanmıştır. Bunun da peygamberi, insanları idare etmeye hazırlama anlamı taşıdığını ifade etmiştir. Çünkü hayvanları en iyi yerlerde otlatmak için çaba sarfetmek, zayıflarına merhamet etmek ve ona göre muamelede bulunmak, onları tanıma gibi hasletleri kazandırmak açısından çobanlık önemli bir meslektir. İbn Battâl, bunun apaçık bir hikmet olduğuna dikkat çekmektedir. (İbn Battâl, 2003, 6/386). Diğer bir Buhârî şârihi İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448) tevtie kelimesinin yanında aynı manaya gelmekte olan temhîd (تَمْهِيد) kelimesini kullanmıştır (İbn Hacer, 1379, 1/23). Temhîd kelimesi, m-h-d kökünden olup hazırlamak, hazırlık yapmak anlamalarına gelmektedir. Yer yer bazı açıklama ve yorumlarda nübüvvet yükünü kolaylaştırmak anlamında teysîr (تَيْسِير) ve teshil (تَسْهِيل) kelimeleri de kullanılmıştır. Ayrıca önceden bilgilendirme anlamında takdime (تَقْدِيمَة) kelimesinin, yine bir şeye alıştırmak anlamına gelen tavfînu’n-nefs (تَوَطِّينَ النَّفْسِ) ibaresinin (Süyûtî, t.y., 1/298) ve bütün bunların Hz. Peygamber’e şefkat ve lütuf anlamında olduğunu belirtmek için de rıfk (رِفْق) kelimesinin kullanıldığı görülmektedir (Süheylî, 1412, 3/417).

Öte yandan hazırlama mahiyetindeki bu eylemlerin Hz. Peygamber için bir ma’net (مَعُونَة) olduğu ifade edilirken, yardım ve destek anlamına geldiği izah edilmeye çalışılmaktadır. Örneğin bir meleğin bazı şeyleri öğretmesi ama kendinin görünmemesi rivayetiyle ilgili olarak bunun nübüvvetin mübeşşirâtından olduğu ve ama henüz peygamber olduğunun söylenmemesi de ma’net olduğu ifade edilmiştir. Mübeşşirât (مُبَشِّرَات) kelimesi de anahtar kavramlardan biri olup mübeşşirât kelimesinin çoğuludur. Bununla Hz. Peygamber’in nübüvvetini haber veren âlâmetler kastedilmektedir. Kaynaklarımızda bu şekildeki mübeşşirâta yani âlâmetlere misal olarak; sâdık rüyalar, nur görmesi, bazı sesler işitmesi, taşlar ve ağaçların kendisine selam vermesi zikredilmektedir. (Aynî, 2008, 4/52). Bu anlamda yazılan bazı eserlerin adının da Beşâirü’n-nübüvve olduğunu bilmekteyiz (Ayдын, 1992, 5/549-550).

Mâverdî, Hira mağarasındaki yalnızlık sevgisinin nübüvvetine bir hazırlama anlamında olduğunu ifade ederken teheyü’ (تَهْيَا) ve tehhüb (تَاهِبَا) kelimelerini söz konusu altı aşamayı anlatırken (مَتَّيْنَا لِمَا قَدَّرَ لَهُ وَمَتَّأْتِهَا لِمَا أُرِيدَ لَهُ) şeklindeki bir cümlede kullanmıştır. Her iki kelime de bir şeye hazırlanmak, hazır olma, kendini hazırlamak gibi manalara gelmektedir (İbn Manzûr, 1414, 1/188, 217; 3/ 284).

Mâverdî'ye Göre Hz. Peygamber'in Nübüvvet Hazırlık Safhaları

Hicrî V. asır âlimlerinden Mâverdî, Hz. Peygamber'in bizzat kendi peygamberliğine inanması için çeşitli hazırlık safhalarından geçirildiğini açıkladığını yukarıda ifade etmiştik (Dilek, 1995, s. 30). Bu anlamda Mâverdî, "Hz. Peygamber'in bi'setinin mebdei ve nübüvvetinin istikrarı" başlığını taşımakta olan Yirmi birinci Bâb'taki bir fasılda şu ifadelerle yer vermiştir: "Hz. Peygamber'e nübüvvet verilme vakti yaklaşıp iş kesinleşince zihni olgunlaşıp, kabiliyetleri gelişince ömrünün kırk yaşından sonra Allah, ona yalnızlık sevgisi verdi. Bunun sebebi kendisini takdir ve murad edilen şeye hazır hale getirmek içindir" (Mâverdî, 1988, s. 199).

Hz. Peygamber'in bazı geceleri Hira'da yalnız kaldığını ifade eden Mâverdî, bu mesele ile ilgili olarak şunların ifade edildiğini de aktarmıştır:

"Kureyş'in de âdeti olduğu üzere yılda bir ay Hira mağarasında uzlete çekilir ve sonra evine dönerdi. Sonra Allah'ın muradı üzere uzun kalmaya devam etti, kendisine yiyecek ve içecek getirilirdi. Onlardan yer ve zamanının bir kısmında ise yiyecekleri fakirlere dağıtırdı. Her ne kadar insanlarda onun peygamber olacağına dair bir vehmin varlığı, ayrıca ehl-i kitabın da bu konuda malumatı olsa bile Hz. Peygamber, bu zamanlarda nebi olacağından haberdar değildi. Bunun sebebi de tasannuya engel olmak ve kendi kendine bunu icat etti ithamlarına maruz kalmaması içindir. Şayet bilgisi olsaydı zaten bunun sebep ve işaretleri belirir, delilleri tamam olur ve bunun düşmanlar tarafından dillerine dolanmasından dostlarının da tevîl etmesinden korkmazdı. Allah, Hz. Peygamber'e nebi olduğuna dair belirtileri izhar edinceye kadar halvete devam etti, bilmez durumdan onu uyandırdı. Bir mühlet sonra ona müjdeledi ve onu resul olarak gönderdi. Bunları tedrici olarak gerçekleştirdi ta ki bu duruma alışsın ve yaşayacağı zorluklara katlanabilsin. Böylece peygamberlik sorumluluğunu hakkıyla yerine getirsin ve aniden nebi olduğuna dair bilgi gelip de şaşırmasın, dolayısıyla peygamberlik hukukunu bilmeyip de yanılığa düşmesin. Bütün bunlar, Hz. Peygamber'e bir lütuf ve in'amdır, ümmetine de inkiyad yani ona uymak konusunda bir davettir" (Mâverdî, 1988, s. 199-200).

Bu sürecin altı aşamada gerçekleştiğini, bir durumdan başka bir duruma geçerek safha safha bir hazırlık (*tevtie*) döneminden geçtiğini belirten Mâverdî, bunları delilleriyle tek tek açıklamıştır.

Birinci Aşama: Sâdık Rüyalar

Hz. Peygamber, birtakım hadiseleri, olacak şekilde rüyasında görüyordu, ta ki nefsi buna alışsın, duyguları tecrübe kazansın ve peygamber olarak gönderildiğinde ona karşı kuvveti ve bilgisi olabilmesi içindir. Mâverdî, sâdık rüyalarla ilgili olarak bu şekilde bir ifadeyle giriş yaptıktan sonra İbn Şihâb ez-Zühri'nin (ö. 124/742) Urve b. ez-Zübeyr'den (ö. 94/713) onun da Hz. Âişe'den (ö. 58/678) aktardığı şu rivayeti delil olarak kaydetmiştir. Buna göre Hz. Âişe şöyle demiştir: "Vahiy olarak ilk başlayan sâdık rüyalar, sabah aydınlığı gibi çıkardı. Ta ki, Hak ona aniden gelinceye kadar." Mâverdî bu rivayeti *عن عائشة رضي الله تعالى عنها* "Annesi: أول ما ابتدء به رسول الله صلى الله عليه وسلم من الوحي الرؤيا الصادقة كانت تجيء مثل فلق الصبح حتى فاجأه الحق" şeklinde vermiştir. Mâverdî'nin vermiş olduğu rivayette *حَتَّى فاجأه الحق* ibaresi var olup, Hâkim en-Neysâbüri (ö. 405/1014) 'nin *el-Müstedrek* adlı eserinde ve Ebu Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) 'nin Müslim'in *Sahih*'ine yaptığı *Müstahrec*'inde bu şekilde geçmektedir. Bu ibarenin geçtiği rivayeti Ma'mer b. Râşid, Zühri'den aktarmaktadır. Buhârî ve Müslim'de yine Ma'mer'in ve Yunus b. Yezid'in Zühri'den aktarmış olduğu rivayette *حَتَّى فَجِئَهُ الْحَقُّ* şeklinde geçmektedir. Nevevî (ö. 676/1277), bunu açıklarken yani "vahiy ona aniden gelmiştir" şeklinde yorumlamış ve peşinden de "çünkü Hz. Peygamber

böyle bir şeyi beklemiyordu” ifadesini kullanmıştır. Buhârî’de Ukayl’in Zühri’den vermiş olduğu rivayette ise جاءه الحق şeklinde geçmektedir. Ma’mer ve Yunus’un Zühri’den verdikleri rivayetlerde rüyanın sıfatı *sâdika* olarak geçerken Ukayl’in rivayetinde *sâliha* olarak geçer. Mâverdî, rivayeti yukarıdaki şekliyle muhtasar olarak vermiştir (Bu rivayet için bkz. Hâkim en-Neysâbüri, 1990, 3/ 202; Ebu Nuaym, 1996, 1/224).

Rivayette geçmekte olan “hak” kelimesiyle “nübüvvet vahyi” kastedilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber’in böyle bir şeyi beklemediği bu sebeple فَجِئَهُ الْحَقُّ / فَاجَأَهُ الْحَقُّ “Hak ona âniden geldi” ifadelerinin kullanıldığı belirtilmiştir (İbnü’l-Mülakkın, 2008, 2/260). Kadı İyâz da (ö. 544/1149) Müslim şerhinde bunu açıklarken “*âniden geldi, ilk defa geldi*” ifadesini kullanarak aynı manayı vermiştir (Kadı İyâz, 1998, 1/482).

Ancak bunun Hira mağarasındaki halvetin yani yalnızlığın sevdirmesinden önce mi? Yoksa sonra mı? olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Urve’nin Âişe (r.ah) den verdiği rivayete göre yalnızlık sevgisinin rüyadan sonra gerçekleşmiş olduğudur (Buhârî, 1982, “Bedü’l-vahiy”,3; Müslim, 1982, “İman”, 252, 254). Bu görüşü benimseyen âlimler, rivayette geçen “*لَمْ يَخِبْ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ*” ifadesindeki sümme kelimesinin ta’kib ve terâhi yani sonradan olma anlamına geldiğini belirterek izah etmişlerdir (Müzhiri, 2012, 6/154). Bir kısım âlimler ise önce yalnızlık sevgisinin verildiği daha sonra ise sâdık rüyaların görüldüğünü kabul etmişlerdir. Çünkü yalnızlık sevgisi verildiğinde Peygamberlik durumundan haberinin olmadığını belirterek görüşlerini desteklemeye çalışmışlardır (Mâverdî, 1988, s.199-200). Mâverdî, burada herhangi bir tercihte bulunmadan sadece farklı görüşleri aktarmakla yetinmiştir.

İbn İshak’ın (ö. 151/768) *Siyer*’inde geçen bir rivayette *أَوْلَى مَا ابْتَدَى بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ نَبِيٍّ* şeklinde geçmektedir. (İbn İshak, 1978, s.120). Bunu “peygamberlik alâmeti olarak ilk zuhur eden sey” manasında, Buhârî rivayetindeki *أَوْلَى مَا ابْتَدَى بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ* ifadesini de vahiy öncesi bir hazırlama, vahye ısındırma şeklinde anlamak daha doğru olacaktır (Demil, 2016, s. 349).

Hz. Âişe’nin yukarıdaki rivayette sözünü ettiği rüyaların, Hz. Peygamber’e henüz vahiy ve risâlet verilmezden önce, Hira’daki uzlet günlerinde ve daha önce gördüğü rüyalar olduğu anlaşılmalıdır. Risâlet arefesinde onun gördüğü bu sâdık rüyalar, onu vahye ve risalete hazırlamaktaydı (Erul, 2003, s. 55). Nitekim ilk hadis şârihlerinden Hattâbî de (ö. 388/998)) hazırlık anlamındaki bu aşamaları sâdık rüyalar, uzlet sevgisi, hira mağarasında yalnız başına kalıp ibadette bulunması, bazı geceler orada kalmak için sabretmeye devam etmesinin nübüvvetten önce vuku bulan irhâsât nevinden bazı vesileler olduğunu, bunun kendisine verilecek olan peygamberlik vazifesine mukaddimler nevinden bazı işaretler olduğunu ifade etmiştir (Hattâbî, 1988, 1/261).

Mâverdî, ilk menzile olarak ifade ettiği bu safhada ikinci bir rivayeti Berre bint. Ebî Ticrâh’dan vermiştir. Berre bint. Ebî Ticrâh b. Fakîhe, Hz. Peygamber’den rivayeti olan sahâbiye hanımlardan biridir. Babasının ismi Yesâr’dır. Asılları Yemen’li olup Mekke’de Abduddâr oğulları ile anlaşmalı olan Ezd veya Kinde kabilesindedir. İbn Hibbân (ö. 354/965), onun Hz. Peygamber’in azadlı kölelerinden olup, Habeşistan’a hicret edenlerden biri olduğunu da ifade etmiştir (İbn Hacer ,1415, 8/48; İbn Hibbân, 1393/1973, 3/39). Berre radiyallahü anhü’nün vermiş aktarmış olduğu rivayet ise şöyledir: “*Allah, Hz. Peygamberin nübüvvetle kerâmetini yani yüceliğini murad edince bir ağaç veya kayaya rast geldiğinde ona ‘Esselamü aleyke yâ resulallah’ derlerdi. Sağına soluna ve arkasına baktığımda kimseyi göremezdi*” (Rivayet için bkz. Hâkim en-Neysâbüri, 1990, 4/79). Zehebî (ö. 748/1348), *Telhis*’inde bu rivayetin sahih olmadığını ifade etmiştir. Söz konusu rivayet ,Taberi’nin

(ö. 310/923) *Tarih*'inde de geçmekte olup, kitabın muhakkiki dipnotta rivayetin şâhidleriyle birlikte düşünüldüğünde *sahih* olduğunu ifade etmiş ve kaynaklardan altı tane destekleyici mahiyette rivayet sıralamıştır (İlgili rivayetler için bkz. Taberî, 2007, 2/7).

Mâverdî kaydetmiş olduğu Berre bint. Ebî Ticrâh b. Fakîhe rivayetinin ardından ise şu yorumu eklemiştir:

"Bunun rüyadan önce olması ihtimali vardır. Bu da aynen hâtifler gibi olup, peygamberimize vahyi ve nübüvvetini mu'cizeten bildirmek anlamını taşımaktadır. Ya da rüyalardan sonra olup Hz. Peygamber'in rüyalarını tasdik ve onların doğruluğunu te'yid etmek içindir" (Mâverdî, 1988, s. 200).

Gâipten gelen sesleri işitme, peygamberlerin görevlerine yeni başladıkları sıralarda rastlanan bir durumdur. Resûl-i Ekrem'in vahye yeni mazhar olduğu sıralarda Hira mağarasında bu tür sesler işittiği rivayet edilir (Uludağ, 1997, 16/467).

İkinci aşama: Kirlerden ve kötülüklerden tathîr ve takdîs olunarak diğer mahlûkâtan ayrılması

Mâverdî, ikinci safha ve menzile olarak Hz. Peygamber'in diğer insanlardan kendisini farklı kılp ayrıcalık kazandıracak olan, kirlerden ve pisliklerden âri olup temizlenmesi özelliği olduğunu ifade etmektedir. Bu ameliye onun sâfi, hâlis ve seçilmiş biri olabilmesi içindir. Ayrıca nübüvvet konusunda kendisini uyarmak ve âkibeti hususunda tenbih etmek için olduğu yorumunu yapmıştır (Mâverdî, 1988,201).

Bu ifadelerinin hemen peşinden Mâverdî, delil olarak iki tane rivayet kaydetmiştir. Her iki rivayette *şakk-ı sadr* olarak bildiğimiz Hz. Peygamber'in göğsünün yarılması meselesi anlatılmaktadır. Kaydetmiş olduğu misallerden biri Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) Ebû Zer el-Gıfârî'den (ö. 32/653) vermiş olduğu şu rivayettir: Ebû Zer el-Gıfârî, Hz. Peygamber'e nübüvvetinin ilk zamanı ile ilgili bir soru sorar ve Hz. Peygamber ona şöyle cevap verir: "Ey Ebû Zer, Mekke'nin Bathâ denilen mevkinde idim. İki melek geldi, birisi yere indi diğeri ise sema ve yer arasında durdu. Onlardan biri arkadaşına dedi ki; "Bu, o mu?", (arkadaşı): "Evet" dedi. "Peki! Onu ümmetinden bir kişiyle tart" dedi. Onunla tartıldım ve ağır geldim." Rivayetin devamında Hz. Peygamber, tartıldığı ümmetinin sayısının sırasıyla on, yüz ve bin kişiye kadar çıkarıldığını ve onlarla tartıldığını, hepsine de ağır geldiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine meleklerden biri diğerine şöyle der: "Şayet onu bütün ümmetiyle tartsan (yine) onlara üstün gelir." Hadiseyi anlatmaya devam eden Hz. Peygamber şunları da söylemiştir: "Meleklerden biri diğerine onun karnını yar dedi, melek yaradı. Sonra kalbini yar dedi, o da kalbini yaradı. Oradan şeytanın dokunma yerini çıkardı. Sonra kap yıkar gibi karnını, elbise yıkar gibi kalbini yıka dedi. Sonra sekîneyi¹ çağırды ve kalbime yerleştirdi. Onlar benden ayrılırken ben onları hala seyredebiliyordum" (Bezzâr, 1988-2009, 9/436, 438).

Mâverdî'nin kaydetmiş olduğu bu rivayet bazı farklılıkları ile birlikte Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned*'inde geçmektedir. Bezzâr, rivayeti Amr b. Ali ve Muhammed b. Ma'mer'den tahrîc etmektedir. Rivayetin sonunda Muhammed b. Ma'mer'in فَجَعَلُوا يَنْتَرُونَ

¹ Sekîne: Sekîne, Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e, müminlere ve İsrâiloğulları'na atıfla altı âyette geçmektedir. Bunların beşinde Allah'ın Resûl-i Ekrem ile müminlerin üzerine ya da kalplerine huzur indirdiği ve onları - meleklerden oluşan- ordularla ve zaferle desteklediği belirtilmekte (et-Tevbe 9:26, 40; el-Feth 48: 4, 18, 26), birinde ise İsrâiloğulları'na ait sandığın içinde kendileri için rablerinden bir sekînenin, ayrıca Mûsâ ve Hârûn hânedanlarından bir kalıntının bulunduğuna işaret edilmektedir (el-Bakara, 2: 248). Sekîne, hadislerde yine Hz. Peygamber ve müminlerle bağlantılı olarak yer almaktadır (Buhârî, "Cum'a", 18, "Cihâd", 34; Müslim, "Zikir", 39, "Cihâd", 125; Ebû Dâvûd 1992, "Cihâd", 19. Geniş bilgi için bkz. Gürkan, S. L. "Sekîne", *DİA*, 2009, 36/331-332).

عَلِيٍّ مِنْ كَيْفَةِ الْمِيزَانِ “terazinin kefesinden üzerime saçılmaya başlamışlardı” ziyadesinin olduğu dikkat çekmiştir. Mâverdî de yukarıdaki rivayeti bu ziyadesiyle vermiştir. Dolayısıyla onun, Muhammed b. Ma’mer tarîkini kitabına aldığı anlamaktayız. Çünkü Bezzâr’daki rivayette Ebû Zer (r.a) يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَيْفَ عَلِمْتُ أَنَّكَ نَبِيٌّ؟ şeklinde sormaktadır. Mâverdî’deki rivayette ise Ebû Zer، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَنْ أَوْلَىٰ نُبُوتِهِ، سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ - ضَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَنْ أَوْلَىٰ نُبُوتِهِ şeklinde bir ifadeyle soru ettiği görülmektedir. Nûreddin el-Heysemî (ö. 807/1405) bu rivayete *Mecmaü’z-zevâid* adlı eserinde yer vermiş olup rivayetin sonunda sahih kitapların isrâ ile ilgili kısımlarında bundan başka bir şekilde rivayet edildiği notunu düşmüştür. Bezzâr’ın da bunu rivayet ettiğini seneddeki râvi Cafer b. Abdullah b. Osman b. Kebîr’in, Ebu Hâtim er-Râzi (ö. 277/890) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) tarafından sika olarak kabul edildiğini ancak Ukaylî’nin (ö.322/934) onu cerh ettiğini ifade etmiştir. Diğer râviler ise sikadır (Heysemî, 1414/1994, 8/ 255). Hadîsin Ebu Zer’den sadece bu senedle rivayet edildiğini ve ondan hadîsi rivayet eden Urve b. Zübeyr’in, Ebu Zer’den semânın bilinmediği belirtilerek rivayetin zayıf olduğu aktarılmıştır (Bezzâr, 1988-2009, 9/438).

Hakîm et-Tirmizî’nin (ö.320/932), üstteki rivayette geçmekte olan sekîne kelimesi ile ilgili yorumu, konumuz açısından önemlidir. Çünkü ona göre peygamberler, vahye rüya ve ilhamla hazırlandıklarından dolayı sekîne bir bakıma nübüvvetin mukaddimesi durumundadır (Tirmizî, 1965, 349). Sekine’nin peygamberlerin kalplerinin yıkandığı altından bir kap olarak izahını da bu zaviyeden değerlendirmek mümkündür (Said b. Mansur, 1417, 3/ 942). Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), sekîneyi “müminin kalbini teskin eden ve ona güven veren melek, şehvete meyletmekten alıkoyan akıl, korkunun yok olması durumu” olarak tanımlarken (Râgıb el-İsfahânî, 1992, s. 417). İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) “şiddetli korku gibi çeşitli ızdıraplar esnasında Allah’ın, kulun kalbine indirdiği bir itminan ve gönül rahatlığı” olarak tanımlamıştır (İbn Kayyim el-Cevziyye, 1996, 2/471). Ona göre bu hali yaşayan kulun kalbinde sekîneden sonra onu sıkıştıran herhangi bir ızdırap kalmaz; böylece kulun imanı, yakîni ve sebatı artar (Sekîne kavramı için bkz. Ağırkaya, 2021, s. 151-178). Bu tanımlar göz önüne alındığında sekîne’nin Allah tarafından Hz. Peygamberi nübüvmete hazırlama anlamında bir eğitim vesilesi olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Mâverdî’nin kaydettiği bu rivayetteki *şakku’s-sadr*’ın ne zaman gerçekleştiğine dair bir bilgi yoktur. Ancak sorudaki “Ey Allah’ın elçisi peygamber olduğunuzu ne zaman bildin?” sorusundan anlaşıldığına göre vahyin ilk gelmeye başladığı zaman olduğu izlenimini vermektedir. Bezzâr’da geçen rivayetin ayrıntısında sahâbî Ebu Zer’in (r.a) Hz. Peygamber’e nebi olduğunuzu nasıl anladığınızı sorduğu soruya karşılık مَا عَلِمْتُ حَتَّىٰ أَغْلَمْتُ ذَلِكَ يَا أَبَا ذَرٍّ “Ben kendim bilmedim, bildirildim” cümlesiyle cevap vermesi ve yine aynı rivayetin değişik tarîklerinde Ebu Zer’in وَبِمَا عَلِمْتُ حَتَّىٰ اسْتَيْقَيْتُ؟ (İbn Ebi’-d-Dünya, 1995, s.23), “Kesinlikle peygamber olduğunuzu nasıl bildin?” şeklindeki soruya verdiği cevaptan da anlaşıldığına göre artık Hz. Peygamber’in kesin olarak nebi olduğuna inandığı anlamına gelir ki, bu da nübüvvetin ilk yılları olduğu yani vahyin geldiği ilk zamanlar olduğuna dair kanaat uyandırmaktadır.

Mâverdî, bu rivayetin bazı noktalarda farklı olmasına rağmen mana olarak yukarıdaki Ebu Zer (r.a) rivayeti ile uygun olduğunu ifade ederek Enes b. Mâlik’in bu hadiseyi anlatışını ikinci bir rivayet olarak kaydetmiştir. Buna göre Enes b. Mâlik (r.a.) şöyle demiştir: “Hz. Peygamber’in nübüvveti yaklaştığında Ka’be’nin etrafında uyuyordu. Kureyş de etrafında uyuyordu. Cebrâil ve Mikail gelerek: Hangisiyle emrolunduk. Dediler ki bunların efendileriyle emr olunduk. Sonra gittiler ve ön taraftan geldiler. Üç kişilerdi, onu uyuyor buldular, sırt üstü çevirerek karnını yardılar. Sonra zemzem suyu getirerek içindeki şüphe, dalâlet ve cahilî

şeylerden temizlediler. Sonra içine hikmet ve iman doldurulmuş altından bir tas getirerek karnını ve içini iman ve hikmetle doldurdular” (Mâverdî, 1988, s. 201).

Mâverdî bu rivayetdeki mi’racı anlatan kısmı vermemiştir. Rivayetin hemen peşinden Enes b. Mâlik (r.a.) rivayetinin *şakku’s-sadr’ın* yapılışı ile ilgili olarak her ne kadar bazı ihtilafları barındırsa da mana itibarıyla üstteki Ebu Zer (r.a) rivayetine muvafık olduğunu belirtmiştir. Bu rivayette de vârid olanın Hz. Peygamber’in nübüvvetle inzârından ibarettir. Bazı rivayetlerde *لَمَّا كَانَ حِينَ نُجِّي النَّبِيَّ* şeklinde geçmektedir. Rivayetin senedi: *İbn Humejd-Harun b. el Muğire-Hakkam b. Selm-Anbese- Ebu Hâşim el Vâsiti -Meymun b. Siyah-Enes b. Mâlik* şeklindedir. Bu rivayet mi’rac mucizesi ile irtibatlı olarak zikredilmektedir. Rivayetin isnadı, İbn Humejd’in zayıf; Meymun b. Siyâh’ın da muhtelefun fih yani ihtilaflı bir râvi olması sebebiyle zayıftır (Taberî, 1428/2007, 2/308; Değerlendirme için Bkz. Nebil b. Mansûr el-Küveytî, 2005, 10/209). Mâverdî’nin kitabında ise *لَمَّا كَانَ أَنْ يُنْتَبَأَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ* şeklinde geçmektedir ki, bunun ilk vahyin gelmesine yakın bir zamanda olduğu anlamına gelmektedir. Rivayetlerdeki ihtilaflardan dolayı aralarını cem etmek için İsrâ’nın da iki defa olduğunu kabul eden âlimler vardır. Birinin rüyada birinin de yakazaten yani uyanık olarak vuku bulduğunu belirterek bunun peygambere kolay gelebilmesi için nefsi alıştırma ve hazırlama anlamında olduğunu da bir hikmet olarak ifade etmişlerdir (İbn Hacer, 1379, 7/198; Süyûtî, t.y., 1/ 298).

Hz. Peygamber’in göğsünün yarılması olayının kaynaklarda dört ayrı zamanda gerçekleştiğine dair bilgiler vardır. Sahihlik açısından değerlendirildiğinde bunları şöyle sıralamak mümkündür: 1. Mi’râca çıkmadan önce İsrâ gecesi, 2. Dört beş yaşlarında süt annesi Halîme’nin yanındayken, 3. İlk vahiy inmezden evvel, 4. On küsur yaşındayken. (Ahatlı, 2011, s. 155). Bazı âlimler, olayın mükerrer olduğunu kabul ederken, bir kısmı da bunun sadece iki defa gerçekleştiğini kabul etmektedirler. Kettânî (1857-1927), isrâ’dan önce gerçekleşen *şakku’s-sadr* olayını mütevatir kabul etmiştir (Kettânî, t.y., s. 220).

Üçüncü aşama: Nübüvveti müjdeleyen bir meleğin tahsis edilmiş olması

Mâverdî, üçüncü aşama olarak, şahsını görmediği bir meleğin Hz. Peygamber’in nübüvvetini müjdelemek için tahsis edildiğini ifade etmiş ve şunları eklemiştir:

“Melek, ona Rabbinden haber veriyordu. Teklif ve inzâr olmaksızın hisleriyle onu müjdeliyordu. Hz. Peygamber, vahiy işitmiyor, herhangi bir şahsı da görmüyordu. Bu, melek olan bir bildirme idi, melek bir delil ve işaret ile ona kendisini belli ediyor ancak konuşmuyordu. Bu, onun Allah’ın peygamberlerinden olduğunu bilmesi içindi. Böylece Allah’ın vahyini almaya hazır olsun ve vahyin ara sıra kesilmesine karşı dayanıklı olabilsin. Sonuçta da bela ve musibetlere karşı daha çok sabırlı; verilen nimetlere de daha çok şükreden birisi olsun” (Maverdî, 1988, s. 201).

Mâverdî, yorumlarını desteklemek için Şa’bî’den (ö. 104/722) bir rivayet kaydetmiştir.. Bu rivayete göre İsrâfil aleyhisselam Hz. Peygamber’e üç yıl iktiran etmiş, yani onunla beraber bulunmuştur. Hz. Peygamber onu duyuyor, hissediyor ama şahsını görmüyordu. Bir şey öğretiyor, peşinden başka bir şey öğretiyordu. Bu dönemde Kur’an henüz indirilmemişti. Bu müddet zarfında peygamber olacağı müjdelenmekle birlikte ancak henüz ümmete peygamber olarak gönderilmemişti. Bunun sebebi olarak yine Mâverdî şu ifadelerle yer vermiştir: “*Bu mühlet vermenin sebebi, Hz. Peygambere bir maûnet veya ümmeti için bir maûnettir. Ya da başka maslahatlar içindir. Bütün hepsi için olması da muhal değildir. Muhakkak ki Allah, gizlediğinin ve açıkladığının sırrını en iyi bilendir.*”

Mâverdî’nin Şa’bî’den vermiş olduğu rivayet için İbn Kesir (ö. 774/1373), Vâkidî’nin (ö. 207/823) bazı hocalarından Şa’bî’nin bu ifadesini kabul etmediklerini aktarmıştır. Hz.

Peygamberle karîn olan yani birlikte olan meleğin nübüvvetinin başlangıcından itibaren vefatına kadar Cebrail aleyhisselam olduğunu ifade etmişlerdir. Taberî (ö. 310/923), Tarih’inde bu rivayetlere yer verdikten sonra her ikisini cem’ etmeye çalışmıştır. Çünkü rivayetlerde Hz. Peygamber’in Mekke’de on sene ve bir de on üç sene kaldığına dair iki farklı rivayet bulunduğundan bu üç senelik farkı, Şa’bî’nin sözüyle cem’ etmeye çalışmıştır. Taberî, bu sürenin nübüvvet tebliğinin açıkça ilan edilmediği ilk üç yıl olduğunu ifade etmektedir. Yani ona göre Hz. Peygamber’e vahiy gelinceye kadar söz konusu üç yıllık dönemde İsrail Aleyhisselam muzâheret etmekte ve karîn olmaktadır. Son devir hadis âlimlerinden Nâsürüddîn el-Elbanî’nin (1914-1999) Taberî’nin Tarih’indeki sahîh ve zayıf olan rivayetleri belirtmiş olduğu kitapta Şa’bî’nin verdiği bu rivayet için zayıf isnadlı bir hadis kaydını düşmüştür (Bkz. Taberî, 1428/2007, 2/386,387). Pakistanlı âlim ve düşünür Mevdûdî (1903-1979), Hz. Peygamber’in hayatını ele aldığı bir eserinde bu olayın ne tamamıyla reddedilebileceğini ne de kabul edilebileceğini ifade ederek şunları aktarmıştır:

“Bu olay reddedilemez, çünkü Şa’bî tanınmış ve güvenilir bir muhaddistir. Kabul de edilemez çünkü anlatılan hadisin kaynakları hayli kuvvetli cinsten değildir. Ve bu bakımdan kabulü şart değildir. Bu olay ihtimal dahilindedir de. Zira peygamberlik makamına getirildikten hemen sonra Hz. Muhammed’in (s.a) söz ve hareketlerindeki önemli değişikliğin, bilgi hazinesindeki büyük ve âni artışın, hadis ve siyerleri dolduran hikmetli sözlerin ve insan hayatının hemen hemen her alanını ilgilendiren dâhiyane nasihatlarının, ilahî ve insanüstü bir kaynağı olması kuvvetle muhtemeldir. Bu akıl, zeka ve hikmetin incileri mutlaka gaipen gelmişti. Ve bunların Hz. Peygamber’e ulaştırılması için Cenab-ı Allah’ın, İsrailî (a.s) görevlendirmiş olması imkansız değildir” (Mevdûdî, 1992, 2/299).

Celâleddin es-Süyûtî de (ö. 911/1505) Hz. Peygamber’in mu’cizelerine dair rivayetleri bir araya getiren eseri olan *el-Hasâisü'l-kübrâ*’da bu rivayete yer vermiş olup Ahmed b. Hanbel, İbn Sa’d ve Beyhakî’nin de kitaplarında söz konusu rivayeti aktardıklarını ifade etmiştir (Süyûtî, t.y., 1/157; Ahmed b. Hanbel, 1422, 2/337; İbn Sa’d, 2001, 1/162; Beyhakî, 1988, 2/132; Dilek,1995, s. 37). İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri* adlı şerhinde söz konusu rivayeti İbn Ebî Hayseme’nin (İbn Ebi Hayseme, 2004, 1/170) Şa’bî’den mürsel olarak muhtasar bir şekilde aktardığını, ayrıca İbnü’t-Tîn’in de (ö. 611/1214) bu rivayete yer verdiğini ancak İsrail yerine Mikail olarak geçtiğini, ayrıca Vâkîdî’nin de (ö. 207/823) bu rivayeti kabul etmediğini ifade etmiştir (İbn Hacer, 1349,1/27).

Dördüncü Aşama: Melek Cebrâil’in Allah’tan vahiy getirmesi

Vahiy meleği Cibril’in, Rabbinden vahiy ile gelmesidir. Mâverdî bu safhayı Hz. Peygamber’in kendi nübüvvetine inanma aşaması olarak ifade etmektedir. Hz. Peygamber, Meleğin şahsını görüyor ve sesini işitiyordu. Cibril, Ona Allah’ın peygamberi ve resulü olduğunu bildiriyordu. Sadece haber vermekle yetiniyor ama ona açıktan inzâr ve tebliğde bulunmayı emretmiyordu. Bunun bir sebebi olarak Mâverdî şu açıklamayı yapmıştır: “Bu müjdelerden sonra açıkça ve kesinkes bilsin, inancı tam olsun ve bilgisi çok doğru olsun. Herhangi bir vehme kapılmasın ve durumundan herhangi bir şüphe duymasın.”

Mâverdi, bu menzileye misal olarak İbn Şihâb ez-Zührî’nin (ö. 124/742) Hz. Âişe’den verdiği şu rivayeti kaydetmiştir; Buna göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Hak yani nübüvvet aniden geldiğinde - فَجَاءَ الْحَقُّ - Cibril gelerek ‘ey Muhammed sen Allah’ın resulüsün’ dedi. Titremeye başladım ayaktaydım, dizlerimin bağı çözüldü, sonra Hatice’nin yanına geldim ‘beni örtünüz beni örtünüz’ dedim. Sonra korku benden uzaklaştı. Sonra tekrar gelerek ey Muhammed ben Cibril’im, sen Allah’ın resulüsün, dedi. Sonra ‘Oku’ dedi, ben okuma bilmiyorum dedim. Sonra beni alıp üç defa kucakladı

ve sıkı, neredeyse dayanamıyordum. Sonra **“Seni yaratan Rabbinin adıyla oku”** (Alak, 96:1) âyetini okudu. Ben Hatice’ye gelerek; kendimden korktum dedim ve olup biteni ona haber verdim. O da sana müjdeler olsun dedi...” Sonra Kalem suresinden **“Nûn. (Ey Muhammed) Andolsun kaleme ve satır satır yazdıklarına ki, sen Rabbinin nimeti sayesinde, bir deli değilsin. Şüphesiz sen büyük bir ahlaka sahibisindir. Hanginizin aklından zoru olduğunu yakında sen de göreceksin, onlar da görecekler”** (Kalem, 68:1-5) âyetleri nâzil oldu.

İbn Abbâs (ö. 68/687-88), ilk nâzil olan vahyin **“Rabbinin adıyla oku”** diye başlayan İkra sûresindeki âyetler olduğunu; Kalem sûresindeki ilk beş âyet-i kerimenin ise ikinci olarak nâzil olduğunu belirtmiştir. Kureyşliler yukarıda anlatılan hâdiseyi işittiklerinde **“O bir delidir”** demişler de Allah Tealâ Onun deli olmadığına yemin etmiştir. (Râzî, 1420, 30/600).

Mâverdî, Hz. Âişe’den gelen rivayeti aktardıktan sonra şu yorumu yapmıştır:

“Bu âyetlerin nâzil olması, Hz. Peygamber’in sebâtının artması, nefsinin basiret sahibi olması ve Rabbinin şükretmesi içindir...Cibril’in getirdiği, sadece nübüvveti haber vermektense ibaret idi. Ta ki peygamber olarak seçildiğini bilsin, ona teveccüh etsin, kendisini emroluna uymaya kendini alıştırsın. Ancak her ne kadar inzârla emrolunmadıysa da zikretmek ve hatırlatmakla emrolunmuştu. Şu âyet buna işaret etmektedir. **“Rabbinin nimetlerini anlat”** (Duhâ, 93:11) yani nübüvvet olarak sana gelenleri anlat. O da gizlice anlatıyordu” (Mâverdî, 1988, s. 203).

Beşinci Aşama: Nübüvveti bildirildikten sonra inzârla emrolunması

Hz. Peygamber’e nübüvveti bildirildikten sonra inzârla emrolunmasıdır ki, bu inzâr emri ile artık resul olmuştur. Kur’an, emirler ve nehiylerle nâzil olmuş ve Hz. Peygamber, meb’us yani gönderilmiş bir elçi olmuştur. Ancak henüz açıktan ve umumi inzârla/uyarma ile emrolunmamıştır. Güvendiği kimselere ve davetine icabet edebilecek olanlara yoğun bir şekilde söylemesi ile emrolunmuştur. Bundan sonra Allah’ın şu sözü nâzil olmuştur. **“Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar! Sadece Rabbinin büyüklüğünü dile getir. Elbiseni tertemiz tut ve her türlü pislikten uzak dur. Yaptığın iyiliği çok göyerek başa kakma. Rabbinin rızasına ermek için sabret”** (Müddessir, 74: 1-7).

Mâverdî, Hz. Peygamber’in nebî olmasının açıktan tebliğ ile emrolunmuş olmasa bile vahiy ve inzârla artık tamamlandığını ifade etmiştir. Bu da Ramazan ayının pazartesi gününde olmuştur. Bu ifadelerden sonra Mâverdî, konu ile ilgili bazı rivayetleri ve bir kısım âlimlerin görüşlerini aktarmıştır. Hişâm b. Muhammed der ki: **“Cebraile ile ilk olarak cumartesi ve pazar karşılaştı. Sonra da pazartesi günü risâleti açıklanmıştır.”** Taberî’de geçen bu rivayetin isnadı zayıftır. Taberî ile Hişâm arasında inkita’ vardır. Hişâm b. Muhammed ile sahâbî arasında da iki râvi düşmüş olup rivayet mu’dal durumundadır. Ayrıca bu râvinin kendisi hakkında da cerh vaki olmuştur. (Geniş bilgi için bkz. Zehebî, 1405/1985, 10/101; Taberî, 2007, 7/10). Ebû Katâde, Ömer b. el-Hattâb’ın Resulullah’a pazartesi günü oruç tutmanın hikmetini sorduğunu Hz. Peygamberin de şunu söylediğini rivayet etmiştir: **“Pazartesi günü benim doğduğum ve nübüvvetin bana verildiği gündür”** (Müslim, 1982, Sıyâm, 196,197; Ahmed b. Hanbel, 1982, 5/299). Ancak nübüvvetin Ramazan ayındaki hangi pazartesi günü verildiğinde ihtilaf olduğuna değinen Mâverdî, yine bazı âlimlerden nübüvvetin verildiği zamanla ilgili farklı görüşlere yer vermiştir.

Mâverdî, bu aşama ile ilgili olarak bir tane rivayet kaydetmiştir. Herhangi bir râvi ve kitap ismi vermeden zikrettiği rivayet şu şekildedir: **“Cibril, nübüvvetin ikinci günü olan Salı günü geldiğinde Hz. Peygamber, Mekke’nin yukarı taraflarındaydı. Vadinin kenarındaki tepeye doğru yöneldi. Oradan bir pınar fışkırdı, Cibril, nasıl abdest**

alındığını göstermek için abdest aldı ve Hz. Peygamber de onun gibi abdest aldı. Sonra Cibril namaz kıldı Hz. Peygamber de öyle kıldı, işte bu namaz farz olarak yapmış olduğu ilk ibadetti. Sonra Cibril ayrıldı Hz. Peygamber, Hatice'ye geldi ve ona abdest almayı öğretti, o da aynı şekilde abdest aldı (Mâverdî, 1409, s. 239)". Bu rivayet İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *Siyer*'inde geçmektedir (İbn Hişâm, 1431, 1/ 227). İbn Hişâm'ın *Siyer*'ini şerh eden Süheyli (ö. 581/1185), ilgili rivayetin İbn İshak'ın (ö. 151/768) *Sire*'sinde de geçtiğini ve maktu' bir rivayet olduğunu belirterek bunun şer'î ahkâmında bir asıl olarak kabul edilemeyeceğini ifade etmiş, ancak sahâbî Zeyd b. Hârise'den merfu ve muttasıl olarak rivayet edildiğini aktarmıştır. Aynı zamanda bu rivayetin senedinde bulunan Abdullah b. Lehia'nın zayıf bir râvi olduğunu onun hakkında, kitaplarının yandığı bu sebeple hıfzından rivayette bulunduğunu belirterek Buhâri ve Müslim'in de ondan hadis tahrîc etmediklerini açıklamıştır (Süheyli, 1421/2000, 2/286). Hz. Peygamber'den sonra ilk olarak abdest alıp namaz kılan kişi Hatice idi. Hz. Peygamber, bu vakitlerde güvendiği kimselere ancak tebliğde bulunmaktaydı (Mâverdî, 1988, s.204).

Hz. Peygamber'e nübüvvetin ilk olarak pazartesi günü verildiğini te'yid için kaydetmiş olduğu anlaşılmalı olan bu rivayetin peşinden Mâverdî, Hz. Hatice'den sonra sahâbîlerden kimin ilk önce iman ettiğine dair tartışmalara yer vermiş, ancak konumuz bu olmadığı için onlara yer vermedik.

Altıncı Aşama: Umumi inzâr ve İslâm'a davetin açıktan yapılması ile emrolunması

Allah, "Emrolunduğunu yerine getir, müşriklerden yüz çevir" anlamındaki Hicr sûresindeki 94. âyeti indirince Hz. Peygamber davetini açıktan yapmaya başladı. İbn İshâk, bu durumun nübüvvetin gelmesinden üç sene sonra olduğunu ifade etmiştir (İbn İshak, 1978, s.145). Cenâb-ı Allah, yakın akrabalarından başlamasını "Yakın akrabaları da uyar. Sana uyan müminlere kol kanat ger" (Suarâ, 26: 214,215) âyeti ile bildirmişti. İbn Abbas (ö. 68/687-88), bu âyeti izah anlamında şunu ifade etmiştir: "Hz. Peygamber, Safa tepesine çıkarak Ya Sabâhâh! diye bağırdı ve akrabalarını zikretti, onlar da oraya toplandılar" (Buhârî, 1401/1981, "Tefsir", 466).

Mâverdî, içerisinde Ebu Leheb ile konuşmasının da bulunduğu bu rivayeti verdikten sonra şu yorumla devam etmiştir:

"Bundan sonra İslâm'a ve tevhide umumi inzâr ve açıktan davet vuku buldu. Nübüvveti umumileşti, risâleti de tamamlanmış oldu, artık ölçülük ve nebilik görevini açıktan yaptı, onun hakkını verdi, inzâr etmek suretiyle mücahede etti, davetini umumi yapar oldu. Hakkıyla mücahede bulunmuş oldu. Hatta bu mücahededeki dolayısı Kureyş ona düşman oldu. İnad ettiklerinde onlara sabretti, sonunda tevhid galip gelip Hz. Peygamber muzaffer olduğunda ve davet başarılı oluncaya kadar bu şiddetli sıkıntılara dayandı. Bunlara ancak masum biri dayanabilir, yine ancak kendisine yardım edilmiş olan selamette kalabilir. Bütün bu durumlar, ancak hakkı söyleyerek insanları uyaran bir zatın doğru, sadık olduğuna dair âyet ve işaretlerdir (Mâverdî, 1988, s.204-205)."

Altıncı aşamanın sonunda Mâverdî, bu yorumlarına delil olarak iki âyet eklemiştir:

وَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوَّاسِينَ "Allah, hâinlerin hilesini başarıya ulaştırmaz" (Yusuf, 12 : 52).

إِنَّ اللَّهَ لَا يُصَلِّحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ "Allah müfsitlerin amelini düzeltmez" (Yunus, 10:81).

Sonuç

Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat için te'lif edilmiş *A'lâmü'n-nübüvve* eserinde Mâverdî, Hz. Peygamber'in nübüvvetine hazırlanması ve kendi peygamberliğine inanması

in için altı safhadan geçtiğinden söz etmektedir. Mâverdî, Hz. Peygamber'in nübüvvetin ağır yükünü kaldırabilmesi için Allah'tan kendisine lütuf ve nimet olarak bir hazırlık safhasından geçtiğini belirlemektedir. Mâverdî'nin eserine ve diğer kaynaklara baktığımızda bu manaları ifade için *tevtie*, *temhîd* gibi hazırlık anlamına gelen kelimeler kullanıldığını görmekteyiz. Bununla birlikte nübüvvet gibi mesuliyet gerektiren ağır bir görevi yerine getirebilmek için kolaylaştırmak anlamında *teysîr* ve *teshil* kelimelerinin kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca ilk vahiy geldiğinde bunu kabullenebilmek ve çok zor duruma düşmemek için önceden bilgilendirme anlamında *takdime* kelimesini yine bir şeye alıştırmak anlamına gelen *tavtînu'n-nefs* ifadesini ve bütün bunların Hz. Peygamber'e şefkat ve lütuf anlamında olduğunu belirtmek için de *rıfk* kelimeleri kullanıldığını anlamaktayız. Öte yandan hazırlama mahiyetindeki bu eylemlerin Hz. Peygamber için bir *maûnet* olduğu ifade edilirken, bunların yardım ve destek anlamına geldiği izah edilmeye çalışılmaktadır. *Mübeşşirât* kelimesi de anahtar kavramlardan biri olup bununla Hz. Peygamber'in nübüvvetini önceden haber veren alâmetler kastedilmektedir. Mâverdî, Hira mağarasındaki yalnızlık sevgisinin nübüvveti bir hazırlama anlamında olduğunu ifade ederken *teheyîü'* ve *tehhüb* kelimelerini kullanmaktadır.

Bu sürecin altı aşamada gerçekleştiğini, bir durumdan başka bir duruma geçerek safha safha bir hazırlık döneminden geçtiğini belirten Mâverdî, bunları delilleriyle tek tek açıklamıştır. Her bir safha için menzile kelimesini kullanan Mâverdî, bu safhalardan birincisinin sâdik rüyalar olduğunu söyleyerek, bunun Hz. Peygamber'in birtakım hadiseleri, olacak şekilde rüyasında görmesi tarzında tezahür ettiğini belirtmiştir. Hz. Peygamber'in sâdik rüyalar görmesinin hikmeti olarak, nefsinin buna alışması, duygularının tecrübe kazanması ve peygamber olarak gönderildiğinde ona karşı kuvveti ve bilgisi olabilmesi açısından bir hazırlık safhası olarak değerlendirmiştir. İkinci aşamayı kötülüklerden ve kirlerden tathîr ve takdis olunması ile diğer insanlardan temayüz etmesi olarak açıklamıştır. Üçüncü aşama ve safha olarak nübüvveti müjdeleyen bir meleğin tahsis edilmiş olduğunu ancak meleğin şahsının görünmediğini rivayetlerle delillendirerek izah etmeye çalışmıştır. Bunun hikmetini de Allah'ın vahyini almaya hazır duruma gelmesi ve vahyin ara sıra kesilmesine karşı dayanıklı olabilmesi olarak açıklamıştır. Dördüncü aşama olarak, Cebrâil'in Allah'tan vahiy getirmesi ve Hz. Peygamber'in kendi nübüvvetine inanma safhası olarak açıklamaktadır. Bu devrede Hz. Peygamber vahiy meleği Cebrâil'i görmekte ve sesini işitmektedir. Cebrâil, Ona Allah'ın peygamberi ve resulü olduğunu bildirmekte ancak sadece haber vermekle yetinmekte olup açıktan inzâr ve tebliğde bulunmasını emretmemekteydi. Bunun bir sebebi olarak Mâverdî, bu müjdelerden sonra açıkça ve kesinkes peygamber olduğunu bilmesi, inancının tam olması ve bilgisinin çok doğru olması olduğunu kaydetmiştir. Aynı zamanda peygamberliği konusunda herhangi bir vehme kapılmayıp şüphe duymaması içindir. Beşinci aşamada ise Hz. Peygamber'e nübüvveti bildirildikten sonra inzârla emrolunmasıdır. Bu aşamada nübüvveti bildirildikten sonra inzârla emrolunmasıdır ki, bu inzâr emri ile artık resul olmuştur. Kur'an, emirler ve nehiylerle nâzil olmuş ve Hz. Peygamber meb'us yani gönderilmiş bir elçi olmuştur. Ancak henüz açıktan ve umumi inzârla/uyarma ile değil sadece güvendiği kimselere ve davetine icabet edebilecek olanlara söylemesi ile emrolunmuştur. Mâverdî, altıncı aşamayı ise umumi tebliğ ve inzâr ile İslam'a davetin açıktan yapılması ile emrolunması olarak açıklamıştır. Bundan sonra İslam'a ve tevhide umumi inzâr ve açıktan davet vuku bulmuştur. Böylece Hz. Peygamber'in nübüvveti umumilemiş, risâleti de tamamlanmıştır. Hz. Peygamber artık elçilik ve nebilik görevini açıktan yapmış, görevinin hakkını vermiş, inzârla mücadele

etmiş, davetini umumi yapar olmuştur. Hakkıyla mücahedede bulunmuş hatta bu mücaheden dolayı Kureyş ona düşman kesilmiştir. Onlar inat ettiklerinde Hz. Peygamber sabretmiş tevhid galip gelip, muzaffer oluncaya ve davet başarılı oluncaya kadar bu şiddetli sıkıntılara dayanmıştır.

Şüphesiz bunlara ancak masum, kendisine yardım edilmiş olan birinin dayanabileceği ve selamette kalabileceğini ifade eden Mâverdi, bütün bunların, hakkı söyleyerek insanları uyaran kimsenin, sâdik biri olduğuna âyet ve işaretler olduğu neticesine ulaşmıştır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	* Bu çalışma Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. İbrahim CANAN danışmanlığında 1995 tarihinde tamamladığımız <i>Peygamberimizin Rabbâni Terbiyesi</i> başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This article was produced from the master thesis entitled " <i>Training of the Prophet Muhammad by God</i> " written by Mehmet DİLEK at Harran University, Department of Hadith. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- Abdurrezzak b. Hemmâm, E. (1403/1983). *el-Musannef*. (12 Cilt). thk. Habiburrahman el-A'zamî.: el-Meclisu'l-İlmi. Beyrut: Tevziu'l-Mektebi'l-İslamî.
- Ağırkaya, G. (2021). "Modern Çağın Yitik Bir Değeri: Sekînet (Kur'an Merkezli Semantik Bir Analiz)". *Marife*, 21/1 151-178. <https://doi.org/10.33420/marife.915226>
- Ahatlı, E. (2011). *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*. Ankara: DİB yayınları.
- Ahmed. b. Hanbel. (1422/2001). *el-İlelu ve ma'rifetu'r-ricâl*. (8 cilt). thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. Riyâd: Dâru'l-Hânî.
- Ahmed. b. Hanbel, 1982 (1402), *Müsnedu Ahmed b. Hanbel*, (6 cilt), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Aydın, M. (1992). "Beşâirü'n-Nübüvve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5 /549-550. İstanbul: TDV Yayınları.
- Aynî, B. (1429/2008). *Nuhabü'l-efkâr fi tenkîhi Mebâni'l-ahbâr fi şerhi Meâni'l-âsâr*. (1. Basım. 19 cilt). thk. Ebu Temim Yâsir b. İbrahim. Katar: Vizâretü'l-Evkaf ve'ş-Şuûni'l-İslamiyye.
- Beyhakî, Ebû Bekr A. (1408/1988). *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetu ahoâli sâhibi's-şeria*. (1. Baskı. 7 cilt). thk. Abdu'l-Mu'tî Kalacî. Beyrut: Darü'l-kütübî'l-arabî-Dâru'r-reyyân li't-türâs.
- Bezzâr, Ebubekr A. (1988-2009). *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Bahru'z-zehhâr)*. (18 cilt. 1. Basım). thk. Mahfûzu'r-rahmân Zeynullâh - Adil b. Sa'd- Sabri Abdulhâlik. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem.
- Buhârî, Ebû Abdillâh. (1401/1981). *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Certel, H. (2004). "Hz. Peygamber'in Risalet Görevine Hazırlanması Bağlamında Çocukluk ve Gençlik Dönemi Yaşantıları". *EKEV Akademi*, Yıl:8. Sayı: 19. 31-56.
- Demil, E. (2016). *Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Rivâyetler*. Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. (Doktora Tezi).Erişim adresi : <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/37689/Emine%20DEMIL%20C4%B0L.pdf?sequence=1>
- Dilek, M. (1995). *Peygamberimizin Rabbânî Terbiyesi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Ebû Dâvûd, S. (1401/1981). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Huzeyfe, N. (1426/2005). *Enîsu's-sârî fi tahrîci ve tahkiki'l-ehâdis elletî zekerehâ İbn Hacer el-Askalânî fi Fethi'l-Bârî*. (1. Basım. 11 cilt). thk. Nebîl b. Mansûr b. Ya'kub. Beyrut: Müessesetu's-Semâha- Müessesetu'r-Reyyân.
- Ebu Nuaym. A. (1417/1996). *el-Müsnedu'l-Müstahrec alâ Sahîhi'l-İmâm Müslim*. (1. Basım. 4 cilt). thk. Muhammed Haseb Muhammed Hasen İsmail. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-İlmiyye.
- Erul, B. (2003). "Hz. Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım". *Diyanet İlmî Dergi*. *Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) -Özel Sayı-*. 33-66. Erişim tarihi:

<http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=eng&midno=33348750&Dergivalkod=0161&YayinTarihi=2000+2003&Sayi=%C3%96zel+Say%C4%B1>

Gürkan, S. (2009). "Sekine". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/329-331. İstanbul: TDV Yayınları.

Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdillâh M. (1411/1990). *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*. (1. Basım. 4 cilt). thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.

Hattâbî, Ebû Süleyman H. (1409/1988). *A'lâmu'l-hadîs şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. (1. Basım. 4 cilt). thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman. Mekke: Câmîatu ümmî'l-kura.

Heysemî, Ebû'l-Hasen N. (1414/1994). *Mecmau'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*. (10 cilt). thk. Hüsamüddin el-Kudsî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî.

İbn Battâl, Ebû'l-Hasan A. (1423/2003). *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. (2. Basım. 10 cilt). nşr. Ebû Temim Yâsir b. İbrâhîm. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.

İbn Ebî Hayseme, Ebu Bekr A. (1427/2004). *et-Tarihü'l-kebir*. thk. Salah b. Fethi Helel. (1. Basım. 2 cilt). Kahire: el-Fâruk el-hadisiyye.

İbn Ebî'd-Dünya, Ebu Bekr A. (1416/1995). *Hevâtifu'l-cinân*. (1. Basım). thk. Muhammed Zağlî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl A. (1415). *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. (8 Cilt. 1. Basım). thk. Adil Ahmed Abdulmevcud- Ali Muhammed Muavvad. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl A. (1379). *Fethu'l-Bâri bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. (13 cilt). thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Muhammed Fuâd Abdülbâki, Muhibbüddîn el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-marife.

İbn Hibbân, Ebu Hâtim M. (1393/1973). *es-Sikât*. (9 cilt. 1. Basım). neşr. Dâiretu'l-mearifi'l-osmaniyye. Haydarabad: Vizâretü'l-meârif li'l-hükümeti'l-âliye el-Hindîyye.

İbn Hişâm, A. (t.y). *es-Sîretü'n-nebeviyye*. (2 cilt). thk. Taha Abdurraûf Sa'd. Mısır: Şeriketü't-tbaa el-fenniyye'l-müttehîde.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ş. (1416/1996). *Medâricü's-sâlikîn*, thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî. (2. Basım. 2 cilt). Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî.

İbn Manzûr, M. (1414). *Lisânu'l-arab*. (3. Basım. 15 cilt). Beyrut: Dâru Sadır.

İbn Sa'd, M. (1421/2001). *et-Tabakâtu'l-kebir*. (11 cilt. 1. Basım). thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-hâncî.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs S. (1429/2008). *et-Tavzîh li şerhi'l-Câmii's-Sahîh*. (1. Basım, 36 cilt). thk. Dâru'l-Felâh Ekibi (Hâlid er-Rabbât ve Cum'a Fethi). Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir.

Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İ. (1419 /1998). *İkmâlül-Mu'lim bi fevâidi Müslim*. (1. Basım. 8 cilt). thk. Yahya İsmail. Mısır: Daru'l-Vefa.

Kâtib Çelebi, M. (1941). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. (2 cilt). Beyrut: Müessesetü't-târihi'l-arabi- Dâru ihyâi't-türasi'l-arabi.

Kettânî, Ebû Abdillâh M. (1994). *Hadis Literatürü -er-Risâletü'l-Mustatrafe-*. Çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayınclık.

Kettânî, Ebû Abdullah M. (t.y.). *Nazmü'l-mütenâsir mine'l-hadisi'l-mütevâtir*. thk. Şeref Hicâzî. Mısır: Dâru'l-Kütübî's-Selefiyye.

Kılavuz, A. S. (1989). "A'lâmü'n-Nübüvve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/339. İstanbul: TDV Yayınları.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen A. (1409/1988). *A'lâmu'n-nübüvve*. (1. Basım). Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl.

Mevdudî, Ebu'l-A'lâ. (1992). *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*. (3. Basım.3 cilt). Çev. Ahmed Asrar. İstanbul: Pinar Yayınları.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn M. (1401/1982). *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Müzhirî, H. (2012). *el-Mefâtîh fi şerhi'l-Mesâbih*. (1. Basım, 6 cilt). thk. Nureddin Tâlib ve ekibi. Kuveyt: Dâru'n Nevâdir.

Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım H. (1412/1992). *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. (1. Basım). thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem.

Râzî, F., (1420), *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*,(2. Baskı), Beyrut: Dâru ihyâ't-türâsî'l-arabî.

Saîd b. Mansûr, (1417/1988).*Sünenü Saîd b. Mansûr*. (1. Basım. 5 cilt). thk. Sa'd b. Abdullah b. Abdülazîz Âl-i Humeyd. Riyad: Dâru's-Samî'i.

Süheyli, Ebu'l-Kasım A. (1412). *er-Ravdu'l-ünf fi şerhi's-Sireti'n-nebeviyye*. (1. Basım.7 cilt.). thk. Ömer Abdusselâm es-selâmî. Beyrut: Dâru ihyâ't-türâsî'l-arabî.

Süyûtî, Celâleddin A. (t.y.). *el-Hasâisu'l-kübrâ*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.

Taberânî, Ebu'l-Kasım S. (1415/1995). *el-Mu'cemu'l-evsat*. (10 cilt). thk. Ebu Muaz Tarık b. İvadullah b. Muhammed, Ebu'l-Fadl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. Kahire: Daru'l-Harameyn.

Taberî, (1428/2007). *Sahîhu ve daîfu tarihi't-Taberi*. (1. Basım. 13 cilt). thk. Muhammed b. Tahir el-Berzençî. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir.

Tirmizî, M. (1965). *Kitâbü Hatmi'l-evliyâ*. thk. Osman İsmâil Yahyâ. Beyrut: el-Matbaatu'l-Kâsoliyye.

Tok, F. (2020). *Vahiy Bağlamında Hz. Peygamber'in Nübüvvet Süreci*. (1. Baskı). İstanbul: Hiperayın.

Uludağ, S. (1997). "Hâtif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/467. İstanbul: TDV Yayınları.

Yavuz, Y. Ş. (1994). "Delâilu'n-Nübüvve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/115-117. İstanbul: TDV Yayınları.

Zehebî, Ebu Abdullah Ş. (1405/1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut ve ekibi. Beyrut: Müessesetu'r-risale.

Mâverdî'ye Göre Hz. Peygamber'in Nübüvvet Hazırlık Safhaları

İklim Değişikliğiyle Mücadeleye Etki Eden Psikolojik Engellerin İncelenmesi

Ezgi KAŞDARMA¹

Öz

İklim değişikliği çağımızın önemli sorunlarından birisi olmakla birlikte, psikoloji disiplinde iklim değişikliğinin incelenmesi yakın bir geçmişe sahiptir. İklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesini engelleyen psikolojik unsurların anlaşılması, iklim değişikliğine yönelik görgül çalışmaların ve psikolojik müdahalelerin gerçekleştirilmesini mümkün kılacaktır. Bu çalışmada öncelikle, çevreci davranışların gerçekleştirilmesini açıklayan temel kuramsal modeller tanıtılmıştır. Bu kuramsal modellerden ilki Değer-Eylem Boşluğu Modeli iken, diğeri Kapsamlı Eylem Belirleme Modelidir. Ardından, sistematik bir literatür taraması gerçekleştirilerek iklim yanlısı davranışlarla ilişkili psikolojik engeller incelenmiştir. Mevcut çalışmada, Gifford (2011) tarafından kapsamlı biçimde sunulan psikolojik engellerin tanımı yapılarak her bir engele ilişkin kanıt sunan çalışmalar gözden geçirilmiştir. Daha sonrasında Gifford'un tanımladığı psikolojik engellerin sınıandığı görgül çalışmaların bulguları aktarılmıştır. Bu çalışmaların birisinde söz konusu engellerin yapı geçerliği incelenerek psikolojik engellere ilişkin bir ölçüm aracı literatüre kazandırılmıştır. Elde edilen beş adet psikolojik engel boyutu şunlardır; değişimin gereksiz görülmesi, çatışan amaçlar ve arzular, kişiler arası ilişkiler, bilgi eksikliği ve tokenizm. Yapı geçerliği sağlanan bu engellerin incelendiği çalışmalar sayıca azdır. İki çalışmanın bulgularına göre psikolojik engellerin her birisinin iklim yanlısı davranışlar üzerindeki yordayıcı etkisi ve iklim yanlısı tutum ile davranışlar arasındaki aracı etkisi, incelenen davranışın türüne bağlı olarak değişmektedir. Psikolojik engellerin tek boyut altında incelendiği bir çalışmada bazı kişisel değişkenler ile iklim yanlısı davranış arasındaki ilişkide psikolojik engellerin aracı etkisi saptanmıştır. Psikolojik engellerin tek boyutta analiz edildiği bir diğer çalışmada iklim yanlısı tutum ile davranışlar arasındaki ilişkide psikolojik engellerin düzenleyici etkisi saptanmıştır. Sonuçta, psikolojik engellerin iklim yanlısı davranışlar üzerindeki aracı ve düzenleyici etkilerinin gelecekteki çalışmalarda detaylı olarak incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca, farklı ülkelerdeki bazı çalışmaların bulguları psikolojik engellerin beş faktörlü yapısının değişkenliğini ortaya koymuştur. Bu nedenle psikolojik engellerin kültürel farklılıklara duyarlı olabileceği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, İklim Krizi, Psikolojik Engeller, Davranış, Tutum

Kaşdarma, Ezgi. (2024). İklim Değişikliğiyle Mücadeleye Etki Eden Psikolojik Engellerin İncelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 382-403. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1344616>

Geliş Tarihi	17.08.2023
Kabul Tarihi	28.03.2024
Yayın Tarihi	29.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Psikoloji Anabilim Dalı, Kütahya, Türkiye. ezgi.kasdarma@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1124-4380

2024, 13 (1), 382-403 | Research Article

Investigation of Psychological Barriers to Coping with Climate Change

Ezgi KAŞDARMA¹

Abstract

Although climate change is one of the most crucial problems in today's world, the study of climate change within the discipline of psychology has recently begun. Understanding the psychological factors that prevent climate-mitigating behaviors will make it possible to conduct empirical studies and psychological interventions for climate change. In this study, firstly, the main theoretical models explaining the actualization of pro-environmental behaviors are introduced. While one of these theoretical models is the Value-Action Gap Model, another is the Comprehensive Action Determination Model. This was followed by a systematic literature search and examination of the psychological barriers associated with pro-climate behavior. A comprehensive definition of psychological barriers, as described by Gifford (2011), was provided and studies providing evidence for each barrier were presented. This is followed by a presentation of the results of the empirical studies that tested the psychological barriers defined by Gifford. One study examined the construct validity of these barriers and introduced a measurement tool for psychological barriers to the literature. The five dimensions of psychological barriers are as follows; change unnecessary, conflicting goals and aspirations, interpersonal relations, lacking knowledge, and tokenism. There are a limited number of studies in the literature that examine these validated barriers. Two studies found that the predictive effect of psychological barriers on pro-climate behaviors and the mediating effect between pro-climate attitudes and behaviors vary based on the type of behavior. In a study examining psychological barriers as a single dimension, psychological barriers were found to mediate the relationship between personal variables and pro-climate behavior. In another study, analyzed psychological barriers as a single dimension, the moderating effect of the psychological barriers on the relationship between pro-climate attitudes and behaviors was found. Therefore, future studies should investigate the mediating and moderating effects of psychological barriers on pro-climate behavior. Furthermore, studies carried out in different countries have shown the variability of the five-factor structure of psychological barriers. This suggests that psychological barriers may be sensitive to cultural differences.

Keywords: Climate Change, Climate Crisis, Psychological Barriers, Behavior, Attitude

Kaşdarma, Ezgi. (2024). Investigation of Psychological Barriers to Coping with Climate Change, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13 (1), 382-403. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1344616>

Date of Submission	17.08.2023
Date of Acceptance	28.03.2024
Date of Publication	29.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assoc. Prof. Dr, Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Social Psychology, Kütahya, Türkiye, ezgi.kasdarma@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1124-4380

Giriş

Günümüzün ciddi sosyal problemlerinden birisi iklim değişikliğidir. İklim değişikliği, dünya genelindeki sıcaklığın artışı ve iklim koşullarında uzun vadeli bir değişim olarak tanımlanabilir. Karbondioksit, metan, azot oksit ve su buharı gibi “sera gazı” olarak adlandırılan gazlardaki artış iklim değişikliğinin temel nedenidir. Sera gazları güneşten gelen enerjiyi yayarak Dünya'nın sıcaklığını arttırmaktadır (Nemaa, Nema ve Roya, 2012, s.2330). Sera gazındaki artışın temel bazı sosyal nedenleri arasında hava ve deniz yoluyla gerçekleştirilen ulaşım ve sanayi endüstrisi yer almaktadır. Ancak sera gazı salınımındaki artışın önemli bir diğer nedeni, birey özelindeki insan eylemlerinden kaynaklanmaktadır (Nemaa vd., 2012, s.2330; Tam ve Chan, 2023, s.9).

Eriyen buzullar, artan deniz seviyeleri, kasırgalar ve seller iklim değişikliğinin insan hayatında etkisi olan felaketlerden bazılarıdır (Burke ve Roe, 2014, s.1335; Kay, Davies, Bell ve Jones, 2009, s.2; Kuiper, Janse, Teurlincx, Verhoeven ve Alkemade, 2014, s.648). Dünya iklimindeki uzun süreli ısınmanın kaçınılmaz bir başka sonucu ormanlardaki yangınlar ve beraberindeki ekolojik tahribattır (Maclean ve Wilson, 2011, s.12337). Değişen sıcaklıklarla birlikte dönemsel yağış miktarında artışlar ve azalmalar açığa çıkabilir, bu aşırılıkların bir sonucu olarak besin zincirinde ve hayvan popülasyonunda ciddi değişimler yaşanır (Holland ve Bruyere, 2014, s.618; Maggini, Lehmann, Kéry, Schmid, Beniston, Jenni ve Zbinden, 2011, s.22). Dünyada giderek artan karbondioksit miktarı nedeniyle böcek, kuş, balık ve sürüngen popülasyonunda değişim ve bu değişime bağlı olarak ekolojik sistem üzerinde ciddi bir tahribat beklenir (Agrawal, 2011, s.166).

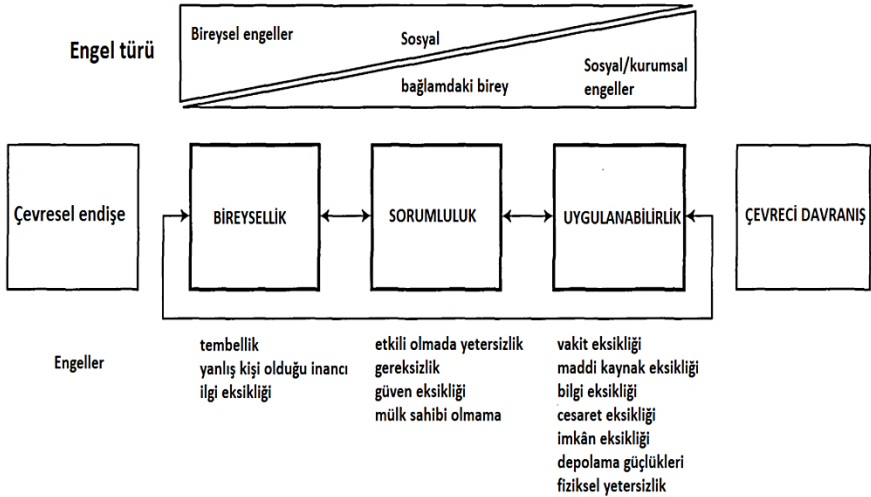
Enerji kaynaklarının aşırı tüketimi, karayolu ulaşımında toplu taşıma yerine özel araçların kullanımı, ağaçların ve doğal kaynakların tahrip edilmesi gibi iklim değişikliğini artıran birçok bireysel davranış vardır (Ghadge, Wurtmann ve Seuring, 2020, s.57). İklim değişikliğini olumsuz yönde etkileyen bu davranışları azaltmak üzere gerçekleştirilen bireysel davranışlar, çevreci davranışların özel bir türü olan “iklim yanlısı davranış” olarak adlandırılır (Obradovich ve Guenther, 2016, s.308). İklim yanlısı davranışların psikolojik temellerinin anlaşılması dikkate değer bir konu olmakla birlikte, bu davranışları etkileyen unsurları açıklamak üzere geliştirilmiş kuramsal bir model mevcut değildir. Öte yandan, çevreci davranışların yordayıcılarını açıklayan temel kuramsal modeller karşımıza çıkmaktadır ve iklim yanlısı davranışlar özelinde de bu modellerden yararlanılması mümkündür.

Çevreci Davranışları Açıklayan Temel Kuramsal Modeller

İklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesinde rol oynayabilecek unsurları açıklamada faydalanabilecek kuramsal modeller kronolojik olarak gözden geçirildiğinde, öncelikle Blake (1999, s.267) tarafından geliştirilen Değer-Eylem Boşluğu Modeline (Value-Action Gap Model) rastlanmaktadır. Modele göre çevre hakkında duyulan endişeler ile çevreci davranışlar arasındaki ilişkide üç temel engel yer alır (bknz. Şekil 1). Bunlardan ilki olan “bireysellik”, bireyin kendisiyle ilgili olan kişisel engellerdir. Kişinin çevreci davranışları gerçekleştirmesini engelleyen üşengeçlik düzeyinin yüksek oluşu, çevreyi olumlu yönde değiştirebilecek kişilerden birisi olmadığı yönündeki inancı ve çevreci davranışlara karşı ilgisizliği “bireysellik” kapsamında tanımlanan kişisel engellerdir.

“Sorumluluk” olarak adlandırılan bir diğer temel engel türünde çevreci davranışların olası sonuçlarına dair bireysel algılar ile birlikte bu algıları etkileyen sosyal unsurlar yer alır. Bireysel davranışların çevresel çıktılar üzerinde yeterince etki göstermeyeceğine ilişkin inanca sahip olmak (etkili olmada yetersizlik inancı), sorumluluk hissini etkileyen bir unsurdur. Kuramsal modelde gereksizlik olarak adlandırılan bir başka unsur, diğer kişilerin ve kurumların gerçekleştirdiği çevreci davranışların bireysel davranışlardan daha etkili olacağı inancıdır. Devlete ve çevreyle ilgili kurumlara karşı güven eksikliği sorumluluk hissedilmemesinin bir diğer nedeni olabilir. Daha açık bir deyişle, ilgili yapıların çevreyi olumlu yönde değiştirebileceğine dair kişinin güveni zayıftır ve bu nedenle kişisel eylemde bulunma sorumluluğunu üstlenmemektedir. Son olarak, kişinin herhangi bir mülk sahibi olmaması da çevreye karşı kişisel sorumluluk hissetmesini engelleyebilir. Bir mülke sahip olmayan kişiler kendilerine (mülklerine) doğrudan fayda sağlamayacak çevre iyileştirmelerine karşı istekli olmayabilir.

“Uygulanabilirlik” engeli kapsamında sosyal engeller yer alır. Bu engeller şunlardır: Çevreci davranışlarda bulunmak için yeterli vakte ve gerekli maddi kaynaklara sahip olmamak, sosyal çevreden yeterli bilgiyi ve kişiye cesaret verecek teşviki edinmemek, kişisel imkânların eksik oluşu, geri dönüşüm malzemeleri gibi çeşitli atıkları depolamada güçlük yaşamak, fiziki şartlar açısından yetersiz olmak. Alanyazındaki çalışmaların bulguları incelendiğinde, Değer-Eylem Boşluğu Modelinde önerilen değişkenlerin çevreci davranışlar üzerinde yeteri kadar yordayıcı gücü olmaması (Chung ve Leung, 2007, s.609) ya da bu değişkenlerden daha güçlü yordayıcıların olması (Barr, 2006, s.49) söz konusudur.

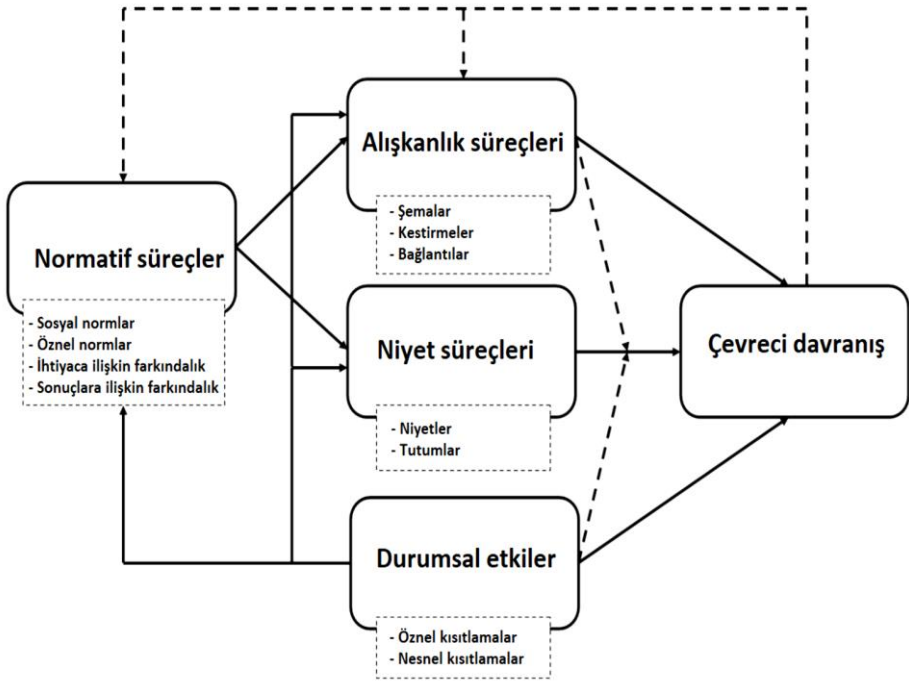

Şekil 1. Değer-Eylem Boşluğu Modeli (Kaynak: Blake, 1999, s.267)

Klößner ve Blöbaum (2010, s.576) tarafından geliştirilen Kapsamlı Eylem Belirleme Modelinde (Comprehensive Action Determination Model) psikoloji ve sosyoloji alanındaki kuramsal bilgiler ve çalışma bulguları doğrultusunda detaylı bir model önerilmiştir (bkz. Şekil 2). Modele göre alışkanlık süreçleri, niyet süreçleri ve durumsal etkiler çevreci davranış üzerinde doğrudan yordayıcı etkisi olan değişkenlerdir. Bu değişkenlerden alışkanlık ve niyet süreçleri, normatif süreçler ile çevreci davranış arasındaki ilişkide aracı bir rol üstlenmektedir.

Alışkanlık süreçleri, kişinin mevcut zamana dek alışlagelmiş davranış örüntülerine karşılık gelir. Örneğin, bir kişinin kâğıt tasarrufu davranışına olumsuz yönde etki eden temel alışkanlıklarından birisinin basılı fatura kullanımı olduğunu düşünelim. Yıllardan beridir süregelen bu alışkanlık kişide bilişsel olarak kalıcı hale gelmiştir. Kişi kâğıt tasarrufunu gerçekleştirmede güçlü bir niyete sahip olsa bile edindiği bu alışkanlığın kalıcılığı ve de kişiye sağladığı konfor nedeniyle niyet ile tutum arasındaki ilişkinin söz konusu alışkanlık nedeniyle zayıflaması beklenecektir.

Durumsal etkilerden birisi nesnel kısıtlamalarken, bir diğeri öznel kısıtlamalardır. Nesnel kısıtlamalarda çevreci davranışa doğrudan etki eden durumlardan bahsedilmektedir. Basılı fatura yerine elektronik faturayı tercih etmek iklim yanlısı bir davranıştır. Bu örnekte kişinin elektronik cihazları kullanmayı bilmiyor oluşu kişi için nesnel bir kısıtlama olacaktır. Öznel kısıtlamanın modelde kullanılan bir diğer ismi, “algılanan davranışsal kontroldür.” Kişinin bir davranış gerçekleştirmeye yönelik algıladığı öznel güçlük anlamına gelir. Elektronik cihazlar aracılığıyla faturaların takip edilmesinin kişi tarafından oldukça zorlayıcı bir durum olarak algılanması, öznel kısıtlamaya örnek verilebilir. Bu durumsal etkilerin alışkanlık süreçlerini, niyet süreçlerini ve normatif süreçleri de etkilemesi mümkündür.

Şekil 2. Kapsamlı Eylem Belirleme Modeli (Kaynak: Klöckner ve Blöbaum, 2010, s.576)

Son olarak normatif süreçler kapsamında dört temel unsur tanımlanmıştır: Sosyal normlar, öznel normlar, ihtiyaca ilişkin farkındalık, sonuçlara ilişkin farkındalık. Diğer kişilerin ve toplumsal kurumların ilgili çevreci davranışa yönelik beklentilerine dair öznel inançlar sosyal normlardır (diğerlerinin beklentilerine dair inanç). Davranışa dair kişinin öznel inançları ve değerleri ise öznel normlardır. İlgili davranışın gerçekleştirilmesine neden ihtiyaç duyulduğuna dair kişinin farkındalığı, ihtiyaca

ilişkin farkındalık anlamına gelir. Çevreci davranışın gerçekleştirilmesinin sonuçlarının neler olacağına dair sahip olunan farkındalık düzeyi, sonuçlara ilişkin farkındalıktır. Normatif süreçler alışkanlık ve niyet süreçlerini etkilemektedir. Örneğin, kişinin ihtiyaca ilişkin farkındalığının düşük oluşu, sahip olduğu alışkanlıkları sürdürmesini etkileyebileceği gibi çevreci davranışla ilgili niyetini de engelleyebilir. Modelde yer verilen değişkenler arasındaki ilişkiler, alandaki pek çok çalışma kapsamında sınanarak doğrulanmıştır (Fang, Huang, Cheng, Chiu, Chiang, Hsu ve Ng, 2021, s.12; Klöckner, 2013, s.1034; Klöckner ve Blöbaum, 2010, s.582; Klöckner ve Oppedal, 2011, s.469; Ofstad, Tobolova, Nayum ve Klöckner, 2017, s.10).

Aktarılan iki kuramsal model, çevreci davranışların önündeki bireysel ve sosyal engellerle ilgili detaylı birer çerçeve sunmaktadır. Ancak çevre sorunlarının özel bir türü olan iklim değişikliği ile mücadeledeki psikolojik engellerin neler olduğuna yanıt vermede ilgili modellerde yer verilen değişkenler yetersiz kalmaktadır. İklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesinin önündeki psikolojik engellerin neler olduğunun psikoloji disiplinde incelenmeye başlanması 2000'li yılların başlarına denk gelmektedir (bkz. Kollmuss ve Agyeman, 2002, s.240). Ancak konuya günümüze dek yeterli ilginin gösterilmemiş olmasının olası bir nedeni, iklim değişikliğinin bireysel düzeyli bir sorun olmadığı fikrinin alanyazındaki araştırmacıların çoğu tarafından benimsenmesi olabilir (bkz. Maniates, 2001, s.34; Schmitt, Neufeld, Mackay ve Dys-Steenbergen, 2020, s.125; Webb, 2012, s.111). Bu araştırmacılara göre sanayi endüstrisi gibi bazı büyük endüstriler ve ülkelerin hükümet politikaları iklim krizinin temel nedenleridir. Ancak iklim değişikliğiyle mücadele sorumluluğunun birey düzeyine indirgenmesi hem sorunun asıl kaynağının anlaşılmasını engelleyecektir hem de soruna getirilecek çözümlerin önünü kapatacaktır. Diğer taraftan, iklim değişikliğine duyarlı davranışlar üzerinde etkili olabilecek psikolojik engellerin alanyazındaki açıklamalarda yeterince göz önünde bulundurulmayışı, iklim psikolojisi alanındaki araştırmacılarca eleştirilmektedir (Gifford, 2011, s.298; Kollmuss ve Agyeman, 2002, s.240). İklim değişikliğinin azaltılmasında bireyin önemini vurgulayan bu araştırmacılara göre bireysel önlemlerin toplumsal bir değişim yaratması mümkündür.

İklim Yanlısı Davranışların Gerçekleştirilmesine Yönelik Psikolojik Engeller

İklim yanlısı davranışlarda bulunmaya yönelik psikolojik engellerin incelenmesi amacıyla PRISMA kılavuzuna uygun olarak literatür taraması gerçekleştirilmiştir (Sohrabi, Franchi, Mathew, Kerwan, Nicola, Griffin vd., 2021), s.2). Web of Science ve SCOPUS veri tabanlarındaki dergilerde Mart 2024'e kadar yayınlanmış İngilizce makaleler "climate change" ve "psychological barriers" kelime grupları ile saptanmıştır. Literatürün gözden geçirilmesi işleminin ardından 82 adet makaleye ulaşılmıştır. Gerçekleştirilen incelemeler sonrasında iklim değişikliğiyle mücadeledeki psikolojik engellerin kapsamlı bir biçimde tanımlandığı iki adet makaleye rastlanmıştır. Bu yayınlardan birisinde odak grup görüşmeleri gerçekleştirilerek iklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesinin önündeki psikolojik engeller belirlenmiştir (Kleemann, O'Riordan ve Jaeger, 2001, s.113). Araştırmanın sonucunda belirlenen iklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesinin önündeki psikolojik engeller şu şekildedir; kişisel konfora bağlılık, sorumluluğunun reddi, kendini yeterli görmeme, davranışların seçimine ilişkin özgürlük hissi, sorunu görmezden gelme, suçluluk hissetmeme, çözümün teknolojik olduğu düşüncesi, hükümete güvensizlik, politik tedbirlere

isteksizlik. İlgili konu hakkında önde gelen isimlerden birisi olan Gifford (2011) tarafından sunulan bir diğer eserde iklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesine yönelik psikolojik engeller kapsamlı biçimde tanımlanmıştır. Aktarılan bir önceki araştırmadaki engellerin de yer verildiği bu çalışmada, alandaki çalışmaların bulgularından ve çeşitli kuramsal bilgilerden yararlanılarak psikolojik engellerin sistematik bir tanımı yapılmıştır. Araştırmacının tanımladığı psikolojik engellere ilişkin temel kategoriler şunlardır; sınırlı biliş, ideolojiler, diğerleriyle karşılaştırmalar, batık maliyetler, inanmama, algılanan riskler, sınırlı davranış. İlgili kategorilerin alt unsurları mevcuttur. Gifford'a (2011, s.290) göre söz konusu psikolojik engeller, iklim yanlısı tutumların davranışsal olarak açığa çıkmamasında rol oynayan temel unsurlardır. Daha açık bir ifadeyle, bireyler iklim yanlısı tutumlara yüksek düzeyde sahip olsalar bile iklim yanlısı davranışları neden düşük düzeyde gerçekleştirdiklerinin temel nedeni sahip oldukları psikolojik engellerin yüksek düzeyde olmasıdır. Psikolojik engellere ilişkin özet bilgiler, Tablo 1'den incelenebilir. İlerleyen başlıklarda söz konusu temel psikolojik engel kategorileri, Gifford'un (2011, s.292) çalışması çerçevesinde açıklanmıştır ve bu temel kategoriler kapsamında tanımlanan alt unsurların her birisine ilişkin ayrıntılı bilgiler sunulmuştur. Mevcut çalışmada, Gifford'un belirlediği kategorilerin tanıtılmasının yanı sıra bu kategorilerin her birisine ilişkin günümüze dek gerçekleştirilmiş alandaki çalışmalar taranarak bu çalışmaların bulguları aktarılmıştır. Ardından, Gifford'un tanımladığı kategorilerin bir ölçüm aracına dönüştürüldüğü çalışmanın (Lacroix, Gifford ve Chen, 2019, s.12) bulgularına yer verilmiştir. Son olarak, ilgili ölçüm aracı kullanılarak gerçekleştirilen araştırmaların bulgulardan bahsedilmiştir.

Sınırlı Biliş

İnsanların bilişsel kapasitesinin belirli bir sınırı vardır. Bu nedenle bir karar alırken kısa vadeli düşünme eğilimindedirler ve kendilerine odaklıdır. Sahip olunan sınırlı biliş katkısı sunan temel bazı nedenler vardır (antik beyin, bilgisizlik vb. gibi). Bu temel nedenler çevreci davranışları engelleyebilir.

Antik Beyin. Binlerce yıllık evrim süreci boyunca insan beyni "şimdi" ile ilgilenmek üzere gelişmiş bir organdır. Tarımsal düzen öncesindeki atalarımız hayatta kalabilmek adına anlık tehlikelerle, sömürülebilir mevcut kaynaklarla ve şimdiki zamanla ilgilenmek zorunda kalmıştır. Modern dünyada yaşayan bizler de tıpkı atalarımız gibi şimdiki zamanın sorunlarıyla ilgilenmek ve çevresel kaynakları tüketerek hayatta kalmaya çalışmak durumundayız. Her ne kadar iklim kriziyle baş edebilecek yeterlilikte bir beyne sahip olsak da iklim krizi bizler için "acil" bir konu değildir. Dolayısıyla şu anda hayatta kalmamız açısından bir tehdit unsuru olmayan iklim değişikliğine zihinsel yatırım yapmak çoğu insanın önceliği olmayacaktır (Gifford, Lacroix ve Chen, 2018, s.165).

Bilgisizlik. Değer-Eylem Boşluğu Modelinde aktarıldığı üzere çevre problemleri hakkındaki bilgi eksikliği çevreci davranışlarda bulunmayı engelleyen temel bir nedendir. Gifford (2011, s. 291), iklim değişikliği hakkındaki bilgi eksikliğini üç alt başlık altında detaylı bir biçimde tanımlamıştır. Ona göre problem hakkında bilgi sahibi olmamak ve bir problemin varlığından haberdar olmamak iklim değişikliğiyle mücadeleyi engelleyen ilk nedenlerdir. Bilgisizliğin ikinci bir türünde kişi problem hakkında bilgi sahibidir ancak a) hangi eylemlerde bulunması gerektiğini bilmiyor olabilir, b) bu eylemleri nasıl gerçekleştireceğini bilmiyor olabilir ve c) farklı eylemlerin

sonuçları hakkında bilgi sahibi olmayabilir. Bilgisizliğin üçüncü bir diğer türü, medyadaki karmaşık mesajlardan kaynaklanan bilgisizliktir. Medyada yer alan mesajlardan bazılarının iklim krizini vurgularken, diğer bazılarının böyle bir sorun yokmuş gibi mesajlar vermesi medyayı kullanan bireylerin zihnini bulanıklaştırmaktadır. Probleme dair bilgide netlik olmaması kişilerin çevreci davranışlarda bulunmasını güçleştirecektir. Çevre sorunları hakkındaki bilgi eksikliğinin ilgili sorunlara karşı eylemde bulunmayı azaltıcı etkisi olan temel bir yordayıcı değişken olduğu pek çok çalışma kapsamında doğrulanmıştır (bknz. Gaspar, 2013, s.2966).

Tablo 1: İklim Değişikliğiyle Mücadelede Gifford (2011, s.292) Tarafından Tanımlanan Psikolojik Engeller

Sınırlı biliş (Limited cognition)	<ul style="list-style-type: none"> - Antik beyin (Ancient Brain) - Bilgisizlik (Ignorance) - Çevresel duyarsızlık (Environmental Numbness) - Belirsizlik (Uncertainty) - Yargısal indirgemecilik (Judgemental Discounting) - İyimserlik yanılığı (Optimism Bias) - Algılanan davranışsal kontrol/öz-yeterlilik (Lack of perceived behavioral control)
İdeolojiler (Ideologies)	<ul style="list-style-type: none"> - Dünya görüşleri (Worldviews) - İnsanüstü güçler (Suprahuman powers) - Teknolojik çare (Technosalvation) - Sistemi meşrulaştırma (System justification)
Diğerleriyle karşılaştırmalar (Comparisons with others)	<ul style="list-style-type: none"> - Sosyal karşılaştırmalar (Social comparisons) - Sosyal normlar ve ağlar (Social norms and networks) - Algılanan eşitsizlik (Perceived inequity)
Batık maliyetler (Sunk costs)	<ul style="list-style-type: none"> - Finansal yatırımlar (Financial investments) - Davranışsal devinim (Behavioral momentum) - Değerler, amaçlar ve arzularla çatışma (Conflicting values, goals and aspirations)
İnanmama (Discredence)	<ul style="list-style-type: none"> - Güvensizlik (Mistrust) - Algılanan programsal yetersizlik (Perceived program inadequacy) - İnkâr (Denial) - Tepkisellik (Reactance)
Algılanan riskler (Perceived risks)	<ul style="list-style-type: none"> - İşlevsel (Functional) - Fiziksel (Physical) - Finansal (Financial) - Sosyal (Social) - Psikolojik (Psychological) - Geçici (Temporary)
Sınırlı davranış (Limited behavior)	<ul style="list-style-type: none"> - Tokenizm (Tokenism) - Sekme etkisi (Rebound effect)

Çevresel Duyarsızlık. Çevresel duyarsızlığın açığa çıkmasının iki temel nedeni tanımlanmıştır. Bunlardan ilki, iklimsel değişimle ilgili kişilerin doğrudan bir sorun yaşamıyor oluşudur. İkincisi, medyada sürekli olarak iklim kriziyle ilgili uyarılara maruz kalınması, iklimle ilgili sorunlara duyarsızlaşma açığa çıkarabilir. Sonuçta, çevresel problemlere karşı duyarsızlık neticesinde kişilerin iklim değişikliği ile mücadele için adımlar atması güçleşecektir (Gifford ve diğ., 2018, s. 165).

Belirsizlik. Çevreyle ilgili belirsizliğin çevreci davranışları etkilemesi beklenir. Örneğin, gelecekte hava sıcaklığının kaç derece yükseleceği, denizlerdeki balık seviyesinin ne kadar kaldığı gibi kişi tarafından algılanan ya da gerçek belirsizlik durumları çevreci davranışlarda bulunmaya istekliliği olumsuz yönde etkileyen unsurlardır (de Kwaadsteniet, van Dijk, Wit, De Cremer ve de Rooij, 2007, s.1654; Hine ve Gifford, 1996, s.1002).

Yargısal indirgemecilik. Yargısal indirgemecilik, yakın zamanda iklim krizi gibi çevresel sorunların yaşanmayacağına ya da içinde bulunulan coğrafyada bu tür sorunların görülmeceğine dair inançları ifade etmektedir. 18 farklı ülkeden katılımcılarla gerçekleştirilen bir çalışmada, katılımcıların kendi ülkelerine kıyasla diğer ülkelerdeki çevresel şartların kötüye gideceği inancına daha yüksek düzeyde sahip oldukları bulunmuştur (Gifford ve diğ., 2009, s.5). Uzzell (2000, s.311) tarafından dört farklı ülkede gerçekleştirilen bir çalışmada da benzer sonuçlar elde edilmiştir: Çevresel sorunlar, kişinin kendi ülkesine kıyasla diğer ülkelerde daha yüksek düzeyde algılanmaktadır. Çevresel sorunların ciddi algılanma düzeyi ile bu sorunların kişinin kendi ülkesinden daha uzakta algılanması düzeyi arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Ayrıca bir bölgedeki çevresel sorunların ciddi algılanmasıyla çevresel problemlerle ilgili kişisel sorumluluk hissedilmesi arasında negatif yönde ilişki mevcuttur.

İyimserlik Yanılgısı. İyimserlik yanılgısı, kişisel ya da çevresel risklerin kişiden uzak olduğuna dair bir tür hatalı düşünüş biçimidir. İklim değişikliği özelinde bakıldığında, iklim krizinden kişisel olarak olumsuz yönde etkilenilmeyeceği yönündeki yanılgıdır. Örneğin, farklı çevresel problemler söz konusu olduğunda, diğer kişilerle kıyaslandığında kişinin kendisinin bu problemlerden olumsuz yönde etkileneceği beklentisi daha düşük düzeydedir (Hatfield ve Job, 2001, s.21; Pahl, Harris, Todd ve Rutter, 2005, s.6).

Algılanan Davranışsal Kontrol/Öz-Yeterlilik. İklim değişikliği çevresel bir problem olduğundan dolayı kişiler, bireysel olarak bu problem üzerinde kontrol sahibi olmadığını düşünebilir. Daha açık bir ifadeyle, herhangi bir bireysel davranışın bu denli büyük bir problemi düzeltmeyeceği inancına sahip olunabilir. Özel araç yerine toplu taşımanın tercihi (Heath ve Gifford, 2002, s.2171; Kaiser ve Gutscher, 2003, s.596; Nordfjærn, Şimşekoğlu ve Rundmo, 2014, s.95), geri dönüşüme isteklilik (Huang, Gregoire, Tangney ve Stone, 2011, s.244) gibi çevreci davranışlar üzerinde algılanan davranışsal kontrol güçlü bir yordayıcıdır.

İdeolojiler

Politik görüşler, dini inançlar gibi bazı inanç sistemleri genel insan davranışlarının yanı sıra iklim değişikliğiyle mücadele davranışlarının gerçekleştirilmesini engelleyebilir.

Dünya Görüşleri. Genelde çevreci davranışları, özelde iklim değişikliğiyle mücadele davranışlarını engelleyen temel dünya görüşü kapitalizmdir. Serbest para ekonomisine dayalı kapitalist sistemde ekonomik üretimin temel amacı, kâr etmektir ve toplumsal tüketim talepleri doğrultusunda üretim gerçekleştirilmektedir. Kişisel ihtiyaçların gözetildiği bu sistemde tüketim odaklı oluş ve çevreye verilen zararın ihmali kaçınılmaz olacaktır (Heath ve Gifford, 2006, s.51; Kasser, Kanner, Cohn ve Ryan, 2007, s.65).

İnsanüstü Güçler. Bazı kişiler iklim değişikliğiyle mücadelede herhangi bir eylemde bulunmamaktadır çünkü bu tür problemlerin kontrolünün doğa ana gibi insan üstü güçlerden kaynaklandığına inanmaktadırlar (Gifford ve diğ., 2018, s.167). Burada dini inançların içselleştirilmesi ve dışsallaştırılması ayrımı önemli bir rol oynamaktadır. Dini inancın özüm senerek içselleştirilmesi, çevreci davranışsal eğilimlerin pozitif yordayıcısı iken, diğerlerinin ilgisini çekmek gibi dışsal bir amaç nedeniyle dini inanca sahip olmak çevreci davranışsal eğilimler üzerinde yordayıcı bir etki göstermemektedir (İslam ve Chandrasekaran, 2016, s.25).

Teknolojik Çare. İklim değişikliğiyle mücadeledeki sorumluluğun teknoloji alanında çalışanlara yüklenmesi ve çözümün yalnızca teknolojik gelişmelerde aranması, iklim değişikliğiyle mücadelede önemli bir diğer engeldir.

Sistemi Meşrulaştırma. Toplumdaki mevcut statü ilişkilerinin ve sosyal düzenin sürdürülmesini onaylayıcı temel ideolojilerden birisi, sistemi meşrulaştırıcı inançlardır (Jost ve Hunyady, 2005, s.260). Sistemi meşrulaştırıcı inançlara yüksek düzeyde sahip olan bireylerin çevre problemlerine dair inkâr içinde olmaları beklenir çünkü aksi halde adil bir sistem içinde yaşadıklarına dair inançları tehdit edilecektir. Özellikle konforlu bir yaşam tarzına sahip olan bireyler eğer sistemi yüksek düzeyde meşrulaştırmışsa var olan düzeni değiştirecek adımlar atmaya yanaşmayacaklardır (Gifford ve diğ., 2018, s.166). Genel sistemin ve ekonomik sistemin meşrulaştırılmasındaki artış, çevresel problemlerin inkârını artıran önemli yordayıcılardır (Feygina, Jost ve Goldsmith, 2010, s.332). Bir başka çalışmada genel sistemin meşrulaştırılması arttıkça mevcut toplumsal yiyecek sisteminin meşrulaştırılmasının (yiyecek sisteminin iklim dostu olduğuna ilişkin algının) arttığı ve yiyecek sisteminin meşrulaştırılmasındaki artışa bağlı olarak iklim değişikliğinin inkâr edilme düzeyinin arttığı bulunmuştur (Vainio, Mäkineni ve Paloniemi, 2014, s.518).

Diğerleriyle Karşılaştırmalar

Sosyal bir canlı olarak insan kendisini diğerleriyle ve toplumsal normlarla karşılaştırma eğilimindedir. Bu eğilim çevresel konulara karşı duyarlı ya da duyarsız oluşu da etkilemektedir.

Sosyal Karşılaştırmalar. Özellikle neyin iyi ve doğru olduğuna ilişkin sabit nesnel kriterler söz konusu olmadığında bireylerin kendilerini değerlendirmelerinin temel bir yöntemi, başkalarıyla sosyal karşılaştırmalarda bulunmaktır (Festinger, 1954, s.138). Çevreci davranışların sosyal karşılaştırmalar çerçevesinde incelendiği çalışmalardan birisinde plastik ürün kullanımının diğer kişilere kıyasla kendisinde daha yüksek olduğu bilgisi verilen katılımcıların bu bilgi verilmeyen kontrol koşulundakilerle kıyaslandığında daha düşük düzeyde plastik kullanma niyetine sahip oldukları bulunmuştur (Bruchmann, Chue, Dillon, Lucas, Neumann ve Parque, 2021, s.4). Benzer şekilde bir başka çalışmada, elektrik enerjisi tüketiminin diğerlerinden daha yüksek olduğuna inanan kişilerin enerji tüketimi, daha düşük enerji tükettiğine inanlara kıyasla daha fazla azalmıştır (Callery, Goodwin ve Moncayo, 2021, s.4).

Sosyal Normlar ve Ağlar. Çeşitli durumlar karşısında ne yapılması gerektiği hakkındaki toplumsal bilgilerin -sosyal normların- kişinin davranışları üzerinde etkisi beklenir. Bu normlar özel olarak komşuluk, çalışma yaşamı gibi sosyal ağlar içerisinde de oluşabilir. Çevresel sorunlara ilişkin erken dönemli çalışmalar gözden geçirildiğinde konuya ilişkin iki farklı sosyal norm türü karşımıza çıkmaktadır: Emredici ve

tanımlayıcı normlar. Emredici normlar neyin yapıp yapılmaması gerektiğine ilişkin normlar iken, diğerlerinin ne yaptığına ilişkin normlar tanımlayıcı normlardır (Cialdini, Reno ve Kallgren, 1990, s.1015). Çevreye karşı sorumluluk hakkında söz konusu sosyal normların -özellikle emredici normların- belirgin olması durumunda bireylerin çevreci davranışlarda bulunma eğiliminin arttığını gösteren çalışmalar mevcuttur (Cialdini ve diğ., 1990, 1020; Liu, Verissimo ve Farhidi, 2016, s.34) (detaylı bilgi için bkz. Nolan, 2021, s.121).

Algılanan Eşitsizlik. Algılanan eşitsizlik, bireylerin diğerleriyle gerçekleştirdiği özel bir sosyal karşılaştırmadır. Kişi gerçekleştirdiği çevreci davranışları gözden geçirerek şu düşünceye sahip olabilir: “Ben yapıyorum ancak diğerleri yapmıyor.” Bu düşünce neticesinde bireyin çevreci davranışlarda bulunma eğiliminin azalması beklenir. Bir kaynak açısından kişi ile diğerleri arasında -gerçek ya da algılanan- bir eşitsizlik söz konusu olduğunda karşıdaki kişiyle işbirliği yapmaya isteklilikte azalma olduğunu gösteren deneysel desenli çalışmalar mevcuttur (Aquino, Steisel ve Kay, 1992, s.681; Fung ve Au, 2014, s.14). Dolayısıyla “diğerleriyle eşit şekilde çabalamıyoruz” düşüncesi haksızlığa uğramışlık hissini açığa çıkararak çevreci davranışlarda bulunmayı sürdürmedeki isteği azaltabilir.

Batık Maliyetler

Bireyler maddi ve zamansal yatırımlarına değer verir ve süregelen davranış örüntülerine bağlı gösterir. Bu yatırımlar ve davranış örüntüleri çevreye zararlı olsa da vazgeçmeleri zordur.

Finansal Yatırımlar. Bir projeye maddi yatırım yapan bireyler yatırım yapmayanlarla kıyaslandığında o projenin başarılı olacağına dair daha abartılı bir tahminde bulunma eğilimindedir (Arkes ve Blumer, 1985, s.136). Ayrıca kazanç sağlanacağına garanti olmasa bile bir projeye yatırım yapan bireyler, yatırım yapmayanlara kıyasla projeden daha zor vazgeçme ve yatırımını sürdürme eğilimindedir (Arkes ve Hutzel, 2000, s.302). “Batık maliyet etkisi” olarak adlandırılan bu fenomen, maddi yatırım sağlanan konulardan vazgeçmenin zorluğuna ilişkin bilişsel bir yanılgıyı ifade eder. Özel olarak iklim değişikliği kapsamında finansal yatırımların önemine değinen Gifford (2011, s.294), Festinger’ın (1954) tanımladığı “bilişsel çelişki” kavramına dikkat çekmektedir. Örneğin, bir fosil yakıt hissesine sahip olan bireyin çevreyi korumak adına bu hisseden vazgeçmesi oldukça zordur. Fosil yakıtın zararları hakkında bilgi sahibi olması durumunda bu düşüncesi ile davranışı (yatırım davranışı) arasında çelişki yaşar. Söz konusu çelişkiyi giderebilmek adına davranışını değiştirmesi yerine çevre sorunları hakkındaki düşüncesini değiştirmesi daha olası olacaktır. Bu durumda kişi, fosil yakıtların çevreye verdiği zararın abartıldığı gibi bir sonuca varabilir.

Davranışsal Devininim. Bireylerin tekrarlayan davranışları ve alışkanlıkları çevre dostu eylemleri gerçekleştirmelerinin önündeki temel engellerden birisi olarak kabul edilebilir. Bu düşünce ile tutarlı biçimde alandaki çalışmalar göstermektedir ki geri dönüşüm, enerji tasarrufu gibi iklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesini engelleyen unsurlardan birisi, çevre yanlısı olmayan alışkanlıklara bağlılık düzeyidir (Barr, Gilg ve Ford, 2005, s.1429; Staats, Harland ve Wilke, 2004, s.358).

Değerler, Amaçlar ve Arzularda Çatışma. Bireylerin sahip olduğu değerlerin, arzuların ve amaçların bir kısmı çevre yanlısı olabileceği gibi, bir kısmı çevreye zarar verici nitelikte olabilir. Örneğin, kişinin çevreci tutumları daha büyük bir arabaya sahip olma

isteği ile çatışabilir. Alturistik ve çevre odaklı değerlerin benimsenmesi arttıkça çevresel sorunlara karşı farkındalık artarken, kişisel çıkar odaklı değerler arttıkça farkındalık azalmaktadır (De Groot ve Steg, 2007, s.326; Nordlund ve Garvill, 2002, s.750). İki değer grubu arasındaki çatışmanın çevreci davranışların gerçekleştirilmesine karşı istekliliğe yönelik olumsuz bir etki göstermesi beklenir (Steg, Bolderdijk, Keizer ve Perlaviciute, 2014, s.105).

İnanmama

Çevresel sorunlarla ilgilenen uzmanlara ve yetkililere karşı güvensizlik hali, bu kişilerce sunulan çevre hakkındaki önerilerin göz ardı edilmesine neden olacaktır.

Güvensizlik. Genel olarak siyasetçilere ve/veya bilim insanlarına karşı güvensizlik, onların çevreye dair yönergelerinin ve ortaya koydukları çalışma bulgularının benimsenmesini güçleştirecektir (Opotow ve Weiss, 2000, s.476). Uzmanlara ve yetkililere karşı güvensizliğin iklim değişikliğine karşı duyarlı oluş ile negatif ilişkili olduğu bir meta-analiz çalışmasının sonuçlarında görülmektedir (Fage-Butler, Ledderer ve Nielsen, 2022, s.840).

Algılanan Programsal Yetersizlik. İklim değişikliğiyle mücadele kapsamında çevre yanlısı ve sürdürülebilir davranışları teşvik edici pek çok program, politika belirleyiciler tarafından yürürlüğe koyulabilir. Ancak bu programların pek çoğu gönüllülük esasına dayandığından gerçekleştirilen çevre yanlısı davranışın kişiye yarar sağlayan somut bir karşılığı genellikle söz konusu olmamaktadır. Dolayısıyla çoğu kişi tarafından bu tür programların katılım sağlamak için yeterince iyi olmadığı sonucuna varılabilir (Gifford ve diğ., 2018, s. 168).

İnkâr. İklim değişikliğine ilişkin iki farklı inkâr söz konusu olabilir: 1) iklim değişikliğinin var olduğu gerçeğinin inkârı, 2) öznel davranışların iklim değişikliği üzerinde etkisi olacağına dair inkâr. Özellikle katı bilişsel inançlarla karakterize olan toplumsal gruplar arasındaki eşitliğe karşıt ideolojilerin benimsenmesi, iklim değişikliğinin varlığına yönelik inkârı artırıcı etki gösteren önemli bir yordayıcıdır (Häkkinen ve Akrami, 2014, s.65; McCright ve Dunlap, 2011, s.1169).

Tepkisellik. Bazı bireyler politika belirleyicilerin getirdiği sınırlandırmaları özgürlüklerine yönelik bir tehdit olarak algılayabilir. Bu nedenle iklim değişikliğiyle mücadeleye dair politikalara karşı tepkiselliğin oluşması ve hatta çevreye zarar verici davranışların açığa çıkması söz konusu olabilir. İklim krizinin var olduğuna dair tutarlı bilimsel kanıtların bireylere sunulması ile iklim değişikliğine yönelik psikolojik tepkisellik arasındaki ilişkilerin deneysel desenle incelendiği çalışmalar Rode, Dent ve Ditto (2022, s.62) tarafından meta-analize tabi tutulmuştur. Bu çalışmanın sonuçlarına göre sosyal gruplar arasındaki eşitliğe karşıt ideolojiye sahip bireylerde tutarlı bilimsel kanıtlara maruz kalmanın tepkiselliği artırıcı bir etkisi olduğu bulgulanmıştır.

Algılanan Riskler

İnsan bir davranışı gerçekleştirmeden önce davranışının sonuçlarına ilişkin olası riskleri hesaplama eğilimindedir. Gifford (2011, s.296) özel olarak iklim yanlısı davranışlara ilişkin altı riskten bahsetmiştir. Bunlardan ilki olan işlevsel riskte söz konusu davranışın işlevselliği sorgulanır. "Benzinli bir araçtan elektrikli araca geçiş benim için işlevsel olur mu?" sorusu bu riske örnek verilebilir. Fiziksel riskte sağlık açısından kâr-zarar

hesaplaması söz konusudur. Aynı örnek üzerinden devam edecek olursak, bu araç kazaya dayanıklı mı gibi bir soru fiziksel risk hesabına örnek verilebilir. Finansal riskte ise maddi açıdan maliyet hesaplanır. Sosyal risk hesabında kararlarımızın diğerleri tarafından ne ölçüde destekleneceği analiz edilir. Psikolojik riskte verilen karardan dolayı diğerleri tarafından alay edilme, eleştirilme, dışlanma gibi riskler hesaplanır. Son olarak, verilen kararın istenilen sonucu sağlayıp sağlamayacağına ve zaman kaybı olup olmayacağına ilişkin değerlendirme geçici risk değerlendirmesi anlamına gelir.

Sınırlı Davranış

Çevre yanlısı çok fazla sayıda davranışın gerçekleştirilmesi mümkün iken, genellikle daha azı gerçekleştirilir. Bu durumun nedenlerine ilişkin iki temel bilişsel unsurdan bahsetmek mümkündür.

Tokenizm. İklim değişikliği bağlamında tokenizm, iklim değişikliğiyle mücadelede ufak da olsa bir eylemde bulunulmasının psikolojik olarak “üstüme düşeni yaptım” algısına neden olması ve daha fazla eylemde bulunulmaması anlamına gelir (Gifford ve diğ., 2018, s.169).

Sekme Etkisi. İklim değişikliği ile mücadeleyi destekleyici bir davranışın ardından çevreye zarar veren davranışların açığa çıkması, sekme etkisine karşılık gelir. Yakıt tasarrufu sağlayan bir aracın tercih edilmesinin sonrasında bu aracı kullanma isteğindeki artış ve dolayısıyla çevreye yönelik pozitif etkinin negatife dönmesi sekme etkisine örnek verilebilir. Sekme etkisi ağırlıklı olarak taşıt tercihi kapsamında incelenmiştir. Bir meta-analiz çalışmasının sonuçlarına göre, sahip olunan aracın yakıt tasarrufu sağlama düzeyi ile aracın trafikte kullanılma düzeyi arasında pozitif yönde bir ilişki mevcuttur (Dimitropoulos, Oueslati ve Sintek, 2018, s.170).

Gifford’un Tanımladığı Psikolojik Engellerin İncelendiği Çalışmalar

İklim değişikliğiyle mücadelede Gifford’un (2011) tanımladığı psikolojik engellerin faktöriyel yapısı, Lacroix, Gifford ve Chen (2019, s.12) tarafından gerçekleştirilen bir dizi çalışma kapsamında incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda beş temel boyut elde edilmiştir: Değişimin gereksiz görülmesi, çatışan amaçlar ve arzular, kişiler arası ilişkiler, bilgi eksikliği ve tokenizm. Gifford (2011) tarafından tanımlanan bazı alt engel türleri ilgili çalışmada temel boyutlar altında birlikte gruplanmıştır. Diğerleriyle karşılaştırmalar ve algılanan risklerden sosyal ve psikolojik riskler, kişiler arası ilişkiler boyutuna yüklenmiştir. Batık maliyetler ve diğer algılanan risklerden bazı maddeler çatışan amaçlar ve arzular boyutunda yer almıştır. Sınırlı biliş ve algılanan risklerden bir madde, bilgi eksikliği boyutunda yer almıştır. İdeolojiler ve bazı inanmama maddeleri, değişimin gereksiz görülmesi boyutuna yüklenmiştir. Son olarak, sınırlı davranış ile yine inanmama maddelerinden bazıları tokenizm boyutunda yer almıştır. Sonuçta, Gifford’un (2011) tanımladığı tüm psikolojik engellere ilişkin yapı geçerliliği doğrulanarak iklim değişikliğiyle mücadele edilmesinin önündeki psikolojik engellere ilişkin beş boyutlu bir ölçüm aracı elde edilmiştir.

Lacroix, Gifford ve Chen (2019, s.12) tarafından geliştirilen psikolojik engeller ölçeği kullanılarak gerçekleştirilen görgül çalışmaların sayısının henüz oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların birisinde, psikolojik engellerin iklim yanlısı tutum ile davranışlar arasındaki ilişkide düzenleyici etkisi olacağına ilişkin hipotezler Vieira, Castro ve Souza (2023, s.11) tarafından Portekizli yetişkin örneklemeyle gerçekleştirilen

bir çalışma kapsamında incelenmiştir. Çalışmada çeşitli iklim yanlısı davranışların gerçekleştirilme sıklığı ayrı ayrı ölçümlenmiştir ve bu davranışların yer aldığı kategoriler şu şekildedir; iklim yanlısı ulaşım tercihi, hayvansal ürün tüketiminin azaltılması, su tasarrufu, enerji tasarrufu, bilinçli atık oluşturma ve geri dönüşümlü ürün kullanımı. Çalışmanın sonucunda iklim yanlısı tutumlar ile iklim yanlısı davranışların her birisi arasında (özel araç kullanımının kısıtlanması davranışı haricinde) orta düzeyde pozitif ilişkiler elde edilmiştir. Psikolojik engellerin düzenleyici etkisinin sınanması amacıyla bu engeller tek bir boyut altında birleştirilmiştir. Tutum ve davranışların birçoğu arasındaki ilişkide psikolojik engellerin düzenleyici etkisi elde edilmiştir. Düzenleyici etkinin elde edilmediği davranışlar; özel araç kullanımının kısıtlanması ve uçak kullanımının azaltılmasıdır. Buna göre, psikolojik engellere daha yüksek düzeyde sahip olan bireylerle kıyaslandığında psikolojik engellere daha düşük düzeyde sahip olanlardaki tutum ve davranış ilişkisi daha güçlüdür. Psikolojik engellerin düzenleyici etkisinin bazı davranışlar (bazı ulaşım davranışları) için elde edilmemiş oluşu bu davranışların değişime karşı oldukça dirençli olmasından kaynaklanıyor olabileceği şeklinde açıklanmıştır. Diğer bir deyişle, iklim yanlısı tutumların bazı davranışlar üzerindeki yordayıcı etkisini açıklamada psikolojik engellerin ortadan kaldırılması yeterli olmamaktadır.

Slovakyalı yetişkin katılımcılarla gerçekleştirilen bir başka çalışmada çevresel değerlerin benimsenmesi ile çevre yanlısı davranışlar arasındaki ilişkide psikolojik engellerin aracı etkisi incelenmiştir (Sobotová, Šrol ve Adamus, 2024, s.16). Çevre yanlısı davranışların ölçümünde yukarıda aktarılan Vieira ve arkadaşlarının (2023) çalışmasındaki benzer davranışların ölçümü gerçekleştirilmiştir. Vieira ve arkadaşlarının (2023) çalışmasından farklı olarak psikolojik engellerin düzenleyici etkisi yerine aracı etkisi olacağı önerilmiştir ve her birisinin aracı etkisi ayrı ayrı sınanmıştır. İkincisi, ne sıklıkta gerçekleştirildiği ölçümlenen çeşitli iklim yanlısı davranışların analizinde her bir davranış için hem ayrı ayrı analizler gerçekleştirilmiştir hem de bu davranışların hepsi bir boyut altında toplanarak analizler gerçekleştirilmiştir. Üçüncüsü, gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda Lacroix ve arkadaşlarının (2019, s.12) çalışmasında elde edilen boyutlardan değişimin gereksiz görülmesi, çatışan amaçlar ve arzular, kişiler arası ilişkiler ve tokenizm boyutları elde edilmiştir. Bu boyutların yanı sıra ayrıca bilgisizlik (ignorance), teknolojik çare (technosalvation) ve kadercilik (fatalism) ayrı birer boyut olarak elde edilmiştir. Çalışmanın sonucunda çevre yanlısı değerler ile davranışlar arasındaki ilişkide psikolojik engellerin aracı etkisinin davranışlar özelinde farklılaştığı bulunmuştur. Fransa'daki yetişkinlerle gerçekleştirilen bir başka çalışmada da benzer bulgular elde edilmiştir (Bosone, Chaurand ve Chevrier, 2022, s.319). İlgili çalışmada ayrıca iklim yanlısı psikolojik engeller ölçeğinin beş faktörünün yanı sıra altıncı bir boyut olan "dışsal nedenlere sorumluluk atfetme" faktörü elde edilmiştir. Farklı davranışlar üzerinde farklı psikolojik engellerin yordayıcı etkisi saptanmıştır. Değişimin gereksiz görülmesi ve tokenizm, belirli gıda ürünlerini ve ulaşım seçeneklerini değiştirme niyeti üzerinde önemli bir etki göstermiştir. Çatışan amaçlar ve arzular, bireylerin organik ürünler, yerel ve mevsimsel gıdalar satın alma ve daha sürdürülebilir ulaşım yöntemleri kullanma niyetlerinin en güçlü belirleyicisi olmuştur. Bilgi Eksikliği ve kişilerarası ilişkiler, çevreye duyarlı ulaşım türlerinin kullanımını artırma niyeti üzerinde etki göstermiştir.

Mevcut başlıkta şimdiye dek aktarılan bulgular bir arada değerlendirdiğinde, psikolojik engellerin iklim yanlısı davranışlar üzerindeki doğrudan yordayıcı etkisinden ve de tutumlar ile davranışlar arasındaki aracı etkisinden ziyade bu iki değişken arasındaki ilişkide düzenleyici bir etkisi olduğu açıklaması daha makul gözükmektedir. Buna göre, iklim yanlısı tutumlar gibi kişisel bilişler ile davranışlar arasındaki ilişki psikolojik engeller aracılığıyla açığa çıkmak yerine psikolojik engellerin bu ilişkinin gücü üzerinde (düzenleyici) bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Alandaki bir diğer çalışmada, bilinçli farkındalık ve huşu duygusu ile iklim yanlısı davranışlara ilişkin eylemsizlik arasındaki ilişkilerde Lacroix ve arkadaşlarının (2019) saptadığı psikolojik engellerin aracı etkisi incelenmiştir (Wang, Geng ve Casallas, 2022, s.5). Psikolojik engeller ayrı ayrı değil bir bütün olarak tek bir faktör altında aracılık analizine tabi tutulmuştur. Çalışmanın sonucuna göre beklenildiği üzere bilinçli farkındalık ve huşu duygusu arttıkça psikolojik engellere sahip olma düzeyi azalmıştır ve bu azalmaya bağlı olarak iklim yanlısı davranışlara ilişkin eylemsizlikte azalma meydana gelmiştir. Söz konusu çalışmanın hipotezleri ve analiz yöntemi yukarıda aktarılan diğer çalışmalarından oldukça farklıdır. Bu çalışmada hem psikolojik engeller tek bir yapı olarak incelenmiştir hem de farklı davranışların ayrı ayrı ölçümü yerine iklim yanlısı davranışlara karşı eylemsizlik düzeyi ölçümlenmiştir. Dolayısıyla psikolojik engellerin tek bir boyut olarak incelenmesi ve özgül davranışlar yerine genel bir davranışsal örüntüye odaklanması durumunda psikolojik engellerin davranışlar üzerindeki yordayıcı etkisinden ve tutumlar ile davranışlar arasındaki aracı etkisinden söz etmek mümkün gözükmektedir.

Son olarak, Desrochers ve Zelenski (2023, s.25043) tarafından Kanada'daki yetişkin bireylerle gerçekleştirilen çalışmada erkeklerin kadınlara kıyasla çevre yanlısı davranışları daha düşük düzeyde gerçekleştirdiği ve psikolojik engellere daha yüksek düzeyde sahip olduğu bulgulanmıştır. Ayrıca araştırmacılara göre erkeklerin çevreci davranışları "kadınsı" algılaması nedeniyle çevre yanlısı davranışları daha az gerçekleştirdiği ve bu unsurun erkeklere ilişkin özel bir psikolojik engel olduğu belirtilmiştir.

Sonuç

İklim değişikliğine ilişkin tutumlar ile iklim yanlısı davranışlar arasındaki ilişkiyi engelleyen unsurlar Gifford (2011, s. 292) tarafından sistematik bir biçimde ele alınmıştır. Lacroix ve arkadaşlarının (2019, s.12) çalışmasında söz konusu psikolojik engellere ilişkin beş faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Söz konusu boyutlar şu şekildedir; değişimin gereksiz görülmesi, çatışan amaçlar ve arzular, kişiler arası ilişkiler, bilgi eksikliği ve tokenizm. Elde edilen bu psikolojik engellerin iklim yanlısı davranışlarla ilişkisi az sayıda çalışma kapsamında sınanmıştır (Bosone vd., 2022, s.319; Desrochers ve Zelenski, 2023, s.25043; Sobotová vd., 2024, s.16; Wang vd., 2022, s.5; Vieira vd., 2023, s.11). Psikolojik engellerle iklim yanlısı davranışlar arasındaki ilişkiye dair detaylı bir kavrayış sağlanması adına literatürdeki ilgili çalışmaların bulguları yeterli değildir. Dolayısıyla iklim yanlısı tutumlar ve davranışlar arasındaki ilişkide psikolojik engellerin aracı mı yoksa düzenleyici mi etkisi olduğu sorusu net bir şekilde yanıtlanamamaktadır.

Beş psikolojik engelin ayrı boyutlar olarak ele alındığı ve farklı iklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesi sıklığının incelendiği bazı çalışmaların bulgularına göre

incelenen iklim yanlısı davranışın ne olduğuna bağlı olarak psikolojik engellerin ilgili davranış üzerindeki yordayıcı etkileri farklılaşmaktadır (Bosone vd., 2023, s.11; Chaurand ve Chevrier, 2022, s.319; Sobotová vd., 2024: 16). Dolayısıyla psikolojik engellerin iklim yanlısı davranışlar üzerindeki yordayıcı etkisini kestirmek güçtür. Gelecekteki çalışmalarda en önemli iklim yanlısı davranışların belirlenmesi ve psikolojik engellerin bu davranışlar üzerindeki yordayıcı etkisinin farklı çalışmalar kapsamında sistematik bir biçimde incelenmesi gerekli gözükmektedir. Böyle bir inceleme sayesinde, mücadele edilen davranış özelindeki psikolojik engellere odaklanılarak müdahale çalışmalarının gerçekleştirilmesi mümkün olacaktır. Bir başka çalışmada iklim yanlısı tutumlar ve davranışlar arasındaki ilişkide psikolojik engellerin düzenleyici etkisi incelenmiştir (Vieira vd., 2023, s.11). İlgili çalışmanın bulguları diğer çalışmalardan daha anlamlı sonuçlar üretmiştir. Tüm bu çalışmaları bulguları karşılaştırılarak değerlendirildiğinde, iklim yanlısı tutumlar ve davranışlar arasındaki ilişkiye psikolojik engellerin aracılık etmediği, bunun yerine bu ilişkinin gücünü etkileme ihtimalinin daha olası olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Buna göre, psikolojik engellere yüksek düzeyde sahip olanlarla kıyaslandığında düşük düzeyde sahip olan bireylerde tutum ve davranış ilişkisinin gücü daha kuvvetli olmaktadır.

Gerçekleştirilen bir diğer çalışmada psikolojik engeller tek bir boyut olarak ele alınmıştır ve ayrı ayrı davranışlar yerine iklim yanlısı davranışlara ilişkin eylemsizlik genel bir davranış biçimi olarak ölçümlenmiştir (Wang vd., 2022, s.5). Bu çalışmanın bulgularına göre bilinçli farkındalık gibi olumlu kişisel değişkenlerdeki artış psikolojik engellere sahip olmayı azaltmıştır ve bu azalmaya bağlı olarak eylemsizlik azalmıştır. Böylece kişisel değişkenler ile iklim yanlısı davranışlar arasındaki ilişkide psikolojik engellerin aracı etkisi elde edilmiştir. Sonuçta, hem psikolojik engellerin hem de iklim yanlısı davranışların bir bütün olarak (tek boyutta) analiz edildiği durumda psikolojik engellerin aracı etkisi söz konusudur. Diğer yandan, psikolojik engellerin düzenleyici etkisinin incelendiği çalışmada da psikolojik engeller tek bir boyut altında analize tabi tutulmuştur ve tutum ile birçok davranış arasında düzenleyici etkisi olduğu görülmüştür (Vieira vd., 2023, s.11). İlgili bulgulardan hareketle, psikolojik engellerin ayrı ayrı incelenmesi yerine tek boyutlu bir yapı olarak incelendiği durumda anlamlı sonuçlar elde edilmesi olasılığı daha yüksek gözükmektedir. İklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesine yönelik psikolojik engellerin aracı ve düzenleyici etkisinin hangi durumlarda açığa çıktığının gelecekteki çalışmalarda detaylı bir şekilde incelenmesi gerekli gözükmektedir.

Alandaki çalışmaların işaret ettiği aydınlatılması gereken bir diğer nokta psikolojik engellerin beş faktörlü yapısının geçerliğidir. Çalışmaların birisinde ek bir altıncı faktör daha elde edilirken (Bosone vd., 2022, s.319), bir başka çalışmada beş faktörlü yapı yerine yedi faktör elde edilmiştir (Sobotová vd., 2024, s.16). Desrochers ve Zelenski (2023, s.25043) tarafından gerçekleştirilmiş bir çalışmada ise çevreci davranışların “kadını” olarak değerlendirilmesinin erkeklere özgü ek bir psikolojik engel olabileceği ortaya koyulmuştur. Aktarılan çalışmalardaki örneklemelerin farklı ülkelerden oluşu göz önünde bulundurulduğunda, psikolojik engeller ölçeğinin kültürel farklılıklara duyarlı olması mümkün gözükmektedir. Psikolojik engellerin faktöriyel yapısının farklı kültürlerden bireylerle incelenmesi ve evrensel geçerliğinin sorgulanması dikkate değer bir konudur.

Özetle, iklim değişikliğine yönelik tutumlar ile davranışlar arasındaki ilişkide psikolojik engellerin aracı ve düzenleyici rolünün sistematik bir biçimde incelenmesi ve de psikolojik engellerin öncüllerinin saptanması alanyazına önemli katkılar sunacaktır. İklim değişikliğiyle mücadeledeki psikolojik engellerin aşılması için yapılması gerekenlerin görgül çalışmalar kapsamında belirlenmesi, iklim değişikliği ile mücadele etmek için atılması gereken bir sonraki adımdır. Ancak bu incelemelerin öncesinde iklim yanlısı davranışların gerçekleştirilmesine yönelik psikolojik engellere ilişkin geliştirilmiş ölçüm aracının kültürler arası bakış açısıyla incelenmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

Agrawal, A. (2011). Effect of global warming on climate change, flora and fauna. *Journal of Ecophysiology and Occupational Health*, 11, 161-174.

Aquino, K., Steisel, V. ve Kay, A. (1992). The effects of resource distribution, voice, and decision framing on the provision of public goods. *Journal of Conflict Resolution*, 36(4), 665-687.

Arkes, H. R. ve Blumer, C. (1985). The psychology of sunk cost. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 35(1), 124-140.

Arkes, H. R. ve Hutzell, L. (2000). The role of probability of success estimates in the sunk cost effect. *Journal of Behavioral Decision Making*, 13(3), 295-306.

Barr, S. (2006). Environmental action in the home: investigating the 'value-action' gap. *Geography*, 91(1), 43-54.

Barr, S., Gilg, A. W. ve Ford, N. (2005). The household energy gap: examining the divide between habitual-and purchase-related conservation behaviours. *Energy Policy*, 33(11), 1425-1444.

Blake, J. (1999). Overcoming the 'value-action gap' in environmental policy: Tensions between national policy and local experience. *Local Environment*, 4(3), 257-278.

Bosone, L., Chaurand, N. ve Chevrier, M. (2022). To change or not to change? Perceived psychological barriers to individuals' behavioural changes in favour of biodiversity conservation. *Ecosystems and People*, 18(1), 315-328.

Brayshay, M., Rob, K. ve Nigel, T. (2009). Capitalism and division of labor. *International Encyclopedia of Human Geography (IEHG)*, 1, 390-400.

Bruchmann, K., Chue, S. M., Dillon, K., Lucas, J. K., Neumann, K. ve Parque, C. (2021). Social Comparison Information Influences Intentions to Reduce Single-Use Plastic Water Bottle Consumption. *Frontiers in Psychology*, 12, 1-7.

Burke, E. E. ve Roe, G. H. (2014). The absence of memory in the climatic forcing of glaciers. *Climate Dynamics*, 42, 1335-1346.

Callery, P. J., Goodwin, C. C. ve Moncayo, D. (2021). Norm proximity and optimal social comparisons for energy conservation behavior. *Journal of Environmental Management*, 296, 1-8.

Chung, S. S. ve Leung, M. M. Y. (2007). The value-action gap in waste recycling: the case of undergraduates in Hong Kong. *Environmental Management*, 40(4), 603-612.

Cialdini, R. B., Reno, R. R. ve Kallgren, C. A. (1990). A focus theory of normative conduct: Recycling the concept of norms to reduce littering in public places. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(6), 1015-1026.

De Groot, J. I. ve Steg, L. (2007). Value orientations and environmental beliefs in five countries: Validity of an instrument to measure egoistic, altruistic and biospheric value orientations. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 38(3), 318-332.

de Kwaadsteniet, E. W., van Dijk, E., Wit, A., De Cremer, D. ve de Rooij, M. (2007). Justifying decisions in social dilemmas: Justification pressures and tacit coordination under environmental uncertainty. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(12), 1648-1660.

Desrochers, J. E. ve Zelenski, J. M. (2023). Why are males not doing these environmental behaviors?: Exploring males' psychological barriers to environmental action. *Current Psychology*, 42(29), 25042-25060.

Dimitropoulos, A., Oueslati, W. ve Sintek, C. (2018). The rebound effect in road transport: A meta-analysis of empirical studies. *Energy Economics*, 75, 163-179.

Fage-Butler, A., Ledderer, L. ve Nielsen, K. H. (2022). Public trust and mistrust of climate science: A meta-narrative review. *Public Understanding of Science*, 09636625221110028.

Fang, W. T., Huang, M. H., Cheng, B. Y., Chiu, R. J., Chiang, Y. T., Hsu, C. W. ve Ng, E. (2021). Applying a comprehensive action determination model to examine the recycling behavior of taipei city residents. *Sustainability*, 13(2), 1-18.

Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7(2), 117-140.

Feygina, I., Jost, J. T. ve Goldsmith, R. E. (2010). System justification, the denial of global warming, and the possibility of "system-sanctioned change". *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(3), 326-338.

Fung, J. M. ve Au, W. T. (2014). Effect of inequality on cooperation: Heterogeneity and hegemony in public goods dilemma. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 123(1), 9-22.

Gaspar, R. (2013). Understanding the reasons for behavioral failure: A process view of psychosocial barriers and constraints to pro-ecological behavior. *Sustainability*, 5(7), 2960-2975.

Ghadge, A., Wurtmann, H. ve Seuring, S. (2020). Managing climate change risks in global supply chains: a review and research agenda. *International Journal of Production Research*, 58(1), 44-64.

Gifford, R. (2011). The dragons of inaction: psychological barriers that limit climate change mitigation and adaptation. *American Psychologist*, 66(4), 290-302.

Gifford, R., Lacroix, K. ve Chen, A. (2018). Understanding responses to climate change: Psychological barriers to mitigation and a new theory of behavioral choice. S. Clayton, C. Manning (Eds.), In *Psychology and climate change* (pp. 161-183). Academic Press.

Gifford, R., Scannell, L., Kormos, C., Smolova, L., Biel, A., Boncu, S., ... & Uzzell, D. (2009). Temporal pessimism and spatial optimism in environmental assessments: An 18-nation study. *Journal of Environmental Psychology*, 29(1), 1-12.

Häkkinen, K. ve Akrami, N. (2014). Ideology and climate change denial. *Personality and Individual Differences*, 70, 62-65.

- Hatfield, J. ve Job, R. S. (2001). Optimism bias about environmental degradation: The role of the range of impact of precautions. *Journal of Environmental Psychology*, 21(1), 17-30.
- Heath, Y. ve Gifford, R. (2002). Extending the theory of planned behavior: Predicting the use of public transportation. *Journal of Applied Social Psychology*, 32(10), 2154-2189.
- Hine, D. W. ve Gifford, R. (1996). Individual restraint and group efficiency in commons dilemmas: The effects of two types of environmental uncertainty. *Journal of Applied Social Psychology*, 26(11), 993-1009.
- Holland, G. ve Bruyère, C. L. (2014). Recent intense hurricane response to global climate change. *Climate Dynamics*, 42, 617-627.
- Huang, E., Gregoire, M. B., Tangney, C. ve Stone, M. K. (2011). Sustainability in hospital foodservice. *Journal of Foodservice Business Research*, 14(3), 241-255.
- Islam, T. ve Chandrasekaran, U. (2016). Religiosity and ecologically conscious consumption behaviour. *Asian Journal of Business Research*, 5(2), 18-30.
- Jost, J. T. ve Hunyady, O. (2005). Antecedents and consequences of system-justifying ideologies. *Current Directions in Psychological Science*, 14(5), 260-265.
- Kaiser, F. G. ve Gutscher, H. (2003). The proposition of a general version of the theory of planned behavior: Predicting ecological behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(3), 586-603.
- Kasser, T., Kanner, A. D., Cohn, S. ve Ryan, R. M. (2007). Psychology and American corporate capitalism: Further reflections and future directions. *Psychological Inquiry*, 18(1), 60-71.
- Kay, A. L., Davies, H. N., Bell, V. A. ve Jones, R. G. (2009). Comparison of uncertainty sources for climate change impacts: flood frequency in England. *Climatic Change*, 92(1), 41-63.
- Kleemann, S., O’Riordan, T. ve Jaeger, C. C. (2001). The psychology of denial concerning climate mitigation measures: evidence from Swiss focus groups. *Global Environmental Change*, 11(2), 107-117.
- Klößner, C. A. (2013). A comprehensive model of the psychology of environmental behaviour—A meta-analysis. *Global Environmental Change*, 23(5), 1028-1038.
- Klößner, C. A. ve Blöbaum, A. (2010). A comprehensive action determination model: Toward a broader understanding of ecological behaviour using the example of travel mode choice. *Journal of Environmental Psychology*, 30(4), 574-586.
- Klößner, C. A. ve Oppedal, I. O. (2011). General vs. domain specific recycling behaviour—Applying a multilevel comprehensive action determination model to recycling in Norwegian student homes. *Resources, Conservation and Recycling*, 55(4), 463-471.
- Kollmuss, A. ve Agyeman, J. (2002). Mind the gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?. *Environmental Education Research*, 8(3), 239-260.

- Kuiper, J. J., Janse, J. H., Teurlinx, S., Verhoeven, J. T. ve Alkemade, R. (2014). The impact of river regulation on the biodiversity intactness of floodplain wetlands. *Wetlands Ecology and Management*, 22, 647-658.
- Lacroix, K., Gifford, R. ve Chen, A. (2019). Developing and validating the Dragons of Inaction Psychological Barriers (DIPB) scale. *Journal of Environmental Psychology*, 63, 9-18.
- Liu, Y., Veríssimo, D. ve Farhidi, F. (2016). Using social norm to promote energy conservation in a public building. *Energy and Buildings*, 133, 32-36.
- Lorenzoni, I., Nicholson-Cole, S. ve Whitmarsh, L. (2007). Barriers perceived to engaging with climate change among the UK public and their policy implications. *Global Environmental Change*, 17(3-4), 445-459.
- Maclean, I. M. ve Wilson, R. J. (2011). Recent ecological responses to climate change support predictions of high extinction risk. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(30), 12337-12342.
- Maggini, R., Lehmann, A., Kéry, M., Schmid, H., Beniston, M., Jenni, L. ve Zbinden, N. (2011). Are Swiss birds tracking climate change?: Detecting elevational shifts using response curve shapes. *Ecological Modelling*, 222(1), 21-32.
- Maniates, M. F. (2001). Individualization: Plant a tree, buy a bike, save the world?. *Global Environmental Politics*, 1(3), 31-52.
- McCright, A. M. ve Dunlap, R. E. (2011). Cool dudes: The denial of climate change among conservative white males in the United States. *Global Environmental Change*, 21(4), 1163-1172.
- Nema, P., Nema, S. ve Roy, P. (2012). An overview of global climate changing in current scenario and mitigation action. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(4), 2329-2336.
- Nolan, J. M. (2021). Social norm interventions as a tool for pro-climate change. *Current Opinion in Psychology*, 42, 120-125.
- Nordfjærn, T., Şimşekoğlu, Ö. ve Rundmo, T. (2014). The role of deliberate planning, car habit and resistance to change in public transportation mode use. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 27, 90-98.
- Nordlund, A. M. ve Garvill, J. (2002). Value structures behind proenvironmental behavior. *Environment and Behavior*, 34(6), 740-756.
- Obradovich, N. ve Guenther, S. M. (2016). Collective responsibility amplifies mitigation behaviors. *Climatic Change*, 137, 307-319.
- Ofstad, S. P., Tobolova, M., Nayum, A. ve Klöckner, C. A. (2017). Understanding the mechanisms behind changing people's recycling behavior at work by applying a comprehensive action determination model. *Sustainability*, 9(2), 1-17.
- Opatow, S. ve Weiss, L. (2000). New ways of thinking about environmentalism: Denial and the process of moral exclusion in environmental conflict. *Journal of Social Issues*, 56(3), 475-490.

- Pahl, S., Harris, P. R., Todd, H. A. ve Rutter, D. R. (2005). Comparative optimism for environmental risks. *Journal of Environmental Psychology*, 25(1), 1-11.
- Rode, J. B., Dent, A. L. ve Ditto, P. H. (2022). Climate change consensus messages may cause reactance in conservatives, but there is no meta-analytic evidence that they backfire. *Environmental Communication*, 1-7.
- Schmitt, M. T., Neufeld, S. D., Mackay, C. M. ve Dys-Steenbergen, O. (2020). The perils of explaining climate inaction in terms of psychological barriers. *Journal of Social Issues*, 76(1), 123-135.
- Sobotová, B., Šrol, J. ve Adamus, M. (2024). Dragons in action: Psychological barriers as mediators of the relationship between environmental value orientation and pro-environmental behaviour. *PsyArXiv*, 1-32.
- Sohrabi, C., Franchi, T., Mathew, G., Kerwan, A., Nicola, M., Griffin, M., ... ve Agha, R. (2021). PRISMA 2020 statement: what's new and the importance of reporting guidelines. *International Journal of Surgery*, 88, 1-4.
- Staats, H., Harland, P. ve Wilke, H. A. (2004). Effecting durable change: A team approach to improve environmental behavior in the household. *Environment and Behavior*, 36(3), 341-367.
- Steg, L., Bolderdijk, J. W., Keizer, K. ve Perlaviciute, G. (2014). An integrated framework for encouraging pro-environmental behaviour: The role of values, situational factors and goals. *Journal of Environmental Psychology*, 38, 104-115.
- Tam, K. P. ve Chan, H. W. (2023). Conspiracy theories and climate change: A systematic review. *Journal of Environmental Psychology*, 91, 1-15.
- Uzzell, D. L. (2000). The psycho-spatial dimension of global environmental problems. *Journal of Environmental Psychology*, 20(4), 307-318.
- Wang, C., Geng, L. ve Casallas, J. D. R. (2022). Mindfulness to climate change inaction: The role of awe, "Dragons of inaction" psychological barriers and nature connectedness. *Journal of Environmental Psychology*, 84, 1-10.
- Webb, J. (2012). Climate change and society: The chimera of behaviour change technologies. *Sociology*, 46(1), 109-125.
- Vainio, A., Mäkineniemi, J. P. ve Paloniemi, R. (2014). System justification and the perception of food risks. *Group Processes & Intergroup Relations*, 17(4), 509-523.
- Vieira, J., Castro, S. L. ve Souza, A. S. (2023). Psychological barriers moderate the attitude-behavior gap for climate change. *Plos one*, 18(7), 1-24.

2024, 13 (1),404-421 | Research Article

Consumer Cynicism in Influencer Marketing: An Impact Analysis on Purchase Intention and Brand Loyalty

Mehmet GÖKERİK ¹

Abstract

Social media has become a significant platform that meets consumers' information, entertainment, and socialization needs in today's world. In this dynamic environment, consumer cynicism represents a sceptical and critical attitude developed towards brands and marketing messages. Influencer marketing involves the strategy of using social media influencers to promote businesses' products and services and is observed to have a significant impact on consumer cynicism. The study has shown that credible posts and influencer recommendations reduce consumer cynicism, thereby increasing brand loyalty and purchase intentions. Findings from a survey of 214 participants in Karabük, analyzed using structural equation modelling, indicate that the authenticity and realism of influencer content can enhance consumers' trust in businesses, significantly reducing consumer cynicism. This reduction leads to an increase in brand loyalty and purchase intentions. The research illuminates the interaction between influencer marketing strategies and consumer cynicism, emphasizing the potential of influencer marketing to mitigate consumer cynicism and its subsequent positive effects on brand loyalty and purchase behaviours. The findings of this study are particularly important in today's marketing understanding, where the importance of digital marketing strategies is increasing, and consumer scepticism is frequently observed. In this context, the research demonstrates the potential of the effective use of influencer marketing to create value for businesses and expand the consumer base, highlighting realism and trust as critical factors in influencer-business collaborations. Thus, the study provides awareness of how businesses can strategically use influencer marketing to impact consumer attitudes and decisions positively.

Keywords: Influencer Marketing, Consumer Cynicism, Purchase Intention, Brand Loyalty, Digital Marketing

Gökerik, Mehmet. (2024). Consumer Cynicism in Influencer Marketing: An Impact Analysis on Purchase Intention and Brand Loyalty, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13 (1), 404-421. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1422438>

Date of Submission	19.01.2024
Date of Acceptance	23.03.2024
Date of Publication	29.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Prof., Karabük University, Faculty of Business, Department of Business, Karabük, Türkiye, mehmetgokerik@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0827-5805

Influencer Pazarlamasında Tüketici Sinizmi: Satın Alma Niyeti ve Marka Sadakati Üzerine Etki Analizi

Mehmet GÖKERİK¹

Öz

Sosyal medya, günümüzde tüketicilerin bilgi edinme, eğlenme ve sosyalleşme ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir platform haline gelmiştir. Bu dinamik ortamda, tüketici sinizmi, markalara ve pazarlama mesajlarına karşı geliştirilen şüpheli ve eleştirel tutumu ifade etmektedir. Influencer pazarlaması, işletmelerin ürün ve hizmetlerini tanıtmak için sosyal medya influencer'larının kullanılması stratejisini içermekte ve bu stratejinin, tüketici sinizmi üzerinde önemli bir etkisi olduğu gözlemlenmektedir. Çalışma, influencer'ların güvenilir gönderilerinin ve tavsiyelerinin tüketici sinizmini azalttığını ve bu durumun marka sadakati ile satın alma niyetlerini artırdığını ortaya konmuştur. Karabük'te 214 katılımcı üzerinden yapılan anket çalışması ve verilerin yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak analiz edilmesiyle elde edilen bulgular, influencer içeriğinin doğruluğu ve gerçekçiliğinin, tüketicilerin işletmelere olan güvenini artırarak tüketici sinizmini azaltabileceğini göstermiştir. Bu azalma, marka sadakati ve satın alma niyetlerinde artışa yol açmaktadır. Araştırma, influencer pazarlama stratejileri ve tüketici sinizmi arasındaki etkileşimi aydınlatırken, influencer pazarlamasının tüketici sinizmini hafifletme ve bunun sonucunda marka sadakati ile satın alma davranışları üzerindeki olası pozitif etkilerini vurgulamaktadır. Bu çalışmanın bulguları, özellikle dijital pazarlama stratejilerinin öneminin arttığı ve tüketici şüpheliğinin sıkça gözlemlendiği günümüz pazarlama anlayışında oldukça önem taşımaktadır. Bu bağlamda, araştırma, influencer pazarlamasının etkili kullanımının, işletmeler için değer yaratma ve tüketici tabanını genişletme potansiyeline sahip olduğunu, influencer-işletme iş birliklerinde gerçekçilik ve güvenin kritik faktörler olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, işletmelerin tüketici tutumları ve kararları üzerinde olumlu etki yaratmak için influencer pazarlamasını nasıl stratejik bir araç olarak kullanabilecekleri konusunda farkındalık sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Influencer Pazarlama, Tüketici Sinizmi, Satın Alma Niyeti, Marka Sadakati, Dijital Pazarlama

Gökerik, Mehmet. (2024). Influencer Pazarlamasında Tüketici Sinizmi: Satın Alma Niyeti ve Marka Sadakati Üzerine Etki Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 404-421. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1422438>

Geliş Tarihi	19.01.2024
Kabul Tarihi	23.03.2024
Yayın Tarihi	29.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Anabilim Dalı, Karabük, Türkiye, mehmetgokerik@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0827-5805

Introduction

In the contemporary landscape of marketing strategies, particularly within digital platforms, influencer marketing has emerged as a rapidly ascending trend. This approach, which involves brands collaborating with social media influencers to promote products and services, has gained significant traction as a means to reach and influence target audiences. Unlike traditional advertising, influencer marketing creates a direct and personal communication channel between consumers and brands, offering a more authentic and trustworthy experience (Ki et al., 2023; Kamaldeep, 2021; Baranow, 2019; Gökerik, 2024). Consequently, it can potentially exert a more substantial impact on consumers. Influencer marketing facilitates more effective interaction between brands and their target audiences, enhancing awareness of products and services and ultimately shaping consumer behaviour (Lou & Yuan, 2019). This method plays a pivotal role in redefining relationships between consumers and brands and has become a critical element in the evolution of marketing strategies in the digital era (Chopra et al., 2021). Gaining increasing acceptance in the marketing world, influencer marketing offers a valuable communication channel for brands, providing closer, more genuine, and effective consumer engagement. Its effective utilization can help brands gain a competitive advantage and attract their target audiences more effectively.

Consumer cynicism is growing and becoming important in modern marketing and advertising fields. It refers to consumers' increasingly sceptical and critical attitude toward marketing efforts and advertising messages. Fundamentally, consumer cynicism encompasses the perception that advertisers are insincere and primarily self-interested. These perceptions can undermine the credibility and reputation of brands in the eyes of consumers, negatively impacting their purchasing decisions (Chylinski & Chu, 2010; Indibara, 2023; Schmuck, 2022). The rise of social media has led to an even more critical stance towards brands and advertising content. Social media platforms expose consumers to more advertising messages and facilitate easier access to such content. This not only increases consumers' exposure to information and content but also fosters a more sceptical view of advertising. Consumer cynicism makes it challenging for brands to convey their advertisements convincingly and necessitates greater efforts to inform consumers better (Odou & De Pechpeyrou, 2011). In this context, brands must develop more transparent, honest, and value-focused communication strategies to gain and maintain consumer trust. Sensitivity to consumers' critical attitudes has become indispensable to successful marketing and advertising strategies.

The relationship between influencer marketing and consumer cynicism is an important area of research in marketing literature. The authenticity and sincerity of content influencers present can enhance consumers' trust in brands, thereby reducing consumer cynicism. In this regard, the transparency and realism of influencers' content related to products can positively influence a brand's reputation among consumers. Conversely, overly commercial approaches or misleading advertisements by influencers can increase consumer cynicism towards brands, negatively affecting brand loyalty and purchase intentions (Tran et al., 2022). Therefore, understanding the impact of influencer marketing and its relationship with consumer cynicism is crucial for the effectiveness of marketing strategies (Aydin, 2021).

According to The State of Influencer Marketing Benchmark Report, the influencer marketing industry is expected to reach approximately \$21.1 billion in 2023, indicating its rapid growth. A key factor underlying this growth is the trust of brands and consumers in influencer content. Additionally, the report states that 67% of brands plan to increase their influencer marketing budgets throughout 2023, signifying their perception of influencer marketing as an effective strategy. Furthermore, over 83% of survey respondents believe influencer marketing to be an effective form of marketing. In contrast, research on consumer cynicism shows a decline in trust towards brands. According to a Havas report, a study involving 395,000 consumers worldwide indicates that consumer cynicism towards brands has reached an all-time high, with only 47% of brands perceived as trustworthy. Additionally, 75% of consumers stated that a brand could disappear and easily be replaced, indicating low brand loyalty (Marketing Mag, 2023). This study investigates whether influencer marketing can mitigate consumer cynicism and, if so, how it affects brand loyalty and purchasing behaviour.

This research aims to comprehensively examine the impact of influencer marketing on consumer cynicism and the relationship between this impact and consumer purchase intent and brand loyalty. The study uses quantitative methods to extensively analyze the link between influencers' credibility and sincerity, consumer cynicism, and brand loyalty. The research aims to develop recommendations for enhancing the effectiveness of influencer marketing and reducing consumer cynicism. Additionally, it seeks to deeply explore the interactions between influencers and consumers' attitudes towards brands, aiming to understand better the impact of influencer marketing and its complex relationship with consumer cynicism. By focusing on the interplay between consumer cynicism and the interactions of influencer marketing, the study aims to fill existing gaps and contribute findings that can make marketing strategies more effective. This research is intended to significantly contribute to the existing literature on influencer marketing and help better understand how brands can influence consumers through influencer collaborations.

Literature Review

Influencer Marketing

Influencer marketing can be defined as a marketing strategy that leverages influential individuals in the digital realm to promote products or services. These influencers can be celebrities, experts, or individuals with a substantial social media following (Gökerik, 2024). Particularly in the current digital environment, it is recognized as an effective way to promote brands and products. Despite this, many marketing managers have yet to incorporate influencer marketing into their strategies. Therefore, further research is necessary to provide reliable data and information on influencer marketing, empowering marketing managers and teams (Rosário et al., 2023). Influencer marketing significantly impacts consumer lifestyles, especially among younger consumers. It aids in building brand loyalty based on the trust consumers place in influencers they know and admire. Effectively implementing influencer marketing by businesses positively affects consumer lifestyles (Nadanyiova et al., 2020). Influencer marketing is valuable in influencing consumer behaviour and can significantly impact brand image, attitudes, and purchase intentions. Understanding the antecedents and consequences of influencer marketing is crucial for marketers (Bansal & Bhati, 2022). In the tourism industry, influencer marketing

extends beyond the function of spreading marketing messages. It offers message reinforcement opportunities and reaches specific target audiences, making it an attractive strategy for travel marketers (Gretzel, 2017). The effectiveness of influencer marketing is influenced by factors such as authenticity, likability, authority, and targeting. Non-celebrity influencers can increasingly stand out over time compared to celebrity influencers (Moore et al., 2018; Gökerik, 2024).

Influencer marketing is gaining increasing influence in the digital world, significantly influencing consumer behaviour and brand perception. Influencers, particularly through social media platforms, facilitate the influence of target audiences and ease the reach of brands to consumers (Weiwei & Yongyue, 2021; Göktaş & Gökerik, 2024). Today, influencer marketing is popular in lifestyle, fashion, and beauty industries, where influencers' presentation styles, para-social interactions with followers, and credibility are key factors (Tanwar et al., 2021; Gökerik, 2018).

Social media influencers have been observed to positively influence tourists' intentions to revisit, with this effect varying depending on the influencer and the target audience's location (Ichii & Masuda, 2022; Gökerik, 2024). Additionally, influencer marketing positively affects brand awareness and reputation for businesses in their initial stages, where the online presence of influencers, consumers' desire to imitate, and preferred platforms are the three main factors (Alexis et al. et al., 2022). Gender also plays a significant role in influencer marketing. Studies have observed that female social media influencers are perceived as more trustworthy and attractive, while male influencers have lower expertise in the products they promote (Yıldız, 2022; Erkan et al., 2019). During the pandemic, the influence of influencer marketing on consumer purchasing behaviours, particularly among younger generations, has become more pronounced (Misshka Gupta, 2021).

Within this framework, the credibility of influencers and the sense of psychological ownership they evoke in followers positively affect consumers' purchase intentions, attitudes towards advertising, and perceptions of products (Pick, 2021). Additionally, a study conducted in Germany and Romania found that users' perceptions of the trustworthiness of social media influencers vary by country (Balaban & Mustăţea, 2019). Analyses on the future and development directions of influencer marketing show positive effects on brand attitudes and credibility but also highlight risks such as lack of transparency and potential negative impacts on consumers (Hudders & Lou, 2022). These studies collectively demonstrate that influencer marketing is an effective digital advertising tactic, and understanding its strategic use and impact is very important for businesses (Guoquan Ye et al., 2021).

Consumer Cynicism

Consumer cynicism is defined as a reflection of distrust, dissatisfaction, and unmet expectations that consumers feel towards businesses (Keser & Söğütü, 2023). It is also considered a form of consumer behaviour adopted when consumers develop a negative attitude towards businesses or harbour mutual distrust towards a particular product or service (Basal and Suzen). Consumer boycotts refer to the act of consumers boycotting a particular business or product. This behaviour arises when consumers engage in such actions due to a specific concern or reaction. Motivations for participation in consumer boycotts refer to the motivations that encourage consumers to partake in such actions

(Indibara & Varshney, 2020). These motivations help us understand why consumers participate in boycotts and how they perceive the products or services of businesses.

Research indicates that consumer cynicism can lead to consumers developing a negative attitude towards a particular business or sector and boycotting it. Particularly, motivations for participation in consumer boycotts suggest that consumer cynicism can significantly impact such actions (Dissanayake, 2022). This situation helps us understand how consumer cynicism expresses consumers' distrust and reactions towards businesses. Social cynicism, which reflects individuals' scepticism towards society, has also been determined to impact consumer cynicism (Ketron, 2016). Individuals' sceptical attitudes towards social order, ethical norms, or social responsibilities can affect consumer cynicism, leading to a more critical approach towards businesses. Therefore, the relationship between social cynicism and consumer cynicism is considered important in understanding consumer behaviours and reactions.

Consumer cynicism is an important area of research in modern marketing and consumer behaviour. It is typically defined as consumers' scepticism and critical attitude towards brands, advertisements, and the general consumption culture. Chylinski and Chu (2010) state that consumer cynicism arises from repeated mismatches between consumers' goals or values and the actions of businesses. They also emphasize that value incongruence has a greater impact on the intensity of cynical behaviours.

Kuokkanen and Sun (2016) present a framework to bridge the gap between consumer attitudes and actual purchasing behaviours. This framework quantitatively measures the effects of social desirability and cynicism on Corporate Social Responsibility (CSR) survey results. Fox (2020) offers a study to understand negative reactions to CSR practices, stating that consumer cynicism is a more stable construct for employers and job seekers.

Indibara and Varshney (2020) state that social cynicism leads to consumer cynicism, with negatively motivated inference mediating this relationship and negative affectivity acting as a moderating factor. Tan and Tan (2007) examine Singaporean consumers' scepticism towards health claims and the fundamental reasons for this scepticism.

A study on how consumer cynicism affects behaviours and perceptions in the target market discusses issues such as activism, criticism, and increasing trust issues towards brand loyalty among cynical consumers (Helm, 2006). Ketron (2016) investigates how consumer cynicism leads to perceived deception about body sizes and how this reduces consumer issues. Similar to Influencer Marketing, these studies demonstrate the role of consumer cynicism in modern consumer society and its effects on purchasing decisions and brand perceptions.

Hypotheses Development and Research Model

The growing field of digital marketing research has increasingly illuminated the pivotal role that social media influencers play in shaping consumer perceptions and behaviours toward brands and products. Studies conducted by Hartzel et al. (2011) and Mir (2012) underscore the transformative potential of brand communication when mediated through social media platforms. These studies elucidate that when consumers encounter credible posts from influencers, there is a tangible shift in their perceptions and behaviours towards brands, suggesting a diminution in consumer cynicism. Further expanding on this notion, research by Johnston et al. (2018) and Bailey et al. (2020) delves

into the detailed ways in which positive receptions to social media advertisements and influencer endorsements can significantly recalibrate consumer behaviours, endorsing the efficacy of strategic influencer collaborations in brand promotion efforts.

The connection between influencer credibility, recommendations, consumer attitudes and purchase intentions has been the focal point of recent scholarly endeavours. In this vein, the research spearheaded by Ata et al. (2022) and Duffett (2017) has been instrumental in articulating influencers' substantial impact on consumer decision-making processes. This body of work is complemented by findings from Baum et al. (2019) and Singh (2021), which shed light on the specific dynamics of how influencers' social media campaigns can pivotally influence consumer attitudes towards novel products and shape their purchase intentions. Additionally, Schivinski et al. (2019) contribute to this discourse by examining the dual influence of both firm-generated and user-generated content on consumer attitudes and intentions, thereby offering a comprehensive overview of the multi-faceted ways in which digital content strategies can foster consumer engagement with brand activities. In the light of all this information, H1 and H2 hypotheses were formulated.

H1: Credible posts by social media influencers negatively and significantly effect on consumer cynicism.

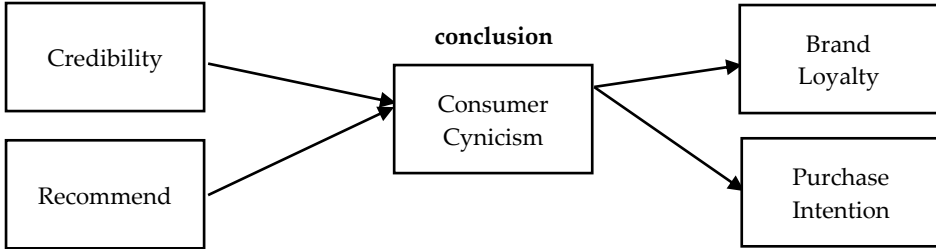
H2: Recommendations by social media influencers negatively and significantly effect on consumer cynicism.

Consumer cynicism is emerging as a significant variable in market dynamics, leaving profound effects on brand loyalty and purchase intention. The study by Helm (2006) examined the behaviours of cynical consumers stemming from a general distrust in the marketplace and its impacts on brand loyalty. This study showed that consumer cynicism is associated with brand support behaviours in cases where trust issues are more dominant in shaping brand loyalty than satisfaction or value. Delgado-Ballester and Munuera-Alemán (2001) noted that brand trust is more critical in directing consumer loyalty and subsequent behaviours than overall satisfaction, especially in high-involvement situations. These studies highlight the significant effect of consumer cynicism on brand loyalty and underscore the central role of brand trust in this process. Additionally, while Krishnamurthi and Raj (1991) analyzed the relationship between consumer brand loyalty and price elasticity, Ghanbari, Yasemi, and Abasi (2017) explored the connections between consumer value, brand loyalty, and purchase intention. The latter study revealed that brand loyalty mediates the relationship between consumer value and purchase intention, which influences the behaviours of cynical consumers. The study by Jacoby and Kyner (1973) distinguished brand loyalty from mere repurchase behaviour, showing that brand loyalty entails a deeper commitment and involves six necessary and jointly sufficient conditions. The studies by Nam, Ekinci, and Whyatt (2011), along with Chaudhuri and Holbrook (2001), further detail the dynamic relationships between brand loyalty, consumer satisfaction, and brand performance. This comprehensive literature review elucidates consumer cynicism's complex effects on brand loyalty and purchase intention, emphasizing the importance of enhancing trust and loyalty for brands. Based on these studies, Hypotheses H3 and H4 have been formulated.

H3: Consumer cynicism negatively and significantly effects on brand loyalty.

H4: Consumer cynicism negatively and significantly effects on consumer purchasing intention.

Figure 1: Research Model

Methodology

The research model is depicted in Figure 1. This study comprises five variables. The variables used in the research and the sources utilized to construct these variables are presented in Table 1.

Table 1: Variables

Variables	Sources Utilized
Credibility	Erkan, I., & Evans, C. (2016).
Recommend	Mittal, A., Bhandari, H., & Chand, P. K. (2022).
Consumer Cynicism	Helm, A. E., Moulard, J. G., & Richins, M. (2015).
Brand Loyalty	Yoo, B., & Donthu, N. (2001).
Purchase Intention	Coyle, J. R., & Thorson, E. (2001).

The sample of this research consists of individuals over 18 residing in Karabük, Turkey, who follow influencers on social media. A survey was conducted based on the research model prepared for the study's objectives. The survey was conducted using face-to-face interview techniques and a convenience sampling method. 214 surveys were collected; the data were analyzed using SPSS 21 and AMOS 20 statistical software.

In the demographic composition of the survey participants, a notable gender distribution was observed, with females constituting 59% and males 41% of the respondents. This gender representation provides a balanced perspective on the perceptions and behaviours associated with influencer marketing across different genders. The age demographic was predominantly young adults, with the 18-26 age group representing the largest segment at 43%. This age group is particularly significant as it aligns with a highly active demographic on social media and is often the primary target audience for influencer marketing campaigns. The participants' educational background revealed that a majority, over half, had attained higher education levels, including undergraduate and postgraduate degrees. This aspect of the demographic data suggests that the sample consisted of relatively well-educated individuals, which could influence their discernment and engagement with influencer marketing content.

Regarding household income, the distribution among the participants did not show significant disparities, indicating a relatively homogeneous economic background. This uniformity in economic status could imply a level of consistency in the purchasing power and consumer behaviour within the sample.

A critical aspect of the study was the participants' engagement with social media. The data indicated a high level of social media usage among the respondents, with approximately 80% reporting over an hour of daily usage. This high engagement rate is crucial as it underscores influencer marketing strategies' relevance and potential impact on these individuals. Frequent social media users are more likely to encounter and be influenced by content from influencers, making their insights particularly valuable for understanding the effectiveness and reach of influencer marketing tactics.

Table 2: Demographic Characteristics

	Frequency	Percentage (%)
Gender		
Female	127	59
Male	87	41
Age		
18 – 26	93	43
27 – 42	66	31
43 – 58	36	17
59 and above	19	9
Education Level		
Elementary School	6	3
Secondary Education	44	21
Associate Degree	112	52
Bachelor's Degree	37	17
Postgraduate	15	7
Household Income (Total)		
0 – 17002 TL	52	24
17002 – 35000 TL	65	30
35000 – 50000 TL	49	23
50000 – 65000 TL	31	15
65000 TL and above	17	8
How often do you use social media each day?		
0 – 1 hour	45	21
1 – 3 hours	86	40
3 – 5 hours	61	28
5 hours and above	22	11

Findings

Initially, the study involved conducting validity and reliability tests for the variables included. Subsequently, an exploratory factor analysis was applied, followed by a confirmatory factor analysis to test the appropriateness of the measurement model. As a final step, the structural model obtained was tested.

Measurement Model

The research model was analyzed using Structural Equation Modeling (SEM), which is

recognized as an effective method for model estimation (Bentler & Chou, 1987). Before examining the relationships between hypotheses, an assessment of the scale's reliability and validity was conducted. Composite Reliability (CR) and Average Variance Extracted (AVE) were used to evaluate convergent validity, determining the inter-item relationships and their coherence within the same measurement structure. According to Fornell and Larcker (1981), minimum threshold values of 0.70 for CR and 0.50 for AVE are required. Hair et al. (2010) suggest that AVE values above 0.4 and CR values above 0.6 are acceptable. As indicated in Table 3 of the study, all variables demonstrate sufficient convergent validity, with CR values exceeding 0.6 (ranging between 0.626 and 0.891) and AVE values surpassing 0.4 (between 0.420 and 0.592). Additionally, factor loadings for all variables in this research exceed the acceptable criterion of 0.30, as per Stevens (2002), varying between 0.47 and 0.85.

Table 3: Factor Loadings, CR and AVE Values

	Items	Loadings	CR	AVE
Credibility (SD = 1.153)	C1	0.668	0.852	0.592
	C2	0.758		
	C3	0.859		
	C4	0.781		
Recommend (SD = 1.107)	R1	0.728	0.778	0.540
	R2	0.716		
	R3	0.759		
Consumer Cynicism (SD = 1.143)	CC1	0.674	0.833	0.420
	CC2	0.743		
	CC4	0.681		
	CC5	0.716		
	CC6	0.623		
	CC7	0.478		
	CC8	0.584		
	Brand Loyalty (SD = 1.098)	BL1		
BL2		0.606		
BL3		0.700		
Purchase Intention (SD = 0.733)	PI1	0.762	0.891	0.420
	PI2	0.768		
	PI3	0.790		
	PI4	0.857		
	PI5	0.759		

Structural Model Testing

In the model examining the impact of influencers' credibility and recommendations on consumer cynicism, and subsequently the effect of consumer cynicism on brand loyalty and purchase intention, the fit indices are observed to be within acceptable and excellent levels of fit ($\chi^2/df = 1.384$, GFI = 0.901, CFI = 0.965, AGFI = 0.871, RMSEA = 0.042). Furthermore, it is understood that all the proposed hypotheses in the model are supported.

The results particularly highlight how the posts of influencers can reduce consumer cynicism, which in turn significantly affects attitudes towards products and their

associated brands. Initially, it is observed that the credible posts of influencers ($\beta = -0.282$) and their recommendations ($\beta = -0.439$) negatively and significantly affect consumer cynicism, thereby supporting Hypotheses H1 and H2. On the other hand, consumer cynicism also shows a negative and significant impact on brand loyalty and consumer purchase intention, thus lending support to Hypotheses H3 and H4.

These findings underscore the pivotal role of influencers in shaping consumer perceptions and attitudes in the digital marketing landscape. The negative correlation between influencers' credibility and consumer cynicism suggests that authentic and trustworthy influencer content can effectively mitigate sceptical attitudes among consumers. As indicated by the model, this reduction in cynicism subsequently enhances brand loyalty and purchase intentions, highlighting the interconnected nature of these variables in the consumer decision-making process.

The study's insights into the dynamics of influencer marketing and consumer behaviour provide valuable implications for marketers. By leveraging the trust and influence of credible influencers, brands can navigate the challenges of consumer cynicism, fostering stronger brand relationships and driving consumer actions. This research contributes to the evolving understanding of influencer marketing's role in modern consumer engagement strategies, emphasizing the need for authenticity and trust in influencer-brand collaborations.

Table 4: Structural Equation Model Hypothesis Test Results

	Hypothesis		E	t- value	p
H ₁	Credible posts by social media influencers	Consumer cynicism	-0.28	-4.058	***
H ₂	Recommendations by social media influencers	Consumer cynicism	-0.43	-5.360	***
H ₃	Consumer cynicism	Brand loyalty.	-1.185	-8.752	***
H ₄	Consumer cynicism	Consumer purchasing intention.	-0.21	-2.724	.006
<u>Fit Measurements:</u> X ² / d.f.: 1.384 GFI (Goodness-of-fit index): 0.901 AGFI(Adjusted GFI): 0.871 CFI (Comparative fit index): 0.965 RMSEA: 0.042					

Conclusion and Discussion

This study analyzes the impact of influencer marketing on consumer cynicism and its subsequent effects on brand loyalty and purchase intentions. Survey data from 214 participants in Karabük were evaluated using structural equation modelling. The research found that credible posts and influencer recommendations decrease consumer cynicism, increasing brand loyalty and purchase intentions. Particularly, the authenticity and realism of influencer content can significantly reduce consumer cynicism by increasing trust in businesses, leading to an increase in brand loyalty and purchase intentions. The findings illuminate the complex interaction between influencer marketing strategies and consumer cynicism, highlighting the potential of influencer marketing to mitigate consumer cynicism and its possible effects on brand loyalty and purchase behaviours. These findings are especially relevant in today's digital marketing environment, where consumer scepticism frequently rises, and the authenticity of

marketing messages is questioned. Therefore, the research offers insights into how businesses can utilize influencer marketing to enhance success and consumer engagement in an increasingly competitive digital market.

The research was analyzed through structural equation modelling. The analysis results show that credible influencer content can increase consumer trust, reducing negative attitudes toward brands. Additionally, decreasing consumer cynicism positively affects brand loyalty and purchase intentions. These relationships are supported by hypothesis testing results, confirming that influencers' credibility and recommendations significantly and negatively affect consumer cynicism (H1 and H2), and consumer cynicism negatively impacts brand loyalty and purchase intention (H3 and H4). These results demonstrate the positive effects of influencer marketing in reducing consumer cynicism and enhancing brand loyalty and purchase intentions, emphasizing the importance of influencers' role in digital marketing strategies. The study provides an in-depth examination of the critical role of influencer marketing within modern marketing dynamics and its effects on consumer behaviours, contributing to the marketing literature.

This research comprehensively examines the effect of influencer marketing on consumer cynicism and its indirect effects on brand loyalty and purchase intentions, achieving results comparable with similar studies in the literature. Studies by Nadanyiova et al. (2020) and Chopra et al. (2020) show that influencer marketing has a strong impact on consumers' behaviours and lifestyles, more pronounced among young consumers, supporting the influence of influencer marketing on consumer cynicism. Research by Lou and Yuan (2019), along with Saima and Khan (2020), emphasizes how the credibility and value of influencers' messages can increase consumer trust and, thereby, brand loyalty and purchase intentions. Studies by Pinto and Paramita (2021) and Jayasingh (2019) examining the effects of influencer marketing on Generation Z have shown positive outcomes on brand loyalty. Pick (2021) highlighted the significant role of psychological ownership in influencer marketing, reducing cynicism and positively influencing consumer behaviours. These studies' findings align with this research's outcomes, demonstrating the effective use of influencer marketing in reducing consumer cynicism and increasing brand loyalty and purchase intentions. These comparisons help better understand the importance of influencer marketing within digital marketing strategies and its effects on consumer behaviours.

The study makes theoretical and practical contributions to marketing and consumer behaviours literature. Theoretically, it sheds light on the complex relationship between influencer marketing and consumer cynicism, revealing how influencers can significantly influence consumer attitudes and behaviours. This study demonstrates the potential of influencer marketing to reduce consumer cynicism and its positive effects on brand loyalty and purchase intentions, offering new perspectives for business management and marketing strategies. Practically, it highlights the importance of focusing on trust and authenticity in enhancing the effectiveness of influencer marketing campaigns. Especially in high-cynicism markets, credible and authentic influencer content can positively influence consumers' brand perception and foster long-term customer loyalty. Conscious decisions in influencer selection and content strategies can enable businesses to create a stronger and more positive impact on their consumer base. Consequently, this study highlights the strategic use of influencer marketing in creating value for brands and

expanding the consumer base, providing significant insights for academics and practitioners.

The study's limitations include factors related to methodology and sample diversity. Firstly, the quantitative nature of the research limits the depth of understanding regarding the underlying reasons for consumer cynicism and the effects of influencer marketing. This implies that future studies supported by qualitative methods could help gain a more comprehensive understanding of consumer perceptions and behaviours. Secondly, since the study is generally limited to all influencers, caution should be exercised regarding the generalizability of findings to other platforms or interactions with micro and macro influencer types. Future research could comparatively examine the effects of influencer marketing across various social media platforms, shedding light on the unique characteristics of platforms and their effects on consumer behaviours. Further studies on the long-term effects of influencer marketing could help understand how the impacts of businesses and influencers on consumer loyalty and purchase intentions change over time. Lastly, more research on the ethical aspects of influencer marketing and how consumers' attitudes toward this type of marketing evolve could provide a better understanding of the influence of ethical standards and consumer expectations on designing and implementing influencer marketing strategies. These suggestions can potentially guide future research, expanding the body of knowledge in the field of influencer marketing and contributing to marketing practice.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Karabuk University Rectorate, Social and Human Sciences Area Scientific Research and Publication Ethics Board of the Social Sciences and Humanities Area Scientific Research and Publication Ethics Board with the decision of 29.12.2023 date, E.306413 No. Ethics Committee Decision was taken).
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding supporting this research.
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma yapılırken ve yazılırken bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve kullanılan tüm kaynaklara uygun şekilde atıfta bulunulduğu beyan olunur. (Karabük Üniversitesi Rektörlüğü, Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanı Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunca 29.12.2023 Tarih , E.306413 Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

References / Kaynakça

Ata, S., Arslan, H. M., Baydaş, A., & Pazvant, E. (2022). The effect of social media influencers' credibility on consumer's purchase intentions through attitude toward advertisement. *ESIC Market*, 53(1), e280-e280. Doi: 10.7200/esicm.53.280

Aydın, G. (2021). Consumer cynicism, skepticism, brand boycotts and social media. U. Bingöl (Ed.), *Trending Topics on Social Media Researches* (ss. 61-90).

Bailey, A. A., Bonifield, C. M., & Elhai, J. D. (2021). Modeling consumer engagement on social networking sites: Roles of attitudinal and motivational factors. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 59, 102348. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102348>

Balaban, D., & Mustăţea, M. (2019). Users' perspective on the credibility of social media influencers in Romania and Germany. *Romanian Journal of Communication and Public Relations*, 21(1), 31-46. <https://doi.org/10.21018/rjcp.2019.1.269>

Bansal, M., & Bhati, N. (2022). Influencer marketing: Its antecedents and behavioural outcomes. In *Digital Marketing Outreach* (pp. 29-42). Routledge India.

Baranow, R. (2019). The impact of influencer marketing in the fitness industry on consumers' trust.

Basal, M., & Suzen, E. (2023). Consumer cynicism toward management's handling of uncertainties a study in the aviation sector. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 376). *EDP Sciences*. Doi:10.1051/e3sconf/202337605027

Baum, D., Spann, M., Füller, J., & Thürridl, C. (2019). The impact of social media campaigns on the success of new product introductions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 50, 289-297. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2018.07.003>

Bentler, P. M., & Chou, C. P. (1987). Practical issues in structural modeling. *Sociological methods & research*, 16(1), 78-117. <https://doi.org/10.1177/0049124187016001004>

Bonus, A. K., Raghani, J., Visitacion, J. K., & Castaño, M. C. (2022). Influencer Marketing Factors Affecting Brand Awareness and Brand Image of Start-up Businesses. *Journal of Business and Management Studies*, 4(1), 189-202. <https://doi.org/10.32996/jbms.2022.4.1.22>

Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001). The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: the role of brand loyalty. *Journal of marketing*, 65(2), 81-93.

Chopra, A., Avhad, V., & Jaju, A. S. (2021). Influencer marketing: An exploratory study to identify antecedents of consumer behavior of millennial. *Business Perspectives and Research*, 9(1), 77-91. <https://doi.org/10.1177/2278533720923486>

Chylinski, M., & Chu, A. (2010). Consumer cynicism: antecedents and consequences. *European Journal of Marketing*, 44(6), 796-837. doi.org/10.1108/03090561011032720

Coyle, J. R., & Thorson, E. (2001). The effects of progressive levels of interactivity and vividness in web marketing sites. *Journal of advertising*, 30(3), 65-77.

Delgado-Ballester, E., & Munuera-Alemán, J. L. (2001). Brand trust in the context of consumer loyalty. *European Journal of marketing*, 35(11/12), 1238-1258.

- Dissanayake, D. S. (2022). The Mediating Mechanism of Consumer Ethical Beliefs in Determining the Influence of Cynicism and Empathy on Green Buying Intention. *Vidyodaya Journal of Management*, 8(1). <https://doi.org/10.31357/vjm.v8i1.5602>
- Duffett, R. G. (2017). Influence of social media marketing communications on young consumers' attitudes. *Young Consumers*, 18(1), 19-39. <https://doi.org/10.1108/YC-07-2016-00622>
- Erkan, I., & Evans, C. (2016). The influence of eWOM in social media on consumers' purchase intentions: An extended approach to information adoption. *Computers in human behavior*, 61, 47-55.
- Erkan, I., Gokerik, M., & Acikgoz, F. (2019). The impacts of facebook ads on brand image, brand awareness, and brand equity. In *Handbook of Research on Entrepreneurship and Marketing for Global Reach in the Digital Economy* (pp. 442-462). IGI Global.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating Structural Equation Models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50. <https://doi.org/10.1177/002224378101800104>
- Ghanbari, M., Yasemi, M., & Abasi, E. (2017). The intermediate role of brand loyalty in the relationship between consumer value and purchase intention (case study: Consumers of Snowa household appliances in Kermanshah city). *International Review of Management and Marketing*, 7(4), 116.
- Gökerik, M., Gürbüz, A., Erkan, I., Mogaji, E., & Sap, S. (2018). Surprise me with your ads! The impacts of guerrilla marketing in social media on brand image. *Asia Pacific journal of marketing and logistics*, 30(5), 1222-1238.
- Gökerik, M. (2024). İnfliencer pazarlaması: Sosyal medya liderlerinin gücü ve etkisine teorik bir yaklaşım. In *Güncel Pazarlama Yöntemleri: Stratejilerden Uygulamalara* (ss. 1-21). Serüven Yayınevi. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10841433>
- Göktaş, F., & Gökerik, M. (2024). A Novel Robust Theoretical Approach on Social Media Advertisement Platform Selection. *International Journal of Engineering Research and Development*, 16(1), 373-382.
- Gretzel, U. (2017). Influencer marketing in travel and tourism. In *Advances in social media for travel, tourism and hospitality* (pp. 147-156). Routledge.
- Guptaa, M. (2021). Impact of influencer marketing on consumer purchase behavior during the pandemic. *International Journal of Innovative Research in Engineering & Multidisciplinary Physical Sciences*, 9(4), 154-165. <https://pdfs.semanticscholar.org/07aa/126d14f8b1f4f3024c538e9d4f6ac6d74bfe.pdf>
- Hair Jr., J.F., Black, W.C., Babin, B.J. and Anderson, R.E. (2010) *Multivariate Data Analysis: A Global Perspective*. 7th Edition, *Pearson Education*, Upper Saddle River.
- Hartzel, K. S., Mahanes, C. J., Maurer, G. J., Sheldon, J., Trunick, C., & Wilson, S. J. (2011). Corporate posts and tweets: brand control in web 2.0. *Journal of Information & Knowledge Management*, 10(01), 51-58. <https://doi.org/10.1142/S0219649211002821>
- Helm, A. E. (2006). *Cynical consumers: dangerous enemies, loyal friends* (Doctoral dissertation, University of Missouri--Columbia).

Helm, A. E., Moulard, J. G., & Richins, M. (2015). Consumer cynicism: Developing a scale to measure underlying attitudes influencing marketplace shaping and withdrawal behaviours. *International Journal of Consumer Studies*, 39(5), 515-524.

Hudders, L., & Lou, C. (2022). A new era of influencer marketing: Lessons from Recent Inquires and Thoughts on Future Directions. *International Journal of Advertising*, 41(1), 1-5. <https://doi.org/10.1080/02650487.2022.2031729>

Ichii, K., & Masuda, H. (2022). Influencer Attributes and Characterizations on Tourists' Intention to Revisit Destination in Social Media Influencer Marketing. Doi: 10.54941/ahfe1002533

Indibara, I., & Varshney, S. (2020). Cynical consumer: how social cynicism impacts consumer attitude. *Journal of Consumer Marketing*, 38(1), 78-90. <https://doi.org/10.1108/JCM-07-2019-3305>

Indibara, I., Halder, D., & Varshney, S. (2023). Consumer cynicism: Interdisciplinary hybrid review and research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 47(6), 2724-2746. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12979>

Jacoby, J., & Kyner, D. B. (1973). Brand loyalty vs. repeat purchasing behavior. *Journal of Marketing research*, 10(1), 1-9.

Jayasingh, S. (2019). Consumer brand engagement in social networking sites and its effect on brand loyalty. *Cogent Business & Management*, 6(1), 1698793.

Johnston, W. J., Khalil, S., Nhat Hanh Le, A., & Cheng, J. M. S. (2018). Behavioral implications of international social media advertising: an investigation of intervening and contingency factors. *Journal of International Marketing*, 26(2), 43-61. <https://doi.org/10.1509/jim.16.0125>

Kamaldeep, S. (2021). Influencer marketing from a consumer perspective: how attitude, trust, and word of mouth affect buying behavior. *European Integration Studies*, 15(1), 231-241. <https://doi.org/10.5755/j01.eis.1.15.28803>

Kenneth A. Fox (2020) When CSR backfires: understanding stakeholders' negative responses to corporate social responsibility, *Social and Environmental Accountability Journal*, 40:1, 93-94 Doi: 10.1080/0969160X.2019.1711330

Keser, E., & Söğütü, R. (2023). Investigation of the Mediating Role of Consumer Boycott Participation Motives in the Effect of Consumer Cynicism on Consumer Boycott Behavior. *Current Research in Social Sciences*, 9(1), 69-91. <https://doi.org/10.30613/curesosc.1261916>

Ketron, S. (2016). Consumer cynicism and perceived deception in vanity sizing: The moderating role of retailer (dis) honesty. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 33, 33-42. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2016.07.018>

Ki, C. W., Chow, T. C., & Li, C. (2023). Bridging the trust gap in influencer marketing: Ways to sustain consumers' trust and assuage their distrust in the social media influencer landscape. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 39(17), 3445-3460.

Krishnamurthi, L., & Raj, S. P. (1991). An empirical analysis of the relationship between brand loyalty and consumer price elasticity. *Marketing science*, 10(2), 172-183.

Kuokkanen, H., & Sun, W. (2016). Social desirability and cynicism: Bridging the attitude-behavior gap in CSR surveys. In *Emotions and organizational governance* (Vol. 12, pp. 217-247). Emerald Group Publishing Limited. doi.org/10.1108/S1746-979120160000012008

Lou, C., & Yuan, S. (2019). Influencer marketing: How message value and credibility affect consumer trust of branded content on social media. *Journal of interactive advertising*, 19(1), 58-73. https://doi.org/10.1080/15252019.2018.1533501

Marketing Mag. (2021). New report finds that consumers are cynical about brands. Retrieved December 30, 2023. https://www.marketingmag.com.au/news/new-report-finds-that-consumers-are-cynical-about-brands/

Mir, I. A. (2012). Consumer attitudinal insights about social media advertising: A South Asian perspective. *The Romanian Economic Journal*, 15(45), 265-288.

Mittal, A., Bhandari, H., & Chand, P. K. (2022). Anticipated positive evaluation of social media posts: social return, revisit intention, recommend intention and mediating role of memorable tourism experience. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 16(1), 193-206.

Moore, A., Yang, K., & Kim, H. M. (2018, January). Influencer marketing: Influentials' authenticity, likeability and authority in social media. In *International Textile and Apparel Association Annual Conference Proceedings* (Vol. 75, No. 1). Iowa State University Digital Press.

Nadanyiova, M., Gajanova, L., Majerova, J., & Lizbetinova, L. (2020, June). Influencer marketing and its impact on consumer lifestyles. In *Forum Scientiae Oeconomia* (Vol. 8, No. 2, pp. 109-120). Doi: 10.23762/FSO_VOL8_NO2_7

Nam, J., Ekinci, Y., & Whyatt, G. (2011). Brand equity, brand loyalty and consumer satisfaction. *Annals of tourism Research*, 38(3), 1009-1030.

Odou, P., & De Pechpeyrou, P. (2011). Consumer cynicism: From resistance to anti-consumption in a disenchanted world?. *European Journal of Marketing*, 45(11/12), 1799-1808. https://doi.org/10.1108/03090561111167432

Pick, M. (2021). Psychological ownership in social media influencer marketing. *European Business Review*, 33(1). https://doi.org/10.1108/EBR-08-2019-0165

Pinto, P. A., & Paramita, E. L. (2021). Social media influencer and brand loyalty on generation Z: the mediating effect of purchase intention. *Diponegoro International Journal of Business*, 4(2), 105-115.

Rosário, A. T., Lopes, P. R., & Rosário, F. S. (2023). Influencer Marketing in the Digital Ecosystem. In *Influencer Marketing Applications Within the Metaverse* (pp. 132-166). IGI Global. Doi: 10.4018/978-1-6684-8898-0.ch009

Saima, & Khan, M. A. (2020). Effect of social media influencer marketing on consumers' purchase intention and the mediating role of credibility. *Journal of Promotion Management*, 27(4), 503-523.

Schivinski, B., Langaro, D., & Shaw, C. (2019). The influence of social media communication on consumer's attitudes and behavioral intentions concerning brand-

sponsored events. *Event Management*, 23(6), 835-853. <https://doi.org/10.3727/152599518X15403853721268>

Schmuck, D., Hirsch, M., Stevic, A., & Matthes, J. (2022). Politics—simply explained? How influencers affect youth's perceived simplification of politics, political cynicism, and political interest. *The International Journal of Press/Politics*, 27(3), 738-762. <https://doi.org/10.1177/194016122210889>

Stevens, J. P. (2002). Applied multivariate statistics for the social sciences (Fourth Edition). New Jersey: Lawrence Erlbaum Association. <https://doi.org/10.4324/9781410604491>

Tan, S. J., & Tan, K. L. (2007). Antecedents and consequences of skepticism toward health claims: An empirical investigation of Singaporean consumers. *Journal of Marketing Communications*, 13(1), 59-82. <https://doi.org/10.1080/13527260600963711>

Tanwar, A. S., Chaudhry, H., & Srivastava, M. K. (2021). Influencer marketing as a tool of digital consumer engagement: A systematic literature review. *Indian Journal of Marketing*, 51(10), 27-42. Doi: 10.17010/ijom/2021/v51/i10/166439

The State of Influencer Marketing Benchmark Report. (2023). Influencer Marketing Hub. Retrieved December 30, 2023. <https://influencermarketinghub.com/influencer-marketing-benchmark-report/>

Tran, H. A., Strizhakova, Y., Usrey, B., & Johnson, S. (2022). Consumer cynicism in service failures. *Psychology & Marketing*, 39(2), 346-359. <https://doi.org/10.1002/mar.21599>

Weiwei, J., & Yongyue, B. (2021). Influencer Marketing from the Perspective of Internet Celebrity Economy: A Literature Review and Prospects. *Foreign Economics & Management*, 43(01), 23-43. Doi: 10.16538/j.cnki.fem.20201122.301

Ye, G., Hudders, L., De Jans, S., & De Veirman, M. (2021). The value of influencer marketing for business: A bibliometric analysis and managerial implications. *Journal of Advertising*, 50(2), 160-178. <https://doi.org/10.1080/00913367.2020.1857888>

Yıldız, S. Y. (2022). Instagram Influencerlarının Cinsiyetine Göre Tüketici Profillerinin Belirlenmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(4), 943-953. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.1130303>

Yoo, B., & Donthu, N. (2001). Developing and validating a multidimensional consumer-based brand equity scale. *Journal of business research*, 52(1), 1-14.

2024, 13 (1), 422-445 | Research Article

Disturbing Effects of Global Oil Price Changes: Case of Azerbaijan

Müjgan DENİZ¹

Azad HEYDEROV²

Abstract

General topic in this paper is the role of oil industry in global economy and the result of changing oil prices on economic variables in Azerbaijan. The major aim is to analyze the effects of crude oil price changes on Azerbaijan economy in order to measure how changes in oil prices affect its basic economic variables. At the beginning, a general outlook on oil industry will be given and the main oil exporting economies will be analyzed. However, main focus will be on the structure of Azerbaijan's economy and it will examine the example of Azerbaijan as a transition economy where oil and gas production and exports have steadily increased from the mid '90s. Many critical oil and gas extraction projects have been implemented; while the oil and gas sector's dominance in the economy poses a number of threats to the balanced development of the country's economy. It will show how the economy of Azerbaijan was affected after the oil crisis, such as other developing countries that mainly depending on oil and petroleum products. For this purpose, VEC Model has been applied, considering Azerbaijan Statistic Data and analyzed the effects of oil price fluctuations on its economic variables parallel with the oil industry. The main findings indicate that Azerbaijan's economy is strongly dependent on resource exports, which produce high growth rates when commodity prices are favorable, but end up with lower macroeconomic performance when global oil prices fall. It is clear that the main income of Azerbaijan comes from oil and oil products, so the export of oil will have a high impact on the saving level of the population. At the time of high revenues come from export and the low exchange rate of the foreign currency in Azerbaijan has also led to the low cost of imported goods. As well demonstrated in the research, Azerbaijan economy has been widely exposed to major crude oil price distortions. It can be said that in order to avoid increasing overdependence on oil earnings, diversifying the economy should be a top priority.

Keywords: Oil Industry, global oil prices, transition economy, Azerbaijan economy, Dutch disease.

Deniz, Müjgan, Heyredov, Azad (2024). Disturbing Effects of Global Oil Price Changes: Case of Azerbaijan, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13 (1), 422-445. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1415888>

Date of Submission	08.01.2024
Date of Acceptance	25.03.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Dr. Öğr.Üyesi, İstanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, İstanbul, Türkiye, hacioglu@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3151-5838

² BA, İstanbul University, Social Sciences Institute, Baku, Azerbaijan, heyderovazad8@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6843-6682

2024, 13 (1), 422-445 | Araştırma Makalesi

Küresel Petrol Fiyat Değişimlerinin İstikrarsızlaştırıcı Etkileri: Azerbaycan Örneği

Müjgan DENİZ¹

Azad HEYREDOV²

Öz

Çalışmada petrol endüstrisinin küresel ekonomideki rolü ile birlikte, bir geçiş ekonomisi olarak Azerbaycan ekonomisinde değişen petrol fiyatlarının ülke ekonomisi üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, uluslararası piyasalarda ham petrol fiyat değişimlerinin Azerbaycan ekonomisi üzerinde son on yıllarda oluşturduğu etkiler, mevcut istatistik veriler göz önünde bulundurularak analiz edilmeye çalışılmıştır. Ülke ekonomisi örneği olarak, küresel petrol fiyatlarında zaman içerisinde meydana gelen oynaklıkların Azerbaycan ekonomisindeki temel ekonomik değişkenleri nasıl etkilediği makro-ekonomik sonuçları ışığında ele alınmıştır. İlk olarak, petrol endüstrisine dair genel bir inceleme yapılmış, son yıllarda ilgili piyasa ve endüstrisindeki gelişmeler tablolar yardımıyla analiz edilmeye çalışılmıştır. Ancak, araştırmanın asıl odak noktası bir geçiş ekonomisi olarak Azerbaycan ekonomisi ve ham petrol fiyatları arasındaki ilişki olmuştur. Azerbaycan ekonomisinde petrol ve gaz üretimi ve ihracatının payı 1990'lı yılların ortalarından itibaren istikrarlı ve belirgin bir şekilde artmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda, birçok kritik petrol ve gaz çıkarma projesi hayata geçirilmiş; bundan dolayıdır ki, petrol ve gaz sektörünün ekonomideki hakimiyeti ülke ekonomisine yönelik birtakım tehditler oluşturmaya başlamıştır. Petrol kriziyle birlikte, gelişmekte olan bir ekonomi olarak petrol ve petrol ürünlerine bağımlı olan Azerbaycan ekonomisinin ciddi olarak etkilendiği gözlenmiştir. Ekonometrik analiz amacıyla VEC Modeli oluşturulmuş ve petrol endüstrisine paralel olarak petrol fiyatlarının ekonomik değişkenler üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Bu analiz neticesinde, ülke ekonomisi bağlamında hangi değişkenlerin -direk yabancı yatırımlar, ihracat ve Azerbaycan ekonomisindeki brüt tasarruf oranları- değişen petrol fiyatlarına daha duyarlı olduğu görülmüştür. Modelde yüksek petrol fiyatlarının yüksek büyüme oranlarını üretirken, petrol fiyatları düştüğünde ise daha düşük makroekonomik performansa yol açtığı da tespit edilmiştir. Bu durum ülke ekonomisinin kaynak ihracatına güçlü bir şekilde bağımlı olduğuna işaret etmektedir. Bundan dolayıdır ki, petrole bağımlı ekonomilerde keskin fiyat değişimlerinin ekonominin geneli üzerindeki bozucu etkilerini dengelemek adına diğer sektörlerin geliştirilmesine öncelik verilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Petrol endüstrisi, küresel petrol fiyatları, geçiş ekonomisi, Azerbaycan ekonomisi, Hollanda sendromu.

Deniz, Müjgan, Heyredov, Azad (2024). Küresel Petrol Fiyat Değişimlerinin İstikrarsızlaştırıcı Etkileri: Azerbaycan Örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 422-445. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1415888>

Geliş Tarihi	08.01.2024
Kabul Tarihi	25.03.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altbir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul, Türkiye, hacioglu@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3151-5838

² Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilimdalı, Bakü, Azerbaycan, heyderovazad8@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6843-6682

Introduction

This paper mainly intends to analyze the impact of changes in world oil prices on developing countries and the Azerbaijani economy, mainly on oil-exporting countries. As well known, oil is the main strategic and dominant product in the world economy and its impact on other sectors is enormous. Any change in oil prices affects other variables in the global economy. Countries whose economies are largely dependent on oil are more effected by these changes. Due to the fact that there is a significant share of oil in the economy of Azerbaijan, it is affected by current and potential oil crises.

First of all, it will basically investigate the importance of oil in developing nations that export mainly crude oil and their effect on the economies of those states, and will pay special attention to Azerbaijan's economy. In this respect, there are two types of question about this research. The primary research question is: Which economic metrics is affected most by changing oil price in Azerbaijan? Secondary research questions are:

- What is the main reason for the Dutch syndrome in Azerbaijan?
- What are the main causes of crises in the oil sector?
- What are the consequences of the impact of oil on economic development?

Our study aims to measure how changes in oil prices in Azerbaijan affect economic variables. In this topic, it will focus on the economy of Azerbaijan and examine the example of Azerbaijan as a transition economy. First of al, it gives the broad understanding about world oil market, and show the relationship between oil price and economic variables. In Azerbaijan part, it demonstrates that Azerbaijan dependency from oil and its disruptive effects on the overall national economy in times of crisis. Since the aim of this study is to measure how changes in oil prices in Azerbaijan affect economic variables.

Secondly, it will focus on how the economy of Azerbaijan was affected after the oil crisis, such as other developing countries that mainly depending on oil and petroleum products. For this purpose, initially it will show the structure of oil industry, global oil crisis, and its effect on developing countries. Since, it will explain oil price effect on Azerbaijan example; its methodological analysis is based on data from Azerbaijan. Then it will show general information about literature review and the methodology part.

In the data analysis section, secondary data was used and findings retrieved from the official documents of the Republic of Azerbaijan, oil documents signed by the President of the Republic of Azerbaijan, the various literary publications, OPEC data and articles. The methods for evaluating both long and short-term economic factors using the vector error correction (VEC) models. These tests' results serve as an example of the project's "Empirical Results" section. In this section, the research have analyzed the VEC models in order to evaluate the impact of oil price fluctuations on various economic factors. It has been seen which variables -the effect of changing crude oil price, Azerbaijan FDI and Exports on Gross Savings in Azerbaijan- are more sensitive for changing prices.

In this research, four (4) macroeconomic variables of the Azerbaijan such as Oil price, Export (annual %), Gross savings (% of GDP) and FDI have been considered to analyse

the model in which oil price is dependent variable and FDI, Export and gross saving are independent variables. Dataset contains 25 years annual interval between 1995 and 2020.

Shortly, in order to analyze the effect of oil price on economic variables; VEC model was applied, using Azerbaijan Statistic Datas. As a result of this empirical analysis, one can understand which variables are more sensitive for changing. In the conclusion, it will show the general result of the analysis, the impact of oil in Azerbaijan. The main findings indicate that Azerbaijan's economy is strongly dependent on resource exports, which produce high growth rates when commodity prices are favorable but lower macroeconomic performance when oil prices fall. Huge amounts of foreign currency were injected into the economy during the oil boom period, which caused the local currency to appreciate, the manufacturing sector's competitiveness to decline, and the tertiary sector to grow as a result of government spending, all of which point to the first indication of Dutch disease.

1. General Look on Oil Industry

Oil is a major source of energy that has a significant impact on people's lives. Every sector of the economy is dependent on oil, directly or indirectly. Therefore, any changes in the oil markets can create different effects on both the country and the world economy. One of the most crucial products for the nation and the world is the price of oil. Naturally, the impact of rising oil prices on the macro economy will be larger and longer. The economy of states that produce oil is severely affected by the decline in global oil prices.

Exploration and prospecting, transportation, refining, marketing, and the petrochemical sector are all part of the oil market's structure. "Upstream markets" refers to oil exploration and production operations (Karl, 2007, p. 35-47). Large enterprises and states actively search for natural gas and crude oil reserves on offshore and onshore areas. With utilizing cutting-edge drilling technologies, oil and natural gas are extracted from the sources and brought to the surface.

Exploration and prospecting, transportation, refining, marketing, and the petrochemical sector are all part of the oil market's structure. "Upstream markets" refers to oil exploration and production operation. Large enterprises and states actively search for natural gas and crude oil reserves on offshore and onshore areas. With utilizing cutting-edge drilling technologies, oil and natural gas are extracted from the sources and brought to the surface.

In the petroleum market, the midstream sector is the second of three stages. Transportation of crude or refined petroleum products by pipeline, oil tanker, barge, truck, or rail falls under this category. Refineries will be the last stop before the downstream process begins. The storing of these products and also wholesale marketing programs are both included in the midstream sector. The final stages of the process are processing, refining, and purification, which are referred to as the "downstream sector." Also the sale and distribution of goods connected to crude oil and natural gas are included in this "downstream sector".

The price of oil is determined by a number of factors: Acquisition of required documents, exploration, research, development, production, refining, shipping, distribution, and storage are all included in these expenditures. Production and distribution expenses, which vary by geographical location, account for a considerable portion of the

expenditures. It is also important that production and distribution expenses account for around one-third of total costs worldwide.

1.1. Structure of the Oil Industry and its Role in National Economies

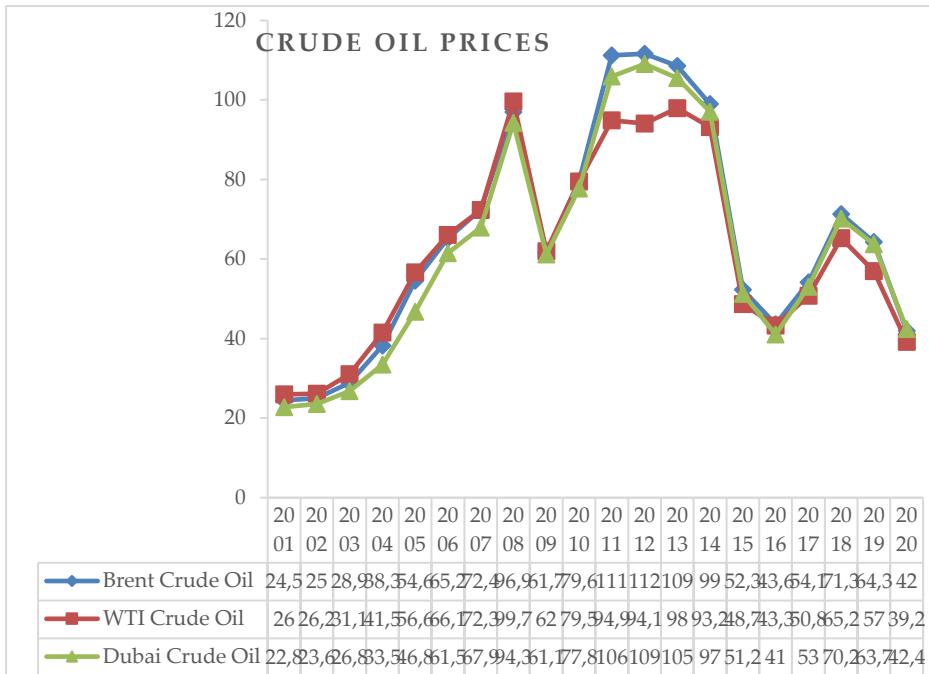
Brent, West Texas Intermediate (WTI), and Dubai Crude are the three primary oil brands currently available on the market. Brent oil is produced in the North Sea and marketed to European and Asian markets; the price of 70% of exported oil is decided by quotes, either directly or indirectly (Horsnell, 2004: 403).

The Intercontinental Exchange (ICE), which sets standard pricing for European and OPEC nations, trades the brand. The WTI oil brand (also known as Texas Light Sweet) is produced in the western hemisphere (USA) and serves as a benchmark for other types of oil prices. The NYMEX market is where this brand is traded. Meanwhile, the price of oil shipped from the Persian Gulf and the Middle East to the Asia- Pacific area is determined by the Dubai Crude brand. The Dubai Mercantile Exchange is where the brand is exchanged. As a result, the price of oil on the global market is influenced by a variety of variables. The extent to which these elements have an impact is determined by the global rate of economic development, supply and demand, numerous economic and political decisions, and so on.

It should be stated that Brent Crude is more widely used and also most oil prices are based on it. Since Brent type of crude oil is produced near the coast, shipping expenses are much cheaper. WTI on the other hand, is produced in landlocked location, increasing transportation expenses. Also WTI is the major measurement and the pricing technique in the United States. Brent is also somewhat "sweeter" and "lighter". However the price of WTI is lower than Brent. Geopolitical turmoil is another reason that might cause big disparities between Brent Crude and WTI. During times of crises, the gap widens as political unrest causes Brent Crude prices to rise.

The crude oil prices from 2001 to 2020 may be shown in chart 1. It displays the pricing of three different brands of oil. WTI oil prices were better to Brent and Dubai crude oil prices until 2010, when they passed to Brent oil prices. The graph clearly shows that global economic conditions have a direct impact on global oil prices, and that oil prices have risen considerably from 2001 to 2008. However, as a result of the global financial crisis of 2008, it plummeted to roughly \$60. (Berument et. al. 2010, p.149-176)

Chart 1. Crude Oil Prices in the World

Source: <http://www.statista.com/topics/839/oil-prices/#topicHeaderwrapper>

In 2014, a new breaking point arises. The Crimea problem had arisen between Ukraine and Russia at the time, and as a result of Russia's invasion of Crimea, which is Ukrainian territory, the political and economic battle against Russia began. The imposition of sanctions and the rise in the price of the dollar throughout the world resulted in a drop in the price of oil around the world. This process has a big impact on oil exporting nations such as Kazakhstan, Oman, Angola, Chad, Azerbaijan, Algeria, Brunei Darussalam, Iraq, Kuwait, Libya, Sudan, and Venezuela, and has a substantial impact on their economic status. Because oil products account for about 90% of overall exports in these nations, their economies have been significantly impacted. In 2019, another breakdown point has emerged as a result of Corona Virus Pandemic.

1.2. Top Oil Producers in the World and their Proportion of Global Oil Production

The oil industry is a significant industry, thus the state-owned and private oil and gas companies are enormous. One of the largest oil-related businesses and the largest oil company in terms of revenue is Saudi Aramco worldwide. Saudi Aramco company is expected to have the second-largest proven oil reserves in the world, thus, there is approximately 270 billion barrels. (Arab Monetary Fund, 2005) The company's financial indicators and operating structure have always been kept under wraps. Other major oil firms, on the other hand, such as Exxon Mobil, BP, PetroChina, and Chevron, have significant market power and may influence crude oil prices.

According to US Energy Information Administration (EIA), in 2020, the production of petroleum liquids from the top three producers are the United States, Saudi Arabia, and Russia together produced 43% of the world's oil.

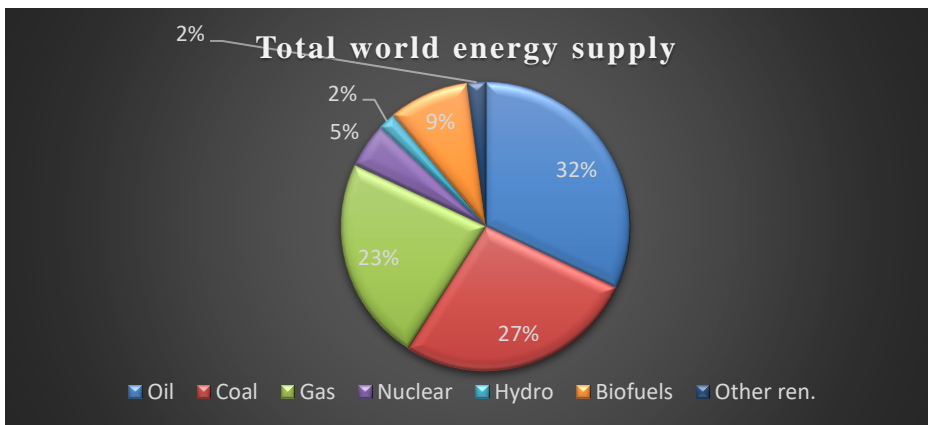
Table 1. The Top 10 Oil Producers and Their Proportion of Global Oil Production in 2020

Country	Million Barrels per day	Share of World Total
United States	18.61	58.4
Saudi Arabaia	10.81	66.4
Russia	10.50	61.4
Canada	5.23	68.9
China	4.86	78.6
Iraq	4.16	85.1
United Arab Emirates	3.78	91.4
Brazil	3.77	88.9
Iran	3.01	86.0
Kuwait	2.75	82.2

Source: Total oil (petroleum and other liquids) production as of December 8, 2021, according to International Energy Statistics. https://www.eia.gov/dnav/pet/pet_crd_crpdn

It can be derived from Diagram 1. that oil had a bigger percentage of total global supply than other resources. In 2018, the global total energy supply reached 14.282 Mtoe, an increase of 2.6 times since 1971. Oil's share of TES was 44 percent in 1971, therefore its dominance has dwindled to 32 percent now. The graph shows that oil and gas account for the majority of global energy, providing about 60% of the world's energy. In 2020, fossil fuels accounted for the great bulk of fuel supply investment, with about 84 percent going to oil and gas and just over 14.5 percent to coal (which is a much less capital-intensive sector).

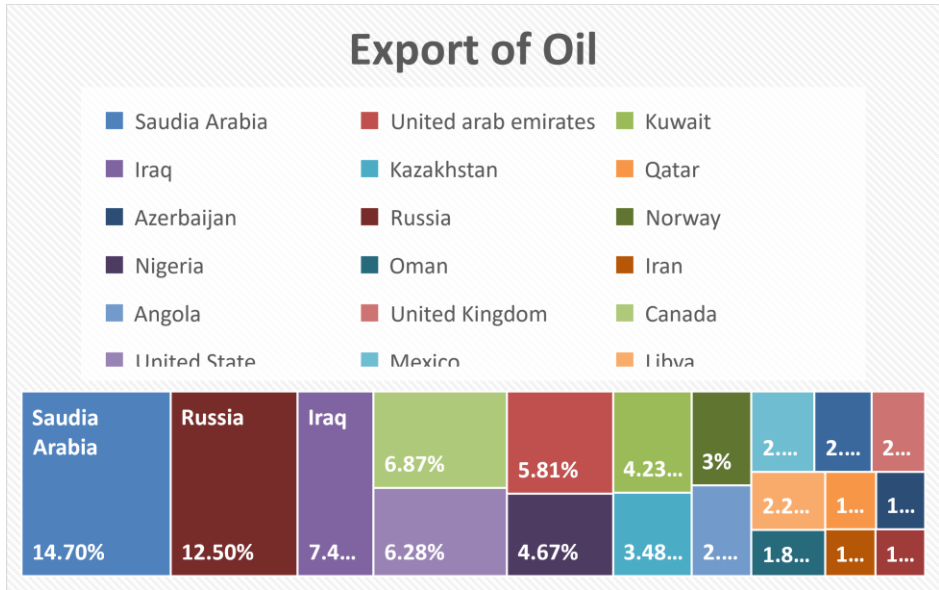
Diagram 1. Total World Energy Supply

Source: Data are based on the IEA World energy balances, 2020 (<https://www.iea.org/topics/oil-market-report>).

The Middle East accounts for 64.5 percent of OPEC's total oil reserves, and current estimates indicate that Member Countries of OPEC already have a large share of the world's proven oil reserves. OPEC was formed to safeguard the interests of oil-exporting nations and to regulate oil prices in the market, and its standing has risen since the 1960s as the market's need for oil has increased. According to BP, the world's proven oil reserves would drop by 2 billion barrels by the end of 2020, to 1732 billion barrels. The top three oil-producing nations are Venezuela (17.5% of global reserves), Saudi Arabia (17.2%), and Canada (9.7 percent).

Diagram 2. The Countries that Export the most Oil in the World

Source: OEC World: Trade, Complexity, and Rankings Updated to 2020, <https://oec.world/en/rankings/eci/hs6/hs96>

With a total trade value of \$ 986 billion, crude petroleum was the world's most traded product. Crude Petroleum exports fell by -10.6 percent from \$ 1.1 trillion to \$ 986 billion between 2018 and 2019. Crude petroleum commerce accounts for 5.44 percent of total global trade. The top exporters of crude oil in 2019 were Saudi Arabia (\$145 billion), Russia (\$123 billion), Iraq (\$73.8 billion), Canada (\$67.8 billion), and the United States (\$61.9 billion). China (\$204 billion), the United States (\$123 billion), India (\$92.7 billion), South Korea (\$67.4 billion), and Japan (\$64 billion) were the top crude oil importers in the same year. (IEA Oil Market Report, 2020).

Table 2. The Volume of Foreign Direct Investment (US \$ Million)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Total Foreign Investment	3371	4575.5	4893.2	5052.8	6674.3	6847.4	5468.6

Financial Loans	238.3	293	698.4	983.5	1576.6	2357.9	1438.3
Oil industry	2972.4	4088.1	3799.9	3422.3	4003.3	3350.7	2412.7
Oil bonus	58.6	21.6	1	17	68.2	3.5	1
Joint and foreign investment enterprises	45.4	104.2	104.2	368.4	439.1	439.1	624.4

Source: Azerbaijan State Statistical Committeeal Committee

The oil industry is a significant industry, thus the state-owned and private oil and gas companies are enormous. One of the largest oil-related businesses and the largest oil company in terms of revenue is Saudi Aramco worldwide. Saudi Aramco company is expected to have the second-largest proven oil reserves in the world, thus, there is approximately 270 billion barrels (Arab Monetary Fund, 2005). The company's financial indicators and operating structure have always been kept under wraps. Other major oil firms, on the other hand, such as Exxon Mobil, BP, PetroChina, and Chevron, have significant market power and may influence crude oil prices. According to US Energy Information Administration (EIA), in 2020, the production of petroleum liquids from the top three producers are the United States, Saudi Arabia, and Russia together produced 43% of the world's oil.

Oil exporting developing countries are projected to be particularly heavily impacted by global crisis. Many of these countries are extremely sensitive to market volatility as a result of their dependence on a single resource for exporting and income. Oil and gas make up the bulk (over 60 %) of the overall exports of goods in a few developing nations, such as Algeria, Iran, Iraq, Libya and Timor-Leste despite the fact that Sub-Saharan Africa has the biggest share of countries that depend on resources. Between 2011 and 2013 the ten largest Sub-Saharan African oil exporting nations' revenues from crude oil sales made up more than half of their total government income and more than 70 % of their export earnings. Furthermore, over half of low and lower-middle-income nations that rely on oil and gas for revenue and exports are categorized as fragile.

2. Structure of the Oil Industry and its Role on National Economies

Oil is a major source of energy that has a significant impact on people's lives. Every sector of the economy is dependent on oil, directly or indirectly. Therefore, any changes in the oil markets can create different effects on both the country and the world economy. One of the most crucial products for the nation and the world is the price of oil. Naturally, the impact of rising oil prices on the macro economy will be larger and longer. The economy of states that produce oil is severely affected by the decline in global oil prices.

Exploration and prospecting, transportation, refining, marketing, and the petrochemical sector are all part of the oil market's structure. "Upstream markets" refers to oil exploration and production operations. Large enterprises and states actively search for natural gas and crude oil reserves on offshore and onshore areas. With utilizing cutting-

edge drilling technologies, oil and natural gas are extracted from the sources and brought to the surface.

In the petroleum market, the midstream sector is the second of three stages. Transportation of crude or refined petroleum products by pipeline, oil tanker, barge, truck, or rail falls under this category. Refineries will be the last stop before the downstream process begins. The storing of these products and also wholesale marketing programs are both included in the midstream sector. The final stages of the process are processing, refining and purification which are referred to as the "downstream sector". The sale and distribution of goods connected to crude oil and natural gas are included in this sector. Petrochemicals such as gasoline, petroleum products, aviation in fuel, lubricants, asphalt, heating oil, waxes and other substances are all included in this sector.

The price of oil is determined by a number of factors: Acquisition of required documents, exploration, research, development, production, refining, shipping, distribution, and storage are all included in these expenditures. Production and distribution expenses, which vary by geographical location, account for a considerable portion of the expenditures. Production and distribution expenses account for around one-third of total costs worldwide. The value of oil in certain Middle Eastern resources is less than \$10 per barrel, but it increases to \$53 in locations like the North Sea, where extraction is difficult (Kleinberg et. al., 2017, pp. 70-83).

2.1 The Main Factors Influencing the Changing of World Oil Prices

Carbon-based fuels are necessary for industry, transportation and heating. Globalization has an impact on oil prices, but supply dynamics influenced by political changes as well as advances in technology for crude extraction and other energy sources are also significant factors in the oil market. Crude oil is the commodity that is utilized and exchanged the most on a global scale. Oil and its products which are also used for heating and cooking in less developed nations, continue to fuel the majority of worldwide transportation. Because of the world's continued dependence on crude oil, the rate of economic growth has a substantial impact on the price of the commodity and on expectations of demand. The rate of economic growth can be impacted by changes in the price of oil since we depend on petroleum supplies for production, chemicals and transportation. Namely, during the first few months of 2022 when oil prices at seven-year-peak levels above 90 dollar per barrel, they were frequently viewed as an inflationary threat to growth. In contrast, the COVID-19 pandemic resulted in a significant drop in oil prices in spring of 2020 (Statista, 2022). Some elements as shown below, directly affect the price of oil on a worldwide scale are the production costs, the transportation costs, the type of oil and demand.

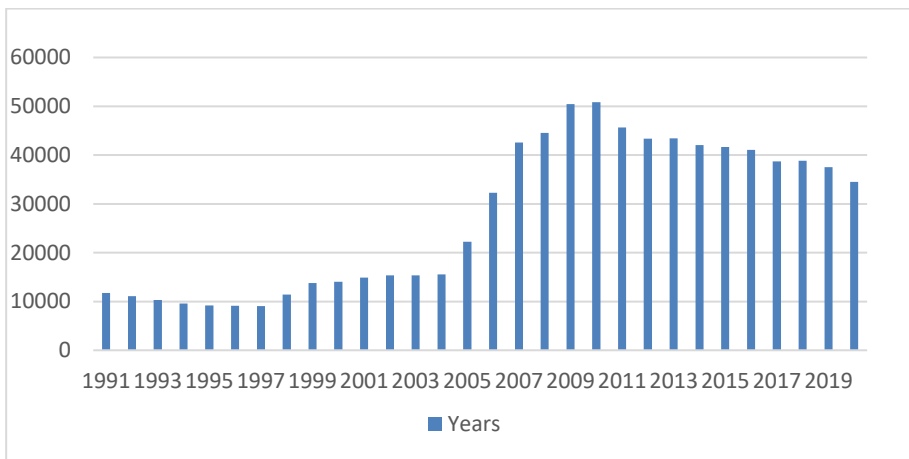
2.2 The Influence of Changing Oil Price on Macroeconomic Variables in Azerbaijan

Azerbaijan economy has made significant progress compared to other countries during the post-independence transition period. One of the former Soviet Republics with the fastest economic growth during the transition was Azerbaijan. The main driver of growth has been high foreign investment and export earnings in the energy sector. Despite the stability of the Azerbaijani economy in early 1999, investment in the oil and natural gas sectors continued to grow. However, development in other sectors remained low. After

independence, Azerbaijan's transition to a free market economy and opening its doors to foreign investment attracted the attention of investors.

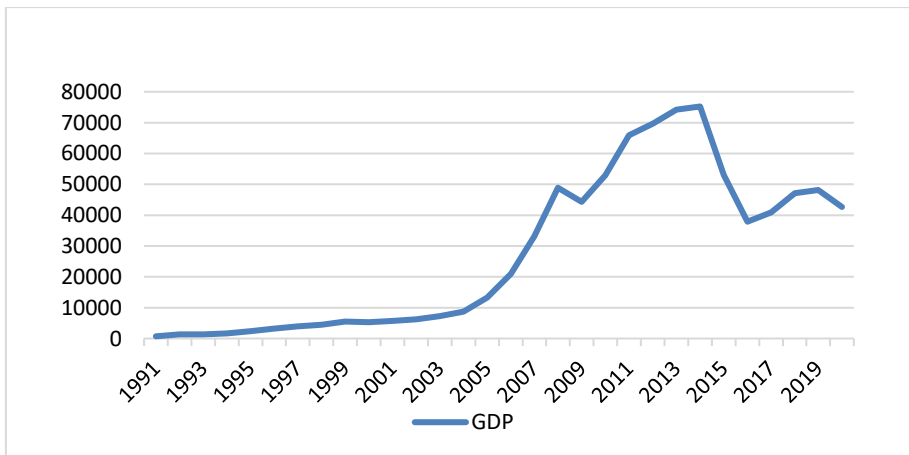
In 1994, foreign capital began flood into the Azerbaijani economy. A significant flow of foreign investment was recorded in 1994-1997 as a consequence of legislative and administrative adjustments undertaken to secure the entrance of foreign investment into the nation. The funds were mostly used to develop huge oil and natural gas reserves. The expansion of Azerbaijan's onshore and offshore oil deposits is directly linked to its economic prosperity. Azerbaijan's overall GDP, as well as oil-gas and non-oil GDP, rose significantly between 2001 and 2018. For Azerbaijan, export revenues from rising oil prices directly increase real national income. Therefore, on the other hand the sudden decline in oil price directly affect on country's economy.

Graph 1. Oil production in Azerbaijan

Source: Azerbaijan State Statistics Committee

Graph 2. Gross Domestic Product in Azerbaijan between 1991 and 2020

Source: Azerbaijan State Statistical Committee

2.3 The Impact of Global Financial Crisis to Azerbaijan Economy

The last global financial crisis, which began in the United States in the second half of 2007 and spread to most countries around the world, led to a deepening financial crisis in the United States, Europe and emerging economies. Prior to the great economic meltdown, GDP growth rates in Azerbaijan were 26.4 percent in 2005, 34.5 percent in 2006, and 25 percent in 2007, but they only expanded by 10.8 percent in 2008 (Central Bank of the Republic of Azerbaijan, 2010, p.6). Azerbaijan's GDP growth rate in 2009 was completely unprecedented, according to the Central Bank, decreasing to -11.5 percent.

An analysis of economic growth since 2005 shows that while the country produced the same amount of oil, the products and services produced in the nation decreased as a result of the dropping oil prices. This proves that Azerbaijan's revenues are directly dependent on oil, and oil revenues are directly dependent on the price situation on the world market. Oil, which was \$150 per barrel before the crisis, fell to \$ 30-40 after the crisis. This reduction had a very negative impact on Azerbaijan's oil revenues. In general, the cheapening of oil, which accounts for 75% of the state budget due to the oil sector, and more than 90% of exports through oil and oil products, brings many problems for the development of the country's economy (Central Bank of the Republic of Azerbaijan, 2010, p.10).

Table 3. Azerbaijan GDP and Economic Growth.

	GDP	GDP Per Capital	Economic Growth
Years	Million Dollar	Dollar	
2000	5272.8	665.1	11.1
2001	5707.7	714.3	9.9
2002	6235.9	774.4	10.6
2003	7276	896.8	11.2
2004	8680.4	1060.3	10.2
2005	13238.7	1600.4	26.4
2006	20983	2508.5	34.5
2007	33050.3	3906.1	25
2008	46258.2	5403.9	10.8
2009	42575.7	4874,1	-11.2

Source: Central Bank of the Republic of Azerbaijan: "Financial indicators of the Republic of Azerbaijan for the years 2000-2009.

In contrast to previous years, the GDP decreased for the first time in 2009. The drop in oil prices is largely responsible for this, since the main share of total saving coming from oil income. The fluctuation in oil prices have a direct impact on the economy, thus devaluation and inflation in the country with falling oil prices have had a direct impact on reducing people's savings. The amount of economic transactions conducted by citizens and non-residents of the republic with 141 countries reached \$54.9 billion in 2008. During this period, goods worth \$ 47.8 billion were exported and goods worth \$ 7.2 billion were imported. The export- import trade balance was \$ 40.6 billion in the positive direction (İbadoğlu, 2014, p.55) In 2009, Azerbaijan conducted commercial transactions of \$16.5

billio n with 136 nations. Altho u g h Azerbaijan has seen an increase in foreign trade since the crisis, we must not forget that ninety percent of exports are oil products.

Azerbaijan's economic revival has been supported by foreign direct investment. The incredibly high amount of investment has spurred economic growth, primarily as a result of foreign direct investment in the oil industry. One of the most important impacts of the global crisis on developing countries is the decline in direct foreign direct investment. Foreign investment into Azerbaijan has increased steadily since 1994, peaking at \$ 1,472 million in 1998 (Baku Research Institute, 2017). Foreign enterprises spent almost \$ 180 billion in the Azerbaijani economy between 1994 and 2016. Direct investments accounted for 77.2 percent, while credits accounted for 22.8 percent. The oil sector has received 73 percent of direct investments.

In terms of per capita foreign direct investment, Azerbaijan is one of the CIS leaders. Azerbaijan's \$ 80 billion investments are the largest among Eastern European and CIS nations. In the Azerbaijani economy, fore ig n investment has a significant influence on GDP. Foreign investment as a percentage of GDP climbed from 30% to 35-40% between 1996 and 2000 (Yunusov, 2011: 60-77). In a brief, Azerbaijan suffers from the "Dutch Syndrome" in the sense that, in the face of fast growth in one field, it faces a challenge that will emerge as a consequence of economic decline in other sectors (Baku Research Institute, 2017).

2. The Decline in Oil Impact on Azerbaijan's Economy in 2014

Since the start of the twenty-first century, Azerbaijan's economy has experienced tremendous growth after the signing of the "Contract of the Century" (Ibadoglu, 2014). Oil production and trade have exploded in recent years, transforming the industry into a major economic force. Increased oil extraction and exportation leads to massive inflows of foreign exchange into country, and it has generated boundless opportunities for execution of important infrastructure and social projects assisting to socioeconomic development of the country. However, the growth of the oil industry has been accompanied by certain unfavorable economic trends. The strengthening of the national currency had a detrimental effect on the economy's competitiveness and the growth of non-oil industries. The inflow of oil earnings into the foreign exchange market caused the national currency to appreciate (World Bank, 2016). This led to an increase in general price levels, a decline in the non- oil sector's proportion of GDP and total exports, and a strengthening of the real effective exchange rate.

In modern economic history, one of the biggest decreases in oil prices has been experienced mid-2014 to early 2016. During that time, prices dropped by 70 % which was one of the three biggest declines after World War II (U.S. Energy and Information Administration, 2015). In 2015, uncertainties in the world economy and instability in global financial markets increased, economic growth weakened in a number of developing and large economies and global risks increased. In this context, the process of reducing world commodity prices, including oil prices has intensified and the depreciation of a number of currencies, including the national currencies of commodity-exporting countries, has accelerated. (Aslanbayli, 2020, p. 133-142).

The sharp drop in oil prices has led to a significant reduction in foreign exchange earnings and the balance of payments surplus. In this regard, the calls to strengthen the resilience

of the national economy have become more relevant and in accordance with these challenges adequate maneuvers have been implemented in fiscal and monetary policy. The main components of domestic demand, which is a key factor in economic growth in the non-oil sector have begun to change significantly. At the same time, a series of devaluations in partner countries has created serious risks to the international competitiveness of the national economy.

3.1 Dutch Disease Effect on Azerbaijan Economy after 2014

Most resource-rich nations expand at a slower rate than non-resource-rich countries, and their economies face a variety of macroeconomic issues that are directly related to the booming sector (Karl, 1997, p. 223; Sachs and Warner, 2001, p. 827-838). The "resource curse" was originally used to describe this phenomenon (Corden, 1984, p. 41).

The first comprehensive model of Dutch disease was created by Corden to illustrate the impacts and fundamental changes of boom-generated economic expansion, but the Dutch Disease idea is the standard way to addressing the resource curse. Nevertheless, Azerbaijan attempts to reduce its reliance on oil and oil profits by growing non-oil industries and diversifying its economy. While oil revenues still account for a sizable portion of real GDP. After crude oil was first transported to the global market, the price of oil significantly increased, which resulted in an increase in revenue for Azerbaijan. Of course the rapid increase in oil revenues affects economic performance in Azerbaijan. Thus, in 2006, Azerbaijan was a leader country in the world as GDP growth rate was 34.5% and also the money supply rose two times before financial depression in the world economy (Bulut, et. al., 2017, p. 90).

It is known that the increase in GDP in Azerbaijan depends on the country's oil production capacity and rising oil prices. Prior to the crisis, Azerbaijan's GDP grew at a pace of 26.4 percent in 2005; although it grew at 34.5 percent in 2006 and 25 percent in 2007, it grew at a rate of 10.8 percent in 2008. According to ADB data, there was a decrease of 11.5% in Azerbaijan's GDP for the first time in 2009. After 2005, despite the same level of oil production in the country, it is observed that the real rate of increase on GDP has decreased as a result of the decrease in oil prices.

This demonstrates that Azerbaijan's earnings are reliant on oil, and oil revenues are reliant on global market prices. Like other oil producing countries, Azerbaijan has also suffered great losses due to the decrease in oil prices in the world markets. Before the crisis, oil price was around 150 dollars per barrel and it decreased to 40-60 dollars after 2014. Azerbaijan's oil income suffered as a result of this. The crisis forced the Azerbaijani government to delay the development of numerous significant infrastructure projects for some years (Center for Economic and Social Development-CESD, 2017, p.11).

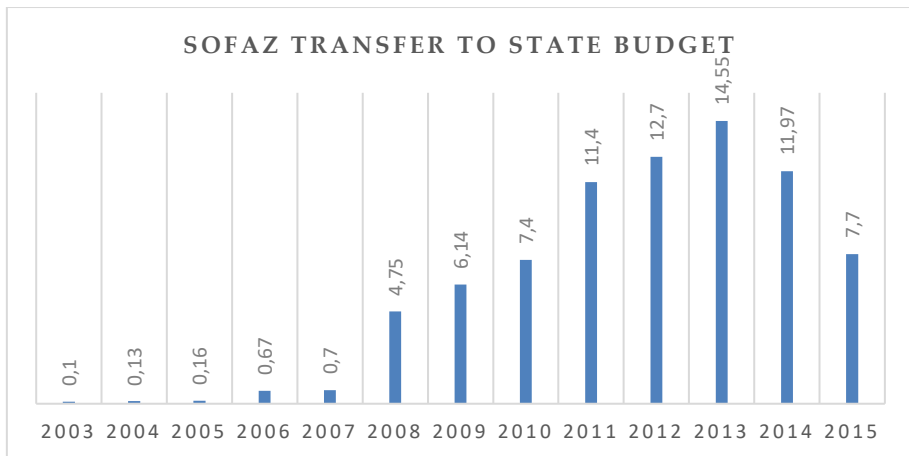
The country's major financial source comes from large regional projects such as Baku-Tbilisi-Ceyhan, the Baku-Tbilisi-Gars railway, TAP, TANAP, and the Southern Gas Corridor, all of which were funded by withdrawals from SOFAZ-the State Oil Fund of Azerbaijan (CESD, 2017, p.13). The oil and gas sector's dominance in the country cause a number of hazards to the nation's economy, one of them is process of *de-industrialization*. Therefore, Azerbaijan has faced Dutch Disease Symptom in 2015 and faced difficult situation after this year. In order to show a framework of the independency

of the economy from the oil and oil products, it is useful to highlight some economic indicators.

Between 2004 and 2011, the oil and gas sector's output and exports increased steadily as a consequence of many important oil and gas extraction projects, including as "Shafag-166 Asiman," "Shah Deniz," and "Azeri-Chirag-Gunashli" (Yusufzade, 2016, p. 70-76). After 2014, the production of oil and gas decreased until now as a result of crisis in 2015. While, the main important projects have completed during the period of high oil price. The existing income flow to the state budget has begun to fall due to the severe drop in oil prices. Oil exports from Azerbaijan decreased by 326 thousand tons (13.4 percent) in January 2015 compared to the prior month as a result of a severe decline in oil prices around the world in 2014. As oil prices fell on the international market, Azerbaijan started to feel the effects of a sharp decline in oil revenues. The country produced 41,9 million tons of crude oil in 2014. With 43.5 million tons produced in 2013, oil production dropped by 3.7 percent in 2014 compared to 2013 (State Statistics Committee, 2015, p. 51)

Although the price of Azeri oil has decreased 2.29 times during the last seven months of 2015, the price of Azeri oil has never dropped much since the first oil was transported via BTC in 2005. Since oil is Azerbaijan's principal export commodity, the drop in international oil prices has resulted in a decrease in the country's main source of revenue. As a result, CBAR was forced to sell currency in order to keep the MANAT's exchange rate stable (CESD, 2016, p.15).

Diagram 3. Transfer from the SOFAZ to State Budget (Million Manat)

Source: The State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2016

3.2 Dutch Diseases Impact on Exchange Rate and Inflation

Azerbaijan's economy has demonstrated a substantial economic growth sourcing from oil boom over the last several years after the signing of the "Contract of the Century" (Ibadoglu, 2014). Oil production and trade have exploded in recent years, transforming the industry into a major economic force. Increased oil extraction and exportation leads to massive inflows of foreign exchange into country, and it has generated boundless opportunities for execution of important infrastructure and social projects assisting to socioeconomic development of the country.

However, the growth of the oil industry in Azerbaijan has been accompanied by certain unfavorable economic trends such as an increase in general price levels, a decline in the non-oil sector's proportion of GDP and total exports, and a strengthening of the real effective exchange rate. The strengthening of the national currency had a detrimental effect on the economy's competitiveness and the growth of non-oil industries.

The inflow of oil earnings into the foreign exchange market caused the national currency to appreciate (World Bank, 2016). The function of REER in the Dutch disease model is critical, and it has an influence on the industrial sector's competitiveness. Hasanov and Hasanli (2011) conduct research to assess the money market approach's long-term irrelevance in Azerbaijan and highlight the significance of resource reliance in terms of the value of the national currency. The appreciated of AZN beginning from 2003-2004 and accelerated of this growth after 2006 (Central Bank of Azerbaijan, 2010, p. 6). In order to reduce the financial risks connected with the massive inflow of foreign currency between 2005 and 2014, the CBAR implemented a fixed exchange rate policy.

The economy of Azerbaijan was severely impacted by sharp declines in price of oil

Mid-2014 to early 2016 experienced one of the biggest decreases in oil prices in modern economic history. During that time, prices dropped by 70% which was one of the three biggest declines after World War II (USA EIA, 2015). Azerbaijan's Central Bank had lost 27.6% of foreign exchange reserves in a short period as a result of the anticipated depreciation after the significant drop in oil prices. (CESD, 2016, p.3-25). The MANAT saw two significant depreciations between 2014 and 2017; the first being in february and the second depreciation is in December, 2015. Since it is a gradual process, the sharp decline in oil prices in 2014 didn't have any significant effects until the beginning of 2015. At that point, it adversely damaged the manat's exchange rate and contributed to volatility until 2017.

Weak macroeconomic underpinnings and the economy's reliance on oil had an immediate impact on the financial sector, resulting in double-digit inflation, reduced 175 oil income, and a drop in industrial production. Government spending accounted for a greater proportion of GDP (between 31.1 and 38.4%) during the era of strong MANAT (mostly 2008–2014), despite there was low foreign debt. The Azerbaijani economy experienced growth trend in 2017 as oil prices rose to more attractive levels. GDP climbed by 0.1 percent in 2017 compared to the previous year (State Statistics Committee, 2019: 42).

3.3 Impact on Gross Domestic Product

Azerbaijan's GDP expanded more than 14 times between 2000 and 2014, from 5.27 billion dollars in 2000 to 75.24 billion dollars in 2015. But, owing to a reduction in global oil prices, Azerbaijan's GDP dropped to 53.07 billion dollars (World Bank, 2016). The Azerbaijani economy was badly impacted by low global oil prices from 2014 to 2016, resulting in the depreciation of the national currency in 2015, severe inflation in 2016-2017, and the bankruptcy of many banks (International Trade Administration, 2019).

According to official statistics, real GDP growth in 2015 was 1.1 percent (2.8 percent in 2014), including 1.1 percent in the non-oil sector (7 percent in 2014), and an increase of 1.2 percent in the sector of oil (a decrease of 2.9 percent in 2014) was observed. In January-August 2016, GDP decreased by 3.1% in real terms, including a decrease of 5.8% in the

non-oil sector and an increase of 2.5% in the oil sector (State Statistics Committee, 2017: 75). The GDP per capita in 2015 was 3657 USD, over two times less (54.2%) than the previous year and relatively same with 2007. During the decade 2005-2014, however, GDP per capital rose fivefold due to oil income. Budget expenditure reductions were one of the most significant barriers to development in 2015. While, budget expenditure was predicted to be 13.53 billion dollars (based on the end-of-year exchange rate of 1 USD=1.5594), it was 15.7 percent lower, and had been 11.4 billion dollars (FinanzRu, 2017). As a result, a 2.13 billion USD decrease has been made, taking into account the financial consequences.

The price of oil has been continuously increasing since late 2016, hitting a high of 65 dollars at the end of 2017 and the beginning of 2018. The rise in the price of oil to 65 dollars enabled the Azerbaijani economy to retrieve earnings and reserves, which might have a negative impact on the overall economy by the end of 2017. The average oil price, which was about 57 dollars, enabled the nation to maintain economic balance with rising oil income and helped prevent a recession, with the GDP rising by 1% in 2017 compared to the previous year (Yusifzade, 2016, p. 70-76).

During this time, the Brent oil price increased by 23.2 percent to 69.55 dollars. Azerbaijan's real GDP increased by 1.4 percent in 2018 as oil prices improved. (2019, Export.gov). The link between oil prices and GDP in Azerbaijan indicates that GDP grew at the same pace as oil prices in 2017. Oil prices fluctuation has direct effect on GDP growth, while the negative effects of these situation have been increased because the non-oil sector is reliance on the oil industry, generating a domino effect for Azerbaijan's economy. As a consequence, oil price swings will have a short- term impact on the country's economy.

3.4 Crisis Effect on Export and Trade

Azerbaijan's oil exports fell by 326 thousand tons (13.4 %) in January 2015, after a sharp decrease in global oil prices in 2014. Furthermore, Azerbaijan suffered from diminishing export revenue throughout this time period. Total exports declined by 9% due to a 9% drop in oil exports. Non-oil exports declined by 5.4 percent in 2014, with the decline being worsened by a decline in the manat's (AZN) competitiveness in real terms as trading partners' currencies depreciated. In 2015, foreign trade turnover was 20.6 billion dollars, down 33.4 percent from the previous year (Central Bank of Azerbaijan, 2015).

It is important that this considerable decrease in foreign trade turnover was caused by a decrease in exports. In other words, the value of exports fell by 48.7 percent to 10.6 billion dollar in 2015. The primary cause of this drop is the dramatic decline in worldwide oil prices. In comparison to the first 11 months of 2014, the amount of oil and oil products and gas exports diminished by 53.8 % in 2015, totaling 9.1 billion USD (2014, 19.77 billion USD, SCCRA). Imports increased in comparison to exports. That is, imports increased by 1% year on year during the first eleven months of 2015, totaling \$8.2 billion (CESD, 2017, p. 17). According to SOCAR official statistics based on CESD, Azerbaijan exported 1,697,768 tons of oil over the BTC pipeline in January 2015. In contrast to 2014, the country exported 507.169 thousand tons of crude oil between Baku and Novorossiysk and 254,107 thousand tons through the Baku-Supsa pipeline during a specific period in 2015. Azerbaijan exported 2.122 million tons of oil to global markets in January 2015 (Mukhtarov et. al., 2020, p.72-80).

Table 5. Annual Trade of Azerbaijan

Year	Million USD			
	Trade Turnover	Import	Export	Trade Balance
2005	8 558.4	4 211.2	4 347.2	136.0
2006	11 638.9	5 226.7	6 372.2	1 105.5
2007	11 771.7	5 713.5	6 058.2	344.7
2008	54 926.0	7 170.0	47 756.0	40 586.0
2009	20 824.5	6 123.1	14 701.4	8 578.3
2010	27 960.8	6 600.6	21 360.2	14 759.6
2011	36 326.9	9 756.0	26 570.9	16 814.9
2012	33 560.9	9 652.9	23 908.0	14 255.1
2013	34 687.9	10 712.5	23 975.4	13 262.9
2014	31 016.3	9 187.7	21 828.6	12 640.9
2015	20645.9	9 221.4	11 424.5	2 203.1

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2016.

The table shows that in 2015, falling oil prices in global markets were reflected in macroeconomic indicators. The trade balance was 2.2 billion USD, a decline of 6 times in the year of 2015. The new economic conditions created by the cheap oil era also affected the state's finances. Therefore, the revenues of SOFAZ, an important link of state's finance, decreased by 38% or 4.9 billion manat in 2015.

Also there is a significant effect of oil prices on savings of people within the country. The growth rate of nominal household income was ranging from 7.4 to 22.2 percent between 2005 and 2013. The period's low inflation rate also led to real income growth rates varying from 5% to 12.6%. Nevertheless, since the second half of 2014, the dramatic drop in oil prices has had a detrimental impact on economic variables, particularly real household income in Azerbaijan, which is overly dependent on natural resources. According to government stats from 2014, the real and nominal household income growth rates were the worst in the past ten years, with nominal income growing at 5.1 percent and real income growing at 3.7 percent. In 2016-2017, real income began to decline for the first time in almost 20 years, as yearly inflation reached double digits and exceeded growth rate of nominal household income.

As a consequence of the high inflation rate (12.5-13%) compared to the nominal income rise of 8.3-8.7%, real household income fell by 3.7 and 4.7 percent in 2016 and 2017, respectively. Saving is directly related to household income level, thus sharp decline in oil price and devaluation of national currency in 2015 has disturbing effect on people's saving in Azerbaijan (FinanzRu).

4. Data and Methodology

The primary export of Azerbaijan economy is crude oil, and its value is greatly influenced by changes in oil prices. As it was stated at the beginning, main research goal is to examine how the oil price fluctuations affect Azerbaijan's macroeconomic metrics.

There are two types of question about this research. The primary research question is: "Which economic metrics is affected most by changing oil price in Azerbaijan?"

Secondary research questions are: "What is the main reason for the Dutch syndrome in Azerbaijan?", "what are the main causes of crises in the oil sector? and what are the consequences of the impact of oil on economic development?". The direct and indirect relationships between these factors are causing a lot of discussion. Depending on whether a country exports or imports oil, the effects of oil price shocks vary from one economy to another. According to Horsnell, the degree of a direct impact of a specific oil price increase relies on the proportion of the cost of oil in the country's revenue, the degree of reliance on imported oil, and the capacity of end-users to lower their usage and transition to other fuels (Horsnell, 2004: 403).

4.1 Econometric Model of Azerbaijan's FDI, Growth Saving and Export

The methods for evaluating both long and short-term economic factors using the vector error correction model. These tests' results serve as an example of the study's "Empirical Results" section

In this research, twenty five years of data (from 1994 to 2020) was used to analyze the result of oil price fluctuations. Necessary data is collected from the world bank sources, Azerbaijan State Statistical Committee and Statista.com website. With this data it is aimed to analyze how price changes at world oil market affect other economic variables in Azerbaijan economy. For getting dataset, it has used World Bank and Azerbaijan State Statistical Committee open data set which contains data of economic variables of the member countries in the world and official data set of Azerbaijan. It considers as one of the most reliable source of the data. This model considers the influence of oil price changes on such macroeconomic variables: "Foreign Direct Investment, Gross Saving US\$ million, Export US\$ million."

Foreign Direct Investment (FDI): One of the most significant economic factors is foreign direct investment (FDI) since it is correlated with a number of other macroeconomic variables. So, it was decided to use FDI in the model. Variable contains Azerbaijan FDI at the given year and over the 25 years. After gaining independence, FDI can play an important role in Azerbaijan's economic development. Therefore, this variable is important for our research.

Gross savings (% of GDP): The main purpose of choosing this variable is to understand how crude oil affects people's ability to save. Gross Saving is expressed as a share of GDP (Gross Domestic Product). People save less during times of crisis, which causes the percentage of savings in the GDP to fall.

Goods Exports: The top three exports from Azerbaijan are crude oil (\$9.3 billion), petroleum gas (\$2.2 billion and refined petroleum \$292 million) making exported goods another significant factor in our analysis. (State Statistics Committee, 2022, p. 94-100). Therefore, unexpected change in crude oil price can directly effect on this variable.

Brent Crude Oil Price: One of the two globally recognized crude oil types that serve as benchmarks for crude oil pricing is known by the term Brent blend. The North Sea-produced Brent Blend is regarded as a light, sweet crude oil. Since Brent blend makes up more than half of all crude oil sold worldwide, it makes sense for it to serve as the standard for pricing crude oil. In our research, we take 25 years of Brent crude oil price data from Statista.com to analyze the effect of crude oil changes.

The model was set up by using 25 years of data of economic variables which are "Brent Oil Price per Barrel, Export (US\$), FDI Net Inflows (US\$), Gross Savings (US\$)". The given data is collected from Azerbaijan Statistical Committee and World Bank.

5. Conclusion

Here, it would present the general results of the research and the acceptance or rejection of the hypotheses made in the analysis. The role of oil in transition economies, as well as in Azerbaijan, its impact on the economy, as well as the results of the analysis will be presented. Also, it will highlight the importance of this research, key findings, and recommendations for future generations.

This study has examined how the negative effects of oil prices affected transition economies, basically countries whose revenues come from the sale of oil and oil products. Due to the transition of Azerbaijan from socialism to capitalism after the collapse of the Soviet Union and the dependence of its economy on oil, the study has focused on changes in the Azerbaijani economy.

After gaining independence, Azerbaijan began to work closely with countries around the world to rebuild its economy. Foreign countries had great interests in the oil resources of Azerbaijan. Therefore, an agreement was reached between Western countries and Azerbaijan in the field of oil production and export. Russia, Iran, Ukraine, Turkey, the United States, Britain, France, Italy, the Netherlands, Poland, Japan, China and many other countries were seriously interested in the oil and gas resources of the Caspian Sea and its Azerbaijani sector (Ibrahimov, 2010).

5.1 Findings

The main findings indicate that Azerbaijan's economy is strongly dependent on resource exports, which produce high growth rates when commodity prices are favorable but lower macroeconomic performance when oil prices fall. Huge amounts of foreign currency were injected into the economy during the oil boom period, which caused the local currency to appreciate, the manufacturing sector's competitiveness to decline, and the tertiary sector to grow as a result of government spending, all of which point to the first indication of Dutch disease.

During times of high oil prices, countries often have a positive trade balance, a rise in foreign reserves, and currency appreciation. It is very difficult to develop appropriate monetary and exchange rate policies to preserve inflation and exchange rate stability due to the above mentioned macroeconomic features of resource-rich countries. As a result, the most important problem in the macroeconomic structure of resource-rich nations may be seen in the link between oil prices and the currency rate.

Sharply declining oil prices have been a problem for many economies since 2014, and Azerbaijan was no exception. As a consequence, the manat lost a significant amount of value when compared to the dollar. Due to the fact that oil and gas sales account for the majority of Azerbaijan's income, a drop in oil prices resulted in a negative balance of payments, which lowered the value of the manat. In actuality, the Azerbaijani economy's susceptibility to outside shocks, such as a drop in oil prices, highlighted the nation's challenges with economic diversification or the "resource curse."

Government spending was reduced as a result of the state budget declining and at the end of the year 2015, the budget's revenue side had decreased by 11.8%. All of this affected to income of population, thus, inflation and devaluation of manat influence on real income level of people. The national average monthly salary fell by 48% during this time. The labor market was badly impacted by the economic downturn as well. In other words, the overall amount of investment inflows decreased by 28.3 percent in 2015, with domestic investment decreasing by 38.3 percent and international investment falling by 14.5 percent, respectively.

5.2 The Result of Analysis

As Azerbaijan has gained independence for more than 30 years, it has been very difficult to find data, and twenty five years of data have been more accurate in terms of data accuracy. So, dataset contains twenty five years annual interval between 1995 and 2020. In the methodology part, many economic variables have been used for empirical analysis. Due to the variables is non-stationary, VECM analysis has been utilised. Beginning with descriptive statistics of the variables; export, foreign direct investment, the price of oil, and gross savings are all normally distributed. Next, the Augmented Dickey-Fuller Unit Root Test was applied to determine whether or not the data is stationary. At the level, the data were not stationary; according to the correlation test, all variables have a positive connection with each other. After that, it has utilized the Johansen test to determine whether the data are cointegrated. apply the VEC (Vector Error Correction) Model in this situation. The Granger Causality Test is then used to examine the short-term causal impact of FDI, exports, and gross savings on the price of oil. At the same time diagnostic testing, which includes examining heteroscedasticity, normality and autocorrelation was performed. As a result of it, it was found that at 95% significance level, there is a causal association between variables in the VEC model in both the long run and the short run.

According to the Granger Causality Test, FDI and export have no causal relationship with gross saving in the short term, but the price of oil has. This implies that in the short term, gross savings depend on oil prices or follow them. Diagnostic analysis reveals that our VEC model is significant, with the exception of a minor heteroskedasticity issue. Finally, it has been performed a regression analysis and created an overall savings formula. This formula allows us to predict the total savings with the given variables. The study has analyzed that *the most influencing variable in gross saving is oil price*.

Oil revenues are crucial to the economic growth of nations with abundant resources. In this sense, the establishment of SOFAZ in Azerbaijan might be seen as a constructive step. However, the high level of budgetary transfers from oil funds poses a significant risk for Azerbaijan. Regions are a key element in avoiding resource curse risks. Only a few large cities, most notably the capital Baku, are significant economic hubs in Azerbaijan.

Actually, the Azerbaijani economy's susceptibility to outside shocks, such as a drop in oil prices, highlighted the nation's challenges with economic diversification. In order to avoid increasing overdependence on oil earnings, diversifying the economy should be a top priority. This objective may be accomplished through developing efficient management systems, implementing relevant laws, developing human capital, facilitating access to financing to businesses in non-resources industries, and encouraging investment in tradable, non-oil sectors. The other problem links with FDI. It is clear that investment inflows help the economy to develop.

Encouraging the development of Small and Medium-sized Organizations by improving the legal structure and putting new appealing policies into place. Since SMEs are delivering changes to the market that would result in a good situation for Azerbaijan in the long run, the diversification of the economy might be developed with a bottom-up strategy. Furthermore, Azerbaijan should spend extensively in education and academics to improve the effects of allocating its actual economic resources. In order to achieve an effective economic situation, more earnings from the oil industry should be given to the development of human capital. However, this is unlikely to occur until structural changes are put into place for the benefit of economic sectors, with a focus primarily on education, since it is the common ground and the real worth of an economy without inherent and monetary value.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
	* This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Disturbing Effects of Oil Price Changes on Transition Economies: Case of Azerbaijan”, supervised by Müjgan DENİZ (Ph.D. Dissertation, İstanbul University, İstanbul/Türkiye, 2022). numbered x of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%70), 2. Author (%30). Data Acquisition: 1. Author (%40), 2. Author (%60). Data Analysis: 1. Author (%60), 2. Author (%40). Writing up: 1. Author (%80), 2. Author (%20). Submission and Revision: 1. Author (%90), 2. Author (%10).
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	*Bu çalışma Müjgan DENİZ danışmanlığında 2022 tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız “Petrol Fiyatlarındaki Değişikliklerin Geçiş Ekonomileri Üzerindeki Bozucu Etkileri: Azerbaycan Örneği” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. <i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30). Veri Toplanması: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%60). Veri Analizi: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40). Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%80), 2. Yazar (%20). Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%90), 2. Yazar (%10).

References / Kaynakça

- Arab Monetary Fund (2005). *Arab Financial Institutions and Development Financing and Investment in the Arab Countries* (in Arabic), Abu Dhabi. Available at; www.amf.org.ae
- Aslanbayli, B. (2020). NATO's possible role in the protection of critical energy infrastructure in Azerbaijan. *Caucasus International*, 4(3-4), 133-142.
- Atakisiyev M. (2014). The Role of Azerbaijan's Oil Strategy in the Development of the National Economy. *Tax Journal*, 5 (119). 78.
- Berument, M.H., Ceylan, N.B., Dogan, N. (2010). The Impact of Oil Price Shocks on the Economic Growth of Selected MENA Countries. *Energy Journal*, 31(1), 149-176. DOI: [10.5547/ISSN0195-6574-EJ-Vol31-No1-7](https://doi.org/10.5547/ISSN0195-6574-EJ-Vol31-No1-7)
- British Petroleum (2016). Outlook to 2035 in BP Energy Outlook (2016). British Petroleum: London, UK. 115- 130.
- Bulut, C., Suleymanov, E and Hasanov, F. (2017). The Impact of the Oil Price Fluctuations on the Economic Policies in the Oil-Exporting Countries of the Former Soviet, *Alatoo Academic Studies*, 1, 90.
- Central Bank of the Republic of Azerbaijan (2010). Financial Indicators of the Republic of Azerbaijan for the Years 2000-2009.
- Center for Economic and Social Development (CESD) (2016). The Economy of Azerbaijan in 2015: Independent View. CESD PRESS, Baku, Azerbaijan, 3-25.
- Center for Economic and Social Development (CESD) (2017). The Effect of Oil Price Fluctuations on the Exchange Rate of the National Currency of Azerbaijan: Assessment of the years 2014-2017. CESD PRESS, Baku, 13.
- Center for Economic and Social Development (CESD) (2017). The Effect of Oil Price Fluctuations on the Exchange Rate of the National Currency of Azerbaijan: Assessment of the years 2014-2017. CESD PRESS, Baku, 11.
- Central Bank of the Republic of Azerbaijan (2015). Statement on the Main Directions of Monetary and Financial Stability Policy for 2016. Available at; <https://www.cbar.az/page-14/main-directions-of-the-monetary-policy>
- Central Bank of Azerbaijan (2015), Statement on the main directions of monetary and financial stability policy for 2016. <https://www.cbar.az./page-14/main-directions-of-the-monetary-policy>
- Corden, W. M. (1984). Booming Sector and Dutch Disease Economies: Survey and Consolidation, *Oxford Journals: Oxford Economic Papers*, New Series, Oxford University Press 36 (3), 359-380. Available at; <http://www.jstor.org/stable/2662669>
- Deloitte (2020). The Future of Work in Oil, Gas And Chemicals. Available at; <https://www2.deloitte.com/uk/en/insights/industry/oil-and-gas/future-of-work-oil-and-gas-chemicals.html>
- Ekong, N. P., D. Ebong, D. W. (2016). On the Crude Oil Price, Stock Market Movement and Economic Growth Nexus in Nigeria Evidence from Cointegration and Var Analysis. *Asian Journal of Economic Modelling*, 2016, 4(3): 112-123.

Horsnell, P. (2004). Why Oil Prices Have Moved Higher, *Oxford Energy Forum*, Oxford. 403.

Ibadoghlu, G. (2020). Retrospective Analysis of the Initial Results of Economic Reforms in Azerbaijan: Qualitative and Quantitative Assessments (January 6, 2020). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3514310> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3514310>

Ibrahimov R. (2010). Azerbaijan: Happiness is the Availability of Export Corridors. Available at; <http://www.turkishweekly.net/columnist/2536/azerbaijan-happiness-is-the-availability-ofexport-corridors.html>

Karl, T.L. (1997). *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States*. University of California Press, Berkeley, CA.

Karl, T.L. (1999). The perils of the petro-state: reflections on the paradox of plenty. *Journal of International Affairs-Columbia University*, 53(1):31–52.

Kleinberg, R.L.; Paltsev, S.; Ebinger, C.K.E.; Hobbs, D.A.; Boersma, T. (2017). Tight Oil Market Dynamics: Benchmarks, Breakeven Points, and Inelasticities. *Energy Economics*, 70, 70–83.

Mukhtarov, S., Aliyev, S., and Zeynalov, J. (2020). The Effects of Oil Prices on Macroeconomic Variables: Evidence from Azerbaijan. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(1), 72-80.

Sachs, J. D. & Warner, A. M. (2001). The Curse of Natural Resources. *European Economic Review*. 45 (4), 827 – 838.

State Statistics Committee (2022). Azerbaijan in Figures. *Statistic Journal*. pp. 94-100.

Statista (2022). Available at; <https://www.statista.com>

The Organization of Petroleum Exporting Countries (2021). The OPEC Monthly Oil Market Report. Available at; <https://www.opec.org>

The Organization of Petroleum Exporting Countries (2021). Annual Statistical Bulletin (11/21), Available at; <https://www.opec.org>

U.S. Energy and Information Administration (2015). Cushing, OK WTI Spot Price FOB (Dollars per Barrel), Available at; http://www.eia.doe.gov/dnav/pet/TblDefs/pet_pri_spt_tbldef2.asp

Yunusov, A. (2011). Twenty Years of Independence in Azerbaijan, *South Caucasus -20 Years of Independence*, Friedrich Ebert Stiftung, p.60 – 76.

Yusifzade K.B. (2016). Status and prospects for the development of oil and gas production in Azerbaijan, *Journal Azerbaijan Oil Industry*, No. 11-12, p.70-76.

World Bank (2016). Ease of Doing Business in Azerbaijan, <http://www.doingbusiness.org/data/explore economies/ azerbaijan/>

Toplumsal Değişim Sürecinde Çocuk Suçluluğu: Eğilimler ve Etkiler

Ahmet ÖZALP¹

Öz

Suç yalnızca bireysel bir eylem olmaktan ziyade aynı zamanda toplum yaşamını derinden etkileyen bir sosyal olgudur. Çocuk suçluluğu da bu nedenle toplumsal sorunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu açıdan hukuk kurallarını çiğneyen bireylere meşru cezaların uygulanmasını gerektiren bir eylem olarak suç politika yapımcılar ve yasa koyucuların çözmesi gereken sorunların başında gelmektedir. Toplumsal faktörler, ekonomik durum, eğitim seviyesi, kültürel normlar ve sosyal adalet gibi unsurlar çocuğun suça itilmesini üzerinde etkilidir. Bu çalışmada toplumsal değişim sürecinde çocuk tanımında, çocukların itildikleri suç türlerinde, hukuki yaklaşımlarda ve suça başa çıkma politikalarındaki değişimler incelenmiştir. Bu arka plana destek olarak kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasının suç davranışı üzerindeki etkileri değerlendirilerek çocuk üzerindeki etkileri de analiz edilmiştir. Modernleşmenin etkilerine paralel olarak değişen hukuki bakış sayesinde çocuğun bir yetişkin gibi yargılanma biçimi de değişmiştir. Dünyada ve ülkemizdeki 19. yüzyıldan günümüze kadar olan süreçte gerçekleşen toplumsal değişimlerin etkisiyle çocuk ve suç arasındaki ilişkinin hangi yönlerde farklılaştığı bu çalışmanın ana sorusunu oluşturmaktadır. Makale, bir inceleme araştırması olarak tasarlanmıştır; konuyla ilgili literatür taranmış ve aynı zamanda tarihi ve kültürel karşılaştırmalar yapılırken ülkelerin resmi istatistiki verilerinden de yararlanılmıştır. Bu çalışma sonunda, yıllık istatistiklerden yola çıkılarak suça itilmiş çocuk sayısının artmasına paralel olarak suç teorilerinin biyolojik ve psikolojik bakış açılarından uzaklaşp sosyo-kültürel yaklaşımlara evirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Ek olarak, suça başa çıkma politikalarının çocuklara yönelik danışmanlık, aile denetimi, sosyalleşme alana kaydığı anlaşılmış ve TV programlarının çocukların yaşam dünyasında tahribata neden olduğu da bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Suç, Çocuk, Toplumsal Değişim, Kitle İletişim Araçları, Sosyoloji

Özalp, Ahmet. (2024). Toplumsal Değişim Sürecinde Çocuk Suçluluğu: Eğilimler ve Etkiler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 446-466. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1415003>

Geliş Tarihi	04.01.2024
Kabul Tarihi	05.03.2024
Yayın Tarihi	29.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Eskişehir, Türkiye, ahmet.ozalp@ogu.edu.tr, ORCID:0000-0003-3134-3084

Juvenile Delinquency in the Process of Social Change: Trends and impacts.

Ahmet ÖZALP¹

Abstract

Crime is more than just an individual action; it is also a social phenomenon that deeply affects social life. Therefore, juvenile delinquency constitutes an important part of the social problem. In this respect, crime, as an action that requires legitimate punishments to be applied to individuals who violate the rules of law, is one of the main problems that policy makers and legislators must solve. Social factors such as economic status, education level, cultural norms, and social justice, among other elements, influence a child's susceptibility to engaging in delinquent behavior. In this research, changes in the definition of childhood, the types of crimes that children are pushed into, legal approaches and policies for dealing with crime during the process of social change were examined. In support of this background, the effects of the mass media on criminal behavior were evaluated and their effects on the child were also analyzed. Thanks to the changing legal perspective in parallel with the effects of modernization, the way the child is tried as an adult has also changed. The main question of this study is in what ways the relationship between children and crime differs under the influence of social changes that took place in the world and in our country from the 19th century to the present day. The literature review technique was chosen as the research method of the article. In addition, in this study, official statistical data of the countries were used while making historical and cultural comparisons. As a result of this study, based on annual statistics, it was concluded that in parallel with the increase in the number of children pushed into crime, crime theories have moved away from biological and psychological perspectives and evolved into socio-cultural approaches. In addition, it has been understood that policies for dealing with crime have shifted to the areas of counseling, family supervision and socialization for children, and it has been found that TV programs cause destruction in the living world of children.

Keywords: Crime, Child, Social Change, Mass Media, Sociology

Özalp, Ahmet, (2024). Juvenile Delinquency in the Process of Social Change: Trends and impacts., Journal of the Human and Social Science Researches, 13(1), 446-466. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1415003>

Date of Submission	04.01.2024
Date of Acceptance	05.03.2024
Date of Publication	29.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assoc. Prof, Eskişehir Osmangazi University, Theology Faculty, Sociology of Religion, Eskişehir, Türkiye, ahmet.ozalp@ogu.edu.tr, ORCID:0000-0003-3134-3084

Giriş

Çocuk suçluluğu tüm dünyada giderek artan ve derinleşen ciddi bir problem olarak görülmektedir (Bobbio vd., 2020, s. 138). Örneğin, Çin Halk Cumhuriyeti'nde son yıllarda toplumsal değişimlerinde beraberinde getirdiği problemlerden dolayı tüm suç eylemlerinin %70'ni çocuklar işlemektedir. Çin dışındaki diğer ülkelerde de (Batı'da Almanya hariç) çocuklarda suç oranlarının arttığı anlaşılmaktadır. Elbette ki bu bağlamda çocuk suçluluğu ile mücadele en ciddi ve ağır toplumsal sorunların başında gelmektedir. Bazı araştırmacılar yoğun kentleşmenin, küreselleşmenin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sorunların çocuk suçluluğuna yol açtığını vurgulamaktadır. Bu araştırmacılar, çocuk suçluluğunu yoğun ve hızlı sosyal değişimlerin bir sonucu olarak gördüğü gibi toplumsal düzensizliklerinde bu soruna neden olduğuna da vurgu yapmaktadırlar. Örneğin, çocuk suçluluğu konusunun bilimsel açıdan tartışıldığı ilk yıllarda Faris (1949, s. 446), sosyal düzensizliğin toplumsal dayanışmayı azaltmasından dolayı çocukların suça itildiğini iddia etmektedir. Faris'e benzer şekilde Mowrer (1942, s. 30) de toplumların norm ve değerlerindeki hızlı değişimin boşanma, suç, yoksulluk ve sapma gibi birçok sosyal soruna neden olduğunu vurgulamaktadır. Günümüzde akademik tartışmalarda ise hızlı toplumsal değişimin ve düzensizliğin toplumsal değerleri tahrip ettiği ve bu nedenle toplumların suç olaylarını çözmedeki kapasitelerinin yetersiz kaldığına vurgu yapılmaktadır (Alanezi, 2010, s. 68).

Suç, devletin ve yazılı hukukun kurumsal bir yapı kazanmasından çok daha önce temellerinin toplumsal bir olgudur. Günümüze değin bazı toplumlar belirli hukuki düzende yaşamışlar ve kendi değerlerine yönelik saldırı girişimlerini suç olarak değerlendirmişlerdir. Bu açıdan suç, toplumların sosyo-ekonomik, psikolojik, dini ve kültürel şartlarına göre sınıflandırılması gereken bir kavram olarak da görülmektedir. Yazılı hukuka dayanmaksızın suç her kültürde ve toplumda farklı şekillerde var olmuş ve var olmaya devam etmektedir. Örneğin, ilk suç teorisyenlerinden Beccaria'ya göre (2023, s. 31), *"ceza, cemiyetin bekasını (devamını) temin ve ferdin ulvi (yüksek, yüce) hürriyetini muhafaza ve siyaset esaslarına dayanmaktadır."* Bu nedenle, suç sadece bireysel bir eylem olmayıp toplumun tüm sosyolojisini de kapsayan kolektif süreci ifade eder (Kocadaş, 2007, s. 159). Hem nitelik hem de nicelik açısından suç çok farklı branşların araştırma sahasına girmektedir. Ancak bu eserde diğer alanların tartışmalarına girilmeyip sosyoloji ve hukuk bilimi açısından suç olgusu analiz edilmektedir. Bu bağlamda suç, Türk ceza kanununda *"yasanın cezalandırdığı hareket"* olarak tanımlanmaktadır. Ancak, suç eyleminin neleri içerip içermediği meselesi toplumsal yapıdaki tarihi değişimlere bağlı olup suça ilişkin analizler de bu değişkenlere göre farklılık göstermektedir (Öter, 2018, s. 741). Her halükârda suç, toplumsal düzenine karşı her türlü eylem olarak değerlendirilirse çocuk suçluluğu kavramı da toplumların çocuk algısına ve yaklaşımına göre farklılık gösterecektir. Çünkü bireyin suçu hangi yaşlarda ve akli muhakeme kabiliyeti yerinde iken işlediği meselesi oldukça karmaşıktır. Çocuklar gelişim çağlarında toplumun değer ve normlarına karşı belirli bir anlayış geliştirmiş durumda değildir. Çocukluğun ilk evresinde çocukların değerler ve normlara ilişkin ön kabulleri çocuklara eğitim ve aile yoluyla kazandırılmaktadır. Soyut düşünme ve kanuna uyma yetisi tam olarak gelişmemiş bir birey olarak çocuğun suç algısı da yine onun zihin dünyasına uygun olarak değerlendirilmelidir (Çopur vd., 2015, s. 121). Bu nedenle, toplumsal normları ve değerleri tam anlamıyla değerlendirme yetisine sahip olmayan çocuklar bilimsel çalışmalarda *"suça itilmiş çocuk"* ifadesi kullanılmaktadır. Zaten çocuk koruma

kanunları hem ülkemizde hem de dünyada çocuğu suçu işleyen olarak değil “diğeri” tarafından suça itilen bir birey olarak görmektedir. Her halükârda bu bakış açısı çocuğu suça sürüklenen bir konuma yerleştirmektedir. Çocukluğun hangi yaşları kapsadığı kültürden kültüre değişmekle birlikte Türk ceza kanunu 31 maddesinde çocuğun suça ilişkin muhakeme gelişiminin başlangıç yaşını 12 olarak kabul edilmektedir. Bu yaştan itibaren çocuk ceza sorumluluğu sınırları içindedir. Elbette ki yaşlara göre ceza uygulamaları değişmekle beraber ülkemizde çocuğun sürüklendiği suçtan dolayı (yetişkinler gibi yargılanmama) sorumlu tutulma yaşı 12 olarak belirlenmiştir. Yine yukarıdaki bahsedilen aynı kanun maddesine göre, 15-18 yaş arası çocukların belirli indirimlerden faydalanarak hapis cezasına çarptırılmaları da ön görülmüştür. Ancak 12-15 yaş arası cezai indirim diğer yaş aralıklarına oranla oldukça fazladır (TCK, 5237, 2023). Bu bağlamda, Türk ceza kanununa göre çocuk suç sayılan eylemleri işlediği anda 12 yaş sınırları içinde değilse ceza sorumluluğuna tabii olmamaktadır. Bu nedenle, 12 yaşının altındaki kişiler için ceza kovuşturması da yapılamaz. Yine 12-15 aralığındaki çocuklara suçun anlamını ve doğuracağı sonuçları tam anlamıyla kavrayamadığı için özel güvenlik tedbirleri uygulanmaktadır. Ancak, mahkeme tarafından çocuğun muhakeme yeteneğinin yeterince olgunlaştığına yönelik bir kanaat getirilirse bu yaştaki çocuğa hapis cezası da verilebilmektedir. 15 yaşından sonra çocuk 18 yaşına kadar suç eylemlerinden kısmen sorumlu tutulmaktadır. Bu çocuklara cezalarının yarısı kadar indirimle gidilmektedir. Kanundan anlaşılacağı gibi çocuk diğer yetişkinler gibi değerlendirilmemekte yazılı hukukta çocuğun gelişim özellikleri de dikkate alınmaktadır (TCK, 5237, 2023). Ülkemizdeki kanuni yaş aralıklarına benzer şekilde dünyada 18 yaş altı bireylerin kanuna aykırı eylemleri suç olarak kabul edilmektedir (Shoemaker, 2010, s. 482). Bu bağlamda çocuk suçluluğu, kamu güvenliği ve aileler açısından oldukça olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Buna ek olarak ülkeler bu konuda hem yoğun emek harcamakta hem de birçok maliyete katlanmaktadır (Young, 2021, s. 26). Çocuk suçluluğu sorunu ayrıca, çocukların biyolojik, fiziksel ve toplumsal ihtiyaçlarını da önemli ölçüde etkilemektedir. Toplumda meydana gelen değişimler hem yeni sorunları beraberinde getirmekte hem de çocuk suçluluğu meselesini daha karmaşık hale sokmaktadır (Travis ve Selvin, 1996, s. 309). Çocuk suçluluğunun oluşturduğu sorunlara değinmeden önce bu sorunların sınıflandırılması konusuna eğilmek daha doğrudur. Örneğin, Nasir ve arkadaşlarının (2010) çalışmalarına göre iki çocuk suçluluk türü bulunmaktadır. Bunlar, bireysel ve grup destekli suç eylemleridir. İlkinde yalnızca çocuğun tek başına suça bulaşması incelenirken ikincisinde ise örgütlü eylemlere ve grup suçlarına dahil olması tartışılmaktadır. Örneğin, çetecilik faaliyetleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Ancak bu değerlendirme ve sınıflandırma günümüz açısından oldukça sınırlıdır. Bu bakımdan değişen toplumsal yapıya en uygun suç tasnifi Hirschi tarafından yapılmıştır. Hirschi (2017, s. 47)’ye göre, çocuk suçları, türlerine göre altı kategoride incelenir. Bunlar, okuldan kaçma, hırsızlık, mülkü tahrip etme, şiddet ve cinsel suçlardır. Sosyolojik açıdan en uygun tariflerden biri bu olarak görülmekle beraber çocuk suçluluğuna yönelik psikolojik, fizyolojik ve hukuki açıdan çok sayıda yaklaşım da geliştirilmiştir. Örneğin, Hirschi’nin tasnifinden yola çıkarak Amerika Birleşik Devletleri’nde 13-18 yaşlar arasındaki suçluluk oranlarının yoğun artışı analiz edilebilir. Çocuklar bu ülkede çetecilik, cinayet, soygun ve vandalizm gibi itilmektedir (Young, 2021, s. 21). Bu tür suçlar kapsamında Birleşik Devletler’de 2017 yılında 809.700 çocuk tutuklanmıştır. Bu rakamlardan yola çıkarak okulda işlenen suçlar ABD’de en çok tartışılan konu olmakla birlikte suç tasnifinde bu eylemler şiddet kategorisine girmektedir. Bu tür suçlar sadece

ABD’de değil çok sayıda ülkede önemli bir endişe kaynağı haline gelmiştir. Örneğin, dünyada her gün 10-24 yaş arası 430 birey uğradığı şiddet sonucu yaşamını yitirmektedir. Buna ek olarak her ölüme karşılık gelecek şekilde 20-30 çocuk da şiddet sebebiyle hastanelerde tedavi edilmektedir. Dünyada her yıl 10-29 yaş arası bireyler tarafından yaklaşık 200.000 insan öldürmektedir. Bu rakam dünya çapındaki cinayetlerin %43’ünü oluşturmaktadır. Değişen durumların ciddiyeti nedeniyle bireyler yoğun kaygı yaşamakta ve ülkeler çocuk ve genç suçluluğuna karşı önlemler almaya çalışmaktadır (Raturi ve Rastogi, 2022, s. 4441).

Çocuk Suçluluğu Bağlamında Tarihsel ve Toplumsal Değişim

19. yüzyıldan itibaren çocukların işlediği suçlar yasa yapıcıları önlem almaya itmiştir. Örneğin, Fransa’da 1790’da yaşça küçük suçluları yetişkinlerden ayırarak onları eğitime kazandırmak için yasalar çıkarılmaya başlanmıştır. Buna paralel 1810’da yürürlüğe giren Fransız ceza yasasının 66. ve 67. maddeleri direk çocuk suçluluğu konusunu ele almıştır. İlk ıslah evlerinin açılması da bu döneme denk gelmektedir. Bu dönemde ilk klasik hukuk ekolleri önem kazanmaya başlamış ve bu ekol savunucuları eyleminden dolayı suçlunun direk cezalandırılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu ekol, çocuklara işledikleri suçlarda yaşadıkları haza benzer oranda ceza verilmesini istenmiştir. Bundan dolayı çocuklar şiddetli cezalara çarptırılmaya başlanmıştır. Ancak, sonraki yıllarda bu şekilde bir suç politikası oluşturmaktansa çocuklara acıma ve affetme duyguları gelişmiş hakimlerin de etkisiyle çocuklar için daha az cezayı içeren yaptırımlar tercih edilmiştir (Erem, 1977). Bu tür gelişmeler sadece Avrupa’da yaygın olmamakla birlikte Amerika kıtasında da buna benzer girişimler önem kazanmıştır. Örneğin, Hatch ve Griffiths (1992, s. 166) tarafından Kanada’da da yapılan bir çalışmada 1900’lü yıllardan itibaren çocukların işlediği suçlar içinde şiddet vakalarının iki kat arttığı anlaşılmıştır. Yine bu çalışmada, özel mülkiyete yönelik suçların üçte ikisinin çocuklar tarafından işlendiği de bulunmuştur. Bu duruma neden olan sebeplerin rehabilite yöntemlerinin zayıflığından kaynaklandığı vurgulanmış ve çocukların yetişkinler gibi yargılanması gerektiği fikri gündeme gelmemiştir. Yine, çocuk suçluluğu konusunda en önemli gelişme Amerika Birleşik Devlet’lerinde yaşanmış dünya genelindeki ilk çocuk mahkemeleri 1899 yılında ABD’de açılmıştır. Bu mahkemeler sırasıyla dünyada İngiltere’de 1904, Fransa’da 1912, İtalya’da ise 1934 yılında kurulmuştur. Bu ülkelerde çocuklar tarafından işlenen suç vakalarının artması çocukların özel mahkemeler tarafından yargılanmaları fikrini ortaya çıkarmıştır. Hatta bu ülkeler yukarıdaki nedenlerden dolayı mahkemelerde çocuk psikologları bulundurmaya da zorunlu kılmışlardır (Yılmaz, 2009, s. 30). Örneğin, 1930’da çocukların yetişkinlerden farklı olarak özel mahkemelerce yargılandığı Galler’de 10 yaşın altındaki bireyler için ceza ön görülmemiştir. Galler 1933 yılında özel hakimlerden oluşan bir ekip kurarak çocukların ıslah edilmesi ile ilgilenmeye başlamıştır. Bu nedenle 1948 yılında gözlem evleri kurulmuş ve suç işleyen çocukların rehabilite edilmesi sağlanmıştır (Aslan, 2008, s. 90). Çocukları suçtan koruma kapsamında son dönemde “Pekin Kuralları” olarak da kabul edilen çocuk yargılama ilkeleri de önemlidir. Bu bağlamda, “Çocuk Mahkemelerinin Yönetimi Hakkında BM Asgari Standart Kuralları (Beijing Kuralları), 1984’te Çin’in Pekin kentinde yapılan toplantıda kabul edilen ilkeler olup, bu ilkeler 1985’te Milano’da onaylanmıştır” (Göcek, 2009, s. 16). Evrensel anlamda çocukların tarafsız bir şekilde ve hızlı yargılanmaları teminat altına alınmasına ek olarak suçtan bir yaşam sürmeleri sağlanmak istenmiştir. Türkiye’de ise Batı ülkelerinin farklı uygulamalarına karşın çocuklara yönelik özel mahkemeler ilk olarak 1982 yılında

açılmıştır. Buna ek olarak 2005 yılında çocuk koruma kanunu da çıkarılmıştır. Her ne kadar çok geri kalınmış bir uygulama gibi görünse de çocuk mahkemelerinin ülkemizde geç kurulmuş olması olumlu bir gelişmedir. Bu tür mahkemelerin Batı ülkelerinde 19. yüzyılın sonlarında kabul edilen bu tür kanunlar ülkemizde ihtiyaç duyulmadığı için 1982 yılına kadar çıkarılmamıştır. Toplumsal sorunlara yönelik geliştirilen hukuki yaklaşımlar toplumsal sorunların yoğunlaştığı dönemlerde ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı ülkemizde Batı'dakine benzer çocuk suçluluğu sorunları özellikle 1980'lere kadar kamuoyunun gündemine gelmemiştir (Bağış, 2019, s. 206).

1960'lardan sonra sanayileşmenin yol açtığı yoğun kentleşme ve göçün neden olduğu hukuki problemler ülkemizde çocuk ve suç ilişkisini de gündeme getirmiştir. Günümüzde özellikle kitle iletişim araçlarındaki artış ve toplumsal değişimdeki ivme geçmiş dönemlere göre daha da hızlanmıştır. Teknolojik yenilikler ve sosyal medyadaki yoğun gelişmeler ülkemizin geniş coğrafyalarına hızla yayılmış ve sosyal ilişkileri zedelemiştir. Buna ek olarak aile yapısındaki değişimlerin neden olduğu boşanmalar sosyalizasyon sürecindeki çocuğun zarar görmesine neden olmuştur. Bu süreçte çocuklar genellikle sosyal gelişim alanlarındaki (mahalle, okul vs.) kriminal eğilimli kişileri kendilerine örnek almaya başlamışlar ve çocukların işlediği suçlar da bu duruma paralel olarak artmıştır. Özellikle okul çağındaki çocukların aile ile sosyalleşme süreleri azalırken arkadaş çevresiyle daha çok vakit geçiren çocuklar akranlarıyla birlikte suça itilmiştir (Öter, 2018, s. 748). Örneğin, kentlere göç nedeniyle çocukların yerleşim yerlerinden ayrılmaları suçları şehirlere taşımıştır. Börekçi (2012, s. 37)'ye göre, göç nedeniyle sorunlar yaşayan çocuklarda madde kullanımı son dönemlerde oldukça artmıştır. Örneğin, 2008 yılında suça itilen çocukların madde kullanım oranı %30 olarak verilmiştir. 2010 yılında ise bu oranlar çocukların ailevi, demografik ve ekonomik sorunları nedeniyle %37'ye çıkmıştır.

Çocukların işledikleri suçlara neden olan faktörlerden bir diğeri de hızlı nüfus artışıdır. Nüfus artışı toplumsal değişimler açısından dinamik bir göstergedir. Nüfus artışına paralel olarak çocuk suçluluğu rakamları da artış göstermektedir. Örneğin, 1994 yılında yargılanan çocuk sayısı 67 bin civarında iken 2007 yılına gelindiğinde bu rakam 111 bin seviyesine çıkmıştır. Ek olarak, 1994 yılında haklarında dava açılan çocukların sayısı 100 binde 675 iken yine yıl 2007'ye geldiğinde 1523 olmuştur (Özalp, 2018, s. 189). Bu durum sadece ülkemize özel olmayıp dünyanın farklı coğrafyalarında da benzerdir. Örneğin, Almanya'daki çocukların ortalama %20'si şiddet eylemi nedeniyle suça bulaşmış ve mahkeme önüne çıkmıştır. Yine İsveç'te Friday (1992, ss. 232-233) tarafından yapılan bir çalışmada çocuk suçluluğu oranlarının dramatik bir şekilde yükseldiği sonucuna ulaşılmıştır. Yine çocuklarda madde kullanımı ülkemize benzer şekilde Avrupa ülkelerinde de büyük bir sorunu olarak görülmektedir. Çocukların haz verici maddelere ulaşımı 2010 yılından itibaren oldukça artmış ve bu bağlamda şiddet içeren suçlar İsviçre, İspanya, Hollanda ve İsveç'te yükselmiştir (Avcı, 2010b, s. 54). Günümüzde dünyada ve ülkemizde ailevi, psikolojik ve sosyo-ekonomik faktörlerin oluşturduğu problemler çocuk suçluluğun altında yatan nedenler olarak görülmüş ve akademik araştırmalarda daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Bu tür sorunların çözümünde toplum temelli uygulamalar ve destek hizmetlerinde bütünsel yaklaşımlar öne çıkmaya başlamış çocuk suçluluğu ile başa çıkmada rehabilite edici yollar seçilmiştir. Elbette ki çocuk suçluluğu konusundaki çalışmalar ülkelere göre değişkenlik göstermektedir. Bu durumun nedeni

toplumların kültürel değerlerindeki farklılıdır. Sosyal normlar ve kültürler arasındaki farklılıklar çocuk suçluluğu ile mücadele biçimini değiştirmiştir.

Değişen Suç Teorileri

Çocuk suçluluğunu azaltma ve çocuk suçlarının nedenini anlamak için akademik açıdan çok sayıda teori üretilmiştir. Batı Avrupa ülkeleri ve ABD öncülüğünde çocuklarda suç vakalarının artması bilim insanlarını suça neden olan sosyal problemleri sınıflandırma ve bütünsel bilgiler üretme yoluna itmiştir. Çocuğun suça itilmesine neden olan faktörlerin incelenmesi yukarıda örneklerini verdiğimiz ülkelerde yeni kanunların çıkarılmasına ve mevzuatların hazırlanmasına neden olmuştur. Kanun ve mevzuatlar toplumsal sorunların çözülmesinde ciddi bir girişimdir. Ancak toplumsal problemlerin temelinde yatan sorunları önlemeye yönelik bilimsel çalışmalardan destek alınmadan üretilen her bir kanun tam anlamı ile amacına ulaşamayacaktır. Bu nedenle akademik araştırmalarda ilk başlarda sanayi inkılabının yarattığı sorunlardan dolayı çocuk ve suç ilişkisi araştırılmaya başlanmış ve çocukların rehabilitasyonu için ikna edici açıklamalar sunulmaya çalışılmıştır. Haliyle toplumsal değişimler en başta çocukları etkilediği için sosyolojik teoriler bu konulara eğilmeye başlamıştır. Bu konudaki ilk araştırmalar Emile Durkheim tarafından yapılmış ve *"Toplumda İş Bölümü"* adlı eserinde konu anomiy kavramı çerçevesinde derinlemesine araştırılmıştır (TenHouten, 2016, s. 468). Sosyolojinin kurucu babalarından kabul edilen Durkheim toplumdaki hukuki düzenlemelerin sosyal adaptasyonu ve dayanışmayı şekillendirdiğini savunup suçu bu dayanışmanın bozulmasında ortaya çıkan sosyal bir problem olarak görmüştür. Hukuk *"toplumsal dayanışmanın temel biçimlerini yeniden ürettiğinden"* o, toplumda ortaya çıkan herhangi bir problemin temelini hukuksal değişimde aramıştır (Raturi ve Rastogi, 2022, s. 7442). Ona göre, 19. yüzyıla beraber toplumsal norm ve değerler zayıflamış ve bireyler kuralsız bir yaşam sürmemeye başlamıştır. Ahlaki temelden yoksun bu yaşam şekli Durkheim tarafından *"anomi"* olarak kavramsallaştırılmıştır (TenHouten, 2016, s. 467). Ekonomik ve siyasi kurumlardaki hızlı değişimler bulunduğu dönem içinde toplumu kaosa sürüklenmiştir. Bunun sonucunda özellikle çocuklar kendi davranışlarını düzenleyecek kurallardan yoksun bireyler olarak suç eylemine bulaşmaya başlamışlardır. Fransız ihtilalinin yarattığı karmaşık ve değerden arınık sosyal problemlere çözüm arama amacıyla olan Durkheim için suç bireyin topluma karşı gerçekleştirdiği her türlü eylemi içermektedir. Ona göre, suç olmadan toplumlar olumlu değerlerin ne olduğu hakkında bilgi sahibi olamazlar (TenHouten, 2016, s. 468). Bu sebeptendir ki, suç her toplumda olmazsa olmaz bir olgudur. Çocuk suçluluğu da benzer şekilde toplumsal değişime ek olarak toplumsal dayanışma için bir tehdittir. Bu tehdidin önündeki en önemli korucuyu toplumun küçük bir sunumu olan okullardır. Okullar vasıtasıyla çocuklara kazandırılan yeni toplumsal değer inşası ve ahlak eğitimi anomik durumlardan çocukları koruyan bir kalkandır.

Durkheim'den sonra suç teorileri yapısal işlevselci yönde gelişmiştir. Bu nedenle suç, hızlı toplumsal değişimin yarattığı problemlerden değil bireysel ideallerin önünde duran engellerden dolayı işlenmektedir. Ünlü yapısal işlevselci Merton gerilim teorisine göre, suç insanların ideallerini yasal yollarla gerçekleştiremediklerinde ortaya çıkmaktadır. İnsanlar istedikleri konumlara veya yaşam standartlarına ulaşamadıkları zaman hedeflerine ulaşmak için yasa dışı yollara başvurmakta ve kendilerine engel olarak gördükleri kaynaklara saldırebilmektedirler (Raturi ve Rastogi, 2022, s. 7445). Bu nedenle çocuk suçluluğunun araştırılmasında öncelikli konu politika mekanizmalarıdır. Çocuğu

suça iten faktörler toplumda var olan eşitsizlikler veya engellerden doğmaktadır. Merton'a göre, bireyler istedikleri eğitime ve ekonomik kazanımlara ulaşmak için orta sınıf değerleri ile yakından temas halindedirler. Bu sınıfın kazanımlarına ulaşmak bireysel gerginliğin azaltılması oldukça önemlidir. Çocukların aldıkları eğitim eğer çocuğu istediği hedeflere ulaştıramazsa toplumda yeni gerilimler ortaya çıkmakta ve çocuk bu gerilimlerden dolayı toplumsal yapıya karşı isyana girişmektedir. Bu teorik yaklaşım 1970'lere kadar kriminoloji alanında etkisini sürdürmüştür (Agnew, 1985, s. 152). Bu tarihten sonra gerilim teorisi yoğun eleştiriler almış ve yenilenmeye çalışılmıştır.

Merton'un gerilim teorisi akademik alandaki etkisini yitirmesi ile sosyal kontrol teorileri önem kazanmaya başlamıştır. Hirschi tarafından geliştirilen bu teoriye göre insanlar toplum tarafından geliştirilen yasalar aracılığı ile kontrol edilmektedir. Toplumsal kontrol bağı zayıf olan çocuklar sapkın davranışlara girişmekte ve suç eğilimi geliştirmektedir. Ona göre dört farklı toplumsal bağ çocukların suç eylemlerine girişip girişmemelerine sebep olmaktadır. Bunlar, bağlılık, taahhüt, katılım ve inançtır (Pratt vd., 2011, s. 56). İlkinde, *"bir kişinin sosyal grup ve kurumlara karşı hissettiği psikolojik sevgi düzeyi"* ile sapma derecesi arasında ilişki söz konusudur. Çocuklar burada sevdiği insanları tehlikeye atmak istemeyerek suç eylemine girişmezler. İkinci bağda bireylerin yine önemli gördükleri toplumsal kurumlara karşı sapkın davranışlara bulaşmayacakları sosyal düzenlemelerle taahhüt altına alınmaktadır. Bu sayede çocuk hedeflerine ulaşmada herhangi bir engelle karşılaşmayacağı için var olan düzeni korumaya güdülenecektir. Üçüncü bağ olan katılım ise, *"insanların zamanlarını nasıl harcadıklarıyla ilgili fırsat maliyetleriyle ilgilidir."* Yani çocuklar burada eğitim kurumlarına dahil veya belirli işlerle meşguldür. Bu nedenle boş zamana sahip olmayan çocuk suç işlemeyecektir. Son bağ olan inanç ise *"bireyin kanuna uygun davranışlarla ilişkili değerlere ne derece bağlı kaldığı"* ile ilgilidir (Pratt vd., 2011, s. 58). Bu bağda çocuğun suça karşı değerleri ne denli kuvvetli ise çocuk suçtan bir o kadar da uzak kalacaktır. Örneğin, yine bu bağa göre, iyi yetişmiş bir çocuğun uyuşturucu kullanımı sonucunda ortaya çıkacak problemler hakkında edindiği bilgiler onun uyuşturucu kullanmasını engelleyecektir. Elbette bu bağda çocuk suçun topluma yönelik olumsuz işlevleri hakkında kesin bir inanca sahip olmalıdır. Aksi takdirde çocuk kendisine veya çevresine zarar verecek eylemi gerçekleştirmede sakınca görmeyecektir.

Günümüzde çocuk suçluluğu ile ilgili çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte son olarak bu çalışmada çocuk suçluluğunu ana çalışma konusu alan iki teori örnek olarak seçilmiştir. Bunlar sosyal düzensizlik ve alt kültür teorileridir. İlk olarak sosyal düzensizlik teorisine göre, çocuğun ikamet yer diğer faktörlerden daha önemlidir. Bireylerin psikolojik ya da fiziksel özellikleri yerine ikamet ettiği bölgenin şartlarına odaklanmak suç sorunun kaynağına inme açısından daha değerlidir. Özellikle bu teorinin temel varsayımı şehirlerdeki kültürel farklılıkların çocukları suça ittiğidir (Walker ve Zawisza, 2014 s. 2-3). Teorinin kurucuları olan Shaw ve McKay (1942, s. 832)'e göre çocuğu suça iten faktörler bireyin davranış örüntülerinden ziyade fiziki ve sosyal çevrede aranmalıdır. Fiziki çürüme, yoksulluk ve yoğun etnik farklılıklar çocukların suça itildikleri mahallelerde oldukça yaygındır. Kültürel yaşantısından dolayı çocuk anormal durumlara karşı farklı tepkiler vermektedir. Bu tepkiler hakim kültür tarafından suç olarak algılanmakta olup farklı kültürden gelen çocuklar bu davranışlarından dolayı suçlu gibi görülmektedir (Walker ve Zawisza, 2014, s. 3).

Son olarak, alt kültür teorisi çocuğun üyesi bulunduğu grubun kimliği ile suç arasında derin bir ilişki olduğunu iddia etmektedir. Çocuğun kimliğinin temsil ettiği bağın dinamik yoğunluğu (gevşek ya da sıkı) onun suça yönelmesinde önemli faktörlerden biridir. Gevşek alt kültüre sahip çocuklar kimlikler arası gelip gitmektedir (Raturi ve Rastogi, 2022, s. 7445). Bu nedenle, son dönemlerde çok sayıda çocuk alt kültürleri gelişmektedir. Bu teoriye göre, ait olduğu sınıfsal konum nedeniyle çocuk üst kimlik gruplarından saydığı bireylere karşı suç eylemlerine girişmektedir. İsteddiği hedeflere ulaşamayacağına kanaat getiren çocuk için suç zorunlu bir sonuçtur (Cohen, 1955). Cohen'e göre, hedefine ulaşamayacağına inanan çocuk alt gruplardaki çetecilik faaliyetlerine katılmaya zorlanmakta ve burada illegal davranışlara yönelmektedir. Çocuk için tek ilerleme noktası çetelerin saflarında yer almaktadır. Örneğin, alt kültür grubuna ait çocuklar genellikle okul kurallarına uyum sağlayamadıkları için okulda da dışarıdaki gibi düşük bir sosyal konuma sahiptir. Bu nedenle, başarılı olmayacaklarına olan inanç çocuklar tarafından sınıfsal hedefleri yadırgamakta ve bu sınıflara ait değerleri reddetmektedirler (Cohen, 1955). Sonuç olarak, herhangi bir nedenden dolayı oluşan alt kültürel bağlar çocuğun alternatif bir konum üretmesine ve suça sürüklenmesine neden olmaktadır.

Son olarak, sosyal öğrenme kuramı da çocukların suça sürüklenmeleri ile ilgili önemli varsayımlarda bulunmaktadır. Çocuğun yakın gelişim alanındaki önemli bireyleri örnek alması ve onları kendine rol model olarak seçmesi suç eyleminin öğrenilmesinde dikkate değer faktörlerden bazılarını oluşturmaktadır. Suç eylemi ile ilgili normların öğrenilmesinin sonucunda suçun çocuklarda geliştiğini iddia eden sosyal öğrenme teorisi ünlü sosyal psikolog Gabriel Tarde'nin taklit kuramında ilk kez tartışılmıştır. Daha sonraları teori Ronald Akers tarafından genişletilmiştir. Bu teorinin temel iddiası çocuğun içinde bulunduğu sosyal çevre en başat faktör olarak bireyin suç ile ilişkisinde etkin bir rol oynadığıdır. Teori genel olarak grup ilişkilerine odaklanarak suçun birey ve grup etkileşimi sonucunda öğrenildiğini veya taklit edildiğini savunur (Bingöl, 2022, s. 643).

Suç Türlerine Göre Değişimler

Çocuk suçluluğu türleri çok değişkenli olmakla birlikte 19 ve 20. yüzyıllarda hırsızlık, tecavüz, soygun, çetecilik ve şiddet en çok görülenlerdir. Bu vakalar hakkında kesin kayıtlar olmamakla birlikte 20. yüzyıldan itibaren kundakçılık, uyuşturucu satıcılığı ve kaçakçılığı, çetecilik, hırsızlık vs. gibi eylemler çocukların işledikleri suçlarda ilk sıralardadır. Kitle iletişim araçlarının da etkisi ile suç türlerinde ciddi değişimler olmuş ve çocuklar şiddet içeren TV program içeriklerine maruz kaldıkları için öğrendikleri suçlara meyilli hale gelmişlerdir (Erben vd., 2023, s. 271). 2010 yılından itibaren dünyada suça itilmiş çocukların sayısında artış görülmektedir. Örneğin, ABD'de 2009-2018 yılları arasında çocukların suç işleme oranı %48 artmıştır. 2022 yılına kadar yıllık ortalama ABD'de 728.000 çocuk tutuklanmıştır (Salazar, 2020, s. 2). Özellikle bu ülkede çocukların suç türlerine göre tutuklanma sayısı statü suçlarında 400.000 civarındadır. Son zamanlarda artan bu suçlar okuldan kaçma, sokağa çıkma yasağını ihlal etme, alkollü araç kullanma ve uyuşturucu satma/bulundurma olarak sınıflandırabilir. Sokağa çıkma yasağı suçlarının çoğu Covid-19 dönemindedir. İngiltere ve Galler'de 2020 Mart ayı itibari ile 5.778.098 polis merkezine suç isnadı ile getirilmiştir. Bu çocukların yaşları 10-17 arasında olup polis merkezine getirilen 600,000 çocuk da 10-15 yaş aralığındadır. Bu çocukların 58.939'u tutuklanmıştır. 24.578 kişi çocuk mahkemelerinde yargılanmış

bu'nların 1.149'una hapis cezası verilmiştir. Diğer çocuklara çeşitli cezalar verilerek serbest bırakılmıştır. İngiltere'de suç türleri zamanla değişkenlik göstermekle birlikte yıllara göre polis merkezine getirilen çocukların %50'sine şiddet, ki bu şiddet suçlarından %42'si yaralamadır, %33'üne hırsızlık, %11'ine özel mülkiyete yönelik suçlar ve %6'sına ise soygun suçları isnat edilmiştir (National Statistic, 2021). Son olarak Almanya örneği incelendiğinde, 2004 yılından itibaren suça itilmiş çocuk sayısı düşmektedir. 2004 yılında polis merkezine getirilen çocuk sayısı 297.090 iken 2022'de bu rakam 189.150'a düşmüştür. Rakamlar Almanya için olumlu gidişat gösterir gibi durmasına rağmen suç türlerindeki değişim tedirgin edicidir. Almanya'da cinayet, tecavüz ve soygun gibi önemli suçlardan dolayı çocukların %80'nine yakını polis merkezine getirilmiştir. Bunlar dışında, hırsızlık, uyuşturucu kullanımı, şiddet vs. gibi suçlar da son dönemlerde oransal olarak artış göstermektedir (Dünkel, 2016, s. 13). Ek olarak, yıllara göre değişen suç türleri bakımından Avrupa Birliği ülkelerinde Ojo (2012, s. 474)'ya göre, sokağa çıkma yasağına uymamak, kundakçılık, motorlu araç hırsızlığı, vandalizm, hırsızlık, soygun, reşit olmadan alkol içmek, uyuşturucu kullanmak ve reçeteli ilaç satışı artmaktadır. Bunlara ek olarak, çocuklar tecavüz ve cinayet gibi suçlara da sık olmasa da karışmışlardır.

Ülkemizde çocukların suç türlerine göre dağılımı yıllara göre değişim göstermekte olup 2010-2022 yılları arasında suça bulaşan çocukların güvenlik güçlerine getirilme oranı %144 üzerinde artmıştır. 2010-2013 yıllarında kolluk kuvvetlerine getirilen çocuk sayısı ortalama 117.486 civarında iken bu çocukların %36'sı yaralama, %27'si hırsızlık, %5'i uyuşturucu kullanımı veya satımı, %4'ü tehdit ve %3,8'i ise cinsel suçlara itilmiştir. (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2013). 2014 yılına gelindiğinde rakamlar çok değişmemiş 117.486 çocuk kolluk kuvvetlerine getirilmiştir. Bu çocukların 45.211'ine yaralama suçu isnat edilmiştir. Sırasıyla 8.500 çocuk uyuşturucu kullanma ve satma, 4.390 çocuk tehdit, 4.210 çocuk mala zarar verme suçlarından kaynaklanan nedenlerle güvenlik birimlerine teslim edilmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2014). Bu yıllardan itibaren yaralama suçlarındaki artış kayda değer şekilde yükselmeye devam etmiş, yeni bir suç türü olarak göçmen kaçakçılığı da literatüre girmiştir. 2015-2019 yılları arasında suç türlerine göre, 2015'de toplam 133.662 olmak üzere yaralama suçundan yıllara göre 2015'de 45.850, 2016'da 46.382, 2017'de 46.947, 2018'de 51.360, 2019 da ise 53.267 çocuk güvenlik birimlerine teslim edilmiştir. 2019 yılına gelindiğinde toplamda 168.250 çocuğa suç isnat edilmiştir. Bu dönemlerdeki suç türleri yoğunluklarına göre, sırasıyla yaralama, hırsızlık, uyuşturucu kullanma ve satma, göçmen kaçakçılığı, mala zarar verme ve tehdittir (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2015-2019). 2020-2022 yıllarında çocukların suç türlerine göre dağılım yapıldığında, yaralama nedeniyle 2020'de 83 bin, 2021'de 106 bin, 2022'de ise 136.100 çocuk, cinsel suçlardan 2020'de 15.500, 2021'de 24.500, 2022'de ise 31.900, aile düzenine karşı suçlardan, 2020'de 21.900, 2021'de 23 bin, 2022'de ise 20.400 çocuk, güvenlik güçlerine teslim edilmiştir.

Yukarıdaki suç türlerinin yıllara göre dağılımı ve meydana gelen oransal değişimler tedirgin edici boyutlara ulaşmış özellikle göçün de etkisiyle ülkemizde göçmen suçları adı altında yeni bir suç türü de ortaya çıkmıştır. Bu suç türü dışında çocuklar arasında şiddet olayları hızla artmakta sosyo-kültürel yapıda meydana gelen değişimlerden dolayı da suç türleri çeşitlenmektedir. Ek olarak son dönemde uyuşturucu madde kullanımı ve satışının artması çocukların suça itilmesine sebep olmaktadır. Çocuklar rakamlardan da görüldüğü gibi uyuşturucu maddelerin hem kullanıcısı hem de satıcısı konumundadır. Bir diğer önemli artışın hırsızlık suçlarında olduğu görülmektedir. Çocukların yine bu

anlamda belirli grupların kontrolünde çetecilik faaliyetleri girmekte ve hırsızlığa bulaşmaktadır. Hırsızlık suçu çocuklar arasında 9 yılda %70 artmış ve 2014'ten 2023 yılına kadar çocuklarda hırsızlık oranları hızla yükselmiştir. Bu rakamlar sadece çocukların işledikleri suç nedeniyle güvenlik güçlerine getirilmelerini kapsamaktadır. Asıl rakamlar durumun vahametini daha detaylı göstermektedir. Örneğin, 2022 yılında çocukların karıştıkları olaylar nedeniyle güvenlik birimlerine getirilme sayısı 601.754'ü bulmuştur. Bu rakamlar mağdur çocukları da kapsamaktadır. 2022 yılında bu rakamın 259.106'sını mağdur çocuklar, 206.853'ünü ise suça itilen çocuklar oluşturmaktadır (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2022).

Suçla Başa Çıkma Politikalarındaki Değişimler

Çocukların suça itilmesini önleme girişimleri uzun yıllardan beridir araştırmacılar ve politika yapımcıların ilgi odağında bulunmaktadır. Suçların gelişim nedenleri ve sonuçları ile ilgili üretilen teorilerin varsayımları daha önce tartışıldığı için bu başlık altında verilmeyecektir. Ancak, çok sayıda teorinin gelişimi bu konunun özellikle 19 ve 20. yüzyıllarda ne denli önemli olduğu hakkında da fikir vermesi açısından önemlidir. Çocuğu suça iten çevresel ve bireysel faktörler ilk başlarda suçluluğu önlemek için üzerinde çokça araştırılma yapılan konulardandır (Clinard, 1961, ss. 1-2). Hatta oldukça önemli bir hareket olan "çocuk kurtarıcıları" da 1970'li yıllarda önem kazanmıştır (Schultz, 1973, s. 629). Bu harekete üye olanlar çocukların suçtan korunmasını ve rehabilite edilmesini tarihi bir görev olarak görmüştür. Çocuk kurtarıcıları suça erken müdahalenin ve çocuğun hızlı rehabilitesinin gelecekte oluşabilecek suçları önleyeceğine inanmaktaydılar. Bu nedenle bu grup, çocuk suçluluğunun altında yatan nedenleri araştırmakta ve risk altındaki çocuklara destek sağlamaya çalışmışlardır. Suç önleme programlarının kalıcı olarak çocuk suçluluğunu azaltmada olumlu işlevleri olduğu açıktır (De Vries vd., 2015, s. 109). 19 ve 20. yüzyıllarda çocuk suçluluğunu önlemek için çoğunlukla, danışmanlık ve zorunlu eğitim verilmesi sağlanmaya çalışılmış bunlara ek olarak da beceri geliştirme etkinlikleri düzenlenmiştir.

Çocukların suça itilmelerini engellemeye yönelik politikalar ülkelerin kendi kültürlerine has bir çizgide zamanla değişmektedir. Modern hukuk sistemlerinin gelişmeye başladığı dönemdeki hukuki ve politik girişimler çocuk suçluluğu ile başa çıkma politikalarında devrim yaratmıştır. Özellikle 19. yüzyıl bu kırılmaların en çok yaşandığı dönem olarak görünmektedir. Bu yüzyıldan önce 7 yaşının üzerindeki çocuklar yetişkinlere benzer şekilde cezalandırılmaktaydılar. Sanayi devrimi ve Fransız ihtilalinin sebep olduğu politik ekonomik durum çocukları erken yaşlarda iş hayatına sokmuş ve onları iş gücünün önemli bir parçası haline getirmiştir. İşgücü sisteminin bozukluğu aile düzeninde tahribata neden olmuş ve çocuklar başı boş kontrolsüz bir biçimde sokaklarda yaşamaya başlamışlardır. Bu başı boşluk çocukların suça itilmelerini arttırmış büyük bir problem olarak yasa koyucular ve yorumlayıcıların da dikkatini çekmiştir. Öncülüğünü ABD'nin ve İngiltere'nin oluşturduğu devletlerde çocukları rehabilite edebilmek için ilk adım olarak ıslah evleri açılmıştır. İlk ıslah evi 1825'te New York'ta açılmıştır. Bu ıslah evlerinde temel rehabilite süreci çocuklara disiplinin öğretilmesi, rehberlik sağlanması ve topluma uyumu için eğitim verilmesini kapsamaktaydı. Ancak buralara sadece değişebileceği ve topluma uyum sağlayabileceğine inanılan çocuklar kabul edilmiştir. Bu özelliklere sahip olduğuna inanılmayan çocuklar ise direk yetişkin hapisanelerine gönderilmiştir. New York'taki bu başlangıç diğer şehirleri de etkilemiş ve ıslah evleri yaygınlaşarak çocuk suçlularla dolmuştur. Çocuk ıslah evlerinin ilk ABD'nin Cook

County bölgesinde kurulması şaşılacak bir durum değildir (Mack, 1909, s. 108). Kurulan çocuk mahkemeleri çocukların cezalandırılması yerine tedavi edilmelerini ve topluma kazandırılmalarına özen göstermiştir. Bu kurumlarda çocukların topluma kazandırılması ve damgalanmanın oluşmaması için çocuklarla ilgili bilgiler gizli tutulup sınıflandırılmıştır.

19. yüzyılda dünyadaki işgücündeki değişimlere paralel olarak çocuk suçluluğuna yönelik başa çıkma stratejileri de çeşitlenmiştir. Sendikalaşma sonucunda işçilerin şartlarındaki birtakım düzelmeler çocuğu iş gücü dışına çıkarmış ve çocuğun eğitime kazandırılması fikri önemli hale gelmiştir. Bu konuda birçok kanun düzenlenmesi yapılmasına rağmen en dikkat çekici olanları zorunlu okula devamı ve evlilik için yasal yaş sınırlamasıdır. Bu düzenlemelerden sonra toplum tarafından çocuklar yetişkinlerden farklı şekilde değerlendirilmeye başlanmış ve çocuk suçluluğunu önleme yasalarına yönelik ilk adımlar atılmıştır. 1960'lı yıllarda bazı Batılı devletler çocuk suçluluğunu önlemek için kontrol yasaları çıkarmışlardır. Bu yasalardaki ortak amaçlar, çocuk statüsündeki suçlulara yönelik denetimin yetişkinlerden farklı yapılması, çocukların yetişkinlere ait hapisanelere gönderilmesinin önlenmesi ve sosyal politikalarla çocuk suçluluğunun engellenmesidir (Meng vd., 2013).

Günümüzde yurt dışında suçu önlemeye yönelik yeni politik girişimler önem kazanmaya başlamaktadır. Bu yeni politikalar çok sayıda düzenlemeler içermekle birlikte aralarında olumlu sonuçlar gösterenler, topluluk organizasyonu, aile ve okul temelli önleyici müdahaleler, sosyal sürece yönelik girişimler ve geriye döndürmedir. İlk örnek olan topluluk organizasyonu sosyo-ekonomik düzeyi düşük bölgelerdeki suç oranlarının diğer bölgelere göre daha yüksek olduğunun anlaşılması sonucunda geliştirilmiştir. Bu girişimin temel amacı düşük sosyo-ekonomik bölgelerde ikamet eden bireyleri etkin şekilde organize ederek çocukların suça itilmesini önlemektir. Bu bölgelerde yeni yapılaşmalar sayesinde iş fırsatlarının yaratılması bu yaklaşımın dikkate değer suçu önleme stratejileridir (Mulvey vd., 1993, s. 139). Bir diğer suça başa çıkma mekanizması aile temelli önleme müdahaleleri programıdır. Bu program suça meyilli çocukların ailelerine eğitim sağlayarak suça başa çıkmayı amaç edinir. Ailelerin ekonomik seviyeleri artırılıp yapısal eşitsizliklerden kaynaklanan sorunları çözülmeye çalışılır. Bu sayede aileye düzenli iş imkânı sunulması suça meyilecek çocuğun korunması amaçlanmaktadır. Buna ek olarak okul temelli suç önleme programı da suça başa çıkmada etkindir. Aile çocuğun sosyalleşme ortamı olarak ilk sırada yer almasına rağmen okul da çocuğun toplumsal değerleri kazandığı ikinci alan olarak ön plana çıkmaktadır. Suça itilmiş çocuklar %40'a kadar okula devamda sorun yaşadığı için politika yapıcılar bu konuda önlem almaya girişmiştir. Okullardaki ücretsiz yemek, sağlık taraması, rehberlik ve iyileştirici bir takım birey odaklı yaklaşımlar sıklıkla suçu önleme de etkin araçlar olarak kullanılmaktadır (Mulvey vd., 1993, s. 141). Okul gerçek yaşam deneyimlerinin öğretildiği yerler olarak sınırlı alanlardır. Bu nedenle geliştirilmiş sosyal süreç müdahaleleri okul eğitimi ile uygulanmaya başlanmıştır. Çocuğun ilişki içinde olduğu sosyal çevrenin düzenlenmesi yine onun yaşamında değişikliklere vermektedir. Çocuğun toplum içindeki sosyalleşme imkanlarının ve sürecinin düzenlenmesi bu yaklaşımın temel hedefidir (Mulvey vd., 1993, s. 140). Son örnek olarak sıklıkla günümüzde suça başa çıkmada kullanılan program dönüştürmedir. Bu programda çocukları adalet sisteminden uzaklaştırmak ve rehabilite etmek için tüm sorumluluk topluma hizmet uygulamalarına aktarılmaktadır. Suça meyilli çocukların topluma

hizmet uygulamalarına yönlendirilmesi ve vaktini harcadığı alanın da genişletilmesi çocuğu suçtan uzak tutmaktadır. Bu sayede suç işlemeye zamanı olmayan çocuk yargı önüne gelmeden sosyal ortamlarda eğitilebilmektedir

Ülkemizde çocuk suçluluğuna yönelik önleme girişimleri Osmanlılarda savaşlarda yetim kalan sokak çocuklar için devlet politikalarının oluşturulması ile başlamıştır. Bu tarihlerden önce çocuklar mahkemeler tarafından cezalandırılmamakta çocukların işledikleri suçlarda aileler veya bakmakla yükümlü kişiler sorumluluk altına alınmaktaydı. Tanzimat döneminde Osmanlılarda suça meylli çocuklara yönelik ilk önleme girişi ıslahhanelerin kurulmasıdır. İslahhaneye paralel olarak sanayi mekteplerinin açılması sokak çocukları ve suç işlemeye meylli çocuklar için önleyici tedbirler olarak dikkat çekmektedir. Açılan bu kurumlar sayesinde çocuklar yeni kurulan iş yerlerinin eleman eksikliklerini tamamlayıp suça işlemeye vakit bulamamaktadır. Zaten günümüzdeki çocuk işahvelerinin temeli Mithat Paşa önderliğinde açılan bu ıslahhanelere dayanmaktadır (Merey, 2012, s. 93). Ayrıca sultan I. Abdülhamid devrinde çocukları yetiştirmek için açılan bir diğer önemli kurum da Darülhayr-ı Ali'dir. Bu kurum öncelikle sokak çocukları ile ilgilenmiş ve korunmaya muhtaç gençleri sanayiye eleman yetiştirmek amacıyla kurulmuştur (Özbek, 2016, ss. 76-77). Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında savaşların da ortaya çıkardığı yoğun tahribat nedeniyle çalışma süreleri 16 saate kadar çıkmış ve sanayide çalışan çocukların yaş ortalamaları 11'e düşmüştür (Sarıkaya, 2003, s. 44). Hatta, bez fabrikalarında çalışan çocukların sayısı toplam çalışanlara oranla o dönemlerde nerede ise yarı yarıya gelmiştir (Işıkçı ve Karatepe, 2016). 1943 yılına kadar çocuk işçi oranları 2 kat artmış ve çocuklar oldukça düşük yaşlarda çalışmaya devam etmişlerdir (Makal, 2021, s. 338). Çocukların yoğun olarak çalıştırılmaları suç oranlarını arttırmamış gibi görünse de çocuklara yönelik yasal düzenlemeler ülkemizde gelişme göstermiştir. Dünya'da çocuk suçları ile ilişkin gelişmeler ülkemizi de etkilemiş 1945'te çocuk mahkemelerinin kurulma aşamaları düzenlenmeye çalışılmıştır. Ancak, ülkemizde 1979 yılında çocuk Mahkemeleri kanunu çıkarılabilmektedir. Buna bağlı olarak çocuk suçları ile ilgilenecek ilk özel çocuk mahkemesi Ankara'da 1987 yılında kurulmuştur (Uluğtekin, 2004, s. 244).

Ülkemizdeki çocuk suçluluğuyla başa çıkma politikaları Batı'daki örneklerle uyumaktadır. Bu bağlamda ülkemizde suçla mücadelede önleyici tedbirler ön plana çıkmış çocuk adalet sisteminin önüne gelmeden suçla ilişkisi önlenmeye çalışılmıştır. Günümüzdeki tedbirlerde, rehberlik, eğitim, sağlık, bakım ve barınma, çocuk destek hizmetleri en ön plandadır. İlk program olan danışmanlık tedbirinde çocuğun yetiştirilmesinde sorumlu olan kişilere eğitim verilmesi amaçlanır. Çocukların sorunlarının çözümünde ailelere ve çocuklara yol gösterme bu programda ilk hedefdir. Rehberlik programları sayesinde çocuk suça itilmeden önlemler alınıp çocuğun adli makamların önüne gelmesi önlenmektedir. İkinci tedbir eğitimidir. Bu yaklaşımın temel amacı çocuğun eğitim ortamı içinde tutulmasıdır. Eğer bu ortam sağlanamazsa çocuğun gelişimi açısından bir takım özel önlemler almak gerekebilir. Bunlar suça meylli çocuğun özel yetiştirme kurslarına alınmasına ek olarak zorunlu eğitim çağı bitimine kadar okulda tutulmasıdır. Üçüncü tedbir olan sağlık, çocuğun ruhsal ve fiziksel durumunun korunması için gerekli önlemlerin alınmasını sağlamaktadır. Çocuğun bağımlısı olduğu maddelerin kullanımının önüne geçilmesi ve buna yönelik hastane hizmetleri de dikkate değer suçla başa çıkma yolları olarak görülmektedir. Psikiyatrik tedavilere ek olarak çocuğun durumu daha ciddi tedbir gerektiriyorsa yüksek güvenliğini sağlık kurumlarında

tedavi almasının sağlanması bu yaklaşımın diğer önemli işlevlerindedir. Dördüncü tedbir ise bakım ve barınmadır. Dağılmış aile ya da sokak çocukları için hayati öneme sahip olan bu yaklaşım yeri olmayan çocuklar için barınma sağlanması hedeflenmektedir. Çocuğun ihtiyaçlarını sağlamakta yetersiz kalan ailelerin çocukları özel ya da resmi çocuk bakım evlerinde barındırılır. Buna ek olarak çocuğa koruyucu aile desteği de sağlanır. Son tedbir ise çocuk destek hizmetleridir (Karataş ve Mavili, 2019, s. 1018). Ülkemizde 2005 yılında yürürlüğe giren çocuk koruma kanununa göre sosyal hizmet uygulamaları yoluyla suça itilen çocuklara bakım hizmeti sağlaması gerekmektedir. Risk altındaki çocukların korunması için sosyal hizmetler kendi alt yapısında düzenlemelere gitmiş ve çocuğun güvenliğine yönelik gerekli tedbirleri almakla görevlendirilmiştir.

Dijital Alandaki Gelişmelerin Çocuk Suçluluğuna Etkileri

TV programları, filmler, oyunlar, dergiler, sosyal medya vs. gibi kitle iletişim araçları çocuk suçluluğu üzerinde önemli etkilere sahiptir. Çocuk suçluluğu vakalarının çoğu önceden planlanmış olmasına rağmen çocuklar suçun sonuçları hakkında önceden bir değerlendirmeye yapmamaktadır. Bu açıdan, çocuğun suça karışması genellikle ani olmaktadır (Grewal, 1987, s. 25). Duygusal yapıları gereği çocuklar olaylar karşısında hızlı bir şekilde harekete geçmektedir. Örneğin, sosyal medyadaki suç sahneleri veya kanlı görüntüler çocukların zihin dünyası üzerinde derin etkiler bırakmaktadır. Çocuklar izledikleri bu sahneleri ya da görüntüleri taklit ederek suça itilmektedir. Japonya'da yapılan bir araştırmaya göre okullarda şiddet eğilimli çocukların günde ortalama %50'si dört saat ve üzeri televizyon programları izlemektedir. Şiddet içeren programları tercih eden çocuklar, bu programlarda etkilendikleri kişi veya kişilerin rolüne bürünme isteğinde olup sosyal olaylar karşısında davranışları karmaşıklaşmaktadır (Erben vd., 2023, s. 273). Haliyle şiddet eğilimi olan çocukların şiddet içeren film veya dizi içeriklerini izlemeleri bilimsel açıdan oldukça değerlidir.

Medya tarafından üretilen içerikler toplumlarda anomik durumları da arttırmaktadır. Ancak yine anomik durumlara karşı panzehir olarak medya çeşitli oyunları veya TV dizilerini çözüm yolu olarak sunmaktadır. Örneğin, aşırı oyun bağımlısı çocuklar deneyimledikleri toplumsal problemleri çözmede yarattığı sanal dünya karakterlerini kullanmaktadırlar. Çocuk gerçek dünyada olmak istediği profili sanal dünyada rahatlıkla yaratarak kendisine engel teşkil eden birey ya da grupları bu yolla yok edebilmektedir. Kültür endüstrisi bu bağlamda dijital oyunlar üreterek tek boyutlu çocuk tasarımı yapmaktadır. Yani, küresel kültürün etki alanı genişledikçe çocuklar hâkim kültürün ürettiği medya sunumlarına daha da bağımlı hale gelip bu alanlarda kendini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Özellikle şiddet içeren oyunların yaygınlaştırılması sonucunda çocuğun yoksulluk, eğitime ulaşamaması, dışlanması vs. gibi sınıfsal eksikliklerini yapay da olsa giderebileceği bir mekân da tasarlanmış olmaktadır (Erben vd., 2023, s. 272). Bu konu üzerinde araştırmacılar çok sayıda teoriler üreterek suç ve medya ilişkisini anlamaya çalışmaktadır. Çocuk medya ve suç ilişkisi üzerine yapılan bir çalışmada, şiddet içeren film veya dizi izleyen çocukların izledikleri film veya dizi sonrasında şiddete karşı duyarlılıklarının arttığı ve şiddet davranışlarını normal olarak algıladıkları bulunmuştur (Sivakumar ve Arun, 2019, s. 1). Bu çalışma ayrıca çocuklar arasında şiddet davranışlarını normalleştiren unsurlardan en önemlisinin şiddet içerikli filmler olduğunu da varsaymaktadır (Lucas, 2018, s. 191-192). Medya bağlantılı suç

türlerine bakıldığında bazı film karakterlerin yaptıklarına benzer şekilde çocuklar diğer arkadaşlarına şiddet uygulamaktadır (Tokdemir ve Küçüker, 2000, s. 166).

Ülkemizde gerçekleştirilen araştırmalarda da yukarıdaki araştırmaların sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin, Radyo Televizyon Üst Kurulu tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada 6.600 civarında çocuğun kimlik geliştirme dönemlerinde günlük 3-4 saat TV programları izledikleri anlaşılmıştır. Bu çalışmada ayrıca dikkat çekici bir nokta ise örneklem olarak seçilen 12 Televizyon kanalının bir günlük haber bültenleri incelenip toplamda 8 saat devam eden programlarda 1043 şiddet içeren unsura rastladığının bulunmasıdır (Avcı, 2010a, s. 130). Oldukça önemli olan bu bulgulardan biri çocukların devlet kontrolünde bulunan TV programlarını izlemekte oldukça çok vakit harcadığının anlaşılmasıdır. Yine ülkemizde Elazığ Çocuk Eğitim Ev'inde kalan ve yaşları 12-17 arasında değişen çocuklar üzerinde yapılan bir araştırmada 106 erkek çocuğun eğitim evine girmeden önce haftada yaklaşık 34 saat TV programları izledikleri bilgisine ulaşılmıştır. Bu araştırmaya göre çocukların çoğu şiddet içeren filmleri veya dizileri izlemektedir (Vatandaş, 2003, s. 46). Avcı (2010a, s. 131)'ya göre, Türkiye'deki çocukların %77'sinin ders zamanları dışında genel olarak televizyon izlemekte, %11'i ise bilgisayar oyunu oynamaktadır. Bu çalışmalara ek olarak oldukça önemli bir bulgu da ailenin çocuk üzerindeki denetimini kaybetmeye başladığının anlaşılmasıdır. Örneğin, ülkemizde ebeveynlerin %70'i çocukların izledikleri programları ve oyunları kontrol edemediklerini vurgulamışlardır (Mete, 1999, s. 42).

Sinema ve sosyal medya gibi kitle iletişim araçları görüldüğü gibi çocukların duygularını ve buna paralel olarak davranışları üzerinde oldukça etkilidir. Suça teşvik edebilecek yayınların sıklığı çocukların sosyal gelişimini tehdit etmekte ve çocukları kriminal bireyleri örnek almaya itmektedir. Sinemada kriminal bireylerin zengin hayat şartlarını izleyen çocuklar davranış örüntülerine bu tür olumsuz yaşam biçimlerini ve şiddet eğilimli bireyleri sokmaktadırlar. Örneğin, ülkemizde 285 suça itilmiş çocuk üzerinde yapılan bir çalışmada çocukların %71'nin sinema filmlerinin onlara şatafatlı bir yaşam tarzına sahip olma hevesi aşıladığı bulunmuştur (Güngör, 1962, s. 11). Çocukların gelişim çağlarında sinema ve sosyal medya gibi kitle iletişim araçlarından çokça etkilenmeleri onların diğer gelişim dönemleri üzerinde de tahribata neden olacağı açıktır.

Sonuç

Günümüzün en önemli problemlerinden biri de çocuk suçluluğudur. Özellikle hem ülkemizde hem de dünyada suça itilmiş çocuk sayılarındaki artış ve suç türlerindeki değişimler toplumsal tedirginliğe neden olmaktadır. Toplumsal yapıyı tehdit eden suça itilmiş çocuk problemleri nedeniyle nüfusun ciddi bir kısmını çocukların oluşturduğu ülkemizde konu ile ilgili çalışmaların daha fazla önem kazanması gerekmektedir. Çocukları suça iten faktörlerin ortadan kaldırılmasına yönelik politikalar tarihsel açıdan değişim göstermesine rağmen bu politikaların yeterli olmadığı da açıktır. Bu nedenle sorunların temelini inip bütüncül yaklaşımların desteklenmesi en makul ve uygulanabilir bir yol olarak gözükmektedir. Konu ile ilgili literatür çalışmalarından da anlaşılmaktadır ki, çocuğu suça iten faktörlerdeki en az pay onun psikolojik sorunlarına aittir. Çocukların sosyalleşme alanlarındaki durumu ve yetiştirilme tarzları onların geleceğinde nasıl bir yaşam biçimine sahip olacaklarını da belirlemektedir. Bu bakımdan özellikle olumsuz sosyo-ekonomik koşullara sahip çevrelerde yetişen çocuklar risk altındadır. Tarihin her döneminde toplum suçla farklı yollarla mücadele etmiş ve

suçu önlemeye çalışmıştır. Haliyle suçun aslında belirli bir yaşa ait bir davranış olmadığı mağdur çocuklar hakkında verilen istatistiklerden de açıkça anlaşılmaktadır. Çocuklara yönelik cezai indirimlerden dolayı yetişkinler çocukları suç eylemlerinde kullanmakta ve suça itmektedirler. Bu nedenle çocuklar kendileri isteyerek değil yetişkinlerin ve toplumun da etkisiyle suça bulaşmaktadırlar.

Dünyada ve ülkemizde çocuk suçları ile ilgili çok sayıda mahkeme kurulmuş ve bu konu ile ilgilenen özel uzmanlar yetiştirilmiştir. Çocuk mahkemeleri ülkemizle karşılaştırıldığında Batı'da daha erken dönemlerde kurulmuştur. Bu ülkemiz açısından olumlu bir gelişme olarak da görülebilir. Bu açıdan bakıldığında ülkemizde çocuk suçlarına toplum tarafından Batı'ya oranla daha fazla tahammül gösterilmiştir. Dünyada 19. yüzyılın sonlarına kadar yargı karşısında çocukların yetişkinler gibi değerlendirilmiştir. Ancak hukuki ve bilimsel gelişmelerin de etkisiyle 19. yüzyıldan sonra çocuk suçları yetişkinlerden ayrı olarak analiz edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda çocuk suçluluğuna ilişkin politikalar değiştirilmiş ve genişletilmiştir. Mahkemeler çocuklara daha az hapis cezaları ön görmüş suça itilmiş çocukların rehabilite edilmesine öncelik vermiştir. Çocuk suçluluğu hakkındaki ilk teoriler de ilk başlarda yargılama sürecine benzer şekilde çocuğu yetişkin gibi değerlendirmiş ancak 20. yüzyılın ortalarına doğru çocukların suça itilmesinin nedenleri ve sonuçları hakkında yeni yaklaşımlar geliştirilebilmiştir. Suç ile ilgili çok sayıda kriminolojik teori 19. yüzyılda suç ile biyolojik ve psikolojik yapı arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Ancak, bu anlayıştan ilerleyen dönemlerde vazgeçilmiş yeni yaklaşımlarda çocuğun sosyalleşme süreçleri ve parçası olduğu toplumsal yapının incelenmesine öncelik verilmiştir. Son dönemde geliştirilen teoriler, yoksulluk, etiketlenme, sapma, toplumsal kontrol, sosyal süreç vs. gibi konuları incelemiş ve çocuk suçluluğunun nedenlerini sosyolojik faktörlere dayandırmıştır.

Son dönemdeki en önemli değişimlerden bir tanesi de kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıdır. Sosyal medya ve TV gibi kitle iletişim araçları çocukların yaşamını derinden etkilemeye başlamış ve onların hangi durumda ne yapacaklarını belirlemek istemiştir. Bu nedenle çocuklar gerçek olmayan ve önceden tasarlanmış TV programlarındaki şiddet sahnelerini izlemeye mahrum bırakılmıştır. Kişilik gelişiminin en kritik döneminde olan çocuklar film sahnelerinde olup bitenleri toplumun olması gereken değerleri olarak algılamakta ve edilgen bir yapıya bürünmektedir. Sosyal medyanın kontrolsüz bir biçimde kullanılması çocukların psikolojik, sosyolojik ve zihinsel gelişimleri üzerinde ciddi yıkımlar da yaratmaktadır. Bu durum literatürde çok sayıda araştırmaya konu olmuş ve sosyal medyanın çocuk suçluluğunu artırıcı yönü yine bu çalışmalarda sıklıkla işlenmiştir.

Çocuk suçluluğu ile başa çıkma yolları yıllara göre değişim göstermekte olup son dönemlerde olumlu sonuçlar gösteren topluluk organizasyonu, aile ve okul temelli müdahaleler, sosyalleşme sürecindeki rehberlik yaklaşımları vs. gibi sosyal politikalar geliştirilmiştir. Ülkemizde ve dünyada benimsenen bu tür sosyal politikalar çocuk suçluluğunu önlemede önemli bir yol kat edilmesine neden olmuştur. Ancak, bu çalışmada verilen suça itilmiş çocuk istatistiklerinden de anlaşılmaktadır ki, suça mücadele politikalarına rağmen çocuğun suça itilmesi önlenememiş hatta artış göstermiştir. Ülkemiz örneğinde son 10 yılda suça itilen çocukların sayısı iki katın üstüne çıkmış ve ciddi bir problem olan çocuk suçluluğu ile mücadelede suçun temeline inen politikalara öncelik verilme ihtiyacını doğmuştur. Verilerden yola çıkarak dünyada çocuk suçluluğu ile mücadelede en başarılı politikaları uygulayan ülkenin Almanya

olduğu anlaşılmaktadır. Son yıllarda Almanya’da suça itilen çocukların sayısı gerilemiş ve çocuklar adli makamların önüne gelmeden suçtan uzaklaştırılmıştır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>* Bu makale, Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan “.....” adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.</p> <p>* Bu çalışma ... danışmanlığında ... tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız ... başlıklı yüksek lisans/doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p><i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p> <p>*(.... Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın Etiği Kurulu Başkanlığının xx.xx.2023 Tarih , x Nolu kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.)</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İthenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<p>* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled “.....”, orally delivered at the Symposium.....</p> <p>* This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled “...”, supervised by ... (Master’s Thesis/Ph.D. Dissertation, ... University, City/State, Year).</p> <p><i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i></p> <p>* (.... University Rectorate, Ethics Committee Decision was taken with the decision dated xx.xx.2023, numbered x of the Presidency of the Publication Ethics Committee.)</p>
Plagiarism Checks	Yes - İthenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Agnew, R. (1985). A revised strain theory of delinquency. *Social Forces*, 64(1), 151-167.
- Alanezi, F. (2010). Juvenile delinquency in Kuwait: Applying social disorganization theory. *Digest of Middle East Studies*, 19(1), 68-81. <https://doi.org/10.1111/j.1949-3606.2010.00006.x>
- Aslan, M. Y. (2008). Çocuk suçluluğu hakkında uluslararası ve ulusal hukuk düzenlemeleri. *Ankara Barosu Dergisi*, 66(4), 88-96.
- Avcı, M. (2010a). Çocuk suçluluğunda medyanın rolü. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 124-46.
- Avcı, M. (2010b). Tutuklu çocuklar üzerine bir araştırma: çocukların suça yönelmesinde etkili olan toplumsal nedenler ve çözüm önerileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 49-73.
- Bağış, R. C. (2019). Çocukları suça sürükleyen çevresel nedenler: Sosyal bağ ve sosyal öğrenme teorileri ışığında bir değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 203-221.
- Beccaria, C. (2023). *Suçlar ve cezalar hakkında*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Bobbio, A., Arbach, K., & Redondo Illescas, S. (2020). Juvenile delinquency risk factors: Individual, social, opportunity or all of these together? *International Journal of Law, Crime and Justice*, 62(1), 100-338.
- Bingöl, İ. (2022). Sosyolojik Suç Teorilerine Kuramsal Bir Yaklaşım: Sosyal Süreç Teorileri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 640-652. <https://doi.org/10.29029/busbed.1119294>
- Börekçi, E. (2012). Suça sürüklenen çocuklarda suç geçmişi ile aile ve akran etkisinin mükerrer suçluluğa etkisi: Ankara ili örneği [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu Komutanlığı].
- Caplan, M., Weissberg, R. P., Grober, J. S., Sivo, P. J., Grady, K., & Jacoby, C. (1992). Social competence promotion with inner-city and suburban young adolescents: Effects on social adjustment and alcohol use. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60(1), 56-63. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.60.1.56>
- Clinard, M. B. (1961). Review of delinquency and opportunity: A theory of delinquent gangs. *American Sociological Review*, 26(3), 481-482. <https://doi.org/10.2307/2090685>
- Cohen, A. K. (1955). *Delinquent boys; The culture of the gang*. NY: Free Press.
- Çopur, E., Ulutaşdemir, N., & Balsak, H. (2015). Çocuk ve suç. *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*. 1(2), 120-124.
- De Vries, S. L. A., Hoeve, M., Assink, M., Stams, G. J. J. M., & Asscher, J. J. (2015). Practitioner review: Effective ingredients of prevention programs for youth at risk of persistent juvenile delinquency – recommendations for clinical practice. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 56(2), 108-121. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12320>

Dünkel, F. (2016). Youth Justice in Germany. Oxford Handbook Topics in Criminology and Criminal Justice. <https://academic.oup.com/edited-volume/41333/chapter/352358437>, adresinde 10.09.2023 tarihinde erişilmiştir.

Elliott, M. A. (1949). *Social Disorganization*. New York: The Ronald Press.

Erben, H., Hongtao Y., & Xinyue, Z. (2023). The Influence of Modernity on Juvenile Delinquency, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Atlantis Press SARL. <https://doi.org/10.2991/978-2-38476-092-3>

Erem, F. (1977). *Adalet psikolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.

Friday, P. C. (1992). Delinquency in Sweden: Current Trends and Theoretical Implications. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 16(1-2), 231-246.

Göcek, G. (2009). Suç Faili Olan Çocuklar Açısından Çocuk Suçluluğu ve Çocuklara Uygulanan Ceza ve Güvenlik Tedbirleri [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].

Grewal, R. S. (1987). Mass Media and Youth Crimes. *Social Defense*, 22(88), 24-26.

Güngör, O. (1962). *Suçlu çocuklarla ilgili bir inceleme*. İstanbul: Gürsoy Basımevi.

Hatch, A., & Griffiths, C. T. (1992). Youth Crime in Canada: Observations for cross-cultural analysis. *International journal of comparative and applied criminal justice*, 16(1), 165-183.

Hirschi, T. (2017). *Causes of Delinquency*. UK: Routledge.

Işıkçı, Y. M., & Karatepe, S. (2016). Türkiye’de çocuğa yönelik sosyal politika uygulamaları ve tarihsel analizi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 7(1), 69-100.

Karataş, Z., & Mavili, A. (2019). Çocuk adalet sisteminde suça sürüklenen çocuklara yönelik uygulamalarda karşılaşılan sorunlar. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(45), 1013-1043. <https://doi.org/10.21560/spcd.v19i50781.519076>

Kocadaş, B. (2007). Düşük sosyo-ekonomik yapı suç ilişkisi: Malatya’da çocuk suçluluğu. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 10(1), 157-186.

Langan, P. A. (2005). Crime and punishment in the United States: 1981-1999. *Crime and Justice*, 33(1), 123-159.

Lucas, G. N. (2018). Juvenile Delinquency. *Sri Lanka Journal of Child Health* 47(3), 191-192.

Mack, J. W. (1909). The Juvenile Court. *Harvard Law Review*, 23(2), 104-122. <https://doi.org/10.2307/1325042>

Makal, A. (2021). *Ameleden İşçiye*. İstanbul: İletişim Yayınevi.

Meng, A., Segal, R., & Boden, E. (2013). 19. American juvenile justice system: History in the making. L. Sher & J. Merrick (Ed.). In *Adolescent psychiatry: A contemporary perspective for health professionals* (ss. 227-232). De Gruyter. <https://doi.org/doi:10.1515/9783110316612.227>

Merey, Z. (2012). Türkiye ve ABD'deki ilköğretim okullarında çocukların katılım haklarına yer verilme düzeyinin karşılaştırılması. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 2(2), 95-119.

Mete, M. (1999). *Televizyon yayımlarının Türk toplumu üzerindeki etkisi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Mowrer, E. R. (1942). *Disorganization, Personal and Social*. Philadelphia: Lippincott.

Mulvey, E. P., Arthur, M. W., & Reppucci, D. (1993). The prevention and treatment of juvenile delinquency, *A review of the research*. 13(2), 133-167.

Nasir, R., Zamani, Z. A., Khairudin, R., & Latipun. (2010). Effects of family functioning, self-esteem, and cognitive distortion on depression among Malay and Indonesian juvenile delinquents. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 7(1), 613-620.

National Statistic. (2021). Youth Justice statistics: 2019 to 2020. <https://www.gov.uk/government/statistics/youth-justice-statistics-2019-to-2020>, adresinden 10.10.2023 tarihinde erişilmiştir.

Ojo, M. O. D. (2012). A sociological review of issues on juvenile delinquency. *The Journal of International Social Research*, 5(21), 469-482.

Öter, A. (2018). Çocuk suçluluğunun toplumsal nedenlerine sosyolojik bir bakış (Antalya örneği). *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 7(21), 739-769.

Özalp, A. (2018). *Suçlu Çocuk Algısı*. Konya: Çimke Yayınevi.

Özbek, N. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devlet*. İstanbul: İletişim Yayınevi.

Pratt, T., Gau, J., & Franklin, T. (2011). *Key ideas in criminology and criminal justice*. Los Angeles: SAGE Pub. <https://doi.org/10.4135/9781483388045>

Raturi, S., & Rastogi, S. (2022). Sociological theories of juvenile delinquency: A criminological perspective. *International Journal of Health Sciences*, 6(3), 7441-7449. <https://doi.org/10.53730/ijhs.v6nS3.7691>

Salazar, P. (2020). Juvenile delinquency statistics, risk factors, and resources for helping American youth. Maryville University Online. <https://online.maryville.edu/blog/juvenile-delinquency-statistics/>, adresinden 18.09.2023 tarihinde erişilmiştir.

Schultz, J. L. (1973). Review of The Child Savers: The Invention of delinquency [Review of the child savers: The Invention of delinquency, *The Yale Law Journal*, 82(3), 629-638. <https://doi.org/10.2307/795314>

Shaw, C., & McKay, H. D. (2010). Juvenile delinquency and urban areas: A study of rates of delinquents in relation to differential characteristics of local communities in American cities. Chicago: University of Chicago Press.

Shoemaker, D. (2010). The Insignificance of personal identity for bioethics. *Bioethics*, 24(9), 481-489. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2009.01719.x>

Sivakumar, A., & Arun, D. (2019). Defensive behaviour among school teachers in Coimbatore district. *Review of Research*, 8(5), 4-10.

TenHouten, W. D. (2016). Normlessness, anomie, and the emotions. *Sociological Forum*, 31(2), 465-486. <https://doi.org/10.1111/socf.12253>

Tokdemir, M., & Küçükler, H. (2000). Çocuk suçluluğu ve medya. *The Bulletin of Legal Medicine*, 5(3), 164-167. <https://doi.org/10.17986/blm.200053422>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2013). Güvenlik Birimine Gelen veya Getirilen Çocuklar Raporu, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Juveniles-Received-into-Security-Unit-2013-16121>, adresinden 15.07.2023 tarihinde erişilmiştir

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2014). Güvenlik Birimine Gelen veya Getirilen Çocuklar Raporu, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Güvenlik-Birimine-Gelen-veya-Getirilen-Cocuklar-2014-18525>, adresinden 18.07.2023 tarihinde erişilmiştir.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2015-2019). Güvenlik Birimine Gelen veya Getirilen Çocuklar Raporu, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Güvenlik-Birimine-Gelen-veya-Getirilen-Cocuk-Istatistikleri-2015-2019-33632>, adresinden 18.07.2023 tarihinde erişilmiştir.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). Güvenlik Birimine Gelen veya Getirilen Çocuklar Raporu, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Güvenlik-Birimine-Gelen-veya-Getirilen-Cocuk-Istatistikleri-2022-49662>, adresinden 18.07.2023 tarihinde erişilmiştir.

Türk Ceza Kanunu (TCK). (2023). Tanımlar Madde 6, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5237.pdf> adresinden 04.09.2023 tarihinde erişilmiştir.

Travis, H., & Selvin, H. (1996). *Delinquency research: An appraisal of analytic methods*. UK: Routledge.

Uluğtekin, S. (2004). *Çocuk mahkemeleri ve sosyal inceleme raporları*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yay.

Ümit, E. (2007). *Mekândan imkana çocuk suçluluğunun habitusu ceza ehliyeti ilişkisi*. Ankara: Güngör Basım Yayım.

Vatandaş, C. (2003). *Aile ve şiddet: Türkiye’de eşler arası şiddet*. Ankara: Uyum Ajans.

Walker, J. T., & Zawisza, T. T. (2014). Social Disorganization Theory. J. Mitchell Miller (Eds.). *The Encyclopedia of Theoretical Criminology* (ss. 1-9). John Wiley & Sons Press.

Yılmaz, A. (2009). Suça yönelmiş ve yönelmemiş 14–18 yaş arası ergenlerin empati düzeylerinin ve ana-baba tutumlarının incelenmesi [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi].

Young, H. (2021). Juvenile delinquency in the United States of America. *Journal of Sociology, Psychology & Religious Studies*, 3(4), 1-7. <https://doi.org/10.53819/81018102t3009>.

2024, 13 (1), 467-482 | Research Article

The Moderating Role of Gender in the Relationship Between Purpose in Life and Self-Confidence

Kübra KÜÇÜKŞEN¹

Nisa Nur YENEL²

Abstract

For people to reach their life goals, self-confidence is a critical component. Self-confidence can have a positive or negative effect on a person's ability to determine his/her goals and fulfill her life roles. The aim of this study is to investigate the role of self-confidence in identifying life goals and to reveal whether this role differs by gender and generation. Data for the study, which was designed as a cross-sectional study, were collected online between February and March of 2021. The study sample consisted of 396 participants between the ages of 18-60, 136 of whom were males and 260 of whom were females. A questionnaire consisting of the Demographic Information Form, Self-Confidence Scale, and Life Goals Scale was used as a data collection tool. In the data analysis, Spearman's Product Moments Correlation Analysis was conducted to determine the relationship between the scales. Subsequently, mediation analyses were conducted using Hierarchical Regression and Process Macro to investigate the predictive effects of gender, generational differences, and self-confidence on purpose in life. Results from the two-model Hierarchical Regression indicated that gender and self-confidence were significant predictors of purpose in life. Self-confidence accounts for 23% of the purpose in life. A 1-point increase in self-confidence leads to a 0.48-point change in life purpose. Self-confidence has less effect on the meaning of life in males than in females. As self-confidence increases, the purpose in life increases more in females than in males. The generation gap has not been found to be a predictive variable in the relationship between self-confidence and purpose in life. Given that self-confidence is formed later in life, particularly through the influences of familial and environmental factors, it is important to plan and implement strategies that will change social

Keywords: Life Purpose, Self-Confidence, Gender, Generational Differences

Küçükşen, K., & Yenel, N. N. (2024). The Moderating Role of Gender in the Relationship Between Purpose in Life and Self-Confidence. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 467-482. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1412594>

Date of Submission	31.12.2023
Date of Acceptance	05.03.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹Associate Professor, Necmettin Erbakan University, Faculty of Health Sciences, Department of Social Work, Konya, Turkey, kubrakucuksen@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9248-9541

²Graduate Student, Necmettin Erbakan University, Institute of Health Sciences, Department of Social Work, Konya, Turkey, nisanuryenel@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8994-8775

2024, 13 (1), 467-482 | Araştırma Makalesi

Yaşam Amacı ve Özgüven Arasındaki İlişkide Cinsiyetin Moderatör Rolü

Kübra KÜÇÜKŞEN¹

Nisa Nur YENEL²

Öz

İnsanların yaşam amaçlarına ulaşmasında özgüven sahibi olmaları önemli bir faktördür. Özgüven, insanın yaşam sürecinde hedeflerini belirlemesinde ve yaşam rollerini yerine getirmesinde olumlu veya olumsuz etkide bulunabilmektedir. Bu çalışmanın amacı, özgüvenin yaşam amacının belirlenmesindeki rolünü araştırmak ve bu rolün cinsiyet ve kuşaklara göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymaktır. Kesitsel bir çalışma olarak tasarlanan araştırmanın verileri online ortamda Şubat-Mart 2021 de toplanmıştır. Araştırmanın örneklemini 18-60 yaş arası 136 sı erkek 260'ı kadın olmak üzere 396 katılımcı oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak Demografik Bilgi Formu, Özgüven Ölçeği ve Yaşam Amaçları Ölçeğinden oluşan anket formu kullanılmıştır. Verilerin analizinde ölçekler arası ilişkiyi tespit etmek için Spearmen Momentler Çarpım Korelasyon Analizi yapılmıştır. Daha sonra cinsiyet, kuşak farkı ve özgüvenin yaşamın amacı üzerindeki yordayıcı etkilerini incelemek için Hiyerarşik Regresyon ve Process Makro kullanılarak aracılık analizleri yapılmıştır. İki modelli Hiyerarşik Regresyon sonucundan elde edilen sonuçlara göre cinsiyet ve özgüvenin yaşamın amacı üzerinde anlamlı düzeyde yordayıcı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Özgüven yaşam amacının %23 ünü açıklamaktadır. Özgüvendeki 1 puanlık artış yaşam amacında .48 puanlık değişime neden olmaktadır. Özgüvenin yaşamın anlamı üzerindeki etkisi kadınlara kıyasla erkeklerde daha azdır. Özgüven arttıkça kadınlarda erkeklere kıyasla yaşamın amacı daha fazla yükselmektedir. Kuşak farkının özgüven yaşam amacı ilişkisinde yordayıcı bir değişken olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Özgüvenin sonradan, ailesel ve çevresel faktörlerin etkisiyle oluştuğu göz önüne alındığında anne-baba tutumları başta olmak üzere eğitimin her kademesinde kadınlarla ilgili toplumsal roller ve kalıp yargıları değiştirecek plan ve uygulamalara ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Yaşam Amacı, Özgüven, Cinsiyet, Kuşak Farklılıkları

Küçükşen, K., & Yenel, N. N. (2024). Yaşam Amacı ve Özgüven Arasındaki İlişkide Cinsiyetin Moderatör Rolü. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 467-482. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1412594>

Geliş Tarihi	31.12.2023
Kabul Tarihi	05.03.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹Doçent Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Konya, Türkiye, kubrakucuksen@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9248-9541

¹ Graduate Student, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, Konya, Türkiye, nisanuryenel@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8994-8775

Introduction

Self-confidence, which refers to developing positive, good feelings about oneself and being satisfied with oneself, is a characteristic that affects human life throughout all stages of development from childhood to adulthood. Self-confidence, which is defined as feeling valuable (Bandura, 1997), being at peace with oneself and having confidence in one's abilities (Richards, 2016), requires being at peace with others in the context of mutual human relations, being in good relationships, and also "trusting others and trusting the positive impression of others" (Altıntaş, 2015, p. iii). Variables, including parental attitudes (Sarkin, 2012; Sağat, 2016; McKay & Fanning, 2017), teacher attitudes, academic achievement, (Çevikbaş, 2013), relationships with the living environment, physical appearance (Yanarca-Uras, 2004), gender, and socio-economic level (Bilgin, 2011; Kandıkırık-Kılıç, 2013) are among the important determinants (Göknaar, 2010; Turan-Başoğlu, 2007) in formation and development of the self-confidence, which is an acquired (Lauster, 2003) and developable skill (Bilgin, 2017). The term "self-confidence" is classified by Lindenfield (2018, p. 26) into two categories: internal and external. Internal self-confidence is a combination of beliefs and positive judgments that the individual feels satisfied with himself/herself, while external self-confidence is the image and behavior that individuals create as being confident when interacting and communicating with others.

In addition to accepting and loving oneself for who one really is, having self-efficacy, self-forgiveness, and self-responsibility, self-confidence is directly related to self-esteem and sometimes used synonymously (McKay & Fanning, 2017), which can positively or negatively impact one's ability to accomplish their goals and fulfill their responsibilities in life. Generally, individuals with high levels of self-confidence can communicate well with others (Humphreys, 2001; Bilgin, 2017), are not easily discouraged when faced with challenges, possess a strong sense of responsibility, are optimistic, and are highly motivated to succeed (Bilgin, 2011; Kağıtçıbaşı & Cemalçılar, 2014; Soner, 2000). As Tarhan (2020) points out, self-confidence and arrogance should be distinguished; arrogant individuals have the characteristic of believing themselves superior and looking down on others. Furthermore, individuals with low self-confidence have difficulty communicating with others as a result of their sense of worthlessness (Lauster, 2003, p.35). The fear of rejection prevents them from exchanging love and failure prevents them from accepting responsibility (Bilgin, 2017; Turan-Başoğlu, 2007; Soyer, 2019). Self-confidence, which is effective in mental well-being, success, and happiness (Soner, 2000; Cheng & Furnham, 2002; Kaya, Taştan, 2020; Aydiner, 2011), plays a key role in determining the purpose in life (Lindenfield, 2004). Individuals with a high sense of self-confidence are not fearful of taking risks to accomplish their goals and are capable of pushing themselves beyond their capacity limits to overcome challenges.

The meaning and purpose in life have been addressed by different disciplines such as philosophy, religion, sociology, and psychology, and each discipline has attempted to define the concept from its unique perspective. The concepts of meaning and purpose are often used interchangeably in the existential questioning of life. Although there is a bidirectional relationship between them (Göka, 2013; Rainey, 2014), they are actually different concepts. Meaning refers to a more comprehensive sense of belief, whereas purpose refers to a person's quest for meaning (Damon et al., 2003, p.121; Monis &

Tokur, 2021, p.153). As Schopenhauer (2010, p.17) points out, almost every person encounters anxiety, toil, hardship, and distress at some point in their lifetime. By having a purpose in life, people can overcome these challenges. A person's purpose is unique and varies depending on the values and personality traits they possess (Frankl, 2009, p.101). According to May (1997), the purpose of life is to live each moment freely, honestly, and responsibly. Individuals who can realize this experience true satisfaction, peace, and joy in life. A lack of meaning and purpose means to be devoid of goal, quality, value, and direction because there is nothing to live for (Eagleton, 2007).

Life purpose is affected by a variety of factors. Characteristics such as loneliness, stress level, and addiction affect life purpose negatively, whereas psychological resilience, high life satisfaction, and happiness affect it positively (as cited by Monis, and Tokur, 2021). When determining a person's life purpose, it is important that they know themselves and are aware of their values and feelings (Shulman & Nurmi, 2010). This is because people choose the most appropriate goal for themselves by taking into account their capacities and characteristics such as personal development, career choice, financial gain, physical appearance, social responsibility, and individual awareness (Aydiner, 2011; Cüceloğlu, 2003). To achieve a goal where one can fully utilize one's potential and live a fulfilling life, one requires self-confidence.

The aim of this study is to determine the role of self-confidence in the formation of life purpose and to investigate whether this role differs in terms of gender and generational differences. To ensure that individuals from generations defined by different personality traits could participate in the survey and to achieve a sufficient number of participants, generations X, Y, and Z were included in this study. A review of the literature indicates that the majority of studies on self-confidence are conducted with adolescents and young adults (Bilgin, 2017; Çalığışu & Sürücü, 2020; Özcan & Fırat, 2020). Meanwhile, life purpose studies were mostly conducted with psychological characteristics and demographic variables (Çelik, 2019). Within this respect, it is considered that determining the self-confidence level and life goals of three generations and revealing the role of gender and generational differences in this relationship will make a remarkable contribution to the literature.

In line with this main objective, the answers to the following research problems were sought.

1. Do individuals' life goals and self-confidence levels differ according to gender and generation?
2. Is there a statistically significant correlation between life purpose and self-confidence?

Method

Design of Study and Participants

With a cross-sectional research design, this study used a convenient sampling technique. Three hundred and ninety-six individuals who can be reached and agreed to participate in the research online were included in the study. In terms of the scale and its items and the number of variables, a sample size of 396 people was considered sufficient (Yucel-Karakaya & Alparslan, 2022; Chen et al., 2017). Data was collected on surveey.com between February and March 2021. The link to the online data collection

tools directed without provincial restrictions was shared on social media and WhatsApp platforms. Participants were informed about the purpose and method of the study. The information and consent form was made available on the first page of the web page and it was stated that if they wanted to participate when they clicked the "Continue" button, it would mean that they read and accepted the "Informed Voluntary Consent Form". A statement was made on the web page informing participants that they were free to leave the study at any time, and if they left, the items they answered previously would be removed from the study. To be eligible for the study, participants had to be over 18 years of age and under 60 years of age. Those participants who read and accepted the information text and clicked on the link were able to access the research scales.

Hypothesis

The following hypothesis have been developed as a result of the literature review conducted in line with the objective of the study.

H1= The purpose of life differs according to gender and generations.

H2= Self-confidence predicts the purpose in life.

H3= Gender has a moderating role in the relationship between self-confidence and purpose in life A rise in self-confidence leads to an increase in life purpose more so in females than in males.

The hypothesis model is shown in Figure 1

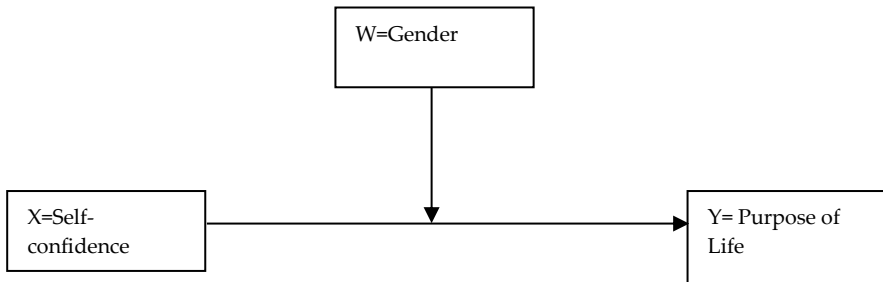

Figure 1. Hypothesis Model

Data Collection Tools:

Participants were administered the Demographic Information Form, Self-Confidence Scale, and Purpose in Life Scale prepared by the researchers.

Personal information form: In this form, the gender, age, marital status, and economic status of the participants were asked.

Self-Confidence Scale: The Likert-type five-step scale, developed by Akın (2007), consists of 33 items. The rating of the scale is ("1" Never, "2" Sometimes, "3" Often, "4" Usually, and "5" Always). The scale has 2 sub-dimensions: Internal Self-Confidence and External Self-Confidence. The scale has a maximum score of 165 and a minimum score of 33. A high score on the scale with no reverse-worded items indicates a high level of

self-confidence. On the Self-Confidence Scale, a score of <2.5 indicates low self-confidence, a score between 2.5 and 3.5 indicates moderate self-confidence, and a score of ≥ 3.5 indicates high self-confidence. The alpha model was applied for reliability studies, and corrected item-total correlations were examined for item analysis. The Cronbach's alpha value of the scale was found to be $r = 0.80$.

Life Goals Scale: The scale developed by Aydiner (2011) is a five-point Likert scale and is scored as 1 (Never), 2 (A little), 3 (Partially), 4 (A lot), and 5 (Very much). Consisting of 31 items, the scale has five sub-dimensions: "personal development", "material gain", "physical appearance", "social responsibility", and "self-awareness". The Cronbach Alpha value of the data collected within the scope of this study was found to be $r = 0.85$.

Data Analysis: Data analysis was conducted using SPSS 22.00 and Process macro for SPSS). Tests were conducted on a bootstrap sample of 5000 at 95% confidence intervals. To test whether sociodemographic variables and self-confidence have a predictive effect on purpose in life, a hierarchical regression analysis was conducted. Process macro Model 1 was used to test the moderating role of gender on self-confidence and purpose in life.

Ethical Aspect of the Study: The ethical approval was obtained from the Necmettin Erbakan University, Social and Human Sciences Scientific Research Ethics Committee with the decision dated 19/02/2021 and numbered 2021/49. The study group was informed about the purpose and content of the study and sent a voluntary consent form, and those who signed the consent form were able to continue the survey.

Results

A total of 396 subjects meeting the eligibility criteria were included in the study. The demographic information of the participants is shown in Table 1. The age variable was grouped as Generation Z for those born after 2000, Generation Y for those born between 1981 and 1999, and Generation X for those born between 1961 and 1980.

Table 1. Socio-demographic Characteristics of Participants (n=396)

Variables	N	N	%
Gender	Female	260	65,7
	Male	136	34,3
Generation (Age)	x	57	14,8
	y	195	49,2
	z	144	36,0
Marital status	Single	280	70,7
	Married	116	29,3
Income Level	Low	60	4,8
	Middle	317	80,1
	High	19	15,2

In this study; Non-Parametric tests were used since Skewness & Kurtosis values indicate that the data are not normally distributed (Tabachnick & Fidell, 2015). Table 2 shows the mean scores of the scales and margins of error.

Table 2. Research items, mean and skewness kurtosis values of variables (n=396)

Variables	Mean	SD	Skewness	Kurtosis
Self-Confidence	3,82	,594	-,848	2,151
SC1: Internal self-confidence	3,83	,617	-,845	2,028
SC2: External self-confidence	3,82	,642	-,757	1,285
Purpose in Life	3,69	,524	-601	1,721
PL1: Personal development	4,48	,586	-2,270	2,288
PL2:Material gain	2,58	,904	,282	-,528
PL3: Physical appearance	3,01	,890	,142	-,468
PL4: Social responsibility	4,19	,822	-1,351	1,981
PL5: Self-awareness	4,20	,730	-1,123	1,705

PL= Purpose in Life ; SD= Standart deviation; SC= Self-confidence

According to Table 2 The self-confidence level of the sample is considered as "high" since a score of less than 2.5 on the Self-Confidence Scale indicates low, between 2.5 and 3.5 medium, and 3.5 and above indicates a high level of self-confidence. Personal development (4.48 ±.586), Social responsibility (4.19±.822), and Self-awareness (4.20±.730) averages of the sub-dimensions of the Life Purpose Scale, respectively, indicate that they have a high level of purpose in life, while material gain (2.58 ±.904) and physical appearance (3.01 ±.890) sub-dimensions indicate that they have a moderate level of purpose in life

Table 3. The relationship between all dimensions of self-confidence and purpose in life scale*

Spearman's Rho	1	2	3	4	5	6	7
1 Internal self-confidence	-						
2 External self-confidence	,785**	-					
3 Personal development	,482**	,478**	-				
4 Material gain	,064	,094	-,004	-			
5 Physical appearance	,098	,141**	,213**	,654**	-		
6 Social responsibility	,420**	,451**	,724**	-,020	,249**	-	
7 Self-awareness	,464**	,488**	,668**	,130**	,322**	,576**	-
Cronbach Alpha	,888	,900	,896	,871	,822	,858	,722

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*weak ≤ 0.29 . 0.30 \leq moderate ≥ 0.69 . high ≥ 0.70 (Çokluk et. al.,2012)

Table 3 shows the Cronbach Alpha values of the variables and the correlation analysis between the variables. Taking into consideration the literature approach which is widely accepted (George & Mallery, 2003; K. Castro, 2016), scale reliability is acceptable (0.6 $\leq\alpha$ <0.7). Internal self-confidence is positively correlated with personal development

($r=0.482$; $p<0.001$), social responsibility ($r=0.420$; $p<0.001$), and self-awareness ($r=0.464$; $p<0.001$) at a moderately significant level.

External self-confidence had a positive significant correlation with personal development ($r=0.478$; $p<0.001$), physical appearance ($r=0.141$; $p<0.001$), social responsibility ($r=0.451$; $p<0.001$), and self-awareness ($r=0.488$; $p<0.001$) variables. The correlation was at a moderate level in the personal development and self-awareness sub-dimensions, whereas it was at a low level in the physical appearance sub-dimension.

Findings related to hierarchical regression

Hierarchical regression analysis was conducted to investigate the predictive effects of gender, marital status, generation, economic status, and self-confidence on purpose in life. In this context, firstly, the multicollinearity problem was analyzed and it was determined that the Durbin-Watson value was 2.01. Moreover, tolerance and VIF values were also analyzed, and no multicollinearity was found.

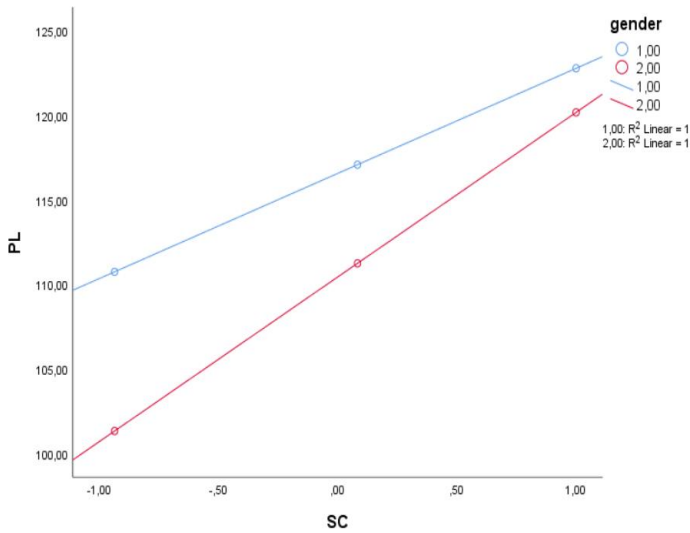
Table 4. Two-model Hierarchical Regression Analysis (n=396)

	Variable	B	Standard Error	β	t	p
Model 1 $R^2=.05$	Constant	111,28	5,64		19,74	,000
	Gender	-3,69	1,74	-,11	-2,12	,035
	Marital Status	5,28	2,15	,15	2,46	,014
	Income Level	-1,33	1,86	-,04	-,71	,477
	Generational differences	,94	1,47	,04	,64	,525
Model 2 $R^2=.27$	Constant	56,49	7,04		8,03	,000
	Gender	-4,81	1,53	-,14	-3,14	,002
	Marital Status	5,50	1,88	,15	2,93	,004
	Income Level	,04	1,64	,00	,03	,98
	Generational differences	2,17	1,29	,09	1,68	,094
	Self-confidence	,40	,04	,48	10,94	,000

Table 4 shows that socio-demographic variables and self-confidence have a significant predictive effect on purpose in life ($R=0.52$, $R^2=0.27$ $F=28.78$, $p<0.05$). Furthermore, the effect levels of the predictor variables on purpose in life were analyzed with regression models and it was revealed with Model 1 that socio-demographic variables accounted for 5% of the change in R^2 value ($R=0.21$, $R^2=0.05$ $F=4.66$, $p<0.05$). According to Model 1, gender was significant predictors, whereas generational level were not significant predictors. Thus, H1 was partially confirmed. In Model 2, self-confidence accounted for an additional 23% of the variance on purpose in life. When the standardized beta (β) coefficient values are examined, it is noticed that a 1-point change in self-confidence causes a 0.48-point change in purpose in life. Hence, H2 was confirmed.

Findings Related to Moderator Analysis

The moderating role of gender in the relationship between self-confidence and purpose in life was tested with the Process Macro extension Model 1 (Hayes, 2018). Tests were conducted on a bootstrap sample of 5000 at 95% confidence intervals. The tested model is visualized below.

Figure 2. The relationship between self-confidence and purpose of life by gender

PL= Purpose of Life; SC= Self-confidence

Table 5. Values related to the moderating role of gender in the effect of self-confidence on purpose in life

		Coeff.	SE	t	p
Constant	β_0	105,30	14,12	7,46	,000
Self-confidence(X)	β_1	7,42	,72	10,27	,000
Gender (W)	β_2	-2,91	,72	-4,02	,000
Self-confidence x Gender (XW)	β_3	1,67	,72	2,32	,021

$R^2=,23$; $MSE=204,35$; $F_{(3,392)}=39,97$; $p<,05$

When Table 5 and Figure 2 are examined, it is understood that the moderating role of gender in the relationship between self-confidence and purpose in life is significant ($B=-291$, $p>,05$). Therefore, hypothesis H3 was confirmed. Hence, self-confidence has less effect on the purpose in life in males than in females. Put differently, as self-confidence increases, the purpose in life increases more in females than in males.

Discussion

In this study, the relationship between purpose in life and self-confidence as well as the role of gender and generation gap in this relationship was investigated. First, Spearman correlation analysis was conducted between the variables, and then a two-model hierarchical regression analysis was conducted to determine the role of self-confidence and purpose in life sub-dimensions and demographic variables in the relationship between purpose in life and self-confidence.

Study results indicate that self-confidence has a significant effect on determining the purpose of life. According to the correlation analysis, a positive correlation was found between internal self-confidence and the personal development, social responsibility,

and self-awareness sub-dimensions of life purpose, while a positive correlation was found between external self-confidence and the personal development, social responsibility, self-awareness, and physical appearance sub-dimensions. There are quite a few studies in the literature regarding the relationship between self-confidence and purpose in life. In Bilgin's (2017) study with adolescents, it was concluded that self-confidence was effective on purpose in life. Individuals with high self-confidence take risks and take action in line with the goals they set for their future, including career, education, and family structure (Malin, Quinn, & Moran, 2014), can critically assess themselves (Kavenuke, 2020; Hong et al, 2021) and show less frustration in the face of negative consequences. In this case, a reciprocal interaction is likely. A high level of self-confidence contributes to the realization of purpose in life, which in turn can enhance self-confidence (Bilgin, 2017). In this regard, studies suggest that life purpose is positively correlated with variables such as psychological well-being, happiness, and self-esteem, whereas it is negatively correlated with variables such as loneliness and stress (Bauer & McAdams, 2004; Peterson, et al., 2005; Mascaro & Rosen; 2005). Hence, having a purpose enhances one's self-confidence as it promotes subjective well-being and self-esteem.

According to the results of Model 1 of the two-model hierarchical regression analysis, gender had a significant predictive effect on life purpose, whereas the generation gap was not a significant predictor. Inglehart (2008) notes that as one moves from the older generations to the younger generations, there is a shift from "materialist values", which include economic and physical security, to "post-materialist values", which include autonomy and self-expression. In the literature, Generation "X" is defined as a competitive, realistic, hardworking, and contented generation, while Generation "Y" is defined as creative, free-spirited, and technology enthusiasts, and Generation "Z", born after 2000, is defined as emotional and normative (Bayhan, 2020). In the light of this information, we thought that the generation gap could be a significant predictor of both self-confidence level and purpose in life. However, this was not confirmed in our study. According to this result, H1 was partially confirmed.

According to the results of Model 2, self-confidence accounted for 23% of the variance on purpose in life. It was found that a 1-point increase in self-confidence caused a change of 0.48 points on the purpose in life. According to this result, H2 was confirmed. The main driving force that makes human life meaningful and connects it to life is having a purpose. A purpose such as this, which everyone finds aligned with their values, is unique (Frankl, 2009). Individuals with high self-confidence can set more achievable and realistic goals regarding their capabilities (Turan-Başoğlu, 2007). On top of that, those with high self-confidence are more combative in overcoming the obstacles and challenges they face in achieving their life goals, enabling them to live a more fulfilling life by achieving their life goals.

Based on the results of Model 1 of the two-model hierarchical regression analysis, gender was found to have a moderating role in the relationship between self-confidence and purpose in life. Thus, H3 was confirmed. Self-confidence, therefore, has a lesser effect on the purpose in life of males than of females. Put another way, as self-confidence increases, the purpose in life increases more in females than in males. Upon reviewing the literature, no study was found investigating the role of gender in the relationship between self-confidence and purpose in life. However, different findings

are encountered in studies with different independent variables related to self-confidence. According to some studies, gender does not significantly affect self-confidence (Gencer, 2019; Merey, 2010), whereas in others, women have lower self-confidence levels (Kukulu et al., 2012) and in others, men have lower self-confidence levels (Karagozoglu et al., 2008).

The finding that there is a significant correlation between gender and life purpose supports the literature. In the study by Monis & Tokur (2021), it was found that men differed significantly from women in the material gain dimension of life purpose, and women differed significantly from men in the social responsibility and self-awareness dimensions. This might be attributed to gender roles. The biological differences of individuals are interpreted culturally in the society in which they live. Tradition and cultural codes see the economic burden of living of the family as the responsibility of the man, while the duty of the woman is to ensure the continuation of the family and domestic roles (Acar & Savran, 2008). Women are assigned social roles as well as domestic responsibilities as part of the modernization process and are expected to fulfill their national responsibilities through sacrifice and renunciation (Berkay, 2012). Consequently, social expectations are formed about what women and men are capable of, how much they can benefit from opportunities and rights, and what professions they can enter. Women are expected to be patient, understanding, and sacrificing, as well as take on the burden of serving and caring for their families, while men are expected to be strong and participate in decision-making mechanisms (Günay & Bener, 2011). This situation can have a positive or negative impact on women's and men's self-confidence, differentiate their life purpose, and direct their perspectives on life and future expectations.

Self-esteem plays a key role in the formation of self-confidence. A study has suggested that self-esteem in women is also associated with social networks as well as the quantity and quality of interpersonal communication (Joseph et al., 1992). Social acceptance increases self-confidence by reducing negative judgments about oneself. Self-confidence, which is an important psychological requirement for women's self-esteem, also determines their attitudes and behaviors toward the events they encounter in daily life. Lack of self-confidence causes women to feel worthless (Tarhan, 2015), and negatively affects their relationships with their family and environment, especially with their family, their professional life, academic success, and entrepreneurship (Kirkwood, 2009).

Conclusion

Ultimately individual, familial, environmental factors and cultural codes of the society in which the individual lives are influential on the relationship between self-confidence and life purpose that we investigated in this study. In individualistic societies, independent self-acquisition is encouraged; however, in collectivist societies, dependent self-acquisition is supported (Markus & Kitayama, 1991). In the patriarchal social structure, assertive, risk-taking, and entrepreneurial characteristics are approved for men, while passive, submissive attitudes are approved for women. To become individuals with a high sense of purpose, aware of their social and individual responsibility, and with healthy social communication networks, women must be raised and empowered as self-confident individuals. It appears impossible that an individual whose education, work, and even home life are controlled and supervised by others can

have a high sense of self-confidence and define his or her life purpose based on his or her inner thinking, feelings, and meanings. Given that self-confidence is formed later in life, particularly through the influences of familial and environmental factors, it is important to plan and implement strategies that will change social roles and stereotypes about women at every educational level, including parental attitudes.

Limitations

This study has some limitations. First of all, since the study was cross-sectional, the data were collected during the period in which COVID-19 restrictions were in effect. Participants are likely to be more questioning during this period, especially about their life goals. This might have affected their responses. Secondly, the simple randomness of the sampling technique limits the generalizability of the results. Depending on an individual's development stages and life cycle, self-confidence and life goals may differ. There is a need for longitudinal studies on this issue. The strength of the study is that it reveals the effect of self-confidence on the determination of life purpose and the moderating role of the gender variable in this relationship, which we have not found in the literature. There is a need for further studies investigating the effect of different independent variables on self-confidence and purpose in life.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. * (Ethics Committee Approval was received from Necmettin Erbakan University, Social and Human Sciences Scientific Research with the decision dated 19/02/2021 and numbered 2021/49.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%70), 2. Author (30) Data Acquisition: 1. Author (%70), 2. Author (%30) Data Analysis: 1. Author (%70), 2. Author (%30) Writing up: 1. Author (%70), 2. Author (%30) Submission and Revision: 1. Author (%80), 2. Author (%20)

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. *(Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 19/02/2021 tarih ve 2021/49 sayılı kararı ile onay alınmıştır.)
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30) Veri Toplanması: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30) Veri Analizi: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%70), 2. Yazar (%30) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%80), 2. Yazar (%20)

References / Kaynakça

- Akın, A. (2007). The development and psychometric characteristic of the self-confidence scale. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2), 167-176. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/aibuefd/issue/1494/18075>.
- Altıntaş, E. (2015). *Kuramdan Uygulamaya Özgüven*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Aydiner, B. B. (2011). The relationship between sub-dimensions of the life goals with general self-efficacy, life-satisfaction and some variables (Unpublished Master Thesis), Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York:W H Freeman/Times Books/ Henry Holt & Co.
- Bauer, J. J.& McAdams, D. P. (2004). Growth goals, maturity, and well-being. *Developmental Psychology*, 40 (1), 114-127. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.40.1.114>
- Bayhan V. (2020). Türkiye’de gençlik: Sorunlar, değerler ve değişimler. M. Zencirkıran (Ed.), *Dünden bugüne Türkiye’nin toplumsal yapısı* in. (pp. 353-391) Bursa: Dora Yayıncılık.
- Bilgin, O. (2011). The investigation of self confidence levels of adolescents according to different variables. (Unpublished Master Thesis). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Bilgin, O. (2017).). Ergenlerin özgüven düzeyi ile yaşam amacı ve diğerleriyle olumlu ilişkiler arasındaki ilişki. *Yaşadıkça Eğitim*, 31(2), 55-66. Retrieved from: <http://journals.iku.edu.tr/yed/index.php/yed/article/view/68/54>
- Cheng, H., & Furnham, A. (2002). Personality, peer relations, and self-confidence as predictors of happiness and loneliness. *Journal of Adolescence*, 25(3), 327-339. <https://doi.org/10.1006/jado.2002.0475>
- Cüceloğlu, D. (2003). *İnsan ve davranışı*. (12th.ed). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çalığıuşu, H., & Sürücü, A. (2020). Ergenlerde özgüven ile olumsuz otomatik düşünceler arasındaki ilişkinin incelenmesi. *EKEV Akademi Dergisi* (83), 491-508. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2578772>
- Çelik, S. (2019). *Ergenlerde psikolojik iyi oluşun kişilik özellikleri ve yaşam amaçları değişkenlerine göre yordanması*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Çevikbaş, M. (2013). The effects of feedback, given by mathematics teachers to errors, on students' self-esteem. (Unpublished Master Thesis). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. and Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları
- Damon, W., Menon, J., & Bronk, K.C. (2010). The development of purpose during adolescence. *Applied developmental science*, 7(3), 119-128. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0703_2
- Eagleton T. (2007). *Hayatın anlamı*.(2th ed.). K.Tunca, (Translator). İstanbul: Ayrıntı.
- Frankl, V.E. (2009). *İnsanın anlam arayışı*. (3th ed.), S. Budak (Translator). İstanbul: Okuyan Usyay (Orijinal published 1946).

Gencer, N. (2019). A quantitative analysis on self-confidence levels of imam hatip high school students. *Bilimname*, (40), 407-440. <https://doi.org/10.28949/bilimname.593973>

George D, & Mallery P. (2003). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference*. (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.

Göka, E. (2013). *Hayatın anlamı var mı?* İstanbul: Timaş Yayınevi

Gökmar, Ö. (2010). *Özgüven kazanmak* (2th ed.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Günay, G., & Bener, Ö. (2011). Perception of family life in frame of gender roles of women. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (153). Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/tsadergisi/issue/21488/230340>.

Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* (Second edition). Guilford

Hong, J. C., Hsiao, H. S., Chen, P. H., Lu, C. C., Tai, K. H., & Tsai, C. R. (2021). Critical attitude and ability associated with students' self-confidence and attitude toward "predict-observe-explain" online science inquiry learning. *Computers & Education*, 166, 104172. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104172>

Humphreys, T. (2001). *Çocuk eğitiminin anahtarı: Özgüven*. T. Anapa (Translator). İstanbul: Epsilon Yayıncılık.

Inglehart, R. (2008). Changing Values Among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31(1-2), 130-146. <http://dx.doi.org/10.1080/01402380701834747>

Josephs, R.A. Markus, H.R. Tafarodi, R.W. (1992). Gender and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(3), 391-402. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.63.3.391>

Kagıtcıbası, Ç. & Cemalçılar, Z. (2014). *Dünden bugüne insan ve insanlar*. İstanbul: Evrim Kitap.

Karagozoglul, Ş., Kahve, E., Koc, Ö., & Adamisoglu, D. (2008). Self esteem and assertiveness of final year Turkish university students. *Nurse Education Today*, 28(5), 641-649. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2007.09.010>

Kavenuke, PS., Kinyota, M. ve Kayombo, JJ (2020). The critical thinking skills of prospective teachers: Investigating their systematicity, self-confidence and scepticism . *Thinking Skills and Creativity*, 37, (100677). <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100677>

Kaya, N., Taştan N. (2020). A Review on Self-confidence. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, 10(2), 297-312. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1193331>

Kilic, S. (2016). Cronbach's alpha reliability coefficient. *Journal of Mood Disorders (JMOOD)*, 6(1), 47. <https://doi.org/10.5455/jmood.20160307122823>

Kirkwood, J. (2009). Is a lack of self-confidence hindering women entrepreneurs? *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 1(2), 118-133. <https://doi.org/10.1108/17566260910969670>

Kukulu, K., Korukcu, O., Ozdemir, Y., Bezci, A., & Calik, C. (2013). Self-confidence, gender and academic achievement of undergraduate nursing students. *Journal of psychiatric and mental health nursing*, 20(4), 330-335. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2850.2012.01924.x>

Lauster, P. (2003). *Özgüven öğrenilebilir*. L. Yarbaş, (Translator). İzmir: İlyayayınevi.

Lindenfield, G. (2018). *Kendine güvenen çocuk yetiştirme*. E. Yüksel (Translator). İstanbul: Hyb Yayıncılık.

Malin, H., Reilly, T. S., Quinn, B., ve Moran, S. (2014). Adolescent purpose development: Exploring empathy, discovering roles, shifting priorities, and creating pathways. *Journal of Research on Adolescence*, 24 (1), 186-199. <https://doi.org/10.1111/jora.12051>

Markus, H. R., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion and motivation. *Psychological Review*, 98 (2), 224-253. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.98.2.224>

Mascaro, N. - Rosen, D.H. (2005). Existential meaning's role in the enhancement of hope and prevention of depressive symptoms. *Journal of Personality*, 73(4), 985-1014. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2005.00336.x>

May R. (1997). *Kendini arayan insan*. A. Karpat (Translator), İstanbul: Kuraldışı Yayınları.

McKay, M. ve Fanning, P. (2017). *Özgüven*. (11th. ed.). F. G. Atay, (Translator), İstanbul: Arkadaş Yayınları.

Monis, Ş., & Tokur, B. (2021). The relationship of life purpose sub-dimensions and religiousness among university students. *Journal of Analytic Divinity*, 5(3), 150-170. <https://doi.org/10.46595/jad.102118>

Özcan, M., & Fırat, M. (2020). Ergenlerde olumsuz değerlendirilme korkusunun özgüven üzerine etkisinin incelenmesi. *Van Sağlık Bilimleri Dergisi*, 13 (3), 1-9. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/850941>

Peterson, C., Park, N., & Seligman, M. E. (2005). Orientations to happiness and life satisfaction: The full life versus the empty life. *Journal of Happiness Studies*, 6(1), 25-41. <https://doi.org/10.1007/s10902-004-1278-z>

Rainey, L. (2014). The search for purpose in life: An exploration of purpose, the search process, and purpose anxiety. *Master of Applied Positive Psychology (MAPP) Capstone Projects*. 60. Retrieved from: https://repository.upenn.edu/mapp_capstone/60

Richards, K. (2016). *How to be confident and improve your self-image*. South Carolina: CreateSpace Independent Publishing Platform.

Schopenhauer A. (2010). *Hayatın anlamı*. (3rd ed.). A. Aydoğan (Çev.), İstanbul: Say Yayınları.

Shulman, S. & Nurmi, J.E. (2010). Understanding emerging adulthood from a goalsetting perspective. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 130, 1- 11 <https://doi.org/10.1002/cd.277>

Soyer, M. (2019). Triangle love levels of university students regarding gender and romantic relationship status: The role of basic personality traits and self-esteem. (Unpublished doctoral thesis). Mersin Üniversitesi, Mersin.

Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2015). *Çok değişkenli istatistiklerin kullanımı*. M. Baloğlu, (Translator). Ankara: Nobel Yayınları.

Tarhan, N. (2015). *Kadın Psikolojisi*. (82th ed.). İstanbul: Nesil Yayınları

Tarhan, N. (21 October 2020). Kibirli kişiler sıradan olma korkusu yaşıyor.NP İstanbul Hastanesi, <https://npistanbul.com/kibirli-kisiler-siradan-olma-korkusu-yasiyor>

Yanarca-Uras, B. (2004). Body satisfaction and depression symptoms relationship among university students: The mediating role of self esteem (Unpublished Master Thesis). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Yücel-Karakaya, S. P. & Alparslan, Z. N. (2022). Sample size in reliability studies: A practical guide based on cronbach's alpha. *Psychiatry and Behavioral Sciences*, 12(3), 150-157. <https://doi.org/10.5455/PBS.20220127074618>

2024, 13 (1), 483-497 | Araştırma Makalesi

Yapay Zekâ: Eğitimdeki Rolü ve Potansiyeli

Ayşe ALKAN¹

Öz

Son yıllarda büyük ilgi gören yapay zekâ (YZ) pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Eğitimde YZ, eğitsel veri madenciliği ve öğrenme analitiği konularını gündeme getirmiştir. Eğitsel veri madenciliği (EVM) öğrencilerin öğrenme süreçlerini iyileştirmek, öğretmenlere destek sağlamak ve daha kişiselleştirilmiş bir eğitim deneyimi sunmak amacıyla kullanılmaktadır. Öğrencilerin öğrenme süreçlerini geliştirmede YZ, adaptif öğrenme sistemleriyle önemli bir rol oynamaktadır. Bu sistemler, öğrencilerin bireysel ihtiyaçlarını değerlendirerek onlara uygun öğrenme materyalleri sunar. EVM aynı zamanda öğrencilerin performansını izleyerek, zayıf yönlerini belirlemekte ve bu alanlarda ek destek sağlamaktadır. Böylece, öğrencilerin daha etkili bir şekilde öğrenmeleri ve potansiyellerini tam anlamıyla ortaya çıkarmaları sağlanmaktadır. Öğretmenlere destek olarak, EVM öğretmenlerin sınıf yönetimini kolaylaştırmakta ve zamanlarını daha verimli kullanmalarına yardımcı olmaktadır. Otomatik değerlendirme sistemleri, öğretmenlerin ödevleri ve sınavları hızlı bir şekilde değerlendirmelerine olanak tanırken, geri bildirim sağlama sürecini de iyileştirir. Ayrıca, EVM öğretmenlere öğrencilerin ilgi alanlarını ve öğrenme stillerini anlama konusunda da yardımcı olmakta ve böylece daha kişiselleştirilmiş bir öğretim sunulabilmektedir. EVM'nin eğitimdeki bir başka önemli kullanım alanı ise öğrenci danışmanlığıdır. EVM tabanlı danışmanlık sistemleri, öğrencilerin kariyer seçimleri, üniversite başvuruları ve akademik planlama gibi konularda rehberlik edebilir. Bu sistemler, öğrencilere uygun kariyer seçenekleri sunabilir, başvuru sürecinde destek sağlayabilir ve gelecekteki hedeflerini belirlemelerine yardımcı olabilir. Sonuç olarak, eğitsel veri madenciliği, öğrencilerin öğrenme süreçlerini geliştirmek, öğretmenlere destek sağlamak ve daha kişiselleştirilmiş bir eğitim deneyimi sunmak için büyük bir potansiyele sahiptir. Bu çalışmada; YZ konusu eğitim başlığı altında genel bir çerçevede incelenmiş ve EVM'nin eğitimdeki rolü tartışılmıştır. Eğitim alanında YZ'nin öğretmene ve nasıl kullanılabileceğini ortaya koymasıyla alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir

Anahtar Kelimeler: Teknoloji, Eğitim, Bilişim, Yapay Zekâ, Eğitsel Veri Madenciliği.

Alkan, Ayşe. (2024). Yapay Zekâ: Eğitimdeki Rolü ve Potansiyeli. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 483-497.

<https://doi.org/10.15869/itobiad.1331201>

Geliş Tarihi	21.07.2023
Kabul Tarihi	28.03.2024
Yayın Tarihi	30.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doç.Dr., Samsun Bilim ve Sanat Merkezi, ayse.alkan55@gmail.com/ORCID: 0000-0002-9125-1408

Artificial Intelligence: Its Role and Potential in Education

Ayşe ALKAN¹

Abstract

Artificial intelligence (AI), which has attracted great attention in recent years, has begun to be widely used in the field of education, as in many other fields. AI in education has brought the issues of educational data mining and learning analytics to the agenda. Educational data mining (EDM) is used to improve students' learning processes, provide support to teachers, and provide a more personalized educational experience. AI plays an important role in improving students' learning processes with adaptive learning systems. These systems evaluate the individual needs of students and offer them appropriate learning materials. EDM also monitors students' performance, identifies their weaknesses and provides additional support in these areas. Thus, students are enabled to learn more effectively and fully reveal their potential. In support of teachers, EDM facilitates teachers' classroom management and helps them use their time more efficiently. Automated evaluation systems allow teachers to quickly evaluate assignments and exams while also improving the process of providing feedback. Additionally, EDM helps teachers understand students' interests and learning styles so that more personalized instruction can be provided. Another important use of EDM in education is student counseling. EDM-based advising systems can guide students on issues such as career choices, college applications, and academic planning. These systems can offer students suitable career options, provide support during the application process, and help them identify their future goals. As a result, educational data mining has great potential to improve students' learning processes, provide support to teachers, and deliver a more personalized educational experience. In this study; The subject of AI was examined in a general framework under the title of education and the role of EDM in education was discussed. It is thought that AI will contribute to the field by revealing to teachers and how they can use it in the field of education.

Keywords: Technology, Education, Informatics, Artificial Intelligence, Educational Data Mining Education.

Alkan, Ayşe. (2024). Artificial Intelligence: Its Role and Potential in Education. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13 (1),483-497.

<https://doi.org/10.15869/itobiad.1331201>

Date of Submission	21.07.2023
Date of Acceptance	28.03.2024
Date of Publication	30.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assoc. Prof., Samsun Bilim ve Sanat Merkezi, ayse.alkan55@gmail.com/ORCID: 0000-0002-9125-

Introduction

Rapid developments in information technologies are becoming an indispensable part of our lives. The origins of the British computer scientist Alan Turing's 'Can machines think?' Artificial intelligence (AI), which dates back to the 1950s (Turing, 1950), is one of the important developments brought by technological progress. After the start of the Industry 4.0 process, AI studies gained momentum and started to be accepted as the technology of the future. The history of the AI field is deeply rooted and includes important milestones. Events such as Alan Turing's Turing Test, the Dartmouth Conference, the development of expert systems and deep learning are important milestones. AI is constantly advancing, with new techniques, algorithms and applications being developed.

AI, which deals with the design and development of machines that can perform complex tasks such as data analysis, pattern recognition, natural language processing, problem solving, decision making and learning, is an ongoing science by examining human intelligence and the working system of the brain. AI; It is a computer simulation of the ability to perform tasks related to mental processes such as thinking, reasoning, learning, interpreting, generalizing and learning from previous experiences, with information processing systems created by imitating the working principles of the human brain or central nervous system through artificial neural networks. (Akyürek, 2013). According to another definition; AI refers to the use of reasoning and predictive power, which are the characteristics of human intelligence, by machines in solving complex problems and making decisions considering changing conditions (Öztemel, 2003; Obschonka & Audretsch, 2020).

Thanks to the learning feature of artificial neural networks, the ability to produce solutions for the relevant event by making associations from the examples at hand forms the basis of the intelligent behavior model of artificial neural networks (Yılmaz, 2012). Computers equipped with AI in this way have now reached the capacity to make decisions about events and solve the relationships between them (Atasoy, 2012).

Today, as a result of AI research, applications such as expert systems, artificial neural networks, natural language processing solutions, robotic systems have entered our daily lives. Although we are not aware of it, AI has spread to all areas of life and appears in many parts of life. AI has many application areas. Developed AI products are becoming widespread in industry, hospitals, military, music, games, quantum science schools and many other sectors (Wong and Bressler, 2016; Shabbir and Anwer, 2018).

One of the areas of use of AI that has received great attention in recent years is education. In today's world, where it is emphasized that it is possible to develop the most suitable education model with the development of smart software and its use in the field of education, it is predicted that the use of AI in education will assume various roles (Pehlivan, 2018). The increase in artificial intelligence applications in the field of education has led to an increase in the subjects of educational data mining and learning analytics. This study aims to create an understanding of educational data mining by emphasizing the potential advantages of artificial intelligence.

Use of Artificial Intelligence in Education

Current technological developments have brought about the need for revisions in education. Many reasons such as eliminating time and space boundaries, offering students individual learning opportunities, keeping track of students, and facilitating communication have led individuals to benefit from technological opportunities. Modern education systems are faced with new opportunities regarding the implementation of innovative technological decisions in education. AI also takes its place in the field of education as one of the current developments in the field of information technologies. The use of AI in education emerged in the 1970s when people wanted to create applications that could help them learn (Kay, 2015). UNESCO (2017) defined AI as a way to improve education in a more individualized, flexible, inclusive and engaging way by processing real-time data.

Each student has a different learning style and level. While some students can learn slowly, some students can learn faster. At this point, AI provides a great advantage. Thanks to AI, the differences between the personalized educational content and the students can be determined beforehand, and arrangements can be made in the teaching content. Kupreko (2020) stated that thanks to the algorithm models supported by AI, individualized education processes can be provided to individuals. In addition, early solution suggestions for students with different learning speeds are supported by AI (Fahimirad & Kotamjani, 2018). Karaca and Telli (2019) also state that thanks to AI applications, processes such as personalized training programs, individual performance monitoring, course content preparation, and determining the teaching model increase the quality of education. The active use of AI in fields such as distance education and online learning (e-learning), which has become a necessity with the COVID 19 pandemic and whose importance is increasing (Tuğluk & Gök-Çolak, 2019), once again emphasizes the importance of the use of AI in the field of education. Sağdıç, Z. A. & Sunağül, S. B. (2020) also stated that with AI, content, environment and materials can be individualized according to the individual characteristics of students, can offer adaptive and different solutions to problems, and additional help can be provided to students with special educational needs.

In the 21st century, individuals must have certain qualities in order to be successful and take part in the changing world. These features can be listed as: critical thinking and problem solving, communication and collaboration, global and cultural awareness, information and technology literacy, flexibility and adaptability, personal and social responsibility, and learning skills. The education system should focus on developing these skills and enable people to acquire versatile competencies. With AI, some transformations have begun to occur in the functioning of education. The stakeholders of education are of great importance in the positive reflection of this transformation on the goals of education.

Stakeholders of education may consist of various actors such as educational institutions, teachers, students, parents, local governments, employers, other segments of society and even institutions that determine education policies at national and international levels. Education stakeholders can work together to improve the quality of the educational process, support student success, and make the education system more effective. Working together ensures that education progresses better and supports students in

having a better educational experience (Romero & Ventura, 2013). Demir (2019) also emphasizes that all stakeholders involved in the education system should have the skills to use AI systems and work in harmony with AI systems. Osetsyki, Vitrenko, Tatomyr, Bilan and Hirnyk. (2020) stated the positive and negative aspects of the use of AI by stakeholders in Table 1 as follows:

Table 1. The pros and cons of using artificial intelligence to all interested stakeholders

	PROS	CONS
Universities	Personality verification, remote control of exams, lifelong learning, Protection of student personal data	Low confidence in the new system, Experiencing students in the evaluation phase of their work potential problems, Concerns in maintaining classroom discipline, System collapse or probability of being attacked
Students	Monitoring the learning process, Integration with new technologies, accessibility	Communication problems between teacher and student. motivation issues
Teachers and lecturers	Ease of managing students and creating content. Fast and backnotification, student performance tracking. It helps to preserve and amplify the strengths of teachers.	It may be the reason for raising the professional competence level of teachers. can replace teachers
Parents	Provides real-time feedback. It creates opportunities for personalized learning and support for children with autism. may become more accessible to low-income families	with a lack of communication and interaction dehumanization.

As shown in Table 1; The integration of artificial intelligence technologies into the education system brings with it a number of advantages and disadvantages. While there are advantages such as monitoring students' learning progress, providing rapid feedback to teachers, and providing personalized learning opportunities, there are also disadvantages such as low trust in new systems, potential problems in evaluating student performance, concerns about maintaining classroom discipline, and possibilities of system crashes or attacks. While these technologies may also reduce teachers' workload, they may raise concerns that they may replace teachers by increasing their level of professional competence. For parents, while there are advantages such as real-time feedback and greater access to low-income families, disadvantages such as lack of communication and reduced interaction may arise.

Baker et al. (2019) examined educational AI tools from three different perspectives, which are the stakeholders of education: student, teacher and system.

➤ *Learner-facing AI*

Software that responds to individual needs that students use to receive and understand new information. Learner-oriented tools are often referred to as "intelligent teaching systems", "adaptive", "personalized" or "differentiated" learning platforms. These platforms have the following features:

- Organizing learning materials according to a student's needs
- To identify the student's strengths and weaknesses.
- Provide automatic feedback.
- Facilitate cooperation among students.

➤ *Teacher-facing AIE*

AI for teachers can help teachers reduce their workload, gain insight into students, and innovate in their classrooms. For example:

- Automate tasks such as assessment, plagiarism detection, management or feedback.
- To provide insight into the progress of a student or class.
- Helping teachers innovate and experiment

➤ *System-facing AI*

System-oriented AI can help make decisions made by those who run and administer schools or our education system as a whole. System-oriented tools can be used for a wider range of tasks, with applications ranging from editing schedules to estimating inspections.

Kharbat and Alshawabkeh (2020) grouped AI-based technologies used in educational environments: machine learning, artificial neural networks, natural language processing, intelligent personal assistant, deep learning, Bayesian networks and intelligent pedagogical agents. Table 2 below summarizes these technologies used in education Kharbat and Alshawabkeh (2020).

Table 2: The main AI-based technologies used in education

AI-based technologies	Description
Machine learning	Machine learning is the general name of the discipline that enables computers to learn like humans, based on existing data, and to produce solutions to problems by analyzing data. Machine learning can be used to detect emotions from facial data.
Artificial neural network	Artificial neural network is a machine learning model inspired by biological nervous systems. Artificial neural networks are used to process complex data structures and recognize patterns. It can be used successfully in

	areas such as image recognition, natural language processing, voice recognition, predictive analysis and automatic driving.
Natural language processing	It is a discipline that enables computers to understand, interpret, produce and process human language. It can be used successfully in areas such as understanding a text, understanding at word level, analyzing grammatical structures, extracting semantic relationships, solving ambiguities, classifying texts, translating, and sentiment analysis.
Intelligent personal assistant	It is an AI-based application designed to assist users in their daily lives, providing information, performing tasks, and interacting with the user. It tries to understand and interpret users' speech using technologies such as natural language processing, text comprehension, voice recognition and machine learning.
Deep learning	It is a machine learning method based on complex structures such as artificial neural networks and deep neural networks. It can be used successfully in areas such as image recognition, voice recognition, natural language processing, emotion analysis, object recognition, language translation, game strategy and automatic driving.
Bayesian networks	It uses probability theory to represent causal relationships between variables and graphically displays these relationships. Bayesian networks are useful in modeling real-world problems involving uncertainty, thanks to the graphical structure and probability theory basis they provide.
Intelligent pedagogical agents	It is a kind of AI-based application used in the field of education. These agents are designed to provide individualized education to students, support learning processes and assist teachers. assess students' learning needs and abilities, provide them with appropriate learning materials and content, and track their progress. In addition, they can analyze students' performance, provide feedback, and intervene by detecting deficiencies.

As shown in Table 2, AI-based technologies such as machine learning, artificial neural network, natural language processing, intelligent personal assistant, deep learning, bayesian networks, intelligent pedagogical agents can be used in education. It is important to have knowledge in this field in order to choose the method suitable for the intended use.

Educational Data Mining and Learning Analytics

The widespread use of the Internet in the education system has popularized the use of different platforms such as electronic learning (e-learning), mobile learning (m-learning), online learning, web-based education, massive online open courses (MOOC). These platforms are designed to contribute to the teaching process, offer various contents, encourage individual learning and increase the quality and effectiveness of education (Bahçeci, 2015). The advantages of the distance education process, such as reducing inequality of opportunities in education, providing lifelong learning opportunities, offering an individual and free learning environment, offering alternative education models, and providing independence of time and place, have directed individuals to these platforms. In order to support face-to-face education, a distance education process in which mixed methods can be used can be preferred in order to provide equal opportunity to individuals who are excluded from current education for various reasons (Kocayiğit and Uşun, 2020; Yolcu and Wolf, 2021).

This popularity and opportunities have brought about an increase in the amount of data in parallel with the increase in the number of students studying in the digital environment. Learners leave digital traces as a result of transactions made in online environments, and these traces create large piles of data. When online learning environments are compared to traditional classroom environments, students' data can be recorded in databases (Greller & Drachsler, 2012). Although the data in the databases do not have meaning on their own, the connections revealed between the data processed by various data analysis methods can provide meaningful information. Researchers have recently turned to areas such as data mining, educational data mining and learning analytics, which are related to AI, in order to increase the efficiency of learning environments and analyze data such as student performance, class attendance, frequency of asking questions in order to predict possible failure situations (İbrahim & Rusli, 2007; Karabatak, 2008; Dekker, Pechenizkiy & Vleeshouwers, 2009; Mishra, Kumar & Gupta, 2014; Iatrellis, Savvasi, Fitsilis & Gerogiannis, 2021; Badal & Sungkur, 2023; Guleria & Sood, 2023; Chen & Zhai, 2023).

The increase in demand for e-learning platforms has led to an increase in the amount of data. The use of large data sets to increase efficiency in e-learning environments will ensure functional improvement of the environments, predictive and consistent prediction of student achievements, increased quality of education, and personalization of online learning. Digital records and traceability of information flows, such as the time students spend while using online tools and services, the time they enter and exit the system, and the click statuses while using the system, have played a role in the development of learning analytics (Fırat and Yüzer, 2016). Learning analytics is seen as a solution for the development of adaptive systems, thanks to the ability to make forward-looking predictions thanks to data about students, content and interaction (Somyürek et al., 2021). Learning analytics can offer opportunities not only on a student basis but also on an institutional and national basis. It has the potential to provide support to teachers in obtaining information about students and planning activities, to administrators in improving the quality of education, and to students in terms of their performance (Johnson et al., 2011; Long and Siemens, 2014).

Learning analytics and educational data mining both use similar methods to improve education quality by analyzing education-related data. However, while working on creating adaptive educational platforms in learning analytics, giving feedback to students and visualizing them; In educational data analysis, on the other hand, it is worked on automating the focused results with the available data (Polat, 2021; Yakupoğlu, 2018). Educational data analysis has objectives such as predicting behaviors with models developed for students, improving knowledge areas, examining pedagogical methods that will support student learning, and designing better teaching systems (Baker & Yacef, 2009).

Studies on the Use of Educational Data Mining

When the literature is examined in terms of educational data mining, there are studies that have been done to predict the academic success, attendance and school attendance of students. Erdoğan and Timor (2005), who examined the differences between students' university exam results and their achievements, stated that the departments and achievements of the students constitute five different clusters. Meskens, Vandamme, and Superby (2008) studied the estimation of university students' failure and absenteeism using different techniques. As a result of the study, high correct classification was obtained with 57.35%. İbrahim and Rusli (2007) tried to predict the graduation grades of university students and stated that the methods they used gave 80% accurate results. Karabatak (2008) examined the effect of different techniques to predict the final grades of university students studying on the open source Moodle platform, which is a learning management system (LMS), and an accuracy value of 95.5% was reached. In the study conducted by Dekker, Pechenizkiy, and Vleeshouwers (2009), they correctly predicted the attendance of students with 80% success. Bozkır, Sezer and Gök (2009), who studied the Student Selection Exam (ÖSS) student survey data in 2008, tried to determine the factors affecting the students' OSS success. Delen (2010) has worked to predict and explain the reasons behind college freshman attrition. As a result of the study, all of the methods used showed approximately 80% correct classification performance. Mishra, Kumar, and Gupta (2014) tried to predict the performance of university students with two different methods. As a result of the research, they reached an accuracy of 88.37% and 94.41%. Sara et al. (2015) obtained a high accuracy of 93.47% in their study to predict the dropout status of high school students. Sivakumar, Venkataraman, and Selvaraj (2016) worked on developing a model that predicts whether university students continue their education or not. As a result, they achieved a high prediction accuracy of 97.50%. Schatzel et al. (2011) examined whether students who dropped out of university education could continue their education later, and made suggestions according to clusters. Şen, Uçar, and Delen (2012) used different methods and reported that the most important predictive variable in secondary education placement exam success was the placement test scores that students entered two years ago. Djulovic and Li (2013) developed models using different algorithms to predict the attendance status of university freshmen. They achieved the highest overall accuracy with 86.27%. İam-On and Boongoen (2017) worked to determine the dropout tendencies of university students and stated that the attendance status of students with a successful academic background is high as a result of the research. Chung and Lee (2019), working on the estimation of the dropout status of high school students, produced results with an accuracy rate of 95%.

Iatrellis, Savvasi, Fitsilis & Gerogiannis (2021) stated that high-fidelity predictions were produced with a two-stage machine learning approach in their study to predict the results of students in higher education programs. Badal & Sungkur (2023) obtained successful results with 85% and 83% for grade and participation prediction with student profile and interaction-related attributes in their study to predict students' performance and analyze the features of the online learning platform. Çakıt & Dağdeviren (2022) compared the success of different machine learning approaches in their study to estimate the percentage of student placement based on the academic reputation of the university, the facilities of the city where the university is located, the facilities and cultural facilities of the university. Guleria & Sood (2023) examined the performance of different machine learning approaches in their study where they proposed a framework for career counseling for students. Chen & Zhai (2023) used three different types of task-oriented training data to investigate the performance of machine learning methods in different application scenarios. As a result of their work, they examined the success of machine learning algorithms in experimental results.

Based on the results of the literature, research on predicting various student characteristics such as student success, absenteeism, graduation grades, exam performance and attendance in the education process is discussed. Various machine learning methods were generally used in the studies and it was stated that these methods achieved high accuracy rates.

Conclusion

As a result of rapid changes in information technologies, AI studies, which take place in all areas of our lives, provide many benefits in terms of social, economic and humanitarian as well as technological progress. AI algorithms can analyze large amounts of data, recognize patterns and make predictions. This can offer great opportunities for innovation and discovery in business, medicine, science, education and many other fields. Efficiency can increase thanks to the more efficient use of AI resources. AI can play an important role in decision-making processes; It enables large datasets to be analyzed and to provide information and recommendations to decision makers. This makes it possible to make better and more informed decisions. For example, in the education sector, it can make suggestions for teachers to get to know the student and to provide appropriate education and training services. AI also makes a significant contribution to social equality and justice, eliminating the boundaries of time and space and supporting personalized education. With its important advantages such as adaptive educational hyper-environment systems, smart private lesson systems, individualization and accessibility to education, AI has an important performance that will contribute to the principle of equality in education by providing education opportunities to individuals in need of special education. AI can offer opportunities not only on a student basis, but also on an institutional and national basis. It has the potential to provide support for teachers to obtain information about students and to plan activities, to increase the quality of education to administrators, and to support students on the status of their performance. The use of AI technologies, the selection of appropriate technological tools and equipment, and ethics and confidentiality are important elements that should raise awareness of education stakeholders.

For the purpose of this study, the potential of artificial intelligence in education was emphasized, and the developments in this field were examined by examining the basic artificial intelligence-based technologies used in education. The study aims to contribute to the existing literature and inform researchers who will work in this field. The following suggestions can be made to researchers in their studies:

- Experimental studies can be conducted to examine the effects of artificial intelligence-based educational applications on student success, motivation and learning processes in more detail.
- Research can be conducted comparing artificial intelligence-supported learning activities on students in different age groups.
- Studies can be conducted comparing the use of artificial intelligence in education systems in different countries.
- New algorithms and models can be developed so that artificial intelligence-based educational tools can adapt more precisely to student needs.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

References / Kaynakça

Akyürek, H.A. (2013). *Intelligent workforce management by using artificial intelligence techniques*. Master Thesis. Mevlana University, Institute of Science and Technology, Konya, Turkey.

Atasoy, S. (2012). *Performance management modelling with artificial neural network and fuzzy neural network in human resources*. Master Thesis, Yıldız Teknik University, Institute of Science and Technology, İstanbul, Turkey.

Badal, Y.T. & Sungkur, R.K. (2023). Predictive modelling and analytics of students' grades using machine learning algorithms. *Educ Inf Technol* 28, 3027–3057 (2023). <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11299-8>

Bahçeci, F. (2015). Öğrenme yönetim sistemlerinde kullanılan öğrenme analitikleri araçlarının incelenmesi. *Turkish Journal of Educational Studies*, 2(1), 41–58.

Baker, R. S. J. & Yacef, K. (2009). The state of educational data mining in 2009: a review and future visions. *Journal of Educational Data Mining*, 1(1), 3-17. doi.org/10.5281/zenodo.3554657

Baker, T., Smith, L. & Anissa, N. (2019). Educ-AI-tion rebooted? Exploring the future of artificial intelligence in schools and colleges. Access address: <https://www.nesta.org.uk/report/education-rebooted/>.

Bozkır, A. S., Sezer, E. & Gök, B. (2009). Öğrenci Seçme Sınavında (ÖSS) öğrenci başarımını etkileyen faktörlerin veri madenciliği yöntemleriyle tespiti. 5. *Uluslararası İleri Teknolojiler Sempozyumu (IATS'09)*, 13-15 Mayıs, Karabük University, Karabük, 37-43. Access address:

https://www.researchgate.net/publication/237693243_Ogrenci_Secme_Sinavinda_OSS_Ogrenci_Basarimini_Etkileyen_Faktorlerin_Veri_Madenciligi_Yontemleriyle_Tespiti

Chen, Y. & Zhai, L. (2023). A comparative study on student performance prediction using machine learning. *Educ Inf Technol* 28, 12039–12057. <https://doi.org/10.1007/s10639-023-11672-1>.

Chung, J. Y. & Lee, S. (2019). Dropout early warning systems for high school students using machine learning. *Children and Youth Services Review*, 96, 346-353. doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.11.030

Çakıt, E. & Dağdeviren, M. (2022). Predicting the percentage of student placement: A comparative study of machine learning algorithms. *Education and Information Technologies*, 27(1), 997-1022. doi.org/10.1007/s10639-021-10655-4

Dekker, G. W., Pechenizkiy, M. & Vleeshouwers, J.M. (2009). Predicting Students Drop Out: A Case Study. *EDM'09 - Educ. Data Min. 2009 2nd Int. Conf. Educ. Data Min.* 41-50. doi:10.1037/0893-3200.21.3.344.

Delen, D. (2010). A comparative analysis of machine learning techniques for student retention management. *Decision Support Systems*, 49(4), 498-506. doi.org/10.1016/j.dss.2010.06.003

Demir, O. (2019). Sürdürülebilir kalkınma için yapay zekâ. G. Telli (Ed.), *Yapay zekâ ve gelecek*, (ss. 44-63). İstanbul: Doğu Kitapevi.

Djulovic, A. & Li, D. (2013). Towards freshman retention prediction: A comparative study. *International Journal of Information and Education Technology*, 3(5), 494-500. Access address: <http://www.ijiet.org/papers/324-K045.pdf>

Erdoğan, Ş. & Timor, M. (2005). A data mining application in a student database. *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, 2(2), 53 - 57. Access address:

<https://jast.hho.msu.edu.tr/index.php/JAST/article/view/132>

Fahimirad, M. & Kotamjani, S. S. (2018). A review on application of artificial intelligence in teaching and learning in educational contexts. *International Journal of Learning and Development*, 8(4), 106-118. doi:10.5296/ijld.v8i4.14057

Firat, M. & Yüzer, T. V. (2016). Learning analytics: assessment of mass data in distance education. *International Journal on New Trends in Education and Their Implications*, 7(2), 1-8. Access address: http://www.ijonte.org/FileUpload/ks63207/File/01.mehmet_firat_.pdf

Greller, W. & Drachsler, H. (2012). Translating Learning into Numbers: A Generic Framework for Learning Analytics. *Journal of Educational Technology & Society*, 15(3), 42-57. Access address:

https://www.researchgate.net/publication/234057371_Translating_Learning_into_Numbers_A_Generic_Framework_for_Learning_Analytics

Guleria, P. & Sood, M. (2023). Explainable AI and machine learning: performance evaluation and explainability of classifiers on educational data mining inspired career counseling. *Education and Information Technologies*, 28(1), 1081-1116. doi.org/10.1007/s10639-022-11221-2

Iam-On, N. & Boongoen, T. (2017). Generating descriptive model for student dropout: A review of clustering approach. *Human-centric Computing and Information Sciences*, 7(1), 1-24. doi.org/10.1186/s13673-016-0083-0

Iatrellis, O., Savvas, I. K., Fitsilis, P. & Gerogiannis, V. C. (2021). A two-phase machine learning approach for predicting student outcomes. *Education and Information Technologies*, 26, 69-88. doi.org/10.1007/s10639-020-10260-x

Ibrahim, Z. & Rusli, D. (2007). Predicting students' academic performance: Comparing artificial neural network, decision tree and linear regression. *21st Annual SAS Malaysia Forum, 5th September*. Access address:

https://www.researchgate.net/publication/228894873_Predicting_Students'_Academic_Performance_Comparing_Artificial_Neural_Network_Decision_Tree_and_Linear_Regression

Johnson, L., Smith, R., Willis, H., Levine, A. & Haywood, K. (2011). *The 2011 Horizon Report*. Austin, Texas: The New Media Consortium.

Karabatak, M. (2008). *Association rule extraction for feature selection, classification and prediction applications and software development*. (PhD Thesis). Fırat University, Elazığ, Turkey.

Karaca, B. & Telli, G. (2019). Yapay zekânın çeşitli süreçlerdeki rolü ve tahminleme fonksiyonu. G. Telli (Ed.), *Yapay zekâ ve gelecek* (172-185). İstanbul: Doğu Kitapevi.

Kay, J. (2015). Whither or wither the AI of AIED?. In AIED Workshops. Access address: https://www.researchgate.net/publication/283824441_Whither_or_wither_the_AI_of_AIED

Kharbat, F. F., Alshawabkeh, A. & Woolsey, M. L. (2021). Identifying Gaps in Using Artificial Intelligence to Support Students with Intellectual Disabilities From Education And Health Perspectives. *Aslib Journal of Information Management*, 73(1), 101-128. doi.org/10.1108/AJIM-02-2020-0054

Kocayığıt, A. & Uşun, S. (2020). Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda görev yapan öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(23), 285–299.

Kuprenko, V. (2020). Artificial intelligence in education: benefits, challenges, and use cases. Access address: <https://medium.com/towards-artificial-intelligence/artificial-intelligence-in-education-benefitschallenges-and-use-cases-db52d8921f7a>

Long, P. & Siemens, G. (2014). Penetrating the fog: analytics in learning and education. *Italian Journal of Educational Technology*, 22(3), 132-137. Access address: <http://www.learntechlib.org/p/183382/>

Mishra, T., Kumar, D. & Gupta, S. (2014). Mining students' data for prediction performance. *2014 Fourth International Conference on Advanced Computing & Communication Technologies*, 255-262. Doi: 10.1109/acct.2014.105

Obschonka, M. & Audretsch, D. B. (2020). Artificial intelligence and big data entrepreneurship: a new era has begun. *Small Business Economics*, 55, 529-539. doi:10.1007/s11187-019-00202-4

Osetskiy, V., Vitrenko, A., Tatomyr, I., Bilan, S. & Hirnyk, Y. (2020). Artificial intelligence application in education: Financial implications and prospects. *Financial and credit activity problems of theory and practice*, 2(33), 574-584. doi.org/10.18371/fcaptop.v2i33.207246

Öztemel, E. (2003). *Yapay sinir ağları*. İstanbul: PapatyaYayıncılık.

Pehlivan, B. (2018). *Yapay zekânın eğitimdeki 10 kullanım alanı*. Access address: <http://www.socialbusinessstr.com/2018/03/15/yapay-zekanin-egitimdeki-10-kullanim-alani/>.

Polat, A. (2021). *Examining dropout and graduation status of open high school students using educational data mining*. (PhD Thesis), Sakarya University, Institute of Education Sciences, Sakarya, Turkey.

Romero, C., Ventura, S. & Pechenizkiy, M. (2013). *Handbook of Educational Data Mining*. 526.

Sara, N.-B., Halland, R., Igel, C. & Alstrup, S. (2015). High-school dropout prediction using machine learning: A Danish large-scale study. *ESANN 2015 proceedings, European Symposium on Artificial Neural Networks, Computational Intelligence*, 319-324.

Sağdıç, Z. A. & Sunagül, S. B. (2020). Otizm spektrum bozukluğu ve yapay zekâ uygulamaları. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 92-111. Access address: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auad/issue/56247/768540>

Schatzel, K., Callahan, T., Scott, C. J. & Davis, T. (2011). Reaching the non-traditional stopout population: A segmentation approach. *Journal of Marketing for Higher Education*, 21(1), 47-60. doi.org/10.1080/08841241.2011.569590

Shabbir, J. & Anwer, T. (2018). *Artificial intelligence and its role in near future*. Cornell University, 1.

Sivakumar, S., Venkataraman, S. & Selvaraj, R. (2016). Predictive modeling of student dropout indicators in educational data mining using improved decision tree. *Indian Journal of Science and Technology*, 9(4), 1-5. doi: 10.17485/ijst/2016/v9i4/87032

Somyürek, S., Güyer, T., Atasoy, B. & Ünal, M. (2021). *E-Öğrenme Ortamları ve Öğrenme Analitikleri*. 14(3).

Şen, B., Uçar, E. & Delen, D. (2012). Predicting and analyzing secondary education placement-test scores: A data mining approach. *Expert Systems with Applications*, 39(10), 9468-9476. doi.org/10.1016/j.eswa.2012.02.112

Tuğluk, M. N. & Gök-Çolak, F. (2019). *Sanayi toplumu ve eğitimi*. A. D. Öğretir Özçelik ve M. N. Tuğluk (Ed.), *Eğitimde ve endüstride 21. yüzyıl becerileri* (ss. 305-335). Ankara: Pegem Akademi.

Turing, AM. (1950). *Computing Machinery And Intelligence*. *Mind*, LIX No. 236, 433.

Wong, T. Y. & Bressler, N. M. (2016). Artificial intelligence with deep learning technology looks into diabetic retinopathy screening. *Jama*, 316(22), 2366-2367. doi:10.1001/jama.2016.17563

UNESCO (2017). *Data Revolution To Measure Equity in Education For Sdgs*. Access address: <http://www.iiep.unesco.org/en/data-revolution-measure-equity-educationsdgs-cies2017-3886>

Meskens, N., Vandamme, J. P. & Superby Aguirre, J. F. (2008). *Predicting academic performance by data mining methods*. Access address: <http://hdl.handle.net/2078/20837>

Yakupoğlu, Y. (2018). *Educational data mining and an application*. Master Thesis. İstanbul Teknik University, İstanbul, Turkey.

Yılmaz, İ. (2012). *An application artificial intelligent for permanent staff calculate*, Master Thesis. Gazi University, Institute of Science and Technology, Ankara, Turkey.

Yolcu, H. & Kurt, M. (2021). Uzaktan eğitim sürecinde EBA canlı derslerle ilgili öğretmenlerin görüşleri. *EKEV Akademisi Dergisi*, 25(87), 241-262.

Amasya Yazma Eser Kütüphanesi 1816/2 Nu.da Kayıtlı Eser -Şerhü Ayeti'l-Kürsî-

Burhan BALTACI¹

Öz

Kur'an'ın bir tek ayetini veya bir ayet grubunu tefsir eden müstakil eserler olan el yazması ayet tefsirlerinin çoğunluğu yazma eser kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bunların araştırılması ve ortaya çıkarılması tefsir tarihi açısından önem arz etmektedir. Çoğunlukla Osmanlı dönemine ait olan bu tür eserler kütüphanelerimizde bağımsız birer kitap olarak bulunduğu gibi, çoğunlukla da kitapları oluşturan risaleler şeklinde de yer almaktadır.

Bu çalışmamızda yazma eser araştırmalarına bir katkı olması babında, Amasya Yazma Eserler Kütüphanesi 1816/2 numarada kayıtlı 76b-82a varaklar arasında bulunan ayet tefsiri incelenmiştir. “Şerhü Ayeti'l-Kürsî” şeklinde isimlendirilen bu eser el-Bakara suresi 255. ayetin tefsiri olarak yazılmıştır. Müellifi belli olan eserler olduğu gibi müellifi belli olmayanlar da bulunmaktadır. Elimizdeki bu eserin de müellif ve müstensihi belli değildir.

Çalışmamızda öncelikli olarak adı geçen yazma eserin katalog verilerinde yer alan bilgileri paylaşmıştır. Ardından eserin yapısal özelliklerine yer verilmiştir. Devam eden satırlarda içerik itibarıyla incelenen eserin kaynak olarak kullandığı müfessirler ile erken dönem kaynakları olan Hz. Peygamber, sahabe ve tabiinden atf yaptığı önemli şahsiyetlerle kaynak olarak kullandığı müfessirler tespit edilmiştir. Sonuç bölümünde ise eserin klasik tefsir usulü bağlamında tefsir metodu ve kendine mahsus özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

İncelememize konu olan Amasya Yazma Eser Kütüphanesi 1816/2 numarada kayıtlı eser kültürümüzde “Ayete'l-kürsî” olarak isimlendirilen el-Bakara suresi 255. ayetin tefsiridir. Katalog verilerinde 05 Ba 1816/2 numarada kayıtlı bu eserin ismi katalogda “Şerhü Ayeti'l-Kürsî” şeklindedir. Amasya Yazma Eser Kütüphanesi 1816/2 demirbaş numarada kayıtlı eserin 76b-82a varaklar arasındaki ikinci risalesidir. Eser 215x155-155x65 mm ölçülerinde ve 21 satırdır. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda kayıtlı eserin yazı türü talik kırması, kâğıt tür birleşik harf filigranlıdır. Siyah meşin cilt içindedir. Keşideler siyah mürekkepledir. İstinsah tarihi katalogda 1180/1765 olarak yer almaktadır. Dili Arapça olan bu eserin yazarı ve müstensihi belli değildir.

Anahtar Kelimeler: Ayete'l-kürsî, Bakara 255. Ayet, Amasya, El Yazması, Tefsir

Baltacı, B. (2024). Amasya Yazma Eser Kütüphanesi 1816/2 Nu.da Kayıtlı Eser -Şerhü Ayeti'l-Kürsî-. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 498-504. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1427247>

Geliş Tarihi	28.01.2024
Kabul Tarihi	30.03.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makedir.	

Manuscript in Amasya Manuscript Library No. 1816/2 -Şerhü Ayeti'l-Kürsî-

Burhan BALTACI¹

Abstract

The majority of manuscript verse commentaries, which are independent works interpreting a single verse or a group of verses of the Quran, are found in manuscript libraries. Researching and revealing these is important for the history of tafsir. These types of works, which mostly belong to the Ottoman period, are available in our libraries as independent books, or as treatises that form books.

In this study, in order to contribute to manuscript research, the verse commentary located between sheets 76b-82a, recorded in Amasya Manuscript Library number 1816/2, was examined. This work, called "Şerhü Ayeti'l-Kürsî", was written as the commentary of the 255th verse of the Surah Al-Baqara. While there are works whose authors are known, there are also works whose authors are unknown. The author and copyist of this work we have is unknown.

In our study, first of all, the information in the catalog data of the mentioned manuscript was shared. Then, the structural features of the work are included. In the following lines, the work examined in terms of content includes the commentators used as sources and the early sources of Hz. The important figures he referred to from the Prophet, his companions and followers, and the commentators he used as sources were identified. In the conclusion section, the exegesis method and its unique features were tried to be determined in the context of the classical exegesis method of the work.

The work recorded in Amasya Manuscript Library number 1816/2, which is the subject of our review, is the interpretation of the 255th verse of the Al-Baqara Surah, which is called "Ayete'l-Kürsî" in our culture. The name of this work, recorded as 05 Ba 1816/2 in the catalog data, is "Şerhü Ayeti'l-Kürsî" in the catalogue. It is the second treatise between sheets 76b-82a of the work registered under the inventory number 1816/2 in the Amasya Manuscript Library. The work measures 215x155-155x65 mm and has 21 lines. The font type of the work registered in the Amasya Beyazıt Provincial Public Library collection is talik, and the paper type has a combined letter watermark. It is in black leather binding. The drawings are in black ink. The date of copying is listed as 1180/1765 in the catalogue. The author and copyist of this work, whose language is Arabic, are unknown.

Keywords: Ayete'l-kursi, Baqara Verse 255, Amasya, Manuscript, Tafsir

Baltacı, B. (2024). Manuscript in Amasya Manuscript Library No. 1816/2 -Şerhü Ayeti'l-Kürsî-. Journal of the Human and Social Science Researches, 13(1), 498-504. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1427247>

Date of Submission	28.01.2024
Date of Acceptance	30.03.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

Ayet tefsirleri genel anlamda Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde yoğunlaşmaktadır. İlgili dönemle alakalı müstakil bir çalışma da yapmış olan Ziya Demir'in de belirtmiş olduğu gibi bu tefsirlerin yazılma sebepleri şu şekilde olma ihtimali yüksektir. "Osmanlılar'da ister doğrudan telif, isterse haşiye şeklinde olsun sure ve ayet tefsirlerinin bir kısmının, müderrislik, kadılık, mukarrirlik, muhataplık ve vaizlik gibi bazı mansıplara atanabilmek için yapılan imtihan sorularına cevap olarak hazırlandığını gördük. Bunlar ayrıca bir görevden, yeni ve daha üst bir göreve talip olanlarca da başvurulan çalışma şekli olmuştur."

Bizim de kanaatimiz bu yönde olmakla beraber ilaveten, o günün şartlarında tartışma konusu olmuş olan herhangi bir meselede görüş beyan etmek için ya da dini ve sosyal içerikli bazı problemlere ayete dayalı çözüm üretebilmek amacıyla bu tür tefsirlerin kaleme alınmış olabileceğini düşünüyoruz. Bunların yanında İslam uleması arasında güncelliğini hiçbir zaman yitirmeyen klasik bazı konulara ilişkin tartışmaların da bu türde tefsirlerin yazılmasına sebep teşkil ettiği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Çalışmamıza konu olan el-Bakara suresi 255. ayetin tefsiri olarak kaleme alınan Amasya Yazma Eser Kütüphanesi 1816/2 numarada kayıtlı risale "Şerhü Ayeti'l-Kürsî" başlıklı eserdir. Yazma eser kütüphanelerinde el yazması olarak bulunan bu tür kaynakların ortaya çıkarılıp yeni yapılacak çalışmalara kaynak olarak kullanılması önem arz etmektedir. Biz de tefsir alanında yapılacak araştırmalara kaynak olması için Amasya Yazma Eser Kütüphanesi 1816/2 numarada kayıtlı "Şerhü Ayeti'l-Kürsî" tanıtımını isimli risalenin tanıtımını yapmak istedik.

Katalog Verileri

İncelememize konu olan Amasya Yazma Eser Kütüphanesi 1816/2 numarada kayıtlı eser kültürümüzde "Ayete'l-kürsî" olarak isimlendirilen el-Bakara suresi 255.ayetin tefsiridir. Katalog verilerinde 05 Ba 1816/2 numarada kayıtlı bu eserin ismi katalogda "Şerhü Ayeti'l-Kürsî" şeklindedir. Amasya Yazma Eser Kütüphanesi 1816/2 demirbaş numarada kayıtlı eserin 76b-82a varaklar arasındaki ikinci risalesidir. Eser 215x155-155x65 mm ölçülerinde ve 21 satırdır. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda kayıtlı eserin yazı türü talik kırması, kâğıt tür birleşik harf filigranlıdır. Siyah meşin cilt içindedir. Keşideler siyah mürekkepledir. İstinsah tarihi katalogda 1180/1765 olarak yer almaktadır. Dili Arapça olan bu eserin yazarı ve müstensihî belli değildir. (<http://www.yazmalar.gov.tr/eser/serhu-ayetil-kurs%C3%AE/25823>, 20.01.204)

Eserin, "vr. 82a" sonunda 1180 tarihinde istinsah edildiğine dair not yer bulmaktadır. Bu tarih katalogda miladi olarak 1765 ifade edilse de 1766, 1767 yıllarına tekabül emektedir. Her ne kadar eserin ismi katalogda "Şerhü Ayeti'l-Kürsî" şeklinde yer bulmuş ise de özel bir ismi bulunmamaktadır. Bu isimlendirmenin içerikten hareketle sonradan kataloglama esnasında verildiği anlaşılmaktadır. Eser, ilk sayfasında "Risâletun li-âyeti'l-kursî" (Ayete'l-Kürsî hakkında bir risale) şeklinde ifade edilmiştir (vr. 76b). Eser Sultan Murat Han (ö. 791/1389) oğlu (Fatih) Sultan Mehmet Han'a (ö. 886/1481) ithafen yazılmıştır. Bu veriden eserin yazılma tarihini net olarak tespit edemsek de yazıldığı dönemin Fatih Dönemi (1444-1446 veya 1451-1481) olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.

İçerik Özellikleri

Gelenek olduğu üzere eser besmeleden sonra “hamdele” ve “salvele” ile başlamaktadır. Dibacede eserin ayete'l-kürsî hakkında bir risale olduğu yer alır. Ayrıca “Sultan Murat Han oğlu Sultan Mehmet Han'a” ithaf kaydı bulunmaktadır (vr.76b).

Tekrar bir besmelenin ardından eser, Bakara 2/255. ayetin ilk cümlesinin tefsiri ile başlamaktadır. Bu ayetin meali şu şekilde verilebilir. “Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaate edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O'nun ilminden hiçbir şeyi - dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür.” Risalede, tefsiri yapılan ayetin ilk cümlesinin anlam alanı Arapça olarak verildikten sonra diğer ayetlerle tefsiri yer alır. Bu metot tefsir usulünde “Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri” şeklinde ifadesin bulan metoda tekabül etmektedir. Bakara 2/117, Hadid 57/1. ayetler tefsirde ilk yer verilen ayetlerdir. Ayetlere yapılan atıflarda, İsra 17/44'de olduğu gibi müstensih hatasından kaynaklandığını düşündüğümüz bazı yazım hataları da göze çarpmaktadır (vr. 76b).

Eserde “Allah” isminin anlam alanına, etimolojisine ve Esmâ-ı husna arasındaki konumuna özel bir yer ayrılmıştır. Yazar, geniş etimolojik tartışmalar esnasında da Halil b. Ahmed (ö. 175/791) gibi önemli dilcilere atıflar yapar. Sîbeveyh'in (ö. 180/796) el-Kitâb'ı da eserin önemli kaynaklarından. Önemli âlimlerden et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) Şerhu'l-Keşşâf isimli eseri de bu konuda başvuru kaynakları arasındadır. Bu tartışmalar “Allah” isminin türemiş isim mi özel isim mi olduğu, türemiş ise hangi kelimedenden ve hangi dilden türediği ve anlam alanı ile alakalıdır (vr. 76b-77a) Yazar “ulûhiyet” tartışmalarında da dilbilimsel verilerden yararlanmayı tercih etmektedir. Dilbilimsel görüşleri desteklemek için Meryem 19/65 (vr. 76b) ve el-Fatiha 5. ayete delil olarak yer verilir (vr. 77b).

Hız. Peygamber'den, “İsm-i azamın” el-Bakara suresinin de içinde bulunduğu üç surede olduğuna dair rivayet ile beraber en büyük ayetin el-Bakara 2/255. ayet olduğuna dair rivayetlere yer verir. Yine İsm-i azamın bu ayet içerisinde bulunduğuna dair rivayetlerden deliller sunulur. İsm-i azamın bu ayet içerisindeki cümlelerde bulunduğuna dair Hız. İsa ve Hız. Musa'dan rivayetler nakledilir. Bu bilgiler “Fezailü'l-Kur'an” adıyla usulde yer alan bir başlıktır. Fezailü'l-Kur'an'a dair bir kısım bilgileri, genelde tefsirlerde ayetin yorumlarının öncesinde veya sonrasında yer bulmasına rağmen, incelediğimiz risalede ayetin tefsiri içerisinde yayılmış olarak görmekteyiz (vr.78b). Ayetin faziletine (Fezailü'l-Kur'an'a) dair rivayetlerin büyük çoğunluğu ise geleneksel olarak tefsirlerin çoğunda yer aldığı üzere eserin sonuna bırakılmıştır. Hız. Ali (ö. 40/661), Hız. Enes (ö. 93/711-12), Hız. Cabir (ö. 78/697), Hız. Ebû Hureyre (ö. 58/678), Hız. Ömer (ö. 23/644) ve Ebû Ca'fer el-Bâkır (ö. 114/733 [?]) gibi ravilerden, bazıları Hız. Peygamber'den nakledilen, ayetin faziletine dair çeşitli rivayetler eserin sonunda yer almaktadır (vr.81b-82a).

El-İsra 17/23 ayete dilbilimsel bir konuyu delillendirmek için atıf yapılmaktadır (vr.79a). el-Bakara 2/255. ayette ifadesini bulan “şefa’at” konusunu yorumlamak için müfessirin en-Nebe’ 78/38 ve Tâhâ 20/109. ayetlere başvurmasındaki gayesi Allah’ın izni olmaksızın şefaatin mümkün olmadığıdır (vr.79b). Bu konu ile ilgili olarak Taha 20/110 ve ez-Zümer 39/67. ayetler müellife delil olan ayetlerdendir (vr.80a-80b).

Müfessirin “kürsî” kelimesini maddi olarak anlamayıp mecaz olarak yorumlaması, somut anlaşıldığına dair görüşlerden ise, literatürde zayıf görüşlerin ifadesi için kullanılan, “kîle” ibaresi ile bahsetmesi dikkate değer bir bakış açıdır. Kendi görüşüne aykırı olmasına rağmen İbn Abbâs’ın (ö. 68/687-88), Atâ (ö. 103/721) ve Süddî’den (ö. 127/745) naklettiği görüşlere de yer vermeyi ihmal etmez (vr.80b). Tâhâ 20/5. ayetteki “kürsî” kelimesinin de aynı şekilde soyut olarak anlaşılmasını gerektiğini ifade eder. Hasan-ı Basrî’nin (ö. 110/728) “kürsî” kelimesinin “arş” ile aynı olduğuna dair tamamen farklı görüşünün de eserde yer bulması müellifin objektifliği açısından önemli bir gösterge olarak düşünülebilir (vr.81a).

Eserin Kaynakları

Yazma ayet tefsirlerinde sıklıkla görüldüğü üzere, Beydâvî’nin (ö. 685/1286) *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl* isimli eserine bu eserde de atıf yapılmakta ve eserden alıntılara sıklıkla yer verilmektedir. Müfessir Zemahşerî (ö. 538/1144) de yazarın önemli başvuru kaynakları arasındadır (vr. 76b-77a, 81a). Neredeyse ayetin her bir cümlesinin tefsirinde Beydâvî’nin görüşlerine başvurulur (vr.78b-79a). Ehl-i Sünnet müfessirlerin genel karakteristiği olduğu üzere Zemahşerî’ye ismen zikretmeksizin “Sâhibü’l-Keşşâf” diyerek atıf yapılır. Bu ifadeden de müfessirimizin itikatta Ehl-i Sünnet olduğunu anlamamız hiç de zor olmamaktadır (vr. 79a). Eserde Tabiin müfessirlerden Mücâhid’e (ö. 103/721) de atıf yapılmaktadır (vr.78b).

Beydâvî’ye yapılan atıflar yanında Hicaz dil ekolünün görüşlerine de başvurulur. Tefsire katkısı sebebiyle ayetteki istisnayı açıklayabilmek için dil kuralları arasında yer alan “istisna” konusu ve bunun çeşitleri de eserde yer bulmaktadır (vr.77b). Ayetin anlam alanına dair Ca’fer es-Sadık’tan (ö. 148/765) alıntılar yapılmıştır (vr. 77b-78a). Allah’ın ulûhiyetine dair Hz. Davud’dan cümlelere yer verilir (vr. 78a). Eserde Allah’ın zatı, sıfatı, söylem ve eylemi nedir, gibi sorulara Yasin 36/82, er-Rahman 55/29, el-İhlas 112/1, eş-Şûrâ 42/11 vb. ayetlerden cevaplar verilir (vr.78a). Diğer dilciler ve tabiin müfessirlerden atıf yapılanlar yukarıda “eserin içeriği” başlığı altında yer aldığı için tekrar edilmemiştir.

Sonuç

Amasya Yazma Eserler Kütüphanesi 1816/2 numarada 76b-82a varaklar arasında bulunan *Şerhü Ayeti’l-Kürsî* şeklinde isimlendirilen el-Bakara suresi 255. ayetin tefsiri olarak yazılmış bu eserin en önemli özelliği yoğun bir dilbilimsel (filolojik/lügavî) tefsir oluşudur. Tefsirde kelimelerin, özellikle de “Allah” kelimesinin, anlam alanına ve etimolojisine değinilmiş, konu ile ilgili dilbilimcilerin ve dil ekollerinin tartışmalarına yer verilmiştir. Eserin dilbilimsel yönü ağırlıklı bir tefsir oluşu sebebiyle meşhur dilcilere atıflar yapması da doğaldır. Kelimelerin anlamlarını tespit için kelime tahlilleri yanında Arap dilinin kurallarına dair geniş açıklamalar da eserde yer bulur. Bilinen

bazı müfessirlere de atıflar yapılmakla beraber bunların çoğunluğu ayetin anlam alanı ve yorumları hakkında değil, dilbilime dair açıklamalar ile ilgilidir.

Eserde “Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri” olarak Tefsir literatüründe yer bulan ayetin ayetle tefsirine ağırlık vermiştir. Fakat atıf yapılan ayetlerin çoğunluğuna dilbilimsel tefsirde “istişhâd” için atıf yapması ise ilginçtir. Eserde yer bulan hadislerin ve rivayetlerin çoğunluğu ise fezaile dair olan rivayetlerdir. Bu rivayetlerin sıhhat açısından da değerlendirilmeye muhtaç olduğunu ifade etmekle yetiniyoruz.

Fezailü'l-Kur’an olarak anılan ayetin faziletine dair rivayetler eserde geniş yer bulur. Sahabe ve Tabiinden bazı müfessirlerin görüşlerine, az da olsa diğer tartışmalarda yer verilmeyle beraber, çoğunlukla ayetin faziletine dair olan bölümlerde yer verir.

Tefsirin en dikkat çekici yönü “kürsi” kelimesinin somut değil de soyut olarak yorumlanmasının tercih edilmiş olmasıdır. Müellifin “kürsî” kelimesini somut olarak anlamayıp mecaz olarak yorumlaması klasik literatürümüze katkı açısından önemlidir. Bu tartışma ve yorum eserin itikadî/mezhebi yönünü göstermektedir.

Eserde Osmanlı tefsir geleneğinde rastladığımız üzere Beydavi’ye ağırlıklı olarak atıf yapılmış, Zemahşeri’ye de birkaç yerde atıf yapılmak suretiyle gelenek korunmuştur. Kanaatimizce önemli bir dilbilimci olan Zemahşeri’ye dilbilimsel yorumlarda zorunlu olarak atıf yapılmakta, onun yorumlarından müstağni kalınmamaktadır. İtikatta Mutezile mezhebine mensup olduğu için yine Osmanlı tefsir geleneğindeki veçhile adı zikredilmek istenmemiş, ondan “Sahibü'l-Keşşâf” ifadesi ile bahsedilmiştir.

Çalışmamıza konu olan eser, üzerinde geniş araştırmalar yapılmasını hak edecek bir risaledir. Atıf yapılan görüşlerin kaynaklarının tespiti, dilbilimsel ve itikadî yönünün klasik kaynaklarla karşılaştırılması ve sonuçta eserin bilimsel yönünün daha net gözler önüne serilmesi beklenmektedir. Temennimiz bu çalışmanın, yazma eser kütüphanesinde araştırmacıları bekleyen risalenin gün yüzüne çıkmasına vesile olması ve yapılacak çalışmalara kaynak teşkil etmesidir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

Şerhü Ayeti'l-Kürsî. (1765). Amasya: Amasya Yazma Eser Kütüphanesi. Katalog no: 1816/2, vr. 76b-82a.